

MAGYAR NYELVŐR

TARTALMÁBÓL

Gósy Mária: „R” hangok: kiejtés, hangzás, funkció

Szathmári István: Az alakzat vitatott alapkérdései az alakzatlexikonban

Kiss Jenő: Az első tájszóközlésektől az egyesített digitális tájszótárig

Dömötör Adrienne: Az *úgy mond*-tól az *úgymond*-ig

Molnár Ferenc: Újabb adalékok legkorábbi szövegemlékeink tanulmányozásához

Bañcerowski Janusz: Az *apa/atyá* fogalmának képe a magyar nyelvben

Pete István: Ismét a morféma újradefiniálásának szükségességéről

Szabó József: A török kor emléke Somogy megye földrajzi neveiben

MAGYAR NYELVŐR

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
MAGYAR NYELVI BIZOTTSÁGÁNAK
FOLYÓIRATA

SZERKESZTETTÉK: SZARVAS GÁBOR (1872–1895), SIMONYI ZSIGMOND
(1896–1919), BALASSA JÓZSEF (1920–1940), BEKE ÖDÖN (1946–1953),
LŐRINCZE LAJOS (1954–1993)

FELELŐS SZERKESZTŐ: KESZLER BORBÁLA

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

BALÁZS GÉZA, FÁBIÁN PÁL (a szerkesztőbizottság elnöke), GRÉTSY LÁSZLÓ,
HELTAINÉ NAGY ERZSÉBET, A. JÁSZÓ ANNA, KEMÉNY GÁBOR,
TOLCSVAI NAGY GÁBOR

A szerkesztőség címe:

ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszék
1088 Budapest, Múzeum krt. 4/a.

TARTALOMJEGYZÉK

Nyelvművelés

Gósy Mária: „R” hangok: kiejtés, hangzás, funkció 1

Nyelv és stílus

Szathmári István: Az alakzat vitatott alapkérdései az alakzatlexikonban 18

Nép és nyelv

Kiss Jenő: Az első tájszóközlésektől az egyesített digitális tájszótárig 27

A nyelvtudomány műhelyéből

Dömötör Adrienne: Az *ügy mond*-tól az *ügymond*-ig 37

Molnár Ferenc: Újabb adalékok legkorábbi szövegemlékeink tanulmányozásához 53

Bañcerowski János: Az *apa/atyá* fogalmának képe a magyar nyelvben 63

Pete István: Ismét a morféma újradefiniálásának szükségességéről 74

Szabó József: A török kor emléke Somogy megye földrajzi neveiben 86

MAGYAR NYELVÖR

132. ÉVF.

*

2008. JANUÁR–MÁRCIUS

*

1. SZÁM

„R” hangok: kiejtés, hangzás, funkció

Bevezetés

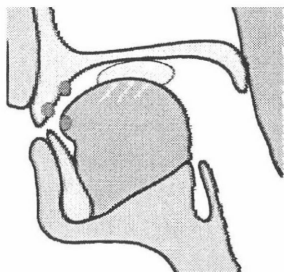
A beszédképzés biológiai alapjait hangsúlyozza a beszéd antropofonikus megközelítése. Ez az elmélet abból indul ki, hogy az emberek hangképző apparátusa azonos, legalábbis nem különbözik egymástól jelentősen sem a felépítésben, sem a működésben. Ez biztosítja a beszéd biológiai alapját (Laver 1994). Az emberek az azonos, illetve hasonló beszédszerveiket azonban különféleképpen működtetik, ez eredményezi a különböző nyelvek néha nagyon eltérő hangzását. A hallás alapján észlelt sajátosságok objektív leírása még nem minden esetben áll rendelkezésünkre, s mindez együtt nehezíti az egyes nyelvek beszédhangkészletének leírását. Vannak olyan fonémarealizációk, amelyekre a fenti megállapítások fokozottan érvényesek. Ilyenek a pergőhangok.

Ladefoged és Maddieson szerint a legtipikusabb pergőhang a nyelvhegy vagy a nyelvparkány pergetésével jön létre. A legfőbb artikulációs jellemző a vibráció két beszéd szerv között. A lágy beszéd szerv rész annyira közel kerül egy másik beszéd szerv felszínéhez, hogy a tüdőből kiáramló levegő hatására záródás és nyitódás történik, amelyek váltakoznak (1996). Nem az izomműködés kontrollálja az artikulációs gesztust, hanem a megfelelő szűkület, és az annak adekvát levegőmennyiség eredményezi a pergést. A pergés, illetőleg valamiféle vibráció létrejöttét a hangszalagok aerodinámias-mioelasztikus működéséhez is hasonlítják. A „R” hangok* főbb artikulációs jellemzői a következők: a levegőáramlás hatására a nyelv többszöri, pillanatnyi érintkezése egy másik képzőszervvel; a levegőáramlás hatására a nyelv egyszeri érintkezése egy másik képzőszervvel; levegőáramlás hatására egy rugalmas beszéd szerv érintkezése egy másik képzőszervvel, miközben turbulens zörej is keletkezik; a levegőáramlás hatására egy rugalmas beszéd szerv érintkezése egy másik képzőszervvel, miközben a nyelvhat közeledik a szájpadlathoz; a fentiek zöngképzéssel és anélkül. A „R” hangok kategorizálása a fentiekben leírtak sokféle realizációja következtében nem egyszerű; a nemzetközi szakirodalomban többféle megoldással találkozunk (vö. Espy-Wilson et al. 2000). Van olyan felfogás, amely a zárhangképzés átmeneteiként fogja fel a tremulánsokat (Laver

* Tekintettel arra, hogy ezek a mássalhangzók artikulációsan és akusztikailag sokféleképpen valósulnak meg (mint majd látni fogjuk), ezért a beszédhangosztályra nem a hagyományos pergőhang(ok) megnevezést használjuk.

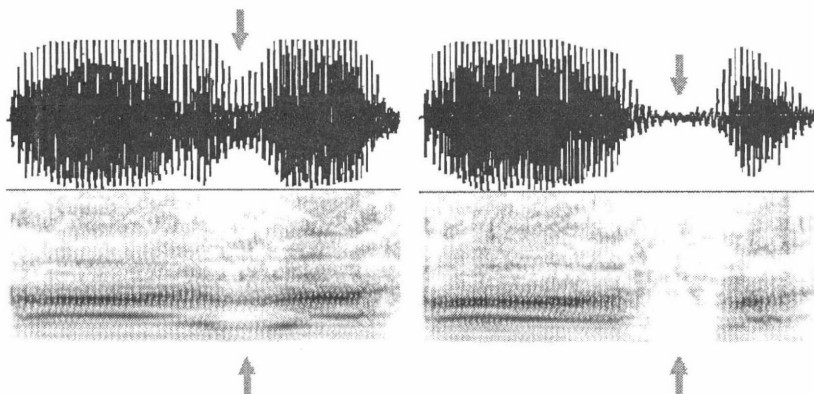
1994). A pergőféle hang pergetésekor a mechanikus oszcilláció mintegy 20–35 Hz, illetve 26–32 Hz közötti (Stevens 1998). A jellemző első formáns 500 Hz körül, a második formáns pedig 1400 Hz táján jelentkezik. A harmadik formáns többnyire alacsony frekvenciájú, s ezt a pergőféle hangok jellegzetességének tekintik. Az MRI-vizsgálatok azt igazolták, hogy az amerikai pergőféle hangok („rhotic sounds”) harmadik formánsa a szájüreg elülső részének rezonanciás következménye (Alwan et al. 1997).

A világ eddig elemzett 512 nyelvének 75%-ában megtalálható a „R” hang valamelyik formája: legyintők, approximánsok, réses képzésűek, magánhangzó-szerűek, zöngések és zöngétlenek stb. A leggyakoribbnak az alveoláris képzésű pergőféle hangot tekintik (Lindau 1985, Ladefoged–Maddieson 1996). Barry ugyanakkor úgy foglal állást, hogy éppen nem az általánosnak tekintett pergőhang tűnik a legáltalánosabbnak, például a németben is gyakoriak a réshangszerű és a vokális realizációk (1997). A „R” hangoknak igen sokféle fajtája fordul elő a világ nyelveiben; a máig elemzettekben nyolc fő típust azonosítottak. Ezeknek a nemzetközi fonetikai ábécé szerinti jelei a következők: [r ɾ R ɹ ɻ ʀ ʁ] (vö. IPA Transcriptions with SIL Fonts). A nyolcféle „R”-típuson belül további altípusok is találhatóak, leggyakrabban mint szabad variációk vagy kontextusfüggő realizációk. Vannak például posztalveoláris, retroflex pergőféle hangok, uvuláris legyintőhangok, uvuláris, réssel képzett „R” hangok, avagy a nyelv párkányával képzett, alveoláris, résmozzanatot is tartalmazó mássalhangzók. Számos olyan nyelvet ismerünk, amelyekben többféle „R” hang is előfordul. A todában (dravida nyelvcsalád, India) például van egy elülső alveoláris, egy alveoláris és egy retroflex képzésű pergőféle hang, továbbá ezek palatalizált változatai, azaz összesen hatféle /r/ realizáció (1. ábra).



1. ábra. A toda nyelv hat pergőhangjának képzési helye

A tamil nyelvet (dravida nyelvcsalád, Dél-India) beszélők háromféle pergőhangot ejtenek: alveoláris, posztalveoláris és palatális pergőhangot. Kétféle „R” található a malajalamban (dravida nyelvcsalád, Dél-India): posztalveoláris és retroflex képzésűek, a spanyolban és a németben pedig az alveoláris pergőhang és a legyintő változat. E két utóbbinál jelentős különbség, hogy míg a spanyolban e két mássalhangzó két fonémát képvisel, addig a németben csupán variánsok, azaz ugyanazon fonéma eltérő realizációi. Az edo nyelvnek (Nigéria) van egy zöngés és egy zöngétlen ejtésű alveoláris approximánsa (2. ábra).



2. ábra. Az edo nyelv (Nigéria) zöngés és zöngétlen, centrális, alveoláris approximánsának rezgésképe (fent) és hangzínképe (lent) intervokális helyzetben

A bal oldali rezgésképen jól látható a nyíllal jelzett hangrészben a hangszalagrezgés vizuális lenyomata, a jobb oldalin a „pálcikák” nem elkülöníthetők, vizuálisan egybefolynak, kis intenzitású zörejt igazolnak. A bal oldali hangzínkép egyértelműen mutatja a zöngékepzés akusztikai következményét, azaz az F0 és a kialakult formánsok lenyomatát. A jobb oldali hangzínkép megfelelő részén alaphang nincs (a kép az alsó frekvenciák területén fehéren maradt), csak a zörejt lenyomata látszik a felsőbb frekvenciasávban.

Ismeretes a francia nyelv uvuláris, réssel képzett „R” hangja, valamint a cseh nyelv pergő, illetve a nyelv párkányával képzett, alveoláris, résmozzanatot is tartalmazó két pergőféle hangja. A finn hosszú pergőhangok 6–8 perdületűek is lehetnek. A felsorolás tovább is folytatható.

A **magyar köznyelvben** – a szakirodalmi leírások szerint – két tremuláns található, a rövid és a hosszú pergőhang ([r, r:]). Kempelen Farkas több mint 200 évvel ezelőtt azt írta, hogy e mássalhangzó perdületeinek száma 4 a rövid és 6 a hosszú változat esetében (1791/1989). A mai ejtésben általában csak 1–2 perdület található; és ez azt jelenti, hogy az így képzett mássalhangzónk közelebb áll a legyintőhang artikulációjához. (A legyintőhang fél, illetve egy perdületet tartalmaz.) A magyar pergőhang tipikus képzése úgy történik, hogy a tüdőből kiáramló levegő a más hangképző szervekkel éppen nem érintkező nyelv párkányát mozgásba hozza, „megperdíti” az alveolusnál, miközben a hangszalagok valamilyen mértékben rezegnek. A hosszú [r:] esetében jellemző a három perdület megléte. A beszélő a nyelv párkányának vibrációs mozgását rendszerint nem tudja olyan finoman kontrollálni, mint a hangszalagokét, ez okozza a /r/ fonéma realizációjának nagy egyéni ejtésvariációit. Korábbi akusztikai fonetikai elemzések (Gósy 2006) arra utaltak, hogy a magyar „R” hangok messze nem annyira homogének – az artikulációjukat, illetve az akusztikai következményüket tekintve –, mint azt korábban gondolták. Ez pedig számos további kérdést vetett fel. Hányféle „R” hang van valójában a magyarban? Mennyire állandó az akusztikai szerkezetük? A fonológiai helyzet hatást gyakorol-e

az ejtésre? Több kísérletsorozatot végeztünk a fentiek megválaszolására.** Hipotézisünk szerint a magyar pergőhangok kategóriája heterogén, azaz többféle ejtésre visszavezethető akusztikai szerkezetű /r/ variációkat tartalmaz. Feltételeztük továbbá, hogy a fonológiai helyzet hatással van az időtartam alakulására, valamint a svá megjelenésére.

Anyag és módszer

Hét magyar anyanyelvű beszélő (öt nő, két férfi, 22–30 évesek) vett részt a kísérletben (ép hallók, ép beszédűek). A feladatuk az előzetesen összeállított szólista felolvasása volt. A kísérleti anyag összesen 238 szót tartalmazott, ezekben a /r/ valamennyi a magyarban lehetséges fonológiai helyzetben és magánhangzó-környezetben előfordult (a három mássalhangzót tartalmazó hangkapcsolatokat kivéve). Összesen 1666 realizációt rögzítettünk. A /r/ realizációjának hiánya 1,26%-ban volt tapasztalható. A hangfelvételek csendesített szobában történtek, majd a hanganyagot digitalizáltuk 22 000 Hz-ig. A fonológiai helyzeteket egy-egy példával az 1. táblázat tartalmazza.

1. táblázat. A magyar /r/ különböző fonológiai helyzetekben

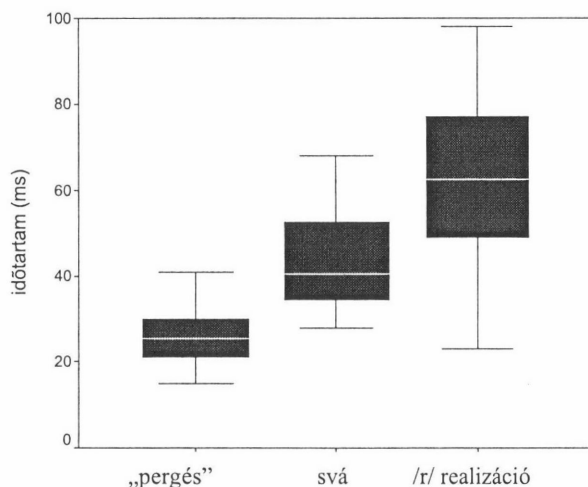
Fonológiai helyzet	Példa
szókezdő: #rV	<i>róka</i>
szókezdő mássalhangzó-kapcsolat: #CrV	<i>kréta</i>
magánhangzók közötti: VrV	<i>gyerek</i>
magánhangzók közötti mássalhangzó-kapcsolat, amelynek első tagja a „R”: VrCV	<i>birka</i>
magánhangzók közötti mássalhangzó-kapcsolat, amelynek második tagja a „R”: VCrV	<i>ikra</i>
szóvégi: Vr#	<i>tér</i>
szóvégi mássalhangzó-kapcsolat: VrC#	<i>arc</i>

Az akusztikai fonetikai elemzéseket a Praat programmal (4.5 verzió) végeztük. A /r/ fonéma realizációját minden egyes beszélő minden tesztszavában nehézség nélkül lehetett azonosítani (a fentebb említett zéró megjelenést nem számítva). Az időtartamot a „R” mássalhangzót megelőző beszédhang lecsengésétől a keresett hangot követő beszédhang kezdetéig mértük. Többféle statisztikai elemzést használtunk (párosított *t*-próba, ANOVA, Welch-próba, post-hoc tesztek) az SPSS 12.0.1. for Windows szoftver segítségével. A szignifikanciaszint 95% volt.

** A svá megjelenésének és a fonológiai helyzetnek az összefüggését Robert Vagoval közös kutatásban elemeztük (vö. Vago–Gósy 2007).

Eredmények

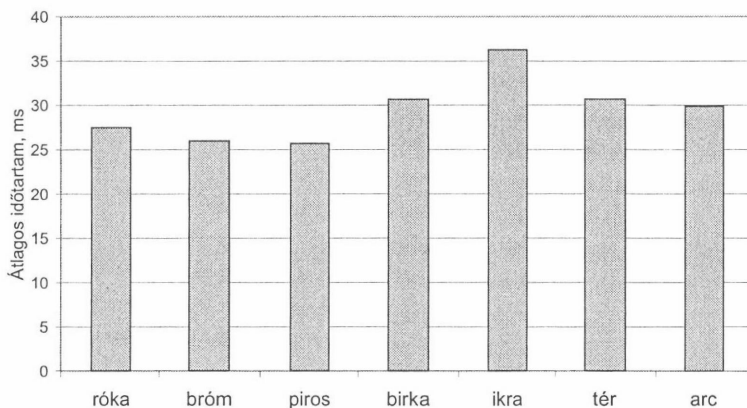
1. A „R” hangok időtartamait adatoltuk a teljes mássalhangzó esetén, de külön-külön lemértük – ahol lehetséges volt – a pergetett rész időtartamát, illetőleg a megjelenő svá időtartamát is (3. ábra). (Az elemzések egyértelműen igazolták, hogy a megjelenő svárész a „R” hanghoz tartozik.) Az adatok – annak ellenére, hogy nem spontán beszéd volt a hanganyag – igen nagy mértékű szórást mutatnak, azaz az egyéni különbségek jelentősek. Várhatóan a legrövidebb időtartamú az 1–2 pergetés, hosszabb a svá időtartama, és természetesen leghosszabb a (mindkét részt tartalmazó) mássalhangzó egésze. Anyagunkban a 7 beszélő valamennyi ejtését tekintve a /r/ realizációk időtartama 22 ms és 98 ms között szór. A magyar szakirodalmi adatokat összegezve (vö. Olaszky 2006) – ugyancsak szólisták felolvasása alapján – az értékek 30 ms és mintegy 140 ms közöttiek. A felső értékek közötti különbség több okra is visszavezethető, főként az egyéni ejtési sajátosságokra, illetőleg a beszédtempó különbözőségeire.



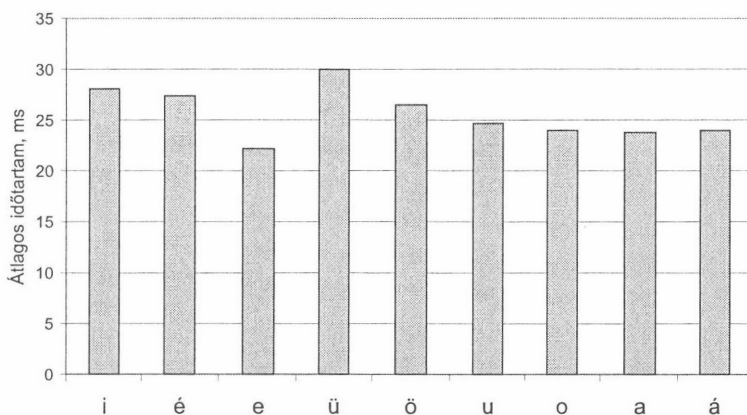
3. ábra. Az elemzett „R” hangok időtartamainak átlaga (medián) és szórása, külön a pergetés, a svárész és a teljes mássalhangzó esetében

Elemeztük a kapott adatokat a fonológiai helyzet függvényében. A varianciaanalízis szignifikáns különbséget igazolt az egyes fonológiai pozíciókra ($F(6, 230) = 9,760, p < 0,01$), ugyanezt igazolta a Welch-próba eredménye is ($W(6; 55) = 6,807, p < 0,01$). Ez azt jelenti, hogy a fonológiai helyzet meghatározza a /r/ realizációk időtartamát, vagyis annak értéke nem véletlenszerűen alakul (4. ábra). Nem következik azonban ebből az, hogy minden egyes fonológiai pozícióban más lenne a „R” időtartama. Az ábra mutatja, hogy a legrövidebbek a vizsgált mássalhangzók a szó eleji hangkapcsolatokban és az intervokális helyzetekben (*bróm, piros*); a leghosszabbak pedig az intervokális mássalhangzó-kapcsolatokban (mint *ikra*). Relatív hosszan valósul meg az /r/ az intervokális mássalhangzó-kapcsolat másik típusában

(*birka*), a szó végi helyzetben és a szó végi hangkapcsolat eseteiben (*tér*, *arc*). A szó eleji mássalhangzót követő /r/ realizációk és az intervokális helyzetűek időtartama hasonlóan alakul. Ugyanígy megállapítás tehető az *ikra* (VCrV) és az *arc* típusú (VrC#) „R”-k időtartamára, azaz ezek hasonlóan térnek el a többi típus mássalhangzó-időtartamának átlagától (a Tukey–Kramer-féle statisztikai eljárás alapján).



4. ábra. Az időtartam és a fonológiai helyzet összefüggése

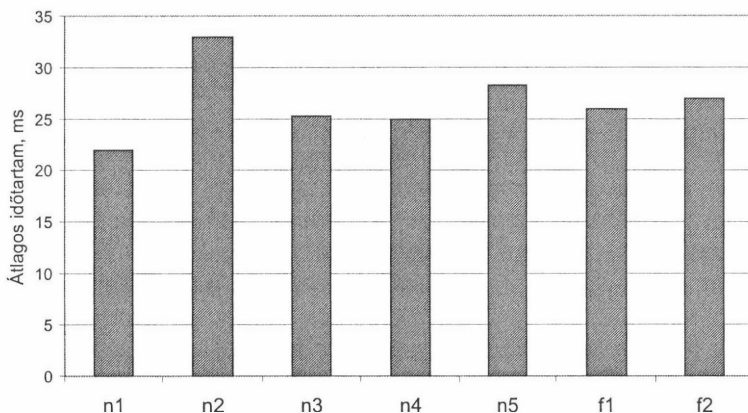


5. ábra. Az időtartamok alakulása a megelőző magánhangzó függvényében intervokális helyzetben

Választ kerestünk arra a kérdésre, hogy vajon az intervokális helyzetű pergőféle hang időtartamára hatással van-e a kontextus, azaz a megelőző és/vagy a követő magánhangzó. A követő magánhangzónak nem volt szignifikáns hatása az időviszonyokra, a megelőző magánhangzónak azonban igen (Welch-próba: $W(8, 30) = 6,047$, $p < 0,01$). Az 5. ábra szemlélteti az egyes magánhangzók esetében kapott konkrét időadatokat. A grafikonon jól látszik, hogy az elől képzett magánhangzók

előtt hosszabb, a hátul képzettek előtt rövidebb a „R” hang. Ennek az az oka, hogy az alveoláris területen képzett pergőféle hangot a szájüreg elülső részében ejtett magánhangzó után csak akkor lehet létrehozni, ha a nyelv megfelelő mértékben eltávolodik a szájpadlástól, így biztosítva helyet a pergetéshez. Ez azonban időt vesz igénybe, tehát a „R” időtartama megnövekszik. Ha a pergőféle hang előtti magánhangzó a szájüreg hátulsó részében képződik, akkor folyamatos artikulációval jut el a nyelv, illetőleg a nyelvparkány abba a pozícióba, hogy a pergetés megtörténhessen. Ez tehát rövidebb idő alatt zajlik le. A felső nyelvállású, palatális, labiális magánhangzó előtt a legnagyobb az időtartamérték és – az előbbi megállapításnak látszólag ellentmondóan – ugyancsak egy palatális magánhangzó előtt, az alsó nyelvállású, illabiális [ɛ] előtt a legrövidebb. Ennek magyarázata az lehet, hogy az alsó nyelvállás lehetővé teszi a relatíve gyors átmenetet a magánhangzó artikulációs gesztusából a pergőféle hang feltételezett helyzetébe, s ez a távolság a legrövidebb az összes képzési helyet tekintve.

Elemeztük az egyéni különbségeket. Nem feltételeztünk nagy eltéréseket az egyes beszélők között, hiszen izolált szavak felolvasása volt a feladat, ez pedig a tempókülönbségeket valamennyire mérsékelte. Ennek ellenére a statisztikai elemzés szignifikáns különbséget igazolt a beszélők között (varianciaanalízis: $F(6, 822) = 17,521$) $p < 0,01$). Az átlagosan legrövidebb és leghosszabb „R” hangokat is egy-egy női adatközlő ejtésében találtuk, a két férfi beszélő időadatai között nem volt jelentős különbség (6. ábra).



6. ábra. Az egyes beszélők /r/ realizációi közötti időtartam-különbségek

2. A „R” hangok **akusztikai szerkezetének** elemzésekor azt tapasztaltuk, hogy a [r] hangnak a mássalhangzós kapcsolatai egy részében megjelenik egy svá, függetlenül attól, hogy a pergőféle hang a hangkapcsolat első vagy második tagja (vö. [ʳr] vagy [rʳ]). Ez a svá egyértelműen a /r/ realizációhoz tartozik valamennyi fenti kontextusban; úgy is fogalmazhatunk, hogy ez egy svában manifesztálódó hangátmenet. Az intervokális helyzetben ennek a hangrészletnek a „funkcióját” a szokásos átmenetek veszik át, ezért két magánhangzó között nem beszélhetünk

a svá előfordulásáról (még akkor sem, ha az átmenetek egy részének a frekvencia-szerkezete a semleges magánhangzóhoz hasonló). Hangsúlyozzuk, hogy a svát tartalmazó pergőféle hangok nem azonosak a szótagértékű pergőhangokkal (vö. Hock elemzését ez utóbbi [ʳ^ə], illetve [ʳ^a] megvalósulásáról a szanszkritban: 1992). A szlovénben szótagértékű /r/ akusztikai fonetikai elemzése meggyőzően igazolta, hogy a svá megjelenése független a szótagérték-funkciótól (Jones 2004). Saját elemzéseink a svá előfordulására, a fonetikai kontextusra és a fonológiai helyzetre irányultak. A 2. táblázat a svá megjelenését mutatja a /r/ realizációiban különböző fonológiai pozíciókban.

2. táblázat. A svá előfordulásának arányai a „R” hangokban

Fonológiai helyzet	Példák	Svá megjelenése	A svá megjelenése (%)	
			Átlag	Átl. eltérés
#rV	<i>rigó, radír</i>	[ʳ]	98,67	4,59
#CrV	<i>kréta, bróm</i>	[ʳ]	76,85	23,37
Vr#	<i>kor, vér</i>	[r ^ə]	76,59	21,61
VCrV	<i>mákra, hídra</i>	[ʳ]	67,01	30,36
VrCV	<i>hurka, kérdez</i>	[r ^ə]	56,53	38,85
VrC#	<i>borz, térd</i>	[r ^ə]	53,06	37,08

A statisztikai elemzések megerősítették, hogy a svá előfordulása szignifikánsan eltér a fonológiai helyzet függvényében ($F(5, 1187) = 21,845, p < 0,0001$). Az abszolút szó eleji helyzetű „R”-k esetében (pl. *rigó, radír*) csaknem mindig megjelenik a svá. Kissé ritkább az előfordulásuk, ha a /r/ egy mássalhangzó-kapcsolat egyik tagja, és ez azzal magyarázható, hogy a hangkapcsolat másik tagja zöngétlen mássalhangzó is lehet (*kréta, trükk, francia*). Ez utóbbi esetben a sváelőfordulás kisebb arányú a módosult aerodinámiás átmenet következtében. Egyes beszélőknél a szókezdő zöngétlen mássalhangzó (zárhang vagy réshang) és a „R” kezdete között egy zöngétlen periódus található, amely különféle intenzitású, alacsony frekvenciájú zörejkomponenseket tartalmaz. A legritkábban (az ejtések mintegy felében) azokban a hangkapcsolatokban fordult elő a svá, amikor a pergőféle hangot követte egy másik mássalhangzó (pl. *borz, hurka*), és ez független volt a tágabb fonológiai környezettől. Az ok nyilván a képzésben keresendő: a követő mássalhangzó képzési konfigurációjától függően szükséges vagy nem szükséges a pergetéshez egy olyan periódus, amelynek során a képzőszervek a pergőféle hang artikulációjához szükséges pozícióba kerülnek.

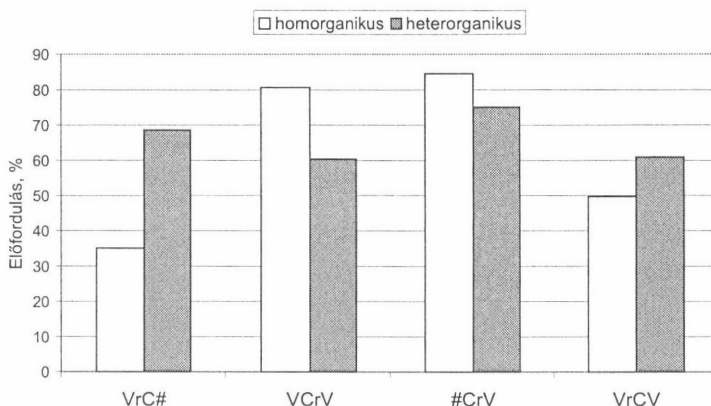
A svá megjelenését elemeztük aszerint, hogy a mássalhangzó-kapcsolat homorganikus vagy heterorganikus (azonos helyen vagy nem azonos helyen képzett) mássalhangzókat tartalmaz, valamint hogy a sorrendiség hatással van-e a svá megjelenésére. Ez utóbbi azt jelenti, hogy a /r/ realizáció az első vagy a második a hangkapcsolatban az ejtés során (rC vagy Cr helyzet). Azokban a hangkapcsolatokban, amelyekben a pergőhang követte a másik mássalhangzót, a svá megjelenése

gyakoribb volt a homorganikus, mint a heterorganikus kapcsolatokban. Azokban a hangkapcsolatokban, amelyekben a /r/ realizáció megelőzte a másik mássalhangzót, a svá előfordulása a heterorganikus helyzetekben volt gyakoribb (3. táblázat).

3. táblázat. A svá megjelenése a másik mássalhangzó képzési helyének függvényében

Fonológiai helyzet	Példák	A svá előfordulása (%)	
		Átlag	Átl. eltérés
Homorganikus VrC#	<i>torz</i>	35,13	33,77
Heterorganikus VrC#	<i>farm</i>	68,66	32,15
Homorganikus VCrV	<i>házra</i>	80,68	11,93
Heterorganikus VCrV	<i>lábra</i>	60,54	34,98
Homorganikus #CrV	<i>drága</i>	84,61	16,58
Heterorganikus #CrV	<i>brácsa</i>	75,18	25,61
Homorganikus VrCV	<i>jérce</i>	49,86	43,56
Heterorganikus VrCV	<i>birka</i>	61,04	40,03

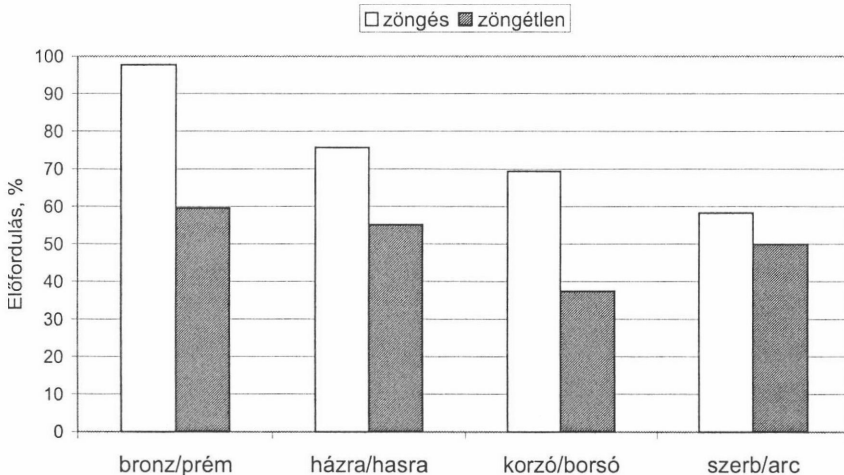
Az egytényezős ANOVA igazolta, hogy a svá megjelenése szignifikánsan függ a hangkapcsolat típusától, azaz attól, hogy a két részt vevő mássalhangzó képzési helye azonos-e, avagy nem ($F(7, 1055) = 45,000, p < 0,0001$). A Tukey post-hoc teszt csupán egyetlen esetben nem mutatott szignifikáns különbséget, a VrCV helyzetben. Ez azt jelenti, hogy ebben a fonológiai pozícióban a svá megjelenése véletlenszerűnek tekinthető attól függően, hogy a hangkapcsolat másik mássalhangzója homorganikus (mint a *jérce* szóban) vagy heterorganikus (mint a *birka* szóban). A 7. ábra szemléletesen láttatja az adatok átlagait az egyes fonológiai pozíciókon belül.



7. ábra. A svá előfordulása a mássalhangzók képzési helye és a fonológiai helyzet függvényében

Hogyan magyarázhatók ezek az eredmények? A nem azonos helyen képzett mássalhangzók rC típusú kapcsolatában (pl. *farm, park*) az érintett hangképző szerveknek időre van szükségük, amíg a pergőféle hang konfigurációs helyzetéből eljutnak a követő mássalhangzóhoz szükséges helyzetbe. Az azonos helyen képzett rC típusú hangkapcsolatokban (pl. *torz*) a svá viszonylag ritkán jelenik meg, mivel a vibráció megszűnésével csaknem folyamatosan képezhető a követő mássalhangzó. Ennek az átmeneti artikulációs gesztusnak a következtében jön létre gyakran a svá. A Cr típusú, heterorganikus kapcsolatokban a nyelvpárkány nem vesz részt a pergőféle hangot megelőző mássalhangzók képzésében (pl. *lábra, mákra*), ezért a pergetés rendszerint azonnal megkezdődhet az első mássalhangzó képzésének befejezésekor. Nincs szükség tehát feltétlenül átmeneti periódusra, illetőleg a vokális elem közbeiktatására. Az azonos helyen képzett Cr típusú mássalhangzó-kapcsolatokban, amikor a pergőféle hang a második az ejtésben, a nyelvpárkány mozgásra kényszerül, hogy olyan pozícióba jusson, amely lehetővé teszi a pergetést (pl. *drága*). Így ismételten olyan helyzet jön létre, amelyben a svá megjelenése szinte szükség-szerű. Megjegyezzük ugyanakkor, hogy a svá megjelenése valamennyi esetben függ az ejtés tempójától, illetve az egyéni artikulációs sajátosságoktól.

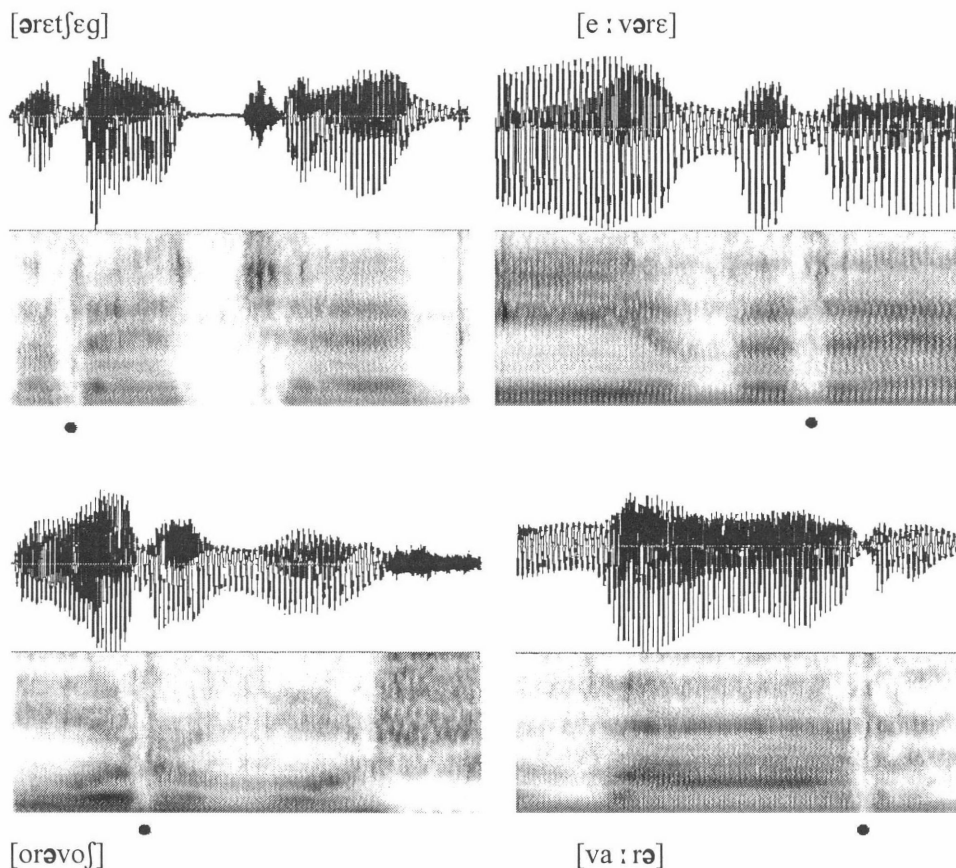
Elemeztük, hogy a [r] melletti mássalhangzó zöngéssége gyakorolt-e hatást a svá megjelenésére (8. ábra). Azokban a hangkapcsolatokban, amelyekben a másik mássalhangzó zöngés volt, a svá megjelenése átlagosan 75,3%-nak adódott, míg a zöngétlenek esetében csupán 50,5%. A statisztikai elemzés megerősítette, hogy a másik mássalhangzó zöngéssége jóval nagyobb mértékben előidézti a svá megjelenését ($F(1, 1087) = 1054,506, p < 0,0001$).



8. ábra. A svá előfordulása a másik mássalhangzó zöngésségének függvényében

A svá – mint láttuk – bizonyos esetekben megelőzi a pergőféle hangot, más esetekben pedig követi. A svá megjelenése tehát a „R” hang mellett kétféleképpen valósul meg. Anyagunkban 81,8%-ban a svá a [r] előtt (átlagos eltérés: 25,83%),

63,2%-ban pedig azt követően fordult elő (átlagos eltérés: 34,31%). A /r/ realizációt megelőző svá a *róka*, a *bronz* és a *lábra* típusokban, míg a követő az *arc*, a *kar* és a *persze* eseteiben jelentkezett. Más szavakkal a szó eleji és a mássalhangzót követő „R” jellemzően egy kezdeti svát, míg a mássalhangzót megelőző és a szóvégi „R” jellemzően egy befejező svát tartalmaz (az előfordulási különbség szignifikáns volt, vö. párosított *t*-próba: ($t(1239) = 7,206, p < 0,000$). A 9. ábra a rezgéseképeken és a hangszínképeken szemlélteti a svá kétféle megjelenését.



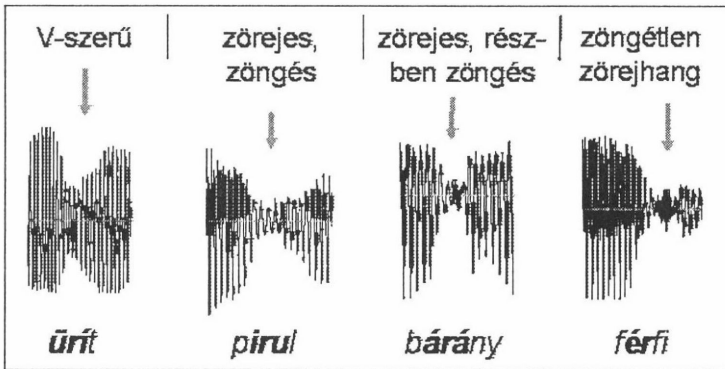
9. ábra. A svá ([ə]) megjelenésének helyei különböző fonológiai helyzetekben.

A felső képpáron a megelőző svá lenyomata látható a *recseg* és az *évre*, az alsó képpáron a követő svá lenyomata jelenik meg az *orvos* és a *vár* szavakban (a [r] helyét a pontok mutatják)

A korábbiakban már láttuk, hogy a [r] pergetéséhez szükséges egy magánhangzószerű átmeneti periódus. Ekkor a hangszalagok (többnyire) rezegnek, az artikulációs szervek semleges állapotban vannak, és így létrejön a svá, amely tehát

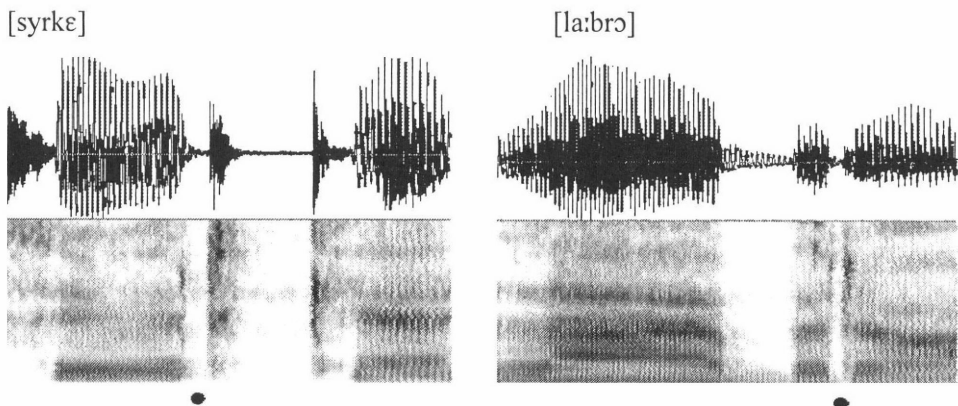
nem akaratlagos képzés eredménye. Az abszolút szóeleji /r/ realizáció, illetve a „R”-t megelőző mássalhangzó esetén a vokális traktus nem vesz fel magánhangzóra jellemző konfigurációt, ezért a beszélő az ejtés során létrehoz egyet. Azokban az esetekben azonban, amikor magánhangzó előzi meg a pergőféle hangot, erre nincs szükség. Miért jelenik meg ezekben az esetekben a svá a pergetés után? Valószínűsíthető, hogy ez annak az artikulációs mozgássorozatnak a következménye, amelynek során a nyelv eltávolodik az alveolustól, miközben (egyidejűleg) megtörténik a pergetés, ezzel létrejön a levegő vibrációja, majd a részt vevő képzőszervek beállnak a követő mássalhangzóhoz szükséges artikulációs helyzetbe (vö. *orvos*, *borsó*, *persze*, *korpa*). Az abszolút szó végi helyzetben (pl. *vár*, *sír*, *szór*) pedig a pergetés „lecsengése” lényegében a semleges magánhangzó artikulációs konfigurációjával megegyezik: a képzőszervek semleges pozícióba kerülnek, a hangszalagrezgés csökken, majd megszűnik. E két utóbbi artikulációs gesztus pedig létrehozza a svát.

A pergőféle hangok akusztikai szerkezetének elemzésekor a svá megjelenésén túl további különböző akusztikai struktúrák fordultak elő, amelyek azonban a percepcióban a megszokott magyar /r/ realizáció élményét keltették. Anyagunk nagy többségében egy, ritkábban két perdületet láttunk; utóbbiak aránya a zörejes /r/ realizációk miatt meglehetősen alacsony volt. Egy-egy perdület látható például a 9. ábra *recseg* és *orvos* szavainak ejtéséről készült regisztrátumokon; ezek tehát a legintőhang kritériumainak felelnek meg. Az akusztikai szerkezet szempontjából négy fő típust különítettünk el mint /r/ realizációkat. Előfordultak olyanok, amelyek akusztikai szerkezete lényegében megegyezett a magánhangzókra jellemző rezgésképpel; azaz ez a „R” sem pergő, sem mássalhangzó nem volt, hanem egy tökéletes magánhangzó (vö. 10. ábra). Akadtak olyanok, amelyek a zörejes, zöngés kifejezésekkel jellemezhetők. Ez azt jelenti, hogy a hangszalagok folyamatosan rezegtek a képzés tartama alatt, de a vibrációt turbulens zörej kísérte, vagyis réshangszerű elemek vegyültek a „R” akusztikai szerkezetébe. Megint más esetekben a zörejelemek jóval nagyobb mértékben jelentek meg az artikuláció során, továbbá a zöngképzés csak részleges volt; ezeket zörejes, részben zöngés „R”-nek tekintjük. Ez utóbbi típus kritériumai, hogy a zörejelemek az elemzett mássalhangzó képzésében az időtartam mintegy 50–60%-ában megjelenjenek, és a zöng akusztikai következménye a képzés felében vagy annál rövidebb időtartamban mutakozzon. E két utóbbi típusban a pergő artikulációs gesztus csak részlegesen volt azonosítható. Azokat a mássalhangzókat, amelyekben a zörejelemek igen nagy mértékben megnövekedtek, a pergetés és a zöngképzés akusztikailag már nem volt detektálható, tipikus zörejangoknak tekintettük. Ezek rezgésképe leginkább a réshangokra emlékeztetett. A 10. ábrán láthatók a felsorolt, akusztikailag meghatározott fő típusok. Az első három példa intervokális /r/ realizáció, ami jól mutatja, hogy nem feltétlenül a fonetikai kontextus eredményezi a /r/ realizációk artikulációs változatait.



10. ábra. Különböző akusztikai szerkezetű „R” mássalhangzók

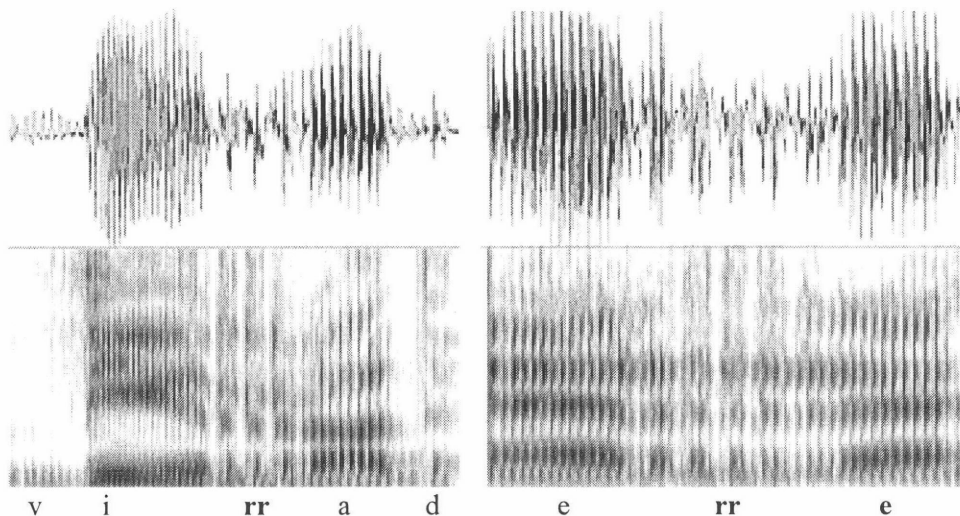
A magyarban a [r] mássalhangzó alapvetően zöngés, ezért különösen érdekes, hogy számos esetben egyáltalán nincs a hangszínképeken zöngéképzésre utaló jel (sok esetben pedig a képzési idő egy részében jelentkezik csak zöngé). A nagyított oszcillografikus elemzés sem igazolt zöngét sok esetben, vagyis kimondható, hogy a magyarban nemcsak zöngés, de zöngétlen /r/ realizációk is vannak (11. ábra). Előfordulásuk kisebb mértékben a fonetikai kontextus (zöngétlen mássalhangzó szomszédsága, illetve abszolút szó végi helyzet), nagyobb mértékben az egyéni ejtémód következménye.



11. ábra. Zöngétlen /r/ realizációk hangszínképe (bal oldalon a *szürke*, jobb oldalon a *lábra* szóban). A pontok a „R” helyét jelölik

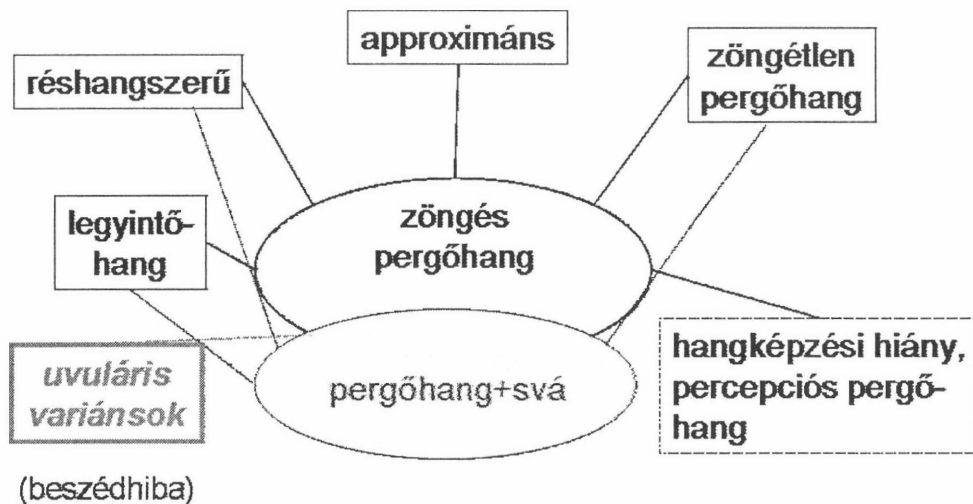
Az akusztikai elemzések ugyan kétséget kizáróan igazolták, hogy sokszor zöngétlenedik a „R” hangunk, az észlelésben azonban ez nem jelentkezik, vagyis nem zöngétlen pergőféle hangot azonosítunk. A /r/ realizációkat zöngésnek halljuk, és ez egyfelől a zöngés fonetikai hangkörnyezetnek, másrészt a kognitív szinten rögzült prototipikus [r] hangnak, illetve a /r/ fonéma jellemzőinek tudható be.

A fonológiailag rövid /r/-k között két perdületnél többet anyagunkban nem találtunk, a fonológiailag hosszú mássalhangzók ejtésekor azonban rögzítettünk többperdületűeket is (12. ábra). Hangsúlyozzuk, hogy – tapasztalataink szerint – ez is erősen beszélőfüggő; önmagában a fonológiailag hosszú mássalhangzó ejtése nem eredményezi automatikusan a pergetések számának növekedését. Ezek realizációjakor is előfordultak zöngés-zörejes és zörejes változatok is.



12. ábra. A hosszú pergőhang ejtésének akusztikai vetülete: három perdületű [r] a *vírrad* és öt perdületű [r] az *erre* szóban

Minden, anyagunkban fellelhető realizációt tekintetbe véve megállapítható, hogy a dentális, illetve alveoláris képzési területtel, pergő artikulációs gesztussal és zöngésséggel jellemzett tremulánsunk – mint a /r/ fonéma alaprealizációja – fonetikailag többféle beszédhangot jelent. A dentális, illetve alveoláris, egyperdületű zöngés pergőhang gyakran nehezen elkülöníthető – akusztikai szerkezete alapján – a legyintőhangtól. Előfordulnak approximáns realizációk, zöngétlen változatok és réshangszerűek; utóbbiakban a turbulens zörejelemek aránya, a zöngésségük és a részhangszerűek intenzitása erősen változó. Ez azt jelenti, hogy a réshangszerű /r/ realizációk lehetnek kismértékben, közepesen, nagyrészt, avagy teljesen zöngések és zöngétlenek is. A teljes képzés során zöngétlen, illetve zöngés mássalhangzók mellett kutatói, elemzői kompromisszum kérdése, hogy mikor tekintjük kismértékben vagy erőteljesen zöngésnek az adott hangot. A felsoroltakon kívül a 13. ábra két további realizációt is tartalmaz: a hangképzési hiányt, amelyet percpációs pergőhangnak neveztünk és az uvuláris variánsokat, amelyek – bár anyagunkban nem fordultak elő –, de mint hibás képzések ismertek (beszédhiba, raccsolás). A /r/ fonéma aktuális képzésének hiánya nemegyszer azért biztosítja a mássalhangzó észleletét, mivel a megelőző és a követő hang közötti hirtelen intenzitásváltás, illetve a hangátmenet a percpációban a perdület akusztikai élményét kelti. Mindez a szó jelentésével együtt biztosítja a pergőhang észlelési élményét.



13. ábra. A magyar pergőféle hangok áttekintése

Következtetések

A különböző nyelvekben éppúgy, mint ugyanazon nyelven belül többféle pergőhang létezik. Az ok a részt vevő beszédszervek és az artikulációs mozgások sokféleségének lehetőségében keresendő. A fonológiai pozíció és az időtartam statisztikailag igazolható összefüggést mutat. A pergőféle hangokban megjelenő svá jellegzetes a magyarban, megjelenése 70%-on felüli az olvasott szövegek anyagában. Az előfordulása függ a fonológiai pozíciótól, a hangkapcsolat másik mássalhangzójának képzési helyétől és zöngességétől. A pergőféle hangok a magánhangzószerűtől a teljesen zörejes szerkezetűig megtalálhatók. Elemzéseink során több tekintetben láttuk a nagy egyéni ejtésvariációkat a „R” mássalhangzó létrehozásakor.

Nem véletlen, hogy a pergőféle hangokkal kapcsolatos vizsgálatok eredménye azt erősítette meg a nemzetközi szakirodalomban is, hogy egyetlen kategóriába sorolásuk gyakorlatilag sikertelen (Lindau 1985). Ezért alkották meg a „családi hasonlósági modellt”, amely lehetőséget ad az eltérő megjelenésű, de egymással mégis valamiféle rokonságban lévő pergőhangok, legyintők, vokalizált változatok stb. egybefogására. A legújabb kutatások szembefordulnak az egycsatornás artikulációs traktus (egyetlen forrás, egyetlen toldalékcso) elméletével, és a pergőféle hangokat egy kétszatornás képzési rendszerben próbálják meghatározni (Edmondson–Esling 2006). Abból indulnak ki, hogy a /r/ realizációk nem egyetlen homogén fonetikai kategóriát alkotnak. Ezek a beszédhangok úgy képzelendők el, mint egy lánc, amelyben az egyes láncszemek bizonyos átfedéseket mutató paraméterek révén alkotják a „hasonlósági családot”, és fűzik fel a különféle /r/ realizációkat. Így jól magyarázható, hogy miként van rokonságban egy magánhangzószerű és egy zörejh hang-variáns. Egy pergőhang és egy legyintőhang rokonságát a zárészlet, míg a pergőhang és az approximáns rokonságát a formánsok jelenléte biztosítja (vö.

Magnuson 2007). Befejezésül talán fogalmazhatunk úgy, hogy a pergőféle hangok vagy /r/ realizációk „családi titka” még sok mindent rejteget, amelyeket a már ismert tények birtokában egyre jobban meg fogunk tudni fejteni.

SZAKIRODALOM

- Alwan, Abeer–Narayanan, Srini–Haker, Katherine 1997. Toward articulatory-acoustic models for liquid approximants based on MRI and EPG data. Part II. The rhotics. *JASA* 101: 1078–89.
- Barry, William J. 1997. Another R-trickle. *Journal of the International Phonetic Association* 27: 35–45.
- Edmondson, Jerold A.–Esling, John H. 2006. The valves of the throat and their functioning in tone, vocal register and stress: Laryngoscopic case studies. *Phonology* 23: 157–91.
- Espy-Wilson, Carol Y.–Boyce, Suzanne E.–Jackson, M.–Narayanan, Srini–Alwan, Abeer 2000. Acoustic modeling of American English /r/. *JASA* 108: 343–56.
- Gósy Mária 2006. Beszédképzés és nyelvi reprezentáció. *Magyar Nyelv* 102: 287–99.
- Hock, Hans H. 1992. Were l and r velar in early Sanskrit? In: Jha, V. N. (ed.): *Vidya-Vratin: Professor A. M. Ghatage Elicitation Volume*. Indian Books Centre, Delhi, 69–96.
- Jones, Mark J. 2004. The status of the „syllabic” trill in Slovene: a phonological and phonetic analysis. *Slovene Studies* 24: 27–45.
- Kempelen Farkas 1791/1989. *Az emberi beszéd mechanizmusa, valamint a szerző beszélőgépeinek leírása*. Ford. Mollay Károly. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest.
- Ladefoged, Peter–Maddieson, Ian 1996. *The sounds of the world's languages*. Blackwell Publishers, Oxford.
- Laver, John 1994. *Principles of Phonetics*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Lindau, Mona 1985. The story of /r/. In: Fromkin, Victoria A. (ed.): *Phonetic Linguistics: Essays in Honor of Peter Ladefoged*. Academic Press, Orlando, Florida, 157–68.
- Magnuson, Thomas J. 2007. The story of /r/ in two vocal tracts. In: Trouvain, Jürgen–Barry, William J. (eds.): *Proc. of 16th International Congress of Phonetic Sciences*. Saarbrücken University, Saarbrücken, 1193–7.
- Olasz Gábor 2006. *Hangidőtartamok és időszerkezeti elemek a magyar beszédben*. Nyelvtudományi Értekezések 155. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Stevens, Kenneth N. 1998. *Acoustic Phonetics*. The MIT Press, Cambridge, Massachusetts.
- IPA Transcriptions with SIL Fonts. <http://scripts.sil.org/> IPA home visited 5. Jan. 06.
- Vago, Robert–Gósy, Mária 2007. Schwa vocalization in the realization of /r/. In: Trouvain, Jürgen–Barry, William J. (eds.): *Proc. of 16th International Congress of Phonetic Sciences*. Saarbrücken University, Saarbrücken, 505–9.

Gósy Mária

SUMMARY

*Gósy, Mária***Rhotic sounds: articulation, acoustics, function**

The realization of the Hungarian phoneme /r/ is commonly identified by the term ‘voiced trill’. Acoustic-phonetic investigations, however, have revealed that this phoneme can also be realized in Hungarian as a voiceless trill, a tap, a vocalic consonant, an approximant, or as a voiced or a voiceless fricative. Furthermore, there is a pair of variants not discussed previously: [r] with a schwa onglide ([³r]) or offglide ([r³]). In *Cr* clusters, the occurrence of schwa has been found to be more frequent in homorganic than in heterorganic clusters, while in the case of *rC* clusters, the occurrence of schwa has been found to be more frequent in heterorganic than in homorganic sequences. The realization [³r] was found before vowels (in onset position), and [r³] before consonants or word finally (in coda position). These facts are explained on the basis of articulatory/aerodynamic principles. The durational data of the /r/-variants show significant interrelations with the phonological positions in which they occur.

Az alakzat vitatott alapkérdései az alakzatlexikonban

1. Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának Mai Magyar Nyelvi Tanszéke mellett működő Stíluskutató csoport 6–7 évi következetes és szívós munkával megszerkesztette az első magyar nyelvű alakzatlexikont. Az alakzatlexikon terjedelme körülbelül 55 ív, megjelenésének időpontja 2008 májusa.

2005 októberében egynapos konferencián foglalkoztunk az alakzat meghatározásának, valamint az alakzatok rendszerezésének nehéz kérdéseivel, és az előadásokat meg is jelentettük külön kötetben (Szathmári szerk. 2006). Ezenkívül a lexikon előszavában külön is kitérek rájuk. Mégsem látom érdektelennek, hogy ezekről a nyelv- és irodalomtudományt egyaránt érdeklő kérdésekről a Magyar Nyelvőr hasábjain külön is szóljak.

2. Először néhány mondatot a csoportról és munkamódszeréről. A csoport 1970-ben kezdte meg munkáját: az ELTE akkori két magyar nyelvészeti tanszékének a stilisztikával foglalkozó tanárai voltak az alapítók. Az első évtizedben inkább csak közös gondjainkról, a stilisztika új egyetemi oktatásának az elméleti és módszertani kérdéseiről tanácskoztunk. A hetvenes évek végétől fokozatosan bővült a csoport más fővárosi intézmények és a vidéki, valamint a határon túli egyetemek, főiskolák stilisztikaoktatóival és -kutatóival. Tagjaink száma 2007-ben már túlhaladta a harmincat. A nyolcvanas évek végéig a 19–20. század fordulójának a nyelvvel és stílusával foglalkoztunk (l. Fábián–Szathmári szerk. 1989). 1992-től kutatásunk tárgya a két világháború közötti stílusirányzatok vizsgálata volt. A hangsúlyt azonban először a stíluselméletre tettük. A stilisztika ugyanis a 20. század utolsó negyedében vált igazán önálló tudományággá, amikor is segítségül hívta a kiszélesedett nyelvtudományt (modern szemantika, szövegtan, szociolingvisztika, pragmatika, kognitív nyelvészet stb.) és a szintén fellendült modern irodalomelméletet, poétikát, retorikát stb. Ilyen indíttásra született a *Hol tart ma a stilisztika? (Stíluselméleti tanulmányok)* című kötetünk (Szathmári szerk. 1996). Másik vállalkozásunk eredménye a következő futamidőben (munkánkat ugyanis az OTKA támogatta) a *Stilisztika és gyakorlat* című kötet (Szathmári szerk. 1998), amely mintegy működés közben igyekszik bemutatni a különböző stíluselemzési, megközelítési módokat.

2001-ben határoztuk el, hogy a továbbiakban az alakzatokat fogjuk vizsgálni, és a futamidő végéig megpróbálunk egy teljes (viszonylag teljes) alakzatlexikont összeállítani. Erre a retorikai-stilisztikai jelenségre a következők miatt gondoltunk.

Az alakzat a klasszikus retorika alapfogalma. Az alakzatok – ahogy Fónagy Iván (1990: 18) utal rá: „Nem csak a lírai költemény, az elbeszélés és a dráma szerkezetét határozzák meg. Minden verbális mű, így a film, a tudományos értekezés, az újságcikk, a miniszterhez intézett kérvény vagy az iskolai dolgozat kisebb vagy nagyobb mértékben alá van vetve ezeknek a formai kényszereknek.” És akkor még nem szóltunk a mindennapi – elsősorban a beszélt – nyelvben betöltött szerepéről. Vagyis az alakzatok átfogják szinte a teljes kommunikációt. Megjegyzem, napjainkban a költészetbeli szerepük is megnőtt. Így érthető az is, hogy Arisztoteléstől napjainkig hol a retorika, hol a nyelvtudomány, hol az irodalomtudomány keretében így vagy úgy, mindig foglalkoztak az alakzatokkal, de – különösen korábban – inkább a szűk gyakorlat felől, illetve később is a jelzett tudományok szemléletétől, elméleti háttérétől, módszerétől függően (l. pl. a liège-i, sajátos felépítésű retorikát, amely éppen az alakzatokon alapul). Ezért ma is vitatott az alakzatok meghatározása, rendszerezése, bizonytalan a számuk stb. (l. pl. a Világirodalmi lexikon „alakzat, hang-, szó-, mondat- és gondolatalakzat” címszavát). Es bár az újabb retorikák – mindenekelőtt H. Lausberg sokat forgatott munkája (Lausberg 1960, l. még Lausberg 1976) és az újabb vizsgálatok (pl. nálunk Adamik Tamás könyve az antik stíluselméletről, 1998) – előbbre vitték az alakzatok ismeretét, sok még a tennivaló a kommunikációban betöltött szerepüknek, jellegzetességeiknek stb. a feltérképezésében, továbbá számuknak, rendszerüknek a megállapításában, nem szólva a különböző korokban egyes költőknél, íróknál való megjelenésükről. Ebben természetesen segít a kibővült nyelvtudomány, a kiszélesedett stilisztika, a megújult retorika és irodalomelmélet.

Hogyan dolgozott a csoport? Mint korábban is, minden hónapban (kivéve júliust és augusztust) tanácskoztunk. Az elvi-elméleti kérdéseket és az összes szócikket megvitattuk, úgy, hogy a kéziratot előre kiküldtük, majd először két vitaindító mondta el részletes véleményét, és ezt követték a hozzászólások, javaslatok. A szerzők aztán ezeket figyelembe véve véglegesítették szócikküket. Közben kétszer tartottunk konferenciát, és az előadásokat kötetben is megjelentettük a Tinta Kiadónak Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához című sorozat 18. és 55. számaként. *A retorikai-stilisztikai alakzatok világa* című konferencián, illetve kötetben (Szathmári szerk. 2003) a szerzők elméleti kutatásaikról, továbbá arról adtak számot, hogy kiknek a műveiben és hogyan jelentkeznek egyes alakzatok. *A stilisztikai alakzatok rendszerezése* című konferencián, illetve kötetben pedig (Szathmári szerk. 2006) – mint már jeleztem – az előadók elsősorban az alakzatok rendszerezésének nehéz kérdéseit, valamint egyes alakzatok jellemzőit járták körül. Ezenkívül *Az alakzatok világa* című sorozatunkban a Nemzeti Tankönyvkiadó gondozásában folyamatosan megjelentettünk 20 úgynevezett tematikus füzetet, hogy elsősorban tanáraink már közben is felhasználhassák az eredményeket (a tematikus füzetek felsorolását l. a szakirodalom végén).

Megjegyzem még, hogy az első magyar nyelvű alakzatlexikon megszerkesztéséhez természetesen külföldi (német, angol, francia stb.) munkák rendelkezésünkre álltak, és itthon is támaszkodhattunk bizonyos előzményekre, elsősorban a *Világirodalmi lexikon* szócikkeire – ezek nagy részét Fónagy Iván írta – és a *Kis magyar retorikára* (Szabó G.–Szörényi 1988).

3. Az első kérdés: mit tekintettünk alakzatnak, egyáltalán hogyan határoztuk meg ezt a retorikai-stilisztikai jelenséget?

Az alakzat olyan rögzített és hagyományozott nyelvi forma (szóalak, fordulat, kifejezésmód), amelynek a felhasználása hatásosabbá teszi a stílust, illetve a közlést. Ilyenformán egyszerre szerkezet (forma) és művelet (funkcionálás). Az alakzat mint kodifikálódott nyelvi séma eredetét tekintve olyan átalakító eljárás eredménye, amelynek során a beszélő kommunikációs célból eltér a megszokott, normatívnak tekintett nyelvi formáktól, és ez az új struktúra beépül a beszélő tudatába, majd retorikai jelenséggként kategorizálódik.

Az alakzatok értelmezését illetően fontosnak tartottuk a következőket:

a) Az alakzatok nyitottak: a nagyon változatos és változó kommunikáció eredményeként új és új alakzatok, alakzattípusok jöhetnek létre.

b) A kognitív szemléletnek megfelelően az adott nyelvi forma egyszerre működés is.

c) Ne vagy inkább ne csupán díszítő elemeknek tekintjük az alakzatokat, mint ahogy a régi retorika tette. Az alakzatok ugyanis a teljes megértést, a teljes közlést szolgálják: számolhatunk a díszítón kívül az érvelő, a legkülönbözőbb érzelmeket keltő, megjelenítő erőt képviselő, a pontosságot fokozó stb. funkciójukkal.

d) Nem feledkezhetünk meg arról sem, hogy az alakzatok mint a hatáskeltés eszközei fontos stílusjelenségek is.

4. És most lássuk az alakzatoknak az eredetével, a kiterjedésével, a grammatikai hovatartozásával, egyáltalán a mibenlétével és a rendszerezésével kapcsolatos kérdéseket.

a) Az alakzatok „eltérés” volta, illetve hibából való származtatása.

Kétségtelen, hogy az ókoriak (mindenekelőtt Arisztotelész és Quintilianus) az alakzatok forrásaként a nyelvi hibát jelölték meg. És ez a devianciaelmélet éled újjá a 20. század második felében (kiemelve H. Plett és Fónagy Iván nevét). Figyelembe kell azonban vennünk például Quintilianusnak azt a megjegyzését, amely szerint – röviden szólva – az alakzat ösztönösen nyelvi hiba, tudatosan retorikai jelenség. Aztán Fónagy is így ír: „A retorikák szerint az alakzat olyan barbarizmus vagy soloecizmus, melyet a költői szándék formál át vétségéből nyelvi erénnyé” (Fónagy 1970: 147). És Vigh Árpád szintén így nyilatkozik: „...az alakzatok mint meghatározott nyelvi sémák a valóságos és a »normális« kifejezésekkel összeegyeztethető képződmények”; továbbá „egy meghatározott nyelvi sémát nem feltétlenül és nem mindig egy meghatározott normához való viszonya, hanem az adott beszéd- vagy szövegen belüli funkciója avat alakzattá” (Vigh 1981: 488).

Ezért döntöttünk úgy, hogy a hibából való származtatás jelzését általában kerüljük. Az „eltérés”-re azonban hivatkozhatunk (pl. a hangtani jellegű, illetve a szórenddel kapcsolatos alakzatok esetében), de akkor arra is utalunk, hogy mitől és mennyiben tér el.

b) A következő kérdés: a trópusok hozzátartoznak-e az alakzatokhoz, más szóval: tárgyalassanak-e az alakzatlexikonban?

Induljunk ki Bencze Lóránt megállapításából. Eszerint „a figurák (szkémata) és a trópusok (tropoi) egymástól eltérő szintaktikai, szemantikai és pragmatikai műveletek, valamint különféle nyelvi (hang, morféma, lexéma, szintagma, mondat,

szöveg) szintű műveletek eredményeként megalkotott jelenségek kategóriái. Ez lehetett az oka a többféle osztályozási kísérletnek az ókortól napjainkig, vagy újabban a főkategóriák mellőzésének (pl. B. Sandig stilisztikájában, Sandig 1986). Ezért maga az alakzatok és szóképek közti különbségtétel elméleti síkon nem tisztázódott soha megnyugtató módon” (Bencze 1996: 234). Nem vitatható azonban, hogy a szóképek elsősorban kognitív műveleteket feltételeznek, az alakzatok pedig nyelvi-szintaktikai műveleteket (l. Bencze 1996: 241–2). Viszont mindkét csoport funkciója azonos: a kontextustól függő hatáskeltés. Ez magyarázza, hogy az egyes retorikák – Quintilianustól maig – a köztük lévő különbségeket is taglalják, elemzik (vö. Kocsány–Szikszainé 2006: 13–4, 40–1), de általában együtt tárgyalják őket sokáig mint az „elocutio”, benne az „ornatus” eszközeit. Sőt azt is elmondhatjuk, hogy a 20. század második felében megszülető szemiotikai és strukturális rendszerű taxonómiák – mint Kocsány Piroska és Szikszainé Nagy Irma utal rá (2006: 13) – fel is függesztik a trópus és figura elkülönítését, rendszereik más szempontokat követnek (l. pl. Lausberg 1960, 1976 és Robrieux 2002²).

Ezek alapján mi sem mondtunk le a trópusok felvételéről. Mindazonáltal nem stilisztikai szempontból tárgyaljuk őket, az alakzatokkal való összefüggésük problematikájával meg külön szócikkben foglalkozunk. Megjegyzem még, hogy lexikonunkban a trópusokat (metafora, metonímia stb.) Kocsány Piroska dolgozta ki. Mégpedig a többi szócikktől eltérő módon: főként a velük kapcsolatban napjainkban felmerült problémákra is részletesen kitérve.

c) De talán a legvitatottabb, a legproblematisabb az alakzatok nyelvi-grammatikai hovatartozásának a megállapítása, azaz a nyelvi síkok szerinti rendszerezése, közelebbről hogy egyáltalán beszélhetünk-e és milyen esetekben hang-, szó-, mondat-, jelentés- és gondolatalakzatról.

Bencze Lóránt elgondolását követve ezzel kapcsolatban érdemes visszapillantunk az alakzatvizsgálatok történetére. Három lényegesnek mondható állásfoglalást különíthetünk el. Az ókorban kialakítják a szó- és gondolatalakzat kategóriáját. Cornificius meg is határozza őket, és felsorol 35 szó- és 19 gondolatalakzatot. Cicero a köztük lévő különbséget is megfogalmazza, röviden: „ha a szavakat megváltoztatod, a szóalakzat megszűnik; a gondolatalakzat viszont megmarad, akárhogy is változtatod meg benne a szavakat”. És utal arra, hogy melyik stílusnemhez milyen alakzat és szóképek illik. Quintilianus még tovább megy: elkülöníti egymástól a szóképeket és az alakzatokat, továbbá osztályozza, valamint meghatározza őket, s utal a funkcióikra. (L. részletesebben: Adamik 2004: 43–55.)

A 20. században két jellegzetes állásfoglalás különült el a jelzett területen. Ezek közül a liège-i csoport négy nyelvi szinten képzelel el a metabolának nevezett alakzatokat: a szó formáját módosítják az úgynevezett metaplazmusok, a szó jelentését a metaszemémák, a mondat formáját a metataxisok és a mondat logikai jelentését a metalogizmusok. Az úgynevezett neoretorika alapján létrejött rendszerezést többen bírálták, joggal (pl. Bencze 1996: 268; Vajda 1998: 415 kk.), követte viszont Vihg Árpád retorikai kislexikonában (1981: 487–514).

A 20. század második felében a ma felé haladva a jelzett tekintetben több jelentős próbálkozás született, elsősorban külföldön. Jean-Jacques Robrieux *Rhétorique et argumentation* című munkájában (Robrieux 2000²) jobbra megtartja

a klasszikus retorika felosztását: figures de sens, azaz jelentésbeli alakzatok; figures de mots, vagyis szóalakzatok; figures de pensée, gondolatalakzatok és figures de construction, szerkesztési alakzatok elnevezésű csoportokról beszél. – Heinrich Plett *Systematische Rhetorik* című művében (Plett 2000) a nyelvi síkok számát megemeli: a fonológiai, morfológiai, szintaktikai és szemantikai síkok mellé odaveszi a grafémiai, a textológiai és az intertextuális síkot. Tehát gondolatalakzat az ő rendszerében nincs. – Tzvetan Todorov *Littérature et signification* című könyvében (Todorov 1967) megkülönbözteti az eltérések csoportját, az anomáliákat és a valódi alakzatokat, a figurákat. Mindkét csoportban négy réteget vesz fel, a nyelvi megvalósulás síkjai szerint: a hangzás, a szintaxis, a szemantika és a referencia síkját.

A magyar nyelvű munkák közül Szabó G. Zoltán és Szőrényi László *Kis magyar retorikája* (Szabó G.–Szőrényi 1988) a következő rendben tárgyalja az alakzatokat: a fonológia, a szintaktika, a szemantika, a pragmatika és a négy változáskategória alakzatai. Vagyis a gondolatalakzatok a pragmatikai alakzatok közé sorolódtak. – Fónagy Iván a *Világirodalmi lexikonban* hang-, szó-, mondat- és gondolatalakzatokat különböztet meg (Fónagy 1970: 146–7). Adamik Tamás (2004: 64–5) azonban felhívja a figyelmet egy tévedésére: a „gondolatalakzat” címszó tárgyalása közben ugyanis Fónagy (1975: 637) arra utal, hogy a gondolatalakzatok elemzésére csak az utóbbi időben került sor, és hogy ezek fogalma az ókori szerzőknél csupán sejtésszerűen, homályosan merül fel olykor. Holott a gondolatalakzat ott szerepel – mint utaltunk rá – már Cornificiusnál.

Összefoglalva mindenesetre megállapíthatjuk, hogy az alakzatok rendszerezésében sok minden – az alapvetés mindenképpen – megmaradt az ókorból. De arra is utalnunk kell, hogy az antik retorika inkább meglehetősen statikus, mechanikus, taxonomikus módon foglalkozott az alakzatokkal. A modern retorika viszont – és akkor a kognitív-funkcionális szemléletről, amely nyilván átrendezi a nyelvtani kategóriarendszert is, ez alkalommal még nem szóltam – igyekszik a használat felől közeledni hozzájuk, továbbá keletkezésükben, működésükben, azaz a nyelvhasználó gondolkodásával, hatásszándékával szoros összefüggésükben, az interakcióban betöltött komplex szerepük alapján próbálja megragadni őket. (L. Czetter Ibolya „alakzat” címszavát.)

Az elmondottaknak megfelelően az alakzatok nyelvi síkok szerinti besorolását illetően abban maradtunk, hogy ha szükségesnek látjuk, akár mindhárom állásfoglalás szerint besoroljuk az illető alakzatot, csak arra kell ügyelnünk, hogy a besorolás ne címkéző, taxonomikus legyen, hanem szemantikai, pragmatikai szempontú, utalva az alakzat grammatikai struktúrájára, kiterjedésére, határaitra stb.

d) Problematikus aztán a négy úgynevezett változáskategória alkalmazása, már csak azért is, mert nem minden alakzat sorolható be közéjük. Az szintén bonyolítja a felhasználásukat, hogy a változáskategóriák és a nyelvi síkok kombinálódnak (jól mutatja ezt a liège-iek 16 mezős táblázata; l. Adamik 2004: 56–7). Így tudniillik az alakzatok besorolhatósága még bizonytalanabb, egyes esetekben még vitathatóbb lesz. Nem beszélve arról, hogy gyakran az alakzat kontextusbeli helyzete dönti el a besorolást megszabó grammatikai, szövegtani és kommunikációs stb. viszonyokat (l. még Kocsány–Szikszainé 2006: 15–6).

A négy változáskategória – mint ismeretes – a nyelvi hibák keletkezésének négyféle műveletével függ össze. A négyes felosztás a kutatások szerint már Platónnál létezett, de mintha Quintilianusnál vált volna megalapozottabbá. Szerinte a nyelvi hibák „per mutationem, adiectionem, detractioem et ordinem”, vagyis felcseréléssel, hozzáadással, elvétellel és szórenddel jöhetnek létre. Így alakul ki a – mondhatnánk – négyes modell, a „quadripartita ratio”, tehát adjekció (hozzáadás, hozzátevés), detrakció (elvétel, elhagyás), immutáció (felcserélés, helyettesítés) és transzmutáció (sorrendváltogatás, átalakítás). A 20. század második felében újjáéledő retorika központi fogalma, rendező elve az „eltérés” (francia: *écart*) lesz, és tovább él a négy változáskategória is. Ezt vették át tehát kisebb mértékben módosítva, finomítva, bizonyos hangsúlyeltolódásokkal az újabb retorikák szinte napjainkig. Megvan ez a modell Lausbergnél, Todorovnál, a liègi-ieknél, Plettnél, Robrieux-nél és nálunk Fónagnál, valamint Szabó G. Zoltán és Szörényi László *Kis magyar retorikájában*.

A változáskategóriák tekintetében elfogadtuk Kocsány Piroskának és Szikszainé Nagy Irmának a bevezető tanulmányban leírt javaslatát: „...használjuk fel az »eltérés« fogalmát és a változáskategóriák kínálta rendező elveket” (2006: 48–9). Annál is inkább – s ezt már én teszem hozzá –, mert a változáskategóriák alkalmazása, vagyis az eltérés mikéntjének a feltárása belevilágíthat az illető alakzat létrejöttébe, kialakulásába, amire egyébként is ki kell térnünk, beleértve funkcióinak a feltárását is. Talán mondanom sem kell, hogy az erőltetettséget, a kérdéses kategória mindenáron való megjelölését mindamellettt kerültük.

5. Végül felsorolom néhány olyan eljárásunkat, amely nem alapkérdés ugyan, de valójában viszonylag közelről érinti az alakzatokat, illetve az alakzatoknak lexikonunkban való megjelentetését, és amelyek egyébként szintén vitathatóak.

Hosszas töprengés után úgy döntöttünk, hogy követve Fónagy Iván *Világirodalmi lexikon*-beli eljárását, a franciák és mások példáját, az alakzatokat a gyakrabban használt magyar nevükön (ha ilyen egyáltalán van), vagy magyarosra átírt latin eredetű elnevezésükön tárgyaljuk (pl. „felsorolás”, „hasonlat” és „préteríció”, „szimploké”).

Egy dologban tértünk el a szokásos eljárástól: az úgynevezett igazi, szorosabb értelemben vett alakzatokon kívül a megfelelő helyen tárgyaljuk szócikk formájában az alakzatok elméleti háttérét megvilágító címszavakat (pl. „alakzat”, „adjekció”, „mondatalakzat”, valamint „alakzat és grammatika”, „alakzat és szemantika”, „alakzat és norma” stb.), továbbá – mint említettem – a trópusokat (pl. „metafora”, „szimbólum” stb.), aztán bizonyos olyan, inkább logikai, szemantikai, retorikai és egyszerre stilisztikai jelenségeket, amelyek különböző mértékben kapcsolódnak az alakzatokhoz (pl. „definíció”, „eufónia”, „neologizmus”, „szillogizmus” stb.), végül egyes, az alakzatokhoz is kötődő verstani jelenségeket (pl. „alliteráció”, „kólon” stb.). Mindez lexikonunk didaktikai jellegű és célú voltát erősíti.

Fontos szerepet szántunk az úgynevezett prototipikus példának, amely lehető-ség szerint magán hordozza az illető alakzat valamennyi fontos tulajdonságát.

A szócikknek talán a legfontosabb része az alakzat leírása, jellemzése szintén példák segítségével. Mindez jelenti az alakzatnak mint szerkezetnek, illetve mint működő nyelvi-stilisztikai eszköznek a bemutatását, elsősorban a grammatikai,

szemantikai, pragmatikai jegyek felsorakoztatásával. Jelenti továbbá az esetleges alfajok elkülönítését és a tárgyalt alakzat kapcsolódását vagy éppen társulását más alakzatokhoz.

Mivel nem a hagyományos taxonomikus felfogást kívántuk követni, különösen nagy hangsúlyt helyeztünk az egyes alakzatok funkcióinak a bemutatására.

Korszerű példaanyaggal igyekeztünk élni: a legszelebb körből válogattunk, a szépirodalomtól a publicisztikán át a mindennapi nyelvig, egészen a szlengig, közben ügyelve a felhasználás arányaira is, és arra, hogy idézésre mindig a kritikai vagy a legmegbízhatóbb kiadást vegyük alapul.

A szócikkek érdemi részét a szakirodalmi bibliográfia (nálunk: Irodalom címen) zárja. Felsoroljuk a meghatározó, illetve legfontosabb klasszikus és modern összefoglaló, magyar és idegen nyelvű műveket (pl. Arisztotelész, Quintilianus, illetve H. Lausberg, G. Ueding stb., valamint Szabó G. Zoltán–Szörényi László munkája, továbbá a Világirodalmi lexikon idevágó szócikkei). Megemlítjük továbbá az olyan magyar és idegen nyelvű könyveket, tanulmányokat, amelyek különösen segítik az egyes alakzatok megismerését. A felsorolt munkák szerzőik nevének ábécérendjében azon belül időrendben követik egymást.

Az alakzatok bemutatásában a közlő, leíró jellegű stílusárnyalatot követtük, de természetesen a szerzők egyéni fogalmazásmódja valamelyest szinte minden szócikkben kiütözik, mint általában a többszerzős munkákban.

6. Most már az alakzatok kutatás szakemberei és a lexikon felhasználói mondhatják majd meg, hogy állásfoglalásainkban, a szócikkek megszerkesztésében helyesen jártunk-e el.

SZAKIRODALOM

- Adamik Tamás 1998. *Antik stíluselméletek Gorgiastól Augustinusig*. Seneca Kiadó, Budapest.
- Adamik Tamás 2004. Az alakzatok és szóképek fogalmáról és osztályozásáról. In: A. Jászó Anna–Aczél Petra (szerk.): *A szónoki beszéd kidolgozása*. Trezor Kiadó, Budapest, 43–69.
- Bencze Lóránt 1996. A szóképek, az alakzatok és a metaforaalkotás. (Trópusok és figurák) In: Szathmári István (szerk.): *Hol tart ma a stílusztika? (Stíluselméleti tanulmányok)* Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 234–309.
- Fábián Pál–Szathmári István (szerk.) 1989. *Tanulmányok a századforduló stílustörekvéseiről*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Fónagy Iván 1970. Alakzat. In: Király István (főszerk.): *Világirodalmi lexikon* 1. kötet. Budapest, 146–7.
- Fónagy Iván 1975. Gondolatalakzat. In: Király István (főszerk.): *Világirodalmi lexikon* 3. kötet. Budapest, 637–41.
- Fónagy Iván 1990. *Gondolatalakzat, szövegszerkezet, gondolkodási formák*. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest.
- Kocsány Piroska–Szikszainé Nagy Irma 2006. *Alakzatok. Előtanulmányok egy tervezett alakzatlexikon számára*. Az alakzatok világa c. sorozat 16. füzet. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Lausberg, Heinrich 1960. *Handbuch der literarischen Rhetorik*. Verlag Max Hueber, München.
- Lausberg, Heinrich 1976⁵. *Elemente der literarischen Rhetorik*. Verlag Max Hueber, München.

- Plett, Heinrich 2000. *Systematische Rhetorik*. Verlag Wilhelm Fink, München.
- Robrieux Jean-Jacques 2000². *Rhétorique et argumentation*. Nathan, Paris.
- Sandig, Barbara 1986. *Stilistik der deutschen Sprache*. Verlag de Gruyter, Berlin.
- Szabó G. Zoltán–Szörényi László 1988. *Kis magyar retorika*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Szathmári István (szerk.) 1996. *Hol tart ma a stilisztika? (Stilisztikai tanulmányok)* Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Szathmári István (szerk.) 1998. *Stilisztika és gyakorlat*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Szathmári István (szerk.) 2003. *A retorikai-stilisztikai alakzatok világa*. Tinta Kiadó, Budapest.
- Szathmári István (szerk.) 2006. *A stilisztikai alakzatok rendszerezése*. Tinta Kiadó, Budapest.
- Todorov, Tzvetan 1967. *Littérature et signification*. Paris.
- Vajda András 1998. *Költészet és retorika*. Universitas Kiadó, Budapest.
- Vígh Árpád 1981. *Retorika és történelem*. Gondolat Kiadó, Budapest.

Az alakzatok világa című sorozat füzetei (sorozatszerkesztő: Szathmári István. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.): 1. Gáspári László: A funkcionális alakzatelmélet néhány kérdése, 2001. – 2. Kocsány Piroska–V. Raisz Rózsa–Porkoláb Judit–Boda I. Károly–Aczél Petra–Domonkosi Ágnes: A retorikai kérdés a nyelvhasználatban, 2001. – 3. Szikszainé Nagy Irma: A retorikai kérdés rövid tudománytörténete, 2001. – 4. Czetter Ibolya: Az ismétlés gondolatalakzatainak értelmezése Márainak a *Napló 1943–1944* és a *Napló 1984–1989* című műveiben, 2001. – 5. Heltainé Nagy Erzsébet: Az ismétlés és az ellentét alakzatai Sinka István *Kadocsa, merre vagy?* című kisregényében, 2001. – 6. Kabán Annamária: A sorismétlés mint versszövegszervező alakzat, 2002. – 7. Tátrai Szilárd: A történet hangsúlyozott elbeszéltsége mint a történetmondás pragmatikus alakzata (Ottlik Géza: *Iskola a határon*), 2002. – 8. Rozgonyiné Molnár Emma: Alakzattársulások egy szépprózai műalkotásban (Szomory Dezső: *A párizsi regény*), 2002. – 9. Szathmári István: Alakzatok Márai Sándor *Halotti beszéd* című versében, 2002. – 10. Czetter Ibolya: Az elhagyás alakzattípusai és értelmezésük a Márai-naplók alapján, 2002. – 11. V. Raisz Rózsa: A közbevetés és a közbeekelés a Mikszáth-prózában, 2005. – 12. Nagy L. János: A chiazmus gondolata és a szöveg chiazmusa, 2005. – 13. Jenei Teréz: Babits szépprózája az alakzatok tükrében (*A gólyakalifa* című regény vizsgálata alapján), 2005. – 14. Cs. Jónás Erzsébet: Alakzatvizsgálat Csehov-drámák fordításaiban, 2005. – 15. Porkoláb Judit–Boda I. Károly: Alakzatok hipertextuális szövegekben, 2005. – 16. Kocsány Piroska–Szikszainé Nagy Irma: Alakzatok. Előtanulmányok egy tervezett alakzatlexikon számára, 2006. – 17. Kabán Annamária: Komplex alakzat és intertextualitás (Dsidá Jenő: *Arany és kék szavakkal*), 2006. – 18. Cs. Jónás Erzsébet: Alakzatok és trópusok a műfordításban (Ratkó József Viszockij-fordításainak elemzése orosz eredeti szöveg mellékletekkel), 2006. – 19. Lőrincz Julianna: Petőfi-versek és műfordításaik alakzatainak kontrasztív vizsgálata, 2006. – 20. Domonkosi Ágnes: Az alakzatok szöveg- és stílusreemtő szerepe Parti Nagy Lajos költészetében. Tinta Kiadó, 2008.

Szathmári István

SUMMARY

Szathmári, István

Debated issues on figures of speech and an encyclopedia of figures

The author discusses some debated or debatable issues pertaining to a new encyclopedia of figures of speech, to be published in May 2008. This book runs into 55 printed sheets and will be the first of its kind ever published in Hungarian. The present paper explains how those issues are resolved in the encyclopedia. First, the Team of Style Research responsible for the compilation of

the encyclopedia is briefly introduced and the reasons why the team started research on figures of speech are enumerated. Next, the definition of “figure of speech” that the team used is given (“Figures of speech are established and inherited linguistic forms – word forms, phrases, or expressions – whose use makes the style of an utterance more effective. Therefore, they are structures (forms) and operations (functions) at the same time”). After that, the following basic issues are discussed with a brief historical overview and declaration of attitude:

- a) The identification of figures of speech as “deviations” or as being based on former errors.
- b) Are tropes a subclass of figures of speech?
- c) The grammatical status of figures of speech.
- d) The reality of various categories of change.

The paper is concluded by certain practical issues concerning the structure of entries.

Az első tájszóközlésektől az egyesített digitális tájszótárig

1. 2008-ban lesz 300 éve annak, hogy nyomtatásban először láttak napvilágot magyar szavak régióhoz kötötten – mai értelmezés szerint tehát tájszavakként mi-nősítve. Erre emlékezve a népnyelvi szavak gyűjtéséről és publikálásáról a legfon-tosabb tudománytörténeti tényekként a következőket mondhatjuk.

Magyarországon a 18. század vége előtt az említett módon csak alkalmilag jegyezték föl és tettek közzé szavakat (tájszavakat). Ez történt 300 éve is, amikor Pápai Páriz kétnyelvű szótárában húsz-egynéhány székely szót közölt 1708-ban – az „antique”(‘rég, régies’) szóval jelölve őket (magyarázatul l. Szűcs 1936: 11; Melich: 1907: 116–21). Az „első egybefoglalt tájszógyűjtemény” 1747-ből, Torkos József tollából származik (Szűcs i. h. 17.). Ahogy haladt előre a nyelvi standar-dizálódás folyamata és került előtérbe a magyar irodalmi nyelv szókincsbővíté-sének az igénye, a 18. század végétől megkezdődött a népnyelvi szavak tudatos és rendszeres gyűjtése, s megszorodtak a kisebb-nagyobb tájszólejstromok s táj-szavak szótárbeli közlései. Márton József volt az első rendszeres népnyelvgyűjtő, aki egy évet (1799) ezzel a tevékenységgel töltött, vállalkozván a „Magyarországi külömbkülömbféle Beszédmódok és Tájjezsók” összegyűjtésére (Szűcs i. m. 17.). A Magyar Tudós Társaság 1831. évi első nagygyűlésén egyik feladatként a tájsza-vak gyűjtését jelölte meg (ma így mondjuk: állapot-, illetve korpuszfejlesztési szándékkal), s 1838-ban már meg is jelent az első magyar tájszótár (2008-ban lesz tehát az első magyar tájszótár közzétételének 170. évfordulója). A „Tájszótár”-ral indult a különböző rendű és rangú magyar népnyelvi vagy tájszótárak sora. Döb-rentei Gábor, az Akadémia titoknokja a bevezetőben (1835-ös dátummal) teljes joggal írta: „e’ gyűjteményből ’s folytatásából tetszendik majd ki, mellyik valóság-gal csak tájszó, mert még most némelly annak vétetik ez vagy amaz’ vidéken, holott másutt is és több helyen megvan, vagy épen közös. Igy jönnek köztudomásra a’ szőejtés’ külömféleségei is” (VIII). A Nyelvőr megindulása (1872) új szakaszt hoz-zott: a népnyelvi szógyűjtések szorgalmazását és tájszavak rendszeres közlését. Az első modern magyar tájszótár, a Szinnyei-féle Magyar tájszótár kora színvo-nalán álló alpmű lett. A 20. század volt a nyelvjárási szótárak mozgalmas korszaka mind minőségi, mind mennyiségi tekintetben. Befejezés előtt áll az általános tájszó-tár-kategóriának 3. tagja, az Új magyar tájszótár. Új szótártípusok is megjelentek (ezeket l. Hegedűs 2001: 399–400), s jelentkeztek a további professzionalizálódás irányába mutató lexikográfiai megoldások és igények.

A táji szókézslet (különböző célú) gyűjtése és vizsgálata a nyelvjáráskutatás-nak kezdettől fogva fontos feladatköre volt, s a lexikológia és a lexikográfia fejlő-

désével párhuzamosan vált a dialektológia egyik fontos területévé. A nemzetközi dialektológiában folyamatosan napirenden van ma is különböző típusú tájszótárak készítése és kiadása (nincs olyan dialektológiai kongresszus, amelyen ne szerepelne témaként a regionális szókészlet és a nyelvjárási lexikográfia).

2. Elérkezett az idő, hogy a modern adatrögzítést, -tárolást, -továbbítást és a nyelvészeti feldolgozást nagyban könnyítő és segítő számítógépes technika kínálta lehetőségekkel élve hozzáfogjunk az egyesített digitális magyar tájszótárnak a megtervezéséhez, előkészítéséhez (vö. Kiss J. 2002: 412). Egyrészt ugyanis azt a hatalmas regionális lexikális anyagot, amelyek különböző forrásokban állnak rendelkezésre, a hagyományos papírmódszerekkel már nem lehet célravezetően tárolni, a feldolgozásról nem is beszélve. Másrészt pedig a váltást a magyar dialektológia lexikográfiai tapasztalatai és a nyelvtechnológiai fejlesztések lehetővé teszik már (vö. Balogh Lajos: „A probléma megoldásának kulcsát minden bizonnyal a modern számítástechnika jelenti” [Kiss J. szerk. 2001: 160]). Tudvalévő, hogy az utóbbi években sokat fejlődött a számítógépes lexikográfia, a hazai is („a magyar számítógépes lexikográfiában minden elem adott egy igen magas színvonalú integrált rendszer létrehozásához” [Pajzs 2007: 14]).

Szótárákról szólva korpusznyelvészeti adatbázisokról szólunk, s fölvethető a kérdés: vajon szükség van rájuk, szükség van a digitális tájszótárra is? Nyelvhasználat alapú szemléletmóddal a válasz egyértelmű igen. A tényleges nyelvhasználatot tükröző, igazoló adatok ugyanis a nyelvhasználat kutatásának legmegbízhatóbb forrásai. Gombocz mondta 1925-ben: „Ki tagadja, hogy kell anyaggyűjtés is? De ez csak eszköz” (idézve: MTud. 1996: 330). A tájszó természetesen a tájszótárak készítői számára sem cél, hanem eszköz. A cél az, hogy a tájszavakat nyelvtudományi (nyelvföldrajzi, hangtani, alaktani, nyelvtörténeti, etimológiai, lexikológiai, jelentéstani, stilisztikai) kérdések tisztázásához használhassuk, illetőleg a belőlük kihámozható művelődés- és helytörténeti, valamint néprajzi tanulságok kiaknázását lehetővé tegyük és elősegítsük. Ugyanis a szókészlet nemcsak bizonyos nyelvrendszeri szabályoknak van alávetve, hanem részben kultúrafüggő is (emlékeztessünk a nyelvhasználat kettős beágyazottságának tényére). Az említett célokat szolgálja a tájszavak meghatározott szempontok szerinti minősítése és a kiegészítő, nem csak nyelvészeti vonatkozások leírása. A mondottak azt is jelentik, hogy a szótár nem „csupán” adathalmaz. Valamilyen koncepciót feltételez ugyanis, hogy mit, miért, hogyan foglalunk szótárba. A leletmentés is a célok között van természetesen: a tájszavak nagy része ugyanis előbb-utóbb kikopik a használatból, s feledésbe merül, márpedig a kutatást a nyomtalanul eltűnt tájszó nem gazdagíthatja. A számítógépes környezet pedig olyan adatrögzítést, megjelenítést, hozzáférést, illetőleg elemzési, feldolgozási lehetőségeket biztosít, amelyekről korábban legfőljebb álmodozni lehetett.

A számítógépes technikát a dialektológiában először s mindmáig legeredményesebben a nyelvföldrajzi kutatásokban, a nyelvatlasz-készítésben alkalmazták. Nyitott kapukat nem kell döngetni: szakmai beszélgetésekben már korábban fölmerült nálunk is tájszótárak számítógépes rögzítésének nem csupán a szándéka, hiszen például az ÚMTsz. III. és IV. kötetét így is rögzítették, az V. eleve így készül, hozzáférhető a Büki tájszótár is elektronikusan, a Debreceni civis szótár

pedig olvasható a világhálón is (<http://mnytud.arts.unideb.hu/sorozat/dcsz>). Balogh Lajos és Kiss Gábor (akiknek a nevéhez fűződik A magyar nyelvjárások atlasza számítógépes feldolgozásának a megkezdése) évekkel ezelőtti szakmai beszélgetéseiken szót ejtettek elektronikus tájszói adatbázis kiépítésének gondolatáról. Támogatja a tervet Vékás Domokos dialektológiai szoftverfejlesztőként is. Szabó László szegedi orvost mint nem nyelvészt azért említem név szerint is, mert önszántából, elismerésre méltó ügybuzgalommal törekszik arra, hogy a magyar tájszótárak elektronikus megjelenítését elősegítse (távlati célként maga is a teljes magyar digitális tájszótár létrehozását tartva megvalósítandó elképzelésnek).

Az egyesített digitális tájszótárt létrehozni csak bizonyos feltételek (személyi, infrastrukturális, anyagi) megteremtésével lehet. Az első lépés azonban a szakmai célok megfogalmazása, tisztázása kell, hogy legyen: mit és miért akarunk, s hogyan kívánjuk elképzeléseinket megvalósítani. Körültekintő tervezés, átgondolt koncepció nélkül nem lehet jó szótárt csinálni. Alábbi észrevételeimmel a nyelvészeti munka előkészítéséhez kívánok hozzájárulni. (Balogh Lajosnak itt is köszönöm a tanulmányhoz fűzött észrevételeit, kritikai megjegyzéseit.)

3. A tervezett szótár tájszótár. Mint ilyen szótártípológiai szempontból egyrészt nyelvváltozat-specifikus (csak területi kötöttségű nyelvváltozatok szókészleti elemeiről, illetve ezeknek a használatáról tájékoztat). Másrészt deskriptív-értelmező (a rendelkezésre álló nyelvhasználati tények alapján, azoknak megfelelően egy bizonyos időszakaszra érvényesként írja le a lexémákat). Harmadrészt általános tájszótár, mert elvileg a nyelvterület egészéről, illetve bármelyik pontjáról, a gyakorlatban nagy részéről tartalmaz majd szavakat. A tág értelmezés szerint nincsenek időbeli korlátai sem a tájszavak felvételének: az elérhető legrégebbi tájszavaktól a ma frissen gyűjtöttekig minden tájszó lehetséges szótári címszó. (Korlátokat az idő és az a tény szab, hogy csak az írott köznyelv alakulásával és terjedésével kezd egyértelműen elkülöníthetővé válni a területi kötöttségű szókészlet. Minthogy azonban a tervezett szótár fő feladata az elmúlt körülbelül százötven-kétszáz év táji lexémáinak az egybefoglalása lenne, ez a kérdés egyelőre zárójelbe tehető.) A szótár célja értelemszerűen a magyar regionális szókészlet lehetőség szerint minél teljesebb s minősített dokumentálása a maga területi és részben társadalmi változatoságában, adatokkal szemléltetve, a szükséges, illetőleg lehetséges esetekben kiegészítő információkkal ellátva. A magyar nyelvtudományban három általános tájszótár készült eddig (Tájszótár 1838, Magyar tájszótár 1893–1901, Új magyar tájszótár (1979-től, utolsó, V. kötete megjelenésre vár). Mindegyik korábban s többektől gyűjtött kéziratot és főként nyomtatott forrásokból vette adatait. A tervezett szótár lesz a sorozat negyedik, elődeitől azonban több tekintetben eltérő tagja. A különbség elsősorban az adatok rögzítésében, tárolásában, megjelenítésében, folyamatos bővítési lehetőségében, hozzáférhetővé tételének a módjában lesz, nem a lexicográfiai leírásban.

4. A bemeneti oldal néhány kérdéséről.

1. Mi kerüljön be? Olyan szavak, amelyek területi kötöttségük miatt nem közmagyar szavak. Melyek tartoznak ide? A tájszavak (tájnyelvi szavak, népnyelvi szavak: ide elsősorban a hagyományos paraszti gazdálkodással és életmóddal összefüggő szókészleti elemek tartoznak) és a regionális köznyelvi szavak mint

világos esetek. Idetartoznak továbbá két speciális kategória bizonyos szavai is. Egyrészt a területi kötöttségű mesterségyszavak. Elsősorban a népi vagy kismesterségeknek azok a szakszavai, amelyeket nem szakiskolákban, normatív tankönyvekből sajátítottak el a házi és a kisipar művelői, hanem regionális nyelvhasználatú mesterektől. Ezeknek a szavaknak egy része népnyelvvé vált azzal, hogy a helyi nem iparos felnőttek számottevő hányada is ismerte/ismeri és használta/használja őket. (Vö. ehhez első városi népnyelvi szótárunkat: Kálnási Árpád, Debreceni cívis szótár. Debrecen, 2005.) Számuk a háziipar és kisipar visszaszorulásával, illetőleg az intézményes szakoktatás általánossá válásával radikálisan visszaszorulóban van. (De vö. Fóris 2004: 43: „A mesterségek szakszókincse az olasz nyelvben még ma sem nevezhető egységesnek, regionális jellemzőket mutat, vagyis az ország különböző részein különböző megnevezései vannak azonos dolgoknak”) Sokkal több szót érint a másik szókatégória: a kisebbségi közösségek anyanyelvi nyelvhasználatában meghonosodott államnyelvi (vagy más, érintkező nyelvi) kölcsönzők és az államnyelvi mintákra született tükörszók. Míg az előbbi esetben a szakmai, tehát csoportnyelvi kötöttség, az utóbbiban az eltérő államiság ténye a sajátosságot meghatározó tényező – a területiség mellett, arra mintegy ráépülve. Lássuk az utóbbit! A kisebbségi nyelvhasználatban meghonosodott államnyelvi szavak bizonyos hányada területileg kötötten él: ezek egyértelműen tájszavak mind a magyar nyelv egésze, mind a kisebbségi magyar nyelvhasználat felől nézve – amiként azok a csak egy kisebbség nyelvhasználatában bárhol keletkezett, s ott területi kötöttségű neologizmusok (szó- és jelentésátvételek, tükörfordítások, belső keletkezések). A honossá vált államnyelvi szavak egy másik hányada általánosan ismert és használt az adott kisebbségi társadalom felnőtt tagjainak a körében. Ezek a magyar szókészlet egésze felől nézve regionális köznyelvi szavak, mert köznyelvi szerepkört töltenek be regionális hatókörben (előfordulnak a nyilvános beszélt és írott nyelvhasználat különböző szinterein is). A definíció értelmében (hogy tudniillik területi kötöttségük miatt nem közmagyar elemek), a magyar nyelv egészét tekintve ezek a szavak a regionális szókészlet tagjai, sajátos alcsoportokat alkotva. (Említsük meg: a dialektológia korábban is feladatának tekintette a népi kismesterségek szókincsének vizsgálatát, l. már a Csűry-iskola gyakorlatát. A kisebbségi nyelvhasználat nem közmagyar jövevényszavait feldolgozó szótárakat pedig a „speciális regionális tájszótár” kategóriájának tagjaiként tartja számon, l. Kiss J. 2001: 399–400; az eddigiek közül kettő romániai magyarok román, egy az amerikai [Calumet-vidéki] magyarok amerikai angol jövevényszavait tartalmazza. Regionális köznyelvi szótárunk még nincs.)

2. A köznyelvi szókészlethez való viszonyítással az esetek nagy részében megnyugtatóan megállapítható, mi tájszó. A szókészlet állandó mozgása, a köznyelvi szókincs számbavételének és kodifikáltságának érthető hiányosságai miatt azonban gyakorta mégsem. A legbiztosabb tájékozódási lehetőséget ma az Értelmező kéziszótár új kiadása jelenti (Pusztai Ferenc főszerk. 2003), illetőleg – a regionális szókészlet felől – kiegészítő forrásként elsősorban az Új magyar tájszótár. Azt azonban, hogy mely szavak regionális köznyelvek, friss kutatások és felmérések nélkül egzakt módon többnyire nehéz megállapítani. Külön gond – ahogy erre Balogh Lajos figyelmeztet –, hogy az alaki tájszavak esetében az ÉKsz. semmiféle

útbaigazítást e tekintetben nem ad (nem feladata ugyanis). Azt az Imre Samutól bevezetett elvet pedig, hogy csak az adott nyelvjárás általános hangtani sajátosságaitól eltérő alaki tájszavakat közöljük tájszótárakban (Felsőöri tájszótár 11–3), csupán képzett nyelvjárásgyűjtő tudja alkalmazni. A megoldás ebben az esetben csak az lehet, hogy a szerkesztők e szempontból megrostálják majd az anyagot.

3. Honnan vehetjük a tájszavakat? Vagy valamely formában korábban rögzített adatokat használunk föl, vagy élőnyelvi új gyűjtéssel. Ami a már rögzített forrásokat illeti, a rögzítettség típusa szerint a következők vannak: a) Írott, tehát kéz- és gépírási források (a nyelvészeti kutatások során dialektológusoktól, tanítványaiktól vagy laikusoktól gyűjtött, rögzített tájszavak, idevágó témájú szakdolgozatok, doktori értekezések, pályamunkák, egyetemi és főiskolai szemináriumi dolgozatok, középiskolai szakkörös vagy más indíttatású szógyűjtések, kéziratos tájszótárak (például Sima Ferenc felvidéki gyűjtése), szójegyzékek, levelek, bármely műfajú kéziratos följegyzések és szövegek. Külön említendő a Néprajzi Múzeum Etnológiai Adattára, amely igen gazdag nyelvjárás anyagot is tartalmaz a hagyományos paraszti gazdálkodás témakörében, a korábbi, valóban eredményes néprajzi és nyelvjárás gyűjtőpályázatok eredményeként, illetőleg a szombathelyi főiskola Magyar Nyelvészeti Tanszékén a Szabó Géza és munkatársai irányításával létrehozott hatalmas nyelvjárás szókészleti adatbázis). b) Nyomtatott források: tájszójegyzékek, tájszótárak, regionális szótárak, általános tájszótárak, értelmező szótárak (mindegyik magyar értelmező szótárban vannak tájszavak is, a legújabban, az „Értelmező szótár+”-ban mintegy 10 000, A magyar nyelv nagyszótára is, amely az 1772 és 2000 között dokumentálható magyar szókészletből válogat, „Mérték-tartóan és körültekintéssel reprezentálja [...] a nyelvjárások [...] sajátos szókincsét” (Csengery in: A magyar nyelv nagyszótára I, 18), nyelvatlások, néprajzi atlaszok, illetve tudományos, szépirodalmi, publicisztikai írások, szövegek, helytörténeti munkák (például Rancz Teréz, „Gyöngyeiteket ne szórjátok szét!” Kézdialmás, 2003: alaki, jelentésbeli és valódit tájszavakat külön listázva közöl, Ábrahám Imre, Écs község múltja. Vizsgálódás a település történeti és nyelvi forrásaiban. Győr, 2007: kitűnően szerkesztett tájszótári fejezete is van), néprajzi kiadványok (például Eperjessy Ernő Puszták népe a Zselicben (1900–1950), Budapest, 2006: számos, szövegbe ágyazott tájszót tartalmaz), szöveggyűjtemények magyarázó szójegyzékei, fajtanevjegyzékek stb. c) Elektronikus szótárak, számítógépes korpuszok, tudományos, szépirodalmi és publicisztikai szövegek: digitalizált szövegtörzsek). d) Hangzó források (fonográf- és magnetofon-felvételek, nyelvjárás szövegfelvételek, képes-hangos hangfelvételek, interjúk, digitalizált beszédfelvételek).

Az élőnyelv állandó potenciális forrás: a (regionális nyelvi) beszélők nyelvhasználat és regionális nyelvi tudása mint a tájszavak éltető közege rendelkezésünkre áll. A dialektológiában a tájszavak gyűjtésére és közzétételére vonatkozóan számos tapasztalat felhalmozódott. Először laikusok gyűjtötték őket, s kezdettől fogva mindig is részt vettek a gyűjtésben laikusok is (Végh József áttekintése [1964: 17] szerint Európában a népnyelvi szókészlet gyűjtésében a franciák és a lengyelek kivételével mindenütt támaszkodtak laikusokra is). Igaz, ennek mindig megvan a kockázata: „a polihisztorok és a nem szakképzettek hasznos közreműködése mindig magában hordozza a dilettantizmus és a provincializmus veszélyét, kísértését”

(Péntek 2004: 148). Két megszorítás idekívánkozik. Az egyik: a laikusoktól csak meghatározott szakmai kívánalmak bizonyos szintű teljesítése várható el (így van ez más tudományterületeken is). Másrészt: nem általában a laikusokra, hanem többnyire szakemberektől felkészített és irányított laikus gyűjtők közreműködésére támaszkodik a szakma (vö. Végh [1964: 18] „Szakemberek segítsége nélkül ilyen munkát nem lehet kezdeményezni”). A tapasztalat másfelől azt mutatja, hogy „a nyelvjárást anyanyelvi szinten beszélő egyének közléseinek hitelessége, megbízhatósága igen magas fokú” (Balogh Lajos 1996/1997: 67, tegyük hozzá: a laikus gyűjtő helyi nyelvjárási és szociokulturális ismeretei, azaz a „benne élés és a beleélés” adottsága miatt, l. OrmSz. XL.). A helyi nyelvi és kulturális ismeretekkel rendelkező laikus a szavak fonetikai lejegyzésében, a jelentések értelmezésében és a nyelvészeti természetű sajátosságok felismerésében marad el többnyire. A laikusok irányított gyűjtéséről mégsem kell emiatt lemondanunk, sőt nem is mondhatunk le, mert ha csak nyelvészek (dialektológusok) gyűjthetnének, akkor sok-sok tájszót adnánk át az enyészetnek. Mi a teendő? Megfelelő szakmai irányítással minimálisra csökkenteni a lehetséges kockázatokat. A Bayerisches Wörterbuchnak 400–500 közötti állandó önkéntes munkatársa van jelenleg is, s őket a szótárbizottság látja el ma is szakmai tanácsokkal. Annak idején így tervezték Végh Józsefék is: „arra is gondoltunk, hogy kiépítjük vidéki levelezőink hálózatát [...] megszervezzük vidéki munkatársaink nyelvjárási adatszolgáltató munkáját” (Szépe-Végh 1959: 220). Végh József az ilyen adatközlőktől származó gyűjtésekről írta: „Egy országos nyelvjárási szókincsarchívum vagy szókincsmúzeum, ha nincs is szótárrá szerkesztve, de annyira rendezve van, hogy tudományos kutatók számára hozzáférhető, gazdag anyagával rendkívül becses forrás nemcsak a magyar nyelvtudomány, hanem a néprajz, a művelődéstörténet számára is” (1964: 26). E téren legtöbbit az egyetemek és főiskolák nyelvésztanárai, dialektológusai tehetnek. Csak egy követhető példát említek (a korábban már említett szombathelyi mellett): Vörös Ottó a révkomáromi Selye János Egyetem magyar szakos hallgatóival – választható feladatként – tájszavakat gyűjtetett lakóhelyükön vagy ahhoz közeli településen, s szótárszerűen megszerkesztve kérte be őket (a követelmény 200 címszó volt). 2007 tavaszára ily módon 30 tájszógyűjtemény készült el.

A tájszógyűjtések korábban általában feltételezték a gyűjtő személyes jelenlétét a kutatóhelyen, adatközlőinél. Már jó ideje nem így van (bár kétségtelen, a legjobb a közvetlen kapcsolat, a szemtől szembeni kommunikáció, az, ha a gyűjtő helyben s azonnal rákérdezhet, pontosíthat, ellenőrizhet, s ha az adatközlő megszo-kott, otthoni közegében beszélhet, válaszolhat). Gondoljunk a postai kérdőíves vizsgálatokra (Wenker 1876: l. Kiss J. szerk. 2001: 94), a Bayerisches Wörterbuch munkaközössége által 1958 után kiküldött kérdőívekre, a telefonos adatgyűjtésekre (Labov például erre alapozta a *The Phonological Atlas of North America* című kutatását), újabban pedig a világhálós anyaggyűjtésekre (például Chambers „Golden Horseshoe” vizsgálataira, mely utóbbiak online adatgyűjtéseken alapulnak: Kontra: 2004: 93), vagy akár egyetemi és főiskolai hallgatók szak- és szemináriumi dolgozatai egy részének nyelvi anyagára. A Székely szótár készítője, Sántha Attila egy erdélyi magyar internetes portálon fogott hozzá szótára anyagának összeállításához. Bárki küldhetett be székelynek tartott szavakat. Híre ment a vállalkozás-

nak, s az érdeklődés nagy volt. Mintegy négyezer „székelygyanús” szót küldtek be, s a szerkesztő a válogatáshoz forrásul az Új magyar tájszótárt, a Székely nyelvfeldrajzi szótárt és az Erdélyi magyar szótörténeti tárt használta. Online adatgyűjtésekre számos további példát is idézhetnék a nemzetközi gyakorlatból.

A most folyó és jövőbeli szógyűjtésekre vonatkozóan azoknak a lexikográfiai leírási szempontoknak a követése professzionális vállalkozások esetében követelmény, amelyeket a szűkebb szakma annak tart (ezeket l. a következő fejezetben).

5. A kimeneti oldal néhány kérdéséről. A tájszótárak – nem beszélve a tájszójegyzékekről, -listákról, nem nyelvészeti tárgyú munkák, közlések tájszói mellékleteiről – a lexikográfiai szereltség, azaz a különböző szempontú minősítettség tekintetében nagy eltéréseket mutatnak. Amikor azonban a tervezett elektronikus tájszótár informatizálásának alapjául szolgáló minősítő-, illetve kódolási rendszert határozzuk meg (ez teljes mértékben nyelvtudományi feladat), akkor az optimális szintből, a mai, illetőleg a várható **felhasználói igényekből** kell kiindulnunk. A cél ugyanis a minél korszerűbb **keresőprogram** létrehozása. Mert: „...az információlekérdezés pontossága, gyorsasága és minősége kulcsszerepet játszik a korpuszok használatával elérhetővé váló információk elemzésében és értelmezésében” (Szirmai 2005: 100).

Lássuk a felhasználói (elsődlegesen s értelemszerűen nyelvtudományi) igényeket! A lexikográfiai elvárások, minősítési követelmények professzionális gyűjtés esetén a következők (minthogy ezeket a magyar dialektológusok nagy részének az egyetértése hordozza, tehát jelenleg közmegegyezéses mércének tekinthetők, s a Nyelvörben olvashatók (Kiss J. 2002: 391–415), csupán felsorolom őket): 1. a címszó, 2. a tájszótípus megnevezése (valódi, jelentésbeli, alaki, alaki-jentésbeli, 3. a regionális szóalak (realizáció) megadása, 4. a származási hely megnevezése (település, kistáj, megye, nyelvjárás csoport vagy nyelvjárási régió, ország), 5. a gyűjtés ideje (évszámmal), 6. a társadalmi érvény jelzése (általános használatú, archaizmus, neologizmus), 7. a szófaj jelölése, 8. a jelentés(ek) közlése, 9. a stílusminősítés. Tetszőlegesen: 1. példamondatok, szövegrészek, 2. nyelvi-nyelvhasználati megjegyzések, 3. néprajzi, tárgytörténeti, művelődéstörténeti észrevételek, 4. utalások.

Tudvalévő, hogy a tájszótárakban nem általános a fenti szempontok szerinti lexikográfiai minősítettség (nem is lehet az, mert bizonyos szempontok csak újabban merültek föl), ezért a lexikográfiai szereltség tekintetében igencsak változatos adatok kerülnek majd be az elektronikus tájszótárba. Vannak például jelentésmagyarázat nélkül közölt tájszavak, vannak csak nagyobb ország- vagy tájrészt forrásul megnevező szóközlések (Erdély, Nyugat-Magyarország, Székelyföld, Balatonfelvidék, Rábaköz, Sármellék), a legtöbb közlés nem minősíti társadalmi érvény szerint a szavakat, gyakorta nincs stílusminősítés, nagyon változatos a kép a néprajzi tudnivalók és a példamondatok közlésében – és így tovább. Vannak kivételesen olyan források is, amelyek az adatközlő nevét, életkorát, foglalkozását is közlik. A jelen állás szerint ennek keresőprogrambeli megjelenítése ma nem látszik indokoltnak. Fontos volna viszont az azonos fogalomkörbe tartozó szavak keresésének biztosítása a szemasiológiai kutatások miatt.

A különböző szótárak, források adatainak szócikkbeli egyesítése megoldandó kérdéseket is fölvet majd (Balogh Lajos). Kézenfekvő azonban, hogy az azonos szavak egy címszó alá kerüljenek alaki és jelentésbeli eltéréseik esetén is (ahogy ez az ÚMTsz.-ban is történt, vö. **bodobács** *bidibáncs, bodobács, bodobáncs, bolibáncs, bödebácsi, budabácsi, budabáncs, bugabácsi*). Mi legyen a frazeológiai kapcsolatokkal, táji szó szerkezetekkel? Balogh Lajos fölvetése: s milyen címszót kapjanak? Követendőnek azt a gyakorlatot tartom, amelyet O. Nagy Gábor követett: kiválasztani az állandó szókapcsolat legfontosabb tartalmi jegyét hordozó szót (ez többnyire főnév), azaz a vezérszót, s azt címszóvá tenni (1976: 22).

Nagy változást jelent a korpuszalapú lexikográfia kínálta lehetőség: ahol egész szövegek vannak digitalizálva, ott keresőprogramok segítségével ki lehet emelni szavakat, szövegrészeket. A digitalizálásnak nagy szerepe van: a lexikográfusok lemásoltatják, illetve beszkenneletetik, amit korábban maguk cédulázta(tta)k ki és másolta(tta)k le. A nagy, digitálisan hozzáférhető és jól kutatható szövegtörzsek a lexikográfust bőven ellátják példaadatokkal. A válogatás szempontjait meg kell határozni („csak Erdélyből”, „csak az 1950-es évekből”, „csak nyelvjárási szövegekből”). Tájszótárak esetében a lexémák kiválasztása, a példamondatok, a néprajzi-művelődéstörténeti leírások területén lehet elsősorban hasznunkra ez a lehetőség. Enciklopédikus kommentárokat, ha szükségesek, olyan forrásokból vehetünk át, amelyek túlmutatnak a tulajdonképpeni szótárbazison.

A nyelvjárási lexikográfiában is alkalmazni szokás rövidítéseket, szimbólumokat. Minthogy azonban a virtuális térben nem kell a hellyel spórolni, nem kell feltétlenül rövidítéseket és szimbólumokat használni. Vagy csak az általánosan ismerteket. Online gyűjtések és beküldések esetén nem kell figyelni a betűrendre sem, mert a szavak automatikusan a helyükre kerülnek az új technikai környezetben.

Balogh Lajos javaslatával csak egyetérteni lehet: első lépés legyen a már elektronikusan is rögzített tájszótárak anyagának egyesítése.

6. A digitális tájszótárkészítés és -használat előnyei: 1. nincs terjedelmi korlát, az összes tájszótár anyaga összefogható, egyesíthető; 2. az adatbázis idő- és térbeli korlátozás nélkül hozzáférhető, azaz bárki, bárhol, bármikor olvashatja, használhatja (ha van világhálós hozzáférési lehetősége); 3. adva van a folyamatos bővítés lehetősége (szerkesztőségi felügyelettel, irányítással); 4. megfelelő keresőprogrammal könnyen, gyorsan és sokoldalúan tájékozódhatunk a hatalmas korpuszban; 5. az anyagi költség minimális. – De tegyük hozzá: az adatbevitel pénz- és időigényes!

Végezetül: A tervezett tájszótár a magyar korpusznyelvészetnek fontos, minősített adatbázisa lesz. Megvalósításához kell majd egy szakmai központ felelős vezetővel, állandó és alkalmi (dialektológus, lexikográfus és programfejlesztő) munkatársakkal. A központ feladata lesz véglegesíteni a koncepciót, vezetni a munkákat, összefogni és irányítani a közreműködőket, tartani a kapcsolatot a szóba jövő intézményekkel és munkatársakkal, megteremteni a tájékoztatás és tájékozódás alkalmait (elektronikus levelezés, segédanyagok előállítás és terjesztése, előadások, tanácskozások megszervezése, pályázatok intézése, a szakma és a nagyközönség tájékoztatása), biztosítani a szervező-irányító kapacitást, az infrastrukturális feltételeket, az online beküldési lehetőségeket, megteremtve az adatok

ellenőrzésének a lehetőségét (például felkészített levelező munkatársakkal, akik ott laknak, vagy tájékozottak azon a környéken, településen, ahonnan az adatokat beküldték). Mert a digitális szótár is csak akkor jó szótár, ha adatai megbízhatóak, hitelesek, sokoldalúan vannak minősítve, s ha megfelelő keresőprogramokkal könnyen és gyorsan megtalálhatjuk benne, amit keresünk.

SZAKIRODALOM

- Atkins, B. T. S. 2002. Then and Now: Competence and performance in 35 Years of Lexicography. EURALEX 2002 Proceedings. In: Braasch, A.–Povlsen, C. (eds): *Center for Sprogteknologi*. Copenhagen, 1–28.
- Balassa Iván 1996/1997. Az Új Magyar Tájszótár és a néprajzkutatás. In: Bánki Judit (szerk.): *Emlékkönyv B. Lőrinczy Éva hetvenedik születésnapjára*. A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete, Budapest, 166–70.
- Balogh Lajos 1996/1997. Mura-vidéki (kapcai) tájszavak egy népi adatközlő értelmezésében. In: Bánki Judit (szerk.): *Emlékkönyv B. Lőrinczy Éva hetvenedik születésnapjára*. A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete, Budapest, 67–73.
- Computer Methods in Dialectology 1989. *Journal of English Linguistics* 22/1. A Special Issue. *Das Bayerische Wörterbuch*. <http://www.bwb.badw.de>
- Elspaß, Stephan 2005. Zum Wandel im Gebrauch regionalsprachiger Lexik. *Zeitschrift für Dialektologie und Linguistik* 72: 1–51.
- Elspaß, Stephan, König, Werner (Hrsg.) 2007. Sprachgeographie digital – die neue Generation der Sprachatlanten (mit 80 Karten). Hildesheim, Zürich, New York. Olms.
- Fóris Ágota 2002. A szótárfogalom megváltozásáról. *Modern Filológiai Közlemények* IV/2: 5–19.
- Fóris Ágota 2004. A mesterségek szótárai. In: Tóth–Földes–Fóris, 42–7.
- Fóris Ágota–Pálfy Miklós (szerk.): 2005. *A lexikográfia Magyarországon*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Gerstner Károly 2007. *A magyar nyelv nagyszótárának tájnyelvi metszetéről*. Kézirat.
- Imre Samu 1973. *Felsőöri tájszótár*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Ittész Nóra főszerk. 2006. *A magyar nyelv nagyszótára*. MTA Nyelvtudományi Intézet. Budapest.
- Kálnási Árpád 2005. *Debreceni cívis szótár*. A Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének Kiadványai 83. szám. Debrecen.
- Kiss Jenő 1998. A tájszavak és a tájszótárak – régi kérdéskör, új problémák. *Magyar Nyelvőr* 122: 427–37.
- Kiss Jenő (szerk.) 2001. *Magyar dialektológia*. Budapest, Osiris Kiadó.
- Kiss Jenő 2002. Tájszótárirás és tájszótárak. *Magyar Nyelvőr* 126: 391–415.
- Kleiber Judit 2007. Számítógépes nyelvészet Pécsen. In: Alberti Gábor–Fóris Ágota (szerk.): *A mai magyar formális nyelvtudomány műhelyei*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 170–88.
- Kontra Miklós 2004. Lesley Milroy–Matthew Gordon, *Sociolinguistics: Method and Interpretation*. *Magyar Nyelv* 100: 91–9.
- B. Lőrinczy Éva (főszerk.) 1979. *Új magyar tájszótár*. Első kötet, A–D. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Magay Tamás szerk. 2006. *Szótárak és használók*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Magyar tájszótár*. 1838. Kiadta a Magyar Tudós Társaság Budán.
- Möller, Robert–Elspaß, Stephan 2007. Erhebung dialektgeographischer Daten per Internet: ein Atlasprojekt zur deutschen Alltagssprache. In: Elspaß, Stephan (Hrsg.), *Neue Sprachgeschichte(n)*. Themenheft der Zeitschrift *Der Deutschunterricht*. 59.3. 115–132.

- O. Nagy Gábor 1976. Magyar szólások és közmondások. Budapest.
- OrnSz. = Kiss Géza–Keresztes Kálmán 1952. Ormánysági szótár. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Niebaum, Hermann 1979. Deutsche Dialektwörterbücher. *Deutsche Sprache* 7: 345–73.
- Pajzs Júlia–Mártonfi Attila 2006. A magyar nyelv nagyszótárának számítógépes vonatkozásai. In: *A magyar nyelv nagyszótára*. I. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest, 20–2.
- Pajzs Júlia 2007. *A jövő szótára és a magyar számítógépes lexikográfia*. Kézirat.
- Papp György (szerk.) 2004. *Mi ilyen nyelvben élünk. Nyelvszociológiai és korpuszvizsgálati tanulmányok*. Szabadka, MTT Könyvtár 9. (A határon kívüli idegen szavak, lexikális elemek adattára: 293–379.)
- Péntek János 2004. *Anyanyelv és oktatás*. Pallas-Akadémia Könyvkiadó, Csíkszereda.
- Prószéky Gábor 1997. Szótári szempontok a számítógépes nyelvi programok korában és korábban. In: Kiss Gábor–Zaicz Gábor (szerk.): *Szavak – nevek – szótárak. Írások Kiss Lajos 75. születésnapjára*. MTA Nyelvtudományi Intézete, Budapest, 326–35.
- Szabó Géza 1980. Regionális szókészleti kutatás Szombathelyen. *Vasi Szemle* XXXIV/1: 104–39.
- Szépe György–Végh József 1959. Tájékoztató a Magyar Nyelvőr nyelvjárási anyaggyűjtő versenyéről. *Magyar Nyelvőr* 83: 210–20.
- Szirmai Monika 2005. *Bevezetés a korpusznyelvészetbe*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Szűcs József 1936. *A népryelvi kutatás története*. Spitzer Aladár könyvnyomdája, Budapest.
- Tószegi Zsuzsanna 2006. A könyvdigitalizálás egyes kérdései. *Magyar Tudomány* 1376–84.
- Tóth Gergely–Földes Csaba–Fóris Ágota (szerk.) 2004. *Lexikológiai és lexikográfiai látkép: problémák, paradigmák, perspektívák*. Generalia, Szeged.
- ÚMTsz. = B. Lőrinczy Éva (főszerk.) 1979. *Új magyar tájszótár*. Első kötet A–D. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Végh József 1964. A nevezetesebb külföldi nyelvjárási szókincsgyűjtések és a magyar szókincsarhívum terve. Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 109. sz. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.
- Wandl-Vogt, Eveline 2007. *Von der Karte zum Wörterbuch*. Überlegungen zu einer räumlichen Zugriffsstruktur für Dialektwörterbücher. <http://www.wboe.at/resources/200609AewvAbstract.pdf>

Kiss Jenő

SUMMARY

Kiss, Jenő

From the earliest lists of dialect words to a unified digital dialect dictionary

The paper begins with a brief historical overview of the publication of lists of Hungarian dialect words. A detailed treatment of an ongoing project of compiling a unified digitalized dialect dictionary of Hungarian follows suit. The main issues discussed are what criteria can be used to decide what should be included in that dictionary and what would constitute an optimal system of lexicographic annotations that could serve as a basis for the search engine to be worked out. Advantages of compiling and using digitalized dialect dictionaries are listed, and organizational tasks related to the project are spelt out. The unified digital dialect dictionary, once completed, will be an important annotated data base of corpus linguistics in Hungary.

Az *ügy mond*-tól az *ügymond*ig Egy diskurzusjelölő elem története az ómagyar kortól napjainkig

1. Bevezetés. – A mai magyar nyelv leírása mind ez idáig nem tartalmazza több „nehezen kezelhető” kifejezés elemzését. Ezek közé tartozik az *ügymond* szó is, amellyel elsősorban rövid értelmező szócikkekben és néhány (nem feltétlenül megalapozott) nyelv művelő értékelésben lehet találkozni. A nyelvtani áttekintésben csak az említés szintjén jelenik meg (Kugler 2000: 302, illetve Keszler 2000: 468).¹ Szerteágazónak tűnő szerepköre és gyakran mutatkozó használatát ugyanakkor felhívja magára a figyelmet, s célként jelöli ki funkcióinak feltérképezését, tulajdonságainak vizsgálatát.

Az *ügy mond* / *ügymond* szerepével, viselkedésével korábban ómagyar és korai középmagyar adatok alapján foglalkoztam (Dömötör 1988: 291 és 2001: 358–60 / 2002: 68–9). Jelen tanulmányomban is ebből a korszakból indulok ki, a központi helyet azonban az *ügymond* közelmúltjának és jelenének szánom. Megkísérlem nyomon követni, hogyan alakult ki az idéző mondatbeli utalás + állítmány kapcsolatából a mai diskurzusjelölő elem; azaz milyen út vezetett a korai, 15–16. századi szerepeitől, formájától és mondatbeli viselkedésétől a mai használatokig. (A 17. század és a 20. század közepe közötti korszakot csak vázlatosan érintem.) Sorra veszem a korábbi, illetve későbbi jellemző funkcióit, áttekintem ezek összefüggéseit, és kísérletet teszek az elem szófaji besorolására is. Az egyes funkciókat a gyakoribb rokon szerepű kifejezések felsorolásával is jellemzem. (Az itt felmerülő kérdések a továbbiakban újabb anyaggyűjtést és további részletes vizsgálatokat igényelnek majd.)

Az *ügymond* kapcsán szándékosan nem **jelentésről**, hanem **szerepről** (tkp. „pragmatikai jelentésről”) beszélek, hiszen mai használatát nem referenciális jelentése, hanem különböző diskurzusjelölő funkciói szabják meg. A funkciók megragadásakor igyekeztem minél egyértelműbb példákat kiválasztani, így is elkerülhetetlen azonban, hogy sokszor ne merülhessen föl egyszerre többféle szerep esélye is, illetve hogy ne engedhesük meg: esetleg mást kódolt a közlő, mint amit magam befogadóként dekódolok. Ezek annak velejárói, hogy fogalmi jelentés híján való, a szövegalkotó szándékát jelző elemmel van dolgunk, amely legjellemzőbb használatában kontextusbeli előzményekre, illetve közös előismeretekre utal.

Vizsgálatom több százas nagyságrendű adatállományon alapul. (Pontos elemszám azért nem adható meg, mert – az internetes kereséseknek köszönhetően – nagyobb számú adatot olvastam át,

¹ Két megállapítás a legutóbbi évek nyelv művelő-nyelvi ismeretterjesztő irodalmából. Az újonnan megjelent Nyelv művelő kézikönyv mintha a múltba kalauzolna: „Egyes szám 3. személyű beszélő szavainak idézését érzékeltető, választékos, irodalmias, néha gúnyos mondatzó. [...] Többes számú és más személyű alany mellett ne használjuk.” (Grétsy–Kemény 2005: 580). Nádasy Ádám pedig némileg leegyszerűsítve ellenpontoz, amikor azt írja: idéző szerepben régiesnek érzi a szót, nem használná sem beszédben, sem írásban (Nádasy 2001: 40). A gyakorlatból viszont kitűnik: ha nem is „klasszikus” idéző főmondatként, de idézőjelölőként mégiscsak használja (l. a 4.2.1. alatti – tőle vett – utolsó előtti adatot).

mint amennyit azután a kialakult szempontok szerint kigyűjtöttem.) Adataim részben a Nyelvtudományi Intézet két adatbázisából (a Nagyszótár és a Magyar nemzeti szövegtár anyagából), részben a Google által elérhető legkülönbözőbb forrásokból, részben pedig saját gyűjtésemből – elsősorban a Magyar Elektronikus Könyvtárból és a Magyar Rádió hangzó anyagából – származnak. Főként a gyűjtés módjából és lehetőségeiből fakad, hogy szociolingvisztikai megfigyeléseket csak igen korlátozottan tudtam tenni.

2. A 15–16. század korszaka. – Ebben a korban az idézetet tartalmazó szerkezetekben gyakorta találkozni az *úgy* utalóelem és a határozatlan ragozású *mond* együttesével. Mai nyelvérzékünk számára szokatlanul hangzik, hogy idéző igeként a *mond* nem határozott ragozásban áll, de a nyelvtörténeti vizsgálatok kimutatták, hogy az egyenes idézetek idéző igéje a 15. század előtt jellegzetesen határozatlan ragozású volt (Bárczi 1958: 263–5), s bár ekkortól bomlani kezd ez a tendencia, a közlésigék tárgyassága még a 16. században is ritkán áll a kötelező tárgyasság olyan fokán, mint például a *kap, dob* típusú igéké (E. Abaffy 1982: 155–7).²

Az *úgy mond* tehát az elmondottak alapján eredetileg egyenes idézésekben szerepelt, de hamarosan függő idézetes szerkezetekbe is behatolt: *vgh mond zent lukačz hogh Wetekednek vala melyk volna nagyob o kozzollok: Ennek értelmereh vğ mond zent Mark euangelista [...] hogh mykoron menneh vrunk eğer az o zero to thanjtwanyval kaffarnaombah [...] = úgy mond Szent Lukács, hogy vetekednek vala, melyik volna nagyobb öközüliük. Ennek értelmere úgy mond Szent Márk evangelista [...], hogy mikoron menne Urunk egyszer az ő szerető tanítványival Kafarnaomba [...]* (ApMélt. 35).³

Az *úgy mond* az idéző mondatban (tagmondategyüttesben) kétféleképpen jelenhetett meg: vagy önállóan idézett, vagy más idéző kifejezések társaságában állt.

2.1. Önállóan idéz. – Példák: *Mert vğ mond az zent iras Mind az teu o | mind az neki enged o | igen o kinnal kinzatnac = Mert úgy mond az Szentírás: Mind az tev o, mind az neki enged o igényl o kinnal kinzatnac* (GuaryK. 24–5); *vgy m o d a' Christus Iesus. Bizony bizony mondom tunektec: Valaki az én Igemet halgatyta [...], annak orec elete vagyon = Úgy mond a Krisztus Jézus: Bizony, bizony mondom tunektec: valaki az én igemet hallgatja, annak orec elete vagyon* (Heltai F5b). Jellemző használatának tűnik a tekintélyek szavainak beépítése a szövegbe, ugyanakkor mégsem foglalódik le erre a szerepre. Szokás tekintély szavait idézni másképp is: *zent dauid monda [...] = Szent Dávid monda* (ApMélt. 35); pedig ugyanezen a lapon ilyen is szerepel többször: *Vgh mond zenth vinceh doctor atyank [...] = Úgy mond szent Vince doktor atyánk.* És köznapi beszélő is idézhető az *úgy mond*-dal: *az jdev belj sororok es vgy mondottanak · hog ez zent margyt azzon · karachon estyn [...] es egyéb nagy innepok estyn · verj vala ostorozja vala ev magat = Azidőbeli sororok es úgy mondottanak, hogy ez Szent Margit asszony Karácsony estin es egyéb nagy innepok estin veri vala, ostorozja vala o magát* (MargL. 62). Mint az utóbbi adatból is látható, az igének különböző számú és személyű formái, valamint múlt idejű alakjai is megjelennek. További példák: *es vgy monda anak vtanna frater leo hog y oly nagy rettenetessel volt meg retenuen = És úgy monda annak utána fráter Leó, hogy oly nagy rettenetességgel volt megretenvén* (VirgK. 42); *Ez (vğ mondasz) értelme Telegdinek a' Septuagesimáru l = Ez (úgy mondasz) értelme*

² Megfigyelhető, hogy még a 19. század derekán sem agrammatikus az egyenes idézetet bevezető *ige* határozatlan ragozása, mint kitűnik például Kölcsey Ferenc *Huszt* című verséből: *s a csarnok elontott Oszlopi közt lebeg o rémalak inte felém. És mond: Honfi, mit ér eped o kebel e romok ormán? Az úgy + mond* legismertebb előfordulása pedig Arany János *A walesi bárdok* című művéből való: *Hadd látom, úgymond, mennyit ér A velszi tartomány.*

³ A 16. századi adatokat a könnyebb követhetőség kedvéért az eredeti adatokat követően maira átirított formájukban is megadom.

Telegdinek a Septuagesimáról (Telegdi 1. 22); *Ma velem lesz, vgy mond Christus a' latornac, paradichomba* = *Ma velem lesz, úgy mond Krisztus a latornak, Paradicsonba* (Telegdi 3. 385).⁴

2.1.1. Az önállóan álló úgymond jellemzése. – Az elemegyüttes – mint önálló idéző kifejezés – elindult a grammatikalizáció útján.

- Tendenciaként indul (főleg a korszak elején), hogy jellegzetes szerepet töltsön be (te-kintélyek szavainak megidézését) – ez a funkciója azonban nem stabilizálódik.⁵
- A névmás formája meglehetősen állandónak mutatkozik: mély hangú változatában használatos, jóllehet az egyenes idézésre egyéb utalóelemek esetében a magas hangúság a jellemző. Akadnak példák azonban az *így* változatra is (elsősorban, de nem kizárólag a palatális utalószókat kedvelő Nádor-kódexből): *Kirǫl ígmond Szent Bernard doctor [...]* = *Kiről ígmond Szent Bernard doktor* (NádK. 57). *zent pal is [...]* *ig mond uala [...]* = *Szent Pál is így mond vala* (SándK. 2r); sőt, az *ígyen* variáns is felbukkan: *Ómagában azért ígyen mondott vala: Bizony idős vagyok [...]* (Balázs 266).⁶ Az ige ugyanakkor „valódi” igeeként működik, legalábbis annyiban, hogy ragozódik, időjelet kaphat, és bővítményei lehetnek. Figyelemre méltó azonban, hogy függő idézet főmondatában is határozatlan ragozású alakjaival van jelen, és ez az igealak részbeni stabilizálódását mutatja. A két szó sorrendje állandó.
- Az utalás és az ige együttesének jellemző helye – mint a bemutatott adatok legtöbbször is tanúsítja – eleinte az idézetet megelőző idéző mondatban volt. Időben előre haladva azonban terjed idézetbe ékelt pozíciója (mint a fentebbi két Telegdi-mondat mutatja: akár magában, akár bővítményekkel állva). Nyomatéktalanabb pozíció felé mozdul tehát a hagyományos főmondati helyzetéből.
- Helyesírása arról látszik árulkodni, hogy a két elemet a nyelvhasználók valószínűleg még nem érzékelték összeforrott alakulatnak: gyakrabban állnak külön-, mint egybeírva. (A megállapítás azonban csak óvatos következtetés lehet: a helyesírás konzervativizmusán kívül azt is figyelembe kell venni, hogy a tárgyalt korszakban a helyesírás tekintetében szabályokról nem, csak szokásokról lehet beszélni.)

2.2. Más idéző szók társaságában áll. – Ebben az előfordulásában az *így mond* eredeti szerepe a vizsgált korban az idéző erő megerősítése. Ennek háttérben az egyenes idézés idéző kifejezéseinek bővülése, színesedése áll. Az egyenes idézetek bevezetésére eredetileg ugyanis elsősorban a *mond* (másodsorban ennek szinonimájaként az 'erre (ezt) mondja' jelentésű *felel* és ritkábban még néhány más ige) volt használatos. Még a 16. század második felében is akad olyan, kifejezetten terjedelmes prózai mű, amelyben kizárólag a *mond* áll minden egyenes idézet mellett (Ismeretlen szerző: *Poncianus históriája*). Amikor más – a beszédített jelölő vagy a megnyilatkozást jellemző – igék is elterjednek az egyenes idézetek mellett, idéző erejüket (tranzitivitásukat) a *mondot* is magukban foglaló alakulatok erősítik. (Részletesebben l. Dömötör 2001: 346–51/2002: 62–4.) Ezek: az (*és*) *így mond*, az *és mond* és a *mondván* (részben a fordítandó eredetikkel is összefüggésben).

Az *így mond* tehát először az idéző mondatban áll (többnyire annak végére kerül): *Atyam halotam hogý zoltal es vgy montal. Vram smi vagý te en edeseget istenem* = *Atyám, hallottam, hogy*

⁴ A két utóbbi adat *távolabbi* környezetben – s ez más példák esetében is előfordulhat – másik idéző kifejezés is szerepel, s emiatt, ha a teljes kontextust figyelembe vesszük, valójában a 2.2. pont alatt tárgyalt csoportban kaphatnának helyet. Meghatározónak azonban a közvetlen közeli környezetben való előfordulást tekintettem.

⁵ Károly Sándor az ómagyar korra vonatkozóan az ilyenfajta előfordulásokban a két szót összeforrt alakulatnak: hivatkozási gének tekintti (Károly 1995: 825).

⁶ Ez az adat nem áll rendelkezésre eredetiben.

szóltál és úgy mondtál: Uram, s mi vagy te én édességes Istenem? (VirgK. 43); *Felelnek ehre doktorok / sugi monnak [hogi miért a tiztasagnak iozaga vjaskodik [...] azert [...]] = Felelnek erre doktorok, s úgy mondnak, hogy miért a tisztaságnak jószága viaskodik, azért* (DebrK. 182). A vizsgált korszak előrehaladtával – összefüggésben azzal, hogy az idéző kifejezések már önmagukban is megállnak – az idézetbe ékelt helyzete lesz a jellemző: *Ere az Mykola ezt felelte, Wagyon, wgý mond, de ennekem nýnchen = Erre az Mikola ezt felelte: Vagyon, úgy mond, de énnekem nincsen* (Úriszék 83; példák lentebb is).

A más idéző kifejezés társaságában megjelenő, de az idézetbe ékelődő *úgy mond* segíthet az olvasónak, hallgatónak tájékozódni a szövegsíkok váltakozásában. Egyrészt – hosszabb idézet esetében – jelezheti, hogy még az idézet síkján tart a szöveg: [Szent Gergely] *imezt mondgya. Tinektec, vgymond, papoknac es Pispেকেknec én mastanában siruan boloc, mert ertettem hogy nemellyec ti közületec à Papsagot penzen adgyac, es az Vr Istenec aiandokat ez vilagi haþonert arullyac. Hogy nē iüt eþetegbe, vgymond, mit parantsolt az Vr Isten, hogy ingyen vöttétec es ingyē adgyatoc? Hogy nem iüt eþetekbe, vgymond, hogy à mi meg valto Vrunc Iesus Christus Hierusalemnecc templomában be menuén, à galamb aruloknac aþtalokat fel dótyé, es à Penz valtoknac penzeket el hinté? Mert vallyon kichodac mastanában, vgymond, azoc, kic az Anyaþentegyhazban galambokat arulnac, hanem azoc kic papsagot penzen adnac? = imezt mondja. Tinektek, **úgymond**, papoknac és pispেকেknec én masatnában sírván szólok, mert értettem, hogy némelyek tiközületek a papsagot pénzen adják, és az Úristennek ajándokát ez világi haszonért árulják. Hogy nem jut eszetekbe, **úgymond**, mit parancsolt az Úristen, hogy ingyen vöttétek, és ingyen adjátok? Hogy nem jut eszetekbe, **úgymond**, hogy a mi megváltó Urunk, JézusKrisztus Jeruzsálemnecc templomában be menvén, a galambárułoknac asztalokat feldójté, és a pénzváltóknac pénzeket elhinté? Mert vajon kicsođák mastanában, **úgymond**, azok, kik az anyaszentegyházban galambokat árulnac, ha nem azok, kik papsagot pénzen adnac? (Sztárai D1a–b). Másrészt jelezheti a beszélőváltást: a függőből egyenesbe váltó idézetet: *Az eb azt mongya wala hogý meg kellene neký bochatný a keueset mert immar meg aggot wolna, ees nam ideýebe ewýs eleg eb wolt wolna, de a mýnt latom (wgýmond) semmý nem kellemetes hazon nekýl = Az eb azt mondja vala, hogy meg kellene neki bocsátani a keveset, mert immár megaggott volna, és nám idejében ő is elég eb volt volna, de amint látom (úgymond) semmi nem kellemetes hazon nélkül* (Pesthi 18b); *Akorō meg hagya nekýk az annyok hogý semmýt ne félnekc mert ha (wgý mond) az wr az aratasc baratýra hallaztotta, holnapon ez wetemēt meg nem aratýjak, azert nem zýkseg hogý týteket innet el wigýelek = Akkoron meghagyá nekik az anyjok, hogy semmit ne félnének, mert ha (úgy mond) az úr az aratasc barátira halasztotta, holnapon ez veteményt meg nem aratýják, azért nem szikség, hogy titeket inné el vigyelek* (uo. 61b).*

Egyéb esetekben – és ez a sokkal gyakoribb – nem tölt be az előbbiekhöz hasonló szerepet, egyszerűen csak az egyenes idézés (fakultatív) kellékeként, az idézet többletjelölőjeként ékelődik be a citált szövegbe, általában nem sokkal annak megkezdése után: *Az orozlan kegýg ordýtaný foga, eným (wgý mond) eggýk reze = Az orozlán kegýg ordítani foga: Enyim (úgy mond) egyik része* (Pesthi 11b); *Mint az Solomon kyrali kóniōrōg istennecc: Vram isten (vgy mond) mostan engemet [...] kyrallia tóttel. [...] = Mint az Salomon király könyörög Istennek: Uram Isten (úgy mond) mostan engemet királlýá tóttél* (Károlyi B4a). És nem is csak a performatív (jellegű) – a korábban az idéző erő megerősítését igénylő – kifejezések mellett: *iğ bol Christus Aki az en parancholatomat, vgymond, vallya es meg tartya, az à ki engemet beret = Így szól Krisztus: Aki az én parancsolatomat, úgymond, valja és megtartja, az, aki engemet szeret* (Telegdí 2. C5b); *Ees egý kezzýlek kýnek iob zýue wala monda = És egy kezilek, kinek jobb szíve vala, monda: Mit féljünk (úgy mond) hejába?* (Pesthi 19a); akár a *mond + mondván* társaságában is megjelenhet harmadikként: *monda azert az őrdōg az azzoñiallat kepeben [...] mondvan Nezmeg vğmond engemet hatvlis = Monda azért az őrdög az asszonyi állat képében mondván: Nézz meg úgymond engömet hátul is!* (LobkK. 82–3).

2.2.1. A más idéző szók társaságában álló úgymond jellemzése. – Ilyen előfordulásában az elemegyüttes messzebbre jutott a grammatikalizáció folyamatában, mint önálló idéző kifejezésként.

- Sajátos, járulékos szerepben lép fel; amikor azonban már nincs rá szükség mint a tranzitivitás megerősítőjére, újabb funkciója körvonalazódik: az idéző mondatról függetlenedő diskurzusjelölőként kezd működni, amely esetenként a szövegsíkok változását/folyamatosságát jelöli, gyakrabban azonban efféle speciálisan meghatározható szerep nélküli fakultatív velejárója az egyenes idézésnek.
- A 'mond' jelentés közömbösödik benne: részint – mint láttuk – odakerülhet másik *mond* mellé, részint akár a legkülönbözőbb jelentésű idéző szókkal társulhat: *Ladde mikeppen vagon meg irvan. A' Claudius Chafarnac ideieben, vgymond, ßët Peter Apostal Antiochiabol Romaba iöue = Ládd-é, miképpen vagon megírván: A Claudius császárnak idejében, úgymond, Szent Péter apostal Antiochiából Rómába jöve* (Sztárai D5b); *Igy énekel a' ßent Ezekhias kiraly is [...]: Wram, Ezekből, vgy mond, él az ember [...]* = *Igy énekel a Szent Ezekias király is: Uram, ezekből, úgy mond, él az ember* (Heltai G3a–b).
- Formája mind a két tagjában állandósul: a névmás mély változata kapcsolódik az ige határozatlan ragozású E/3. sz.-ű alakjához. Az igealakot az idő előrehaladtával már nem feltétlenül határozza meg az alany: *Meg szolala hetuen het fele veres Czuz : Ha minket azon kérdész wrunc wr Isten, houa megyünc vgy mond, Minkis el megyünc vgy mond, ez fekete föld színere = Megszólala hetvenhét féle veres csúz: Ha minket azon kérdész, Urunk, Úristen, hová megyünk úgy mond, minkis elmegyünk úgy mond, ez fekete föld színére* (Bornemisza 805b). A két szó lexikális egységet képez: sorrendjük kötött (a mondatban együtt mozognak), közük más elem nem ékelődik. Együttesüket összetett szónak tarthatjuk (vö.: Kenesei 2000: 79, 81–2).
- Helye az idő előrehaladtával egyre inkább az idézetben van, beékelésként.
- Önmagában áll, bővítmények nélkül; kihátrál a mondatrészi szerepből.
- A beékeltlen álló *úgymond*-ot a könyvnyomtatás korában már többnyire vesszők vagy zárójelek különítik el környezetétől, az idézettől. A két elem egybeírása némileg terjed ugyan, de az összképet tekintve csak mértékkel (vannak művek, amelyek viszonylag következetesek az egybeírásban).

3. A 17. század és a 20. század közepe közötti időszak. – Önálló idéző kifejezésként mindig használatos. Leggyakrabban be van ékelve az idézetbe: *Mértékletlen, úgymond Szent Hillarius, az eltekélett szándéknak vakmerősége* (Pázmány, MEK.); *Én rövid látású vagyok, úgymond Splényinek, s nem látom, akik itt vannak* (Kazinczy, Nsz.); *Az ember a mértéke mindennek, úgymond a görög bölcs, és nem a szabály* (Juhász, Nsz.); *Nemsokára – úgymond Szű – kiszabadulok* (Örkény, Nsz.). Ritkábban az elől lévő idéző mondatban áll: *De nem nyugodhaték itt Cupidó miát, Mely néki így monda: Keresd meg Indiát* (Zrínyi, MEK.); *Anyám elhagyá apámat, s most szégyenli magát a világtól; mindig sír s úgymond: ez az Isten büntetése rajta* (Madách, Nsz.) (Az előbbi adat egyúttal az elvétele megjelenő magas hangú utalószó továbbélésére, az utóbbi pedig a függő idézésre is példa; erre l. még pl.: *Nincs a teremtésben vesztés, csak ő – nincs árva, úgymond, csak az ő gyermeke* [Katona 240].)

Más idéző kifejezés melletti használatára jellemző, hogy egy ideig megvan az a funkciója, amelyben az olvasó számára az idézet fennállását, folytatódását jelzi, hosszabb idézetekbe többször is beékelődve: *Igen szépen megmagyarázza pedig Szent Ágoston, minémű volt az régi pogányok bálványozása, előhozván az régi Mercurius Trismegistus írását. Azt ílték, úgymond, az pogányok, hogy az látható ábrázatok nem egyebek, hanem a láthatatlan isteneknek testi. Ezekbe azért az testekbe oly lelki állatokat ismértek, melyek mind árthatnak s mind használhatnak azoknak, kik isteni tisztelettel illetik őket. Ezeket pedig, úgymond, az láthatatlan lelkes állatokat csuda mester-séggel az látható ábrázattal egybe csatolják az tudós főemberek, úgy, hogy mint valami lelkes tes-*

tekké válnak az ábrázatok, melyekhez köteleztetik az lelki állapot. És ez, **ügymond**, amaz csudálatos tudomány és mesterség, mellyel isteneket csinálnak az emberek. Mert, **ügymond**, [...] (Pázmány, MEK.). A MEK. adatbázisában számos szerző művének adatállományát áttekintve azonban feltételezhető, hogy ez a fajta használata megritkul, majd a 18(?)–19. századra eltűnik.

Az idézés fakultatív használatú többletjelölőjeként azonban fennmarad, bár a századok során ritkábbá válik. Példák: *Pál uram felpörös s felelt: Meghallod-é feleletemet, András uram, avagy nem, ügymond. Amaz monda: Meg hallom, Pál uram. Ím az Pál uram elkezdte az felelést: Én, ügymond, így felelek rá, nem temagadhoz, hanem az fiadhoz. [...]* Az más fél is arra ilyen módon felel: *Nem cselekedtem, ügymond, nem én dolgom* (Úsz. 149); *Azt felelte a tanács, 1. Hogy – ügymond – legényimre kevés adót vetettek* (Misztótfalusi Kis, MEK.). Új mondatba osztva, különösen függő idézettel állva az önálló idéző használathoz közelit: megjelöli az idézetet, s így segít elválasztani a szöveg megelőző részétől: *Klára pedig lassan, gondolkodva és nagyon rendes betűkkel írta meg Winder Jánosnak a választ. Jó barátja akar maradni – ügymond –, kései dolog ügyis a szerelmük, és ő nem tudna már belehelyezkedni az itteni viszonyokba* (Kafka, Nsz.).

A szószerkezet lexikalizácóját már szótárak, helyesírási szójegyzékek is tanúsítják: egy szóként (egybeírva) szerepel 1874-ben a CzF.-ban (VI/616) éppúgy, mint első felvételétől, 1915-től kezdve az akadémiai helyesírási szabályzatok szószedeteiben.

4. A 20. század közepétől napjainkig. – Ebben a korszakban az *ügymond*nak – miközben továbbra is él idéző és idézetjelölő szerepe – újabb, az idéző szerepéből kiágazó diskurzusjelölő funkciói jelentkeznek, amelyek sora azután a 80-as évektől látványosan tovább gazdagodik.

4.1. Az 50-es és 80-as évek közötti időszak. – A jellemző adatok és funkciók a következők.

4.1.1. Idézés, idézetjelölés. – Az *ügymond*nak ebben az időszakban még ez a leggyakoribb előfordulása. Idézhet önállóan, és jelölheti más idéző kifejezés társaságában az idézetet. Egyenes, függő és a kettő érintkezését mutató idézésekben is használatos. Egyenes idézés: *A falu végén valaki azt mondta: ne menjünk sehová, mer jó, ügymond, szembe velünk, tán épp a kanyaron túl, a második világháború* (Sütő, Nsz.). Függő idézés: *Ugrálgak – ügymond – csak a magam nevében* (Benjámin, Nsz.). Egymásba átmennő idéző formák; az *ügymond* jelzi az idézési módok közötti váltást. Függőből egyenesbe váltó szerkezet: *Még Ancsánénak is elárulta, hogy a terv általában ugyan jó dolog, de ügymond, „ez nem a mi bőrünkre van szabva”* (Déry, Nsz.); egyenesből függőbe váltó szerkezet: *Olyan tisztán láttam – mondta – [...], hogy nem tehetek semmit. [...] Eddig, ügymond, csak zavarta az a sípolás* (Örkény, Nsz.). Az *ügymond* tipikusan önmagában (bővítmények nélkül) és beékelte helyzetben, jellemzően vesszők vagy gondolatjelek között áll; az idézetet jelölheti idézőjel is.

Ugyanezek a jellemzői a következő típusú, megszemélyesítést tartalmazó idézésekben is: *Még a legkedvezőbb, legbiztosabb mérleg is inogni kezd a summázásnál, sokallja a Szapáryt bekerítő kényszereket. Félő – ügymond –, hogy a kényszerek túlhangsúlyozása kétségessé teheti a személyes felelősség nagyságát* (Kortárs, Nsz.); *A tárgyiasan pozitívista leírás ezen a ponton már nem tartotta kötelezőnek, hogy [...] Mert ami [...] ennyire természetes, az – ügymond – esztétikailag is értékes* (Zoltai, Nsz.). Ezek a szerkezetek azért érdemelnek külön is említést, mert bennük még a lehetősége sincs meg annak, hogy az *ügymond* közvetlenül maga mellé vehesse az odaértendő alanyt (legalábbis a mondat komikussá válásának veszélye nélkül). Az ilyen esetekben tehát az *ügymond* még stabilabban önálló eleme a szerkezetnek.

4.1.2. Elszakadás az idézéstől. – További funkcióiban az *ügymond* már nem idézethez kapcsolódik. Hatóköre jellemzően nem terjed ki egy vagy több tagmondatra, hanem csak az *ügymond*ot követő szóra, szószerkezetre (illetve ritkábban: a megelőzőre; erről l. lentebb). Az itt bemutatandó jelenségeknek először ezekben az évtizedekben lehetünk tanúi.

A legkorábban rendszeresen mutatózó szerepe, hogy megjelölje: az adott szó(szerkezet) külső szövegforrásból, más – megnevezhető vagy általános – alanytól származik. Megnevezett alanytól való eredet: *Németh Andor, úgymond, lelkiismerete nyomására azon volt, hogy házasságomat megmentendő, gyöngéd baráti szavakkal s költői érvekkel lebeszéljen Arankáról* (Déry, Nsz.); *Egyetértettem [...] Eti kritikájával, amely bizonyos [...] kifejezéseimet vette célba – igaz, hogy ő nem a magartalanúságukért gáncsolta ezeket, hanem úgymond, a burzsoá nyegleségükért* (Kortárs, Nsz.).

Nem érthető oda megnevezett alany; az *úgymond* a „mint mondják”, „mint szokták mondani” általános alanyú szerkezetekkel párhuzamos: *Ezért verik széjjel azokat [ti. az iskolákat] a jogtiprásnak minden eszközével. S nem egyébre, hanem a hamis hangokra való hivatkozással, az elítéllyedés veszedelmeit – úgymond saját érdekeinket – bőven ecsetelve* (Sütő, Nsz.); *Jut tehát az időből minden héten hozzávetőlegesen harminchét és fél óra, amellyel, úgymond, szabadon gazdálkodhatunk, ám vonjuk le még ebből az érzések perceit, hogy a tiszta időt vizsgálhassuk* (László Benicsik, Nsz.).

Az *úgymond*dal való megjelöléshez többnyire a távolságtartásnak, az elhárításnak, az ellenvélemény fenntartásának az érzékeltetése társul, sokszor iróniával fűszerezve. Ez abból fakad, hogy a beszélő, érthető módon, elsősorban akkor tartja fontosnak kiemelni, hogy valamely kifejezést más-honnan vesz át, ha ő maga – részben vagy egészében – nem azonosul annak tartalmával.

A külső forrásnak egyébként, amelyből a kifejezés származik, nem feltétlenül kell egy – vagy több – elhangzott szövegnek lennie; lehet a közös ismeretanyag is: *Hosszas tanulmányon dolgoztam, úgymond a strukturalizmus néhány, nagyon kevés hasznosítható elemének felhasználásával* (Bere-ményi, Nsz.). Az *úgymond* itt vélhetőleg azt jelzi, hogy a szövegalkotó nem tételezi fel a követő (szak)kifejezés általános ismertségét, tehát szóhasználatá miatt mintegy az olvasó helyére lépve „szabadkozik”. (Bár az is lehetséges, hogy saját fenntartását jelzi a terminussal kapcsolatban; a kortársi környezettől eltávolodva nem dekódolható egyértelműen a szerző szándéka.)

Az *úgymond* önmagában (bővítmények nélkül) áll, és jellemzően vesszők vagy gondolatjel-ek közé kerül, a kiemelt szót vagy kifejezést pedig jelölheti idézőjel is. Ugyanakkor azonban már előfordul elkülönítő írásjelek nélkül is, ami feltehetőleg összefügg a szóbeli elkülönítés hiányával, és arra utal, hogy az *úgymond*ot a nyelvhasználók, bár egyelőre még ritkán, kezdik az adott (tag)mon-dat „teljes jogú” elemeként, az adott szövegsíkba tartozó szóként kezelni.

4.1.3. Elszakadás a külső forrásra való utalástól. – A 60–70-es évek fordulójáról származik az első fellelt adat, amelyben az *úgymond* semmilyen külső forrásra nem utal: *Egy magányos víz lépeget az orgonák mentén, messzi mögötte egy másik. Nem a dörgicsei [...] gödörből jönnek [...], pedig szívem szerint oda utalnám be őket, úgynevezett végső nyughelyűkre, amely, úgymond, azonos az utókor mérlegének tiszteletteljes serpenyőjével* (Déry, Nsz.). Az esetleges külső forrást ezúttal a korábbi szöveggörnyezet sem rejtheti: egy novella legelső mondatáról van ugyanis szó. Itt az *úgymond*dal az író (valószínűleg) egy saját maga által alkotott metaforikus kifejezést jelöl meg.

4.2. A 80-as évektől napjainkig tartó időszak. – A jellemző adatok és funkciók a következők.

4.2.1. Idézés, idézetjelölés. – Az *úgymond* idéző funkciója napjainkban is folyamatosan jelen van (még ha gyakoriságát tekintve jócskán hátrébe szorul is az időközben felszaporodott egyéb szerepű használatai mögött). Jellemzően azonban nem önállóan idéz, hanem más idéző kifejezés, performatív (jellegű) ige társaságában áll. Példák: *A gyakorlat fogalmát Lukács elhatárolja [...] Engels pelfogásától. Engels részéről – úgymond – „mélyreható félreértés” volt gyakorlatnak minősíteni „az ipar és a kisértetkezés ténykedését”* (FilozSz., Nsz.). *Ezért is utasított vissza sajtóértekezletén Tony Blair minden olyan kérdést, amelyik máris valamelyik opcióra [...] kérdezett volna rá, mivel úgymond „az elnökség első napja aligha alkalmas időpont arra, hogy [...]”* (www.misc.meh.hu/binary, G.). Az *úgymond* kitétele lehet gyengébben vagy erősebben funkcionális. A következő adatban pusztán

rácsúsztatja az idézet jelleget az *érv* szóhoz kapcsolódó, de attól leválasztott tartalomkifejtő mondatra: *Harmadik érv: az állampolgár védelme. Ha – úgymond – magyar állampolgár vagyok, akkor állampolgári jogom tudni, hova mi van kiírva* (MaNcs., 2001. V. 17., G.). Az alábbi példában viszont az *állítja* idéző főmondathoz kapcsol vissza, megerősítve, hogy a következő mellékmondat a függő idézetet folytatja, és nem a szövegalkotó állítását tartalmazza: *Ő a koronatanú Rajk László perében [...] Állítja, hogy ő vitte [...] Rajk üzenetét Sombor-Schweinitzernek, [...], aki ekkor már, úgymond, az amerikai titkosszolgálat számára szervez magyar besúgókat* (Lányi, Nsz.).

4.2.2. Nem idéző használat. – Ebben az időszakban látványosan elszaporodik és újabb diskurzusjelölő funkciókban jelentkezik az *úgymond* nem idéző használat. Az alábbiakban következő áttekintés ennek jellemző csoportjait veszi sorra, megadva az egyes funkciókra legjellemzőbb rokon kifejezéseket is. Az *úgymond* diskurzusjelölő nem idéző használatára (tehát a **4.2.2.** alpontjai alatt felsoroltakra) általánosan jellemző az *idézőjelben / idézőjelbe téve / idézőjelben mondva* kifejezések szinonimaként való kitehetősége, éppen úgy, mint az idézőjel (szóban a gesztikusan ábrázolt idézőjel) felhasználhatósága. Ezért az egyes csoportoknál csak az ezeken túlmenő legfontosabb rokon szerepű lehetőségeket sorolom fel.

4.2.2.1. Jelen van a folyó szövegben kívüli szöveg(ek)ből való eredet mozzanata. – Az *úgymond*nak minden szerepe közül az látszik a leggyakoribbnak, amelyben a szövegalkotó teljesen vagy részlegesen elhatárolódik a követő kifejezéstől, amely más – leggyakrabban meghatároz(hat)atlan eredetű – szöveg(ek)ből származik.

4.2.2.1.1. Elhatárolódás jelzése. – Az *úgymond* olyan kifejezés társaságában jelenik meg, amely külső szövegből származik, vagy általánosan emlegettetik, és amelyet a szövegalkotó elutasít. Az elutasítást és az azt gyakran színező iróniát szóban különböző szupraszegmentális eszközökkel, írásban idézőjellel lehet érzékeltetni. (Ezek a jelzések azonban nem csak ebben a használatában jelennek meg.) Példák: *E kurzus ideológiájába beletartozott az úgymond „átkos” múltnak a „dicső” jellel [...] való merőben hamis szembeállítás* (Nyr., Nsz.); *Akkor nem fogadtam el az úgymond baráti jobbot, s nem irtam alá a pártba való belépési nyilatkozatot* (MagyTud., Nsz.). Olykor a szövegalkotó meg is fogalmazza elhatárolódását: *Néhány szót konkrétan a fővárosi eredményekről, már tudniillik a Fővárosi Közgyűlés által elért úgymond eredményekről* (Fővárosi közgyűlés, MNSz.); illetve – az adatot a következőként tárgyalandó csoportból idevonva – bizonytalanságát: *Nem tudom, mennyire hat [ti. a színház] az úgymond értelmiségre (nem is tudom, van-e még ennek a szónak értelme)* (ATV, 2007. V. 22.). A két utóbbi adat egyúttal az *úgymond* pusztá főnévhez kapcsolódó jelzői típusú használatára is példa.

Jellemző rokon szerepű kifejezések: *úgynevezett, állítólag(os)(an), kvázi.*

4.2.2.1.2. A szóhasználatból való nem teljes azonosulás („szabadkozás”) jelzése. – Az *úgymond* részleges elhatárolódást jelöl: jelzi, hogy az adott szót, kifejezést a szövegalkotó valamilyen szempontból nem teljesen fogadja el a sajátjának – például nem találja elég pontosnak, elég találónak –, mégis használja a közismert jelentésben, s mintegy szabadkozik emiatt: *A táncszínházi és az úgymond alternatív közeg nem nagyon akart befogadni* (Szính., MNSz.); *Az eddigi versenyszekciót a hagyományos, úgymond klasszikus szerzői filmeknek tartottuk fenn* (Népsz., 2001. V. 3., G.). Természetesen számtalan indíttatása lehet annak, hogy bár használunk egy kifejezést, mégis némileg „eltartjuk magunktól”. A dekodolásban a befogadónak (befogadó csoportnak) a szövegalkotóval való közös tudása és a kortársi kontextusban való tájékozottsága szolgál segítségül. Ez utóbbi birtokában tudjuk az *úgymond*ot a szóhasználatból való nem teljes azonosulás jelzéseként értelmezni a következő adatban: *Legyen akár szociális-liberális, akár úgymond polgári* (Népszab., MNSz.), míg inkább a jelentés bizonytalanságának érzékeltetésére gondolhatunk itt: *A magyar származású*

amerikai üzletember [...] azt írta, hogy Vlagyimir Putyin megpróbálja majd helyreállítani úgymond az „erős államat” (MR., MNSz.).

Ide vonható az a használat is, amelyben a szövegalkotó pontosnak szánt (szak)kifejezést említ ugyan, ám belátása szerint a befogadók nem feltétlenül képesek vele azonos módon értelmezni azt. (Vö. a 4.1.2. utolsó előtti bekezdésben foglaltakkal is). Ilyenkor tehát a nem teljes azonosulást jelző úgymondot a befogadó szempontját érvényesítve teszi ki: *Van úgymond önporzós kivi* (MR., 2007. I. 3.); *Ezekről láthatja a néző úgymond alaprajzi metszetben [az építményeket]* (MR., 2007. VI. 20.).

Jellemző rokon szerepű kifejezések: *úgynevezett, ha tetszik, hogy így/úgy mondjam.*

4.2.2.2. A külső kontextust nem valamely szöveg(ek), hanem a közös nyelv, nyelvhasználati normák adják. – Az úgymond a társaságában álló kifejezésnek a szokásostól (elsősorban jelentés, illetve stílus tekintetében) valamilyen mértékben eltérő használatára hívja fel a figyelmet.

4.2.2.2.1. Eltérő jelentésű használat jelzése. – A szövegalkotó azt jelöli, hogy a kifejezésen mást kell érteni (esetleg ironikus használatban), mint ami annak szótári jelentéseiben benne foglaltatik: *Egy másik nemzetközi előírást pedig – miszerint a prostituált csak saját tulajdonában szolgáltathat – a hírek szerint úgy igyekeztek kijátszani, hogy a prostituáltak négy napra úgymond megvásárolták a bódét [’továbbra is bérelték, színlelt vásárlási szerződéssel’]* (HVG, MNSz.); [az almatolvajok] *néhány héttel előtte bespájoznak belőle, úgymond [’ellopják’]* (MR., 2007. VIII. 17.).

Jellemző rokon szerepű kifejezések: *kvázi, mintegy, ha tetszik, hogy így/úgy mondjam.*

4.2.2.2.2. Átvitt értelmű használat jelzése. – Frazeologizmusok, átvitt értelmű szóhasználat esetében az úgymonddal a szövegalkotó arra hívja fel a hallgató, olvasó figyelmét, hogy nem „szó szerint” veendő, azaz nem alapjelentésében, hanem metaforikusan értelmezendő a követő szó, kifejezés: *Itt van egy kar [a hajtányon], amit úgymond pumpálni kell* (MR., 2007. VI. 7.); *A minap az ország legelső nem állami középiskolája legutolsóként szabadult meg az államtól, s szeptembertől – úgymond – vegytiszta alapítványi iskolaként funkcionál majd* (MHírl., MNSz.). Kiemelheti az eufemisztikus használatot: *Nagyon ritkán fordul elő, hogy [a közmunkát végző] néhány napig úgymond igazolatlanul van távol [’elszökik a munka elől’]* (MR., 2007. VI. 5.); *eddig egyetlen netes barátom akart velem „összejönni” úgymond [’lefeküdni’], de megbeszéltük, és nem történt semmi* (www.gamekapocs.hu/forum, G.). Segít szokatlan kifejezések bevezetésében: *John Cassavetes, aki például úgymond kamera-töltőtollal írta 1960-as, New York árnyai című munkájának forgatókönyvét [...]* (HVG, 1999. II. 6., G.); *Az információtechnológiában dolgozó középvezetők úgymond a „lábukkal szavaznak” az utóbbi időben, vagyis eladják cégüket a multiknak* (MNemz., MNSz.). Megjelöli a szerzői leleményből fakadó sajátos fordulatot: *az iskolai testedzés, úgymond, a békaugrás színvonala alatt van* (Bodor, Nsz.); *A hatalomnak úgymond szinonimája az elnyomás. A hatalom természetéből eredően nyom el* (Keresztury, Nsz.). Nagyon gyakran megjelenik azonban régóta bevett, általánosan ismert, szótározott jelentésű metaforikus fordulat társaságában is (erről l. lentebb is): *Sok projekt sorsa már a hiányos projekt kialakítás következtében úgymond megpecsételődik* (www.mek.hu, MNSz.); *nem azt a pufajkást, hanem a pufajkásokat kívánja esetleg úgymond elővenni* (Mézes, Nsz.).

Jellemző rokon szerepű kifejezések: *mintegy, kvázi, mondhatni, ha tetszik, hogy így/úgy mondjam, hogy ezt a szót/kifejezést használjam, ahogy/mint mondani szokták/szokás, így/úgy tudom mondani, azt lehet mondani.*

4.2.2.2.3. A fogalmazás nem tökéletes voltának jelölése, illetve a sikerületlen szóhasználat jelzése, visszavonása. – A szövegalkotó jelezni kívánja: érzi (de legalábbis kételyei vannak), hogy a választott szó, kifejezés nem a legmegfelelőbb jelentésű eszköz mondandója visszaadására: *az iro-*

dalom egésze számára úgymond szerencsétlen korszakok válnak termővé a gyermekirodalomra (Trencsényi, Nsz.); *Magyar tudósok úgymond külföldön próbálnak szerencsét* (DunaTV, 2006. XI. 6.)⁷ Más esetekben a választott kifejezés sikerületlen, az úgymonddal a szerző mintegy szabadkozik saját szóválasztása miatt: *Lehetőség van [...], hogy a hozzátartozók úgymond tovább használják ugyan- azt a helyet, s akár több generáció is temetkezzen oda* (Hajdú-BN., 2001. X. 31., G.); *A bíróság szerint nem lehet szó a fogyasztók megtévesztéséről, hiszen azt kizárólag a saját árura, termékre lehet úgymond elkövetni* (Népsz., 1998. XI. 18., G.). Szóbeli fogalmazáskor előfordul, hogy a beszélő az adott szó, kifejezés kimondása után érzi meg annak furcsaságát, ügyetlenségét, s utólag teszi ki az úgymondot: *A kultúrát máshogy használják, úgymond* (MR., 2006. XI. 8.); [a ló] *tájba illő, úgymond* (MR., 2007. VI. 19.).

Jellemző rokon szerepű kifejezések: *hogy így/ügy mondjam, ha lehet/szabad így mondani, hogy ezt a szót/kifejezést használjam, hogy is mondjam (csak).*

4.2.2.2.4. Visszavétel a nem megfelelőnek érzett stilsztikumból. – Az *úgymond* itt is valamely oda nem illést jelez a fogalmazó részéről. Ezúttal azonban nem jelentésüket illetően mondható sikerületlennek a szavak megválogatása, hanem a kifejezés stilsztikailag üt el a szövegkörnyezetétől. Az első példában a túlzottan bizalmas szóhasználat, a másodikban a túlzott patetizmus vonatik így vissza: *Ez az utolsó dolog, ami úgymond „ciki”* (www.bonusz.hu); *Az idegenlégió Rejtő hősei számára meghatározatlan időre elnapolt öngyilkosság. Olyan hősokeket választ [...], akik számára, úgymond, egyedül a halállal szembeni lét autentikus* (Lányi, Nsz.). Ízlésmbeli eltérést, kételyt jelezhet a szakzsargon hivataloskodó szóhasználatával kapcsolatban (s használata így a 4.2.2.1.2. ponthoz kapcsolódik): *A rendező az, aki a beszélgetéshez úgymond prezentálja a képet* (MTV, 2006. XI. 12.); *A román diktatúra [...] mára már az egész világot érintő, úgymond „destabilizáló tényező”* (Csiki, Nsz.).

Jellemző rokon szerepű kifejezések: *mondhatni, hogy így/ügy mondjam, ha lehet/szabad így mondani, hogy ezt a szót/kifejezést használjam, azt lehet mondani, ahogy/mint mondani szokták/szokás, hogy ezt a szót/kifejezést használjam, hogy is mondjam (csak).*

4.2.3. Nyomatékosító használat. – A sokféle funkcióban és a nyelvhasználat igen széles körében elterjedt elem mára már túllépett a diskurzuszjelölő szerepeken. Funkciója azonban itt is kitapintható (annak ellenére, hogy a lentebbiekhez hasonló előfordulásaival kapcsolatban a *töltelékszó* elnevezést szokás említeni), és összefüggésbe hozható az előzőekben tárgyalt szerepeivel.

Az *úgymond* a vele megjelölt kifejezéssel kapcsolatban nemcsak annak használati jellegzetességeire hívhatja fel a figyelmet, hanem magának a használatnak is nyomatékot adhat. Az eddig érintett szerepekből tehát a kiemelés pusztá mozzanata marad meg, s funkciója a kommentre, a komment magasabb hírértékkel bíró részére való ráerősítés (hasonlóan, mint például egyik szerepében az *ugye* vagy éppen a *bazmeg ~ wazzeg*). Írásban is előfordul: *Hiszen csak körül kellett nézni a világban, hogy a tudomány és technika haladása úgymond nyilvánvaló legyen* (Lendvai, Nsz.); *Így szükséges az emberek neveléséhez, amelyen keresztül ők Isten előtt úgymond szabad lényvé válhatnak, hogy [...]* (www.lichtkreis.de). Példák a (sokkal gyakoribb) szóbeli előfordulásra: *Az infarktusok 34%-a úgymond váratlanul következik be* (MR., 2003. IV. 26., G.); *az [...] idősebb szocialista politikusok számára pedig meg kell teremteni az úgymond kulturált visszavonulás lehetőségét* (MR., 2000. VI. 25., G.).

4.2.4. A befogadó számára dekódolható funkció nélküli használat. – Ezekkel az esetekkel kapcsolatban sem feltétlenül szerencsés a *töltelékszó* megnevezés. Az előfordulások egy részében ugyanis arra lehet gondolni, hogy a funkcionálisnak szánt *úgymond* – élőszóbeli vagy spontán írás-

⁷ Az *úgymond* a szerencsét próbál szerkezethez tartozik; a mondat fókusza miatt került előbbre.

beli fogalmazásban – elcsúszott az öt megillető szórendi helyéről: *Igaz, hogy 40 éves korára úgymond nem lett repszupersztár* [= nem lett úgymond repszupersztár], *de ez nem is olyan nagy baj* (www.2.salatamagazin.com, G.); *Idén felvettek az ottani egyetemre, így úgymond én is érdekelt lettem* [= én is úgymond érdekelt lettem] *az ottani [horgászati] lehetőségekben* (www.haldorado.hu/forum). Gyakran téveszt helyet a névelő társaságában: utána kerül, holott az egész, névelővel összefogott szószerkezethez tartozna: *Megtaláljuk az úgymond értelmiséget képviselő tanítót* (Udvarhelyi Híradó, 2006. XI. 11.); illetve elé kerül, pedig mögé tartozna: *Most pedig Duray Miklós neve került fel úgymond az elidegeníthetők listájára* (MR., 2000. V. 18., G.).

Az előfordulások másik részében azonban – szintén a szóbeli vagy a spontán írásbeli fogalmazásban figyelhetők meg ilyenek – a szövegalkotó a befogadó számára valóban értelmezhető funkció nélkül szúrja be mondatába az *úgymond*ot, például: *lovaskocsi szolgálja a közlekedést úgymond a múzeum területén* (MR., 2007. X. 7.); *Borzasztóan, úgymond harcolunk, küzdünk a mai világ [...] értékvsága ellen is* (MR., 2006. VII. 8.). Amikor a szerkezet kisiklik, az *úgymond* félrevihet a beszélőnek a kontextusból kitetsző szándékától: *Király úr előbbi hozzászólásából megértettem: egy úgymond kormányparti képviselő létének vagy jelenlétének a mutatója az a csend, amivel a hasonló időszakokat végigüli* (Fővárosi közgyűlés, MNSz.); *úgymond elhálásnak nevezték az első éjszakát* (MR., 2007. XI. 1.).

A befogadó számára értelmezhető funkció nélkül megjelenő *úgymond*hoz közel áll a **4.2.2.2.2.** pont alatt látott egyik használat, amelyben – az átvitt jelentések sorában – a régóta bevett, általánosan ismert, szótárázott jelentésű metaforikus fordulat társaságában is megjelenik az *úgymond*. A szó tehát ezen esetek egyikében sem a hallgatónak vagy olvasónak szóló jelzéseként szerepel, hanem a megnyilatkozóknak pusztán szóhasználati megszokásaként, valószínűleg szemákövetési szándéka megnyilvánulásaként kerül a mondatba. A pszichikai működések feltárása, illetve a nyelvművelő szándékú véleményalkotás azonban kívül esik a jelen tanulmány hatókörén.

4.3. Áttekintés. – Az *úgymond* mára kialakult funkcióit és a funkciók egymással való kapcsolatát a következőképpen összegezhethetjük.⁸

Az eredeti idéző szerepből nőttek ki a nem idéző diskurzusjelölő funkciók, s ezekből ágazott ki a nyomatékosító használat; a szerepek terjedésének melléktermékeként pedig regisztrálhatunk a befogadó számára dekódolható funkció nélküli előfordulásokat is. Az újabb funkciók létrejöttében meghatározó, hogy az előzőleg meglévő szerep kiterjesztéseként értelmezhetők, amely a szerepalkalmasság egyik mozzanatának a redukciójával jön létre.

I. Idézés, idézetjelölés (eredeti idéző mondat mivoltának továbbéléseként).

II. Nem idéző diskurzusjelölő funkciók:

- A)** a szó(szerkezet) külső, más szöveg(ek)ből való eredetének és a szövegalkotó viszonnyulásának jelölése: olykor adott származású, gyakrabban általánosan emlegetett kifejezés használata (**az idézés kritériumának redukciója**);
 - a)** elhatárolódást jelző utalásként;
 - b)** a szóhasználattal való nem teljes azonosulás („szabadokozás”) jelzéseként;
- B)** a szó(szerkezet) használatának jelentés-, illetve stílusbeli sajátosságára való figyelemfelhívás; a közös nyelvi ismeretanyag mint forrás (**a külső szöveg(ek)ből való eredet kritériumának redukciója**);
 - a)** az eltérő jelentésben való használat megjelölése;
 - b)** az átvitt értelmű használat jelzése;

⁸ A szerepösszefüggések feltárása cáfolatul kíván szolgálni Nadasdy Ádám publicisztikai megállapítására is: az *úgymond* újabb szerepei „Lingua istenasszony titokzatos akaratából” jöttek létre (i. h.).

- c) a fogalmazás nem tökéletes voltának jelölése, illetve a sikerületlen szóhasználat jelzése, visszavonása;
- d) visszavétel a nem megfelelőnek érzett stilisztikumból.

III. Nem diskurzusjelölő nyomatékösítő használat: kommentkiemelés (a kifejezés használatának sajátosságaira való figyelemfelhívás kritériumának redukciója).

IV. Nincs a befogadó számára dekódolható funkciója.

4.4. Jellemzés. – Az *ügymond* mondat- és szófajtani viselkedését a következőkben összegezhettük. (A tipikus jellemzőket l. a fentebb bemutatott adatokon, a ritkább sajátosságokra itt következnek példák.)

4.4.1. Az idéző, idézetjelölő használat jellemzői a korábban is vizsgált szempontok alapján a következőkben foglalhatók össze.

- Alakja jellemzően állandó, mind az előtagot, mind az utótagot illetően. Elvértve azonban előfordul magas hangú előtaggal is: *A májusi melegekben – ügymond – összeomlik a keringés* (Kertész, MNSz.); *Hagynánk már abba – ügymond – a folytonos gyászolgotást!* (www.uni-miskolc.hu/city/olvaso/ujholnap, G.).
- Elhelyezése állandó: a következő kétféle megoldás egyike érvényesül. Vagy az idézetbe ékelődik (közel a két szövegszint határához), vagy a szövegmondatban közvetlenül az idézet előtt áll (a két szövegszint határára). Archaizáló szövegben azonban – előző századokbeli használatát megidézve – ettől eltérő helyen is állhat (a példákat l. a következő bekezdésben).
- Szintaktikai jellegzetességei a következők. Az idézetjelölő *ügymond*nak – amely egy másik idéző kifejezés környezetében jelenik meg – nincs bővítménye. Állítmányként többnyire beilleszkedik az idézetet befogadó szöveg szintaktikai felépítésébe: szóösszetételei alaptagja szerint – legalábbis az E/3. személyű formáját illetően – transzparensten viselkedik. (A jelen idő-múlt idő tekintetében viszont közömbösnek tűnik: *Kedvesen bár és puha szavakkal visszautasított, mert ügymond, ez a lókötő egy Salamon király* [Sütő, Nsz.]; de l. pl. a **4.2.1.** pont második adatát is.) Az idéző használatban – amellyel elsősorban archaizáló szövegekben találkozunk –, korábbi idők nyelvhasználatát imitálva maga mellé vehet kitett alanyt, és magában állva is alkothat önálló idéző tagmondatot: *Ki nem szagatom a jókat – ügymond az Úr* (Méliusz, Nsz.); illetve *Isten megáldja nagyságodat erővel, egészséggel, háznál való békeességgel! – ügymond és megnógatta lovát* (Jankovich, Nsz.). Hogy az efféle mondatokon mint kuriózumon nem akad meg az olvasó, ahhoz bizonyára leginkább a bibliafordítások archaizmusainak továbbélése, folyamatos (passzív) jelenléte járul hozzá.

Ritkább esetekben ugyanakkor, az eddigiekkel ellentétben, az *ügymond*ot nem lehet az idézetet befogadó mondat szintaktikai szerkezete építőelemének tekinteni, mert nem a formájának megfelelő számra és személyre vonatkozik: *A nacionalisták felháborodtak, hogy ügymond még mindig a sebeinket nyalogatjuk* (MaNcs., MNSz.); *A sógoroméék nem szűnnek meg szóvá tenni, hogy ők milyen mennyire nyeretlen kétévesek voltak, amiért ebbe a ház-cserébe belementek (kitúrtuk őket, de facto, és ki is fizettük őket: ügymond)* (Esterházy, Nsz.). A kategóriájában egyedülálló szerkezetű összetett szót a nyelvérzék megkövült, nem transzparens alakulatnak kezdte venni (erre vall az időhasználatlaltal szemben előbb említett közömbösség is). Az *ügymond* grammatikalizációjának (pragmatikalizációjának) vagyunk tehát tanúi.⁹

⁹ Két évtizede megjelent tanulmányomban (Dömötör 1988: 291) grammatikalizálódott-formálisnak neveztem az *ügymond* bizonyos használatait. A legújabb grammatikalizációkutatásokkal összhangban továbbra is fenntarthatónak látszik a megállapítás.

Az írásjelezés – tekintettel a nagy változatosságra, amely ezen a téren megnyilvánul (l. lentebb) – legfeljebb tendenciákat rajzolhat ki, s így az elem mondatbeli státuszának meghatározásában csak óvatos következtetéseknek adhat teret. (De vö. pl. Biber at al. 1999: 140.)

- A nyelvi rendszerezésben a pragmatikai megközelítést érvényesítő besorolás szerint az *úgymond* a diskurzusjelölők csoportjába tartozik, szerepe, hogy eltérő eredetű szövegrészek váltását jelölje a befogadó számára. A magyar nyelvtanírásban szokásos szófajtani felosztás szerint többféle javaslat is született az idéző *úgymond* státuszát illetően.

Az ÉrtSz. 1962-ben ígéként tartotta számon (VII. 28–9). Ha az önálló idéző mondatot tartalmazó adatokat nézzük (amelyek manapság már archaizáló szövegekben jelennek csak meg – l. a fentebbi az *úgymond az Úr* és az *úgymond és megnógatta lovát* példákat), valóban ígének (igei állítmánynak) kell tartanunk az elemet, mégha a szóösszetétel típusa egészen sajátos is.

Az ÉKSz.-nek mind az 1972-es, mind a 2003-as változata (1426, ill. 1391), valamint 1985-ben az NyKk. (II. 1135) mondatszónak minősítette. Ha a fejezetnek az iménti ket-tőn túli többi példáját nézzük, amelyekben az *úgymond* a fentebbiekben bemutatott módon magában áll, formájának elkezdődött megkövülésével valóban ebbe a kategóriába illeszthető be leginkább. Kétségtelen, hogy az idők során ez a fajta használat vált élőnyelvből és messze gyakoribbá.

- Írásbeli elkülönítése változó: szerepelhet vesszők vagy gondolatjelek között, az idézet kerülhet idézőjelbe is, de állhat bármely írásjel nélkül is. (Az idézőjel nem feltétlenül redundáns jelölés: segíthet azonosítani az *úgymond* hatókörének kezdetét és főképpen a végét.) Szóbeli elkülönítését többnyire a szünettartás és a tónusváltás jellemzi. (E szempont vizsgálata azonban célirányos fonetikai elemzést igényelne.)

4.4.2. A nem idéző használat jellemzői között az alábbi jellegzetességek állapíthatók meg, illetve kínálkoznak összevetésre a fentebbi jellemzéssel.

- Alakja jellemzően állandó, mind az előtagot, mind az utótagot illetően. Elvértve azonban itt is előfordul magas hangú előtag: *Palinak is ez az, úgymond ellenlépése úgy érzem, csak megosztó lehet* (mtv.hu/cikk, G.); *Sajnálom, hogy ezt tizen úgymond bojkottálták* (atv.hu/friderikus, G.).
- Helye az esetek túlnyomó többségében az előtt a szó vagy szó szerkezet előtt van, amelyre vonatkozik, illetve az alaptaghoz balról kapcsolódó bővítmények előtt: *tegnap pedig a Fradi nagy öregjei, úgymond a jelenlegi vezetés „ellenzéke” volt hivatalos ugyanoda* (Népsz., 1999. XI. 3., G.), bár szóbeli fogalmazásban esetenként megfigyelhető a törekvés, hogy szorosan összetartozó elemeket szétvágván is közvetlenül a megcélzott szóhoz csatlakozzon: [öket] *úgy nevelték, hogy a leg-úgymond normálisabb életet éljék* (MR., 2007. I. 21.). Szóban az is előfordul, hogy az ígével együtt az igemódosító és a főnévi igenév közé kerül: *bele lehet úgymond magyarázni, hogy diszkriminatív döntés* (MR., 2007. VIII. 7.); [...] *népszavazással helyre lehet-e úgymond hozni* (MR., 2007. VII. 15.). Mint a korábban idézett adatok némelyike is mutatta, diskurzusjelölő funkciójában az *úgymond* olykor utólag kapcsolódik a kifejezéshez, amelyhez tartozik: *Pannonhalmára ment, és ezzel elvágta az életét úgymond* (MR., 2006. XI. 8.); *Ilyen közönség e pillanatban még nincs, a közönséget tehát ki kell találni úgymond* (hhrf.org.korunk).
- A nem idéző *úgymond* szintaktikai viselkedéséről leszögezhető, hogy nem visel mondatrészfunkciót: alkalmatlan az állítmányi szerepre, és nem bővíthető – azaz a mondat magában álló, szerkezetileg szervesen elem.

- Az elem diskurzuszjelölő. A szófajtnai rendszerben elfoglalt helyét illetően a MGr.-ban a mondatzók fejezetén belül a módosítószókkal kapcsolatban olvasható: bizonyos elemek – köztük az *úgymond* – besorolása problematikus; több tulajdonságuk megegyezik a módosítószókéval, funkciójukban azonban különböznek azoktól (Kugler 2000: 301–2).

Végigpróbálva a módosítószói tesztet (Kugler 2003: 8–9), azt látjuk, hogy a nem idéző *úgymond*ot megnyugtatóbban tudjuk a partikulák, mint a módosítószók közé sorolni, még azzal együtt is, ha nem teljesen kizárt az eldöntendő kérdésre való válaszadás lehetőségeként: például létezhet a *Csődbe mentél?* – *Úgymond* kérdés-felelet. (Megjegyzendő: míg a módosítószók jellemzője, hogy azok viszont felelnek eldöntendő kérdésre, ez alól is van kivétel, például a *Csődbe mentél?* *–*Tényleg* kérdés-felelet nem működőképes.) További sajátos jellemzője, hogy nem ritkán jelzői típusú szerepkört is betölt (l. az idézett adatok között pl. az *úgymond* eredmények, *úgymond értelmiség* szerkezeteket).

- Írásbeli jelölése leggyakrabban nincs, bár – egyéni ízlés szerint – szerepelhet vesszők vagy gondolatjelek között, illetve vessző vagy gondolatjel társaságában az egyik oldalon, és a megjelölt kifejezés kerülhet idézőjelbe is. Szóbeli jelölése: előtte általában nem jellemzi szünettartás, utána fakultatívan (?); az elem maga hangsúlytalan, a követő szerkezet nyomatékot kap. (Legalábbis hangzó anyag tüzetes vizsgálatát egyelőre nélkülöző megfigyeléseim szerint.)

4.4.3. Az *úgymond* jelenléte a kortárs nyelvhasználatban. – Az egyes nyelvhasználati rétegek közötti megoszlása a Magyar nemzeti szövegtár adatgyűjteménye alapján a következő:

réteg	adat/millió szövegszó
sajtó	30,4
hivatalos	6,4
tudományos	4,5
személyes	3,2

Egy-egy elem használatáról egy efféle táblázat önmagában nem feltétlenül árul el sokat; esztünkben elsősorban a sajtónyelvet jellemző kiemelkedően nagy számú előfordulást teszi tetten érhetővé. Az adatok más, rokon funkciójú elemek előfordulási számával való összehasonításban válhatnak igazán beszédessé (ehhez a későbbiekben az *úgymond* adatainak idéző és nem idéző funkció szerinti bontását is szükséges lesz elvégezni). A *hogy úgy mondjam*-mal való összehasonlítás például máris éles különbségeket mutat; ennek sajtónyelvi jelenléte mindössze 1,7 adat/millió szövegszó, míg a legnagyobb számban a hivatalos nyelvhasználatban fordul elő: 13,4 adat/millió szövegszó. (Részletebben l. Dömötör 2008.)

A nyelvhasználói attitűdök tekintetében figyelmet érdemel, hogy az *úgymond* kiemelkedően gyakran többszöröződik. Ha egy szövegben előkerül, nagyon nagy valószínűséggel megismétlődik a közeli szövegek környezetben, bármilyen műfajról legyen is szó. Ez azt jelzi, hogy felbukkanása elsősorban is az adott megnyilatkozót jellemzi. A Google-ból véletlenszerűen választott 50 kortárs szöveg vizsgálata 100%-os többszöröződést mutatott, azaz az ötven nyelvhasználó mindegyike még egyszer, illetve olykor többször megismételte a szót egy- vagy néhány lapnyi terjedelmen belül. A *hogy úgy mondjam* esetében is meglehetősen magas, 75%-os lett ugyanez az arány. Egyébként számos megnyilatkozónak ugyanabban a szövegében a ma „divatosabb” *úgymond* mellett a korábban gyakoribb *hogy úgy mondjam* is megjelenik (az arányok változásáról l.: Dömötör 2008); az egyéni nyelvhasználói szokásokat a diskurzuszjelölők tekintetében is nyilvánvalóan többféle minta együttes hatása alakítja.

Az idézett adatok származási helye és a rövidítések feloldása

A hivatkozások feltüntetésében nem a különböző források adatolásának egységesítésére törekedtem, hanem a rövidegre és arra, hogy a megadottak alapján az adatok egyértelműen vissza-kereshetők legyenek.

Intemetről elérhető források:

G. = <http://www.google.com> – Megadva még: a közvetlen forrás, ahogy a kereső tartalmazta.

MEK. = Az OSzK. Magyar Elektronikus Könyvtár adatbázisa: <http://www.mek.oszk.hu> – Megadva még: az idézett szöveg szerzőjének vezetékneve.

MNSz. = az MTA Nyelvtudományi Intézetének Magyar nemzeti szövegtár adatbázisa:

<http://corpus.nytud.hu/mnsz> – Megadva még: az idézett szöveg szerzőjének vezetékneve; jegyzőkönyv esetében a forrás; sajtótermékből származó adatoknál: az újság, folyóirat címének rövidített formája.)

Nsz. = az MTA Nyelvtudományi Intézetének nagyszótári adatbázisa: <http://abit.nytud.hu/hhc3> – Megadva még: m. f.

Könyvekből és a hangzó médiából idézett adatok forrásai (a XV–XVII. sz.-ból a máshogy nem jelzett adatok az eredetiből vagy annak faksimile kiadásából származnak.):

ApMélt. = Könyvecse az szent apostoloknak méltóságokról, 1521.

Arany János: A walesi bárdok. Arany János balladái. Szépirodalmi Kiadó, Budapest, 1977, 133.

ATV = ATV tévécsatorna.

Balázs = Balázs deák: Sodoma és Gomorra veszedelméről való história. In: Szilády Áron (szerk.): RMKKT XVI/6. MTA Könyvkiadó Hivatala, Budapest, 1896, 265–9.

Bomemisza = Eckhardt Sándor (a kiadást gond.): Bomemisza Péter: Ördögi kísértetekről, 1578. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1955.

DebrK. = Debreceni kódex, 1519.

DunaTV.

GuaryK. = Guary-kódex, 1495 előtt.

Heltai = Heltai Gáspár: Vigasztaló könyvecske, 1553.

Kölcsey Ferenc: Huszt. Kölcsey Ferenc összes versei. Szépirodalmi Kiadó, Budapest, 1988, 146.

Katona = Katona József: Bánk bán. Szépirodalmi Kiadó, Budapest, 1972.

Károlyi = Károlyi Gáspár: Két könyv, 1563.

LobkK. = Lobkowicz-kódex, 1514.

MargL. = Margit-legenda, 1510.

MR. = Magyar Rádió.

MTV = Magyar Televízió.

NádK. = Nádor-kódex, 1508.

Pesthi = Pesthi Gábor: Ezópusz fabulái, 1536.

SándK. = Sándor-kódex, 16. század első negyede.

Sztárai = Sztárai Mihály: Az igaz papságnak tüköre, 1559.

Telegdi 1. = Telegdi Miklósnak, pécsi püspöknek felelete, 1580.

Telegdi 2. = Telegdi Miklós: A kereszténységnek fundamentumairól, 1562.

Telegdi 3. = Az evangéliumoknak magyarázatjának második része, 1578.

Úriszék = Varga Endre (szerk.): Úriszék. XVI–XVII. századi perszövegek. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1958.

VirgK. = Virginia-kódex, 16. század eleje.

SZAKIRODALOM

Bárcei Géza 1958. A tárgyas igeragozás használatának történetéből. *MNy.* 54: 257–70.

Biber, Douglas–Johansson, Stig–Leech, Geoffrey–Conrad, Susan–Finegan, Edward 1999. *Longman Grammar of Spoken and Written English*. Pearson Education Limited, Harlow.

- Dömötör Adrienne 1988. A grammatikailag jelölt idézések a könyvnyomtatás első évtizedeiben. (Első rész.) *MNy.* 84: 283–95.
- Dömötör, Adrienne 2001/2002. Tendencies in the Development of Late Old Hungarian and Early Middle Hungarian Main Clauses of Reported Speech. *Acta Linguistica Hungarica* 48: 337–69 / Tendenciák az idéző főmondatok alakulásában a kései ómagyarban és a középmagyar kor elején. *MNy.* 98: 56–74.
- Dömötör Adrienne 2008. A *hoggy úgy mondjam* diskurzuszjelölő. *MNy.* 104. Sajtó alatt.
- E. Abaffy Erzsébet 1982. A mondást, közlést jelentő igék szerkezete a XVI. században. *MNy.* 78: 153–9.
- Grétsy László–Kemény Gábor (szerk.) 2005. *Nyelvművelő Kéziszótár*. Tinta Kiadó, Budapest.
- Károly Sándor 1995. *Szöveggrammatika*. In: Benkő Loránd (főszerk.)–Rácz Endre (szerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana 2/2. A kései ómagyar kor*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 759–834.
- Kenesei István 2000. *Szavak, szófajok, toldalékok*. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan 3*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 75–136.
- Keszler Borbála 2000. *Az egyszerű és az összetett mondat határsávja*. In: Keszler Borbála [szerk.]: *Magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest. 461–71.
- Kugler Nóra 2000. *A módosítószó*. In: Keszler Borbála (szerk.): *Magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest. 298–302.
- Kugler Nóra 2003. *A módosítószók funkciói*. *NyudÉrt.* 152. sz. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Nádasdy Ádám 2001. *Úgymond*. *Magyar Narancs*, 4. 26. 40.

Dömötör Adrienne

SUMMARY

Dömötör, Adrienne

From *úgy mond* ‘quoth he’ to *úgymond* ‘so to speak’. The story of a discourse marker from Old Hungarian to the present

This paper discusses a discourse marker that has never been analysed in grammatical terms so far. First, the original role of the collocation (*úgy* ‘so’ + *mond* ‘says’) is demonstrated on 15–16th century data, tracing its initial steps towards grammaticalization. Among other things, its behaviour in sentences and its roles in text production are characterized. Then, via an intermediate period, the recent history of *úgymond* is described in detail, including its roles in current language use. On the basis of numerous data, it is shown that – while its role as a quotation marker has been retained – certain non-quotational discourse marking functions have emerged from its original function. These are capable of indicating certain text producer’s attitudes (metalinguistic function) and may be detached from the function of referring to an external source of text. It is from that role that – distancing itself from discourse marking – the use of *úgymond* for indicating emphasis has branched off. In addition, as a side effect of the multiplication of roles, occurrences lacking a function that can be decoded by the listener can also be registered. A series of changes can be established in which more recent functions can be understood as extensions of previously existing ones and as coming about by the reduction of a component of appropriacy. Finally, the sentential status of both quotation-marking and non-quotational uses is determined, the place of *úgymond* in the part-of-speech system is defined, and some further aspects to be considered are identified.

Újabb adalékok legkorábbi szövegméleink tanulmányozásához*

Legkorábbi szövegméleink különböző, főleg értelmezési, illetve a frazeológiára vonatkozó kérdéseivel már jó ideje foglalkozom. Eddigi kutatásaim nagyobb részét A legkorábbi magyar szövegmélekek. Olvasat, értelmezés, magyarázatok, frazeológia című munkámban foglaltam össze (A. Molnár 2005). Ehhez, illetve az általam itt is hivatkozott mások vagy magam írta korábbi szakirodalomhoz fűzök az alábbiakban kiegészítéseket, újabb adatokat. Leggyakoribb viszonyítási pontjaim az ÁrpSzöv. (Benkő 1980), valamint Mészöly Gedeon munkái, elsősorban Mészöly 1956.

1. A Halotti beszéd *pur el chomuv uogmuc* szerkezetéről írva több példát hoztam erre a bibliai eredetű (vö. 1Móz. 18/27) kifejezésre és arra is néhányat, amikor az a „*porból* vagy, és ismét *porrá* leszsz” (1Móz. 3/19; revideált Károlyi-féle fordítás; Biblia 1908) szintén bibliai szállóigével vagy annak egy részével keveredik, lényegében annak a szinonimája, mint ahogy a *hamu* szó is a *por-é*. Erre az esetre még két további példa: KazK. 185: „hogh mindon emboroknek testoknek elezteb *póra es hamwja kell lenyök* ... Imez sentencya: *por wagh es porra keel lenod*: isten monda Genesis iij”; „miglen az mi testunc *porrá és hamuvá* nem tétetic” (Szenci Molnár 1621: 173). A *por* és *hamu*, valamint a *föld* szinonim használatára lásd még HorvK. 155, ill. Károlyi 1563/1983: „Az Isten azt mondja Ádámnak: *Földdé* kell lenned, mert *földből* való vagy” (108). A *por* és *hamu* szinonimitására távolabbról még Arany János Toldijából is idézhetünk: „Nem is, nem is azt a forgószelet nézi, | Mely a *hamvas* útát véges-végig méri: | Túl a tornyon, melyet *porbul* rakott a szél, | Büszke fegyver csillog, büszke hadsereg kél. | És amint sereg kél szürke *por* ködéből, | Úgy kel a sóhajtás a fiú szivéből;” (1. ének 5. vers).

2. A *halálnak halálával hal* hármas figura etimológiára (vö. HB.: „halal nec halalál holz”) – amely szerintem a *halálnak halála* és *halállal hal* szerkezetek keveredésével keletkezett – több eddig nem ismert adatot is hoztam (vagy utaltam rájuk), főleg a Bibliából valókat. További öt példa: JordK. 110 (3Móz. 24/16): „Vala ky megh zydalmazangya az wr yftent, es ky megh karomlangya az hw zent neweeth, *halálnak halalawal hallyon megh*”; 152 (4Móz. 15/32, 35): „mykoron azon pwztaban volnanak, es egy embert talaltanak vona, ky faat zeedet vona az ynnep napon ... Es monda wr yften moyfelnec: *Halálnak halalawal hallyon* megh ez ember, kewel veryeek agyon ewtet mynd az fokaffagh az tabor kywl”; HeltaiBibl. XXx3b (4Móz. 15/35): „Monda az WR Mofelnec: Az ember *halálnac halalául* (s: *halaláual*) *halyon*”; KárolyiBibl. 1Sám. 14/39, 44: „hogy ha ez [a vétek, hogy a tilalom ellenére – amiről nem tudott – evett] a Ionathasban az én fiamban taláztatikis, *halálnac halaláual* kel meghalni. ... Felele a Saul: Bátor én velem tfelekedgyéc vgy az Iften, és bátor nékem adgya a halál, ha *halálnac halaláual* nē *halfz* meg te Ionathas”. – Arra, hogy ez a szerkezet egyeseknek mennyire megszokottá vált, érdekes példát idézhetünk Kolozsvári Grandpierre Emil (1977: 1304) annak idején nagy vitát kiváltó Herder árnyéka című, a magyar nyelvhasználat (általa vélt) romlását szóvá tevő cikkéből: „Némely »tudós« szinte tervszerűen szegényíti nyelvünket; Károli Gáspár fordításában ezt olvashatjuk: – »mert valamely napon abban ejéndesz, *halálnak halalával halsz meg*«. Egy lézengő szakbarbár ezt így helyesbítette: – »bizony« meghalsz”. A régiesnek tartott hármas figura etimológiával történő nyomatékosítást (ez egyébként a héber eredetiben és a latinban is kéttagú) az 1908-as Károlyi-revizió (Biblia1908) módosította a Grandpierre által kifogásolt módon, de – mint már kitértem rá – érdekes, hogy a Vizsolyi Biblia 1661-es kiadása, az úgynevezett Váradi Biblia szintén hasonlóan változtatott: *bizonyára meghalí*. Az új katolikus átültetésben (Biblia. 1973) itt *meghalsz*, az új protestánsban (Biblia. 1975) pedig *meg kell halnod* áll. Ugyanakkor a *halálnak halalával halsz* kifejezés presztízusát mutatja, hogy a Károlyi-reviziókor bekerült az Ezékiel 3/18-ba, pedig ott az eredeti szövegben a *Halállal half meg* szerepel (l. A. Molnár 2005: 35).

* Nyelvi és Művelődéstörténeti Adattár 73. Készült az OTKA (K 69093) támogatásával.

3. A HB. „Ef uimagguc fzent peter urot. kinec *odut* hotolm ovdonia ef ketnie. hug ovga mend w bunet” mondataval kapcsolatban vetettem fel, hogy itt az *odut* szó talán lehet íráshiba is *odutut* vagy *odutot* helyett. A szakirodalom az *odut*-ot – és ez is valóban föltehető – többnyire befejezett melléknévi igenévi állítmánynak veszi (pl. Benkő 1980: 309–10; Bárczi 1982: 167–8), a dolog azonban nem problémátlan. Bárczit (1982: 168) idézem: „A mellékmondat állítmánya nominális állítmánynak tekinthető, szenvedő értelmű melléknévi igenév. Ma inkább szenvedő melléknévi állítmánnyal volna kifejezhető: *adatott, adva van*. A *-t, -tt* képzős melléknévi igenév, mint köztudomású, ma is tárgyias igékben túlnyomóan szenvedő értelmű, *az adott ajándék* = ‘az a helyzet v. ajándék, mely adatott, adva van’. Az sem lehetetlen, hogy itt egy régi szenvedő igeragozásnak utolsó maradványát látjuk: **adott vagyok, *adott vagy, *adott*. A melléknévi igenévnak állítmányként való használata tökéletesen beleillik a finnugor nyelvek természetébe, de meglepő, hogy a múlt idejű, szenvedő melléknévi igenév állítmányi használata régi nyelvünkben rendkívül ritka, és csak a XVIII. században bukkan föl, eleinte szórványosan majd mind sűrűbben ... Kétségtelenül úgy látszik, hogy ezeknek a szerkezeteknek újraélesztése német minták utánzására történt, de alapjában nem ellenkezik a magyar nyelv ősi finnugor szellemével”.

Ugyanakkor megjegyzem, hogy szenvedő értelemben régi nyelvünkben csak az *adatot(i)*-féle formákat idézhetjük, a *valakinek hatalom adatott* szerkezetekben is. Például: JókK. 79: „Azert ez bewlczefeg *adatottuala* Γ zent ferencztewl fratereknek”; 1456 k.: „datum est nosse i. e. intelligere vel noscere: *adatuth* esmerni: mysterium regni Dei” (SermDom: Gl.); MünchK. 35vb–36ra (Máté 28/18): „Ennekem || *adatot* mēdz hatalm mēhēn τ földön”: Data est mihi omnis potestas in caelo et in terra; 71rb (Lukács 12/48): „Mēdēnēc kinēc *adatot*”: Omni autem cui multum datum est; JordK. 452 (Máté 28/18): „*adatot* ennekē mynden hatalmaffag menyben es feldē”; PestiNTes: „*adatot* ennekem mynden hatalom, Mēnyēn ees fewlden”; CornK. 17v (vö. Benkő 1980: 310): „O vzv maria teneked *adatot* hatalm menyen es fevldevn”: Data est tibi potestas, O Maria, in caelo et in terra”; NagyszK. 188: „Bodog ember kinec *adatot* istennec felelme”; KomjSzPál 166 (1Kor 11/23): „az vr Iefus Chrifus a mely eyel *el adattatek* (arultatek) vyue a kenyeret”; illetve GuaryK. 94: *adatot* (3 adat), 95 (2 adat), az utóbbiakra I. Jakab – Kiss 1994. Szenvedő szerkezet ugyan a HB.-ben nem fordul elő, de ez már abban az időben is meglehetően, mert a KTSz.-ből (*[ne]jueltfeffel*) és az ÓMS.-ből adatoлахtó. Azzal kapcsolatban, hogy a HB.-ben (a HB. és K.-ben) nincs, a KT. és Sz.-ben pedig csak egy szenvedő igealak van, noha a HB. latin mintájának tekinthető Sermóban, illetve a kódexekben nem kevés ilyen található, Benkőt (1980: 187) idézem: „Az eltérés oka alighanem az első szövegemlékek és a kódexek kora latin hatásának különbségében, illetőleg az eredetibb, magyarosabb szövegáttétel és a latinból való szolgálabb fordítás különbségében keresendő. De korai emlékeink közül e tekintetben mégis kirí az ÓMS. a maga szövegméretéhez viszonyítva számosabb szenvedő igealakjával: *kynzathul, werethul, therthetyk* [szerintem σ : *thetthetyk* – M. F.], *kynzaffal*. Bármennyire szabad átköltés is a Siralom szövege a latin Planctushoz képest, úgy látszik, az utóbbi sok szenvedő igealakjától (l. pl. akár csak a *Crucior dolore* minduntalan ismétlődését) a Siralom szerzője nem tudta kivonni magát”. Az *adatik*-ot a MünchK. szótára (Nyíri 1993) külön címszóként is felveszi, lásd még például az ottani számos példát is és a többi korai áttünetésben a megfelelő bibliai helyeket.

Íráshiba föltevésének lehetőségét még az támogathatja, hogy régi nyelvemlékeinkben (is) az íráshibának egyik tipikus fajtája, amikor egymás után következő azonos vagy hasonló szótagokból egyet vagy abból egy betűt elhagynak. (A hangtanban ehhez hasonló az egyszerűjtés.) Magam is hoztam erre példákat, de utóbb láttam, hogy más összefüggésben Mészöly Gedeon (1956: 132–3) már szintén említett ilyeneket az ÉrdyK.-ből, 46, 60: *zerettel* (σ : *zeretettel*), 81: *zerettre* (σ : *zere-tetre*), 471: *zerethnek* (σ : *zeretethnek*), 55: *zelmes* (σ : *zerelmes*), 94: *gozwl* (σ : *gonozwl*), 126, 163: *halof* (σ : *halalof*), 157: *halanak* (σ : *halalanak*), 154, 194: *fele* (σ : *felele*), 220: *zemetes* (σ : *zemer-metes*). S – joggal – az NySz. *szeret* ‘amor’ szavát, illetve annak adatait (BodK. 1; ÉrdyK 471b; Born. Ének 228b.; Pázmány: Préd. 28) Simonyival megegyezően, de Szinnyeivel ellenkezően szin-

tén ide vonta. További hasonló példák még: GömK. 125, 162: *halomnak* (Ϸ: *halalomnak*), 129: *Halos* (Ϸ: *Halalos*); BodK. 11: *hala* (Ϸ: *halala*); HorvK. 148: *hala* (Ϸ: *halala*); BodK. 36: *magat* (Ϸ: *magadat*); BodK. 31: *Fele* (Ϸ: *Felele*); WinklK. 302: *fele* (Ϸ: *felele*); stb.

A már kifejtettek (A. Molnár 2005: 57–8) mellett és a fentiek alapján gondolok tehát arra, hogy a HB. *odut* szava talán lehet íráshiba *odutut* vagy *oduto*t helyett. Természetesen ezt konkrétan bizonyítani nem lehet, s tudom, hogy itt a közvetett módon való érvelés sem feltétlenül meggyőző vagy döntő. Hipotézisként azonban mindenképpen felvethető. Ugyanakkor az *odut*-nak, mint említettem, magam is ugyancsak föltehetőnek tartom az eddigi legelfogadottabb magyarázatát, miszerint az névszói állítványként álló befejezett melléknévi igenév, a HB. egy sajátos megoldása.

4. A HB. „hug birlagnop iwtua [Ϸ: ? iwtua] mend u fzentii ef unutte cuzigun iova fevel iochtotnia ilezie wt.” mondatával kapcsolatban vetettem fel: lehetséges, hogy az *unutte* íráshibá *ununei* ’övéi’ helyett. Ezt az elgondolást részletes jelentéstani, stílustörténeti, paleográfiai és teológiai fejtegetéssel s számos közvetve ide vonható régi nyelvi adattal igyekeztem támogatni, noha elismerem, ettől ez (is) még föltevés maradt. Mindenesetre, úgy gondolom, valószínűbb, mint amit a TESz. vagy az EWUng. – igaz kifejezetten bizonytalan etimológiaként – közöl, miszerint a magyarban lenne egy *ünik* (*önik*) ? ’felemelkedik, felmagasztosul’ ótörök jövevényszó (vö. ujjur *ön-* ’felemelkedik; kijön, elmegy valahonnan, valamire jut, jól halad’ és más hasonló török példák). E származtatással az a probléma, hogy turkológiai szempontból eddig nem kapott alátámasztást, a magyarban pedig a szóra nincs biztos adatunk (l. még Benkő 1980: 312). Bővebben idézek a TESz. *önik* szócikkből: „A szóra a későbbiekben egészen a 19. századig nincs egyetlen példa sem, az akkori adatolások pedig nem kétségtelen hitelességűek: Révai Miklós és Lehr Albert csak hallomásból, forrásjelzés nélkül hivatkozik rájuk (l. MNy. 5: 360). Gyanút ébreszt, hogy a múlt században – egyrészt Révai észrevételét továbbítva, másrészt a Halotti Beszéd ismeretén alapuló nyelvújítói szándékú archaizálás eredményeként – a szót az írásbeliségben sokszor szerepeltetik, többnyire önkényesen alkalmazott ’övéi, hozzátartozói’ jelentéssel: 1815: k. »*Önik*: Eligitur. Verbum obsoletum« (Kassai Bef. 205); 1845: »siratva barátaitól, önötteitől« (Életk. 2: 561: NSz.); stb.; ugyanakkor viszont az élő nyelvi használat körkérdésre (l. Nyr. 4: 384) sem nyer igazolást. – Amennyiben első szöveg- emlékünkből ez az *önik* ige szerepel, az ottani alak befejezett melléknévi igenév, ’választottjai, felmagasztosultjai’-féle jelentéssel. A török nyelvi szavak ennek jelentésbelileg megfelelhetnek. – Az a magyarázat, mely szerint a Halotti Beszéd szavának az *ön*¹ névmás volna a töve, és így az alakulatnak ’övéi’ jelentése lenne, elsősorban morfológiai okokból kevésbé valószínű. Az *unutte*i finnugor származtatása, valamint más magyarázata, mely abból indul ki, hogy az *unutte*i íráshibás vagy másképpen is olvasható alak, téves.” A TESz.-nek az a megjegyzése, amely az *önik*-nek és így az *önötteinek* (*ünötteinek*) az *ön* (*ün*) névmásból való eredeztetését említi, elsősorban Mészöly Gedeon (1927: 150–4, 1956: 229–30) véleményére utal, ő a HB. *unutte*i szavát az *ő* névmás *-n* és *-tt* locativus-ragos raggal ellátott alakjának tartotta, és a *bennetté*-vel állította párhuzamba. Ez azonban alaktani okokból mondhatni teljesen valószínűtlen, a névmás(ok)nak ilyen továbbragozott alakjait nem ismerjük (l. pl. Benkő 1980: 312; A. Molnár 2005: 62). A TESz. által említett íráshibával számoló magyarázat pedig Waldapfel József (1935) egy cikkére vonatkozik, amely az *unutte*i-t íráshibának véli *imutte*i ’éberei, őrei’, azaz ’angyalai’ helyett (vö. TESz.: *émette* ’ébredésében | virrasztása alatt’). Waldapfelnek az adta az ötletet, hogy a *sancti et electi* szinonimákból álló szópárt összevetette egy-két olyan kifejezéssel, amelyben az *electi* „helyett” *vigiles* áll, és elsősorban ’angyalai’ jelentésben. Fejtegetése azonban egyáltalán nem illik a Halotti beszéd szövegébe és dogmatikájába, s én egy *un* → *im* íráshibára sem ismerek példát. Visszatérve a TESz. és az EWUng.-ben szereplő, de e szótárak által is csak esetlegesnek tartott származtatásra egy ’felemelkedik, növekedik’ stb. jelentésű török igékből való eredeztetésnek még az is nehézsége, hogy az *unutte*i itt inkább egy ’kiválaszt, elhív’ jelentésű igéből volna jól levezethető, a vele bizonyára szinonimaként szópárt alkotó *szent(jei)* szónak is itt minden bizonnyal nem ’felmagasztosult’ vagy ’halála után szentté avatott személy’ (vö. TESz.) a jelentése, hanem inkább a Bibliában, az egyházi nyelvhasználatban ma is

meglévő 'kiválasztott, hívó, üdvözülendő'. Ez van meg például az apostoli hitvallásban is: „hiszen a *szentek* egyességét (= közösségét)”. „Az ÚSZ-ben [Újszövetségben] *szentek* azok, akik Uruknek vallják Jézust. A szentség itt elsősorban nem etikai fogalom, hanem az »elhívott« (Róm. 1,7; 1Kor 1, 2; 2Kor 1,1), a »kiválasztott« (Róm 8, 33; Kol. 3, 12) és a »hívó« (Kol 1,2) szinonimája” (Bartha 1995: 527).

Egy *ununei* → *unuttei* íráshibára vonatkozó feltételezésemet többek között, illetve legjobban azok az adatok támogatják, amelyek a Ján. 1/11 korai fordításaiban találhatók, például: MünchK. 85ra: „Tulaidon onnebē iot τ *onnēi* ötēt nē fogattak”: in propria venit, et sui eum non receperunt. A Sermo megfelelő része („inter sanctos et electos suos”) is mutatja, hogy itt az *unuttei*-nek leginkább egy 'választottjai' jelentése következethető ki (l. pl. Benkő 1980: 313), annak viszont megfelelő lehet egy *ününei* (*önnönei*) 'övéi' szó, Isten ugyanis a szentjeit, a kiválasztottjait, az általa elhívottakat, a hívőket mintegy saját tulajdonául, saját népéül, övéül, „önnöneiül” választja ki. A *szentii* (*szentjei*) és az *unuttei* a HB.-ben pedig minden bizonnyal szinonimákból álló szópárt alkot. Egyébként, mint említettem, az *unuttei*-t már Mészöly (1927: 150–4, 1956: 229–32) is 'övéi' jelentésűnek gondolta, az alaktani magyarázat azonban, amelyet a szóra adott, mármint, hogy az *ön* (*ün*) névmás *n* és *t* locativusragos továbbtoladálékolása lenne, hasonló adattal nem támogatható, és grammatikailag sem igen képzelhető el (l. pl. Benkő 1980: 312; A. Molnár 2005: 62). A már bemutatott példáimat az alábbiakban még néhányal kiegészítem, s a logikus okfejtés végett velük együtt a korábbi adataimból is hozok. A Káldi fordította Biblia végén álló magyarázatokban (A' Bibliára-valo laistrom) a *Szentek* szó egyik meghatározása-jellemzése a következő: „A' Szentekről mondatik, a' mi az Iftennek fő-képpen tulajdona” (Iiiii2b). S ha most e mellé odaállítjuk például az általam (A. Molnár 2005: 64) már idézett ÉrsK. 382: „*ew tulaydonaban yewe Es az ewwey nem fogadak be ewtet*” vagy a PestiNTTest 183-at: „*Jewe az tulaydonjy kewzybe, es az ewwey ewtet nem weuek*”, illetve a KáldiBibl.-ban lévő „*tulajdoniba jöve, és az övéi bé nem fogadák ötet*” mondatokat, s a *tulajdoni*-t behelyettesítjük a *szentjei*-vel, akkor látható, hogy utána az *övéi* áll, amit pedig nyilván behelyettesíthetnénk az *önnönei* (< *ününei*)-vel. Az ÉrsK.-ben másutt, az első lapon ugyancsak olvasható e textus második fele, és ekképp: „*eenney ewtet bee nem fogadaak*”, s vesd össze még ÉrdyK. 113: „*ewnnöny ewteth bel nem fogadaak*”. A DöbrK. 272-n pedig például ez áll: „*Űnön tvlaidoniba iöth: es űtet övei bel nem fogattak*”. A TNyt.-ben (1992: 478) G. Varga Györgyi az *önnei*-nek, *önnönei*-nek (*sui*) 'hozzátartozói, szűkebb közössége, népe, övéi' jelentést következtet ki, a *tulajdon önnébe* (*in propria*)-nak pedig 'saját tulajdonába' értelmet, amit az új katolikus bibliafordítás (Biblia 1973) szintén mutat: „*A tulajdonába jött, de az övéi nem fogadták be*”. Mindenesetre e két jelentés, mint említettem, teológiaiilag (is) közel áll egymáshoz, adott esetben egymás szinonimáinak is tekinthetők, ami a HeltaiBibl., illetve a Károlyi-féle Vizsolyi Biblia szövegéből szintén látható: „*Az öueihöz iöue, es az öuei be nem fogadák ötet*”, illetve: „*az öuei közzé iöue es az öuei ötet bę nem vöuec*” (a Biblia 1908-ban: „*Az övéi közé jöve és az övéi nem fogadák be öt*”). Vagy ugyancsak erre vallanak többek között ezek a már korábban is idézett (l. A. Molnár 2005: 60) textusok, szentleckék: 5Móz. 14/2: „*Mert szent népe vagy te az Űrnak, a te Istenednek, és az Űr választott téged, hogy légy neki tulajdon népe minden nép közül*” (Biblia 1908); 1Kor. 1/2: „*az Isten gyülekezetének, amely Korintusban van, a Krisztus Jézusban megszentelteknek, azoknak, akiket ő elhívott és saját népévé tett*”; 1Péter 2/9: „*Ti azonban választott nemzetiség, királyi papság, szent nemzet vagytok, Isten tulajdonba vett népe*” (Biblia 1975). Darvas-Kozma József római katolikus esperes az interneten is hozzáférhető, hűsvét negyedik vasárnapján Csikszeredán 2006. május 6-án mondott homíliájában is ez utóbbi szentleckét idézte: „*A kereszttségben választott nemzetiség, királyi papság, szent nemzet, tulajdonul választott nép lettünk*” (l. Google keresőprogram).

További pótlólagos ide vonható adatok még: DöbrK. 82: „*Vrnak onon zenti mind filitek v̄tet*”; 157: „*mert v̄ nepere beket zol Es onon zentire*”; JordK. 153–4: „*moyfes ... monda koreenak ... hollal, megh yelenty wr yften kyk ew hozya tar- || tozyanak es az zenteket ew hozyaa foghlallya, es kyket ew valasztand ... es vala kyth valasztan(d) wr yften az leegyen zenth ... Monda efmegh*

koreenak: hallgallatok leuinek ffay. Nem de kewefnek lattatyk ee ty nektek, hogy *ky valasztot ennen maganak* wr yften tyteketh mynd az teb nemzet kózzól, es *ennen magahoz eggyefeytet* hogy *twlaydon* csak *ennen maganak* zolgalnatok az Sanctuariomaban”; KulcsK. 120: „Eleue hýwa menýeth, fellwl, es fel- || det *meg walasztanjya w nepet* | Gyehetek ezve neký *w zentýr*”; KomjSzPál. 280–1: „Mikeppen mynketh *valaftoth wñ magaban* az elvth, mynek elvte ez egez velagnak kezdehly, fundamentomy megh vettetenek volna, hogy lennenk my *lentek* ... hogy lelky fiufagra fogadna mynket, az Iesus Christus myath (altal) *wñwñ magaba* az *w* akaratianak iokeduezerenth ... az *w* akarathianak tythkat mynekwnk megh ielenthuen (nythuan), az *wñwñ* zabad iokeduezerenth kyth el vegezeth volth *wñwñ magaba* az idwkw, betelyefedefenek oftafa (valogatafa allafa) iglan, hogy ecyerfmynd megh vioytana (epeithene, wzudefoglalna) myndeneketh az Christus myath ... *wñwñ* altal (megh vioittak myndenek) *ky myath*, myees az *wrwk wrwk* fegre (reezre) hyuattattunk, *kyk walafattunk* (eltvkellertettwnk) az *w* eluegezefe zerenth” (Pál: Efézus 1/4, 5, 9, 11).

A fentiek és a már korábban közöltek (l. A. Molnár 2005: 58–66, s. vö. még A. Molnár 2003: 49–51) alapján gondolom tehát, hogy a HB. (HBK.) rejtélyes *unuttei* szavában *n* → *tt* másolási hiba lehet. Az *n* és a két (rövid szárú, a felső záróvonalában összeérő) *tt* hasonlít egymásra (l. pl. HB. *szentii*) és a kódexekben is van több példa rá, hogy az *n*-et és a *tt*-t, illetve *t*-t összetévesztették (majd javították): GömK. 306: *vevttel* (a *tt* betűkön föltehetően *n*-ből való javítás nyomai láthatók) stb. (l. A. Molnár 2005: 62). Az íráshibákat azonban nem mindig javítják ki, a HB.-ben sem (l. pl. *zen* ∴ *zenti*), s a másoló által félreolvasott szó esetében ezt talán azért sem tették meg, mert nem szó szerint, hanem csak tartalmilag és az eredetiben valószínűleg egy egyéni megoldást alkalmazva felelt meg a latin szövegnek, s így a hiba nehezebben volt felismerhető. (Az általában is egyszerűbben fogalmazó magyar szerzője talán a szóválasztásban sem akarta érinteni a kiválasztás, az elhívás teológiaiilag is bonyolult problematikáját.) Később már a latinnak szó szerint is megfelelő *szentjei és választottjai* fordul elő a kódexekben, erre hét példát is hoztam: GömK. 128: „es tegyed hogý en a te *zentýduel. es valasztotajduel* évzue evrevlhessek”; stb. S van egy hasonló bibliai hely is: KáldiBibl. 1090 (Kol. 3/12): „Óltózzetek-fel azért tí mint Istennek *válafztotti, szentek, és szerelmefek* [’szeretettek’], az igralmafsagnak indulataiba”: *induite vos ergo sicut electi Dei sancti et dilecti viscera misericordiae*.

Természetesen fejtegetésem azért hipotézis marad – bár bízhatunk benne, hogy az *önmönei*-nek még (későbbből) előkerülhet egy vagy két konkrétan ide vonható adata. Mindenesetre az íráshiba szerintem valószínűbb feltevés, mint az igen bizonytalan török etimológia, noha éppen-séggel egy azóta kiveszett *ön* (*iün*) ige számbavételét sem zárhatjuk ki teljesen. Ami a főnevesült *ön(ön)* névmás használatát illeti, azzal kapcsolatban pedig még megjegyzem, hogy bár a régiségben a főnevesülésére nincs sok adat, a 3. személyűn kívül más birtokos személyjelekkel szintén előfordul, gyakorlatilag paradigmája is van: FestK. 11: *enneym*; MünchK. 40ra: *tennéidhèz* [ad tuos]; stb.

Tudománytörténeti adalékként megemlítem még, hogy HB.-közlésében Kazinczy Ferenc az *unuttei-t önöttei*-nek olvasta és ’öntöttjei, kenetjei’ értelmet tulajdonított neki. Az *öntöttjei* azonban itt szemantikailag nehezen hozható össze a *kenettjei* ’felkentjei’-vel, a hasonló egyházi szövegekben sem ismerünk ilyen adatot. Kazinczy HB.-közlését, amely a szöveget és zárójelben ahhoz kapcsolódva az olvasattal és az értelmezéssel kapcsolatos megjegyzéseket tartalmaz, nem nagyon tartotta nyilván a szakirodalom, én Töltéssy Zoltánnak (2007: 52–4) a HB. legkorábbi közléseit összegyűjtő kiadványában figyeltem fel rá. (Az eredeti közlést l. Felső Magyar Országai Minerva 1. Nyegyed; 1825. jan.–márc.)

5. Magam a HB. kapcsán kodikológiai kérdésekkel különösbbe nem foglalkoztam. Egyszerűen átvettem, megemlítem azt a nemrég elterjedt és Mezey Lászlótól (1971) származó véleményyt, miszerint a Pray-kódexet, illetve annak törzsanyagát és benne a HB.-t is Jánosiban másolták (l. A. Molnár 2005: 11). A PrayK., a HB. másolásának helyéről a szakirodalomban különböző vélemények találhatók (erről l. pl. legutóbb Töltéssy 2007: 78–84). Egy időre fordulatot hozó tanulmá-

nyában Mezey (1971: 111) a korábbiakra vonatkozóan írta, hogy „a keletkezés helye tekintetében még mindig Boldva áll az első helyen”. Megjegyzendő viszont, hogy újabban megint a boldvai eredet valószínűsítettett. Szendrey Janka (2005: 144–59; szakirodalommal) sokoldalú filológiai okfejtéssel indokolta ezt az álláspontot, és kérdőjelezte meg Mezey érveit, s ennek a hatására mások mellett magam is módosítom a véleményem. Anélkül, hogy ezt a bonyolult kérdést részletesen ismertetném – amelynek nem is vagyok a szakértője –, megjegyzem: a boldvai eredet mellett többek között az szól, hogy, amint eddig is ismert volt, a Pray-kódexben van két használói bejegyzés az ottani kolostor 1203-ban történt leégéséről: „»monasterium iohannis b(apistiae) comburitur iuxta bulduam situm« (f. 16v, az 1203-as évnél, de az évszám után következő szöveg maga nem a harmadik kéztől, hanem későbbi bejegyzőtől származik). Az esemény még egyszer rögzítve van a könyvben, f. 10v-n az 1203. évnél lapszélre betoldva: »monasterium s. iohannis b. conburitur« (Szendrey 2005: 147). A harmadik kéz a kódex legnagyobb részét másolta 1192 és 1195 között, a HB.-t is, a kalendáriumi részben pedig előre sűrűn beírta az 1193 és 1210 közötti évszámokat. Az, hogy 1203-ban a kolostorban tűzvész volt, nem jelenti, hogy teljesen elpusztult, bizonyára még folytatódtott ott az élet, és tehettek a tűzvészről bejegyzést, ami viszont kevésbé várható egy másik település (Jánosi) monostorában. S a régészeti-történeti kutatás a boldvai templom mellett feltárt egy körtemplomot, ami lehet az az Antiochiai Szent Margit tiszteletére szentelt processziós templom, ahova (ad sanctam Margaretam) a Keresztelő Szent János titulusú főtemplomból, a húsvéti nagymise előtti körmenet a Pray-kódex szerint a Cum rex gloriae éneklése közben kivonul, és ott egy antifónát énekel Szent Margit zsolozsmájából. A kódex említése alapján egy távolabbi processziós templommal is számolhatunk, amelynek Szent Péter volt a védőszentje. A kérdésben való állásfoglalás ügyében nem érzem magam kompetensnek, de megemlítem, hogy ezt Töltéssy Sajószentpéter templomával azonosítja. Szentpéter (Sajószentpéter)-t a FNESz.⁴ 1281/1341-től adatozza, de nyilván lehet korábbi. (Minderre l. elsősorban Szendrey 2005: 146–57; Valter 1998: 12–3; Töltéssy 2007: 81.) S azt ugyancsak megjegyzem, hogy Földváry Miklós szintén a PrayK. boldvai eredetét tartja valószínűnek (l. „Ligatis natibus”. Egy romlatlan szöveghely tanulságai. <http://www.bibl.u-szeged.hu/filo/his/foldvary.html>). Az 1203 utáni alkalmi bejegyzésekből az derül ki, hogy a kódex később, föltehetőleg a tűzvész után elkerült Boldváról, s 1228-ban már Deákiban található. Onnan a közeli Taksonyba vitték, majd Pozsonyba, 1241-ben már biztosan ott volt (l. Szendrey 2005: 149). Végül pedig, mint tudjuk, 1813-tól a Nemzeti Múzeum Könyvtárában, az Országos Széchényi Könyvtárban őrzik.

6. Úgy másfél éve Szelestei N. László (2006) Az Szűz Máriának siralmáról című tanulmányát olvasva figyelmet fel Madas Edit egy sajtó alatt lévő (2005/) cikkére, amelyre Szelestei hivatkozott, s amelyben Madas arról ír, hogy az úgynevezett Pécsi egyetemi beszédek címen ismert beszédgyűjtemény végén van egy olyan passió prédikáció, amely eredetileg nem tartozott oda, s egyes kifejezései pedig, amint erre Szörényi László is felfigyelt, az Ómagyar Mária-siralom előképére, a Planctus ante nescia című szekvenciára emlékeztetnek. A Pécsi egyetemi beszédek az újabb kutatások szerint a XIII. század végétől való budai domonkos prédikációgyűjtemény, amely egy XV. század eleji, német nyelvterületen másolt, ma Münchenben lévő kódexben maradt fenn (l. Madas 2002: 132–96; irodalommal). Cikke kéziratát Madas nekem is volt szíves rendelkezésemre bocsátani,¹ írása a Planctus (s magyar változata-fordítása, az ÓMS.) frazeológiájával kapcsolatban külön is figyelemre méltó. Madas ír a Szent Bernátnak tulajdonított, de valójában Oglerius de Locedio (1136–1214) ciszterci apát által szerzett beszédről, amelynek több változata is lett, később is kiadták, bő magyar gloszákkal megvan a SermDom.-ban is. Minderről Madas nyomán Szelestei szintén szól, s a számos egyező szövegrészből én is a már Szelestei N.-tól (2006: 257) hivatkoztam, idézett részt veszem át (a 199. sermo szövege szerint): „Fili dulcor unice, singulare gaudium (...) Orbas orbem radio, me

¹ Ímélye 2006. ápr. 20-ról (Ennek a cikknek nagy részét nem sokkal ezután írtam meg, de aztán idő hiányában nem fejeztem be, és később még némileg kiegészítettem.)

viduam, filio, gaudio, dulcore...”. Madas Edit cikke a közeljövőben fog megjelenni², Szelestei N. László tanulmányáról pedig jó tudni, hogy a barokk kori Mária-síralmakban a középkori frazeológia-készlet továbbélését is tárgyalja. Mutatóba a Lamentatio Beatae Mariae Virginis című, Bernát neve alá sorolt apokrif prédikáció 1713-ból való, Rimaszombati István által készített fordításból közli is az ŐMS.-hez legközelebb álló részletet, utána pedig a SermDom. megfelelő latin szövegét. Madas és Szelestei is megjegyzi, hogy ennek a beszédnek egy változatával már Martinkó András (1986: 59–63) szintén foglalkozott, s jelezte, hogy annak vannak a Planctusszal szövegbeli egyezései (ugyanakkor ő a Planctust származtatta a beszédből). Mint Martinkó (1986: 59–63) ugyancsak megjegyzi, ennek a passió beszédnek különböző változatai elágazásai, motívumai magyar kódexekbe is bekerültek, esetenként Temesvári Pelbárt Pomeriuma első nagypénteki beszédének a közvetítésével is. A SermDom.-t Pusztai István (1988: 28) is felsorolja a WinklK. és a NádK. passiójának a forrásai között. S a SermDom. és a Pécsi egyetemi beszédek említett passió prédikációi és e kódexek passiói között valóban vannak is szövegbeli hasonlóságok, egyezések. Madas (2005/) szintén utal rá, hogy e beszédet gyakran idézik a XVI. század elejéről való kódexeink passiói. Egyébként a Pécsi egyetemi beszédek utolsó, 199. sermójának és a SermDom.-beli hasonló beszédnek a kapcsolatára az egyik közétevé, Petrovics Ede is utalt egy külön tanulmányában, sőt arra szintén fölfigyelt (nyilván a 199. beszédre gondolva), hogy az ŐMS. alapjául szolgáló Planctust is idézik a Pécsi egyetemi beszédek (Petrovics 1967: 178, 212). Ugyanakkor ő itt konkrét nyelvi összevetésre nem tért ki, a beszédek keletkezését pedig az akkori szakirodalom alapján Pécshez csatolta, ide vonva a 199.-et is, s az említett beszédeink genezisét tárgyaló filológiai irodalommal különösebben nem foglalkozott, nem is ez volt a célja. Érdemes azonban részben idézni, amit passió prédikációinkról ír: „Egyetlen beszéd van a 199 között, mely toronymagasan kiütözik a többi közül, a nagypéntekre írt beszéd (199). Itt a szerkezetnek semmi nyoma.” A lélekábrázolás „távolról sem olyan finom, mint a Sermones dominicales-ben (II, 139. old.), sőt olykor mosolyra fakasztó. Ha a Sermones dominicales-ben, sőt Temesvári Pelbártnál is nem találkoznánk ezzel a jelenséggel, akkor ezt a beszédet a többitől különböző szerző termékének tartanók” (Petrovics 1968: 178). Aztán azt mondja, maga nagypéntek napja lehetett az oka a beszéd szubjektívabb hangjának, nem is annyira Jézus szenvedése, mert a halottak fölött tartott hat beszédben is a szónok ugyanolyan száraz, szinte érzéketlen, mint a többi beszédben.

Magam Madas cikkétől indítatva még két megjegyzést-kitérőt tennék. A nagypénteki sermo, mind a pécsi egyetemi beszédekben, mind a SermDom.-ban egy a Jeremiás 9/1-ből vett idézettel kezdődik (az új szövegkiadásokban ez 8/23): »Quis dabit capiti meo aquam et oculis meis imbrem lacrimarum, ut possim flere per diem et noctem« (Petrovics – Timkovics 1993: 409); „Quis dabit capiti meo aquam et oculis meis fontem lacrymarum, ut plorem die ac nocte” (SermDom. II. 140). Eredetileg az egész mondat a Vulgatában, illetve az új katolikus fordításban a következő: „quis dabit capiti meo aquam et oculis meis fontem lacrimarum et plorabo die et nocte interfectos filiae populi mei” (Biblia Sacra 1975), illetve: „Ki adja meg, hogy a fejem vizek forrásává váljék, és szememből könnyek patakja fakadjon, hogy éjjel és nappal sirathassam népem leányának megöltjeit” – Biblia 1973). Megjegyzendő, hogy van egy részben hasonló kép a Zsoltárookban is, amelyre a TihK. 45–46 (Temesvári Pelbart Stellariumára visszamenően) szintén utal: „ezönkepen kel nekunkes urunkat: melek kőn hullá || taffal főřőztenunk: hoğ mondhafsok az dauit profetaual egeťombe: vizeknek ky folafit adak az en zőmeim: mert nem őrzek megh az the tőruenōdet”. A megfelelő rész a 119. (118.) zsoltár 136. verse, a Biblia Sacra 1975 szerint idézve: „exitus aquarum deduxerunt oculi mei quia non custodierunt legem tuam” (Psalmi Iuxta LXX); „rivi aquarum fluebant de oculis meis quia non custodierunt legem tuam” (Psalmi Iuxta Hebr.). A Zsolt. 119/136. két magyar átültetése: „Vizeknek folyási erednek az én szememből azok miatt, a kik nem tartják meg a te törvényedet” (revideált Károlyi

² A Szőrényi László 60. születésnapjára készült ünnepi kötet (I. a Szakirodalomban Madas Edit 2005/ al.) 2008 első felében az interneten lesz olvasható.

ford; Biblia 1908); „szememből könnyek patakja árad, mivel sokan nem tartják meg törvényedet” (új katolikus ford.; Biblia 1973).

Annak a kifejezésnek tehát, miszerint a kereszttel a fiát sirató Mária szeméből a könny a forrás bőségevel fakad, árad (vö. ÓMS.: „Scemem kunuel arad”; s ehhez még más példák: A. Molnár 2005: 101–2) – a nyelvi megformálást tekintve – öszövétségi háttere van. Ide vonható, részben hasonló adat a mai magyar református énekeskönyv 458. dicséretének („Aki értem megnyíltál, Rejts el ó örök köszál...”) második versszaka is: „Törvényednek eleget Bűnös ember nem tehet; Buzgóságom égne bár, S folya könnyem, mint az ár: Elégtételt az nem ad, Csak te válthatsz meg magad”. Ez az eredetileg „Rock of Ages, cleft for me” kezdetű-című ének az angol nyelvterületen az egyik legelterjedtebb, magyarul először a Hozsánna című énekeskönyvben 1901-ben jelent meg (l. Csomasz Tóth 1950: 347, 387). Krisztus véreinek hullását is az ÓMS. („virud hioll wyzeul”) és több (középkori) egyházi szöveg a folyóvíz (vagy patak) bőségéhez hasonlítja (l. Mészöly 1944: 75–7; A. Molnár 2005: 106). Ez a hasonlat Antiochiai Szent Margit vértanúságának a leírásába is bekerült: CornK. 165r: „Tahat az feyedelml paranchola zent margit azzont keenzo fara fel fyggeztény. es oly igen erevffen gyevtreny. Elevzer vezevkkal. annak vtanna vas gerebenekkel mynd az az tetemeknek meg latafayglan. Vgy hog az ev vere ev testebevl azon keppen ky zarmazheek mynt egy igen tyztafagos kevt fevbevl” ~ LázK. 56: „es az o vere az o testebol akkepen folt ky mikeppen az ky folyo kwthfee.” ~ KazK. 30: *Az zenth ver kegek az v testebol: mint az kutfobol nag bõseggel ky zarmazik uala.*

S ismeretes, hogy az egyházi irodalom kifejezései sokszor a világiba (gyakran a szerelmi költészetbe) is átkerülnek, vagy olykor a (részben) párhuzamos szemléletmód is létrehozhat hasonló nyelvi szerkezeteket. Legkorábbi szövegemlékeink vizsgálatához kapcsolódóan magam is sok esetben hoztam példákat erre (A. Molnár 2005: passim). A könnyek vagy a vér patakként való áradásának, folyásának képe szintén megvan a világi költészetben. S esetenként ezekre a kifejezésekre, formulákra nem is annyira az érzelemnek túlzást tartalmazó szóképpel való nyomósítása, hanem inkább a mesterkélettség a jellemző. A Balassa-kódexben a 49.-nek számozott Balassi-vers így kezdődik: „Ha ki akar látni két eleven kutat, | Kik ő forrásokból szüntelen kifolynak, | Nézze két szememet, kik mindenkor sírnak || Az én szerelmesem háládatlanságán, | Szívem gyúladásán, szörnyű kínján, búján | Sok könyvet hullatnak, csaknem kiapadván.” Balassi a verscím (Sokféle dolgokhoz hasonlítja magát és az szerelmet) után jelzi, hogy „Ezt jobb részint németből fordította meg”. Eckhardt Sándor (1913/1972: 227–30) mutatta ki, hogy e vers Regnart Jakab (Jakob Regnart 1540 † 1599 u.) zeneszerző egyik dalának az átdolgozása; a német dal így kezdődik: „Wer sehen will zwen lebendige Brunnen | der soll mein zwey betrübt Augen sehen | die mir vor weinen schier sind auß gerunnen.” (a szóképp tehát itt a németben is hasonló). A dal Regnart után gyakran jelenik meg daloskönyvekben, és Eckhardt Teutsch Vilmos levélbeli közlése alapján arról is tudósít, hogy egy változata az erdélyi szászok között is él: „Willst du sehen Quellen, | Welche ewig fließen | Nimmer Wasser giessen, | Sieh die Augen mein | Wie ich Tränen weine | Ewig ohne Zahl.” A Kiben az Célia szerelméért való gyötrelméről [szól] hasonlítóan az szerelmet hol malomhoz s hol haranghoz című vers első két szakasza olasz minta után készült, Eckhardt szerint „A mesterkélt petrarkista olasz költészet hatásának szélső esete B. B. költésztében” (Balassi – Eckhardt 1951: 263): „Mely csuda gyötirelem ez, hogy az szerelem bümra most malommá tett | Hol mint gabonáját, engemet, szolgáját szép Céliával örlet, | Siralmam patakja az kereket hajtja, kin liszté léig töret”. Zrínyi Szigeti veszedelmében is, amikor Delimán Cumillába szeret, bármit lát, érez, mindent Cumillához kapcsol: „Ha foly az folyo viz, vagy lész churgo patak, | Az ő fzeimis mind egyaránt folynak,” (12/12). További példák még Zrínyitől: „Mit őrvölök rajta ha hegyrül le ment hó, | Ha bánat úgy hordoz mint erős fájú ló, | Ha az én sok könyvem árvizhez hasonló, | Ha büm őrvölkké nő, mint fára az komló. || Az én könyvem árviz és tenger bánatom, | Immár csak aliglan magamat állatom,” (Idilium 10–1); „Mennyiízer könyvemmel ezt a febes Drávát | Arafztottam, s’ neveltem haragos árját, | Moftis könyveimtől forgó őrvényt forgat, | Es maga magában neveli haragiát,” ... „sem liet sem kélik haragia Istennek, | Mert őrvényes habbá teheti könyvemet, | Szélvészé fordította fohaito kedvemet, | En bána-

timmal el-buritnak tégedet.” (Ariánna sírása 7, 37); „*Hid-ki moft magadbul könyvedet nagy okért, | Arrafz cataractát fzedembúl meltoért, | Azért ki keőreőzfzfán függőt bűneidért, | Az ki Iftened volt, meg-holt váltáfögödért.*” (Feszületre 2).

A vér pataként való folyására ugyancsak idézhetünk példákat Zrínyitől (is): „Az máfik Chapáffá meg nyitá oldalát [Zrínyi Delimánnak], | Honnan *bőven folni vőrdős patakot* lát;” (Szigeti veszedelem 15/88); „miulta az caspiai barlangok közzül kijött a török dühös nemzet, keresztyén *vérnék patakul folyása* soha meg nem állott” (Ne bánts a magyart. Az török áfium ellen való orvosság; idézve: Beke: 2004: 695); s vesd össze még például Arany János: „*Áradj folyam, ma víz-özönt, | Holnap habod vértől kiönt | Holnapután könny neveli | Anyák keserves könnyei.*” (Keveháza, 2. versszak).

7. Az ÖMS.-sel foglalkozva kitértem arra a részre is, amelyben Mária Jézust egyszerre Urának és fiának mondja („O en eľes *urodū* | eggen *yg fyodum*”), s erre a teológiaiilag magyarázható toposzra, szerkezetre régi magyar és latin kódexekből, szövegekből szintén hoztam több példát (A. Molnár 2005: 96–7). Utaltam Martinkóra (1988: 142) is, aki ezt írja: „rendszerint már vulgarizálódott, népi ízű szövegekben, így pl. a Bernát-féle Tractatusnak Muschacke által egybeszerkesztett s más erősen népszerű hangütésű változatában találkoztam először a »dominum et filium meum« kifejezéssel”. Ez a szerkezet megvan a 199. pécsi beszédben: „*Aspiciebam ego infelix et misera Dominum meum et filium meum in cruce pendente et morte turpissima morientem* (Petrovich – Timkovics 1993: 410) és a SermDom.-beli változatban is: „*Aspiciebam ego infelix et misera [garlofagus] dominum et filium meum dulcissimum pendente in cruce et morte turpissima morientem*” (II, 142).

8. A KT. *világ kezdetétől fogva* („wýlag, [betoldás a szó, a sor felett: ’noc’ kezdetiutal fugua]”) szerkezete szintén formula. Előfordul például a következő bibliai helyek (régí) magyar fordításaiban: Máté 13/35, 25/34 (Vulgata: *a constitutione mundi*); Lukács 1/70 (*a saeculo*); János 9/32 (*a saeculo*), Zsolt. 93(92) (*a saeculo*); a Heidelbergi káté 54. kérdésére adott válaszban és más korai és újabb szövegekben (l. A. Molnár 2005: 130–6). Erre is hozhatunk további példákat: NagyszK. 45–6: „*Es a veragoknac vyonnan esmeg megveragoznyok a kik velag kezdetitol fogva mind ez ideiglen elfohhat-tanac · es el aztanac volna · Es meg annac folotte e velag kezdetitolfogvan menne esok lottenec / mind azoknac az Leppenaset · es zamtalan hullasaat kynneb volna megzamlalnia / honnem mint az en zeretetomnec nağ voltaat meggondolhatnia*”; TihK. 148: „*hog ez uilaknak kezdetitol fogua: nem vot: Maft finc: fem lezön ol binöl embör: ky ha teritendy magat az zyz mariahoz vgmint kel. ergal-mafsakot ne nierön*”, 156: „*Mert ez vilaknak kezdettyöl fogua nem zöntenek el veznie az keuelők*” (fordítás Temesvári Pelbárt Rosariumából); BornPred. CCLXXI: „*Hog vilag kezdetitul fogva*”; Károlyi 1563/1984: „*Jöjjetek el, úgymond, én atyámnak áldottai, bírjátok az országot, mely az világ kezdetitul fogva készítettett néktek*” (119); PázmKal. 47, 70, 1034: *Vilag kezdetitul-fogva*.

9. Tolcsvai Nagy Gábor kérdezte tőlem, ismerek-e a KT. *hírünk benne ne lehessen* (vö. KT.: „*hýrunc benne ne leýeffen*” [szerintem ? o: *lehessen*]) szerkezetéhez hasonlólt máshonnan. Beval-lom, hirtelen azt feleltem, hogy nem. Később azonban utánaéztem a NySz.-ban, és a *hír* címszó [Szólások] részében több ilyen is találtam, tudtam közölni vele: ÉrdyK. 356: „*Hyrők leween benne az romayaknak*”, 616b: „*Kyben ewneky hyre sem vala*”; KazK. 75: „*ezben kegyk hyre lön mynd az tartomanban lakozo emböröknek*”; stb. Látszik tehát, hogy a *híre van benne* a régi magyarban egy-fajta formulának tekinthető, s az lehetett már akár a KT. keletkezésének az idején is.

SZAKIRODALOM

- Balassi – Eckhardt 1951. *Balassi Bálint összes művei. I.* Összeállította Eckhardt Sándor. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Bárczi Géza 1982. *A Halotti Beszéd nyelvtörténeti elemzése.* Sajtó alá rendezte E. Abaffy Erzsébet és N. Abaffy Csilla. Akadémiai Kiadó, Budapest.

- Bartha Tibor (szerk.) 1995. *Keresztyén bibliai lexikon* I–II. A Magyarországi Református Egyház Kálvin János Kiadója, Budapest.
- Beke József (szerk.) 2004. *Zrínyi-szótár*. Argumentum, Budapest.
- Benkő Loránd 1980. *A magyar nyelv legkorábbi szövegelemlei*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Benkő Loránd (főszerk.) 1992. A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1. köt. A kései ómagyar kor. Morfematika. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Biblia 1908/1990. *Szent Biblia...* Magyar nyelvre fordította Károli Gáspár [és munkatársai]. Magyar Bibliatanács. Budapest (a Károlyi-féle fordítás revideált kiadása).
- Biblia 1973. *A Biblia. Ószövetségi és újszövetségi szentírás*. Szent István Társulat, Budapest (új katolikus fordítás).
- Biblia 1975. *Biblia...* Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya, Budapest [új protestáns fordítás].
- Biblia Sacra 1975. *Biblia Sacra iuxta Vulgatam versionem*. I–II. Recensuit et brevi apparatu instruxit Robertus Weber. Württembergische Bibelanstalt, Stuttgart.
- Csizmadia Andor (szerk.) 1967. *A pécsi egyetem történetéből*. A Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karának Tudományos Bizottsága, Pécs.
- Csomasz Tóth Kálmán 1950. *A református gyülekezeti éneklés*. Magyar Református Egyház, Budapest.
- Eckhardt Sándor 1913/1972. Balassi Bálint irodalmi mintái. In: *Eckhardt Sándor, Balassi-tanulmányok*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 172–252. (Az eredeti közlés: *Irodalomtudományi Közlemények* 1913: 171–92, 405–50.)
- EWUng. = *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen* I–II. Herausgeber Loránd Benkő. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1993, 1995.
- Földvály Miklós 2007. „Ligatis natibus”. Egy romlatlan szöveg helyi tanulságai. <http://www.bibl.u-szeged.hu/filo/his/foldvary.html> (megtekintve: 2007. okt.). L. még (lényegében) ugyanez in: *Magyar Egyházzene* (2004/2005): 387–408; a hivatkozás: 393.
- Jakab László–Kiss Antal 1994. *A Guarj-kódex ábécérendes adattára*. KLTE Magyar Nyelvtudományi Tanszéke, Debrecen.
- Károlyi Gáspár 1563/1983. Két könyv... In: *Károlyi Gáspár, a gönci prédikátor*. Vál., sajtó alá rend., utószó, jegyz. Szabó András. Magvető Könyvkiadó, Budapest.
- Kolozsvári Grandpierre Emil 1977. Herder árnyéka. *Kortárs* 21/8: 103–12. (Kis módosítással megjelent Herder árnyékában c. kötetében [Magvető, Bp., 1979.] is.)
- Madas Edit 2002. *Középkori prédikációirodalmunk történetéből*. Debreceni Egyetem Kossuth Egyetemi Kiadója, Debrecen.
- Madas Edit 2005. *Fili, dulcor unice (Sermo apocrifus de passione Domini)*. In: „Nem sülyed az emberiség!”... (Album amicorum Szörényi László LX születésnapjára). Főszerk. Jankovics József, Szabó G. Zoltán. Felelős szerk. Császtvay Tünde. MTA Irodalomtudományi Intézet. Budapest, 2005. A kötetben – amely 2008 első felében az internetre fog felkerülni – Madas cikke a 108.
- Martinkó András 1988. Az Ómagyar Mária-síralom hazai és európai tükörben (Bevezetés és vázlat). Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mészöly Gedeon 1927. A Halotti Beszéd *unutte* szavának magyarázata. *Magyar Nyelv* 23: 150–4.
- Mészöly Gedeon 1944. *Az Ómagyar Mária-síralom nyelvtörténeti és stílustörténeti magyarázata*. Universitas Francisco-Josephina. Kolozsvár. Reprint: h. n., é. n.
- Mészöly Gedeon 1956. *Ómagyar szövegek nyelvtörténeti magyarázatokkal*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Mezey László 1971. A Pray-kódex keletkezésének problémái. *Magyar Könyvszemle* 87: 109–23.
- A. Molnár Ferenc 2003. *A Halotti beszéd olvasata és értelmezése*. In: A. Molnár és M. Nagy (szerk.) 2003. 35–53.
- A. Molnár Ferenc 2005. *A legkorábbi magyar szövegelemlek*. (Olvasat, értelmezés, magyarázatok, frazeológia). A Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kara, Klasszika-filológiai Tanszék, Debrecen.
- A. Molnár Ferenc és M. Nagy Ilona (szerk.) 2003. *Tanulmányok a magyar egyházi nyelv története köréből*. Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke, Debrecen.
- Nyíri Antal (szerk.) 1993. *A Münchener kódex magyar – latin szótára*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Petrovich Ede 1967. A pécsi egyetemi beszédgyűjtemény (a müncheni kódex). In: Csizmadia (szerk.) 163–223.
- † Petrovich, Eduardus – † Timkovics, Paulus Ladislaus (ed.) 1993. *Sermones compilati in studio generali Quinqueecclesiensi in regno Ungarie*. Akadémiai Kiadó, Argumentum Kiadó, Budapest.
- SermDom. = *Sermones Dominicales. I–II. Két XV. századból származó magyar glosszás latin kódex*. Bev. és szótárral ellátta Szilády Áron. Magyar Tudományos Akadémia. Budapest, 1910.

- Szelestei N. László 2006. „A Szűz Máriának siralmáról”. *Vigilia* 71/4: 253–61.
- Szenci Molnár Albert 1621. *Imadsagos könyveczke...* Heidelberg. Faksimile: Budapest, 2002. (P. Vásárhelyi Judit tanulmányával).
- Szendrei Janka 2005. A „mos patriae” kialakulása 1341 előtti hangjegyes forrásaink tükrében. Balassi Kiadó, Budapest.
- TESz. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*. 1–4. Főszerk. Benkő Loránd. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967–1984.
- TNYt. = I. Benkő (főszerk.) 1992.
- Töltéssy Zoltán 2007. A Halotti Beszéd és Könyörgés korai közlései. Szövegek betűhű átírásban és értelmezések 1770–1849. Miskolci Egyetem, Boldva – Miskolc.
- G. Varga Györgyi 1992. *A névmások*. 455–569. In: Benkő (főszerk.).
- Waldapfel József 1935. Unuttei. *Magyar Nyelv* 31: 106–12.

A. Molnár Ferenc

SUMMARY

A. Molnár, Ferenc

Further contributions to the study of the earliest extant Hungarian texts

The author has been dealing with the reading, phraseology, and interpretation of debated loci, of the earliest extant Hungarian texts, including Funeral Sermon (FS), Lamentation of Mary (LM), the Königsberg Fragment (KF), and Lines from Gyulafehérvár (LGy), for quite some time now. His results have recently been summarized in a volume entitled *A legkorábbi magyar szövegemlékek (Olvasat, értelmezés, magyarázatok, frazeológia)* [The earliest extant Hungarian texts: their reading, interpretation, explanations, and phraseology] (Debrecen, 2005). In the present paper, he offers further comments and contributions on certain words and phrases in FS, LM, and KF. He also adds that recent research (see especially Janka Szendrey’s book referred to) makes it probable that the main body of Pray Codex (containing FS) was copied in Boldva – an assumption that had been abandoned earlier.

Az apa/atyá fogalmának képe a magyar nyelvben¹

Az *apa* és az *atyá* a két olyan egymást keresztező, tehát közös metszettel rendelkező kognitív tartománynak (doménnek) a nevei, hívószavai, amely tartományok a magyar nyelvben rögzült, e fogalmakkal kapcsolatos összes asszociációt tartalmazzák. Ez nem más, mint a szóban forgó való-sági fragmentumnak a társadalmilag stabilizált, elvonatkoztatott, idealizált mentális modellje, amely a nyelvi kompetencia összetevőjeként funkcionál. E modellt nemcsak a különböző jelentések alkotják, hanem a lexémák mögött rejlő sztercotípiák is. A többféle típusú adat elemzése lehetővé teszi a természetes nyelvben rögzült világgépnek, azaz a második valóságnak a rekonstruálását (Bańcerowski 2006: 187–98). Itt elsősorban a nyelv grammatikai struktúráira, lexikális-szemantikai komponensére, minősítési (axiológiai) rendszerére, a frazeologizmusokra, a szólásokra és közmondásokra, az etimológiára, a stilisztikára, az onomasztikára, a nyelvi etiketre és nem utolsósorban a jelenlegi nyelvhasználóknak az adott jelenséggel kapcsolatos gondolatait, meggyőződéseit, elképzeléseit kifejező, konkrét megnyilatkozásokra is gondolunk.

¹ OTKA (TO4632 NYE) támogatásával készült.

Jelen tanulmányban a Magyar nemzeti szövegtár anyagát, több magyar lexikográfiai forrást, a szólások és közmondások több gyűjteményét, a nyelv művelő írásokat, valamint a közbeszédben elhangzott nyelvi példákat is felhasználtuk.

A nyelvi anyag előzetes elemzése néhány érdekes tényre derít fényt az *apa* és az *atya* lexémák státuszát és lexikális mezőjét illetően a magyar nyelvben.

Először, a Magyar szinonimaszótárban az *apa* címszó alatt megtalálható az *atya* is, „régies vagy választékos” minősítéssel. A Magyar nyelv értelmező szótára szerint az *atyának* első számú jelentése az 'apa'. A fogalmi azonosság ellenére azonban a mai magyar nyelv különbséget tesz e két kifejezés között. (A szótárak is, beleértve az Értsz.-t is, két külön címszót tüntetnek fel, ezek: az *apa* és az *atya*.) Etimológiájuk nem világos, bizonytalan. Egyes nyelvészek szerint valószínűleg egy ősi, finnugor, illetve uráli kori szó származéka lehet (Etsz., Ért+). Ezzel kapcsolatban érdekességként felmerülhet az esetleges keresztény örökség kérdése is, hisz a keresztény vallásban az Isten megegyezik az apával. A neolatin és a szláv nyelvekben ez azonos. Így van egyébként a finn nyelvben is (lásd az *isä* szó).

Másodszor, a Magyar nemzeti szövegtár alapján készített gyakorisági vizsgálat adatai szerint az egymillió szót tartalmazó korpuszban az *apa* lexéma leggyakrabban a szépirodalmi szövegekben fordul elő (68-szor). Ezt követik a tudományos (22-szer), majd a sajtó (17-szer) és a személyes (17-szer) szövegekből nyert gyakorisági értékek. A legkisebb szám a hivatalos nyelvi szövegeket jellemzi (3,6 találat). Az *atya* szó előfordulási adatai – szintén az egymillió szóból álló megfelelő alkorpuszokban – a következők: szépirodalmi szövegekben 16-szor, személyes szövegekben 7-szer, tudományos szövegekben 7-szer, sajtóban 6-szor, hivatalos szövegekben 0,45-ször. A gyakorisági mutatók egyértelműen azt jelzik, hogy az *atya* szó sokkal ritkábban fordul elő a mai nyelvhasználatban, mint az *apa*.

Harmadszor, az *apa* és az *atya* szavaknak a jelentésbeli és a stílusármánylati eltérései megmutatkoznak sajátos jelzős kapcsolataikban, melléknévi származékaikban, valamint összetételeikben, illetve egyes kifejezésekben is (vö. például: *boldog, fiatal, természetes, törvényes apa; családapa, szépapa, keresztapa, mostohaapa, nevelőapa, öregapa, örömapa, apaállandó, apagyilkos, apaszínész, apai rokonság, apád-anyád idejéj jön stb.*, és az *áldozatos, szigorú, zord, égi, mennyei atya; atyai áldás, egyházatya, honatya, lelkiatya, szentatya, városatya, irgalomatya, atyafi, atya(úr)isten stb.*), de emellett előfordulnak olyan szókapcsolatok és szóösszetételek is, amelyekben mindkét szó egyaránt szerepelhet (például: *édesapa – édesatya, nagyapa – nagyatya, ősapa – ősatya, gyámapa – gyámatya, apa neve – atya neve, apai – atyai [ház, örökség, vagyon], apáról – atyáról fiúra száll stb.*) (Nymkk.).

Negyedszer, az *atyáskodik* (*atyáskodni*), *atyáskodó* alakokkal ellentétben a magyar szótárak, valamint a MNSz. nem jegyzik az *apa* szónak az (*apáskodik* [*apáskodni*]) igei származékát, illetve az *apáskodik* igéből képzett *apáskodó* melléknévi igenévi alakot sem. Nem találjuk meg ezeket a magyar közmondásokban, szólásokban és a frazeologizmusokban sem. Mindezek ellenére ezek a származékszavak, mint ahogy az internetes adatok is egyértelműen bizonyítják, mégis szerepelnek a mai nyelvhasználatban (a Google kereső programban például: *apáskodni* – 316 találat, *apáskodik* – 224 találat, *apáskodó* – 876 találat).

Ötödször, az *apa*, illetve az *atya* szót tartalmazó majdnem minden közismert közmondás és frazeologizmus régebbi eredetű. Kivételt talán *a terv apja*, *a népzene kutatásunk atya* típusú kifejezések képeznek.

Hatodszor, az *édesapa* vagy az *édesapám* régi magyar megszólítás, úgy tűnik, kiveszőfélben van, ha el nem tűnt még teljesen a köznyelvből (Mikszáth és Móricz regényeiben még igen gyakori szófordulat).

Az *apa*, illetve az *anya* szavak által jelölt fogalmak szemantikai magját két jegy alkotja: (1) férfinak lenni és (2) olyan relációban lenni Z-vel, amely reláció szükségszerűen feltételezi a genetikai anyag átadását, amely genetikai anyagból a Z kezdetét veszi. Ezek a denotációs jegyek jelen vannak (néha implicite) a szótári definíciókban, amelyek a szóban forgó lexémák alapvető jelentését határozzák meg (vö. „Férfi <a tőle nemzett gyermekekhez viszonyítva>” [Értsz], „olyan férfi, akinek gyermeke van” [Ért+], „édesapa”, „biológiai szülő [nemző]”, „az, aki nemzette” [MÉrtsz]).

A valóságban azonban a genetikai aspektus nem az egyetlen feltétele a szülői létnek. A törvény szempontjából az apa státuszát nemcsak az a férfi kaphatja meg, akit a szerológiai, illetve az antropológiai szakvizsgálatok eredményeképpen apának nyilvánítottak, hanem az is, aki örökbe fogadott egy gyermeket. Ilyenkor a jogok és a kötelességek ugyanolyanok, mint a biológiai (vér)rokonság esetében, például: *gyámapa, öregbefogadó apa*. A magyar nyelvben *apának* hívják azt a férfit is, aki gondját viseli, oltalmába veszi az idegen, elhagyott gyermeket (pl. *nevelőapa*, „szegény árvák, ki lesz már nektek apátok?, *apja helyett apja én akartam lenni*” [Arany János] stb.). Ugyanez a gondolat a köztudatban is jelen van (pl. *apa az, aki a gyermek fölnevelője, de nem szükségszerűen nemzője is*). Ez arról tanúskodik, hogy a köztudatban létezik egy az *apa* fogalma körül kialakult olyan modell, amely messze nem csupán a gének átadásának a kérdésére korlátozódik, és úgy tűnik, hogy nagymértékben meghatározza az *apa* lexéma szemantikáját. Ez a megállapítás nem jelenti azonban azt, hogy a denotációs jegyek a szóban forgó mentális objektum jellemzésében nem a legfontosabbak, illetve irrelevánsak.

A teljesebb kép érdekében érdemes még hozzátenni azt is, hogy az apaszerep a családban a közelmúltig elengedhetetlen volt, de manapság egyre érezhetőbben azt tapasztaljuk, hogy a lombikbébiprogram megjelenése, a klónozás lehetősége (vö.: *Az utód ez esetben az apa, illetve az anya klónja lenne* [MNSz]), valamint a spermabankok létrehozása és a család szerepének egyre gyorsabb ütemben történő csökkenése azt eredményezik, hogy a nemző számára az apaság már nem mindig jelent társadalmi státuszt. A nemző társadalmi-gazdasági szerepe, mint ismeretes, még a 19. században igen fontos volt. Az apa, mint családfő, családfenntartó és kenyérkereső rendelkezett a család vagyonával, és birtokolta a döntés jogát is. Tőle függött a család élete (pl. elkártyázhatta a vagyonát). Jelenleg a fellazult családi viszonyoknak és ennek következtében a gyakori válásoknak köszönhetően olyan helyzet állt elő, hogy egy gyerek esetlegesen több személyt is apjának tart, illetve nevez; a nemzőjét és az édesanya második, harmadik vagy esetleg még további párját.

A magyar szótárak jelzik az *apa* és az *anya* szavak mögött rejlő poliszémiai, de nem mutatnak rá az egyes jelentések között fennálló összefüggésekre, bár ezek a jelentések valójában egy közös kognitív bázis tartományainak (doménjeinek) a profiljai. Ez a bázis nyitott és különböző fokú konvencionizált doméneket tartalmaz (vö. a szóképzési és szemantikai derivátumokban rögzült olyan jegyek, mint például: „szívélyes kapcsolatok a gyerekekkel” [pl. *apui, apuci, apuka, atyi, atyika*] vagy „az utódok negatív érzései az apa/anya iránt” [pl. *tata, fater, öreg, ős*], amely szavak tulajdonképpen a fiatalok szótárából valók).

Az *apa* és az *anya* szavakkal jelzett lexikális mezőnek az elemzése, valamint e szavak használatának a vizsgálata lehetővé teszi, hogy a kognitív bázisban elkülöníthessük a megfelelő doméneket, és megnevezhessük a fő profilokat.

A feljebb említett definíciós jegyek az apát/atyát a **CSALÁD DOMÉNBEN** lokalizálják, és egyidejűleg rámutatnak a következő profilokra: a **NEMZŐ**, a **SZÜLŐ** és a **FÉRJ PROFILRA**. Mivel a nemző, mint biológiai szülő, vérokonni kapcsolatban áll a gyermekével (gyermekeivel), így természetszerűen bizonyos külső alaki hasonlóság tételezhető fel közöttük, amelyre a nyelvi példák is rámutatnak: *apja fia/lánya, az apjára/atyjára ütött; nagyon hasonlít az apjára; mindenben hasonlít az apjára; egészen olyan, mint az apja; tiszta apa; az egyik az apja faja, a másik az anya raja; szakasztott apja; nem esett messze az alma a fájától; kiköpött apja*; stb. Ezen kívül a nyelvi példák azt is jelzik, hogy a gének átadásával átadódik az apai (atyai) jellemvonás, tehetség és más tulajdonságok is: *amilyen az apja, olyan a fia; jellemvonásait atyától örökölte; nyakas volt az apa, hogy ne lenne fia*;

sárkányt ölt az apja; olyan önfejű, makacs, mint az apja; kinek apja akasztófán szaradott, fia sem kerül el; apjától örökölte művészi tehetségét; az apja természetét örökölte; apád sem volt jó; magyar apának fia; az apa iskolai végzettsége döntően meghatározza a gyerek továbbtanulási szándékait és esélyeit (MNSz.); apja sem mondott igazat; eb apának kutya a fia; kutya apának eb a fia; ennek az apja is ember volt (= bátor); pálinkás apának boros a fia; rossz apának még rosszabb a fia; rút apának ritkán szép a fia; víg apjára ütött; apja sem volt harangöntő (a harangöntés nehéz mesterségnek számított); apja tűz, anyja puskapor, fia csupa láng; rossz atyának ritka jó fia, rossz atyának ritka jó leánya; vén atyának dolgát követi fia; apádnak is fekete a koponyája (rossz ember); apja is ember volt, vasvillával ette a szerdéket; harciaszájú apának locska a fia (nagyszájú, fecsegő); Hóhérfinak biztos nemzője hóhér [...] (MNSz.), stb.

A SZÜLŐ profilban az apa, illetve az atya több olyan jegyet kap, amely elsősorban a gyermekről történő gondoskodással, a gyermekneveléssel, az apa-gyermek viszonyával, a gyermek számára mutatott mintaképpel, az apa társadalmi szerepével kapcsolatos. Például: „a beteg gyermek bölcsője közelében az apa és anya közös aggodalomban tanakodnak” (Ambrus Zoltán); akkorra nőj, mint az apád kendere (= mondják a keresztelőből hazahozott kisgyermeknek); előbb apád anyádnál; ne légy jobb apádnál; ne tanítsd apádat!; az apa örömei, kötelességei; apai örömök elé néz; boldog apa; Éljen, megjött az apa! – kiabáltak a gyerekek (MNSz.); A gondos apa korán észrevette fia rendkívüli értelmességét (MNSz.); atyának szigorú nevelése látszik meg rajta; áldozatos, gondos, jó, szerető apa (atya); a szülői hatalom gyakorlása elsősorban az apát (atyát) illeti; kikapta az apaitanyait (= megérdemelt büntetést); amint atyák fújják, a fiúk úgy ropják; komoran néz fiára az atya, de más van szívében; az apa a nagyon értelmes fiút pénzkeresésre akarja szokatni (MNSz.); Gondoltam, apa kell a gyermekeknek (MNSz.); A hátrányok: a gyermekeknek hiányzik, amit egy apa nyújthat, hiányzik a férfiminta [...] (MNSz.); Egy szép napon az apa meglátogatta lányait, kíváncsi volt sorsuk alakulására (MNSz.); Újságíró leszek. Mint apa (MNSz.); [...] felnéztünk rá, mert szeretetre méltó, jó apa volt (MNSz.); Az apa vérbosszút esküdött imádott fia gyilkosai ellen (MNSz.); Egy jó apa megtanítja a fiát mindenre (MNSz.); A nagyapa nem tudta átvenni az apa szerepét (MNSz.); [...] szeretettel teljes, megértő atya gyermekei között (MNSz.); Sok olyan ismerősöm van, aki apa nélkül nőtt fel. Meg is látszik rajtuk [...] (MNSz.); Este jó, este jó, este mégis jó, apa mosdik, anya főz, együtt lenni jó (MNSz.); ki az apja-anyja oktatását megveti, hóhérra talál; „Édes apámban nagyon erős kötelességérzet volt a saját [...] atyafiaival szemben is. Ha egy megjelent ezek közül [...] azonnal atyai módon gondoskodott róluk” (Móricz Zsigmond); amely atya jámbor fiat akar nevelni, jámbornak kell lenni, a jó atyák nevelnek jó fiakat; Könnyen lehet, hogy az 56 éves apa és 21 éves fia nézetüket közösen alakították ki [...] (MNSz.); stb. Ide kívánkozik még Petőfi Sándornak Apám mestersége s az enyém című verse is:

Mindig biztattál, jó apám:
Kövessem mesterségedet,
Mondtad, hogy mészáros legyek...
Fiaid azonban író lett.

Te a taglóval ökröt ütst,
Tollammal én embert ütök...
Egyébiránt ez egyre megy,
Különböző csak a nevök.

A köztudatban azonban az ezzel ellentétes modell is kialakult (vö.: *Tsudálkozom, hogy nevelhetett egy derék atya elfajult fiakat* [MNSz.]; *fiú tanítja az apját; különb ember légy apádnál; az apád nem ember, ne kövesd őt*; stb.

Az emberi családi relációknak van egy olyan metaforikus kiterjesztése is, amely az állatvilágban végbemenő hasonló relációkra vonatkozik, és a SZÜLŐ-HÍM profilt jelöli. Ez olyan nyelvi kifejezésekben jut kifejezésre, mint például: *a kis fecskék apja; a majomcsaládban az apja; az apja nem eteti a fiókait; szaporításra, tenyésztésre tartott apaállat; ezek a kismalacok ugyanattól az apától valók; a drága apaállatok gondozása nagy figyelmet és sok fáradságot igényel; stb.*

Érdemes megjegyezni, hogy az olyan származékszavak, mint például: *apáskodik, apáskodó, apás, apátlan, atyáskodik, atyáskodó* stb. a következő jegyeket regisztrálják: „gondoskodás”, „a gyermeknek az apjához való ragaszkodása”, „gyengédség”, „szeretet”, „jószág”, „árvának lenni” (az apa halála miatt). A „gondoskodás” jegy az olyan szóösszetételekben is megtalálható, mint például: *kereszt-apa* (aki erkölcsileg kötelezettséget vállalt a megkeresztelt személyért), *a gyámapa, gyámalya, a bérma-apa, a nevelőapa*. Ezt az apának/atyának tulajdonított jegyet felfedezhetjük az olyan metaforikus kifejezésekben is, mint például: [...] *azt várják el a parlamenttől, hogy mint jó atya gondoskodjon róluk, és beleszóljon mindenbe, ami létezik a világban* [...] (MNSz.); *apja volt diákjainak*; stb.

Egyes nyelvi kifejezések viszont arról tanúskodnak, hogy a gyerekek nem mindig a lekötöttség érzésével és hálával viszonyulnak az apjukhoz (vö.: *gazdag ember gyermeke ritkán sír igazán apja halálán; csak innia adj, apját is eltagadja; rossz fiú apja koporsószege; nem gyűjthet annyit a fősvény atya, mennyit tékozló fia elpazarolhat; pénzért az apját is elárulná; sokkal könnyebb egy apának hat gyereket eltartani, mint hat gyerekeknek egy apát; „nehézebb és hosszabb az anyai [...] szeretet a fiú szeretetnél”* [Mikes]; stb.). A gyerekek perspektívájából az apát (atyát) negatív értelemben is minősítik mint konzervatív személyt, aki korlátozza a szabadságot, és rákényszeríti a fiatalokra az olyan viselkedési formákat, amelyeket ők már nem akceptálnak. Ezért a fiatalok néha ironikusan és távolságot tartva viszonyulnak hozzá (vö.: *sajnos, az apukám nem mai gondolkodású ember; ósdi, avitt; az apám nem képes követni a mai világ változásait; az apukámnak nem tetszik a mai fiatalok öltözéke és viselkedése; [...] nyilván arra utalt, hogy a lányt tönkretesz a zord atya tiltó szava* [MNSz.]; *az apukám mindentől eltilt; az apukámnak semmi sem tetszik, amit én csinálok*; stb.

Ezzel kapcsolatban érdemes hozzátenni, hogy az apa/anya pozitív, illetve negatív minősítését főleg a fiatalok körében használatos szleng és a közbeszédben előforduló szinonimák is tartalmazák (pl.: *apafej/ős, apca, apci, apcu, apó, apóca, apóka, apsi, apika* [táj], *apámuram* [rég], *aptya, aptyuk, apuska, csapatfő, dedí* [ang. daddy 'apuka'], *fateo, fater* [ném. Vater 'apa', 'atya'], *fati, fátim* [ném. Vati 'apu'], *fatrom, fatesz, fej, főnök, hős szigor, idomitó, idősöm, nagy fehér, noszter* [tréf. lat. Pater noster ... 'miatyánk'], *öreg, öregfiú, öreg harcos, ösöm, papi(m), papikám, papsic, papu, pápua* [szójáték], *papus, papuska, patyám, sztári* [szln. stari 'öreg'], *tata, táti, tatus, titi, tyatya*).

A sztereotip apa/anya következő jegye az „érett kor” (vö.: *„öreg apa és nagyon fiatal anya gyermekének születet”* [Kuncz]; [...] *a még fiatalkorú, 17 éves apa ellen nemi erőszak alapos gyanújával indult eljárást lezárták* [MNSz.]; *apáddal beszélj, fiú!; ne tanítsd apádat!; ilyen még az apám se látott; apja lehetne; a barátom már húszéves korában apa lett*; stb.), és a „házassági kapcsolatban lenni a gyermek anyjával” (vö. a következő szembeállítás: *apa – feleség* és a *gyermek[ek] apja – agglégény*, valamint: *apa* és *anya* – *gyerek[ek]*). Attól függetlenül azonban, hogy azt az apát, akinek utódai vannak, a saját feleségéhez (a gyermek anyjához) megfelelő viszony jellemzi, találkozhatunk a „magányos apa” fogalmával is. Erre vonatkozó adatok csak a Google keresőprogramban találhatók (vö.: *A magányos apa rövid dzsekiben az üres előszobában várakozott egyetlen gyermekére; [...] a családi kapcsolat megromlásának jeleként a magányos apa lezüllik* [...]; *Ebben a zűrzavaros, örült és pusztító világban végül a gyerekeitől megfosztott magányos és megcsömörlött apa* [...]; stb.).

Érdemes észrevenni, hogy a köztudatban létezik a rossz apa modellje is, például: *erőszakos, felelőtlen, szívtelen apa*; [...] *a családját rettegésben tartó italozó apa* (MNSz.); *Ha az apa börtöntöltelék, ne a gyermekei igyák a levét* (MNSz.); *Nem valamennyi apa támogatta azonban ilyen gondosan gyermekei igyekezetét* (MNSz.); [...] *az apa lép sok esetben* [...] (MNSz.); [...] *nem a fiúnak kéne bűnhődni az apa vétkéért* [...] (MNSz.); [...] *a minimálbéres alkoholista apa gyermeke* [...] (MNSz.); [...] *szakértőorvos megállapította a súlyos pszichotikus apa káros hatását gyermekére* [...] (MNSz.); *Az apa rendszerint az italhoz menekül a problémák elől* [...] (MNSz.); *Az apa soha sem élt együtt gyermekeivel* [...] (MNSz.); [...] *s a ritkán hazatérő apa nevelési tevékenysége is jobbra csupán egy alapos verésben nyilvánult meg* [...] (MNSz.); *Mivel a kislány eközben*

hangosan zokogott, az apa az arcába röhögött, mondván, „ez nem fáj [...]” (MNSz.); Ezután került elő a konyhakés, amellyel az apa hasba szurkálta fiát (MNSz.); külön ember légy apádnál; apánk evett almát, a mi fogunk zsidbad; apánk evett almát, a mi fogunk vásik; apák ettek egrest, fiak foga vásik; Már a malom közelébe jártak, amikor észrevettem, apa a lányát pórázon vezeti (MNSz.); stb.

Érdekes jelenség a társadalmilag kialakult olyan etikai kódex létezése a köztudatban, amely kötelező érvényű az „igazi apákra” nézve. Ez a kódex nemcsak a gyermekneveléssel összefüggő kötelességeket írja elő, hanem a feltétlen illendőséget és a kultúránkban az erotikával kapcsolatosan elfogadott normák betartását is (vö.: *elfajzott apa*; [...] *több izben is megerőszakolta 15 éves kislányát. Az elvetemült apa a vizsgálat során beismerte tettét [...]* [MNSz.]; *Egy cigány faluban egy apa megerőszakolta 12 éves kislányát* [MNSz.]; [...] *mígnem kiderült, hogy egy apa saját kamaszlányával szeretkezik [...]* [MNSz.]; [...] *a 41 éves rokkantnyugdíjas apa szexuális szolgáltatók mellett arra is kényszerítette lányát, hogy [...]* [MNSz.]; stb.). Az elfajzott apa az olyan férfi, „aki a jó szülőhöz kulturálisan hozzárendelt tulajdonságok és életmód teljes tagadását jelenti”. Mindezek ellenére a nyelvi síkon olyan kép dominál, ahol az apa komoly gyermeknevelési képességgel és nagy tekintéllyel bír (vö.: *apai tekintély*; *apai akarat*; *atyának szigorú nevelése látszik meg rajta*; *szigorú apa*; *ezt a szakmát az apámtól tanultam*; *És melyik az az atya, aki követ, vagy skorpiót ad a gyermekének?* [MNSz.]; *annyira hajít apád, mint a sütőlapát* [ha rossz vagy]; stb.). Ezek a jegyek az apának a legmagasabb, legtekintélyesebb helyet biztosítják a családi hierarchiában (vö.: *családapa*; *családfő*; *atyai hatalom*; [...] *a gyermek egészséges fejlődéséhez nemcsak az anyai gondoskodásra, hanem az apa nevelésére is szükség van* [MNSz.], *üsd vágd, nem apád*; *apajog*; stb.). Ezt a családon belüli tekintélyt azonban az apa bizonyos körülmények között el is veszítheti (pl. [...] *a családban megváltoznak a szerepek: ha korábban családfenntartó funkcionáló apa munkanélküli lesz, elveszíti tekintélyét, nem találja helyét [...]* [MNSz.]; [...] *s a nyelvi norma – mely az apa tekintélyére alapozott – szembekerült a gyakorlattal [...]* [MNSz.]; *hol gyáva az apó, anyó nevén hívják a fiúkat* [= ha pipogya a férj, a feleség veszi át a férfit megillető jogokat]).

A *családapa*, *családfő* fogalma a létbiztonsággal is asszociálódik (vö.: *kenyérkereső apa*, *családfenntartó apa* stb.).

A további jegyek, amelyeket a nyelvhasználók az apára vonatkoztatnak, a „vagyon (főleg a föld és a ház) birtoklásával és átadásával” kapcsolatosak, például: *apai/atyai örökség*; *apai ház*; *apáról fiúra száll*; *könnyű annak osztani, kinek apja keresett*; *Az apa azonban hamarosan meghal, és nagy vagyont hagy fiára [...]* (MNSz.); *könnyű annak táncolni, akinek az apja hegedült*; *könnyű annak dúdolni, kinek apja énekelt*; *ott az apád pénze, megfogta az apját* (= gazdag apát, ipát vászolt); *volt az apjának, de nincs a fiának* (= elherdálta az apai örökséget); *ősapai föld*; *ősatyáink földje*; „*A föld, amelyen annyiszor Apáid vére folyt [...]*” (Vörösmarty Mihály); stb.

Az apára/atyára vonatkozó fenti példákból látható, hogy a közmondások és a frazeológiai kapcsolatok inkább a régi patriarchális kultúrát tükrözik, mintsem a mai emberek gondolkodásmódját. Természetesen, ennek a hagyománynak az egyes elemei a mai napig is megmaradtak, például az, hogy a feleség és a gyerekek viselik a férfi (a férj, azaz az apa) nevét, más elemek pedig már elvesztették aktualitásukat, például az a meggyőződés, hogy a családfő kizárólag csak az apa lehet. Érdeemes hozzátenni, hogy a családi név (vezetéknév), a földbirtok és a vagyon a 20. század elejéig mindig apáról fiúra szállt, így az apa azt adta tovább, amit ő kapott az apjától, és az meg az ő apjától. Észrevehető azonban az is, hogy a mai magyar valóságban a legfontosabb szerepet a családban egyre inkább az anya tölti be, bár a nemrégén összegyűjtött kérdőíves anyagunkban szereplő „kiből áll a család?” kérdésre a válaszadók az első helyen mindig az apát tüntették fel (Bańcerowski 2006: 261–71; uő: 2007: 235–46). Érdekes az, hogy a szülőre vonatkozó közmondások az utódoknak majdnem kizárólag hímnemet tulajdonítanak. Ebben bizonyára az a régi szokás tükröződik, miszerint a vagyont és a nevet apjuk utódjaként a fiúk és nem a lányok örökölték. Egyébként ennek a modellnek bizonyos megnyilvánulásai a mai napig is megmaradtak. A köztudatban a továbbiakban is

él az az általános meggyőződés (különösen a férfiak között), hogy sokkal előnyösebb egy fiút nemzeni, mint lányt, mert ily módon lehet biztosítani a származás folytonosságát.

A nyelviileg rögzült meggyőzések szerint az apához hozzárendelt kötelességek és feladatok nem azonosak az anyáéval. Az apa kötelessége biztosítani a családi otthont, valamint gyerekeinek az eltartását, de nem a gyerekek mindennapi gondozását (vö.: *az apukám nagy családi házat épít Óbudán, hamarosan oda költözik az egész család; az apám most vette meg a kétszobás lakást; apai ház; [az anya a fiához]: kérjél kis pénzt az apádtól; „Az én apám reggeltől estig Izzadva lótfut, robotol!”* (Ady Endre); *Mi akkoriban már táboron túl laktunk, apa egy kicsi kőházat bérelt [...]* (MNSz.); *sokkal könnyebb egy apának hat gyereket eltartani, mint hat gyereknek egy apát gondozni; stb.*). Ezen kívül az apának biztosítania kell fiainak és lányainak az anyagi jólétet és a biztonságérzetet is, mert ellenkező esetben a szegénység demoralizálhatja őket (vö.: *apjáról semmi sem maradt, maga sem keresett semmit, mégis dúsgazdag (= tolvaj); maga sem keresett, apjáról sem maradt semmi (= szegény); stb.*

Az apának járó tisztelet megadása, mint kultúrparancs, a keresztény vallásból is következik (a negyedik parancsolat szerint: *Tiszteld apádat és anyádat!*), és az apát az ÉRTEK doménben lokalizálja. Itt elsősorban a gyerekek kedves, szívélyes, hálás viszonyáról van szó az apához, amely többek között számos kicsinyítő megszólításban (hipokorisztkában) jelenik meg (pl.: *apu, apuka, apuci, atyi, atyika* stb.). A társadalmilag elfogadott kultúrmorma által kijelölt kötelességet, hogy az apának meg kell adni az őt megillető tiszteletet, a magyar nyelvben több kifejezés és káromkodás jelzi. A magyar hagyományban megsérteni a saját apát nagy vétkeknek, sértésnek számít, mivel ez a legközelebb álló és a legdrágább személyt érinti. Például: *az apád (apja) keservét!; az apád kinja!; az apja kinját!; az apád!; az apád lelke!; az apját neki!; az apja teremtését!; az atyaistenit neki!; láttam apádat egy rongyos gubában (= tréfás szidalom, ráförmedés); kár volt apádnak a gatyáját megoldani érted (= hitvány, rongy ember vagy); inkább apád küsszékét csinált volna, most lenne mire leülni; te már az apád faszában is geci voltál; még az apja gatyájában volt; menj az apád faszába!; stb.* Rendkívül súlyos bűnnek számít a saját vagy az idegen apa megölése (vö.: *Úgy néz rá, mintha apját-anyját megölte volna; Úgy néz rám, mintha az apját, anyját megölte volna; Mindig olyan, mint akinek apját, anyját megölték; szomorú, mint kinek apját-anyját megölték; apagyilkos; stb.*)

A FÉRJ (az apa/anya szinonimájaként) **profilja** olyan köznyelvi használatra utal, amely azt tükrözi, hogy az információadó (feleség) a mentális terében más személy (gyermek) nézőpontját fogadja el. Ilyenkor a beszélő saját magát más perspektívából látja. Például (az anya megszólítja a férjét): *nézd meg már apja, miért sír a gyerek?; apa, főzzél egy kis kávé; apa, kapszolt be a tévét!; gyere apjukom! (népi); apjuk!; stb.* Ezt a köznyelvi jelenséget több olyan expresszív kifejezésben is megfigyelhetjük, amelyeket általában a férfiak (de néha a nők is a férfiak viszonylatában) koruktól függetlenül bizalmas körben egymás között használnak, és amelyek leggyakrabban csodálkozást, megdöbbenést, meglepődést, valamint bámulatot közvetítenek. Például: *Apám! Tudod mi történt velem?; Apám! Te azt nem úszod meg!; Apám! Ezt ne csináld!; stb.* Ezen kívül egymás közti megszólításként az *apa* szót a nő és a meny is használják.

Az *apa, atya* lexémák az EMBER (SZEMÉLY) kognitív tartományt is előhívják, és benne azt az embert (személyt) profilírozzák, aki:

1. Saját tevékenységével valamilyen fontos eseménynek a kezdeményezője volt (ebben az esetben a tevékenység tárgya nem anyagi természetű objektum), valaminek az alapítója (az intézményre vagy az emberek csoportjára vonatkoztatva), valamilyen kimagaslót alkotott, illetve fontos dolgot fedezett fel. Például: *a javaslat, a terv, az ötlet apja; Ő a hazugság atyja [...]* (MNSz.); *Ő volt a megtorlás szelleme atyja [...]* (MNSz.); *„Hát mit indítványoztam? – kérdi dühödten az indítvány apja”* (Vas Gereben); *a kommunizmus, a dialektika, a gyáripar, a magyar nyelvtudomány, a tudományos szocializmus atyja; a modern alkotmányos rend atyja* (MNSz.), *a magyar népi zene kutatói Bartókban atyjukat tisztelik; [...]* *Így a humánökológia is, Ernst Haeckel az alapító atya óta [...]* (MNSz.); *[...] ő az egyetlen Fidesz alapító atyja [...]* (MNSz.); *Aesopus az állatmese atyja, a szín-*

tetizátor atyja (MNSz.); *Milton Friedman, a chicagói iskola atyja* [...] (MNSz.); [...] *a szociális piacgazdaság atyja* [...] (MNSz.); *A holográfia atyja, Gábor Dénes*... (MNSz.); [...] *a Microsoft atyja*... (MNSz.); [...] *Kemal Atatürk, a világi török köztársaság atyja* [...] (MNSz.); [...] *a művészettörténet-írás atyja* [...] (MNSz.); [...] *a vízlépcső atyja, Julius Binder* [...] (MNSz.); stb.

Egyes nyelvi példák arról is szólnak, hogy a szóban forgó profilnak van egy metaforikus bővítése is, amelyben az a kauzatív jegy, miszerint „okozni (előidézni) valaminek a létrejöttét”, továbbiakban is érvényesül, de az ágens, azaz a cselekvés alanya szerepét nem az ember, hanem valamilyen más jelenség tölti be (vö. pl.: *A tea a legjobb élvezetek atyja* [MNSz.]; *minden siker azonban előbb-utóbb a vereség atyjává válik; A munkáserkölc, a haladás eszméjének szellemi atyja* [MNSz.]); „*Megavult [= előregedett] az ős ház* [...] *Egyszer majd neki vág [= a háznak] a zivatar apja, Beledőlti [= beledőfi] szarvát és a földhez csapja*” [Arany János]; stb.

2. Valamilyen nagyobb közösségnek, embercsoportnak a felettese, vezetője, feje, (pl.: *a pápa egymilliórd római katolikus lelki atya* stb.), valamint a szeretett, nagyrabecsült vezére (pl.: *Árpád apánk; Kossuth apánk; „Kossuth apánk alatt [...] kitétem magamért a kardommal* [Mikszáth Kálmán]). Az erre vonatkozó egyes nyelvi példáknak viszont jellegzetes nyelvi formája van. Többségük olyan frazeológiai kapcsolat, amelyeket az *apa* lexémát tartalmazó különböző fokú idiomatikusság jellemez. Például „azt, aki a család élén áll” *családapának*, „azt, aki a maffia élén áll” *keresztapának*, „azt, aki az egyetemes egyháznak a felettese” *szentatyának* hívjuk. Az olyan kifejezések viszont, mint például *városatyja, honatyja, a haza atyja, a nemzet atyja, a nép atyja, egyházatyja* (tehát „az, aki a város, a nemzet, a nép, illetve az egyház élén áll”) szemantikailag teljesen szabályszerűek – jelentésük a *város, a hon, a haza, a nemzet, az egyház* stb. és az *atyja* (vezetői profilban) lexémák tartalmának az összessége. Az előzőleg felsorolt lexikális egységeknek az aszimmetriája különböző lehet, és nemcsak a kétértelműségükkel függ össze (vö. a *keresztapa* két lehetséges értelmezését: 'az, aki erkölcsi kötelezettséget vállal' és 'a maffiavezér' vagy a *családapa* kifejezést nem a 'családfeje', hanem 'a számos utód apja' értelemben), hanem az idiomatikus jellegükkel is (vö.: *szentatyja* kifejezést). A *szent* és az *atyja* összetevőkből nem következik az, hogy e két névből képzett deszignátum az egyházi hierarchia élén álló személyt jelenti.

A 2. pontban tárgyalt kérdéshez az Isten fogalma is szorosan kapcsolódik. Az *Atyaisten* szó a **SACRUM doménben** a mindenségnek a felettését profilírozza, aki a világ megteremtője, mindenható uralkodója, a szentháromság első személye (vö. *Hiszek egy Istenben, mindenható Atyában, mennynek és földnek teremtetőjében* [...]. [Az apostoli hitvallásból]). Ily módon hierarchikus rendszert állapíthatunk meg, amely az *apa* és az *atyja* lexémákkal jelölt egyes személyek által gyakorolt hatalomnak a fokozatát és terjedelmét határozza meg:

- a) atya, mint „az, aki mindenségnek a felettese” (*Atyaisten*)
- b) atya, mint „az, aki a nemzet élén áll” (*a haza atyja, a nemzet atyja, a nép atyja*)
- c) atya, mint „az, aki a város élén áll” (*városatyja*)
- d) apa, mint „az, aki a család élén áll” (*családapa*).

3. Védnöki, pártfogói funkciókat tölt be. Tehát itt olyan személyről van szó, aki megfelelő tekintéllyel is rendelkezik. Ezt a konceptualizációt az olyan kifejezésekben fedezhetjük fel, mint például: *atyai módon gondoskodott a fiatal írókról és művészekről; atyailag gondoskodott a fiatalokról; szívesen atyáskodott hivatali alárendeltjeivel; atyailag gondoskodott az árvákról*; stb. „Az, aki valakinek a pártfogója (patrónusa)” profilnak a további konkretizálása (specifikációja) az előhívott tartalom szűkítéséhez (korlátozásához) vezet, amelyet úgy lehet meghatározni mint „az, aki valakinek az erkölcsi patrónusa”, és aki a keresztény értelmű *keresztapa* frazeologizmus nyelvi alakjában jelenítődik meg.

Az *apa/atyja* fogalmának a kognitív bázisa magában foglalja **AZ ELŐDNEK LENNI domént** is. Az *apa* lexémának a profilírozott jelentése ebben az esetben megegyezik az *előd* (ős) szó mögött

rejlő jelentéssel (vö.: *ezt a földet apáink nemzedékről nemzedékre mindig megvédték; őseim szereztek ezt a földet; most is apáink szokása szerint élünk; atyáink emléke; apáink már sok mindent tudtak, amit mi újra tanulunk; apáink negyvennyolcban a zászlók alá álltak; „A politikai jogokat vérrel szerezték apáink”* [Vas Gereben]; stb.). Ha a konkretizálásban (specifikációban) figyelembe vesszük az időtényezőt, akkor ennek a profilnak az *előző nemzedék* kifejezés által takart tartalom fog megfelelni. Az *apa* szó ebben az értelemben általában többes számban szerepel, és ez azt jelenti, hogy a családi profil olyan metaforikus bővítésen ment át, amely kiterjedt az egész közösségre, de ilyenkor „felfüggesztésre” kerül a „férfinak lenni” definíciós jegy, mert a szóban forgó tartalom a nőkre is vonatkozhat (vö.: *ez a régi szokás még apáinktól, sőt ősapáinktól maradt ránk*). Érdemes észrevenni, hogy a szóban forgó profil annak ellenére, hogy az általánosabb jelentésnek (‘előd’) a specifikációja, a kronológiai vonatkozásban elsődlegesnek tűnik. A szemantikai evolúció valószínű útja a következő módon ment végbe:

„előző nemzedék” → a nagyon általánosan felfogott „előd” vagy „ős”.

Ehhez kapcsolódik az *Atyaisten* kifejezés is, amely úgy értendő, mint „Az, aki a kezdet kezdetén volt” (vö.: *Hiszek egy Istenben, mindenható Atyában, mennynek és földnek teremtőjében* [...] [Az apostoli hitvallás]). Az így értelmezett „Isten” megelőzi az egész világnak, azaz az összes tárgynak és embernek a megjelenését. Nagyon érdekes jelenség az *apa* lexéma használata az „Ádám, mint (a Biblia szerint) az emberiség ősapja” értelemben is (vö.: *Ádám apánk*).

Az *apa/atyja* fogalmának a feljebb tárgyalt jelentése lehetővé teszi az alábbi kronológiai séma megállapítását:

- a) atya mint „az, aki a kezdet kezdetén volt” (*Atyaisten*),
- b) apa mint „az egész emberiségnek az elődje” (*Ádám*),
- c) apa mint „előd” ([pl. *Noé*, aki a vízözön után az emberi nem második törzsatyja]),
- d) apa/atyja mint „előző nemzedék” (pl. *apáink nemzedéke, atyáink emléke*).

A **SACRUM doménben** az *atya* lexéma az Istent, azaz egy transzcendens létet profilíroz. A konceptualizáció a következő aspektusokra terjed ki: „minden létnek az elődje lenni”, „kreatív (teremtő) funkciók”, „okozni (előidézni) valaminek a létrejöttét”, „legmagasabb hely a hierarchiában”, „hatalom”, „tekintély”, „tanári funkciók”, „szeretet”, „gondoskodás”, „olyan »transzcendens személy«, akiről himnuszokban szokás beszélni”. Ennek a transzcendens profilnak a legadekvátabb értelmezését a Szentírásban találhatjuk:

Miatyánk, ki vagy a menyekben, szenteltesd meg a te neved. Jöjjön el a te országod. Legyen meg a te akaratod, miképpen a mennyben, azonképpen itt a földön is. Mindennapi kenyerünket add meg nekünk ma. És bocsásd meg a mi vétkeinket, miképpen mi is megbocsátunk az ellenünk vétkezőknek. És ne vigy minket a kísértésbe, de szabadíts meg a gonosztól (Az Úr imádsága).

Láthatjuk, hogy a korábban felsorolt aspektusok, amelyek az „Atyaisten” attribútumainak az összetevői, potenciálisan előhívhatók ebben a viszonylag rövid szövegben. A Miatyánk eleje („Miatyánk, ki vagy a menyekben [...]”) előhívja a „Legmagasabb Lét” kreatív funkcióit és egyidejűleg az atyai szeretetét is. A szöveg további részei olyan aspektusokról szólnak, mint a világmindenség fölött gyakorolt hatalomról, legmagasabb helyről a hierarchiában („[...] szenteltesd meg a te neved. Jöjjön el a te országod. Legyen meg a te akaratod, miképpen a mennyben, azonképpen itt a földön is [...]”), az emberekről történő gondoskodásról, stb. („[...] Mindennapi kenyerünket add meg nekünk ma. És bocsásd meg a mi vétkeinket, miképpen mi is megbocsátunk az ellenünk vétkezőknek. És ne vigy minket a kísértésbe, de szabadíts meg a gonosztól”).

Itt érdemes megemlíteni, hogy az *Atyaisten* fogalomnak olyan metaforikus kiterjesztése is van, amely az **EMBER (SZEMÉLY)** kognitív tartományban olyan magas és fontos beosztású személyekre

vonatkozik, akik a különféle intézményekben, szervezetekben, vállalatokban stb. a legnagyobb döntési hatalommal rendelkeznek, például: *az apukája valami atyaisten volt a vasútnál; azt hiszi magáról, hogy ő az atyaisten; atyaistennek képzeli magát; ő az atyaisten ebben az üzemben;* stb.

Az emberi viselkedés a sacrum iránt, amely például a különféle szertartásokban, imákban stb. nyilvánul meg, a VALLÁS doménnek a tartalmát alkotja. Itt a *lelkiatya* lexémáról, mint egyházi személynek a címéről van szó, amely potenciálisan a következő aspektusokat profilírozza: „az Isten földi helyettese”, „morális tekintély”, „tanári funkciók”, „a vallási hagyományok ápolása és átadása”, „gondoskodás”, „magas hely a hierarchiában”. Itt az *atyának* két szinonimája lehet: a *pap* és a *szereztes*. Példák: *Összeegyeztethető ez azzal a tanítással, amit éppen Pajor atya a szószékről prédikál vasárnaponként?* (MNSz.); [...] *Hermelin atya: A mi egyházunk is tart nyilvános böjtöt [...]* (MNSz.); [...] *valószínűleg a tibériási kolostorból. – Kirill atya! – mondja Anna [...]* (MNSz.); *Ne félj az atyától. Az atya Istent helyettesíti itt a földön* (MNSz.); *Tornyos páter, jézusistársasági atya [...]* (MNSz.); [...] *Kerkai Jenő jezsuita atya ünnepélyes misét tartott a Horánszky utcai kápolnában [...]* (MNSz.); [...] *Bíró Benedek ferences atya [...]* (MNSz.); *tisztelendő atyám; atyám, szánom bűneimet!; pappal temették; a pap gyóntat valakit; miséző papnak a liturgiában előírt színű díszes ruhában volt; [...]* *Ő, mint az egyetemes kereszténység atya, viselje szívén ezen hívők sorsát [...]* (MNSz.); stb.

Az *apa/atya* már feljebb tárgyalt különböző profiljai mellett megfigyelhetünk még más jellegű jelenséget is. Nevezetesen arról van szó, hogy ha ezt a fogalmat úgy interpretálhatjuk, mint „az X személy viszonyát Y-hoz”, akkor a terjedelmét alkotó objektumok számukat tekintve hierarchikusan rendeződnek. A 'szülő' jelentés implikálja a gyerekhez, gyerekekhez, illetve az egész családhoz, tehát nem nagyszámú személycsoporthoz való viszonyt. A 'városatya' jelentés előhívja a város lakosainak nagy csoportját, amelynek ő a képviselője, viszont a „nemzet atyja”, a „nép atyja” az adott nemzet, nép minden képviselőjéhez való relációra utal. Az „Ádám apánk” fogalom feltételezi az egész emberiséget, az „Atyaisten” viszont kiterjeszti az apaságát minden létező létre.

Az *apa/atya* fogalmának a magyar nyelvben rögzült képe általában pozitív asszociációkból tevődik össze, de a felszínre kerülnek a negatív jegyek is. A feljebb vázolt nyelvi kép nemcsak a hagyományosan rögzült kultúrmentát közvetíti, hanem figyelembe veszi a mai társadalmi realitásokat is. A mai társadalmi változások eredményeként a hagyományos családmodell, úgy tűnik, felbomlóban van, amelyre a válások növekvő száma is utal (vö.: [...] *nagyobb meggyőződéssel mutat rá, hogy a hagyományos kétszülős [apa – anya] családmodell felbomlása az oka számtalan társadalmi betegségünknek [...]* (MNSz.); [...] *Akarva- akaratlanul a hagyományos családmodell ellen irányul, ahol az apa keres és az anya otthon gondoskodik a gyermekekről [...]* (MNSz.); *Magyarország vezet az egygyermekes, apa vagy anya nélkül felnőtt gyermekek számában [...]* (MNSz.); [...] *A válások legnagyobb vesztese a gyerek. Lényegében apa – olykor anya – nélkül nő fel [...]* (MNSz.); [...] *a gyermeknevelés költségei is egyre nőnek. – A hiányzó apa keresetét nem pótolja a tartásdíj és a nagyobb szociális jövedelem sem [...]* (MNSz.); stb.

Az *apa/atya* a fentiekben elemzett sztereotípiája azoknak az asszociációknak a halmaza, amelyeket a magyar közösség tulajdonít ennek a fogalomnak. Ezek kiegészítik a szóban forgó mentális objektum denotációs jegyeit. Az elemzett fogalom belső taxonómiája arról tanúskodik, hogy a terjedelmét alkotó jelentéseket különböző fokú konvencionalizálás jellemzi. A köztük meglevő határok néha elmosódnak, néha pedig közös doménnek tartalmazhatnak. Úgy tűnik, hogy a legjobban rögzültnek a magyar nyelvben a családi profilt kell tekinteni.

SZAKIRODALOM

A magyar nyelv értelmező szótára (= Értsz.) 1984. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Bańcerowski Janusz 2006. A világ nyelvi, tudományos és kultúrképe mint a második válóság komponensei.

Nyr. 130: 187–98.

Bańcerowski Janusz 2006. Az <anya> fogalmának nyelvi képe a magyar nyelvben. Nyr. 130: 261–71.

- Bañcerowski Janusz et alii 2007. A <család > fogalma a világ magyar nyelvi képében (egy kérdőíves anyag tükrében). *Nyr.* 131: 235–46.
- Bárdosi Vilmos (szerk.) 2003. *Magyar szólástár: szólások, helyzetmondatok, közmondások értelmező és fogalomköri szótára*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Biró Izabella–Schlandt Henrik 1937. *Szólások és fordulatok. Magyar–német gyűjteménye*. Kilián Frigyes Utóda M. Kir. Egyetemi Könyvkereskedése, Budapest.
- Eőry Vilma (főszerk.) 2007. *Értelmező szótár + (= Ért+)*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Etimologisches Wörterbuch des Ungarischen (= EWU)* 1992. Akadémiai Kiadó, Budapest. Lieferung I.
- Grétsy László–Kovalovszky Miklós (főszerk.) 1980. *Nyelvművelő kézikönyv (= Nymkk.)*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Kiss Gábor (szerk.) 1998. *Magyar szókincstár*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Kövecses Zoltán 2005. *A metafora. Gyakorlati bevezetés a kognitív metaforaelméletbe*. TYPOTEX, Budapest.
- Magyar Nemzeti Szövegtár (= MNSz.)* 1998–2003. Magyar Tudományos Akadémia. Nyelvtudományi Intézet, Budapest.
- Margalits Ede 1896. *Magyar közmondások és közmondásszerű szólások*. Kiadja Kókai Lajos a Millenium Évében, Budapest.
- Nyomárkay István 2000. A világ nyelvi képe az idegen szavak tükrében egy horvát drámában és magyar fordításában. *Nyr.* 124: 487–94.
- Nyomárkay István 2006. *A hazugság fogalmának képe a magyar nyelvben*. *Nyr.* 130: 389–99.
- O. Nagy Gábor 1976. *Magyar szólások és közmondások* (2. kiadás). Gondolat, Budapest.
- O. Nagy Gábor–Ruzsiczky Éva 1978. *Magyar szinonimaszótár (= MSZsz.)*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Pusztai Ferenc (főszerk.) 2003. *Magyar értelmező kéziszótár (= MÉrtksz.)*. (Második átdolgozott kiadás). Akadémiai Kiadó, Budapest.
- T. Litovkina Anna 2005. *Magyar közmondástár*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Zaicz Gábor (főszerk.) 2006. *Etimológiai szótár (= Etsz.)*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.

Bañcerowski Janusz

SUMMARY

Bañcerowski, Janusz

The linguistic image of the notion of ‘father’ in Hungarian

Apa and *anya* (both: ‘father’) are the names/call words of two intersecting cognitive domains that include all associations established in Hungarian with respect to these notions. Their cognitive base is made up by several domains. For instance, in the domain FAMILY, three profiles can be distinguished: those of BEGETTER, PARENT, and HUSBAND. (By metaphorical extension of human family relationships, also PARENT – MALE.) Further domains of the cognitive base include HUMAN BEING (or PERSON), as well as VALUE, SACRUM, FOREBEAR, and RELIGION.

The stereotype of ‘father’, analysed in this paper, is a set of associations that the Hungarian community attributes to this notion and that complement the denotative features of the mental object at hand. The internal taxonomy of the notion under consideration reveals the fact that the meanings constituting its extension are characterized by various degrees of conventionalization. The boundaries are sometimes blurred, and may involve shared domains. It appears that the family profile is the most fully established one in Hungarian.

The present paper is based on the material of the Hungarian National Corpus, several Hungarian dictionaries, collections of proverbs and phraseologisms, articles on language cultivation, as well as on linguistic data collected from everyday speech.

Ismét a morféma újradefiniálásának szükségességéről

A körülmények inkább szerencsétlen, de azért végül mégis szerencsés találkozása folytán ma (2007. aug. 11.) került kezembe Kenesei István csaknem 3 évvel (2004: 441–5) ezelőtt megjelent *Szavak, morfémák, toldalékok* című cikke, amelyet teljes egészében csak a nézeteink között mutatókülönbségeknek szentelt. Eddig mindketten több munkát jelentettünk meg a morféma-rendszerezéssel kapcsolatban.¹

A Magyar Nyelvőrben annak idején A nyelvtudomány műhelyéből című rovat az én cikkemmel indult. Örülök a cikkeimre történő kis utalásoknak is, s még „legmerészebb álmaimban” sem gondoltam, hogy nyelvészetünk egyik jeles képviselője teljes hozzászólást ír „ad hominem” kritikáimra válaszolva. Kenesei kezdő és befejező mondatában megállapítja, hogy „Pete István [...] nem kis feladatot tűzött maga elé azzal, hogy – mint mondja – újradefiniálja a morféma fogalmát, illetve ezen belül meghatározza a »zéró kategória« használatát” (2004: 441). „Pete cikkei több problémát vetnek fel, mint amennyit megoldanak” (2004: 445). Vagyis nem „apró-cseprő” feladatot tűztem magam elé, a felvetett problémák kisebbik hányadát talán megoldottam, nagyobbik hányada – annak ellenére, hogy én mindegyikre javasoltam megoldást – továbbra is nyitott. A vita esetleg kollégáinkat is ösztönzi a felvetett kérdések továbbvitelére. A problémákra általánosabb kérdésfelvetések keretében reagálok.

Mi káros, mi nem? Teljesen egyetértek Keneseivel, hogy felesleges bárkinek is aggódnia a nyelvészeti szakmunkákban fellelhető különböző meghatározások és irányzatok miatt. Én soha egyetlen munkámban sem írtam, hogy a nézetek sokfélesége „káros volna tudományunkra nézve” (Kenesei 2004: 441). Én sem kedvelem azonban „a terminológiai zűrzavar” növelését. Vö.: „Természetesen itt is és a továbbiakban minden elméleti megfontolás ellenére, a terminológiai zűrzavart elkerülendő megtartjuk a hagyományos elnevezéseket” (2000: 127). A *rag* és a *jel* megtartásáról van szó.

A metanyelvi terminológia változatosságáról, avagy mi ellen is „hadakozom”? A nyelvtudomány többek között valamely nyelv szerkezetén belüli különböző szintek (ang. *levels of language*, ném. *sprachliche Ebenen*, or. *уровни языка*) **formai és tartalmi** rendszerének a leírása. Ez a leírás magától értetődően különböző elméleti keretekben s az elmülethez kapcsolódó eltérő metanyelven lehetséges. Én – Kenesei szavaival élve – csak az ellen „hadakozom”, hogy ugyanazt a nyelvi jelentést egy már meglévő, általánosan elterjedt műszó helyett egy másik nyelv nyelvtanából átvett tükörszóval vagy „kitalációinkkal” helyettesítsük: az angol *government* például nem *vonzat*, ahogy ezt megszoktuk, és ahogy ez Ország László szótárában is található, hanem *kormányzás*, az *alapszóból fej* (ang. *head*) lett, a *bővítményből* pedig *módosító* (ang. *modifier*), az *időhatározóból* így *időmódosító*. Trón Viktor *Fejközponti frázisstruktúra-nyelvtant* írt. (A strukturális mondatban nem ilyen?) Jó lenne, ha a *határozószó* 'adverb' **szófaji** terminust és a *határozó* 'adverbial' mondatrészi

¹ Kenesei István 1996. Képző vagy nem képző? In: Terts István (szerk.): *Nyelv, nyelvész, társadalom: Emlékkönyv Szépe György 65. születésnapjára barátaitól, kollégáitól, tanítványaitól*, JPTE PSZM Projekt Programiroda, Pécs, 91–5. – A toldalékmorfémák meghatározásáról. *Nyr.* 1998. 122: 67–80. – Ezeken kívül a monumentális *Strukturális magyar nyelvtan Morfológia* című 3. kötetében (szerk. Kiefer Ferenc, 2000. 73–136) ő írta a *Szavak, szófajok, toldalékok* című részt.

Pete István: Az összetételek tipológiájáról. *MNy.* 1995/2. 91: 270–81. – Az inkorporáció kérdéséről a magyarban. *Nyr.* 1997/1. 121: 34–43. – A szóképzés kompozicionális jellegéről. *Nyr.* 1997/4. 121: 470–5. – A szó szerkezeti és derivációs elemzése. *Nyr.* 1999/4. 123: 483–95. – A magyar igeragozás típusai. In: Büky László–Maleczky Márta: *A mai magyar nyelv leírásának újabb módszerei, III.* Szeged, 1998. 133–48. – A szó szerkezeti és derivációs elemzése. *Nyr.* 1999/4. 123: 483–95. – Strukturalista és strukturális nyelvreírás. *Nyr.* 2000/3. 126: 351–9. – Hány esetük van a magyar főneveknek. *Nyr.* 2003/3. 127: 308–13. – Szófajaink rendszere és hierarchiája. *MNy.* 2000/3. 96: 257–72. Zérók és nem zérók, kis pro-k és nagy PRO-k a magyarban. *Nyr.* 2004/3. 128: 326–38. A morféma újradefiniálásának szükségessége. *Nyr.* 2004/2. 128: 187–95. – Morféma-rendszerezésünk vitás kérdéseiről. *MNy.* 2006/2. 102: 154–69. – A határozott tárgyas ragozásról. *Nyr.* 2006/3. 130: 317–24.

terminust következetesen helyükön használnánk. Továbbá az ellen is „hadakozom”, hogy szintaktikai műszavakat (*függellen szó, függőszó*) vagy a morfémák rendszerezésére használt terminusokat (*toldalékok*) összevegyítve lexikális elemek elkülönítésére használjuk. (A *lexikális elemek* elnevezés nekem a MMNYR.-ben [I. 1961: 295–332] található **szóelemtant** asszociálja.) Az ellen is „hadakozom”, hogy Kenesei az inflexiós morfémák jelekre és ragokra történő bontását folyamatosan „magyar grammatikai hagyományként” értékeli (2000: 122, 127). Azt meg végképp nem értem, hogy az angol *inflection* terminust miért a magyar raggal s miért nem a magyar jellel azonosítja, hisz az angolban nincs esetenként változó esetrag és személyenként változó személyrag. Vö.: „ige-neveket meghatározó affixumok nem képzők, hanem inflexiós affixumok, vagyis ragok, illetve jelek a hagyományos magyar nyelvtani terminológia szerint, amelyben a ragokat megelőző inflexiós morfémáknak külön nevük van, amikor ragok előtt állnak: jelek” (2000: 127, 122). Gondolatmenetének további részében is természetesnek tartja, hogy „a külföldi szerzők a jelet és a ragot nem vizsgálják külön, hanem inflexió néven említik azokat a todalékokat, melyeket a magyar szakirodalom főleg elhelyezkedésük alapján két további csoportra oszt” (2000: 129). A „külföldi” helyett miért nem lehet a valóságnak megfelelően azt írnia, hogy az angol grammatikai hagyomány minden szóalakképzést (névszóragozást, igeragozást és a fokozást) inflexiónak, a benne részt vevő morfémákat inflexiós képzőknek (morfémáknak, affixoknak, egyeseket néha végződésekknek, például a latin esetragokat, az angol főnevek többes számát jelölő morfémát) nevezi: *inflection, inflectional suffix (affix, morpheme, ending)*. Vö.: „1874 H. SWEET Old English is the period of full inflections [...] Middle English of levelled inflections [...] and Modern English of lost inflections” (The Oxford Dictionary of English Grammar 1994: 204). Valamint: **ending** The final part of a word, constituting an inflection (135). Vö. or. окончание 'rag'. A németben az angol *inflection* megfelelője *Flexion* (pontosabban *Flexionssuffix* és *Flexionsendung*). Nemegyszer leírtam, hogy az oroszban már alapfokon megkülönböztetik a **szó-** és **formaképzőket** (словообразующие и формообразующие суффиксы), valamint a **ragot** (флексия/окончание). A orosz formaképzők szinte teljesen megfelelnek a magyar jeleknek. Kis-Erős Ferenc nyelvtana (1915: 374) **képzőszerű jelekről** (vagy rövidebben csak **jelekről**) ír. Vagyis a képzők új szót képezve a szó valamennyi grammatikai alakjában megmaradnak, a képzőszerű jelek viszont egy szó grammatikai alakját képezik, s mint ilyen „képzők” egy szó valamennyi esetében vagy személyében ott vannak, a ragok viszont esetenként vagy személyenként váltakoznak. Ezt a Magyar Nyelvőrben (2004: 194) szintén leírtam. Ennek ellenére Kenesei úgy véli: „Pete nem érvel, hanem kategorikusan kijelenti: »A magyarban **esetragokat, igei és névutói személyragokat**, valamint **birtokos személyragokat** különböztetünk meg...«” Szögletes zárójelbe téve éppen azt hagyta ki, amit hiányol: „Ezek [ti. a **ragok**] a ragozási paradigmában esetenként, illetve személyenként változnak meg.” Kenesei azonban még mindig nem tudja eldönteni, „hogy képzőről vagy inflexiós morfémáról van-e szó, mint például a határozók *-an/-en* todaléka esetén” (2004: 444). Tessék elragozni például a *lassan* és *szépen* határozószókat. Ha ez nem sikerül, akkor nincs rag. A rag a szónak ragozáskor váltakozó része. (Vö.: **decline**: inflect a word through different cases; give in set order the cases of. Chalker–Weiner 1994: 1004). De elég arra gondolnunk, „hogy ha **szófajváltás** történik, akkor a végződés csakis képző lehet”. Ezt Kenesei írta le (2000: 131).

Bizonyára egyetértünk abban, hogy szükséges az idegen nyelvek ismerete. A latin kötelező oktatásának a megszüntetése ellen gyakran hangoztatott érv, hogy nagyban segítette más nyelvek elsajátítását. A „veszteség” az anyanyelv leírásának általános nyelvészeti szempontú megközelítésével és a nyelvészeti fogalmak nagyjából azonos fokú differenciálásával, valamint más nyelvek (elsősorban az angol, a német és az orosz) általánosan használt terminológiájához való igazodással jelentősen enyhíthető. Kenesei ez irányú igényem kifejezését „felelősségre vonásként” interpretálja. Vö.: Pete István (2004: 191): „Számomra érthetetlen a nyelvtudományban már elég régen meghonosodott »szabad és kötött szógyökerek« [ang. *free and bound roots*, ném. *freie und gebundene Wurzels*, or. *свободные и связанные корни*] mellőzése (vö. H. Pelz 1975: 16).” – Kenesei István (2004: 443): „[Pete] azért vont felelősségre, mert úgymond mellőzöm a nyelvtudományban már

elég régen meghonosodott »szabad és kötött szógyökök« terminusok[at]”. Az „érthetlenség” részéről csak annyit jelent, hogy nem értem az okát a már „honos” terminus mellőzésének. Sajnálom, hogy a magyarázat most is elmaradt.

Saussure és a morfológia: lehetséges-e szintaxistól független morfológia? Kenesei (2004: 441) szó szerint idézi Saussure-t, a 443. oldalon átfogalmazott formában ismét figyelmembe ajánlja, hogy „már Saussure is megmondta, hogy nincs morfológia szintaxis nélkül”. A nyelvészetben volt egy hangközpontú, majd szóközpontú nyelvészet, a strukturalizmusban a nyelvészet mondatközpontú lett, a posztstrukturalizmus ezt szöveggözpontúvá tette. Vö.: Kelemen János: „A filozófiai nyelv-analízis meghaladta ugyan a szóközpontú elméleteket, de ugyanúgy megáll a mondatnál, mint a nyelvészet [...]. Kétséges, hogy szempontjai e határon túl is alkalmazhatók...” (1981: 293). Kelemen csak azért idéztem, mert már egy negyed századdal ezelőtt is túlhaladott volt a mondat nélkül semmi sem lehet nézettel való tagadása egy nem mondat szintű nyelvelírásnak. Egyébként a *Strukturális magyar nyelvtan* szerkesztője is követhette volna a saussure-i gondolatok jegyében szerkesztett MMNYR.-t, amelyben nincs morfológia, de Saussure ellenére „elfér” egymás mellett a 900 oldalas strukturális mondat és a több mint ezer oldalas strukturális morfológia. A nyelvhasználatban a morfológiai és a szintaxis elválaszthatatlanok egymástól és a többi nyelvi szinttől is. (Ezt bizonyítja például a *morfoszintaxis* megjelenése is). De a következő kis vicc pedig a szövegtantól való elválaszthatatlanságot igazolja:

Felirat a szigorú főnök irodájának ajtaján:

Szereti a repülést?

Szeret új emberekkel megismerkedni?

Szereti a szabadságot?

Míndez az Öné lehet, ha még egyszer lazsáláson kapom!

A morfémán és „a nyelv szótára”. Kenesei elmagyarázza, hogy „a beszélő nyelvi tudása szempontjából [...] a morféma nem más, mint egy elemzési szint, de valójában nem releváns abból a szempontból, hogy mik a nyelv szabályrendszerének »engedelmeskedő« alapegységek. Ezek ugyanis a nyelv szótárának egyedileg listázandó elemei, vagy ahogy di Sciullo és Williams (1987) nevezi: »listémák«. StrMorf. kötete tehát ezért nem szentel különösebb figyelmet a morféma meghatározásának” (2000: 441). Hogy mi „a nyelv szótára” (másképpen „a lexikon” (2000: 105), erről Kiefer Ferenc *A szótár* című alfejezetben bővebben, de nem egyértelműen tájékoztat (2000: 25–37), sőt még egy **szótár** → **szintaxis** → **fonológia** komponensekből álló nyelvelméletről is ír (25). Végezetül amellett érvel, „hogy a morfológia helye a szótár – függetlenül attól, hogy szóképzésről, szóösszetételről vagy ragozásról van-e szó”. Ha ez a meggyőződése, akkor mi végre szerkesztette a StrMorf.-ot? Jelenleg a morfológián belüli morfémán, de minden nyelvészeti diszciplína és a **szótártan** (ang. *lexicography*) a nyelvészet más rendeltetésű különálló részei. Az, hogy mi tartozik egy szótárba, az egyre differenciáltabbá váló szótártípusoktól és a szótárszerkesztőktől függ. A 7 kötetes ÉrtSz.-ban például még nem szótározzák a képzőket és a ragokat, az ÉrtKSz.-ban – ha csak egy részüket is – már igen. A Duden-féle *Deutsches Universalwörterbuch*ban a szavak morfémákra való tagolását is megtaláljuk. Az oroszban már **32** szótártípust különböztetnek meg. A nyelvtani szótárak közül kiemelkedik A. A. Zaliznjak grammatikai szótára (2. kiad. 1980), amely 100 000 szó **teljes** grammatikai jellemzését adja. Vagyis nemcsak a morfémákat, hanem az egész morfológiát, szóképzést, sőt még a mondatban egy részét is lehet szótárakban „listázni”. É. Kiss és Szabolcsi szerint: „A mondatani szabályokat a szótár »táplálja«” (1992: 44). Végül kijelenthetnénk, hogy csak a textológiának van „valóságos tárgya”. Én továbbra is úgy látom, hogy a szótár csak **összegezi és szótárosítja a különféle nyelvészeti diszciplínák** eredményeit, de nem helyettesítheti azokat. Erre egy friss példa: a Pusztai Ferenc szerkesztette ÉKSz. „szótárosította” és átkeresztelte a nyelvi tényeknek megfelelő birtokos személyragokat annak nem megfelelő birtokos személyjelekké. (Az ige személyragjai vi-

szont megmaradtak ragoknak.) (A *nemtudomka* – Papp 1994 – szóban már nincs személyrag: **nemtudodka* stb.) Egy szóban lehet két rag is: *Sokszor lótok-futok a semmiért.* Az a vélemény sem kivétel nélküli állítás, hogy a rag után nem állhat szóképző morféma. Az oroszban élő (mozgó, esetenként és személyenként változó) ragok után is állhat szóképző morféma: *кто-то, кого-то, кому-то* 'vki, vkinek', *трудиться* 'dolgozni', *труж-у-сь, труд-ишь-ся, труд-ят-ся, трудяц-ишь-ся, трудяц-его-ся* 'dolgozó – dolgozót / dolgozónak a...'. Sőt a magyarban a személyes névmások váltakozó **esetragjai** után is állhatnak személyenként váltakozó személyragok: (*én*)*velem, (te)veled, (én)értem.* Több határozószó (például: *magyarul*) képzője zárómorféma, mégsem rag. Vö.: „Pete ama kérdésére, hogy a *kijárat* szóban mi a *jár* »gyökér«, a fejezetben viszonylag pontos választ lehet kapni. A *jár* természetesen független szó, amint a *ki* is. Mivel azonban az *-at* toldalék nem produktív, és ezért a nyelv szótárában nem az »aktív«, csupán a szófajt és a képzés tövét felismerni segítő »passzív« részben van felsorolva, a *járat* szót külön címszóként kell jegyezni. Csakhogy a *kijárat* nem a *ki* + *járat* összeadásából, de nem is a *kijár* + *at* (termékeny) szóképzésből származik, mivel igekötőt főnévhez nem tehetünk, és mint láttuk, az *-at* nincs benne az »aktív« szótárban, de még ha benne lenne is, az állomásról »kijárni« legfeljebb a vasutasok szaknyelvében a vonat, de nem az utas szokott. Nincs mit tenni: a *kijárat* szónak külön egységként kell szerepelnie a szótárban” (Kenesei 2004: 443–4). Én a morfológián belül választom el a morfémát a morfonológiától és szófajtantól, a morfémátanon belül a morfémarendszerezést, szóalakképzést, szóképzést és összetételek című alfejezeteket különböztetek meg. Egy szó jelentéseinek ismerete sokszor a beszélőtől is függ. Én például 3 évig naponta *bejártam* (gyalog) a 7 km-re lévő tanyáról Debrecenbe, ahol tanultam, és *kijártam* a tanyára. Pusztainál az ÉKSz.-ban a következő szavak, képzők mind külön **címszóként** szerepelnek: *jár* (17 jelentéssel), két *járat* 3-3 jelentéssel, a *kijár* igének 8 (!) jelentése van (Kenesei csak a másodikat ismeri), található egy *kijárat* tárgyas ige 3 jelentéssel, egy 2 jelentésű *kijárat* főnév, továbbá egy *-at/-et* igéhez járuló főnévképző 5 jelentéssel. (A negyedik jelentés *ritk.* <A cselekvés helyének megnevezésére> *Kijárat, bemenet.*) Van még egy *-at/-et* igeképzős *jár* gyökerű ige is: *kongat, járat.* A *ki-* morféma 4 jelentésű határozószó. Tehát valóban „nincs mit tenni”: „a nyelv szótára, lexikona” csak összekuszálhatná ezt a szinte ideálisnak tekinthető „kézi” szótározást. S végül, Kenesei megkerülte a kérdésemet: a *kijárat* szóban a *jár* és a *ki* szóelemek (szógyökér és prefix), a független szó (bloomfieldi terminussal „szabad szó”) maga a *kijárat*. Vö.: *Mi van itt? – Kijárat.*

A bloomfieldianizmus minimális szabad formái és a lexikális elemek típusai Kenesei metanyelvi rendszerében. Kenesei metanyelvi rendszerének egyik kulcsszava a bloomfieldi „minimális szabad forma” (2000: 79) – (ang. *minimum/minimal free form*), amely megnyilatkozásként önállóan használható. („The smallest linguistic unit that can function on its own as a complete utterance”). Bloomfield már 1933-ban szabad formaként határozta meg a szót („The word is a minimum free form”, amelyből Keneseinél „független szó” lett. Chalker és Weiner (1994: 241) értékelése szerint: „This definition is open to criticism”. Egyrészt önálló megnyilatkozásként egyes toldalékokat is használhatunk: *Az izmusok története a festészetben.* Vö. az angolban: *Did you say disinterested or uninterested? – Dis.* Másrészt e meghatározás alapján a névelők, a névutók, kötőszók stb. nem szók.

• **T. Givon értékelése a bloomfieldianizmusról** (1984: 25). „Such formalism fosters the illusion of science by downgrading its open-ended, tentative and ongoing nature. My own bias has been, for many years, that such premature closure, completeness, consistency and formalization are both unnecessary and unwise.” Vö.: „Ennek a formalizmusnak többféle megoldást lehetővé tevő kísérleti és folyamatosan változó jellege a tudomány illúzióját kelti. Évek óta meggyőződésem, hogy a viták idő előtti megszüntetése, a teljesség tudata, a további formálhatóságról való lemondás és a formalizáció szükségtelen és nem böles dolog.”

• **Kenesei István lexikális elemei.** Kenesei L. Bloomfieldtől eltérően **lexikális elemeket** különít el, amelyek lehetnek **független szavak, függőszók, félszók, tövek, toldalékok** (2000: 134).

Ez az osztályozás vegyíti a mondattani, a szótani és a szavakon belüli morfémaszintű elemzést. A **független szók** általánosabb értelmezése egy közbevetett szó, amely nem nem függ a mondat szerkezetétől. (Vö.: Hartmann–Stork 197X: 109: „Independent element: a word or phrase, usually an interjection or exclamation, which has no grammatical connexion with the rest of the sentence in which it functions, e.g. *well* in *Well, what about it?*” [‘Nos, miről van szó?’].) A **függő szó** az alárendelő szerkezetek alapszavának függő tagja, más szóval a determináns. (Vö. David Crystal 1993: 97: **Dependent** element: „Descriptive of any element whose form or function is determined by another part of the sentence. In the phrase *the black book* the article and the adjective both depend on the noun” (‘a fekete könyv’ szerkezetben ‘a névelő és a melléknév is a főnévtől függ’). A **toldalék** pedig már a morfémaelemzés szintjéhez tartozik. Csak egy részük „lexikális” jelentésű. A toldalékok a **szógyökérhez** (abszolút szótóhoz) járulnak. Kenesei **szótónek** csak az önállóan nem használható kötött szógyökökerekét (*fesz-es*, *hent-es*) tekinti. Toldalékok azonban szinte bármely típusú szógyökérhez járulhatnak.

Senkire, semmire nem tekintő metanyelvészkedés és annak „érintetlensége”. A *Magyar grammatika* és a *Strukturális magyar nyelvtan* (Mondattan, Hangtan és Morfológia) összevetése arra enged következtetni, hogy van egy „emberi léptékű”, elsősorban a magyar nyelvet leíró, az anyanyelvoktatást szolgáló és az idegennyelv-oktatást is segítő nyelvtudomány és egy „monumentális léptékű”, főként angol nyelvi anyagra támaszkodó, annak terminológiáját átvevő, és a már kész elméleteket a magyar nyelvre **alkalmazó metanyelvészetszerű**, de a „modern”, az „új” nyelvelírás, sőt mi több „a” nyelvtudomány igényével fellépő irányzat. (É. Kiss Katalin–Kiefer Ferenc–Siptár Péter könyvének *Új magyar nyelvtan* [1998] címe engem kissé emlékeztet H. Я. Мapp, «Новое учение о языке» tanára.) Ebben az irányzatban sok általános nyelvészeti szempontból és a magyar nyelvelírás szempontjából is helytálló, megfontolásra készítő, sőt előrelendítő megállapítás is található. Én elsősorban a vitára ösztönzőket emeltem és emelem ki.

• **A félszó terminus.** Kenesei arra a megjegyzésemre, hogy a „félszó” terminust is egyénien értelmezi, így reagál (2004: 443): „Csakhogy én sem egyénien, sem sehogy máshogy nem értelmeztem a »félszó« terminust, hanem kitaláltam és meghatároztam az általam alkotott rendszeren belül – tekintet nélkül arra, hogy más nyelvészek alkalmaznak-e »félszegédige«, »féltoldalék« vagy más szakszavakat. Vagyis Pete arra alapozott kritikája, hogy egy másik terminust miképp szokás használni »a« nyelvtudományban, egyszerűen irreveláns”, mivel nem lehet az adott elméletektől függetlenül megvizsgálni, miért szerepel egy leírásban az adott terminus. Az elméletek és műszavaik összefüggését illetően teljesen egyetértek Keneseivel. Az is nem egyszer előfordult már a tudományok történetében (ez azonban általában nem a nyelvészet), hogy két nagy tudós – például N. I. Lobacsevszkij és Bólyai János – egymástól függetlenül, szinte egyszerre jutnak hasonló eredményre hasonló és eltérő műszavak használatával. Mindezek ellenére kissé furcsállom, hogy Kenesei az „általá alkotott rendszeren belül” tekintet nélkül bárkire és bármire „kitalálta” a *félszó* terminust, mivel ilyen mintájú szó bőven van a németben (*Halbsuffix, Halbpräfix, Halbkonsonant, Halbmundart, Halbreim, Halbstimme, Halbvokal/ Semivokal*), előfordul az angolban is (*semi-consonant, semi-vowel, semi-auxiliary, semi-modal, semi-negative*). Sőt a StrMorf. 24. lapján Kiefer Ferenc ezt írja: „Az *al, ál* és a *féle, szerű* elemeket **félszavaknak** nevezhetjük.” Az ÉKSz.-ban (2003) az **értelmez** ige jelentése: ‘meghatározza és kifejti vmely szó v. kifejezés jelentését’, a **meghatározó** szóé pedig ‘fogalmat osztályba besorolva és egyedi jegyeit megjelölve a többi fogalomtól elhatárol’. Kenesei meghatározása szerint a félszó: „a mellérendelés-próbának eleget tevő összetételi tag, például *szoborvagy képszerű*”, (2004: 143). Van azonban egy „irreleváns” megjegyzésem: a mellérendelési próba számos két egész szavas összetételre és szószervezetre is érvényes, vö.: *falú- és városszerter, gáz- és villanyyszerelő, menny- és ágyúdörgés*, sőt *ki- és bejárkálnak; Zsíros vagy vajjas kenyeret kérsz?* A Kenesei által alkotott metanyelvben mindez „félszó” lenne, mert eleget tesz a mellérendelési próbának. De hogyan tesz eleget a mellérendelési próbának a *szerte* félszó a következő mondat-

ban: *Szertenézett s nem lelé Honját a hazában* (Kölcsey)? A mellérendelési próbára a lényegyet tekintve azonban semmi szükség, mivel nem határolja el a félszókat a nem félszóktól. Nem csak Kiefer Ferenc tudja e próba nélkül is, hogy melyik szóelem nem használható önállóan. De nézzük tovább, hogyan védi Kenesei a „metanyelvészkedést”: „Pete például félreérti, illetve félremagyarázza a szintaktikai üres kategóriák szerepét és jelentőségét. Ezekre ugyanis az elméletet megszabó elvek működése miatt van szükség mint az elméleten belüli konstruktumokra, azon belül létrehozott segédfogalmakra. Megindokolásukhoz a »kormányzás-kötés« típusú generatív szintaxis keretei között mozogva az ún. esetelméletől kezdve a tematikus kritériumon át az üres kategóriák elméletéig sok mindent kellene áttekinteni” (444).

En egyenrangúsági, a nyelvtudományhoz tartozó alapon azonban létjogosultnak tartok egy olyan nyelvi tényekkel igazolt leírást is, amely e „sok minden” nélkül, azoknak a bizonyos „konstruktumoknak” a teljes mellőzésével, „kormányzásról és uralkodásról” elfelejtkezve írja le a magyar nyelvet.

A Meaning-Feindlichkeit „visszatérése”. Kenesei idézi Saussure-t, aki szerint „a nyelv forma és nem szubsztancia”. Ez itt a hangalak és a fogalmi jelentések szembeállítását jelenti. A szubsztancia egyébként „minden dolog és jelenség változatlanok képzelte végső alapja, lényege”. A formalista glosszematikában Louis Hjelmslev már a **kifejezés szubsztanciájáról** (substance of expression: hangok, írásjelek, gyorsírás, morzeábécé stb.) és a **tartalom szubsztanciájáról** (substance of content: a beszélőt körülvevő világ, képzetek, fogalmak stb.) is szól. Az, hogy egy fogalmat az egyes nyelvekben milyen hangszorral jelölünk, az „önkényesnek” is tekinthető. De a legkisebb nyelvi jel, a szó és a fogalom kapcsolata a különböző nyelvekben azonban már nem önkényes, hanem konvencionális, sok esetben pedig motivált. Kenesei azonban Saussure mellett jobbra a múlt század 30-as éveiben formálódó Leonard Bloomfield iskolájából kiteljesedő, szintén Saussure-re hivatkozó bloomfieldianizmus ihlette **amerikai strukturalizmus** tanainak a híve, túlhaladott nézeteinek a felújítója. Bloomfield a **behaviorizmus stimulus-response model** inger és reakció viszonyára visszatekintő viselkedési (ideértve a gondolkodást és a beszédet is) modell hatására a jelentést a beszélő és a hallgató közötti szituáció függvényének tekintette. Tanítványai pedig a szubjektív jelentést igyekeztek kikapcsolni a leírásból. Kenesei szinte az ő nézeteiket képviseli, amikor kijelenti, hogy „a saussure-i értelemben a rendszert éppen a formai különbségek határozzák meg” (2000: 97), „mind villeg, mind gyakorlatilag lehetséges csupán formai, lényegében disztribúciós ismérvekre támaszkodva meghatározni az egyes szóosztályokat” (100), „ez a felfogás sokkal kevésbé támaszkodik olyan bizonytalan ismérvekre, mint a jelentésbeli vonatkozások...” (105). „Az igazi, azaz a formális tulajdonságokon alapuló különbségek a hagyományosan »alaktani viselkedésnek« és »mondatbeli szerepnek« nevezett jellemzések segítségével ragadhatók meg” (99), „a szófajok meghatározásában a jelentésbeli vonatkozásokat feleslegesnek tartjuk, és a továbbiakban eltekintünk tőlük”. Itt csak azt jegyezzük meg, hogy a szófaji kategoriális jelentés magában foglalja az adott szófaj alaktani és/vagy mondatbeli viselkedését is, továbbá szavak típusainak megállapítása inkább a szófajtanba tartozik (Pete 2000: 257). A tisztán formális felfogás „értelmetlen” voltára figyelmeztetett Roman Jakobson (1956, vö. H. Pelz 1987: 67): *Linguistics without meaning is meaningless.* ('Jelentés nélkül a nyelvészet jelentéktelen').

A morféma elsősorban jelentést hordozó vagy pedig inkább formális nyelvi egység? A morféma „újból újrameghatározásának a szükségessége” elsősorban Kenesei olvasgatása közben merült fel bennem, egy-két kitétele ugyanis általam igaznak vagy féligaznak vagy más elméleti keretek között megoldhatóbbnak látszó gondolatok megfogalmazására ösztönzött. (Ez az oka, hogy a neve többször, mintegy „ellenpontként” jelen van az általa méltán tollhegyre tűzött cikkemben.) Íme néhány példa:

- Kenesei István kiemelten hangsúlyozza, hogy „a szó, szófaj, toldalék fogalmának megragadásában is a **formai**, nem pedig a tartalmi, jelentésbeli tulajdonságokat” fogja vizsgálni (2000: 76). Keneseinek ez a célkitűzése inspirált, hogy a tartalmi és formai oldal viszonyában a **formai**

oldalnak az elsőbbségét hangsúlyozzam, nem lemondva a tartalmi oldal fontosságáról. Ebben nincs semmi különös: a nyelvek is elsősorban hangalakjukban különböznek. Így született meg a következő morféma meghatározásom: **A morféma szavak és szóalakok szerkezetének valamilyen jelentéssel vagy funkcióval bíró legkisebb aszimmetrikus formai egységei** (2004 :189).

- **A zérókról.** Kenesei István (1998: 71) hangsúlyozza, hogy a „zéró morféma koncepcionális problémákat vet fel”. Ez a kitétel készített a zérókról szóló cikkem megírására. Kenesei erre történő utalásomat szintén „ad hominem” kritikáim közé sorolja (2004: 444): „Nos, ha valamivel koncepcionális probléma van, akkor a fogalom létezését szoktuk kétségbe vonni. Cikkemből annak kellett volna kiderülnie, hogy alapos indoklás nélkül nem szabad zéró morfémaról beszélni, viszont a zéró allomorfozások segítségével sok esetben jobb megoldásokhoz jutunk.”

Arra nem gondoltam, hogy a „koncepcionális probléma” felvetése azt is jelentheti, hogy magának a fogalomnak a létezését vonjuk kétségbe, hiszen nincs olyan terminológiai szótár, amelyben ne lenne zéró morféma. Számomra ez azt jelentette, hogy a zéró fogalomnak nincs koncepciója, vagy pedig ha van, akkor abba sok minden belefér. Charles Bally (1955: 177–81) példáiból levont következtetésem alapján úgy vélem, hogy a Kenesei által megkívánt „alapos indoklás” megvan. Zérókról ugyanis csak három feltétel együttes megléte esetén célszerű beszélnünk: 1) A zéró forma valamilyen **kategória** funkcionális rendszertagjának **határozott** jelentésű jelölője. 2) Egy lineárisan már **jelölt** viszonyisik egyik alakjának jelölő nélküli tagja. 3) Egy jelölt **paradigmatáblázat** egyik tagjának saját jelölő nélküli jelentése (2004: 332). Az allomorfozást illetően Keneseinek bizonyos esetekben igaza van. A határozatlan névelő esetében például a többes számban beszélhetünk \emptyset allomorfról, az angol *sheep* főnévnek is lehet a többes számban az *-s* morféma kiejtésbeli (*cats, dogs, houses*) allomorfozói mellett egy \emptyset allomorfozása. A *children, oxen* többes száma viszont már egy másik szinonim morféma. A *vár* ige zéróját csak azon az alapon tételezhetjük fel, hogy az iktelen és ikés ragozás az alanyi ragozás két típusa.

- **Az ikerszavakról.** Kenesei (2000: 84) az ikerszavas összetételek ismétlő vagy rímelő tagjairól kijelenti, hogy „nemcsak önálló szónak megfelelő használatuk nincsen, de valójában jelentésük sem, s ezért még morfémaiknak sem tekinthetjük őket”. A magyarban meglévő **kettős tagolási rendszer** miatt szótagnak nem nevezhetjük őket. Hát akkor minnek? Esetleg morfoidnak? (Egyesek szerint morfoid az interfíx.) Ekkor jöttem rá, hogy a problémát az okozza, hogy az eddigi újradefiniálások ellenére is igazítani kell a morféma már régebben általánosan elfogadott definícióján. Így került bele morféma definíciómba, hogy a **tartalmi** oldalban (Inhaltsseite) elegendő lehet valamilyen jelentés vagy valamilyen **funkciónak** a megléte is, továbbá a morféma elsősorban formai egység, mivel egy jelentést – például az angolban (az „idegen” eredetű főneveket is beleértve) a többes számot csaknem tíz egymással semmiféle formai kapcsolatban nem lévő szinonim morfémaival lehet kifejezni. Továbbá egy morféma több jelentése is lehet. A magyarban például mások az igék személyragjai az alanyi és a határozott tárgy ragozásban, a jelen és a múlt időben, a feltételes módban, továbbá egy rag kifejezhet időt, módot, személyt, számot és szintaktikai kapcsolatot a tárgy két típusával. Mindez ékes bizonyítéka a morféma aszimmetrikus voltának. Emellett korunk nyelvtudományának egyik irányzatában az aszimmetrikus jelenségek külön vizsgálat tárgyát képezik (Kayne 1994).

- **A szótó és a szógyökér megkülönböztetése.** A magyar nyelvtanokban általában abszolút és viszonylagos vagy relatív **tövet** különböztetnek meg. Kenesei szerint „tőnek azokat a felszókat vagy a felszópróbát teljesíteni nem képes kötött formákat nevezzük, amelyek maguk nem toldalékok, és/de hozzájuk képzők, azaz toldalékok csatlakoz(hat)nak”: *fesz-ül, fesz-es* (2000: 92). Bárczi Géza (1958: 17) abszolút tőnek (szógyökérnek vagy törmorfémának nevezi a szónak azt a részét, amelyet valamennyi képző, jel- és ragmorféma leválasztása után kapunk. Ehelyett azt a módosítást javasoltam, hogy angol (*root – stem*), német (*Wurzel – Stamm*), orosz (*корень – основа*), francia (*racine – thème*), spanyol (*raiz – tema*) mintájára a magyarban is különítsük el a **szógyökér** és a **szótó** hasz-

nalatát. A szógyökér ugyanaz, ami Bárczinál, csak a meghatározása független a toldalékoktól: **a szógyökér rokon szavak további morfémákra nem bontható közös része, amely egy szócsalád jelentésmagját fejezi ki** (Pete 2006: 157).

• **A passzív, fiktív és fantomtövekről.** Keneseinél *A tövek* című alfejezet minden utalás nélkül e mondatlal kezdődik: „Csoportosításunkból hiányolni lehetne az ún. passzív, fiktív vagy fantomtöveket, amelyekhez felismerhető képzők járulnak, pl. *fesz-ül, fesz-ít...* stb.” (2000: 91). Kiemelten hangsúlyozza, hogy láthattam volna, ő maga „ezt a »tő« terminust vezeti be az említett példákra, megkülönböztetve a magyarban gyakoribb szó alapú és ritkább tő alapú morfológiai eljárás[ok]at,, (2004: 443). Megjegyzéseim: 1) Örültem volna, ha Kenesei cáfolja a *szógyökér és szótő* meghonosítására vonatkozó javaslatomat. 2) Nem lehetett nem észrevennem, hogy „szótőnek” ő a kötött szógyökereket nevezi. (Éppen ezt kifogásoltam.) Ezzel csak a *specificum hungaricumok* számát szaporította a nyelvészetben. De a *mesz-es – fesz-es, mészoltás – feszátvolság* szavak és e két szócsalád szavainak a képzése és összevetése azt bizonyítja, hogy a két típusú „morfológiai eljárásban” nincs alapvető különbség. 3) Én arra nem gondoltam, hogy Kenesei találta ki a „passzív, fiktív és fantom tövek” terminusokat. (A „passzív tő” például. T. Somogyi Magdánál (1992) jóval korábban megjelenik. Etimológiai elemzésekben a „fiktív, fantom tő” használata is előfordul. 4) E vita alapján – Keneseinek köszönhetően – úgy látom, hogy a kötött szógyökök szóképzési aktivitásuk szerint lehetnek **aktívak** (*fesz-es, fesz-ül, fesz-ít, meg-fesz-ít, fesz-eget, fesz-eng, fesz-telen, feszátv, feszmérő*), **passzívak** (*patt-an, patt-og, patt-int; mészár-os, le-mészár-ol, mészárszék*) és **egyediek** unikálisak (*csalamádé, bog-nár, bod-nár, hent-es*).

• **Az unikális morfémák, valamint a morfémaelemzés felső- és alsóhatár-törvénye, szubmorfémák.** Kenesei (2004: 442) furcsállja, hogy unikális morfémák is lehetségesek napjaink nyelvtudományában. Vö.: „Pete számára például az úgynevezett »aszimmetrikus unikális morfémák« is a meghatározás alá tartoznak, például a *hent-es, kort-es, fa-batka* [...] De hát ezekben nemcsak a *hent, kort, batka* lesz így unikális, hanem a szavak »másik fele« is. Azt ugyanis nem képzelhetjük, hogy a hentesnek »hentjek«, a kortesnek »kortja« (vagy »kort-jek«?) van ugyanúgy, ahogy a *boltnak boltja, az órásnak órája* stb. [...] Szögezzük le Petével szemben, hogy a *hent, kort, batka* stb. hangsoroknak nincs jelentésük (sem »funkciójuk«), tehát nem morfémák, sem aszimmetrikusan, sem másképp. Az »unikális morféma« feltevése továbbá ahhoz a paradox helyzethez vezetethet, hogy ezentúl akár a *körte* szót is felbonthatjuk a *fut-t-a* (vö.: *futtában*) mintájára »unikális morfémákra« [...] Az unikális elemeknek semmi sem szab határt”. Vö. még: *div-a, nyes-t, kar-ó, talm-i*. Megjegyzéseim: 1) Az „unikális morféma” műszót nem én találtam ki. Vö.: „Unikales Morphem [...] Ausschlaggebend für die Klassifizierung eines Morphems als »unikal« ist, dass (a) das zusammen mit ihm auftretende Morphem eindeutig klassifizierbar ist, (b) das U. M. im Paradigma distinktive Funktion hat, vgl. *Himbeere* vs. *Erd- und Blaubeere*” (Bußmann 1990). – **Az unikális morfémák** kiválasztásánál a következő szempontok a mérvadók: a) az unikális morfémával együtt szereplő morféma egyértelműen szegmentálható, b) az unikális morfémának megkülönböztető funkciója van. Vö.: *Himbeere* ’málna’ vs. *Erd- und Blaubeere* ’földieper’ és ’fekete áfonya”. 2) Ha sem a *hent*-nek, sem az *-es*-nek nincs se jelentése, se funkciója, akkor e „két semmi” együttesének hogyan lehetséges két jelentése is (ÉKSz.). 3) A StrMorf.-ban (135) Kenesei hivatkozik Antal László 1964-es *A formális nyelvi elemzés* című könyvére. A Kenesei által bírált cikkemben (2004: 189) kiemelten ismertettem és alkalmaztam Antal felső- és alsóhatár-törvényét. A **felsőhatár-törvény** szerint egy morfémának egymástól függetlenül más szavakban is elő kell fordulnia, az **alsóhatár-törvény** pedig azt írja elő, hogy ugyanannak a morfémának más szegmentumok mellett is meg kell jelennie, mások mellett pedig nem. A *mészáros* és a *lemészárol* összevetése azt bizonyítja, hogy a *-mészár-kötött* szógyökér, mert toldalékok nélkül nem használható, de nem unikális morféma, mert van szócsaládjá. A *mészáros, hentes, kortes, gyalogos, fűszeres – gyalogol, mészárol* (halomra *mészárolták* a lakosságot), *fűszerez* formai és **szemantikai** összevetése azt tanúsítja, hogy az *-es/-os* képző eleget

tesz mind az alsó-, mind a felsőhatár-törvénynek, tehát joggal választható le képzőként a *hent-es* és *kort-es* szavakban is. A képző előtt pedig gyökérmorféma szokott lenni. (Kenesei a morfémaelemzésnek mintha csak a disztribúciós módszerét ismerné, az eliminációs módszerről megfigyelkedzik.) Mivel a *hent-* és a *kort-* csak egyetlen típusú morfémakörnyezetben fordul elő, ezért unikális morféma. Keneseinek igaza lenne, ha bizonyította volna, hogy a *körte*, *nyest*, *karó*, *talmi* stb. szavak általa felvetett szegmentálása megfelel a disztribúciós morfémaelemzés fent alkalmazott törvényének. Szegmentálása enélkül „kritikai hevületű talmi okoskodás” érzületet ébresztett bennem. 4) A *boltos*, *óras* stb. főnevek jelentésének manapság nem az a fő jellemzője, hogy az egyiknek boltja van, a másiknak pedig órája. A *boltos*, *fűszeres*, *mészáros*, *hentes* szavakban az a közös – ahogy Kenesei is írja – hogy mindegyik ’foglalkozik vmivel’. Mi a különbség köztük? A *boltos* és a *fűszeres* jelentése régen a morfémák jelentéséből tevődött össze. (A *fűszeres* nemcsak fűszert, hanem általában élelmiszereket árul). A *hentes* és a *mészáros* jelentése pedig **idiomatikus**. A *hent-* és a *mészárgyökérmorfémák* funkciója lehetővé teszi az *-os/-es* képzős főnevekre jellemző ’vmivel foglalkozik’ általános jelentés kialakulását és annak konkretizálását: a két morféma idiomatikus egésként való funkcionálását. (A disznót régen, amikor ölték, először *lehengettek a földre*. A disznók a pocsoltyában *henteregnek*.) A *dugába dől*, *füstbe megy*, *egy fabatkát sem ér* szavak együttes jelentése is idiomatikus, de ez nem gátolja a szavak és a szavakat alkotó morfémák szegmentálását. 5) A Baranov és Dobrovol’skij (1996) szerkesztette terminológiai szótárban az angol **unique morpheme** orosz megfelelője **уникальный морфема**: *raspberry* ’málna’, *малина*. Az oroszban unikális képző is van: *non-адья* ’papné’. 6) Az előbb említett szótárban egy **submorpheme** – **субморфема** terminussal is találkozunk, amely bizonyos szó eleji vagy szó végi ismétlődő **hangkapcsolatok** viszonylagos csak hangalaki önállóságát jelöli. Ilyen például az angolban a szóeleji *sl-* (*slug*, *slimy* stb.), a magyarban pedig a szóvégi *-li* hangkapcsolat: *virslí*, *kifli*, *nokedli*, *hokedli*, *trampli*, *sámli*, *simli*, *rumli*, *bumli*, *fregoli*, *proli*, *troli*, *tipli*, *trampli*, *stempli*, *krumpli*, *fásli*, *cetli*, *muskátlí*, *trotli*, *pertli*, *buli*, *kuli*, *pacsulí*, *pakli*, *rékli*, *bicikli*, *stikli*, *nudli* stb.

• **Van-e gyökérmorféma nélküli szó?** V. A. Plungjan (2000: 84, 85) szerint ez „morfológiai egzotikumként” lehetséges, de csak ha egy már meglévő szógyökér egy bizonyos kontextusban elmarad, pontosabban zéróként jelenik meg, és a \emptyset mellett csak a grammatikai jelentésű morfémát használjuk. Plungjan latin példájában azonban nem jelenik meg zéró tő. Az *eo*, *ire*, *ivi*, *itum* ’menni’ ige imperfectum töve eredetileg **ei-*, amely a mély magánhangzó előtt *e-*-vé változott, mássalhangzó vagy magas magánhangzó előtt pedig *i-*-vé. Vö. az imperfectum indicativus praesens alakjait és szegmentálását: E/1. *e-o* ’megyek’, 2. *i-s*, 3. *i-t*, T/1. *i-mus* ’megyünk’, 2. *i-tis*, 3. *e-unt*; imperfectum indicativus praeteritum: E/1. *i-ba-m* ’mentem’, 2. *i-ba-s*, 3. *i-ba-t* stb. (M. Nagy–Tegyei 1992: 94). A magyar azonban bizonyítja ennek a feltételezésnek a realitását: *Énvelem jössz vagy ővele? / Ø velem jössz vagy ő vele? Eljössz hozzám? – Elmegyek. / Elő*.

• **Az ún. „igekötőkről”.** Kenesei (2000: 84): „A ragozott igével előforduló igekötőt viszont önálló (»független szó«) szónak kell tekintenünk, hiszen egyrészt a meghatározás szerint szabad forma (pl. *Hová mész? – Fel*), másrészt alaphelyzetben elválasztható az igétől egy másik szabad forma segítségével [...] Az igekötős igék képzett alakjaiban az igekötő már nem önálló szó, mivel ezek »befagyasztyják« az igekötőt.” A független szó, azaz a szabad forma fő kritériumai Keneseinél néhány lappal előbb (2000: 79) bizonyos morfémakapcsolatoknak a mondat különböző pozícióiban való **együttmozgathatósága** és az alkotóelemek sorrendjének a **megszakíthatatlansága**. E két különböző helyen található állítás között némi ellentmondás van. Ez azonban könnyen kiküszöbölhető, ha a nyelvet nem egy „máshonnan hozott” metanyelvi meghatározáshoz igazítjuk, hanem az adott nyelv leírásához meg tudjuk találni az adott nyelvi tényeket leíró metanyelvet. Első lépésként a morfémák szógyökérhez viszonyított pozicionális osztályozását célszerű elkülönítenünk azok használatbeli osztályozásától – ügyelve a szemantikai egység megmaradására. Eszerint a jelenlegi igekötők egy része szógyökér előtti prefix, másik részük pedig összetett szavakból képző gyökérmor-

féma. Használatuk szerint mindkét típus az igékben (a *mennydörög* összetett igehez hasonlóan) helyüket változtatható **ambifixek**. A *megöl* prefixes ige például az *öl* ige befejezett párja (a folyamatos és befejezett ige párok az oroszban és a magyarban is önálló szavak), amelyben a *meg-* használata szerint ambifix. Vö.: *Megöltem Bárczi Benőt – Nem öltem meg Bárczi Benőt – „Bárczi Benőt én meg nem öltem”* (Arany). Vö.: az angolban: *mother-in-law – mothers-in-law* 'anyósok', *passer-by – passers-by* 'járókelők'; vö. a német az elváló prefixeket. A főnevekből elvonás útján keletkezett ige prefixei nem válnak el: *nem felvételezik, nem kárpótol*. Az olvasók figyelmébe ajánlom a **discontinuous morpheme** (diskontinuierliches Morphem, *разрывная морфема* 'megszakítható morféma') terminust: ang. *absolutely – abso-blooming-lutely* (Martsa 2007: 72).

• **Az összetett szóról.** Összetett az a szó, amelyben legalább két szógyökér (radix) van. Kenesei (2000: 82): „Összetett szó az a szabad forma, amely két, általában (de nem kizárólagosan) szabad formaként is előforduló morféma lexikális egysége, amelynek tagjait nem lehet módosítani, és még kötött morfémák sem választhatják el egymástól.” Kenesei úgy véli, hogy meghatározása alapján a *zsiros kenyér* összetett szó, mert nincsen **zsirosabb kenyér* vagy **nagyon zsiros kenyér*. Megfeledeznek arról, hogy csak a tulajdonságot jelölő melléknevek fokozhatók: *Vékonyabb kenyérré kend a zsírt; Nagyon vékony ez a rántott karaj*. A *gépgyártás* mellett lehetséges például *gép- és élelmiszergyártás*, a *partraszállás* szóban sem „két szabad forma” tevődik össze. Az *újra-éled, létrehoz, továbbáll* szavak is összetettek, mert két gyökérmorféma van bennük. A gyökérmorfémák között több nyelvben (pl. német, orosz, néhány magyar idegen eredetű szóban) **interfix** is lehetséges: *barométer, galvanométer*. Az orosz összetett számnevek mindkét tagját ragozzuk, és ennek ellenére egybeírjuk. A magyar *hónalj*, a Kenesei által helyesléssel említett *lábszár, fejforma*, továbbá a *térdkalács, kézfej* „elidegeníthetetlen” testrészeket kifejező szavakat viszont ragozáskor szemantikai egységük megmaradása ellenére külön kell írunk: *hónalja* vagy *hóna alja*, de ez vonatkozik a *kertajtó – kert ajtaja, beleszeret – belém szeret* összetételekre is. A *lábnyom* szót pedig kétféleképpen ragozhatjuk: *A lába nyomába se léphetsz – Vaskos lábnyomától messze reng a parlag* (Arany).

• **A jelek és a szóalakok kapcsolata.** A jelek egyes morfológiai kategóriák egy-egy specifikus jelentésű alakját képezik. Beletartoznak az egyes ragozási paradigmákba, de az esetenként vagy személyenként váltakozó ragok szigorúan strukturált paradigmákat alkotnak. Kenesei: „Akkor most tudjuk-e, hogy az *élesebb* új szó-e vagy csak az *éles* szó egy specifikus jelentésű alakja? És mi a specifikus jelentés az *olvasni*-ban az *olvas* tőhöz képest? És a határozott tárgy miatt szükséges tárgyas ragozásnak mi a specifikus jelentése?” (2004: 444). Válaszaim: 1) A tulajdonságot jelölő melléknevek, határozószók és egyes tulajdonságot kifejező főnevek lexikai jelentésének a fokozása jelekkel történik, amelyek **szóalakokat** (azaz 'csak a rájuk jellemző grammatikai jelentésű' morfológiai kategóriát) képeznek. Furcsa lenne, ha például a *Te rókább vagy a rókánál* mondatban két *róka* szavunk lenne (vö. *ravasza vagy, mint a róka*). A népek primitív absztraháló képességének korában egy tulajdonság különböző fokozatú megjelenését új szóként fogták fel. Ennek bizonyítéka a latin leggyakrabban használt néhány melléknevének három különböző szóval történő fokozása, a németben, angolban és az oroszban az ilyen mellékneveknek közép- és felsőfokban már azonos gyökerük van. (Nem véletlen, hogy Kenesei is csak az *éles* és *élesebb* esetében nem tudja, hogy az *éles* és az *élesebb* egy vagy két szó-e, a *legélesebb*ről nem ír.) Vö.: lat. *bonus – melior – optimus*, ném. *gut – besser – best*, ang. *good – better – best*. De a következő mondatok összevetése is azt bizonyítja, hogy a mennyiségi fokozás nem változtatja meg az adott szó lexikai jelentését: *A Volga hosszú folyó Európában – A Volga hosszabb folyó Európában, mint a Duna – A Volga Európa leghosszabb folyója*. (A Volga hossza nem változik.) 2) Az *olvas* az ige ϕ személyragos alakja a lexikai jelentést időben, módban, személyben és számban behatárolja. Az *olvasni* mindezekről függetlenül főnevesítve fejezi ki az igei cselekvést. Nem véletlen, hogy a főnévi igenév a főnévhez hasonlóan bármely mondatrész lehet. 3) A határozott tárgyas ragozás specifikus jelentése – az alanyi ragozással

összevetve – az, hogy határozott tárgyra utal, amely önállóan nem használatos (vö. *Mit csinálsz? – Olvasok/*Olvasom*). Továbbá ez a ragozási típus cáfolja az ige „mindenhatóságát” valló argumentum elméletet.

Olvasási módok – avagy az olvasó mentális szótára átprogramozásának időigényessége. Valahol olvastam, hogy a jelentés a nyelvtudománynak olyan alapfogalma, mint a létezésnek az élet. A jelentés félreértése, meg nem értése katasztrófákat is okozhat. Kettős terminusok, az olvasó számára új terminusok használata nehezíti a megértést és a nyelvi jelenségek azonosítását. Egy mondat jelentésének a megértéséhez végig kell olvasni az egész mondatot, azután el kell távolodni az első gondolattól, a triviától. Például *A morféma a legkisebb jelentéssel bíró nyelvi egység*. Az olvasó mentális szótárában a régen megtanult még sokáig megmarad, s újból és újból a felszínre tör. Kenesei a 441. lap alján pontosan idézi morféma meghatározását, hozzátéve, ez „csupán annyit ér, amennyit egy (vagy »a«) nyelvi elemzésben tenni lehet a segítségével”. A 442. oldalon viszont már „Petének abból a többször is elismételt sajátos felfogásából következik, hogy a morféma lehet jelentés nélküli elem is”. A 443. oldalon: „Pete morféma meghatározásában a »funkciónak« más feladatot ad, mint a »jelentésnek«: funkciója (de nem jelentése) van a kötőhangzónak..., de az »üres« alanyak is (pl. *Es regnet.*). Itt is ugyanazt a hibát követi el, mint korábban: a nyelvnek csak az egyik szintjét tekinti”. Elismétlem: egy morféma tartalmi oldalában **valamilyen jelentés vagy valamilyen funkció** van. A legkisebb nyelvi jel a szó, morféma csak „nyelvi jel jelölt”. Én is azt állítom, amit Kenesei, hogy a *dass*, *hogy* kötőszóknak nincs jelentésük, de tőle eltérően hangsúlyozom, hogy van funkciójuk. Arról is írtam, hogy Ahmanova szótára a jelentésnek mintegy 40 típusát, a funkcióban pedig 25 fajtáját sorolja fel. De Chalker és Weiner *The Oxford Dictionary of English Grammar*ben (1994) is megállapítja: „*Many different types of meaning are distinguished.*” A funkciókat pedig 3 nagy csoportra osztja. Kenesei szófaji felosztásában is vannak **funkcionális kategóriák** (2000: 1006).

A tanácstalanságról. Elnézést kérek Keneseitől, hogy kénytelen volt „tanácstalantul állni”, mert nem következetesen használom az „allomorf”, „morf”, „morféma megjelenési formái”, „egy morféma alternációs kifejezései” stb. terminusokat. Ezeknek a terminusoknak a használata különböző szerzőknél eltérő. – A „tanácstalanság” szó használata közvetve arra utal, hogy ezt ő maga is nagyon jól tudja. – Itt csak arra utalok, hogy az oxfordi terminológiai szótárban például a *morph* jelentése lehet ugyanaz, mint az *allomorph*: **morph** „Any of the actual spoken forms of an abstract morpheme; the same as ALLOMORPH” (1994: 248).

Végezetül még egyszer megköszönöm Kenesei Istvánnak, hogy elolvasta írásomat, és hogy vitát is kezdeményezett az olvasottakról. Teljesen egyetértek vele, hogy „egy nagyobb terjedelmű munkában nyilván alaposabb válaszokat kaphattunk volna az ezekhez hasonló kérdésekre”. Veni, creator spiritus.

SZAKIRODALOM

- Ahmanova, O. S. (Ахманова О. С.) 1966. *Словарь лингв. терминов*. Сов. энциклопедия, М.
- Antal László 1964. *A formális nyelvi elemzés*. Studium könyvek 44. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Bally, Charles 1955. *Общая лингвистика и вопросы франц. языка*. М. Иностранная лит. (Linguistique générale et linguistique française. P. 1932. 3. kiad. Berne, 1950.)
- Baranov, A. N.–Dobrovol’skij, D. O. (eds) 1996. *English-Russian Dictionary of linguistics and semiotics*. About 8000 terms. Vol. I. Pomowski & Partner, Moscow.
- Bárczi Géza 1958. A szótövek. In: *Magyar történeti szóalaktan*. I. Egyetemi Magyar Nyelvészeti Füzetek. ELTE, Budapest.
- Bloomfield, L. 1979. *Language*. George Allen Hamburg.&Unwin, London, Boston, Sydney. (First published in 1933.)

- Bußmann, Hadamud 1990. *Lexikon der Sprachwissenschaft*. Zweite, völlig neu bearbeitete Auflage. Alfred Kömer Verlag, Stuttgart.
- Chalker, Sylvia–Weiner, Edmund 1994. *The Oxford Dictionary of English Grammar*. Clarendon Press, Oxford.
- Crystal, David 1993. *An Encyclopedic Dictionary of Language and Languages*. Blackwell, Oxford.
- É. Kiss Katalin–Szabolcsi Anna 1992. Grammatikai elméleti bevezető. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan*. I. Mondattan. Akadémiai Kiadó, Budapest, 21–78.
- Givón, Talmy 1984. *Syntax: a functional-typological introduction*. Vol. I. John Benjamins, Amsterdam/Philadelphia.
- Hartmann, R. R. K.–Stork F. C. 1977. *Dictionary of Language and Linguistics*. Applied Science Publishers LTD, London.
- Jakobson, Roman–Halle, Morris 1956. *Fundamentals of Language*. Linguarum. The Hague.
- Kayne, Richar 1994. *The antisymmetry of Syntax*. The MIT Press, Cambridge MA.
- Kelemen János 1981. Kultúra és szemiotika a nyelvfilozófia tükrében. In: Gráfik Imre–Voigt Vilmos (szerk.): *Kultúra és szemiotika*. Tanulmánygyűjtemény. AK, Budapest, 291–7.
- Kenesei István 1996. Képző vagy nem képző? In: (szerk.): *Nyelv, nyelvész, társadalom*. Emlékkönyv Szépe György 65. születésnapjára barátaitól, kollegáitól, tanítványaitól. II. kötet. JAPE, Pécs, 92–5.
- Kenesei István 1998. A toldalékmorfémák meghatározásáról. *Nyr.* 122: 67–80.
- Kenesei István 2000. Szavak, szófajok, toldalékok. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan*. 3. kötet. Morfológia. Akadémiai Kiadó, Budapest, 73–136.
- Kenesei István 2004. Szavak, szófajok, toldalékok. *Nyr.* 128: 441–5.
- Keszler Borbála (szerk.) 2000. *Magyar Grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Kiefer Ferenc (szerk.) 1992. *Strukturális magyar nyelvtan*. I. Mondattan. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Kiefer Ferenc 2000. A szótár. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális Magyar Nyelvtan*. 3. kötet. Morfológia. Akadémiai Kiadó, Budapest, 25–37.
- Kis-Erős Ferenc 1915. *A magyar nyelv rendszeresen vizsgálva*. Hornyánszky Viktor Cs. és Kir. Udvari Könyvnyomdája. Budapest.
- Martsa Sándor 2007. *English Morphology*. An Introduction. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- M. Nagy Ilona–Tegyey Imre 1992. *Latin nyelvtan*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Papp Ferenc 1994. *A magyar nyelv szövegműtató szótára*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Pelz, Heidrun 1987. *Linguistik für Anfänger*. 7. Aufl. Hoffmann und Campe, Hamburg.
- Plungian (Плунгян В. А.) 2000. *Общая морфология*. Введение в проблематику. Эдиториал УРСС, Москва.
- Pusztai Ferenc (szerk.) 2003. *Magyar értelmező kézi szótár*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Pete István 2004. A morféma újradefiniálásának szükségessége. *Nyr.* 128: 187–95.
- Pete István 2006. A határozott tárgyas ragozásról. *Nyr.* 130: 317–24.
- Tompa József (szerk.) 1961. *A mai magyar nyelv rendszere*. Leíró nyelvtan. I. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- T. Somogyi Magda 1992. *Toldalékrendszerezésünk vitás kérdései*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Trón Viktor 2001. *Fejközpontú frázisstruktúra-nyelvtan*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.

Pete István

SUMMARY

Pete, István

Once more about the necessity of a new redefinition of ‘morpheme’

The author enters into a controversy with István Kenesei on the necessity of a new redefinition of ‘morpheme’. Kenesei’s paper on “Words, morphemes, suffixes” (*Magyar Nyelvőr* 128 (2004): 441–445) raises a number of questions that point beyond the problems of that redefinition.

A török kor emléke Somogy megye földrajzi neveiben*

I. Bevezető megjegyzések

Hogy a másfél évszázadig tartó török uralom nemcsak a magyar nyelv szókincsére volt hatással, hanem például a néphagyományra is, arról számtalan emlékezés, monda tanúskodik. Mindennek szinte mindmáig sok-sok emléke maradt fenn a magyar nyelvterület törökök megszállta tájegységein. Erről, az úgynevezett török mondakörrel a Magyar néprajzi lexikonban egyebek mellett a következőket olvashatjuk: „A törökök betörése és százötven éves uralma mély nyomot hagyott a néphagyományban. A török emlékek gyakran kontaminálódnak a *tatár mondakörrel*. [...] A törökökről szóló emlékezések a folklorizáció különböző fokán állanak a töredezett emlékfoszlányoktól a megformált mondákig” (Ortutay 1982: 336).

A török hódoltság emléke fennmaradt a különböző földrajzi neveken is, mégpedig oly módon, hogy bizonyos helynevekhez kapcsolódóan valamilyen történeti hagyomány (főképpen monda) keletkezett és őrződött meg a későbbiekben is, olykor egészen napjainkig. Arra is van példa, hogy a török hatás olyan nagyfokú volt, hogy egy-egy helynév a maga egészében vagy valamely összetevő elemében oszmán-török eredetre vezethető vissza.

A török kor helynevekben megőrződött különféle emlékeire viszonylag régen fölfigyelt a néprajzi és nyelvészeti kutatás, ebben a tárgykörben ugyanis egy-két kisebb közlemény már több mint száz évvel ezelőtt napvilágot látott (pl. Bellovics 1894, Elek 1928). Az utóbbi évtizedekben különösen Ferenczi Imre ilyen irányú néprajzi vizsgálódásai figyelemre méltóak (1965, 1978–1979).

Az 1960-as évek közepétől – mint ismeretes – sorra-rendre megjelentek egy-egy megye, járás vagy település helyneveit magukban foglaló kötetek, így lehetőség adódott arra, hogy ezek alapján a török korról kapcsolatos helyneveket vallatóra fogjuk. Jómagam az 1990-es évek végén ezért kezdtem ezekkel a földrajzi nevekkal foglalkozni, amelynek eredményeként a török hódoltság korához kapcsolódó helynevekről egy-két kisebb terjedelmű – elsősorban nyelvészeti tárgyú – közleményt publikáltam (l. részletesebben Szabó: 1999, 2000a, 2000b, 2005). Legutóbb egy-egy írásában Baski Imre tette közzé oszmán-török eredetű személy- és helynevekkel kapcsolatos kutatási eredményeit (2005, 2006).

Az alábbiakban a Somogy megye földrajzi nevei című kötet (a továbbiakban így rövidítem: SMFN) alapján – a teljesség igénye nélkül – olyan helyneveket mutatok be, amelyek néprajzi tekintetben a török korról függ(het)nek össze. Az itt közölt, különböző helynevekhez fűződő hagyomány, esetleges névmagyarázat valóság tartalmát természetesen kellő kritikával kell értékelni, hiszen ezeknek egy része jóval később, a szóban forgó esemény, történés után keletkezhetett, s csupán a népi képzelőerő utólagos alkotásáról van szó. Az ilyen közléseket igazságtartalmuktól függetlenül – mint helyi hagyományt – a népi emlékezés adataként azért figyelembe lehet venni.

A török korhoz kapcsolódó, a földrajzi neveken megőrzött mondák, történetek nagy része tartalma szerint viszonylag pontosan meghatározható témakörökbe (pl. harc a törökök ellen, kincsmondák, elpusztult települések emléke stb.) sorolható. Csekélyebb hányadukat viszont – egymástól eltérő tárgykörük miatt – nehéz egy-egy meghatározott mondakörbe besorolni.

A továbbiakban – az említett somogyi névgyűjteményben található adatok, közlések alapján – a törökökkel kapcsolatos emlékek, mondák főbb típusait veszem számba. A példaként választott földrajzi neveken a különböző rövidítéseket (pl. a felszíni formára, a művelési ágra utaló megjelöléseket) többnyire elhagyom, s csupán a szóban forgó helynevet és a hozzá kapcsolódó népi magyarázatot ismertetem. Itt említem meg, hogy a különböző hiedelmek, mondák példaanyagában

* Részlet egy készülő tanulmányból.

a településneveket és az egyes helységek bel- és külterületi neveit természetesen ugyanazon számokkal mutatom be, amelyekkel a forrásul felhasznált SMFN-ben szerepelnek. A példánál helyenként előforduló P. rövidítés pedig mindig arra az adatra vonatkozik, amelyet az 1864-ben végzett Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés során jegyeztek föl. Néhány esetben a SMFN-ből C., K. és J. rövidítéssel a történeti névanyagban található adatokat is közlöm. Megjegyzendőnek tartom azt is, hogy az egyes helynevek közlésében viszonylag gyakran találhatók bizonyos sztereotip szókapcsolatok (pl. „a hagyomány szerint”, „a monda szerint”). Elhagyásukra, illetőleg megváltoztatásukra, bár stilisztikai szempontból kétségtelenül monoton hatást keltenek, nem volt módom, mivel ezek a „Somogy megye földrajzi nevei” című kötetből szó szerint átvett adatközlésként kerültek dolgozatomba.

II. A török mondakör típusai Somogy megye helyneveiben

1. Harc a törökök ellen

A hódoltság idején a magyar csapatok – elsősorban a várak környékén – nemegyszer keveredtek harcba a portyázó törökökkel. Ezek a kisebb-nagyobb helyi csatározások nyomot hagyhattak egy-egy eseménnyel, történéssel kapcsolatos földrajzi nevekben. Erről tanúskodnak a következő példák: **Csököly**: 169/180. *Akasztófa-domb*. A nép úgy tudja, hogy a törökök itt akasztották fel az iga húzásában kimerült magyarokat. – **Gamás**: 26/187. *Vérgamás, -ra* [C. ~ i K. P. ~]. Egyesek szerint a törökökkel, mások szerint 1848-ban voltak itt harcok, s nagyon sok vér elfolyt. – **Istvándi**: 243/148. *Török-uti-dűlő*. A Sziget várából portyára induló törökök útja. – **Nagybajom**: 145/158. *Pista-Jóska-sziget: Török-futás*. Itt letek a török elől menedéket a magyarok. Sok ágyúgolyót megpatkóvasat találtak erre. – **Örtilos**: 199/32. *Asszony-vári-högy*. A hagyomány szerint itt egy falu és vár állott, amelyet a törökkel szemben az örtilos asszonyok védtek. Mások szerint az itt élő sok erkölcs-telen nőszemélyről kapta a nevét. Sok cserepet és egy kőbaltát is találtak itt. – **Somogyudvarhely**: 206/71. *Török útja* [K. ~]. A hagyomány szerint a törökök útja erre vezetett (SMFN 116, 447, 530, 611, 646, 806).

2. A kincsmondák (A kincses-kőkecske)

A néprajzi kutatások szerint az elrejtett kincshez, pénzhez fűződő mondák jelentős része a törökökkel kapcsolatos (vö. Ortutay 1980: 198). Ilyenek például a következők: **Csurgó**: 202/338. *Vár-cser*. A hagyomány szerint itt ásták el a törökök a kincseket. Azóta több helybéli ásott a kincs után nyomozva, de csak „alagutat” találtak. Mások szerint mesterséges domb, mert a berekben másutt nincs homok, csak itt. – **Nagykorpád**: 215/149. *Posta-berök*. A hagyomány szerint karácsony éjjel a mocsár felett imbolygó fény megmutatja a törökök elől ide elrejtett kincseket. – **Somogyescsicsó**: 194/21. *Pénzös : Pénzös-ut*. A török világ után állítólag az úton sok pénzt találtak (SMFN 602, 626, 692).

A kincs elrejtésével kapcsolatos mondák között gyakori az a változat, amelyben *kőkecske* szerepel rejtekhelyül. Ilyen esetről van szó például a következő földrajzi nevekben: **Kadarkút**: 184/101. *Lüdöző*. A népmonda szerint török lőter volt. Egy ma is látható sáncot golyófogónak hisznek. Ide kapcsolnak egy kőkecskemondat is. – **Kapospula**: 148/120. *Kecske-kuti-dűlő*. A monda szerint itt kőkecskét találtak, tele ezüstpénzzel. – **Nyím**: 44/28. *Fősső-rét*. A hagyomány szerint a törökök egy kőkecskét hagytak itt, amelybe kincs volt elrejtve. Később egy török visszajött, és megkereste az elhagyott kincset (SMFN 178, 462, 568).

Egy példát arra is találtam, hogy a kincs rejtékhelyeként *kökutyát* (~ *kökost*) jelöl meg a népi emlékezet. Ez az adat a következő: **Tarany**: 219/117. *Zidina* : *Zidina-tó* : *Zidinai-tó*. Itt volt *Pétőrfalu*, amelyet a törökök elpusztítottak. A templom téglái szántás közben előkerültek, a föld gazdája pincét épített belőle. Találtak egy kutyára vagy kosra hasonlító kőszobrot is, ezt a boronára szokták tenni nehezeknek. A hagyomány szerint megjelent egyszer egy török tiszt, és kulcsával kinyitotta a kökuta titkos zárját. A szobor tele volt arannyal, és a tiszt elvitte az aranyat (SMFN 720).

3. A harangmondák

A törökök elől nemcsak kincset (ékszert, pénzt), hanem több monda szerint különféle közönségi értéket (pl. egy-egy település harangját) is tanácsos volt elrejtteni. Más megyék helynévgyűjteményeit is áttekintve azt állapíthatom meg, hogy a harangok elrejtésére a legtöbb példát Somogy megye helyneveiben találunk, de azért másutt (így pl. Tolna megye földrajzi neveiben) is van rá adat. Néhány ide tartozó példa: **Homokszentgyörgy**: 228/13. *Török-kut*. A monda szerint a falu lakói ebben rejtették el a törökök elől a templom harangjait. – **Nagycespely**: 56/103. *Oboja-óttó*. A hagyomány szerint a törökjárás idején ide rejtették el a falu harangját. Lehetséges az is, hogy a Dózsa-háború idején Zápolya seregei elől menekülő jobbágság rejtette el itt a falu harangját. – **Töröcske**: 172/136. *Harang-kut*. A monda szerint a török elől ide rejtették el a község harangját (SMFN 204–5, 538, 760).

4. Török építmények és emlékük megőrződése

A hódoltság korában Magyarországra került törökök nemegyszer igyekeztek a maguk számára lehetőleg olyan körülményeket teremteni, amelyek nemcsak katonai céljaiknak, hanem a megszkott életvitelüknek, szokásaiknak, vallásuknak is megfeleltek. Ezt szolgálták azok az építmények, amelyek esetleg bizonyos épülettromok elnevezéseként vagy csupán a helyi magyar lakosság szájhagyományában – olykor egy-egy földrajzi névhez kapcsolódva – maradtak meg napjainkig. A népnyelv összefoglalóan ezeket általában *török hagyás*nak nevezi, de arra is van példa, hogy a török időkből megmaradt templomromot illeti ezzel a megjelöléssel. Az utóbbi jelentésben fordul elő például a következő földrajzi nevekben: **Balatonkiliti**: 34/139. *Jódi-szentégyház* : *Török-hagyás*. A hagyomány szerint itt egy nagy templom állt, amelyet a törökök pusztítottak el. P. szerint ebben a templomban állítólag szent Gellért vértanú misézett utoljára. – **Buzsák**: 22/89. *Török-hagyás*. Templomrom, amelyet 1938-ban fel akartak tární, de nem fejezték be az ásást. – **Kisberény**: 23/35. *Katalin-kápolna* : *Török-hagyás*. Templomrom (SMFN 104, 108, 152).

Aszerint, hogy ezekben a helynevekben milyen konkrét objektumok alkotják az elnevezés alapját, több típust is megkülönböztethetünk.

a) *Alagút, lyuk, pince*

Gamás: 26/260. *Török-lik*. Pincszerű mélyedés. Egyesek török kori alagút bejáratának, mások kísértetek tanyájának tartják. – **Ötvöskőnyi**: 212/130. *Török-lik*. A hagyomány szerint itt van a török hódoltság idejéből való alagút bejárata. 212/131. *Alagut*. A néphagyomány szerint a Török-luktól a Vár-dombig terjed. Régebben próbálkoztak keresztülmenni rajta, de a nagy mélység útjukat állta. – **Patosfa**: 229/38. *Török-pince*. Egy föld alatti üreg beomlott bejárata. A hagyomány szerint itt volt az egyik vége a falu határa és Szigetvár, illetve Szulimán tábora között ásott alagútnak. A törökök tömegtelen kincset, pénzt és bort rejtettek el benne. – **Zselickislak**: 173/76. *Török-pince*. A néphit

szerint itt van egy török kori alagút bejárata. Több régészeti lelet került elő innen (SMFN 117, 542, 679, 766).

b) Földhányás, mesterséges domb vagy halom, temető

Bószénfa: 185/54. *Török-temető.* A hagyomány szerint a törökök temetkeztek ide. – **Dráva-gárdony:** 249/64. *Török-domb.* A néphagyomány szerint a törökök építették. Később temetőnek használták. – **Iharosberény:** 192/94. *Török-hányás.* A török időből származó mesterséges dombnak tartják. Innen egy alagút vezet az Ánglusba. – **Ötvöskőnyi:** 212/23. *Török temető.* Itt – állítólag – törökkori sírokat találtak. – **Somogyacsa:** 75/97. *Török-domb.* A hagyomány szerint a közelben török sáncok vannak. – **Somogyjád:** 123/208. *Pogány-hányás : Török-hányás.* Kis halmok vannak itt, a nép a törökök várának tartja. A régészek avar kori sírokat, használati eszközöket találtak itt (SMFN 251, 383, 573, 598, 676, 820).

c) Fürdő, kút

Beleg: 209/100. *Török-kut.* Állítólag a török dúlás idejéből való. – **Segesd:** 207/364. *Kerekes-kut : Török-kut.* A hagyomány szerint még a törökök építették. – **Törökkoppány:** 78/131. *Török-kut.* A hagyomány szerint égetett agyagcsöveken vezették innen a vizet a faluba a török fürdőhöz (SMFN 259, 656, 665).

d) Templom

Gamás: 26/207. *Fehér-templom : Török-templom* [C. *Templom helyi, sz.*]. P. is említi a templomromokat a Studenca-dűlőben. Romjaira még az idősebbek emlékeznek. Falmaradványait az uradalmi építkezésekhez hordták el. – **Homokszentgyörgy:** 228/12. *Török-templom.* Épületmaradványok. A néphit szerint templom volt, amelyet a törökök romboltak le. – **Rinyaszentkirály:** 221/61. *Török-templom.* A hagyomány szerint az itt volt dombon egy török templom állt. A domb elhordása közben sok téglát kiszedtek, és két ember állítólag egy nagy láda török pénzt talált. – **Somogyacsa:** 75/93. *Pusztaszentgyház* [C. ~ P. *Pusztatemplom*]. A hagyomány szerint török templom volt itt. – **Somogyicső:** 194/34. *Török-templom.* A hagyomány szerint a törökvilág előtt itt állt a falu temploma. Sok téglatörmelék is találtak. – **Somogytúr:** 12/79. *Török-templom.* Romos épületmaradványok, amelyeket a nép török időkből való templomromnak tart (SMFN 78, 116–7, 251, 602, 732, 760).

e) Őrhely, vár

Balatonendréd: 38/121. *Vár-Csige* [P. *Basa lak J. ~ Csigevár*]. Állítólag *Csige* nevű török basának volt a vára. Az 1930-as évek végén egy ankarai régész is kutatott itt. – **Csököly:** 169/75. *Tománta, -ba* [C. K. P. *Kéder kut*]. A hagyomány szerint a török időben vár volt itt, amelynek Kéder kapitány volt a parancsnoka. – **Gamás:** 26/363. *Török-vár.* A várfalak romjai még láthatók. – **Kadarkút:** 184/77. *Vári-domb : Vári-sűrű* [C. *Votavári K. Szerászló*]. Hármaz tagozódású földvárat sejtenek itt. Avar eredetű edénytöredékeket találtak erre. P. szerint itt a törökök vára volt. – **Kálmáncsa:** 237/97. *Kustos-domb : Látó-domb* [C. *Kustoshegy*]. A falu határának legmagasabb pontja. Nemesi őrhely. Innen figyelték a törököket. – **Marcali:** 87/49. *Várdomb* [*Jókai Mór u.*]. A hagyomány szerint itt volt a török vár.

mány szerint török vár volt a dombon. – **Mezőcsokonya:** 134/37. *Török-hányás* [P. ~]. Az adatközlők szerint egy „karikós vár” van itt. – **Nagykorpád:** 215/80. *Várdomb.* A hagyomány szerint a török időkben vár állt itt, amelyet alagút kötött össze Nagyatáddal vagy Ötvöskönyival. Régebben romok látszottak, és le lehetett menni a pincébe. Feltárva nincs. – **Ötvöskőnyi:** 212/128. *Vár : Várhögy : Török-vár : Vár-domb : Török-domb : Török-lakás.* P. szerint a feneketlen posványal körülvevett török vár romjai az ötvösi szőlőhegyben még megvannak. A falmaradványokat azóta elhordta a lakosság. – **Segesd:** 207/60. *Tüske-vár [Bajcsy-Zsilinszky u].* A Várdomb alatt terül el. A néphagyomány szerint a törökök az ellenség távoltartására a belső vár alatt tüskéből font palánkvárat építettek. P. szerint hajdan 3 vár volt *Següsdön* egy domb három ágának végén: keletre *tüske vár*, északra *Várdomb*, nyugatra *Badatsony*. Tüske-vár sánca P. korában még látható volt. – **Szentgálosker :** 120/136. *Várdomb.* A nép szerint ez a törökök vára volt. Az eke sok téglát vetett ki, adatközlőnk egy „horvát” fazekat szántott ki (SMFN 118, 162, 280, 370, 412, 528, 568, 652, 679, 690, 788).

5. A hódoltság idején elpusztult települések emléke

A törökök százötven évig tartó uralma Magyarországnak nagy vérvesztést okozott, hazánk anyagi és szellemi kultúrájában egyaránt óriási károkat idézett elő. A magyar lakosság egy része védettebb helyekre menekült, s ennek következtében kisebb-nagyobb falvak szűntek meg, és szinte járásnyi területek néptelenedtek el. Az egykori településeknek a nevét nemcsak írásos források (pl. oklevelek, különféle összeírások) őrizték meg, hanem a népi emlékeket is.

Az elpusztult falvak emléke bel- vagy külterületi földrajzi névként máig fennmaradhatott. Erről vallanak Somogy megye következő helynevei: **Balatonkiliti:** 34/138. *Jód, -ra : Jódi-pusztá* [K. P. J. *Jódi pu*]. P. szerint itt valamikor falu lehetett. Ennek templomát l. 139. alatt. – **Csurgó:** 202/223. *Ómág, -ra* [C. ~ i K.~]. A hagyomány szerint az egyik Zrínyi sok almaoltóágot hozott ide a Muraközéből. Valószínűen a török dúlás előtt település volt itt. – **Csurgónagymarton:** 198/10. *Ómág* [C. *Alsó Almág* P. ~]. Itt község volt. Az ómági lakosok a török zaklatása miatt hagyták el lakóhelyüket, Nagymartonba menekültek. A monda szerint az első lakos egy Almási nevű ember volt. – **Homokszentgyörgy:** 228/10. *Öreg-falu : Régi-falu.* A község legrégebbi része, amely a hagyomány szerint a török hódoltság alatt pusztult el. 228/92. *Őszpötei-erdő* S, e. Népi mondókában: „Cukor-pusztá, Őszpöte, ott a világ közepe.” Őszpöte régi település. A török uralom alatt pusztult el. Temetője még ma is megvan. Egy erdősház áll itt. Több régészeti lelet került innen elő. – **Kapospula :** 148/91. *Süjjed-vári-köves-tábla* [C. *Sülledvári d K. Süllyed vár*]. A hetényiek úgy tudják, hogy nagy település volt itt, a törökök pusztították el, a vár pedig elsüllyedt. Itt vezetett egy út Kaposvárra, amelynek egy része most is látható. A rege és P. szerint a vár úrnője Atala volt, aki káromolta az istent, mire a vár elsüllyedt. A régészek római kori köveket, vízvezetéket és nagy mennyiségű érmét gyűjtöttek be innen. – **Kaposszerdahely:** 167/70. *Templom-dülő : Templom-föld.* A török pusztítás előtt falu volt itt, templommal. Szántás közben épületmaradványok kerültek felszínre. – **Lengyeltóti:** 18/252. *Mohács* [C. *Kis ~, Nagy ~ P. ~i J. ~*]. P. szerint itt falu lehetett, a templomromok még láthatók voltak. A hagyomány azt tartja, innen támadtak a törökök a községre. Kő-, réz- és középkori leleteket találtak. – **Nagyberény:** 46/143. *Kis-Bérenyi-födek* [C. P. *Kisberény K. Kisberényi*]. A hagyomány szerint a török dúlás előtt itt falu volt. Templomromokat, fegyvereket, régi pénzeket találtak itt. – **Nyim:** 44/29. *Régi-temető.* A hagyomány szerint a török időkben itt templom és temető volt, és a környéken terült el a régi, elpusztult falu is. – **Som:** 45/78. *Pusztá, -ba : Pusztai-dülő* [C. *Pusztai K. P. Pusztai d*]. A hagyomány szerint a török dúlás előtt itt volt a falu. – **Somogyacsa:** 75/79. *Pogány-domb* [C. *Kertek felett nyugoti K. P. ~*]. A hagyomány szerint török település volt itt (SMFN 97, 152, 178, 180–1, 184, 250, 462, 524, 609, 624, 760, 761).

6. Népetimológiával keletkezett földrajzi nevek

A nyelvjárási szóteremtés egyik sajátossága, hogy az idegen hangzású, különböző nyelvi rétegekből, nyelvváltozatokból bekerült lexémák helyett olykor új szavakat hoz létre, amelyek hangzásban közel állnak, hasonlítanak a szokatlan csengésű, idegenszerű szóalakhoz. Az így keletkezett, a nyelvjárás meglévő, ismert elemeiből „értelmesített” szóalkotás általában tréfás hangulatú. Ilyenek nemcsak közszavak esetében fordulhatnak elő, hanem ritkábban a földrajzi neveken is. Ezeknek különféle csoportjait mutatta be – elsősorban Tolna megyei, kisebb részben pedig Baranya és Somogy megyei névanyag alapján – Rónai Béla (1982: 9–18), Varga Mária pedig Veszprém megye településeinek népetimológiával létrejött típusait elemezte (1999: 150–5).

Kutatási célomnak megfelelően a Somogy megye földrajzi nevei című kiegészítő anyagából jómagam olyan népetimológiával keletkezett helyneveket választottam ki, amelyek a török monda-körhöz kapcsolódva főként külterületi elnevezésekben fordulnak elő. Ilyenek például a következők: **Balatonendréd**: 38/107. *Duda-hégy*. P. szerint azért hívják így, mert a török basa mulatáskor ide ment dudorászni. – **Bárdudvarnok**: 166/287. *Vicagëra*. Egy török lovas a meredek domb előtt Gera nevű lovát így fordította vissza: „Vissza Gëra!” Állítólag török kardokat, sarkantyút találtak itt. – **Büssü**: 131/148. *Báné*. P. szerint régen erdőség volt. A monda szerint itt rejtőztek el a török elől a falu lányai, asszonyai, akiket a törökök magyar ruhába öltözve, magyar szóval előcsalogattak. Akkor kiáltottak fel: „Bá ně gyüttünk vóna elü.” – **Inke**: 190/162. *Allig-vár* : *Ali-vár*. A monda szerint a török időben Ali basa vára volt. – **Törökkoppány**: 78/34. *Belátó*. A hagyomány szerint egy ostrom idején a török basa innen kiáltotta be a várbelieknek, hogy még belátok (SMFN 162, 257–8, 405, 521, 592).

III. A vizsgálat néhány tanulsága

Abban, hogy Somogy megye földrajzi neveiben a török hódoltság korának sokkal több emléke őrződött meg, mint általában a többi dunántúli megye helynévanyagában, nemcsak az a tényező játszik közre, hogy Somogyországban folyamatosabb volt és hosszabb ideig tartott a törökök jelenléte, mint például Vasban és Zalában, hanem az a körülmény is, hogy például Baranya, Tolna megye, továbbá a Duna–Tisza köze magyar népességével szemben a somogyi lakosság a török dűlás idején is nagyrészt lakóhelyén maradt, meghúzódott a megye nagyobb erdőségeiben, s ennek következtében jelenlétének folytonossága nemigen szakadt meg.

A Somogy megyei földrajzinév-gyűjtemény áttekintése során feltűnt az is, hogy az itteni lakosság a hódoltság előtti évszázadoknak (így pl. a tatárjárással, sőt a honfoglalás korával kapcsolatos) helyi eseményeit, fontosabb történéseit is apáról fiúra továbbhagyományozta. Ily módon például a következő földrajzi neveken őrzött meg a szájhagyomány egy-egy mondat, érdekes történetet: **Curgó**: 202/415. *Pusztá*. A hagyomány szerint ez a török hódítás előtti Alsók helye. A nép úgy tudja, hogy a templom belesüllyedt a vízbe, amikor a tatárok jöttek. – **Kálmácsa**: 237/77. *Csehi-dűlő*. A hagyomány szerint Kálmán király csehei itt telepedtek le. – **Kánya**: 62/87. *Bati-farok*. A hagyomány szerint Batu kán földbirtokának széle volt ez a terület. Urnát találtak itt. – **Somogyacsa** : 75/89. *Kiráj-szállás*. A hagyomány szerint IV. Béla itt állomásozott seregével. – **Somogyjád**: 123/227. *Istfán-domb*. A monda szerint István király pihent meg itt, amikor a pogányokat (Kopányt) üldözte. – **Szena**: 171/161. *Mátyás-kut*. A nép szerint Denna (171) Mátyás király birtoka volt. A forrás kávjára rá van írva: „Mátyás Király kűtja” – **Törökkoppány**: 78/66. *Sötét-kerék aija*. A hagyomány szerint itt nem brekegnek a békák, ugyanis István király megátkozta őket, mert nem hallotta a brekegésüktől Kopány bejövetelét. – **Zselickisfalud** : 182/124. *Márca-adó* : *Márcadó-pusztá*. Még az Árpád-korban keletkezett, méhészek éltek itt, akik a királynak márcal adóztak. P. szerint 1864-ben 200 lakosa van, húsz évvel ezelőtt népesítették be „hamuzsirt égető németekkel” (SMFN 219, 251, 258, 383, 536, 563, 628, 788).

Az előzőekben bemutatott helyneveket – amint már a bevezetésben említettem – a teljességre törekvés igénye nélkül választottam ki a Somogy megye földrajzi nevei című kiadványból. Vizsgálatukkal, mondakörök szerinti csoportosításukkal az volt a célom, hogy érzékeltessem azt a gazdagságot, sokszínűséget, amely ezekben a helynevekben a török kor emlékeként szinte napjainkig megőrződött. Az írott források mellett ugyanis a földrajzi nevekben fennmaradt néphagyomány is részét képezi az egész magyarság történeti tudatának, múltismeretének. Ezt a gondolatot Ferenczi Imre – nagyon találóan – a következőképpen fogalmazta meg: „A történelem végtelen folyamában új meg új események váltják egymást, s ezekről szüntelen szövődnek az elbeszélések. A régi toposok, hiedelmi és elbeszélői motívumok új relációba kerülnek. Miként az írott történelem lapjai fakulnak, úgy sárgulnak és peregnek le a hagyomány lombjáról az öreg levelek. Avar rakódik le, televény humusz lesz belőle, újabb hagyomány termékeny talaja. Az emlékezet ápolja, neveli az új hajtásokat. A történetbúvár rendbe rakott íráscsomókhoz, könyvbe írott emlékezésekhez nyúl. A folklorista a nép emléktárát szólaltatja meg. S íme, fölmerülnek az egykori élet-halál küzdelem emlékei. A szájhagyomány sajátos törvényei módot adtak és adnak arra, hogy a különböző korú emlékek rögződjenek. Ez a megkötés és elraktározás, de éppúgy a fölidézés kiváltképpen érdekli a folkloristát. Voltaképpen mégis az a legfontosabb, hogy mi a nép emléke és fölfogása saját történelméről” (1978–1979: 212).

Mivel a török mondakörrel kapcsolatos kutatást más megyék és tájegységek helyneveire is kiterjesztettem, ezenkívül az oszmán-török eredetű helyneveket is igyekeztem összegyűjteni, a Somogy megyei földrajzi nevek áttekintése, vizsgálata alapján azt állapíthatom meg: a különféle mondatipusok gazdagsága, változatossága mellett a hódoltság korának nyelvi hatásaként – amint azt az eddigi kutatások mutatják (vö. pl. Baski 2006: 83–8; Szabó 1999: 83–4) – Somogyban viszonylag több oszmán-török eredetű földrajzi nevet talál(hat)unk, mint a magyar nyelvterület más, hosszabb-rövidebb ideig török uralom alá került vidékein.

SZAKIRODALOM

- Baski Imre 2005. Oszmán-török szavak tulajdonneveinkben. I. Személynevek. *Névtani Értesítő* 27: 13–23.
- Baski Imre 2006. Oszmán-török szavak helyneveinkben. *Névtani Értesítő* 28: 83–9.
- Bellovics Bálint 1894. Helynevek. *Magyar Nyelvőr* 23: 48.
- Elek Oszkár 1928. Török emlékek a magyar nyelvben. *Magyar Nyelvőr* 57: 3–7; 42–7.
- Ferenczi Imre 1965. A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában. *Déri Múzeum Évkönyve* 1962–1964: 243–57. Debrecen.
- Ferenczi Imre 1978–1979. Jugoszláviai magyar hiedelmek, népmondák a törökökről és tatárokról. *Néprajz és Nyelvtudomány* XXII–XXIII: 181–224. Szeged.
- Ortutay Gyula (főszerk.) 1980, 1982. *Magyar néprajzi lexikon*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Papp László–Végh József (szerk.) 1974. *Somogy megye földrajzi nevei*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Rónai Béla 1982. A népetimológia a földrajzi nevekben. *Névtani Értesítő* 7: 9–18.
- Szabó József 1999. A török hódoltság nyomai helyneveinkben. *Névtani Értesítő* 21: 81–6.
- Szabó József 2000a. Néhány oszmán-török eredetű földrajzi nevünkről. *Magyar Nyelvjárások* XXXVIII: 375–8. Debrecen.
- Szabó József 2000b. A török hódoltság néprajzi emlékei a földrajzi nevekben. In: Piti Ferenc–Szabados György (szerk.): „Magyarok eleiről”. *Ünnepi tanulmányok a hatvan esztendő Makk Ferenc tiszteletére*. 493–503. Szeged.
- Szabó József 2005. Miként vall Veszprém múltjáról a *Tobak szőr és Tobak utca?* In: Révay Valéria (szerk.): *Nyelvészeti tanulmányok. Simonyi-emlékülés 2003. Iskolakultúra* 33–9. Pécs.
- Varga Mária 1999. Népetimológia Veszprém megye helységneveiben. *Névtani Értesítő* 21: 150–5.

SUMMARY

Szabó, József

Memories of the Turkish occupation in geographical names from Somogy County

A hundred and fifty years of Turkish rule did not only influence the word stock of Hungarian but also folk traditions in this country, as a number of legends show. The memory of that period survived almost to the present day in areas of Hungary that had been occupied by Turks, leaving its traces in geographical names, as well.

On the basis of the book “Geographical names in Somogy County”, the author presents names from inside and outside built-in areas that are ethnographically linked to the time of Turkish occupation. Most of the various legends and stories preserved in geographical names can be classified into relatively well-defined sets according to their topics (e.g., fight against the Turks, legends of treasure, memories of deserted settlements).

Vígan dudál-e a portugál?

Jó harminc éve találkoztunk először a címben kissé módosítva idézett kijelentéssel, amellyel egy – már korosabb – rokonunk kommentálta kissé évődve a portugál nyelv és irodalom iránt megnyilatkozó érdeklődésünket. Akkoriban úgy gondoltuk, hogy egy század eleji kupléból származhat, s mert nem akadtunk rá a kezünk ügyébe kerülő szólásgyűjteményekben, el is feledkeztünk róla, és sokáig úgy gondoltuk, olyasféle etnosztereotípiá lehet, mint az „örült spanyol” vagy más hasonló népvétet tartalmazó kijelentés. Egy közelmúltban folytatott beszélgetés után azonban világossá vált, hogy az elmúlt száz-százötven év során a portugálokról való tudásunk alapján spontánul nem jöhetett létre ez a kifejezés, ezért újra megpróbáltunk kutatni az eredete után.

Annyi már első ránézésre is bizonyosnak látszik, leginkább a jól felépített belső rím miatt, hogy kötött szókapcsolattal, frazémával állunk szemben, de ennek mineműsége, konkrét jelentése és eredete már kérdéseket vet föl. Ezért szükségesnek látszik, hogy a kijelentést alaposan körbejárjuk, nemcsak ismertségét, hanem sajátosságait, megjelenését is, végül pedig a benne foglalt állítás igazságtartalmát megvizsgáljuk.

Minden különösebb nehézség nélkül megállapítható, hogy a frazéma a közepesnél kevésbé ismert és kevésbé használatos szóban és írásban. Szóbelinek tekinthető lehetséges használatára egy levelező fórumon bukkantam rá, amelyben „portugalfan” a következő szavakkal válaszolt az előzmény („gistana 19”) levelére: „Hüüü, bocsesz, na jóét. Vígan dudál a portugál.”¹ Félig a szóbeliséget tükröző használatnak tekinthetjük azt a *Gondola* hírportálhoz kapcsolható 2004-es pótszilveszteri versikét, amely a szöveggörnyezetnek megfelelően kissé átalakítva a következőképpen idézi a frazémát:

Bemutatom Europa Juliót,
tegnap még ő volt az „örült spanyol”
(s vígan dudált, mint portugál);
időközben játékra jelentkezett,
s átadja most helyét a fapadon.²

De az írott sajtóban is találhatunk példákat. Az *Új Szó* című szlovákiai napilap 2004. augusztusi számának egyik kommentárja, amely a portugál José Manuel Durão Barroso által összeállított európai uniós kormány beiktatásával foglalkozik, a címében kérdőjellel szerepelteti a szóban forgó frazémát: „Vígan dudál a portugál?”³ Hasonlóképpen a címben jelenik meg a kifejezés Kósa Lászlónak a *Magyar Napló* 1997. októberi számában megjelenő, Portugáliával foglalkozó írásának elején.⁴

¹ www.forum.index.hu 2007. 07.01./2007. 11.18.

² *Pót-szilveszter*. www.gondola.hu 2004. 01.04./2007.11.16.

³ Malinák István: „Vígan dudál a portugál?” *Új szó*. 2004. augusztus 18. www.ujso.com 2007. 11. 17.

⁴ Kósa László: „Vígan dudál a portugál”. *Magyar Napló*. 1997. október, IX. évfolyam, 10. szám. 31–3.

Vannak azonban irodalmi példák is. Illyés Gyula 1979-es naplójegyzeteiben bukkan fel teljesen váratlanul a kifejezés – ilyenformán:

Április 20.

Küszködtem már hajnali három után is, nehogy újra elaludjam. Órák hosszat a rossz álmok miatt földúltan zakatol az agy erre a gyerekkorban hallott ostobácska két sorra akart tökéletesebb rímet találni: Vígán dudál – A portugál. Még ennél is különbet akartam, kétórai munka után: Bortól dudál – A portugál. Kífacsart agyú ébredés, külön levertséggel amiatt, hogy ennyire nem vagyok ura az „idegzetem”-nek. A belső életemnek.⁵

Kosztolányi Dezső 1923-as *Portugálul olvasok* című írásában pedig utalást találunk a kijelentésre:

Esküszöm önöknek, hogy akkor egy szót sem tudtam portugálul. A portugálokról is csak annyit tudtam, megbízható, történelmi kútfőktől, hogy vígan dudálnak.⁶

A kifejezés egy korábbi előfordulására pedig idézhetnénk Mikszáth Kálmán *Gavallérok* című, 1897-ben írt elbeszélésének alábbi részletét:

A többi asztaloknál tarokk folyt, sokkal kisebb pénzben, mint a ferbli. Itt hát szabad volt minden unform, diplomatizálás, ravaszkodás, mert itt nem a nyereségvágy játssza a szerepet, hanem a „virtus”. A gavallér érzi az ilyen finom distinkciókat. Kifecsegték mindent, persze *in Blumen*. A „rövid”, aki kiadott, fejjavarva dohogta: „Melyik vízben füljak meg?” (Ez annyit jelentett, hogy nincs szenglije.), „Vígán dudál a portugál”, azt teszi, hogy jó szín van híva.⁷

Az első kérdés ezek után az, hogy milyen kategóriába soroljuk a vizsgálatunk tárgyát képező kijelentést.

Kósa László a *Magyar Napló* lapjain megjelent írásában „szállóigeként ható, de valójában kevés értelmű mondat”-nak nevezi, Illyés Gyula, mint láttuk, „gyerekkorban hallott ostobácska két sor”-nak, Mikszáthnál pedig úgy jelenik meg, mint egy kártyajáték közben használatos „gyakorlati kifejezés”, noha az áttanulmányozott tarokk-szakirodalomban nem bukkantunk rá. A *Magyar nyelv értelmező szótár*ában viszont a „portugál” címszó alatt (amelyre a „dudál” és a „víg” szócikk vezérszóként utal) „szólás” („szólásmód”) jelöléssel és „tréfás” stílusminősítéssel megtaláltuk, a következő magyarázat kíséretében: „úgy látja, hogy nincs semmi baj, nem kell tartani semmitől, vidám lehet” (V. kötet, 806).

Végignézve ezek után a különböző szótárakat (Ballagi Mór 1998) a Magyar nemzeti szövegtár korpuszát, a szólás és közmondásgyűjteményeket – Margalits Ede 1990, Kertész Manó 1985, O. Nagy Gábor 1976 és 1979 – nem akadtuk a kifejezés nyomára, mint ahogyan az esetenként jól használható Bartos Tibor-féle *Magyar szótár*ban (2002) sem találtuk meg. A Pázmány Péter elektronikus könyvtár anyagában a „szólás mondások” között azonban szerepel, illetve ráleltünk Bárdosi Vilmos *Magyar szólástár*ában is (2003), ahol a szerző a frazémát felkiáltójeles formában „ritka” és „tréfás” jelzéssel közli, és „helyzetmondat”-nak jelöli. Értelmezése – „elégedettség kifejezése, nincs semmi baj, nem kell tartani semmitől, vidámak lehetünk” – lényegében megegyezik az *A magyar nyelv értelmező szótár*ában (2003: 283) található értelmezéssel.

⁵ Illyés Gyula: *Naplójegyzetek 1979–80*. Budapest, Századvég kiadó, 1994. 41.

⁶ Kosztolányi Dezső: *Nyelv és lélek*. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1990. 55.

⁷ Mikszáth Kálmán: *Gavallérok*. In: *Elbeszélések és kisregények*. Második kötet. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1960. 246.

Ezen a ponton egy pillanatra megtorpan a vizsgálódás. A szóban forgó frazéma ugyanis olyan átvitt értelmű nyelvi képet tartalmaz, amelynek létrejöttéhez szükség lett volna valamiféle közvetlen tapasztalásra, kapcsolatra a portugálokkal. Ez azonban nem feltételezhető, amint erre munkánk zárórészében – ahol a frazéma igazságtartalmát vizsgáljuk – részletesebben még kitérünk. Így csak valamiféle átvétel jöhet számításba. A *Magyar értelmező kéziszótár* 1972-es és 2003-as második átdolgozott kiadása utal is erre, amikor a szóban forgó frazémát *A magyar nyelv értelmező szótárával* csaknem megegyező magyarázat kíséretében közölve, szögletes zárójelben fölveti a szólás latin [sic!], illetve német vagy olasz eredetét, illetve német vagy olasz közvetítéssel történő átvételét.

A latin eredetet nyugodtan szép, de alaptalan hipotézisnek tekinthetjük. Ami a német és az olasz eredetet illeti, sem az interneten – *vég* és a *portugál* szót keresőszőnák kiválasztva –, sem megfelelő német és olasz szótárakban nem találtunk értékelhető adatokat.⁸ A spanyol nyelvű keresés is eredménytelen volt, egy portugál blogban, azaz internetes naplóban közölt versféle azonban váratlanul megoldást kínált, mert rábukkanunk benne egy francia mondatra, amely tartalmazta a két vezérszót:

Com o Terreiro do Paço
E o Rio Tejo, o mundo, ao fundo.
– Comment ils sont toujours gais, les portugais,
Diz a guia, do vinte e sete,
Que vai da Graça aos Prazeres...⁹

A versikében megjelenő francia nyelvű mondat nyomán a francia kifejezést keresve folytattuk a kutatást. Először egy magyar honlapot találunk, amely a szóban forgó frazémát a híres francia aforizmák közé sorolja, a következő formában: „Les portugais sont toujours gais.” (‘A portugálok mindig vidámak’), név nélkül idézve Villon, Molière, Rousseau és más hírességek mondásai között.¹⁰

Ebben az irányban tovább haladva, hamarosan rábukkantunk Alphonse Allais (1854–1905) francia humorista nevére, aki állítólag ilyenformán nyilatkozott a feleségével kapcsolatban („à propos de sa femme”): „De même que leurs voisins les Portugais sont toujours gais, les Espagnols sont toujours « gnols ».”¹¹

Az ebben az esetben aforizmának tekinthető mondás első, a portugálokra vonatkozó része az internetes honlapok tanúsága szerint igen közismert francia nyelvterületen, így nem csoda, hogy megjelenik Charles Lecock egyik népszerű operettjének, az 1881-ben született portugál tematikájú *Le Jour et la Nuit*-nek egyik betétdalában is (ha ugyan nem innen származik eredetileg, de ennek jelen munkánk szempontjából nincs jelentősége), amelyet Calabazas, a portugál első miniszter énekel a második felvonásban. A Charles Lecock életét és munkásságát bemutató honlap úgy tartja, hogy ennek a Lecocq operettnek a nyomán terjedt el szállóigeként a „Les portugais sont toujours gais” kijelentés.¹²

⁸ Köszönjük Knipf Erzsébet, Fábíán Zsuzsa valamint Bárdosi Vilmos segítségét az ez irányú keresésben.

⁹ ‘A Palota térrrel, és a mögötte lévő Tejo-folyóval, Comment ils sont toujours gais, les portugais, mondja az idegenvezető a 27-esen, amelyik a Graça-negyedtől a Prazeres temető felé megy.’

<http://blogueforanadaevaodois.blogspot.com/2005/10/blogantologias-ii-10-comment-ils-sont.html>

Terça-feira, Outubro 25, 2005. In Blogantologia(s) II-(10): Comment ils sont toujours gais, les portugais.

Eredeti közlés: Blogue-fora-nada, post. de 27 Outubro 2004. 2007.11.14.

¹⁰ „Francia aforizmák”. www.bolcsek.schaffer.hu/francia.doc 2007. 11. 14.

¹¹ www.desencyclopedie.wikia.com/wiki/Portugal, illetve

http://forum.femina.fr/femina/loisirs/Spectacles/special-kriska-sujet_89_1.htm. 2007. 11. 14.

¹² *Le Jour et la Nuit*, qui fournit le slogan „Les Portugais sont toujours gais”.

<http://www.matelots.be/html/musiciens/bio/lecoq.html>. 2007. 11. 18.

Köztudott, hogy Lecock operettjeit Magyarországon is nagy sikerrel játszották. Elsősorban az 1872-ben komponált *La Fille de Madame Angot* című vígoperettet, amelyet *Angot asszony lánya* címmel már 1875-ben bemutattott a Népszínház, majd 1896-ban a Debreceni Városi Színház, 1897-ben az Opera és 1900-ban a Magyar Színház. (Székely György 2001). A *Le Jour et la Nuit-t Nap és Hold* címmel mutatta be 1896. november 12-én a Debreceni Városi Színház, 1899-ben Osváth Béla társulata adta elő a Vásárhelyi Nyári Színkörben, 1901-ben pedig, mint Ady Endrének a *Nagyváradi Napló*ban december 22-én megjelent tudósításában olvashatjuk, felújították a darabot.¹³

A francia zeneszerző magyarországi népszerűségét egyébként jól mutatja Ady Endrének egy írása, amelyet a *Budapesti Napló* 1905. július 28-i számába írt a haldokló Lecocq-ról.¹⁴

Mindezek alapján joggal föltételezhetjük, hogy Lecocq operettjeinek nagy sikere nyomán jelent meg és terjedt el a köztudatban *A Nap és a Hold* említett betétdalának ez a mondata, bár a kérdésben járatosabbak rendre az *Angot asszony lányát* említik a szóban forgó frazéma forrásaként. Mivel a korabeli előadások szövegeknyvei nem állnak rendelkezésünkre, ezért ezt a kérdést nem dönthetjük el, noha az operettszínház egyik szakértője a kutatásaink során vele folytatott beszélgetésben megemlítette, nemegyszer megtörtént, hogy a siker kedvéért egy zeneszerző egyik művéből áttemeltek egy népszerű dalt a másikba. Mindenesetre valószínűnek látszik, hogy Calabazas betétdala slágerré vált, és a „Vígán dudál a portugál” sor szájról szájra terjedt. Így juthatott el ez a frazémaként terjedő kijelentés Mikszáth Kálmánhoz, aki beleszötte említett elbeszélésebe olyan helyzetmondatként, amelyet az éppen aktuális szóhasználatra reagáló tarokkjátékosok „gyakorlati kifejezés”-szerűséggé használtak. Megkockáztatnám, hogy ezt látszik alátámasztani az is, hogy Mikszáth a kijelentéshez magyarázatot fűz, ebből a kifejezés újkeletű vagy kevéssé ismert voltára következtethetünk. Érdekes ugyanakkor megjegyezni, hogy ez a kifejezés az 1897-ben írt *Gavallérok* című elbeszélésben jelent meg először és utoljára, egy évvel *A Nap és a Hold* debreceni bemutatója után.

Mikszáth regényében a vizsgált frazéma helyzetmondatként jelenik meg, az író által adott magyarázata pedig egyértelművé teszi számunkra, hogy a benne levő állítás egyáltalán nincs kapcsolatban a portugálok megítélésével. Ezt látszik alátámasztani az is, hogy a portugálokról nem igazán volt naprakész ítélete, benyomása a korabeli magyaroknak. Az 1820-as években kezdődött Camões-kultusz, amelyet a portugál királyi család feltételezett magyar eredete is táplált (Pál Ferenc 2007), a reformkor lezárulásával abbamaradt, a portugál költő eposzának, *A lusiadák*-nak a második kiadása (1874) után pedig eddigi ismereteink szerint Portugáliából inkább a kevéssé érdekes politikai és dinasztikus eseményekről tudósítottak. A portugálokról a XIX. század végi magyar köztudatban élő képre megpróbálhatunk Mikszáth és Jókai műveiből is következtetni. Az előbbinél az idézett helyzetmondaton kívül csak egy utalást találunk, a *Mindenki lépik egyet* c. kisregényében olvashatunk a portugál királyné lábbelijéről

Beszélték, hogy a walesi herceg vadászcizmáit, a Dudley ladyk és missek, filigrán cipellőit, valamint a szép portugál királyné lábbelijét is ez a bizonyos Kolowotki készíti.¹⁵

Jókaiknak viszont hat regényében is találhatóunk portugál utalásokat. *A kalózkirály* és az *Akik kétszer hálnak meg* című műveiben a gyarmatosítás korából és a portugál bikaviadalról olvashatunk, a többi regényben (*Egy hírhedett kalandor a XVII. századból*, *Eppur si muove*, *Fráter György*, *A magyar nemzet története regényes rajzokban*) viszont nagykövetekről, hercegekről, portugál királynékról és királylányokról esik említés, vidám lelkes portugálokról egyszer sem.

¹³ www.intratext.com. 2007. 11. 18.

¹⁴ www.intratext.com. 2007. 11. 18.

¹⁵ *Mikszáth Kálmán összes művei*. Arcanum Digitéka, PC-CD-rom, Budapest, Arcanum Adatbázis Kft.

A Franciaországban szállóigévé vált kijelentés jogosságát és igazságtartalmát amúgy többen megkérdőjelezték. Maurice Martin du Gard (1896–1970) 1934-ben született *Lettres Portugaises*-ében azt írja, hogy ne adjanak hitelt ennek a kijelentésnek, mert a közmondásos portugál vígság mese csupán.¹⁶ Étienne Grosclaude *Politique Européenne* című munkájában pedig egyenesen károsnak ítéli azt az operettlélektant, amely vígnak nevezi a portugálokat.¹⁷ Giuseppe Marc Antonio Bartlett *La Légende Noire au 18^e Siècle: Le Monde Hispanique Vu du Dehors* című munkájában pedig megjegyzi, hogy ez a kijelentés talán a 18. században lehetett igaz.¹⁸

Magyarországon az elmúlt évtizedekben – talán éppen Mikszáth és Jókai királynéi nyomán – Portugália sajátosan idegen, előkelően szomorkás jelleget kapott, és – talán az Európai Unióhoz való csatlakozásunkat előkészítő, lépten-nyomon Portugáliára hivatkozó médiakampány következtében – egészen mindennapossá vált a portugálok megidézése.¹⁹ Meglehet: ennek a következtében ébredt föl csipkerózsika-álmából a vizsgált frazéma, és jelent meg a portugál tematikához kapcsolódva a sajtóban, anélkül persze, hogy etnosztereotípiá jelleget kapna.

A portugálokról, illetve elsősorban a nyelvükről Kosztolányi is említést tesz, már idézett művében. Csodálatos nyelvnek találja: „Omlósabb, mint az olasz, gyengédebb, mint a spanyol. Egészen porhanyó latin.”²⁰ Pataki Dezsőnek a *Nyugat* 1937. évi 3. számában megjelent *Anton Ixel* című regényrészletében a ragyogóan kitarított lakást egy portugál tábormok csizmájához hasonlítják.²¹ Déry Tibor talán ugyancsak ebből a hagyományból táplálkozva a *Portugál királylány* címet adta elbeszéléskötetének. Egressy Zoltán néhány éve bemutatott szindarabjában, a *Portugálban* az ibér-félszigeti ország egy távoli szép, szomorú világgént jelenik meg, ahová a főhős el szeretne jutni:

Masni És mit akarsz Portugáliában?

[...]

Bece Megnézem őket. Jó nép az. Ők találták fel a teát például. Meg a vázát, meg a legyezőt.

Masni Azon mit kell föl találni?

Bece Meg a párnát, a tűzijátékot...

Masni A tűzijátékot is?

Bece Aha. Jó srácok. Barátkoznak mindenkivel.²²

Esterházy Péternek egy nemrégiben megjelent regényrészletében pedig ugyancsak feltűnik a portugál nemesség egy képviselője

Gilles ha portugál volna, portugálul beszélne, a virágok nyelvén. Állj, ez így nem jó, mert akkor mégis ő volna Esti Kornél, ő szokott a virágok nyelvén beszélni, ő, aki egy nő miatt volt Portugáliában, mindig

¹⁶ „Les Portugais sont toujours gais! Parmi les mots qui firent fortune, celui-là, qui vibre et galope, vous a l'air irréfutable. Gardez-vous cependant d'y croire. La gaité portugaise a beau être proverbiale, elle n'en est pas moins une fable” <http://blogdaranove.blogs.sapo.pt/69427.html?thread=6963>. 2007. 11. 18.

¹⁷ „Oh! la psychologie de l'opérette qui prétend que les Portugais sont toujours gais!” <http://www.gutenberg.org/files/13855/13855-h/13855-h.htm>. 2007. 11. 12.

¹⁸ „»Les Portugais sont toujours gais« était donc peut-être vrai au 18ème siècle.” <http://www.historicaltextarchive.com/books.php?op=viewbook&bookid=8&cid=5> 2007. 11. 14.

¹⁹ Vö. ezzel a www.urbanlegends.hu honlapon megjelent leaddal: „Orbán egy 2002-es rádiószeretlenség során egy általa portugál eredetűként azonosított közmondással zárta beszédét. Ugyane mondat Orbán augusztusi oxfordi beszédében még magyar bölcsességként szerepelt. Korábban pedig szintén portugálként”. 2005. április 22. <http://www.urbanlegends.hu/2005/04/22/orban-es-a-portugalogok>. 2007. 11. 16.

²⁰ Kosztolányi 1990: 55.

²¹ *Nyugat*. Egy irodalmi legenda digitálisan. CD-rom. Budapest, Arcanum Adatbázis. Sine data.

²² *Portugál*. www.dramairok.hu/index.php?id=1250&cid=13695 – 15k. 18. 2007. 11. 10.

egy nő miatt van Portugáliában, mindig ugyanazon nő miatt van Portugáliában, egy már nem fiatal portugál bárónő miatt van Portugáliában, akibe, ahogy mondani szokás, halálisan szerelmes...²³

Munkánk végén megállapíthatjuk, hogy a vizsgált frazéma, a „Vigan dudál a portugál”, amely tradicionálisan helyzetmondatként van jelen a nyelvünkben, eredetét tekintve egy sláger önállósult sorából, sajátos „szállóigeként” került át a köztudatba, mint egy máig élő de – mondjuk úgy – „hamis” francia etnosztereotípiát jól sikerült magyar fordítása, de a portugálokkal semmiféle közvetlen, valamiféle megítélést sugalló kapcsolatban nem álló magyar közegben elszakadt ettől a jellegétől, és nemzeti referenciát megőrizve vált egyfajta kissé felelőtlen jókedvet, bizakodást kifejező helyzetmondattá.

SZAKIRODALOM

- A magyar nyelv értelmező szótára.* 1966. Akadémiai Kiadó, Budapest.
 Ballagi Mór 1998. *A magyar nyelv teljes szótára.* Nap Kiadó, Budapest.
<http://corpus.nytud.hu/cgi-biu/huctest-reg/regisztr-hun.cgi>. 2007. 11. 16.
 Bárdosi Vilmos 2003. *Magyar szótár.* Tinta Könyvkiadó, Budapest.
 Bartos Tibor 2002. *Magyar szótár.* Corvina Kiadó, Budapest.
 Kertész Manó 1925. *Szókásmondások.* Helikon Kiadó, Budapest.
Magyar értelmező kéziszótár 1972/2003. Akadémiai Kiadó, Budapest.
 Margalits Ede 1990. *Magyar közmondások és közmondásszerű szólások.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
 Marton János 2006. *A magyar tarokkjátékok kézikönyve.* Kráter Kiadó, Pomáz.
 O. Nagy Gábor 1976. *Magyar szólások és közmondások.* Gondolat Kiadó, Budapest.
 O. Nagy Gábor 1979. *Mi fán terem?* Gondolat Kiadó, Budapest.
 Pázmány Péter elektromos könyvtár. <http://www.urbanlegends.hu/2005/04/22/orban-es-a-portugalogok>.
 Székely György (főszerk.) 2001. *Magyar színháztörténet II.* 1873–1920. Akadémiai Kiadó, Budapest.
 Pál Ferenc 2007. Megjegyzések Báró Kemény Zsigmond *Élet és ábránd* című regényének szereplőválasztásához. A Modern Filológiai Társaság Értesítője. XXIV/2: 8–13.

Pál Ferenc

Érdekes növénynevek I.

vakondfa, vakondfű J. *Ricinus communis* (MNöv. 162). R. XVIII. sz.: *vakondokfű* 'Cataputia maior' (Nyr. 85: 209), 1908: *vakondokfa* 'ua.' (Zelenyák 118), 1911: *vakondfa* 'ua.' (Nsz. 328). N. Kovács 29: *vakandelhárító cserje* (Szigetköz) 'Euphorbia', uo. 30: *vakandbab*. A nyelvjárási adatok a Szigetközből olyan növényt jelölnek, amelyről azt tartják, hogy a kert négy sarkába kell ültetni, és a vakondok teljesen eltűnnek, illetve a vakandbab magvai – a föld alatti járatokba helyezve – megmérgezik az állatot.

A ricinus (csodafa, hashajtóbab, Jónás fája, Jézus tenyere, kertiberzsény, sárfű stb.) egyik tájnyelvi elnevezése a *vakondfű*. Ezt a nevet az indokolja, hogy a növény magva az állatka számára halálos mérgező. De a ricinus illatanyaga, ha a kertbe, fű közé ültetik, szintén zavarhatja a vakondot, és így a szépen nyírt pázsitot nem csúfítják el a vakondtúrások. Saját tapasztalatom szerint egy növény azonban csupán 5–6 m² nagyságú területet mentesít. De ez nem is baj, mert a ricinus feltűnő bokra szép dísz. Első magyar nyelvű füveskönyvünkben, a Herbariumban (1578) Melius Juhász Péter *csodafának, sárfűnek* nevezte a ricinust, és azt írta róla: „Ez fű valahol vagyon, a vakandak ott nem lakic: igen gyűlöli a vakandak ez csodafát”. Beythe András Fives könyvében (1595) szinte

²³ *A Gyula-töredék.* Bárka 2007/5. szám. www.barkaonline.hu/index. 2007. 11. 17.

szóról szóra ismétli a Herbarium szövegét a ricinusról. A növény magyar *ricinus* és német *Rizinus* neve, valamint a latin *Ricinus* nemzetségnév a már Pliniusnál is szereplő latin *ricinus* 'ua.' ókori növénynevét folytatja.

Hérodotosz az ötödik században megírta, hogy a *szilliküprion*, azaz a 'csodafa' bőséges termését összezúzzák, kisajtolják, megpirítják vagy megfőzik. A XII. század végén hazájukba visszatérő keresztések sok ricinus magot hoztak magukkal a Szentföldről. A növény kemény, szürkésbarna, márványozott, bab alakú magva nagy becsben állott, mint szentföldi emlék. A kolostorkertekbe jutott magból kikelő növényt megcsodálták, és elnevezték *palma Christinek*, a francia szerzetesek *Krisztus tenyerének* (a magyarban is ismert *Krisztus tenyere*, *Krisztus keze* néven), mert levelének formája hasonlít a szétárt ujjú tenyérhez. Luther ellenben *Kürbisek*, azaz *töknek* nevezte, innen ered a ricinus egyik népnyelvi neve, a *Jónás kabak*. Társnevei közül a *csodafa* tükörfordítás eredménye a németből; vö. *Wunderbaum* 'ua.' (PbF. 389). A középkorban általánosan használt *csodafa* neve a növény gyors növekedésével kapcsolatos.

viperafejlevelű ölyvfű *J. Hieracium echioides* (Nsz. 221 és 334). A tudományos név utótagja, az *echioides* 'gyikfejhez hasonlatos'-t jelent (< *Echium* 'gyikfej' és görög *odesz* 'hasonlatos'). A magyar növénynevét vagy ebből, vagy közvetlenül a németből származik; vö. ném. *Natternkopf* 'Echium', azaz tlk. 'gyikfej'. A görög *echion* növénynevét (< gör. *echisz* 'vipera') Dioszkuridésznél is olvasható; Plinius szerint az *echios* jó segítség a viperák csípése ellen. Az elnevezés szemléleti alapja a növény kétágú virágkoronájának kígyófejhez hasonlatos alakja. Ráadásul a kétágú bibét is lehet kígyónyelvhez hasonlítani.

viperafű *J. Scorzonera hispanica* (MNöv. 171). R. 1664: *viperina* 'mérges kígyó fű', 'Scorzonera' (Posoni kert 169), 1835: *viperafű* (Kováts 18), 1845: ua. (Műsz. 131), 1903: ua. 'Scorzonera hispanica' (MVN. 156), 1911: ua. (Nsz. 334). A spanyol pozdor tájnyelvi elnevezése a *viperafű*. Valószínűleg a németből került át Kováts Mihály révén tükörfordítással, vö. ném. *Vipergras*, mely szintén a *Scorzonera hispanica* (M. 594). A latin tudományos nemi név jelentése 'spanyol fekete kéreg'. Elsőként Spanyolországban használták gyógyításra a vadon termő növény gyökerét. A 17. század fűvészei *mérges kígyófü*nek is nevezték ezt a növényt. Katalóniában például a viperának is *escordo* volt a neve, és az egykori francia fűvészek ezen az alapon már *viperine* (Natter) néven foglalkoztak a növényvel, melynek gyökere szerintük a legjobb orvosság a vipera marása ellen. Lippay János is *viperinának* nevezi a Scorzonerát a „Posoni kert”-ben, 1767-ben. A növény további társnevei, a *kígyógyökér*, *kígyómarást gyógyító fű* szintén magyarazzák a *viperafű* elnevezést; alaki hasonlóság alapján a gyógyászatban fontos hatóerőt tulajdonítottak egykor a növénynek.

A németben a Polygala vulgaris jelölik egyes vidékeken a *Kreuzotterblümel* (M. 306), tlk. 'keresztesvipera-virág' tájnyelvi elnevezéssel, a Polygonum bistorta és a *Scorzonera hispanica* növények neve pedig a *Viperwurz* (M. 594), azaz 'viperagyökér'.

A növény társneve, a *pozdor* Diószegiék névalkotása. Azzal a szemléleti háttérrel, hogy a növény magja „pozdorja forma”. Másik társneve a *feketegyökér*, amely a német *Schwarzwurzel* 'ua.' (PbF. 405) tükörfordítása.

pókalakú bangó *J. Ophrys holoserica* (P. 43). A *poszméhangó* (uo.) társneve. A **pókbangó** jelentése *Ophrys sphegodes* (uo.). R. 1807: *póktermő bangó* 'Ophrys arachnites' (MFüvK. 497), 1966: *pókbangó* 'Ophrys fuciflora' (MNöv. 155). A növény elnevezésének szemléleti háttere a virágajak formája, mely sarkantyú nélküli, nagy, bársonyosan szőrös; egy keresztespók potrohához megtehetően hasonló. A németben szintén a *pók* állatnévvel képzett az *Ophrys fuciflora* neve: *Spinnenstängel* (M. 532). Az 1807-ben a Magyar Fűvész Könyvben megadott binominális latin elnevezésben a faji név, az *arachnites* szintén ilyen alakleíró terminus (< görög *arachne* 'pók, pókháló'). Valószínűleg tehát Diószegiék révén kerültek a magyar növénynevek közé a *pók* állatnévvel képzett összetételek.

A bangó (*Ophrys*) fajok között néhánynak a virága megdöbbenően hasonlít valamilyen rovarral: így például a *méhangó* (*Ophrys apifera*) virága szakasztott olyan, mint egy méh, a *légybangó*

(*Ophrys insectifera*) légyre emlékeztet, a hazánk nyugati felének üde rétjein május vége felé nyíló *pókbangóé* (*Ophrys sphegodes*) pókra hasonlít. Az *Ophrys fuciflora* poszméh, azaz dongó formájú virága odacsalja a hím rovarokat. Virágában a mézajak csúcsán, amely alakra pontosan megfelel egy nőstény poszméh potrohának, jellegzetes illatmező van, ez is a nőstények sajtósága illatanyagára emlékeztetve párosodási aktusra készíti a hímeket.

pókfű *J. Nigella damascena* (P. 138). A kerti, vagy török katicavirág egyik társneve. A tudományos nemi név a későlatin *nigella* növénynévvel függ össze (< lat. *nigellus* 'feketetés', a *niger* 'fekete' deminutívuma). A növény apró, fekete színű magvaira utal, akárcsak a nyelvjárásokban használt *feketécske*, *köménymák*, *köményvirág* és *parasztibors* (MNöv. 97), illetve régi *fekete kömény*, *fekete mák* és *fekete koriándrom* (1775: Csapó, 1807: MFüvK.) társneve, illetve német *Schwarzkümmel* 'feketekomény' (Genaust 418) elnevezése. A növény Kis-Ázsiából vagy a Földközi tenger térségéből került hozzánk, származására utal latin faji neve is. (A *damascena* gyümölcsnév már Pliniusnál is olvasható, egy damaszkuszi szilvafajtát jelöl.) Növényünk *Nigella damascena* binominális elnevezésében a lat. *Damascenus* < gör. *Damaszkénosz* a szíriai főváros, Damaszkusz (< arab *Dimašq*) nevéből való.

póklábúfű *J. Equisetum arvense* (MNy. 86: 173). N. Szabó–Péntek 138: *pókláb*, *póklábúfű* (Erdély, Mikóújfal) 'ua.'. Sokágú szára emlékeztet a póklábakra. Ez a növénynevünk a zsurló nyári zöld meddőhajtásának a külsejét írja le; a hajtást sok vékony elágazó száracskájával hasonlítják különböző állati testrészekhez. Az *Equisetum arvense*re vonatkozó földrajzi heteronimák a *lófarok*, *macskafarok*, *medveszakáll*, *pókláb*, *póklábúfű* elnevezések. Akárcsak a német *Roßschwanz* (AFE. 491), azaz 'lófarok', vagy a román *coada calului* 'ua.' (BotKözl. 64.1). A *lófarok* pontos nyelvi megfelelője az ókori görög *hippurisz*nak (növénynév Dioszkuridésnél), illetve a német *Pferdeschwanz*, németalföldi *paardestaart* (M. 240) szavaknak. Vö. még ném. *Wasserroßschwanz* (NclB. 429), *Roßschwanz*, francia *queue de cheval* 'ua.' (MNy. 86: 173). Ezek is a *hippuris* (< gör. *hipposz* 'ló'; *ousz*, *oura* 'farok') 'lófark' névre vezethetők vissza. De hasonlítják a zsurlót egyéb állatok farkához is, például ném. *Fuchsschwanz*, *Schaafschwanz*, *Rattenschwanz*, *Katzenschwanz* (M. 240), azaz 'róka-, birka-, patkány-, macskafark'. Ez utóbbi a magyarban igen régi terminus (R. 1588: *machyka fark fiu* (FrankHasznK. 18), 1706: *kanna mosó macska fark* 'Equisetum minus' (PPNomH.), 1832: *macska-fark* 'Equisetum' (Kreszn. 2: 51), 1843: *macskafark* 'ua.' (Bugát 289), ma is használatos a nyelvjárásokban (N. Szabó–Péntek 138: *macskafarok* (Borszék, Orotva-Tilalmas) 'Equisetum arvense' | Péntek–Szabó 230: ua. (Bánffyhungad, Magyarvalkó) 'ua.' | MNy. 39: 252: *macskafark* (Kürt) 'ua.'. Ilyen a francia *queue de chat* 'ua.' (Phytologicon 92) név is. A névadás szemléleti hátterét jól világítja meg, ahogy 1775-ben Csapó leírja a zsurlókat (369): „az alsó száron a felső apró hosszú száracskák úgy állanak; mint a meg-ijedt matskának a farka”. A növény székelyföldi, illetve moldvai csángó etnobotanikai neve a *medveszakáll* (Zelnik 17: *medveszakála* (Csügés) 'Equisetum arvense' | Gyógyn. 46: *medveszakáll* (Csikszereda) 'ua.');

A zsurló jelölésére számos társnév is szolgál: a növény fölhasználására utaló *fontőfű*, *kannamosó*, *kannasurló*, *tálmosó* stb. Neve a magyar írásbeliségben korábban: R. 1544: *tal moso fuet* (OkISz. 953) és 1689: *kannamoso fű* (uo. 446). Ezek a német *Zinnkraut*, *Kannenkraut* (uo.) mintájára keletkeztek, a növény fent említett meddőhajtásának az edénymosásban való felhasználására utalnak. Az ókori latin *equisetum* (növénynév Pliniusnál) a mai tudományos latin nemi név (< lat. *equus* 'ló' és *saeta*, *seta* 'állatszőr, sörte'), szemléleti háttere szintén a zsurló hajtásának sok vékony száracskája.

pókliliom *J. Hymenocallis* (Priszter 137). A *széphártya* társneve, ez a név a német *Schönhäutchen* 'ua.' (PbF. 224) tükörfordítása. Ez pedig a latin *hymenocallis* (< görög *hymen* 'hártya'; *kallosz*, *kallisz* 'szép') elnevezésén alapul. A *pókliliom* elnevezés a növény virágának a pók lábaira emlékeztető számos kihajló szirmára utal.

pókorchidea J. Brassia (P. 209). A *pókorchidea* név a német *Spinnenorchidee* 'Arachnis' (PbF. 86) elnevezés tükörfordításával került nyelvünkbe, új szaknyelvi szó. A névadás szemléleti háttere a növény csodálatos, pókszerű virága, annak pókhálóhoz hasonlatos mintái. Lásd még a skorpióorchidea szócikket.

pókvirág J. Arachnites (MNöv. 155). Nálunk nem honos növény „műveve”. A németből, tükörfordítással került át; vö. ném. *Spinnenblume* 'Nigella damascena' (M. 532), melynek alapja a nemi név, a 'pókszerű' jelentésű latin *arachnites* (< görög *arachne* 'pók') elnevezés.

ürgefark J. *Hordeum hystrix* (MNöv. 198). R. 1951: ua. 'Hystrix; cigánybúza' (Soó 943). N. MNy. 23: 70: *ürgefarak* (Kunszentmárton) 'Hordeum Gussoneanum' | Nyr. 44: 90: *ürgefark* (Adorján, Bács-Bodrog vm.) 'gabona rozsnok, Bromus secalinus' | Nyr. 75: 395: *ürgefarak* (Hortobágy) 'Phleum pratense' | Herman:Páoszt. 686: ua. (Hadház, Szandapuszta, Pusztaszentmiklós) 'Hordeum gussoneanum'. A sziki árpa, cigányárpa, cigánybúza társneve. Alakfestő elnevezés; a hengeres, szőrös termés az elnevezés szemléleti alapja, mely az ürge farkához hasonlítható. A binominális tudományos elnevezésben a régi latin *hordeum* 'árpa', a görög *hystrix* pedig 'sündisznó' jelentésű, szintén alakleíró név.

A **tücsök** nevével is alkottak botanikai terminusokat. A Borbás Vince följegyezte *tücsök* 'Carduus acanthoides' (TermTudKözl. 26: 5. Pótfüz. 198), ugyanígy N. *tücsök* Baranya m. 'ua.' (Nyr. 97: 334) idetartozása azonban kétséges. Sokkal valószínűbb, hogy a népnyelvi szó a *tövis*, *tüske* szóval függ össze. Annál is inkább, mert az így is jelölt növény *bogáncs* társneve szintén a szűrősságára utal.

tücsökgomba J. *Psathyrella gracilis* (MNöv. 195). R. 1898: *tücsökgombák* 'Psathyrella' (Term. 192). Tudományos *Psathyrella* (< görög *pszathyrósz* 'laza, törékeny') nemzetségneve a finom hús szerűlekenységére utal. A latin fajnév 'karcsú' jelentésű, alakleíró.

tücsökkoma J. *Colchicum autumnale* (MNöv. 103). N. Magyar Népnyelv 4: 307: *pücsökkoma* (Nagyváty) 'ua. tavaszi formájában' | Natter 135: ua. és *tücsökkoma* 'ua.' (Baranya). A kikerics (ebvirág, guzsalyvirág, kakasvirág, kígyóvirág stb.) népnyelvi elnevezése Baranya megyében. A *tücsökkoma* alakváltozata a *pücsökkoma* 'ua.'. Összetartoznak a szintén népi *csicsikoma* 'ua.' (uo.) elnevezéssel. Nagy Rózsa szerint tavasszal a növénynek az előző évi termést hozott alakja látható a fűben. Ilyenkor hívják *pücsökkomának* vagy *zörgő-gaznak* (Magyar Népnyelv i. h.) Nagyvátyon. Natter-Nád pedig azt írja, hogy azért ismerik ezen a néven, mert ha ez a növény az őszi réten kivirágzik, akkor már csak ők ketten, a kikerics és a tücsök jelentik a színt és a hangot. A virágzási időre utal az *őszi* és a N. *vetővirág* (Balaton környéke) társnév is: akkor nyílik, amikor megkezdődik az őszi vetés.

A növény erősen mérgező, 70 mg. kolhicin halálos az emberre. *Cholchicum* tudományos nemi nevében földrajzi nevet találunk: *Colchis* városa az ókorban a méregkeverők hazája volt. A faji név pedig a latin *autumnus* 'őszi', *autumnalis* 'őszi' szóból való. A kikerics szokatlan, őszi virágzási idejére utal.

teveárnyék J. *Haloxylon* (P. 231). A szakszaufla társneve. Ez a német *Saxaul* 'ua.' (PbF. 208) megfelelője. A szaknyelvi *Haloxylon* nemzetségnevét a görög *hálsz*, gen. *halósz* 'só' és a *xylon* 'fa' szavakból képzett, és arra utal, hogy ez a fa Ázsiában és Afrikában a homokos, sótartalmú sivatagokban is megterem (ott a hiányzó tűzifát, az egyébként is hasznos faanyagot és persze az áhitott árnyékot biztosítja).

tevebokr J. *Alhagi camelorum* (MNöv. 190). A binominális tudományos terminus latin *camelorum* fajnevében is ez az állatnév szerepel. A tudományos elnevezés *Alhagi* előtagja az egyiptomi-arab *al-hagi* 'teve-' szóra vezethető vissza. A *tevebokr* hasonloneve a *tevetővis* (P. 249). A *tevetővis* idegen nyelvi megfelelői szó szerint azonosak; vö. angol *camel-thorn* (uo.), német *Kameldorn* (PbF. 73).

tevecserje J. *Alhagi pseudalhagi* (AFE. 43). Régebbi szaknyelvi neve – az *Alhagi camelorum* – folytatói az angol *camel-shrub*, francia *alhagi des chameaux*. Priszter Szaniszló az *Alhagi graecum* jelölésére a latin (és a német *Griechischer Kameldorn* uo. 42) név alapján javasolja a ma-

gyar görög *tevecserje* elnevezést. A tudományos névben szereplő *pseudalhagi* (< gör. *pszeudo-* 'téves, ál-', a német *Falscher Kameldorn* (AFE 43) és egyiptomi-arab *alhagi* 'teve-') is a növény botanikai átsorolását jelzi.

tevefű *J. Cymbopogon schoenanthus* (P. 92). A magas fűszercirok társneve. A binominális latin elnevezésben a faji név a középlelatin *schoenantos* (< görög *schoinou anthosz* 'a schoinosz családba tartozó növény virágja') elnevezésből való. A latin terminus olyan növényt jelentett, mely a tevék takarmánynövénye volt. Észak-Afrikában és a Szaharában elterjedt, éterikus olajat tartalmazó fűfélé. A nemi név pedig az 'üreges edény' jelentésű görög *kymbosz* és a *pogon* 'szakáll' szóból képzett. A növény üreges szárára, illetve a bajszos fedőszőrzetre utal. (A következő szócikkben szereplő *Andropogon* nemi név szinonimája a *Cymbopogon*nak)

tevekáka *J. Andropogon ischaemum* (MNöv. 190). R. 1745: ua. 'Schoenanthum' (Torkos: *Taxa pharmae.*), 1783: *teve káka* 'Andropogon schoenanthus' (NclB. 428), 1843: ua. (Bugát 434), 1873: *teve-káka* 'délszakra termő kákaféle növény, mely a tevének eledelül szolgál' (Ballagi 2: 639), 1911: *tevekáka* 'Andropogon ischaemum' (MNy. 7: 177), 1911: ua. (Nsz. 309). Torkos szóalkotása a német R. 1745: *kameel-heu* 'ua.' (*Taxa pharmae.*), 1783: *camelheu* 'Butomus umbellatus' (NclB. 365), 'Andropogon schoenanthus' (uo. 428) mintájára. Ma fenyérfű és *sikárfű*, *mosogatófű*, *mosogatógyökér*, illetve *rókahátúfű*, *vérállítófű*, *zablevelífű* (MNöv. 60) a növény neve. Az első három terminus a tevekáka egyik felhasználására utaló elnevezés: erős, szívós leveleivel dörzsölik, sikálják a szennyes edényeket.

skorpiófű *J. Scorpiurus muricatus* (P. 131). R. 1797: *skorpió fű* (Váli 186). A németből – tükörfordítással – származó növénynevéünk; vö. ném. *Skorpionskraut* 'ua.' (Genaust 571). Megvan az angolban is igen régtől fogva, már 1636-ban szerepel egy növénytani műben: *scorpion grass* *Scorpioides bublurifolio*; *Myosotes scorpioides*' (John Gerarde: *The herbal or generall Historie of Plantes.* (London, 1636. Chap. 44). Mint Gerarde a növényt jellemzi: „the whole brauch of floures do turne themselves likewise round like the scorpions”. A növény tudományos latin elnevezésében is szerepel a *skorpió* név. A termés hüvelye szolgál a névadás alapjául.

skorpió-koronafürt *J. Coronilla scorpioides* (P. 148). Fordítás a latinból. A latin faji elnevezés a *skorpió* névvel képzett, a nemi név pedig, a *Coronilla*, a lat. *corona* 'korona' szóból való, és megfelelője a magyarban a *koronafürt*, a németben a *Kronwicke* (PbF. 138). A latin tudományos faji név alapja a görög *skorpioeidész* (< gör. *skorpiosz* 'skorpió'; *-eidész* 'hasonlatos') szó.

skorpiómoha *J. Scorpidium scorpioides* (P. 227). A növényt sarlóforma, egy oldalra kanyarodó levelecskéiről nevezték el, melyek a skorpió farkához hasonlatosak. Szó szerinti német megfelelője a *Skorpionmoos* 'ua.' (Genaust 571). A tudományos latin elnevezésben a nemi és a faji név is a 'skorpió' szóval függ össze.

skorpióorchidea *J. Arachnis* (Priszter 148). Egy csodálatos virágot leíró kifejezés. Latin *Arachnis* neve egy más állatnévvel, de hasonló szemléleti alapon keletkezett a görög *arachne* 'pók' szóból. Lásd még a pókorchidea szócikket.

skorpiórekettye *J. Genista scorpius* (AFE. 615). A nálunk nem honos növény elnevezése szaknyelvi szó, a latin név folytatói az idegen nyelvi párhuzamok is, úgymint a német *Skorpionginster*, az angol *scorpion broom* és az olasz *ginestra scorpione* (AFE. 615).

A NEM KÖZISMERT RÖVIDÍTÉSEK FELOLDÁSA

AFE. = Priszter Szaniszló: *Arbores fruticesque Europae.* Bp., 1983.

BotKözl. = Botanikai Közlemények. Bp., 1903–

Csapó = Csapó József: *Új fűves és virágos magyar kert.* Pozsony, 1775.

DRM. = *Dicționar romin-maghiar.* Bukarest, 1964.

FrankHasznK. = Frankovith Gergely: *Hasznos és fölötté szikses könyv.* Monyorókerék, 1588.

Genaust = H. Genaust: *Etimologisches Wörterbuch.* Basel–Boston–Berlin, 1966.

- Gyógyn. = Kovács Levente: *Gyógynövény zsebkönyv*. Csíkszereda, 1996.
- Kovács = Kovács Antal: „*Járok-kelek gyöngyharmaton*”. Mosonmagyaróvár, 1987.
- Kováts = Kováts Mihály: *Magyar patika*. Pest, 1835.
- Kreszn. = Kresznerics Ferenc: *Magyar szótár gyökérrenddel és deákozattal*. Buda, 1831–2.
- M. = H. Marzell: *Alphabetisches Vezeichnis der deutschen Pflanzennamen*. Leipzig, 1957.
- MFüvK. = Diószegi S. – Fazekas M.: *Magyar Fűvész Könyv*. Debrecen, 1807.
- MNöv. = Csapody V. – Priszter Sz.: *Magyar növénynevek szótára*. Bp., 1966.
- Műsz. = Kováts Mihály: *Háromnyelvű fejtő műszótár*. Buda, 1845.
- MVN. = Hoffman K. – Wagner J.: *Magyarország virágos növényei*. Bp., 1903.
- Natter = Natter-Nád Miksa: *Virágos könyv*. Bp., 1939.
- NclB. = Benkő József: *Nomenclatura botanica*. (in Magyar Könyvház I.) Pozsony, 1783.
- Nsz. = Cserey Adolf: *Növényiszótár*. Bp., 1911.
- OrvF. = Diószegi Sámuel: *Orvosi Fűvész Könyv*. Debrecen, 1813.
- P. = Priszter Szaniszló: *Növényneveink*. Bp., 1998.
- PbF. = R. Schubert – G. Wagner: *Pflanzennamen und botanische Fachwörter*. Leipzig, 1988.
- Péntek–Szabó = Péntek J. – Szabó A.: *Ember és növényvilág*. Bukarest, 1985.
- Phytologicon = Molnár János: *Phytologicon*. Buda, 1780.
- Posoni kert = Lippay János: *Posoni kert*. Nagyszombat – Bécs, 1664.
- PPNomH. = Pápai P. F. följegyzései: *Nomenclatura Herbarum*. Anno 1706. (in Nyr. 29: 363–6)
- Priszter = Priszter Szaniszló: *Növényneveink*. Bp., 1986.
- Soó = Soó Rezső: *A magyar növényvilág kézikönyve*. Bp., 1951.
- Szabó–Péntek = Szabó A. – Péntek J.: *Ezerjófű*. Bp., 1996.
- Term. = *A Természet*. Bp., 1898–1944.
- Torkos = Torkos Justus Joannes: *Taxa pharmaceutica Posoniensis*. Posonii, 1745.
- Váli = Váli Mihály: *Házi orvosi szótárotka*. Győr, 1792.
- Zelenyák = Zelenyák J.: *A gyógynövények hatása és használata*. Bp., 1908.
- Zelnik = Halászné Zelnik Katalin: *Moldvai csángó növénynevek* [CsopNyelvDolg. 36]. Bp., 1987.

Nyelvművelés szótárfokon

1. Bevezetés

A mai magyar nyelv közelmúltban megjelent, szélesebb olvasói réteget megcélzó újabb szótára, az Értelmező szótár+ (ÉrtSz+. Főszerk. Eöry Vilma, Tinta Kiadó, 2007), nyelvünk szavainak és szókapcsolatainak jelentését szituációs összefüggéseikben ragadja meg. Az értelmező, a szinonima-, a valencia- és kollokációs szótárak módszereit és sajátosságait egyesítve gyors és könnyű hozzáférést biztosítva igyekszik ábrázolni a szavak gazdag szemantikai kapcsolatrendszerét.

A jelen ismertetésben a korábbi egynyelvű szótárak egyik lehetséges céljának fényében azt a kérdést szeretném elsősorban megvilágítani, vajon a nyelvhasználat szótárakkal miként szabályozható. A kérdés akkor tehető fel értelmesen, akkor lehet kifejtteni, ha előbb feltételezzük, hogy a művelt köznyelv használata lexikográfiai módszerekkel kodifikálható, és az ott rögzített mintákat a nyelvközösségnek a szótárt használó része követendőnek ismeri el. Éppen ezért ezúttal arra leszünk kíváncsiak, hogy az adott szótár mennyiben járul vagy járulhat hozzá a nyelvművelésnek a szerzők által kiemelt feladatához, és ezt milyen eszközökkel teheti meg.

2. Az Értelmező szótár+ mint értékmérő

A szótárt Jászó Anna főiskolai tanár, Eöry Vilma főszerkesztő és Kiss Gábor sorozatszerkesztő mutatta be a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetének földszinti előadótermében a 2007. május 21-én megtartott könyvbemutatón, a megjelentek nagy száma mellett. Az ÉrtSz+ nyelvhasználatot szabályozó szemléletére utalva a bemutatót jelenlétével megtisztelő Vizi E. Szilveszter, a Magyar Tudományos Akadémia elnöke megnyitó beszédében hangsúlyozta: fontos feladat a magyar nyelvet az információs társadalom és a globalizáció korában határon innen és túl sértetlenül megőrizni.

Az öt felszólalásában követő Jászó Anna e gondolatot folytatva úgy értékelte a magyar nyelv jelen állapotát, hogy abban bizonyos „romlás” figyelhető meg, és ez leginkább a vonzatkeretek felbomlásában érzékelhető.

A kommunikáció folyamata nyelvművelői nézőpontból valóban nem függetleníthető attól az értékrendtől, amelynek elkötelezettjei a résztvevők. Sőt ebben az értelemben az igényes írásbeliség és beszédprodukciónak értékteremtő tevékenység, amelynek az eredményei át kellene hogy hagyományozódjanak a felnövekvő nemzedékekre. Ezek szerint az ÉrtSz+-nak a kreatív nyelvhasználat helyesnek minősített termékeit kell összegyűjtenie, és a „helytelenekkel”, más szóval a **kevésbé értékesekkel** szemben fel- és kitüntetnie. A nyelvben a sokak által fokozatos értékvesztésként érzékelt folyamat lényege azonban közelebről nem határozható meg könnyen, különösen az nem, hogy ez hogyan hat vissza értékrendünk egészére.

Szótári összefüggésben az említett értékváltozással kapcsolatban Országh László, a hazai szótárirás úttörője és a modern magyar szótáriróadalom egyik megteremtője szerint a szótáraknak napjainkig két fő elvi típusa alakult ki: a normatív és a tájékoztató jellegű szótár (Országh 1954: 119). Az előbbi az **élő nyelv szókészletének minőségi normalizálását tűzi ki célul**, ezért a normatív szótár a helyes nyelvhasználat mintegy **törvénykönyvét** alkotja meg. A szókészlet minőségi normalizálására való törekvés a korábban szóba hozott **romlással** lényegileg ellentétes lexikográfiai „intézkedések”-re sarkallta az ÉrtSz. szerkesztőit, akik a bevezetés feltevéséhez hasonlóan természetesnek tartották, hogy a szótár a nyelvhasználat szabályozásának egyik, ha nem éppen a legfontosabb eszköze. Az utóbbi, tájékoztató jellegű szótárak mindegyik változatának fő célja egy nyelv adott állapotának a teljességre törekvő rögzítése, s ezen belül a nyelv egyes vagy nem teljesen érthető lexikai elemeinek magyarázata. Országhnak a szótárakra vonatkozó szigorú funkciómeghatározását kissé fellazítva az ÉrtSz+-ot ezért **erősen normatív jellegű tájékoztató szótárnak** nevezhetjük.

Normalizálást az idézett szerkesztői állásfoglalások értelmében egyrészt az anyanyelvet érintő idegen nyelvi hatások mérséklése, másrészt a magyar nyelv jelenlegi állapotának, mint ideálisnak, a valamilyen módon kieszközölt fenntartása jelenthet. A szótáron belül mind az előbbi, mind az utóbbi a mintamondatok bemutatásával és az alaposan megrostált példaanyag szemléltetésével történik. Az ÉrtSz+ példamondatait szándékosan nevezem mintamondatoknak, hogy jelezzem: nem kis hányaduknak csak másodlagos funkciója az élő nyelvhasználat példázása, olyannyira, hogy közöttük – mint a szerzők hangsúlyozzák – a szövegekpuszokból származók mellett kitalált mondatok is szerepelnek.

Az ÉrtSz+ tartalmának és szerkezetének, amennyiben a szótár a művelt köznyelv leltára kíván lenni, kimondatlanul vissza kell tükröznie a szerkesztői által fentebb megfogalmazott értékítéletet. Ennek folytán a lemmaszelekció célja több, mint a címszavak mögötti jelentések létezésének a bizonyítása (Országh 1962: 108). Az alábbiakban e kérdéstről lesz szó.

3. A címszóanyag szűrése

Az ÉrtSz+ szókincsének törzsállománya, magva a köz- és irodalmi nyelvi szóanyagból tevődik össze. Így a szótár megtartja az egynyelvű történeti nagyszótáraknak azt a gyakorlatát, miszerint a kifejezések előfordulását igazolni és az igényes nyelvhasználatot támogatni példamondatokkal és irodalmi idézetekkel érdemes. Ez a megközelítés megegyezik a hétkötetes ÉrtSz.-ben követett gyakorlattal. Az ÉrtSz.-ről írt 1962-es tanulmányában Országh László úgy fogalmaz, hogy a szóhasználatot szemléltető anyag részét alkotó irodalmi idézetek közlésének az a célja, hogy a nyelv művészeitől kimunkált, irodalmi szóhasználatot közkinccsé tegye (Országh 1962: 108). Szerinte hibás képet kapna nyelvünkről az, aki csupán az ÉrtSz. szabad szókapcsolatait, példamondatait és állandósult kifejezései alapján ítélné meg a gondolatközlés magyar nyelv adta lehetőségeit. Ezért nyújtanak többet az irodalmi idézetek a szótár szerzőitől alkotott példánál. Az ÉrtSz+ azonban csak akkor alkalmazza az irodalmi idézetek módszerét, ha egy szó csak egy adott irodalmi mű alapján dokumentálható (ÉrtSz+ 2007: XIV). A fennmaradó esetekben a Magyar nemzeti szövegtár és a Magyar történeti korpusz anyagaira támaszkodik, és föltehetően akkor folyamodik nem korpuszból vett példákhoz, ha az adott szótári bejegyzés egyik korpuszban sincs dokumentálva. Lévén, hogy az ÉrtSz.-nél jóval székebb terjedelmű ÉrtSz+ a magyart idegen nyelvként elsajátítani akaróknak, fordítóknak, újságíróknak is szól, könnyű belátni, hogy ezzel a lépéssel a szerzők kimondottan az igényes nyelvhasználatot szorgalmazzák.

Csak alapszavakkal találkozunk; olyan szóalakokkal azonban, amelyek szabályok alapján könnyen levezethetők, nem. Elhagyásukat, a címszóállomány ilyen mértékű redukálását, terjedelmi okokból lexikográfiailag helyesnek fogadhatjuk el. Az eljárás mégis újabb kérdést vet fel: Vajon

a képzett és ragozott alakok javának mellőzése hogyan szolgálja a standard nyelvhasználat elsajátítását? Nincs ugyanis olyan része a szótárnak, amely leírná a paradigmák szabályos levezetését. Az idegen anyanyelvű szótárhasználótól kifogástalanul működő magyar grammatikai kompetenciát elvárni nem szabad. Annak hiányában pedig nehezen hihető, hogy a nem magyar anyanyelvű tanuló képes pusztán a rendhagyó szóalakok megjelenítésére támaszkodva hiba nélkül rekonstruálni az összes szabályosat. Nem is beszélve a szóalakok olyan változatairól, amelyek szabadon, a jelentés megváltoztatása vagy módosítása nélkül felcserélhetők egymással akár ugyanabban a szöveggörnyezetben is. Vagyis sem a szöveggörnyezetből nem vonható el az egyik vagy a másik alak használatára vonatkozó szabály, például *fel-fől*, sem a meglévő nyelvtani szabályok nem adják meg az egyik vagy a másik szóalak alkalmazásának a feltételeit.

Az ÉrtSz+ szóállományának gyűjtésekor a szerzők ezen túlmenően nyelvőri hivatásuknak megfelelően különös tekintettel voltak a határon túli magyar szavak rögzítésére, hogy valóban a nyelv-közösség egésze által használt szavak és kifejezések szerepeljenek a szótárban.

A nyelv-közösségen belül spontán módon dől el, mely idegen szavak illeszkedjenek be a nyelv rendszerébe. A szótári munkaközösség ezt mintegy imitálva, úgy tűnik, egyedi döntések alapján emelt be idegen szavakat a készülő szótárba. Ahogy erről fogalmaznak: „Idegen minősítések a nyelvünkbe az utóbbi évtizedekben bekerült szavak, mint *manóken*, *sci-fi*, de azok is, amelyek a mai nyelvhasználatban is őrzik még **idegenes hangulatukat**, függetlenül attól, hogy már több száz éve használjuk őket” (ÉrtSz+ 2007: XIX; kiemelés tőlem). Ugyanakkor a **papucs** szócikkében a tárgy vajdasági elnevezései, amelyek nyilvánvalóan szláv jövevényszavak, nem számítanak idegennek, „bizalmas” stílusjelölés áll előtűk. Ez igaz a *villanykörte* muravidéki nevére is (*zsarnica*). Az tehát, hogy valami „idegenes hangulatú”, így további sajátos szempontok alapján dőlhetett el.

Az idegen szavak státusa az ÉrtSz.-ben szintén vitatott. Ezért annak címszavai közé beiktattak minden, a köznyelvben meghonosodott, széles körben ismeretes idegen eredetű szót (pl. *cigaretta*, *deklaráció*, *kultúra*), szaknyelvi szavakat, mint: *abszolút*, *bűdzsé*, *cölibátus*; érdekes módon azonban, sem ezen, sem más hasonló esetekben nem alkalmazva az *idegen* stílusminősítést. Ennek következtében a két szótár összevetése az idegen szavak aránya szempontjából nem lehetséges.

Ami a felvett szócikkek összetételét illeti, lehetnek, akiknek úgy tűnhet, hogy – mint a könyvbemutató is felvetették – a szótár szóanyaga avított, idejétmúlt. A régies, esetleg ma már nem is használatos szavak gyakori előfordulása a második pont alatt ismertetett szemléletnek tudható be. Ez szembevetendő megnyilvánulása a nyelvhasználat egy adott módját standardizáló törekvésnek.

4. A nyelvhasználat szabályozásának néhány lexikográfiai módszere

A magyar szavak szövevényes kapcsolatrendszerének a szemléletes ábrázolását szolgáló minden eszközt elemezhetnénk értékmegőrző hatékonysága szempontjából. Ilyen a szinonimák megadása, az ellentétek felsorolása, az összetételek utótag szerinti felsorolása; valamint a sok tartalmi bővítés, kiegészítés, például szókapcsolatok, szólások, közmondások közlése, a tájszavak felsorolása, az etimológia közlése, a fogalomkörü csoportosítás és a nyelvhasználati tanácsok, tehát mindaz, amit ennek az értelmező szótárnak a címében a + takar (ÉrtSz+ 2007: VII). Ezek közül azokat emelem ki, amelyek véleményem szerint legalkalmasabbak az ÉrtSz+-ot olvasók (anya)nyelvi kifejezőképességének formálására, mert megakadályozhatják a helytelen szerkezetek létrejöttét, vagy hátráltathatják, hogy azok bekerüljenek a köztudatba. Az ÉrtSz+ ugyanis fékezni óhajtja egyes manapság megfigyelhető nyelvi jelenségek terjedését: bizonyos morfológiailag módosult szó szerkezetek használata helyett a normát nem sértő példákét javasolja. A példamondatok (szám szerint 40 410) testesítik meg a hibátlan nyelvi produkció tipikus végeredményeit, mint alább látni fogjuk.

A) Az argumentumszerkezet szemléltetése

A vonzatkeretek 2. pontban szóba hozott fellazulása ellen hathat az, hogy az ÉrtSz+-ban nagy hangsúlyt fektettek **maguknak a vonzatkereteknek**, vagyis az ígéknek/névszóknak, és a hozzájuk tartozó argumentumoknak a pontos szemléltetésére, például (a csillag a hibás igei vonzat jele):

gratulál

1. (Szóban vagy írásban) valamilyen alkalomból kifejezi elismerését, jókívánságát valakinek. *Gratulálok a bátyád házasságkötéséhez.* (ÉrtSz+ 2007: 10, kiemelés tőlem.)

A helyesnek ítélt vonzatkeret megadása segít abban, hogy útját álljuk az olyan kifejezések elterjedésének, mint *Szeretnék *gratulálni* az elnökasszonynak az eredményért [helyesen: *eredményhez*].

B) Az idiómák bemutatása

Az állandósult szókapcsolatok, szólások, közmondások egymástól különféle jelekkel világosan elhatárolt rögzítése (ÉrtSz+ 2007: XIV), a régebbi magyar irodalomból felvett szavaké mellett, ugyancsak konzerváló hatással lehet a nyelvhasználatra, és így kizárhatja, hogy olyan nem létező szókapcsolatokat hozzunk létre, mint:

*Kihúzták alóla a vizes lepedőt.

A helyes változat feltüntetésén túl, amely módszer, mint a következő szócikk-részletből látszik, meggyezik a vonzatkeretek szemléltetésének módszerével, az idióma után annak értelmezését is megpróbáljuk a **lepedő** szócikkében.

• Szólás: *Ráhúzzák a vizes lepedőt*: rábizonyítják a vétkét és megbüntetik miatta. (ÉrtSz+ 2007: 991)

Nagyon érdekes tendencia mutatkozik napjainkban az állandósult kifejezések használata terén. A médiában is mind sűrűbben fordul elő, hogy két szólás szilárdan összeforrottak hitt tagjait egymástól függetleneknek tekintik, és az elemeikből nyert kifejezés jelentését a kompozicionalitás elve alapján próbálják meg levezetni. A levezetés lehetetlensége folytán nyelvbotlásra emlékeztető keveredés jön létre a hangtanitól, alkalmanként az alaktanitól is magasabb szinten. Egy szólás, közmondás, általában egész mondattal fejeződik ki, lexikalizálódott szókapcsolattal nem; vö.: *Addig jár a korsó a kútra, míg el nem törik* (ÉrtSz+ 2007: 896); *így is, úgy is*: 'mindenképpen'. *Így is, úgy is meg kell csinálni* (ÉrtSz+ 2007: 682). Lexikalizálódott szókapcsolatból egy mondatban több is szerepelhet, talán ez idézi elő a közmondásokkal, szólásokkal való hasonló bánásmódot. Két megszilárdult szókapcsolat felbomlása és összeillesztése folytán a zavar mondathatáron belül jelenik meg, például:

*Nagyon rossz sínen vagy, Klaudia.

Itt valószínűleg a *sínen van* és a *jó/rossz nyomon van* állandósult szókapcsolatok elegyednek egymással sajátos módon. A **sín** címszónál ép formájában találkozhatunk az előbbi kifejezéssel:

• Szólás: *sínen van az ügy vagy a dolog*: jó úton van, kedvezően halad. (ÉrtSz+ 2007: 1390)

Elég a két összegabalyodott kifejezés egyikének egy elemére rálelnünk az ÉrtSz+-ban, hogy rájövünk, a *sínen van* kifejezésnek (predikátumnak) csak ÉLŐ és EMBER szemantikai jegyekkel nem rendelkező alanyi argumentuma lehet.

C) A fogalomkörü rendezés, mint a fogalmi gondolkodás befolyásolója

A fogalomkörü csoportosítás az ember kategorizálási képességén alapuló jelentésfogalmat (Kiefer 2000: 92) kísérli meg a szótár használói számára egységesíteni úgy, hogy a szótár végén kínált szubjektív ontológiát megismerteti velük. Ha ugyanis a fogalmaknak ez a rendezése kedvező fogadtatásra talál például a magyar idegen nyelvként tanuló diákok körében, az az ÉrtSz+ fogalomkörü csoportosításának némi objektivitást fog kölcsönözni, mert közös hivatkozási alapot képez. Olyan vázat, amelynek a feltételezett mentális reprezentációja megközelítőleg azonos lesz minden, ezt a rendezést alkalmazó elmében. A fogalomkörü csoportok előzetes kialakítása képes lehet megtakarítani a diáknak azt az időt és energiát, amelyet a diák a frissen elsajátított magyar szavak általánosabb jelentésű szavak alá való besorolására fordítana. A tanuló embernek szüksége van a fogalmak rendszerére, az úgynevezett szemantikai hálókra, mivel pszichológiailag bizonyított, hogy a szavak megjegyzése sokkal könnyebb, ha egy adott situációhoz kötjük őket, ha szemantikailag közel álló szavakkal, kifejezésekkel találkozunk (Fillmore 1968, Koutny 2004).

A fogalomkörü rendezés azonban nem merül ki az ÉrtSz+ második kötetéhez csatolt listában. A címszó jelentései szerint felsorolt szinonimák és ellentétes jelentésű szavak a listában ábrázolt rendszer elemeiként járulnak hozzá a szavak mögött megbúvó fogalmak egyértelmű elhatárolásához.

D) A stílusminősítések normalizáló hatása

A stílusminősítések lényegüket tekintve – akárcsak a Magyar nyelv értelmező szótárában – az ÉrtSz+-ban ugyancsak a nyelv művelésének eszközei. Úgy állítanak fel rangsort a szótár szavai között, hogy kijelölik használatuk körét. Ez a megállapítás minden olyan stílusminősítésre érvényes, amelyik nem kifejezetten hangulati jelentéselemet emel ki, mint a *durva*, a *rosszalló*, vagy a *kedveskedő*. A *választékos* és a *ritka* (értsd: szokatlan) stílusminősítések felvétele például itt is kimondottan a nyelvapolást szolgálja. Az ÉrtSz.-ben alkalmazott másik, valamivel radikálisabb módszer az volt, hogy szerkesztőségének tagjai csillaggal jelölték meg az általuk **nyelvtisztaság** és **nyelvhelyesség**, azaz származás és alakiség szempontjából helytelenített címszót, alakváltozatot, kifejezést vagy szókapcsolatot (ÉrtSz, I. köt. 1966: XXIV). Előfordult, hogy az ilyen, használatra nem javasolt szavaknál stílusminősítés, szak- vagy csoportnyelvi jelzés állt csillag helyett, például: (Bány) ‘bányászat’, (Állatteny) ‘állattenyésztés’, (argó). Az ÉrtSz.-ben egyszerre léteztek az (irod) ‘irodalmi nyelven, szépirodalmi stílusban’, a (költ), azaz ‘költői nyelven’ és a (vál) ‘választékosan’ stílusminősítések. „Gondosan, körültekintően kiválasztott” magyarázatú megjelölést az ÉrtSz+-ban csak az irodalmi minősített szavak kaptak (ÉrtSz+ 2007: XIX), vagyis ott a népies stílusú szókkal való szembeállítás túl (mert a „népies” nemcsak a népnyelvben használatos jelent) nem differenciálódik tovább a köznyelvekkel szembeállított szavak rétege. A mindennapi, közvetlen társalgásban használt szavak minősítése az ÉrtSz+-ban is *bizalmas*. A „szleng” – írja az útmutató – a bizalmas nyelvhasználatnak már olyan változatát különíti el, amely főleg egyes társadalmi csoportokhoz kötött. Ez a stílusminősítés többnyire mégis az ifjúsági nyelv szavai és kifejezései előtt lép fel, és nemigen különít el egyéb csoportnyelvekhez tartozó szavakat, eredjenek azok akár a tolvajnyelvből, akár máshonnan. Vagyis az ÉrtSz+, stílusminősítéseinek használatát tekintve jelentős mértékben leegyszerűsödött az ÉrtSz. bonyolult stílusértékelő rendszeréhez képest. A sok, nehezen elkülöníthető stílusáramlat összefogása egy-két rövidítésben viszont nem mutathat meg annyit a nyelv

rétegzettségéből, mint a differenciáltabb skála az ÉrtSz+ elődjében. Ezzel szemben az ÉrtSz+-ban **előnyös többletként** az adott címszón kívül stílusminősítést kapnak a szinonimák és az antonimák is.

Az ÉrtSz+ régi stílusminősítése három ÉrtSz.-beli minősítést fog össze: *régit* (rég), az *elavulóban* és az *elavultat* (elav). Így megjelöli a magyarázatot nem igénylő, de régies hangulatú szavakat (*rég*), azokat a szavakat, amelyek lassan kikopnak a mindennapi élet nyelvéből (*elavulóban*), és amelyeket egy mai felnőtt ember magyarázat nélkül már nem érthet meg (*elav*). Az ÉrtSz. e három stílusminősítésének átvételét és átalakítását az alábbiakban szemléltetem, aszerint felsorolva a minősítéseket, hogy az ÉrtSz. melyiküket alkalmazta gyakrabban.

Amit az ÉrtSz.-ben (rég) megjelöléssel láttak el, az az ÉrtSz+-ban is réginek számít, például ÉrtSz.: **burkus** (rég), ÉrtSz+: **burkus** (rég); ÉrtSz.: **oro** (rég), ÉrtSz+: **oro** (rég); ÉrtSz.: **bul** (rég), ÉrtSz+: **bul** (rég).

Az akkori szóhasználatnak (az adott jelentésben) egyre kevésbé részét képező szavak mellett az ÉrtSz.-ben (elavulóban) stílusminősítés állt. Ezt az ÉrtSz+ minden esetben ugyancsak a *régivel* helyettesíti: ÉrtSz.: **gavallér** (elavulóban), ÉrtSz+: **gavallér** (rég); ÉrtSz.: **berukkol** (elavulóban), ÉrtSz+: **berukkol** (rég).

Az ÉrtSz.-beli *elav* minősítésnek is a *régi* felel meg az ÉrtSz+-ban, erre azonban az ÉrtSz+-ban kevés példát találunk, mert a már az ÉrtSz. idejében is elavultnak tartott szavak általában kimaradnak az ÉrtSz+ szójegyzékéből: ÉrtSz.: **porkoláb** (elav), ÉrtSz+: **porkoláb** (rég).

Az a tény azonban, hogy a régies kifejezések ÉrtSz.-beli három árnyalatú minősítésére az ÉrtSz+-ban mindössze egy stílusminősítést (a *régi*) alkalmazták, ez csökkenti az ÉrtSz+ árnyalási lehetőségeit.

E) Nyelvhasználati tanácsadás

A szócikkeket lezáró rész elsősorban nyelvhelyességi útmutató. Ez a szótár egyik fontos, megkülönböztető sajátossága. Tartalmaz a címszó kiejtésére, helyesírására, ragozására vonatkozó adatokat és a jelentését specifikáló enciklopédikus jellegű információkat is. Helyet kapnak benne a címszó származékai és olyan alakjai, amelyeket többé már nem használunk (l. a **sziv** szócikkeit).

A szóalakok helyesírásának szabályozása mindenképpen a nyelv használatának módjára kiható mozzanat. Azzal, hogy pontosan meghatározott stílusú és alakú szavakat **ajánlunk**, egyúttal **meg** is **szabjuk**, hogy a szótárhasználó milyen szituációban, mely változatokat részesítheti előnyben.

5. Összefoglalás

A Bevezetésben megfogalmazott feltevésem szerint egy egynyelvű szótárban a művelt köznyelv használata lexikográfiai módszerekkel kodifikálható. Ennek megfelelően az ÉrtSz+ megalkotói – a Nyelvtudományi Intézet nyelvművelői és nyelvi tanácsadó osztályának dolgozói – művükkel a korrekt írásbeli fogalmazás és kifogástalan beszédstílus elősegítésére törekedtek. Szándékukat már a könyvben rögzített szóanyag megválogatásával is igazolták, miközben a 2. szakaszban bemutatott célokat tartották szem előtt.

Bár egy szótár lehetőségei mindig korlátozottak, hiszen a nyelv változása és művelése egyének és közösségek gyakorlatán múlik, az ismertetett lexikográfiai módszerek alkalmazásával az adott szótár a maga eszközeivel hozzájárulhat a nyelvműveléshez akár a szövegprodukción, akár az iskolai nyelvtanítás terén.

Ezért az ÉrtSz+-ot a benne megfogalmazott szándékok és tartalom alapján melegen ajánljuk nyelvészek, nyelvművelők és a tágabb érdeklődő közönség számára egyaránt.

SZAKIRODALOM

- A magyar nyelv értelmező szótára.* I–VII. 1966. Bárczi Géza és Országh László vezetésével szerkesztette a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Értelmező szótár+* 2007. Értelmezések, példamondatok, szinonimák, ellentétek, szólások, közmondások, etimológiák, nyelvhasználati tanácsok és fogalomkörü csoportok. Főszerkesztő: Eöry Vilma. Budapest, Tinta Könyvkiadó.
- Fillmore, Charles J. 1968. „The case for case”. In: E. Bach–R. T. Harms (eds.): *Universals in Linguistic Theory*. Holt, Rinehart and Winston, New York.
- Kiefer Ferenc 2000. *Jelentésmélelet*. Budapest, Corvina.
- Koutny Ilona 2004. Nyelvi és nyelven kívüli ismeretek a szótárban. In: *Fasciculi Linguistici Series Lexicographica. Lexikológiai és lexikográfiai látkép. Problémák, paradigmák, perspektívák*. Szeged, Generalia.
- Országh László (szerk.) 1962. *A szótárírás elmélete és gyakorlata A Magyar Nyelv Értelmező Szótárában*. Nyelvtudományi Értekezések 36. sz. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Országh László 1954. *A magyar szókészlet szótári feldolgozásának kérdései*. A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának közleményei. Különlenyomat a IV. Kötet 1–2. nagygyűlési számából.

Földesi András

Szabó József: A népi szemléletmód tükröződése nyelvjárásaink szókészletében. SzTE BTK – Magyar Nyelvészeti Tanszék. Szeged, 2007. 182 lap

1. Amikor egyes rosszálló vélemények alkalmanként a hagyományos dialektológia válságát sugallják, cáfoló erejű lehet minden olyan szuggesztív, eredeti kiadvány, mint amilyen Szabó József legújabb kötete. A kis könyv ugyanis bizonyosága annak, hogy a magyar nyelvjárásoknak még mindig vannak izgalmas, feltáratlan, a szűkebben vett nyelvjárástudományon messze túlmutató tanulságai is. A címűl írt kötetnyi terjedelmű tanulmányában a szerző közismert regionális és helyi tájszótáraink adatai alapján azokat a tájszókat fogja vallatóra, amelyekben a névadást, a fogalomalkotást illetően bizonyos mértékig a népi szemlélet, a képi látás- és gondolkodásmód munkál. Az emberi tudat tudniillik – mélyen gyökerező tulajdonsága szerint – hajlamos arra, hogy a neki újabb jelenségeket a régebbiek mintájára értelmezze, képezze le.

A kép, a képi látásmód gyűjtőfogalom. Gyűjtőfogalma mindazon nyelvi jelenségeknek, amelyek a vizualitással függnek össze. A képes beszéd a valóságban gyökerezik. Olyan nyelvi jeleket, jelkapcsolatokat hoz egymással többé-kevésbé szoros (szintaktikai) összeköttetésbe, új lexémába, frazémába, amelyeknek konkrét érzelmi és/vagy gondolati tartalma más módon talán megfoghatatlanabb volna. Tény, hogy nemcsak az egyes nyelvek, népcsoportok beszélőközösségei észlelik más-más szemlélettel a világot, a valóságot, hanem adott esetben az egyének, a közösség tagjai is. Azaz a területi és a társadalmi szint szerint is vannak olyan nyelvi különbségek, amelyeket az eltérő természeti környezet, a társadalmi körülmények (életmód, lelkiállapot stb.) határoznak meg. „Az egyszerű emberek képi és nem fogalmi szinten fejezik ki magukat. Azon a képi nyelven, amely a szépirodalmi közlésnek is a nyelve, és különbözik az iskolában tanított, a tudományos gondolkodáshoz kötődő fogalmi nyelvtől” – ahogyan Szabó József összefoglalja, másokat is idézve (31).

A képszerű, vizuálisan érzékelhető szavakra, kifejezésekre persze van példa minden nyelvváltozatban. A köz- és irodalmi nyelvben sem ritka az efféle lexéma: *csigalépcső, harmatgyenge, toronydaru*. De megvan a szaknyelvekben is: *kecskevirág, libaparéj, récefű*. A legnagyobb arányokban azonban valószínűleg a nyelvjárásokban fordul elő: *gyerékeste, kiskeddén* 'semmikor', *mönycskepaszúr* 'finom, fehér bőrű babfajta, csírájánál fekete foltal', *unokasargyu* 'harmadik kaszálású fű' stb. A köznyelvi példákban egy jó része is nyelvjárási eredetű lehet (*kecskeszakáll, kökény-szemű, spárgabab*). A növény- és állatkultúrában különösen gyakori a metaforikus nyelvi kódolásnak

az a módja, amelyben vagy egy növény valamely részét hasonlítják egy-egy állathoz, állati testrészhez (pl. *libabab, libafű, récefű, rucatalp* stb.), vagy állatneveket alkotnak növénynevek segítségével (pl. *gabonamoly, káposztalepke, szőlőtetű* stb.). Minden nyelvjáráskutatónak, főként lexicográfusnak, lexikológusnak feltűnhetett már a vizuálisan érzékelhető szavak, kifejezések gyakori megléte. Különösen szembeszökőek a szólások, falucsúfolók: *nekidűtek, mind a lozsiak a ködnek* (a nagylózsiakra mondják Sopronkövesden); *átugrották, mind a kizsbärenyiek a kémént* (többfelé ismert Somogyban).

Ahogy Szabó József is tudatja velünk, már nyelvjáráskutató pályája elején felfigyelt a nyelvi képet rejtő tájszókra, táji kifejezésekre. A Szamosháti szótár, a Szegedi szótár bőven szolgáltatott neki efféle példákat. Szabó azonban csak a Koppány menti tájszótár, szülőföldje és közvetlen szomszédsága tájszóanyagának szerkesztése közben döntött végleg a téma kidolgozása mellett. Úgy határozott – helyesen –, hogy elemzi és egymással is összeveti egyszer a nyelvjárási szó- és kifejezőkészletnek egy sajátos csoportját, nevezetesen „a különböző tájegységek szókészletének népi szemléletmódot tükröző lexémáit (azok számát és típusait)” (39). Vizsgálódásai forrásul azokat a tájszókat választotta ki, amelyeknek „a keletkezésében valamilyen hasonlítás játszhatott közre”, illetőleg amelyekben az elnevezés alapja valamilyen konkrét dolog, tárgy lehetett. A megkezdett kutatásról először a IV. dialektológiai szimpóziumon számolt be Szombathelyen 2001-ben (I. DialSzimp. IV, 19–27), majd Szegeden szólt a Deme László 80. születésnapja alkalmából rendezett ünnepi felolvasó ülésen 2001. november 14-én (I. MNy. 2002: 140–7). Adatait tizennégy helyi és regionális szótárból gyűjtötte.¹

2. A kiadvány egy rövid, szubjektív Előszó után az alábbiak szerint épül fel: I. Bevezetés (11–6), II. Kutatástörténeti visszatekintés (17–36), III. A vizsgálat elméleti-módszertani kérdései és forrásai (37–43), IV. A népi szemléletmód alapján keletkezett szókészleti elemek típusai (45–103), V. A vizsgálat néhány tanulsága (105–19), VI. Összegzés, záró megjegyzések (121–32). Ez eddig a tanulmány törzse. Ezt követi a válogatott Szakirodalom (133–41), egy terjedelmes Függelék a rövidítésekkel, illusztráló nyelvjárási és szépirodalmi szövegekkel (143–68), illetve a német nyelvű összefoglalás (169–82).

Az I. fejezet a tárgyválasztás indoklása. Lényege, hogy – bár a fogalmak megalkotásában a nyelvek között több a hasonlóság, mint a különbözőség – a fogalomkészletben mégsem csak nyelvenként, hanem esetenként még etnikai csoportonként, sőt területenként is lehetnek vizsgálható eltérések. De ez sem véletlenszerű. Ennek oka a történeti különfejlődés mellett főként a természeti környezet eltérő adottságaiban keresendő. Nem egyforma ugyanis minden társadalmi csoport, nyelvközösség tapasztalati anyaga. A szerző szerint a tárgyi valósághoz kötődő szemléletet, gondolkodásmódot főként azok a közösségek őrizték meg, amelyek szoros kapcsolatban maradtak a természeti környezettel, leginkább tehát a földművelő lakosság. Ezért is esett Szabó József választása a tájnyelvekre. A népi szemléleten azt a látásmódot érti, „ahogyan a természeti környezetben élő, ahhoz mindennapi tevékenységükkel szorosan kapcsolódó kisebb-nagyobb közösségek az anyagi valóság, a tárgyi világ jelenségeit, dolgait megnevezték, s a közöttük meglévő összefüggések (elsősorban hasonlóságaik) alapján alakították ki az újabb és újabb fogalmak elnevezéseit is” (14–5).

¹ Balogh Lajos: *Büki tájszótár*. Szh., 2004 (BkTsz.); Nagy Géza: *Bodrogközi tájszótár*. Pácin, 1992 (BoTsz.); Várkonyi Imre: *Büssüi tájszótár*. Budapest, 1988 (BTsz.); Imre Samu: *Felsőöri tájszótár*. Budapest, 1973 (FőTsz.); Dallos Nándor–Pesti János: *Hosszúhetényi szótár*. Hosszúhetény, 1999 (HhSz.); Tóth Imre: *Ipoly menti palóc tájszótár*. Budapest, 1987 (ImTsz.); Markó Imre Lehel: *Kiskánizsai szótár*. Budapest, 1981 (KkSz.); Sz. Bozóki Margit–Szabó József: *Koppány menti tájszótár*. Szekszárd, 2000 (KmTsz.); Kiss Jenő: *Mihályi tájszótár*. Budapest, 1979 (MiTsz.); Kiss Géza–Keresztes Kálmán: *Ormánysági szótár*. Budapest, 1952 (OrmSz.); Zilahi Lajos: *Püspökladányi tájszótár*. Budapest, 2004 (PiTsz.); Zilahi Lajos: *Sárréti tájszótár*. Kézirat. (SárTsz.); Csúry Bálint: *Szamosháti szótár I–II*. Budapest, 1935–36 (SzamSz.); Bálint Sándor: *Szegedi szótár I–II*. Budapest, 1957 (SzegSz.).

A II. fejezet először a hazai előzményeket veszi számba, majd a németországi kutatásokra tekint rá. A kérdéskörrel eddig átfogó képet ugyan még senki nem nyújtott, vannak a témának előzményei az általános nyelvészet, a nyelvtörténet és a dialektológia irodalmában is. Ezeket Szabó József nagy gonddal veszi számba, szinte mindenkire név szerint hivatkozva (Fabricius-Kovács Ferenc, Szathmári István, Balázs János, Hadrovics László, Forgács Tamás, Kiss Jenő, Károly Sándor, Mészöly Gedeon, Nyíri Antal, Velcsov Mártonné, Csúry Bálint, Végh József, Eckert Irma, Deme László, Rác János, Küllös Imola). Emellett még szak- és szépirodalmi példákat is idéz. Amint kitekintéséből látszik, a német nyelvterületen is jórészt hasonló a helyzet. A német nyelvben különösen sok példa van a szemléletes kifejezőmódra a szőlőművelés és a borászat szakszókincsében. Itt tudjuk meg azt is, hogy a témával kapcsolatban fontos elméleti-módszertani kérdéseket is fölvetettek között az a német Dietrich Hartmann, aki a Ruhr-vidék regionális köznyelvével foglalkozva kitér a képszerű, szemléletes szóképzési egységek sajátosságaira is. A III. fejezet az elméleti-módszertani kérdésekről és a vizsgálat forrásairól szól. Elméleti kérdésekkel – érthetően – csak annyit és oly mértékben foglalkozik, ami nélkülözhetetlen szándéka, ötletei kifejtéséhez.

A könyv gerince a IV. fejezet. Ez tipizálja és szemlélteti részletebben a példákat. Itt a szerző először a népi időszámítással kapcsolatos szép számú adatára hivatkozik, majd a hasonlóságon és érintkezésen alapuló névátviteleket, illetve a jelentéssűrítő összetételeket veszi számba (szótárról szótárra). Az időszámítással kapcsolatban azokat a lexémákat sorolja fel, amelyekben a konkrét időpontok, időtartamok megnevezése helyett a helyi lakosság a saját életében valamilyen szempontból fontos dolgok (jeles napok, ünnepek, munkafolyamatok, történelmi, természeti események) nevéből meríti elnevezési anyagát. Jó néhány eléggé közismert. Ilyenek a *buzair^h ökörté*, *cserevilág* 'a második világháború utáni inflációs idő', *hordáskó* vagy a *kisasszonynapkor* 'szeptember 8-án'. Néhányat ellenben csak szűkebb körben őrzött meg a nyelv (pl. *nagyvíz* 'a nagy szegedi árvíz').

Jóval nagyobb számban fordulnak elő nyelvjárásainkban a névátvitelek. Új jelentés kialakulásának, a konkrét → absztrakt jelentésfejlődésnek a tájnyelvekben is a névátvitel a leggyakoribb módja. Ez épülhet a fogalmak tartalmi hasonlóságára vagy hangulati rokonságára, de alapulhat érintkezésükön is. Az első típusnak számosabb és érzékelhetőbb esetei vannak (pl. a MiTsz.-ban: *csikuóláb*, *zsibas^h őr*, a SzamSz.-ban: *disznóuláb*, *góujaláb*, *kecskeszakáll*, *macskaszem*, *rákláb* 'kétágú trágyakaparó kapa' stb.), a második típus példái csekélyebb számúak és áttételesebbek, rejtettebb értelműek (pl. *szűfájós* 1. 'szívbijos, szívbeteg' → 2. 'szoros, szűk <ruha>'). Valamennyi példa igazolja, hogy a nyelvi ábrázolás nem függetleníthető az emberi megismerés folyamataitól. Az egyik legalapvetőbb megismerési képesség az összehasonlítás képessége (ez a metaforaképzés lényege is). Nem véletlen tehát, hogy a népi névadás gyakorlata is erősen metaforikus jellegű. Ezért vezethető vissza oly sok tájjszó a paraszti világ tárgyaira, a parasztember ítéleteire, képzeletére. A népi szemléletmód persze annál szembetűnőbb, mennél konkrétabb a szemléleti alapja. Ez az észlelés- és megismerésmód természetesen erősen kultúrafüggő. Függ a közösségek termelési módjától, fejlettségétől, természeti környezetétől és más egyebtől is (51).

A jelen kiadvány nemcsak külön pontban szerepelteti a jelentéssűrítő összetételeket, amelyek a mai köznyelvi szóalkotásban is egyre fontosabbak, hanem nagyon is differenciáltan kezeli őket. Bennük szintén a hasonlítás játssza a fő szerepet. Példaanyagában ez a csoport a leggazdagabb. Csoportosításukra is nyilván ezért fordít különös figyelmet a szerző. Egyfelől megkülönbözteti egymástól itt is 1. a fogalmak tartalmi hasonlóságán és 2. a fogalmak (rejtett) hangulati hatásán alapuló összetételeket. Másfelől – az első kategóriában – különbséget tesz a hasonlító-hasonlított jelentésszerkezetű főnevek és az ugyanilyen szerkezetű -ú, -ű képzős melléknévek között. A BTsz.-ban az előbbire mondjuk a *cilindérmény*, *lósóska*, *paprikagaz* és a *pöcsmacsik*, az utóbbira a *bogárszömi*, *étyszálbéli*, *kalánfülü* és a *lőcslábu* lehetne a szemléltető példa. Harmadsorban pedig a további bontásban mindkét típusban elkülöníti még a csak hasonlítást kifejező összetételeket (pl.: BTsz. és KmTsz. *hódvilágfejű* 'kopasz') és a hasonlítás mellett a birtokos kapcsolatot is kifejező összetéte-

leket (pl.: HhSz. *lómonyu szilva, marhaszáju gomba* stb). Szótáranként és betűrendben valamennyi adatát felsorolja, szinte mindet értelmezve is. Külön figyelemmel gyűjtötte össze Szabó azokat a jelentéssűrítő összetételeket is, amelyekben a mai nyelvérzék számára az egykor hasonlítóként funkcionáló előtagnak a jelentése többé-kevésbé elhomályosult már: *kétigebajcu, lébërszájju, széksziünü* stb. Ez a rész egyébként a dolgozatnak egy kissé zsúfoltabb, nehezebben emészthető szelete.

Az V. fejezet a tanulságok összegzése. Jelzi, hogy a témába vágó legtöbb példa a jelentéssűrítő összetételek közül való. Többségük országszerte ismert, kisebb hányadukat csak egy-egy tájegység vagy település őrizte meg. Jó néhány elnevezésnek a népi humorban rejlik a forrása. Metonimikus névátvitel kevesebb van, mint metaforikus. Ez utóbbiak esetében az új jelentés többnyire konkrétabb, mint az előbbiekében (106). Igen elgondolkodtató egyébként, hogy Szabó József a nyugati nyelvjárási régióból származó négy szótárban viszonyítva kevesebb példát talált, mint a többiben. Ezt nehéz volna egyértelműen megokolni, én mégis arra hajlanék, hogy az eltérés inkább a gyűjtésmódban rejlik, mintsem a népi fantázia különböző fokában.

A VI. fejezet néhány általános következtetést tartalmaz. Szól egyfelől a vizsgáldás kiszélesítésének a lehetőségeiről (más tájszótárak, az Új magyar tájszótár, a nyelvatlaszok, más nyelvváltozatok, sőt más nyelvek felé), írói, költői vallomásokkal erősítve föl mondandója hangsúlyait. De elkomorulásának is hangot ad, amikor a mai magyar nyelvjárások, a regionális köznyelviség táji ízeinek, színeinek, képeinek eltüntéről beszél, legfőbb oknak a falu, a lakosság megváltozott életvitelét jelölve meg. „Nem csoda hát – írja –, hogy napjainkban a nyelvjárásokban keresve sem igen lehet találni olyan újabb keletű példákat, amelyek [...] népünk, kisebb-nagyobb nyelvi közösségeink nyelvteremtő erejét, szóalkotási módjait még évtizedekkel ezelőtt is jellemezték. A természeti környezettől és faluközösségtől eltávolodók vagy már régebben elszakadtak életvitelük és felfogásuk messzire került a népi szemléletmódtól s attól a gondolkodástól, amely a közösségben és a közösségért való együttműködést jelentette, s amely nyelviileg az egyént és a közösséget egyaránt gazdagította, összetartását és összetartozását erősítette” (131).

3. Szabó József a népi szókészlet egy igen sajátos csoportját vizsgálja dolgozatában. Azokat a szókészleti egységeket taglalja, amelyeknek létrejöttében egyértelműen tükröződnek a magyar parasztember megfigyelései, megfigyelési képességei, megérzései. E problémakör – elszórt megfigyzésektől eltekintve – alaposabb stúdium tárgyát nem képezte még. Témája szorosan összefügg a kognitív nyelvészettel, különösen annak az ábrázolás fogalmával, amely az emberi tapasztalatokat tulajdonképpen a szóval köti össze. Vagyis a nyelv természetét az emberi megismerési folyamatoktól elszakítva nem lehet megérteni, nem szabad vizsgálni sem. A nyelvi ábrázolás folyamata nem függetleníthető a közösség kulturális, társadalmi és történeti tényezőitől. Ha kell, finom vizsgálatszáfogsággal, ha kell, kellő határozottsággal beszél témájáról a szerző. Minden során, szaván átsüt az érzés, hogy igazi örömet lelte adatai vallatásában. Stílusa, nyelvezete közérthető, világos, a nem nyelvész olvasó, érdeklődő számára is tanulságos és követhető. Nem kell nyelvjáráskutatónak lenni ahhoz, hogy valaki bátran kézbe vegye. Mindenkinek hasznos lehet, aki egyszerűen csak érdeklődést mutat a nyelvjárások, a magyar nyelv iránt. Alkalmas a dialektológia népszerűsítésére is. Ha az iskola nem felejtette el még tudatosítani a nyelvjárásokban rejlő értékeket, akkor példáit az oktatásban is kitűnően hasznosíthatja.

Bokor József

Gósy Mária–Imre Angéla: *Beszédpercepciós fejlesztő modulok*. Nikol, Budapest, 2007.
169 lap

Napjainkban számos gyermek küzd beszédpercepciós elmaradással vagy zavarral. A beszédészlelés és a beszédmegértés nem megfelelő működése azonban sokszor rejtve marad a felnőttek számára, különösen akkor, ha a gyermek beszédprodukciója ép, megfelel az életkorában elvártnak. Ha a hibásan működő percepciós folyamatokat nem diagnosztizáljuk időben, vagy félreértelmezzük őket, iskolai kudarcokhoz, olvasási-tanulási nehézségekhez vezethetnek.

A kutatások szerint a legtöbb gyermeknek szüksége van a beszédfeldolgozás fejlesztésére, de az ép percepciós működésekkel rendelkező gyermekekkel való foglalkozás is hasznos lehet. Gósy Mária és Imre Angéla könyve ebben nyújt segítséget, játékos formában. A szerzők mindketten az anyanyelv-elsajátítás és a gyermekkori beszédpercepciós zavarok legelismertebb kutatói közé tartoznak, Gósy Mária a legkomplexebb magyar beszédpercepciós diagnosztika megalkotója. A jelen kötet hiánypótló, hiszen eddig csak jóval kisebb terjedelmű, kevesebb feladattípust tartalmazó fejlesztőkönyvek álltak a gyógypedagógusok, a tanítók és a szülők rendelkezésére.

A könyv öt különböző terület fejlesztését szolgálja: 1. az *Összetett modulok* a beszédészlelés fejlesztését célzó feladatokat tartalmaznak, de hozzájárulnak a szókincs bővítéséhez és a nyelvtani tudatosság kialakulásához is; 2. a *Modulelemek* célzott beszédészlelési feladatai az írott nyelv tanulását készítik elő; 3. a *Piramismodulok* a beszédmegértést és a munkamemóriát fejlesztik; 4. a *Szókincsmodulok* a gyermek mentális lexikonának bővítését és az asszociációs működések fejlődését teszik lehetővé; míg 5. a *Lexikonmodulok* aktívan fejlesztik a spontán beszédet és a beszédmegértést, hatásukra javul a szójelentések összefüggéseinek és a grammatikai viszonyoknak a felismerése.

A játékos feladatok naponta 10–30 percet vesznek igénybe a gyermek életkorától és a probléma súlyosságától függően. A fejlesztések végezhetőek egyénileg, kiscsoportban és nagyobb csoportban egyaránt. A szerzők tanácsokat adnak az egyes életkorokban gyakorolandó feladatokkal kapcsolatosan, így a szülők maguk is foglalkozhatnak gyermekeikkel. Az otthoni gyakorlást segítik a könyv elején található feladatmagyarázatok, amelyek részletesen ismertetik, hogy az adott feladatban mit kell tennie a gyermeknek, mit várunk el tőle.

A modulokban szereplő gyakorlatok igen változatosak. A gyermeknek hangos és suttogott szavakat, szókapcsolatokat, mondatokat, értelmetlen hangsorokat kell ismételnie, hangokat kell keresnie az elhangzó szóban; képesnek kell lennie hangokból szavakat alkotni, illetve a szavakat hangokra és szótagokra bontani. A verbális munkamemória fejlesztését célzó gyakorlatokban piramisszerűen felépülő, egyre bővülő mondatokat kell megismételnie. A szókincsbővítést célzó feladatok során a szavak ellentétét kérdezzük a gyermektől, vagy szavakat kerestünk vele, szómagyarázatokat kérünk tőle stb. A legkomplexebb beszédpercepciós és beszédprodukciós fejlesztő feladatokban pedig történeteket mesélünk, mondatunk vissza a gyermekkel.

A fejlesztéshez türelem és idő kell, ráadásul a gyermekek különböző ütemben fejlődnek, változnak. Ne felejtsük el, hogy kezdetben nagy energiát igényel a gyermektől a feladatokban való közreműködés. Tartsuk be a fokozatokat, és dicsérjünk sokat. Az eredmény megéri a fáradozást. A könyv végén szereplő *Értékelőlap* segít abban, hogy nyomon követhessük a fejlesztési eredményt.

A könyv világos felépítése, magyarázatai és változatos feladatai biztosítják, hogy minden előképzettség nélkül bárki használhassa a gyakorlatokat. Szívvel ajánljuk tehát a szülőknek, nagyszülőknek, óvónőknek, tanítóknak, tanároknak, logopédusoknak, gyógypedagógusoknak, fejlesztő pedagógusoknak és mindenkinek, aki gyermekekkel foglalkozik.

Gósy Mária (szerk.): Beszédészlelési és beszédmegértési zavarok az anyanyelv-elsajátításban.

Az anyanyelv elsajátítása nem csupán a beszéd kialakulását, de annak megértését is magában foglalja. Ez a folyamat azonban nem mindig zajlik problémamentesen. Késhet a gyermek beszédindulása, kiejtése hibás lehet, közlései az adott életkorban elvárthoz képest elmaradást mutathatnak. Napjainkban azonban egyre gyakoribb, hogy az anyanyelv-elsajátítási zavarok az elhangzó közlések feldolgozását érintik. Az erre utaló intő jelek figyelmen kívül hagyása, félreértelmezése a későbbiekben olvasási, helyesírási nehézségeket, tanulási problémákat és viselkedési zavarokat vonhat maga után. A *Beszédészlelési és beszédmegértési zavarok az anyanyelv-elsajátításban* című Gósy Mária által szerkesztett tanulmánykötetnek éppen emiatt van különös jelentősége.

A kötet 23 tanulmánya a következő 7 fejezetre tagolódik: A beszédfeldolgozás fiziológiai háttere; Beszédfeldolgozás és halláscsökkenés; Beszédfeldolgozás beszédproduktions zavarban; Beszédfeldolgozás olvasási nehézség, diszlexia esetén; Beszédfeldolgozás és mentális érintettség; Beszédfeldolgozási nehézségek; A beszédfeldolgozás fejlesztési lehetőségei.

A könyv egyes fejezetei más-más megközelítésből ismertetik és elemzik az elmaradottan, hibásan működő beszédészlelési és beszédmegértési folyamatokat. Gósy Mária bevezető tanulmányából megismerhetjük az anyanyelv-elsajátítás bonyolult és összetett folyamatrendszerét, míg az első fejezetben Fent Zoltán írásában hallószervünk működéséről, a hallás folyamatáról, zavarairól és rehabilitációs lehetőségeiről olvashatunk. Az olvasó megismerkedhet a beszédészlelés neuropszichológiai vonatkozásaival (Csépe Valéria tanulmánya), illetve az anyanyelv-elsajátítás vizsgálati lehetőségeivel. A második fejezet tanulmányai a beszédfeldolgozás és a halláscsökkenés összefüggéseire világítanak rá hallássérült óvodás, illetve átmeneti hallászavart mutató, tipikus fejlődésű óvodás és kisiskolás gyermekek vizsgálata révén. Az eredmények felhívják a figyelmet arra, hogy a tisztahang-audiometrián ép hallónak minősített gyermekek esetében is elengedhetetlen a beszédhallás ellenőrzése. A beszédhangok felismerése ugyanis minden más akusztikai jelenség feldolgozásánál magasabb szintű idegtevékenységet igényel. Ez utóbbi a szintetizált beszéden alapuló GOH-eljárással vizsgálható, melyet Gósy Mária és Horváth Viktória cikke mutat be részletesen. A harmadik fejezetben beszédproduktions zavarokkal küzdő gyermekek beszédfeldolgozási mechanizmusait vizsgáló kutatásokkal ismerkedhetünk meg. Megtudhatjuk, hogy az egyes beszédhangképzési zavarok hátterében gyakran nem csupán artikulációs ügyetlenség, hanem beszédészlelési, beszédmegértési zavar is áll. Bóna Judit tanulmánya rávilágít továbbá arra, miként okozhat a beszédhiba az életkor előrehaladtával (célzott fejlesztés hiányában) beszédpercepciósi zavart. A negyedik fejezet a beszédpercepció működését a diszlexiával és az olvasási nehézségekkel összefüggésben tárgyalja. Grácsi Tekla Etelka, Gósy Mária és Imre Angéla közös cikkükben újabb fontos adatokat szolgáltatnak a diszlexia és az olvasási nehézség elkülönítéséhez; noha a két csoport percepciósi teljesítménye hasonló, a diszlexiások esetében zavart beszédészlelési működés, elmaradottabb beszédértés és a folyamatok közötti jóval szorosabb összefüggések tapasztalhatók. Az ismertetett eredmények a terápiás következmények szempontjából is rendkívül fontosak. A mentálisan érintettek beszédfeldolgozásával foglalkozik az ötödik fejezet, amelyben az enyhe fokban értelmi fogyatékos, illetve a határeseti intellektusú gyermekek beszédészlelési és beszédmegértési folyamatainak működéséről olvasható részletes elemzés. A kutatásból kiderül, hogy az intelligenciaszint jobban befolyásolja a beszédértési folyamatokat, mint az észlelési működéseket, továbbá hogy ellentétben a tipikus fejlődésű, ép intellektusú gyermekeknel tapasztaltakkal a mentálisan érintetteknel az életkor előrehaladtával a folyamatok közötti összefüggések száma növekszik, így biztosítván a mechanizmus működését. A könyv két utolsó fejezete a beszédfeldolgozási nehézségeket, illetve a fejlesztési lehetőségeket ismerteti. Horváth Viktória kisiskolás gyermekek észlelési küszöbgörbéit elemezve megalkotta a beszédészlelési folyamatok tipológiáját. Tanulmányából megismerhetjük a különböző görbétípusokat, melyek mindegyike más-más percepciósi zavarra utal. A tipológia megkönnyíti a pontos diagnózis felállítását,

és a célzott fejlesztés kidolgozását. Markó Alexandra kutatásai azt igazolják, hogy a beszédmegértés nehezítettsége tipikus fejlődésű tanulók egy részénél is fennáll. A különféle terápiás lehetőségekről Sósné Pintye Mária és Melegné Steiner Ildikó írásában olvashatunk.

A kötet erényei közé tartozik a témakör friss tudományos eredményeinek tolmácsolásán túl a szakkifejezés-magyarázat, amely a témában kevésbé jártas olvasó számára is könnyen olvashatóvá teszi a könyvet. A további ismeretek megszerzését a tanulmányok végén található irodalomjegyzékek segítik. A tanulmánykötetet ajánlom nyelvészeknek, pedagógusoknak, pszichológusoknak, logopédusoknak, gyógypedagógusoknak, egyetemi hallgatóknak, szülőknek és leendő szülőknek, illetve bárkinek, aki érdeklődik az imént ismertetett témakörök legújabb tudományos eredményei iránt.

Gyarmathy Dorotya

Vita: min? avagy a nyelvművelés visszavág?

(Balázs Géza: „A magyar nyelv elé mozdításáról...” Vitairat a nyelvművelésért. Budapest, Akadémiai Kiadó, 2005, 173 oldal.)

Ha egy szerző vitairatot indít útjára, annak nyilván megvan az oka. Ha a vitairat a nyelvművelés ügye mellett száll síkra, az azt jelenti, hogy annak megítélésével kapcsolatban sok minden tisztázásra vár. Balázs Géza munkája ennek a feladatnak igyekszik eleget tenni.

A könyv címét értelmezve („*A magyar nyelv elé mozdításáról...*” *Vitairat a nyelvművelésért*) olyan érzésünk támad, hogy valamely régi, nyelvújítás kori mű tudatos földidézése a cél. A szerző az első oldalakon maga igazít el a címadás okát illetően: gr. Teleki László ugyanezen a címen megjelent munkáját, s annak elveit fogalmazza meg ars poeticaként. Azaz, a kritikákat, az ellenkező véleményeket mindig meg kell fontolni, ha kell, meg kell fogadni, de a tudományos vita nem egyenlő a személyeskedéssel, az indulati érveléssel. Ezek csak akadályozzák a tudományos fejlődést.

S hogy ezek a vezérelvek miért is olyan fontosak?

A magyar nyelvművelés – különösen az utóbbi tizenöt évben – parázs viták, bírálatok kereszt-tüzében „edződik”. A rendszerváltást megelőző évtizedekben viszonylag egységes volt a megítélés, tudniillik az igényesebb nyelvhasználat minél szélesebb terjesztésében játszott szerepét általában a közvélemény és általában a szakma is elfogadta. A magyar nyelv iránt érdeklődő (felelősséget érző) emberek körében komoly népszerűsége tettek szert Lőrincze Lajos, Kovalovszky Miklós, Grétsy László és más jeles nyelvészek ismeretterjesztő műsorai, írásai. A nyelvművelő mozgalom a társadalom valamennyi rétegében talált követőkre, támogatókra, s ha olykor föl is bukkantak túlzó, szélsőséges, a hozzáértést nélkülöző megnyilvánulások, az alapvető célkitűzést, a nyelvi igényesség magasabb szintre emelését feltétlenül értékelni kell(ene).

Hatását tekintve a nyelvművelés csöppet sem volt eredménytelen: a magyar társadalomban már bizonyíthatóan hosszú évszázadok óta meglévő nyelvapolási igényt tovább erősítette, igyekezett szakszerű mederben tartani, annak irányt szabni (a szélsőséges nyelvvédelemtől pedig maga is elzárkózott és elzárkózik).

Nagyjából azonban a nyolcvanas évektől, de főleg 1990-től nagyon komoly önvizsgálatra kényszerült ez az alkalmazott tudományág. Az önmagával való szembenézés egyfelől „önkéntes alapon”, az új nyelvészeti módszerek fényében, másrészt a nyelvészet más területei felől érkező kritikai hangoknak köszönhetően zajlott – és zajlik ma is.

Ebben az erős kritikai viszonyulásban a **társas nyelvészet** néhány képviselője játssza a főszerepet. Enyhén fogalmazva is igen elmarasztaló véleménnyel vannak a nyelvművelésről, ami önmagában nem baj, csak véleménykülönbség. A szerzőt nem is ez, hanem a befeketítő, a nyelvművelést káros áltudománynak beállító szemlélet zavarja (s az, hogy ez a szemlélet az írott és

elektronikus sajtóban sokszor egyoldalúan kap helyet), amely nem az építő vitát, hanem a lejárataát szolgálja. Ráadásul gyakran összetévesztve a szakemberek által fémjelzett **nyelvművelést a nyelvvédelemmel**. Utóbbi alatt azt a tevékenységet értjük, amelyet lelkes, az anyanyelvükért felelősséget érző laikusok végeznek – sokszor bizony érzelmekkel, indulatokkal átszőve, ami összességében inkább árt, semmint használ.

Így aztán érthető, hogy a köteten végigvonul a nyelv művelést ért vádak számbavétele és az azokkal való szembenézés. Balázs Géza nemcsak a címadáskor nyúl vissza az elődök szellemiségéhez, hanem az egyes „vádponthok” tárgyalásánál is. A reformáció korának hitvitázó műveit idézi vitamódszerében: a bírálók, az ellenzők állításait közli (pontos hivatkozásokkal), majd ezeket cáfolja logikus, olykor érzelmektől sem mentes módon.

A nyelv művelést ért bírálatok természetesen jól hozzárendelhetők azokhoz a fontos, a mai magyar nyelvhez kapcsolódó vitákhoz, amelyeket a szakma a legfontosabb, nyelv és társadalom kapcsolatát érintő problémáknak tart a 90-es évektől napjainkig eltelt időszakban. Azaz a **nyelvi norma vitája** (van-e norma, hogyan értelmezhető, vajon mennyire kirekesztő szemléletű stb.), a **határon túli magyar nyelv változatok kérdése** (önálló nyelvi központok vagy a magyar köznyelv helyi változatai; rétegződésük, sorsuk stb.), a harmadik nagy vita: **diszkriminatív-e a nyelv művelés és a nyelv vihart kavart nyelvtörvény problémája**.

A „négy nagy” vitatéma mellett számos egyéb, „forró” témát is tárgyal a könyv, így például a helyes-helytelen nyelvészeti értelmezése, az idegen szavak kérdése, a kétnyelvűség problematikája vagy éppen a „nyelvromlás” körülménye.

A vitairat ebben az értelemben egy válasz. Azokra a többnyire túlzó vádakra, amelyek az utóbbi évtizedekben érték a nyelv művelést. Azt a nagyon sokak által támogatott mozgalmat, amely „[...] rendszerint a kulturális elszegényedéssel, a lecsúszással szemben foglalt állást; a kultúra értékeinek (hagyományainak) őrzéséért, a közműveltség emeléséért szállt síkra. Ezzel alapvető értékörző és emancipációs (participációs) törekvéseket támogatott. Minderre figyelemmel kell lennünk akkor, amikor a nyelv művelést kritizáljuk, illetve jövőjén gondolkodunk” (160).

A könyv azonban nem kerüli meg a jogos önvizsgálat szükségességét. A bírálók által számon kért utóbbi új, korszerű tudományos módszereknek szervesen be kell épülnie a nyelv művelésbe, tágabb értelemben a **nyelvstratégiába**. Abba a nagyszabású nyelvtervezési folyamatba, amelynek **egyaránt** része a társas nyelvészet, a leíró nyelvészet, a nyelv művelés és valamennyi irányzata a mai magyar nyelvészetnek.

Balázs Géza erről a jelenbeli/jövőbeni feladatról is szól könyve utolsó fejezeteiben, rámutatva arra, hogy a kommunikáció problémája messze nem csak nyelvi ügy: része annak a globális egyensúlyi zavarnak, amely mai világunkat jellemzi.

A vitairatot minden olyan, a magyar nyelv iránt érdeklődő olvasónak ajánlhatjuk, aki szeretne tisztán látni a nyelv művelés múltját, jelene és jövőbeni főbb feladatait illetően. A kötet egy-két túlzástól eltekintve mindvégig korrekt és mértéktartó: jellegéből adódóan is olvasmányos, helyenként csipkelődő hangvétele nemcsak hasznos, de szórakoztató olvasmányá teszi.

Máté Bálint

Péter Mihály Az erdélyi fogorvoslás történetéből című munkája, a fogorvosi szaknyelv és a népi foggyógyítás

1. Péter Mihály kitűnő könyve 2006-ban jelent meg a Mentor Kiadónál Marosvásárhelyen. A munka öt részből áll: 1. A fogorvoslással kapcsolatos magyar nyelvű irodalom kezdetei Erdélyben; 2. Erdélyi származású neves fogorvosok; 3. A fogorvostudomány oktatása Erdélyben; 4. A magyar nyelvű vagy magyar nyelven is közlő fogorvos-tudományi szakfolyóiratok Erdélyben 1919 és 1940 között; 5. Függelék.

A szerző és munkatársainak célja az volt, hogy a magyar vonatkozású és még nem közölt vagy kevésbé ismert adatokat megmentsék az enyészettől. Az adatmentésen kívül azonban gondos, bőséges bibliográfiát is találunk minden fejezet végén.

Filológiai, nyelvészeti és néprajzi szempontból a legérdekesebb rész az első, mely az Erdélyben keletkezett vagy ott megjelent olyan munkákat veszi számba, melyeknek fogorvosi vonatkozásuk is van.

Az első fejezetben a következő szerzőkről és munkákról találunk gazdag, sok újdonságot is tartalmazó adatokat: Lecsés György: *Ars medica* (1577), a továbbiakban AM.; Meliusz Juhász Péter: *Herbarium* (1578); Apáczai Csere János: *Magyar encyclopaedia* (1653); Nadányi János: *Kerti dolgoknak le-írása* (1669); Pápai Páriz Ferenc: *Pax corporis* (1690); Felvinczi György: *Angliai országokban levő Salernitana Scholanak jó egészségről való meg-tartásának módgyáról* írott könyve (1693); Weszprémi István: *A' kiseded gyermekeknek nevelésekről való rövid Oktatás* (1760); Juhász Máté: *Házi különös orvosságok* (1760); Mátyus István: *Diaetetica I., II.* (1762, 1766), *Ó és Új Diaetetica I–VI.* (1787 és 1793 között); Csapó József: *Kis gyermekek isputalja* (1771), Marikowzki Márton: *A' néphez való tudósítás. Miképpen kellyen a maga egészségére vigyázni* (1772); Vásárhelyi Sámuel: *Az egészséges hoszszú életről* (1792); Benedeki Enyedi Ó János: *Falusi emberek patikája* (1801).

Bár Péter Mihály könyve nem nyelvészeti jellegű, a szaknyelvek, sőt a néprajz kutatói is haszonnal forgathatják.

2. A könyv **szaknyelvi tanulságai**. Péter Mihály az általa tárgyalt munkáknak megnevezi azokat a fejezeteit, melyekben a fogorvosi szaknyelvvvel kapcsolatos adatok találhatóak (sajnos lap-számokat ritkán közöl; ezeket, ahol szükségesnek találtuk, pótoltuk), s típusok szerint felsorolja és értelmezi a fogorvosi vonatkozású kifejezéseket, nem vizsgálva természetesen azt, hogy a szó a tárgyalt műben fordul-e elő először, vagy használatos volt-e már korábban is. – Az ismertetés során minden esetben utalunk arra a TESz., az EWUng. és saját vizsgálataink alapján, ha a szó első előfordulásáról van szó. – Néha nehéz megállapítani, hogy valóban első-e az előfordulás, hiszen a szavak szaknyelvi jellege miatt a szótárakban legtöbbször nem találunk adatot; ilyenkor legfeljebb azt tudjuk mondani, hogy véleményünk szerint vagy a rendelkezésünkre álló adatok alapján a szó itt fordul elő először.

Péter Mihály Lencsés György *Ars medicájából* például a következő foggyógyítással kapcsolatos kifejezéseket gyűjtötte ki: anatómiai kifejezések: *a csontok hártája, a szájnak bőre* (valószínűleg 'nyálkahártya'), *száj, fog, íny, ideg, fogaknak húsa, pofa, orcának bőre, külső bőr, alsó állkapca, felső állkapca, nyelv, nyelv oldala, nyelv gyökere, nyelv alatt való ér* (Péter 2006: 20). Ha egy szó magyarázatra szorul, azt is megteszi: *a fogaknak fészke, ágya* az alveolust, parodontiumot jelenti (Péter i. h.). Felhívja a figyelmet arra is, hogy néhány szó több fogalmat is jelölhet, például az *ín* (a közös íráskép alapján) foghúst és ideget, az *íz* ízületet és kóros folyamatot is. Vannak olyan kifejezések, melyeknek csak hozzátétőlegesen tudja megadni a jelentését, például az *állkapcsoknak hártája* szerinte lehet ízületi felszín, de csonthártya is (i. h.).

Az általa gilyűjtött élettani szakkifejezések: *kineveli az fogat; fog, hogy hamar keljen* ('dentitio'); *meggyógyítja, elveszi a fájdalmat; hamar megszűnik az fájdalom, eloszlatja az fájást, teljes-séggel elműlik, [a fájás] kétség nélkül meggyógyul* (Péter 2006: 20), *az Fognak húsos felén az megh-tűzésűlés* (i. m. 23); *fakadék igen fut, fakadások rothadni kezdenek* (i. m. 26). Kóroktani, tünettani,

diagnosztikai kifejezések és körülírások: *szájnak bűdössége, Iz eszi, a Fogh husának rothadása, az az Iz etele* (i. m. 20); *fognak fájása, fog férgesedése, szájban való hév fakadozás 'aphtae, alcola', inyen és szájban való kelés; [a fogak] néha igen kin ülnek, néha hozzak, néha el is törnek valami okból, néha megh váslódnak [...], megh is feketülnek és rúth rozsdával be is burittatnak az gondviselatlenség mia. [...] Inognak is az fogak [...], és fézkei az fogaknak megh tágulnak. [...] Az gyakorta való chiorgás az fogakat megh eszi, megh odvasittia, megh rothasztya, és néha az Ágyából ki bontakoztattya* (i. m. 23). *Fog kelése, fog feketesége; Az fogaknak húsi kith Magyarul Innek is hívonk néha igen megh nevekődnek, annyira hogy meegh az fogat is elborittják [...] Néha penigh megh rothadnak, mikor az chipkődő erős sok nedvességek rea ragadnak, és az fogaknak töveit megh sebösítik, avagy fakadékokkal be borittják ('gingivitis hyperplastica, skorbut, gingivitis ulcerosa, parodontitis marginalis profunda' ?)* (i. m. 24), *Fognak húsán való kelevén, az az , Innek megh kelése 'abscessus, vestibularis fistula, esetleg epulis'; nyelv alatt való dagadás 'ranula'* (i. m. 25), *az ál kapca le esése, inynek megkelése, kelevény gennyedtsége, kemény dagadás, meg evesődik, szájban való varak, száj bőre felhámol, kemény dagadás* (i. m. 26).

Összegyűjtötte azokat a kifejezéseket is, melyek a gyógyszerek felhasználási módjára utalnak: *frkáld, tedd az fog odvába, add megemi, hintsed meg, kenjed, töröld, tegyed az fájó fogra, tartsd az fogon (vagy az szájadban), add meg innya, kösd rá kívül, hintsed, mossad, pároljad, nyeld el* (i. m. 28), *rágjad, tartsad a szájban, ragasszad reá* (i. m. 34).

Foglalkozik a lehetséges gyógyszerekkel is. Ezek főleg növények, de lehetnek ásványi vagy a ház körül található egyéb anyagok is, valamint állati szerek, állati ürületek, ezek közül (mint a szerző írja) több a „megmosolyogtató” szer vagy módszer.

A gyógyszereket *lé, főzet, kivonat, hamu, por* stb. formában javasolja az Ars medica felhasználni (i. m. 24).

Péter Mihály kiter az Ars medicában javasolt egyéb gyógymódokra is: *párolás, füstölés, a fog húsának feltágítása, vassal kiszaggatás, beretvával kimetszés* stb. (i. m. 25).

Az általa felsorolt fogorvosi szakszókincsbe tartozó szavak közül több itt fordult elő először (olykor csupán az itt megnevezett jelentésben): *béka* 'nyelv alatti daganat' (TESz.), *íz* 'rák, gyulladás, fekély' (vö. TESz.), *gargarizál* 'torkot öblít' (TESz.), *a fog fészke* 'fogmeder', *a fog ágya* 'ua'.

A további könyvek feldolgozása hasonló az Ars medica-belihez. E könyvek nagy részében azonban többnyire ugyanazok a szakszók fordulnak elő, mint az Ars medicában.

A továbbiakban eltekintünk Péter Mihály részletes elemzésétől, s csupán szokat a szavakat emeljük ki, amelyek az adott műben új szakszóként jelennek meg.

Mélius Herbáriumában egyetlen olyan tünetnevet találtunk, mely az Ars medicában nincs meg: *ajaknak hasadása* (Péter 2006: 33).

Pápai Páriz Ferenc Pax corporisában szerintünk újként jelennek meg a következő kifejezések: *a száj felfő* 'gingivitis, gingivostomatitis', esetleg: 'parodontitis' (vö. Péter 2006: 50), valamint a [gyerekek] *forróznak* 'belázasodnak, lázasak'; *tsiklandás* 'érzékenység?' (vö. i. m. 51; a szó már előfordul az Ars medicában is, de ott inkább 'viszket' a jelentése), *ajka-tserepezés* (i. m. 50–1); *az iny kiévődik* (i. h.). Ez utóbbit a TESz. Mátyusnál jelzi először, pedig, mint látjuk, már a Pax corporisban is előfordul. A szó jelentése a TESz. szerint 'főlemésztdés, fogyás, rothadás'; a szövegkörnyezet alapján itt szerintünk inkább: 'sorvadás'. – Pápai Páriz Ferenc a fog- és szájbetegségek kezelésére új módszereket is ajánl. A fogfájás ellen a leghasznosabbnak azt tartja, hogy a foga fájó ember menjen gőz-feredőbe, ott izzadjon, és köpölyöztesse meg magát a nyakán és a vállán (Pápai Páriz 1747: 80), s *szittasson hólyagot* a két füle tövén,^{*} ez ugyanis a fogra rohanó évő nedvességeket magához szítja. Pápai Páriz Ferenc a nedvességeknek út közbeni elfogására a homlok bekötését

^{*} Ez utóbbit lásd még Becskerekínél is (Hoffmann 1989: 383); a gőzferedőt azonban Becskereki (l. Hoffmann 1989: 349) nem javasolja, s a következőket írja: az kin pedig [...] fogfájás vagon [...] az feredőnek békét hagyjon.

javasolja különféle szerekkel átítatott ruhával (Pápai Páriz 1747: 81). Hasznosnak tartja még a *köpölyözést* is az íny nyavalyáira (vö. Péter i. m. 52–3). Igaz, hogy a *köpölyözés* és a *hólyag szítása* a foggyógyításban először Pápai Páriznál jelenik meg, a kifejezések más betegségek kezelésére korábbiak. A *hólyag szítása* először az Ars medicában fordul elő.

Mátyus István Diaeticájában első előfordulásnak tűnik a Diaetica első kötetében, A' Szájnak és Fogaknak tisztításáról című fejezetben a [fogad húsa] *el-gombásul* kifejezés (Péter 2006: 75). A Diaetica második darabjában szó van a fogtípusokról is. Itt ezt olvashatjuk: *a két utolsó zápfogak pedig a' huszadik esztendő felé szoktak ki-nőni, a' honnan azok, minthogy az Embernek e'kor kezd inkább esze lenni böltsesség fogainak is neveztetnek* (i. m. 74). Szerintünk a *bölcsességfog* elnevezés itt fordul elő először. A fogelnevezések közül egyediek és újak a következők: *kutya-fog* 'szemfog'; *hoportyos bütiű kettős gyökerű zápfog; nagyobb, simább tetejű, hol három, hol négy gyökerű keményebben fundált zápfog* (i. m. 76). Maga a *zápfog* azonban korábbi, már a SchlSj.-ben is előfordult. – Az Ó és Új Diaetica második darabjának 5. részében (260) van egy érdekes szó, melyet sem Péter, sem a TESz. nem említ: *A' szájnak belső fel' tsattagzásait* ['felhólyagzás, kelevény'] és *fejér sebetskéit a' szopó gyermekben semmi hamarabban nem orvosolja...*

Csapó József a Kis gyermekek isputalja című munkájában új szó a nyelv alatt lévő *Kötő-In* vagy *Zabolátska* ['nyelvfélk'], mely a szlovén eredetű *zabla* szóból származik, s ő ír először a *Hasatt ajuku Gyeremekek[ről]* is, s megemlíti, hogy *Némelyek illeténeket Nyúl-szájúaknak nevezik* (Csapó 1771: 16).

Péter Mihály adatait megtoldanánk még néhány ugyancsak erdélyi vonatkozású munkával. Az egyik Pápai Páriz szótára, melyben ugyancsak található néhány fogorvosi szakszó. Nála fordul elő először a *szemfog* elnevezés (PPI. 178), s igen érdekes megoldásokat használ a szótárában a *met-szofogakra* is: *első metelő fog, nevető-fogak* (PPI. 164, 178).

Fontos erdélyi források találhatók a Radvánszky-gyűjteményben is. Radvánszky Béla több kéziratos orvosló könyvet gyűjtött össze, s a XX. század elején tervezte ezeknek a kiadását. Erre azonban akkor nem került sor, csak 1989-ben a szegedi Adattár a XVI–XVII. századi szellemi mozgalmak történetéhez című sorozat részeként Hoffmann Gizella szerkesztésében. – Ezek az „orvosló könyvek” nem egyetemet járt orvosdoktoroknak munkái (bár találunk közöttük iskolázott, latinos műveltségű szerzőket is). A könyvek legtöbbször a házi mindenek könyvek kategóriájába tartozik, s tartalmaz a népi hiedelmektől kezdve a klasszikus szerzőktől (Galenus, Plinius, Avicenna, Dioszkoridész, Magnus Albertus) származó recepteket és tanácsokat is.

Ezek közül három olyan receptes könyvet érdemes megemlíteni, melyek biztosan Erdélyben keletkeztek: 1. *Medicinae variae* (1603 k; a továbbiakban MV.); 2. Újhelyi István: *Orvosságos könyv Apafi Anna számára* (1677); Becskereki Váradi Szabó György: *Medicusai és borbélyi mesterség* (1698–1703).

A *Medicinae variae*-ben 13 recept van a száj- és fogbetegségekre + 12 a *Jegyzetek* című fejezetben (*szaia az kinek megh vesz* [26, 47], *foghfaias* [30, 44, 45] stb.), a korábban említett munkákhoz képest azonban a receptek alig tartalmaznak a fogorvoslással kapcsolatos új szakszót vagy kifejezést. A *Jegyzetek* részben ilyennek tűnik a *fog zsibbadása* (Hoffmann 1989: 512) és a *váladék* (i. m. 518), mely a TESz. szerint először 1825-ben fordult csak elő!

Újhelyi István *Orvosságos* könyvében 16 recept van száj- és fogpanaszokra (a munka tartalomjegyzéke szerint azonban még volt 5 recept, de ezek lapjai elvesztek), új szakszó azonban ebben a könyvben sincsen. Találunk azonban nála egy igen jó leírást az ínygyulladásra: *mely embernek inyébil vér jó, mikor szíja a fogát* (Hoffmann i. m. 314). Ez a tüneti leírás azért fontos, mert a TESz.-szel ellentétben (mely 1792-re teszi a *fogát szívja* első előfordulását), itt egy korábbi adatot találunk.

Becskereki Váradi Szabó György munkája (melynek eredeti kézirata a Székelyudvarhelyi könyvtárban található) közel 60 receptet tartalmaz fog- és szájbetegségekre. A receptekben említett tünet- és betegségek hasonlóak a többi forrásban találhatóéhoz.

Összefoglalva: elmondhatjuk, hogy mindezek a munkák – mint Péter Mihály ismertetéséből is kiderül – jó áttekintést adnak a régi erdélyi fogorvoslás szókincsének a helyzetéről, s bizonyítják, hogy a korabeli foggyógyítás szókincse viszonylag egységes lehetett (s mint kutatásaink mutatják, több foggyógyítással kapcsolatos szó vagy kifejezés ezekben fordul elő először).

2. Péter Mihály munkája nemcsak nyelvészeti, hanem **néprajzi szempontból** is érdekes és gondolatébresztő. Bár részletesen nem foglalkozik a népi gyógymódokkal, több helyen mégis utal olyan jelenségekre s a népi gyógyításnak olyan sajátosságaira, „megmosolyogtató receptekre, gyógyító eljárásokra”, melyek igen tanulságosak, hiszen jól tükrözik a népi hiedelemvilágot, s pontosan megmutatják a népi gyógyító eljárások jellemző sajátosságait.

Megemlíti például a mágikus gondolkodásmóddal kapcsolatos s a népi gyógyításban gyakran előforduló állati eredetű hatóanyagokat. Az Ars medicából a következőket: *kecsketej, kígyóbőr, nyúl- agy, szarvasagancsból és kecskeszarvból készült por, kígyóbőr főzete, földi giliszta hamva, hernyó* – bár az utóbbiakat megmosolyogtatónak tartja (i. m. 28).

A Pax corporisból is idéz hasonlókat, s „ganéterapiára”^{**} utaló adatokat is: *tyúk epéje, márciusban fogott nyúl szeme, kakastréjnak a vére; lúdgané, szamárgané*, s megjegyzi, hogy bár Pápai Páriz nem hisz a babonában, mégis találunk munkájában hatástalan, sőt egyenesen káros szereket és eljárásokat. Minderről az a véleménye, hogy Pápai Páriznak nehéz volt megszabadulnia a meggyökeresedett szokásoktól, s hogy a Pax corporisban a gyógyítás több évtizedre visszanyúló szokásai ütköznek a bontakozó, racionális tudományokra alapozott medicinával (i. m. 53–4).

Juhász Máté munkájával kapcsolatban megjegyzi, hogy „Gyakran minden képzelet meghaladó „gyógyszereket” rendel. Ilyenek: *szamár- és vadkanvizet, lótajték, borjúláb körme, szarkaláb, vakondszív, szarka agyveleje, nöstény hering teje, borjúháj, szárított földi geleszta, denevérpör; holló, tövises disznó, fecskefőka, teknősbéka hamva; fehér eb, tehén, ló, sertés, lúd ganéja* (Péter 2006: 70). A következő recepteket idézi tőle fogfájás ellen, illetve a fájó fog kiejtésére: *Ha férfi vagy férfi gyermek: Paripa ló ganéjt szedgyenek, 's tiszta edényben tévén víz nélkül tegyék parására, erőssen melegítsék meg, töltsék hoszszú ruhába, a' ki fejét által érje, 's takarják belé és a' mely felől fáj kössék a' posfájára olly melegen a' mint el-állhatya, megindítja a' nedvességet, s a' fáj-dalmat is azonnal meg-szünteti. prób. [= próbált] [...] Az aszszonyoknak 's Leányoknak kantz a ló ganéjt kell alkalmaztatni hasonló formán a' természetre nézve. Vagy Hogy a' fájó fog, fájdalom nélkül ki-essék: Szent György nap előtt szedgy egynéhány leveli békát, mely a' fákon szöll nyárba, fedő alá egy tsuporba tévén vízbe főzd addig, míg tsak a' tsontya marad, az után ki vévén a' túzról hadd meg-hidegdeni a' vizet, és mely zsir rajta marad fellyül, szed egy üvegeiskébe, 's mikor kívántatik tollú szálát belé mártván illesd a' fájó fogat, ki esik fájdalom nélkül, de egészégest meg ne érjen, mert az-is ki esik, úgy olvastam* (Péter i. m. 70).

Idézi Nadányi János könyvének következő mondatát is: „vadnak itt nem kevés dolgok a' mely-lyek magamnak-is nem igen teczenek [...] minden okosság kívül lenni láczanak [...], nem egyebek

^{**} A népi gyógyításban gyakori volt az emberi és állati testnedvek, valamint székletek alkalmazása, azaz a ganéjterápia is, mely a legtöbb esetben nyilván azt célozta, hogy a betegben lévő démon megundorodjék tőle, és távozzék. Ezért keverték már ősrégi idők óta a különböző állatok ganéját gyógyszerekbe. Az ókori Egyiptomban is alkalmazták már emberi ürüléket gyógyszerként (Duin–Sutcliffe 1993: 12), Mezopotámiában pedig az agyagtáblák tanúsága szerint gyíkszékletet (i. m. 14). A galambganéjt például, melyet az asszírok olajba keverve használtak gyógyszerül, bizonyos indián törzsek még a múlt században is a húgycsőfolyás gyógyítására tartották alkalmasnak. Az alexandriai Serapion (Kr. e. 3. század) pedig a leghatásosabb gyógyszerek közé sorolta a krokodil bélsarát, melynek ára igen magas volt, sőt Quintus Severus Sammonicus (Kr. u. 3. század) az egér bélsarát esővízben feloldva találta a leghatásosabb szemek az emlők megduzzadása ellen, borogatás formájában. A középkorban azután valósággal dúlt a ganéjterápia, mely igen válogatos volt; egyik betegségre a bányaganéj volt jó, a másíknak csak a sertésganéj használt, a harmadíknak pedig a lógané (Pólya 1941: 19).

babonaságnál; mindazáltal tetszet énnékem azt az részt-is ki-írnom, hogy az könyvem valami módon csonkál ki-bocsátatnak lenni ne lássék” (Péter i. m. 45).

Csapó József könyvéből a következő állati eredetű gyógyszereket sorolja fel: *csiga pora, nyúl feje velő, bornyuláb velő, kappanzsír, kakastaréj vére* (i. m. 82), de megjegyzi, hogy Csapó babonás szereket, eljárásokat nem rendel, vagy csak nagyon ritkán.

Benedeki Enyedi Ó János könyvéből idéz egy fogfájásra ajánlott receptet (pogácsát), melynek egyik alkotóeleme a *pókháló*, s hozzáfűzi, hogy meglepő, hogy Enyedi e gyakori bántalomra csak egy ilyen – inkább kuruzslásra jellemző – gyógymódot ajánlott (i. m. 96).

Megjegyzi (s a népi recepteknek ez jellemző sajátossága), hogy az *Ars medica* szerzője általában bizott a gyógyszerek nagy részében, hiszen ilyen megjegyzéseket tett: *nagyon használ, megpróbáltatott sok főemberektől, igen jó orvosság, próbált, Galenus orvossága ez, Galenus discséri, László király orvossága ez* (i. m. 27) stb., Juhász Máté pedig másokra hivatkozik megerősítéssel, amikor azt írja, hogy *ki esik fájdalom nélkül, úgy olvastam* (i. m. 70; a kérdésről l. még később is).

Péter Mihály megemlíti a népi kommandálásnak azt a szuggesztív formáját is, mely magukon vagy másokon kipróbált szereket ajánl (l. Juhász Máténál: *prób.* [= próbált]; i. m. 70).

Mind ezek a megjegyzések felhívják a figyelmet arra, hogy a régi orvosló könyvek és recept-könyvek gazdag anyagot szolgáltatnak a népi gyógyítás kutatásához is.

Csupán ízelítőül, kiegészítésképpen, **gyűjtöttünk e munkából még néhány adatot**, melyek a népi gyógyítás és fogggyógyítás jellemző sajátosságait mutatják.

A felsorolt forrásokban a növények gyógyszerként való felhasználása széles körű. A beteg ember szinte minden általa ismert növényt felhasználó gyógyulása reményében. Ezeket a gyógyszereket hol a fogba kellett helyezni, hol ezek főzetével kellett öblögetni, a füstjével vagy a párájával füstöltni, például a *papmonyafű párájával, a főzött föld párájával vagy a beléndfü párájával* (ez utóbbit már az ókorban is alkalmasnak tartották a fogfáreg kiölésére). A magyar orvoskönyvek és receptes könyvek tanúsága szerint továbbra is hittek ugyanis a fogfáregelméletben. Több helyen is találunk arra utalást, hogy akár a füstöléstől, akár a gyógyszerektől a fogfáreg elpusztulását és kihullását remélték, például: *Feyer Belend fwnek az magwath teod az Elewen zenre, chywön annak az parayath bochyasd az fogadban, el vezy faydalmath. Sha ferögh lezön benne is, megh öly* (AM. I. 84b); Becskerekéi 1698–1703: *Az igen fájó fogú emberről. Végy egy fél marok kendermagot, egy új csuprot, abban vesd bele a kendermagot; végy az révhelyből három apró köveket, mint egy-egy tyúkmony, akkorákat. Vesd az tűzben, hadd tüzesüljön meg egyenként, vesd az csuporban, és mosd meg az szájadat, és táts fel az szájadat, hadd menjen az szájadban az füst, az három tüzes köv egyenként egymás után legyen* (Hoffmann 1989: 354).

Előfordult az is, hogy az utasítás szerint nem a fogban, hanem valamelyik másik testrészen kellett a gyógyító szert elhelyezni, például a fájós fog felőli oldalon a kéz pulzusára, azaz ütőerére: *Foghagymath töröy megh, az mely felöl az fogh fay, kösd affelöl valo kezre, arra az Erre, kyt pulsusnak hynak az Doctorok* (AM. I. 83a). Ez a módszer ma is használatos a népi orvoslásban. Békés megyében fogfájás ellen egy gerezd fokhagymát kötnek a beteg csuklójára (vö. Oláh 1956: 85). De helyezték a gyógyszert a fájós fog felőli oldalon a fülbe: *Földy borostyannak ky fachyarth leweth eosd az fwledben az mely felöl fay az fogad. Fay azerth kewesse, de az fayas azonnal ees hamar megh zynyk* (AM. I. 84a), illetve a fülbe vagy az orrba: *Cicoreanak ky fachyart leweth tölch az orrodban, akar az fwledben, az fayó fogad megh gyogwl* (AM. I. 84b); más helyen viszont éppen ellenkezőleg: azt olvashatjuk, hogy bal felöl fájó fog esetén a jobb fülbe kell a gyógyszert tenni: [...] *ha azt az yobbyk fwledben töteod, bal feleol valo fogad fayasath el wezy, Ha penygh bal feleol tölteod az fwledben, yob felöl valo fogh fayasth vezön el* (AM. I. 85a). Ez a szokás talán összefüggésben lehet a visszajáról végzett cselekvések erejébe vetett hittel. A gyógyítást ugyanis a megfordítással akarják elérni, úgy, hogy jelképesen helyreállítják a betegség által megfordított élet rendjét (vö. Hoppál 1990: 710 is). Későbbi adatok a gyógyító anyag elhelyezésével kapcsolatban: Na-

dányi: *ha czékla gyökere vizét orrodba szívod, fogad fájaldalmát enyhíti* (Péter 2006: 44); Becskerek 1698–1703: *Az kinek az fogától dagadt az orczája és fájdalmas az foga is. Gallest, temsót törd össze, elegyíts lágy szurokban, melegítsd meg az tűznél, ragaszd az orczájára* (Hoffmann 1989: 366), *Az fekete nadálynak az tövét törd meg, mint az pépet, kend ruhára, ragaszd az nyakára és homlokára* (Hoffmann i. h.). Becskerek többféle gyógyszert is ajánl, melyeket a homlokra, nyakra kell tenni, vagy a szer párját a fülbe vagy az orrba kell eresztetni (Hoffmann 1989: 383), például: *Szent György virágának az gyükerét kiásván, mosd és aszald meg, azt eczetben áztatd meg, azt az eczetet vedd az tenyeredben, onnat szidd az orrodban, az mely felől az fogad fáj.* (Egyébként pontosan ugyanez a recept megtalálható Pápai Páriz Ferenc Pax Corporisában is; vö. 1749: 82). Pápai Páriz ajánlja azt is, hogy egy gerezd fokhagymát helyezzenek a fülbe fogfájás esetén (i. h.). – Ez utóbbi módszer ma is használatos a népi gyógyításban. – Pápai Páriz Ferenc meg is indokolja, hogy miért hasznos a fülön keresztül gyógyítani a fogat: *Mint hogy a' fülekben eloszlott ereknek és inatskáknak (nervusoknak) nagy megegyezések vagyon a fogra menő erekkel; azért igen rendesen tselekesznek, a' kik a' fog-fájást a' fül által is orvosolják* (i. m. 81).

A népi fitoterápiára az a jellemző, hogy különleges vetési, gyűjtési előírás- és szabályrendszernek kell eleget tenni, s az alkalmazás során is rítus- és szertartásrend érvényesül. Például a néphit szerint mágikus erő csak akkor van a füvekben s egyéb szerekben, ha bizonyos jeles napokon (György, május elseje, pünkösd, Iván stb.), bizonyos helyeken s megszabott módon szedik azokat. A különleges utasítások egyébként más receptekre is jellemzők. Pl.: *Isopoth, zeekfwnek az vyragath, Fay Bozzanak az belső zöld heat, de oly agnak a ky azon ezendően neweködöth, ezöket erős eczetben földel alath feozd megh* (AM. I. 86a); Becskerek 1698–1703: *Végy egy fél marok kendermagot, egy új csuprot, abban vesd bele a kendermagot; végy az révhelyből három apró köveket, mint egy-egy tyúkony, akkorákat. Vesd az tűzben, hadd tüzesüljön meg egyenként, vesd az csuporban, és mosd meg az szájadat, és táts fel az szájadat, hadd menjen az szájadban az füst, az három tüzes köv egyenként egymás után legyen* (Hoffmann 1989: 354); Juhász Máté 1761: *Szent György nap előtt szedgy egynéhány leveli békát, mely a' fákön szöll nyárba, fedő alá egy tsuporba tevév vízbe főzd addig, míg tsak a' tsontya marad, az után ki vévén a' tűzről hadd meg-hidegedni a' vizet, és mely zsir rajta marad fellyül, szed egy üvegetskébe, 's mikor kivántatik tollú szálat belé mártván illesd a' fájó fogat, ki esik fájdalom nélkül, de egésségest meg ne érjen, mert az-is ki esik, úgy olvastam* (Péter i. m. 70); Becskerek (1698–1703) ajánlja a néphitben mágikus erővel felruházott menykő ütötte fa szálkáját is fogfájás gyógyítására: „*Ha fáj az fogad, menykőütte fának az szálkájával vájjad az fogadat, eláll az fájása véle, azaz megszűnik az fájása*” (Hoffmann 1989: 357). Az ilyen szálla használatának haszna ma is él a néphitben, például a Gyimes-völgyben (vö. Antalné Tankó Mária 2003: 62).

Más mágikus-babonás szokásokkal is kapcsolódott a gyógynövényhasználat, például számokkal. Ilyenek a három, hét vagy kilenc, véleményünk szerint az 5 is – mint a 10 fele. Példák: *Vy Apiom magoth ky megh ereth, törj megh kylenz Nehezeköth, vesd egy korsochka Mustban, azzal mossad* (AM. I. 79a); *kecczör ees haromzoris megh chyelekeoggyed egy napon* (AM. I. 79a); MV. 1603 k.: *Kilenczi szem borsot törj megh, es eginihany petrosolumal timporald össze, es ted az faio fogad uduaban* (Hoffmann 1989: 45); [...] *Első nap nem haznal. Masodnap keweseth. Harmadnap yol meg erzöd. Negyed nap yobban. Eoteodyk Nap telyesseggel el mulyk. Smegh giogyul* (AM. I. 86a); Újhelyi 1677: *Kilencz szem borsot törj meg jól, egy néhany petrezselyem gyükerével temperáld egyben, tedd az fájó fogadra, használ* (Hoffmann 1989: 318); Berecskei 1698–1703: *megáll vele harmadik tételen* (Hoffmann 1989: 383).

Példák állati eredetű szerek használatára: ecetben megfőzött kígyóbőr: 1577: *Eczetben főzd megh az kegyonak bwreth, azzal mossad az fogakath es zayat, hogy az mely fluxus az főből alal, az fogra, azth el ozlassa, igh az fogad fayasa hamar el mulyk* (AM. I. 83a); hernyó: *vörös kapoztan valo hernyo fergeth, teod az fayó fogra de az töb fogakath megh ne ertessed vele, ky essyk az fayó fogh. De ha az fogad fölwl fay az kapoztanak az feolső feleről vegy hernoth, ha penigh alol*

fay fogad, az also rezeröl vegy az kapoztanak (AM. I. 83a), giliszta hamva: *Földy gyilzatakath eges megh, annak hamwath töd az odwas fogban, megh giogyttia* (AM. I. 84a); farkas foga: Juhász Máté 1763: 67: *A farkas fogát tsontjával egygyüt melylyet a' bőrön hagynak, meg kell égetni, 's meg-törni, 's egy kis tört Timsót-is közébe tenni, 's mézben keverni [...]*; AM. 1603 k.: szarvas szarva: *Az szaruasnak az szaruat földz megh borban, es melegen mint eltürheted, ved az fogadra* (Hoffmann 1989: 17).

Az állati eredetű szerek használata gyakran az analógiás gyógyítás körébe sorolható, hiszen a férget féreggel (megölt féreggel) kívánják megölni, illetve a rossz fogat csontreszelékkel, illetve foggal kívánják orvosolni. Az analógia elve egyetemességét bizonyítja az az általános szokásmondás: „Kutyaharapást – szőrivel (kell gyógyítani)” és „Ami elrontja – meggyógyítja.”. Vagyis: a betegség kiváltó okával vagy azzal kapcsolatban levő gyógyszerrel, jelképes cselekvéssel kell orvosolni a bajt magát.

Példák a fog- és szájbetegségek gyógyításában a ganéjterápiára: holló ganéja: *Hollonak ganeyath ha az odwas fogban teződ faydalmat el vezy, merth el ronthya az fogath* (AM. I. 84b); Pápai Páriz Ferenc a béka kezelésére növényi anyagok mellett lúd ganéját is ajánlja: *Az alla alá pedig tegyenek ilylyen flastromot: Lúdganéját, 's Mézet keverj öszve, tégy egy-kevés erős Bort hozzá [...]* (Pápai Páriz 1747: 399); Juhász Máté pedig fájós fogra *lóganét* javasol (l. fent).

A természetes népi gyógymódokat végigkíséri a pszichoterápia, elsősorban a verbális szuggeráció, a kommandálástól a gyógyítás befejezéséig. Ez persze nagy mértékben fokozza a gyógyszer fizikális hatását (l. feljebb is!). Például úgy kommandálnak valakinek betegségre gyógynövényt, hogy *Nagyoth haznal* (AM. I. 79a); *megh giogythia, es nem ys haggya toab terwlly* (AM. I. 80a); *mynd megh gyogyttya* (AM. I. 80b); *el allattya az rothadasth* (AM. I. 81a); *rothado szaynak igön io orwossagh* (AM. I. 81a); *igön haznal* (AM. I. 81b); *el ozlattya az fayasth* (AM. I. 83b); *Soha [többé] foga nem fay* (AM. I. 84a); *ky wzy az fergeketh, ez az zertelen fayast is el wezy* (AM. I. 84b); *el törz azth a fogath* (AM. I. 84b); *smegh erőssity* [a fogakat] (AM. I. 88a); *tyztan tartya az fogad husath* (AM. 88a); *Rothadasat Inödnek el wezy es Ingo fogakat is megh erőssity* (AM. I. 89b); *igen yo orwossagok* (AM. I. 91a); Becskereki 1698–1703: [a fogfájás] *enyhül vele jól* (Hoffmann 1989: 345); Becskereki i. m.: [...] *az szájadat, fogadat, nyelvedet, torkodat és az fene sebeket és egyéb dagadásokat, stilyöket meggyógyítja, ha gyakran orvoslod vele, elhidd bár* (Hoffmann 1989: 425); Becskereki i. m.: *ez szemlátomást gyógyítja* (Hoffmann 1989: 427).

A kommandálás másik szuggesztív formája, hogy bizonyos gyógyszerhatás hamarosan, biztosan bekövetkezik, vagy bizonyos meghatározott idő múlva a betegség, a fájdalom megszűnik: *Az fayas azonnal ees hamar megh zwnyk* (AM. I. 84a); *igen hamar el mulyk az fayasa* (AM. I. 84a); *el vezy hamar az faydalmath* (AM. I. 84b); *el vezy az faydalmath myngyarasth* (AM. I. 85a); *nem sok wdö mulwa ky eyth onneth* (AM. I. 85a); *Egy nap es egy eyel el mulwan, zabad akarattya zörentth ky esyk onneth az fogh* (AM. I. 85a); Juhász Máté 1763: 68: *virrattig meg-gyógyul*.

Magukon és másokon alaposan kipróbált vagy más által is javasolt, bevált orvosságot ajánlanak. Szokványos kifejezések: *Bwdös szay megh gyogyul es yo zagu lezön. Ez megh probaltatoh sok fw emböröktwl* (AM. I. 79b); *Probalth* (AM. I. 85b); *Galenus orwossaga ez* (AM. I. 86b); *en-nel soha jobb orwossaga nem lehet* (AM. I. 86b); Galenus dichery ethz (AM. I. 87b); *Probalth orwossagh* (AM. I. 89a); MV. 1603 k.: *Fogh fajas ellen probalt orwossaga magam Janonak* (Hoffmann: 1989: 4); *Zeor Mjhalj Vram oruossaga* (i. h.); *Penjgej Nagy Peter fokfajás ellen magan es masokon probalt orvososak [...]* *Eo azt mongja, hogj soha az utan az fogh fajás rea nem jun. Magamjs probaltam, de haznalt Jsten utan* (Hoffmann 1989: 69).

Míndezek a példák szemléletesen mutatják, hogy a felsorolt erdélyi munkák gazdag kincsésbányái a népi gyógyítás kutatásának is.

Péter Mihály kitűnő ismertetése és saját tapasztalataink is azt bizonyítják, hogy a tanult szerzők műveiben is keveredtek a népi és a korabeli tudományos gyógymódok, de még inkább jellemző ez az empirikus doktorkodás emlékeit megőrző kéziratokra.

3. Mint a fentiekből kiderül: Péter Mihály könyvének első fejezete kitűnő bibliográfiájával, pontos filológiai adataival, a foggyógyítással kapcsolatos szakszavak összegyűjtésével és értelmezésével, valamint a népi gyógyításra utaló megjegyzéseivel sokféle kutatás forrásául és kiindulópontjául szolgálhat, hasonlóan a művelődéstörténeti szempontból igen értékes további fejezetekhez.

SZAKIRODALOM

- Antalné Tankó Mária 2003. *Gyimes-völgyi népi gyógyászat*. Európai Folklor Intézet – L' Harmattan Kiadó, Budapest.
- Duin, Nancy–Sutcliffe, Jenny 1993. *Az orvoslás története*. Medicina Könyvkiadó Rt., Budapest.
- Hoppál Mihály 1990. Népi gyógyítás. *Magyar Néprajz VII*, 693–724. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Hoffmann Gizella (szerk.) 1989. *Medicusai és borbélyi mesterség*. Régi magyar ember- és állatorvosló könyvek Radvánszky Béla gyűjtéséből. Szeged. József Attila Tudományegyetem.
- Oláh Andor 1956. Népi orvoslás, orvostörténet, orvostudomány. *Orvostörténeti Közlemények* 3: 84–105.
- Oláh Andor 1986. „Újhold, új király!” *A magyar népi orvoslás életrajza*. Gondolat Könyvkiadó, Budapest.
- Pólya Jenő 1941. *Az orvostudomány regénye*. Béta Irodalmi R. T. kiadása, Athenaeum, Budapest.

Ifj. Kaán Miklós–Keszler Borbála

Szenczi Molnár Albert zoltároskönyve 400 éves *

400 évvel ezelőtt, 1607-ben jelent meg Szenczi Molnár Albert zoltároskönyve, a Psalterium Ungaricum, és már a 17. században mintegy harminc kiadásban látott napvilágot, majd se szeri, se száma napjainkig az újabb kiadásoknak. És mint a nemrég elhunyt erdélyi nyelvtudós, Szabó T. Attila rámutatott, elterjedt az unitáriusok és más felekezetek körében is. Századokon át énekeltek a zoltárokat istentiszteletek alkalmával, de munka közben is, mintha népdalok lettek volna. És a XC. zoltár, a Tebened bízunk eleitől fogva ma is megborzongtat, és meggondolkodtat az élet értelméről, az elmúlásról, a hitről, az egyén és a nemzet sorsáról, mint a Himnusz vagy a Szózat.

Vajon mi ennek a magyarázata? Mindenekelőtt az, hogy Dávid király zoltárainak a nyomorgó, szenvedő világa találkozott a magyarság akkori érzelmeivel, továbbá a hazai mezővárosi polgárság mindennapi dolgos élete – kertek, szántóföldek, baromcsordák –, valamint a hazai, talán éppen Szenczi Molnár Albert közelebbi pátriája, a mátyusföldi táj jelent meg ezekben az énekekben. Féja Géza meg azt emelte ki, hogy Szenczi Molnár Albert zoltáiraiban szinte zeng az élet a maga teljességében. Károli Gáspár például így szól a bibliában: „Kimégyen az ember az ő munkájára és az ő dolgára, mind estvéig.” Szenczi Molnár versében ez így hangzik:

Az ember reggel fölkel idejen,
És tisztí szerint munkára megyen,
Szántóföldekre, rétre, kertben, szőlőben,
És ott munkálódik mind estveiglen.

Aztán mindehhez hozzáadódik Szenczi Molnár stílusa: az ízes és színes, mindig találó szavak, kifejezések, képek, továbbá a sajátos verselés mód. A verstani kutatások bebizonyították, hogy Szenczi Molnár tudatosan törekedett bizonyos magyaros ütemezésre az időmértékes verselésen belül, és hogy másrészt Balassi Bálint és Rimay János 16–17. századi költőink nyomdokait követte. Szerénységét igazolja viszont, hogy a korábbi zoltárfordításokat sem akarta kivonni a hívek kezéből. Vannak – mint írja az előljáróbeszédben – szép énekeink (pl. Bornemisza Péteré, Huszár Gálé, Bőjthe Istváné), de az összes zoltárt még senki sem formálta meg magyar versekben, másrészt némelyek igen „paraszt versekbe” vannak foglalva. Viszont örömmel állapítja meg, hogy az utóbbi években nagyban gazdagodott a magyar verselés, és erre Balassi Bálintnak egy strófáját idézi példaként.

Csodálkozhatunk-e hát, ha a zoltárok lírája nagy hatással volt költőinkre, íróinkra. Erre utal Szabó Magda egy 1974-es emlékező írásában: „Az Árvácska zoltárokra bontott szerkezete csakúgy Szenczi Molnár Albertet idézi, mint a tambura fölél görnyedő vén Arany János, nyomon követhető Szabó Lőrinc Tücsökzenéjében, de Nemes Nagy Ágnes ótestamentumainak szigorú látomásai között is... Aztán Jókai öregasszonyai éppúgy a Szenczi Molnár Albert szenténekeivel ülnek a rokka mellett, ahogy ha éppen így akarja, az ő hangján szól Ady. Mondatépítkezése, eszejárása a legfiatalabb költők-írók szövegében is kimutatható, azok pedig aligha járatosak az ószövegségben. Viszont mind tanulták a Toldit és ismerik Móriczot.”

Szathmári István

* Elhangzott a Kossuth rádió Édes anyanyelvünk c. adásában, 2007-ben.

A Magyar Nyelvőrnek ez a száma
az MTA Könyv- és Folyóiratkiadó Bizottsága,
valamint
a Nemzeti Kulturális Alap (Oktatási és Kulturális Minisztérium)
támogatásával jelent meg.

nka

Nemzeti Kulturális Alap



OKM

OKTATÁSI ÉS KULTURÁLIS MINISZTERIUM

Szó- és szólásmagyarázatok

<i>Pál Ferenc</i> : Vigan dudál-e a portugál?	94
<i>Rácz János</i> : Érdekes növénynevek I.	99

Szemle

<i>Földesi András</i> : Nyelvművelés szótárfokon	105
<i>Szabó József</i> : A népi szemléletmód tükröződése nyelvjárásaink szókészletében (Ismerteti: <i>Bokor József</i>)	111
<i>Gósy Mária–Imre Angéla</i> : Beszédpercepció fejlesztő modulok (Ismerteti: <i>Bóna Judit</i>)	115
<i>Gósy Mária</i> (szerk.): Beszédészlelési és beszédmegértési zavarok az anyanyelvsajátításban (Ismerteti: <i>Gyarmathy Dorottya</i>)	116
<i>Máté Bálint</i> : Vita: min? avagy a nyelvművelés visszavág?	117
<i>Ifj. Kaán Miklós–Keszler Borbála</i> : Péter Mihály Az erdélyi fogorvoslás történetéből című munkája, a fogorvosi szaknyelv és a népi foggyógyítás	119

A Nyelvőr hírei

<i>Szathmári István</i> : Szenczi Molnár Albert zsolnároskönyve 400 éves	127
--	-----

Olvasóinkhoz!

Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlap Üzletága (1008 Budapest Orczy tér 1.) Előfizethető valamennyi postán, a kézbesítőknél; e-mailen: hirlapelofizetes@posta.hu; faxon: 303-3440. További információ: 06-80-444-444.

Külföldön terjeszti a Batthyány Kultur-Press Kft. (H-1014 Budapest, Szentháromság tér 6., tel./fax: 201-8891).

A folyóirat egyes régi példányai beszerezhetők a Magyar Nyelvtudományi Társaságban (Bp. VIII., Múzeum krt. 4/a. II. em. 224.). Példányonként kapható a Hírlap-előfizetési és Lapellátási Irodában (Bp. XIII., Lehel út 10/A.), a Kis Magiszter könyvesboltjában (1053 Budapest, Magyar utca 40., tel.: 327-7796), valamint a Magyar Nyelvtudományi Társaságban.

A folyóirat elektronikus változata olvasható a világhálón: <http://www.c3.hu/~nyelvor/>. Email-címünk: nyelvor@c3.hu.

Ára: 300,- Ft

Előfizetés egy évre: 1200,- Ft

Nyomtatott: ISSN 0025-0236

Webváltozat: ISSN 1585-4515

A NYELVTUDOMÁNYI ÉRTEKEZÉSEK ÚJABB SZÁMAI

147. **Fehér Erzsébet**: A szövegkutatás megalapozása a magyar nyelvészetben. Tudománytörténeti vázlat. 2000.
148. **A. Molnár Ferenc**: Két régi magyar ima az oltárszentségről. A Laskai Sorok és párhuzamos szövege a Thewrewk-kódexben. 2000.
149. **Wacha Balázs**: Időbeliség és aspektualitás a magyarban. 2001.
150. **Kertész András**: Nyelvészet és tudományelmélet. 2001.
151. **Kocsány Piroska**: Szöveg, szövegtípus, jelentés: A mondás mint szövegtípus. 2002.
152. **Kugler Nóra**: A módosítószók funkciói. 2003.
153. **Zsilinszky Éva**: Az angol vonatkozású elemek újabb etimológiai szótárainkban. 2003.

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG ÚJABB KIADVÁNYAI

215. Révai Miklós-jubileum. Győr, 2000. november 28. Szerk. **Kiss Jenő**. 2000. 400 Ft.
216. Feladatok és módszerek az anyanyelvi nevelésben a XXI. század elején. XIV. anyanyelv-oktatási napok. Szerk. **Raisz Rózsa** és **Zimányi Árpád**. 2002. 2000 Ft.
217. **Benkő Loránd**: Nyáráldmente földrajzinevei. 2001. 700 Ft.
219. **B. Gergely Piroska**: A felekezetek hatása az erdélyi keresztnévhasználatra a reformáció és ellenreformáció korában. 2003. 1000 Ft.
221. Nyelv és nyelvhasználat a moldvai csángók körében. Szerk. **Kiss Jenő**. 2004. 1500 Ft.
222. **Szenczi Molnár Albert**: Novae grammaticae ungaricae libri duo. Új magyar grammatika két könyvben. Hasonmás kiadás fordítással. Fordította C. Vladár Zsuzsa. 2004. (Ez a szám könyvtári forgalomban nem kapható!)
224. Regionális dialektusok, kisebbségi nyelvhasználat. A 2005. október 20–21-i somorjai konferencia előadásai. Szerk. **Vörös Ferenc**. 2005. 1500 Ft.
225. Vallanak a neveink múltjáról és jelenéről. Magyar névtani kutatások Szlovákiában. Névtani konferencia Nyitrán 2005. jún. 2–4. Szerk. **Vörös Ferenc**. 2006. 1500 Ft.

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG NYELVEMLÉK-SOROZATA

A nyelvmélek hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel

- Simor-kódex. Krisztina-legenda. XVI. század eleje. 1988. 114 Ft.
Weszprémi-kódex. XVI. század első negyede. 1988. 170 Ft.
Domonkos-kódex. 1517. 1990. 286 Ft.
Virginia-kódex. XVI. század eleje. 1990. 283 Ft.
Czech-kódex. 1513. 1990. 188 Ft.
Nádor-kódex. 1508. 1994. 580 Ft.
Debreceni-kódex. 1519. 1997. 2500 Ft.
Lobkowicz-kódex. 1514. 1999. 1700 Ft.
Nagyszombati-kódex. 1512—13. 2000. 2200 Ft.
Peer-kódex. 2000. 2000 Ft.
Török Bálint deákjának, Martonfalvai Imrénének naplótörredéke (1555) és emlékirata (1585). 1986. 108 Ft.
Magyar nyelvű kortársi feljegyzések Erdély múltjából. Szamosközy István történetíró kézirata. XVII. század eleje. 1991. 258 Ft.
Kéziratok magyar nyelvtanok. Kolozsvári Grammatika. Fejérvári Sámuel: Institutiones. XVII. és XVIII. század. 1998. 300 Ft.

A kiadványok megvásárolhatók a társaság irodájában.

MAGYAR NYELVŐR

4.

TARTALMÁBÓL

Bañcerowski Janusz: A nyelv fogalma a nyelvhasználat tükrében

Szili Katalin: Édes hazánktól Magyarorszáig

Elekfi László: Stílus- és verssajátóságok egy „ronda” remekműben

Szathmári István: Verségny nyelvi-stilisztikai nézetei Értékezés a Szentírás magyar fordításáról... című utolsó munkájában

Vallent Brigitta: Beszélt nyelvi hatások a középiskolások fogalmazásában

Gósy Mária–Gyarmathy Dorottya: A nyelvhasználati változás egy jelensége

Balázs Géza: Gondolkodási formák, gondolatalakzatok, szövegaltípusok

Veszelszki Ágnes: Egy beszélt nyelvi jellemző: a témaismétlődő szerkezet csevegésszövegekben

MAGYAR NYELVŐR

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
MAGYAR NYELVI BIZOTTSÁGÁNAK
FOLYÓIRATA

SZERKESZTETTÉK: SZARVAS GÁBOR (1872–1895), SIMONYI ZSIGMOND
(1896–1919), BALASSA JÓZSEF (1920–1940), BEKE ÖDÖN (1946–1953),
LŐRINCZE LAJOS (1954–1993)

FELELŐS SZERKESZTŐ: KESZLER BORBÁLA

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

BALÁZS GÉZA, FÁBIÁN PÁL (a szerkesztőbizottság elnöke), GRÉTSY LÁSZLÓ,
HELTAINÉ NAGY ERZSÉBET, A. JÁSZÓ ANNA, KEMÉNY GÁBOR,
TOLCSVAI NAGY GÁBOR

A szerkesztőség címe:

ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszék
1088 Budapest, Múzeum krt. 4/a.

TARTALOMJEGYZÉK

Nyelvművelés

<i>Bañcerowski Janusz</i> : A nyelv fogalma a nyelvhasználat tükrében	129
<i>Szili Katalin</i> : Édes hazánktól Magyarorszáig	151

Nyelv és stílus

<i>Elekfi László</i> : Stílus- és verssajátságok egy „ronda” remekműben	171
<i>Szathmári István</i> : Verseghy nyelvi-stilisztikai nézetei <i>Értekezés a Szentírás magyar fordítá- sáról...</i> című utolsó munkájában	181

Nyelv és iskola

<i>Vallent Brigitta</i> : Beszélt nyelvi hatások a középiskolások fogalmazásában	189
--	-----

MAGYAR NYELVŐR

132. ÉVF.

*

2008. ÁPRILIS–JÚNIUS

*

2. SZÁM

A nyelv fogalma a nyelvhasználat tükrében¹

A nyelvi cselekvések és a velük kapcsolatos gondolatok, mentális képek, visszaemlékezések, átélések, érzelmek stb. állandóan kísérik bennünket mindennapi létezésünkben. Bárhogyan és bármit cselekszünk, bármit teszünk, bármit és bármiről gondolkodunk, álmodunk, vagy bármire törekszünk, képtelenek vagyunk ettől a folyamattól elszakadni vagy leállítani ezt a tudatunkban végbemenő spontán és megszakíthatatlan mozgást. A természetes nyelv nem létezhet az emberen kívül, benne van a tudatunkban, emlékezetünkben, és minden gondolati mozgás automatikusan maga után vonja kontúrjainak a megváltozását is. Egész életünkben együtt élünk a nyelvünkkel, és egyidejűleg benne élünk a nyelvünkben is. Ezt a jelenséget akár nyelvi létezésnek is nevezhetnénk. Ebben a folyamatban a nyelv egyrészt úgy jelenik meg, mint objektum, amelyet használója állandóan hozzáidomít, hozzáigazít a tapasztalataiból fakadó feladatokhoz, másrészt úgy, mint olyan közeg, amelybe ezek az élettapasztalatok beleolvadnak, szervesen beépülnek. Azt mondhatjuk tehát, hogy mi „rendelkezünk” a nyelvvel, de mondhatjuk azt is, hogy a nyelv is „rendelkezik” velünk. Ez azt jelenti, hogy a nyelv jelen van minden gondolatunk és cselekedetünk létrejötténél, és nem tudjuk kikapcsolni, illetve önkényesen neutralizálni.

Mint ismeretes, elképzelésünk a nyelvről, mint a kutatás tárgyáról, voltaképp jelenleg is ugyanazt az utat követi, amelyet még a felvilágosodás korában jelöltek ki, nevezetesen a racionalizmus és a determinizmus útját. Az, hogy a nyelvtudomány hogyan határozta meg korábban és hogyan határozza meg manapság kutatásának tárgyát, valamint leírásának a céljait és módszereit, arról tanúskodik, hogy még a francia forradalom előtti korszak szellemi öröksége érvényesül benne. Ugyanaz a jelenségek racionális és célszerű organizációjának az univerzális elveibe vetett hit; ugyanaz a hierarchikus viszony a belső ideális rend és a külső tökéletlen realizáció között; ugyanaz a törekvés az általánosításra, amelyben minden egyéni és átmeneti csak elsődleges nyersanyagként szolgál az intellektuális konceptuális munkához; ugyanaz a determinizmus az algoritmikus szabályok megfogalmazása érdekében, amely azon a meggyőződésen alapul, hogy X ponttól az Y-ig csak egy út lehetséges akkor is, ha nem is tudjuk pontosan, hol találhatók ezek a pontok, és mit is jelent tulajdonképpen az, hogy az egyik ponttól eljutunk vagy eljutottunk a másikhoz.

¹ Az OTKA (TO4632 NYE) támogatásával készült.

Függetlenül attól, hogy a nyelvi leírás területén egyre újabb és újabb elméletek, koncepciók, módszerek és megközelítések jelennek meg, a nyelvet a továbbiakban is változatlanul rendkívül bonyolult, racionális elvek alapján felépített, az állandó és szabályosan működő, operatív szabályokat tartalmazó berendezésnek (mechanizmusnak) képzelik el, amely az adott nyelvhasználó memóriájában létezik, és amely képes nyelvtanilag helyes sorokat generálni. Arra vonatkozóan azonban, hogy ennek a mechanizmusnak milyen a belső felépítése, belső taxonómiája, a legkülönbözőbb vélemények és elképzelések születtek és születnek most is a nyelvészek körében. A 20. század lingvistái a nyelvi leírás módszereit jelentősen kifejlesztették, de a nyelv egész szerkezetére vonatkozó fogalmak tulajdonképpen alig változtak, bár kétségkívül némelyiknek módosult az értelmezése. Az a nézet honosodott meg, hogy minél egzaktabb, kompaktabb módon fogalmazódnak meg a nyelvtani szabályok, annál jobban hasznosíthatók a nyelv megértésében, gyakorlati elsajátításában, valamint más alkalmazott célok elérésében. Így a tudatunkban kialakult egy olyan meggyőződés, hogy a nyelvtanokban, különféle tanulmányokban, illetve a nyelvkönyvekben leírt, valamilyen elvek szerint rendezett nyelvi anyag modellszerűen tükrözi azt a belső implicit tudást, amelyet birtokolunk, és amelyet sikeresen használunk a nyelvi kommunikáció folyamatában. A mai nyelvelméletek, amelyek a múlt század tudományos gondolkodásának a csúcseit jelentik, szintén azt vallják, hogy a nyelv egy logikai elvek alapján felépített, racionálisan működő mechanizmus, és arra kell törekedni, hogy minél közelebb kerüljünk ehhez a tökéletesnek vélt rendszerhez, amely feltehetőleg minden ember tudatában jelen van, aki képes helyesen használni a nyelvet.

Ha azonban figyelmen kívül hagyjuk azt a nézetet, amely előre meghatározza, hogy hogyan kell elképzelni a nyelvet, hogy a nyelvnek mit kell tartalmaznia, és hogyan kell működnie, és megnézzük, hogyan viszonyulnak maguk a nyelvhasználók a nyelvhez közvetlenül, mindennapi életükben, akkor egészen más kép rajzolódik ki előttünk. Természetesen, a szabályok segítséget nyújthatnak a nyelv elsajátításához, de jogosan felvetődik a kérdés: miből következik az, hogy a voltaképpeni nyelvhasználat és ennek elsajátítása, egy és ugyanaz. Ahhoz például, hogy az általunk tanult idegen nyelven nyelvtanilag helyes mondatokat tudjunk létrehozni, miért kell figyelembe venni azt is, hogy hogyan viszonyulunk a már általunk ismert és hosszú időn keresztül használt nyelvhez vagy nyelvekhez, amely/ amelyek segítségével végtelenül sok, különféle információhoz jutottunk, és amely részét képezi szellemi és emocionális életünknek.

A nyelvi tevékenység végső produktumai, amelyeket mi magunk „gyártunk”, vagy másoktól készen kapunk, nem izoláltan, hanem mindig olyan környezetben jönnek létre, amelyben a legkülönbözőbb asszociációk, az intellektuális és emocionális reakciók, spontán visszaemlékezések jelennek meg, és amelyben a beszédpartnerek és a kommunikációs szituációk intuitív és tudatos minősítése megy végbe. Ezek a produktumok (a dialógus replikái) elválaszthatatlanok attól a közegtől, amelynek szerves részét alkotják. Minden beszédaktus az emberi tapasztalat egy megszakíthatatlan mozgásban lévő áramlatának a része, és tükrözi azokat az egyedi körülményeket is, amelyekben és amelyek számára létrejött. (Ezek: az adó kommunikatív szándéka, célja; számtalan, különböző és sokszor egymásnak ellentmondó,

valamint az adó számára sem mindig teljesen világos relációk a közvetlen és potenciális, ismert és elképzelt vevő viszonylatában; az adott közlésben kifejezésre jutott fontos vagy jelentéktelen, általános vagy rutin jellegű lehetséges körülmények; számtalan és különféle asszociáció az előző tapasztalattal kapcsolatban; valamint sok megszámlálhatatlan és sokszor pontosan nem meghatározható asszociáció, kép vagy képzet).

Érdeemes feltenni a kérdést: milyen módon lehet – ha egyáltalán lehetséges – bemutatni ezt a folyamatot egy racionálisan felépített modellben? Hogyan lehet elemezni azt, amit megvalósítunk a létezésünk (beleértve nyelvi létezésünket is) minden mozzanatában? Mit jelent tulajdonképpen az, hogy mi saját magunknak vagy másoknak valamit „mondunk, mondtunk”, vagy valamit „megértettünk”, illetve „nem értettünk meg semmit”. Mit jelent az, hogy valamit mondani akartunk, és ezt akaratum ellenére vagy sikerült, vagy nem sikerült teljes egészében kifejezni? Milyen gondolatok, képzetek, képek, visszaemlékezések, asszociációk, átélések, érzelmek stb. társulnak ezekhez a cselekvésekhez, mint elválaszthatatlan integráns részek, és mindez hogyan objektivizálódik a megfigyelés számára hozzáférhető nyelvhasználati aktusban? De ezzel kapcsolatban felmerülhet egy másik kérdés is: ezt a beszédaktust mennyire lehet objektivizálódottnak tekinteni, figyelembe véve a szó- és képi reminiszcenciák, valamint a vele kapcsolatos asszociációk átláthatatlan hálózatát is? Nyilvánvaló, hogy egy ilyen szempontú leírás más megközelítést igényel. Az a felfogás, amely szerint a nyelv úgy értelmezhető, mint egy racionálisan felépített konceptuális objektum vagy mechanizmus, itt már nem alkalmazható, hiszen a mindennapi tevékenységünkre nem jellemző az egységes és racionális szervezethez; a nyelvhez való viszonyunk pedig a mindennapi létezés elvén alapul. Természetesen, megtalálhatjuk benne azokat a strukturális elemeket is, amelyek bizonyos cél elérését szolgálják, például a nyelvi anyag elrendezése a tankönyvekben azzal a szándékkal, hogy megkönnyítsük a nyelvoktatást, illetve a nyelvtanulást, de egészében véve a nyelvi létezés folyamata tulajdonképpen nem más, mint megszámlálhatatlan különböző és sokirányú tényező halmazának a rendkívül bonyolult konstellációja. Ezt olyan nyitott mezőnek lehet elképzelni, amelyben nem szerepelnek egyszer s mindenkorra meghatározott vagy teljesen előre prognosztizálható cselekvések, ám ez nem jelenti azt, hogy a nyelvhasználat kaotikus és véletlenszerű folyamat. Ha beszélünk, az az érzésünk, hogy jól vagy rosszul, de kifejeztük azt, amit közölni akartunk, és úgy gondoljuk, hogy a beszédpartnerünk bizonyára meg is értette, mert reakcióját az adott közlésre adekvátnak minősítettük. Ez azt jelenti, hogy nyelvi létezésünk áramlatában valamilyen konszolidáló és szabályozó tényezők vesznek részt, de természetük ismeretlen. Az a felfogás, hogy a nyelvhasználat azonos a kész jelek kölcsönös cseréjével ugyanúgy, mint például a kereskedelemben az áru eladása és megvétele, elfogadhatatlan. Az emberi nyelvnek nincsen egységes felépítése, állandóan mozgásban van, és állandóan változik a kontúrja. A nyelv az előző nyelvi tapasztalatból eredő, különböző formájú és terjedelmű elemeket is tartalmazza, s ezek ugyancsak dinamikusan tárolódnak az emlékezetünkben. A nyelvi emlékezet konglomerátumában létező, kész fragmentumok keverednek egymással, fizikai és értelmi kontúrjai állandóan változnak, a köztük meglévő határok elmosódnak, ezek tehát nem tartósak, hanem relatívak.

Nyelvi tevékenységünk során nyelvi emlékezetünkől előhívjuk a szükséges fragmentumokat. Ezt a folyamatot úgy foghatjuk fel, mint egy szakadatlan „citációs” áramlatot.

Az a törekvés, hogy a nyelvhasználatnak valamilyen racionális és rendezett formát tulajdonítsunk azzal a céllal, hogy ezt a folyamatot valamilyen módon megmagyarázzuk, és saját nyelvi tapasztalatunkat egyeztessük, koordináljuk más emberek tapasztalatával, elválaszthatatlan minden ember nyelvi létezésétől. A gondolkodásunk természetesen arra törekszik, hogy nemcsak a nyelvben, hanem bármilyen más élettapasztalatban is felfedezze azt, ami általános és rendezett, ami ismétlődik és állandó. Ez viszont értelemszerűen egy rendezett, általános struktúra (rendszer), azaz logikai alapokon nyugvó objektum (konstruktum) felépítéséhez vezet. Úgy véljük azonban, hogy létezik más irányú gondolkodásmód (eljárás mód) is, amely elsődleges kiindulópontként nem az „absztrahált” szabályrendszert veszi alapul, hanem a nyelvhasználók valódi saját nyelvi tapasztalatát. Látnunk kell viszont azt is, hogy metanyelvi reflexiónk soha sem lehet teljesen egységes, a felfedezett hasonlóságok, azonosságok, szabályszerűségek, törvények mindig relatív jellegűek maradnak, mivel a konkrét nyelvhasználati aktusban ezek állandóan változnak, szétfolynak, beleolvadnak egymásba a számos különféle tényező és körülmény hatására. Természetesen, mindig lesz olyan szándék, hogy a szabályokat minél absztraktabb, általánosabb formában fogalmazzuk meg oly módon, hogy eltekintünk azoktól a nyelvi tényektől, jelenségektől, amelyekre az adott szabály nem terjed ki. Ilyenkor ezeket a jelenségeket a kutatás számára általában jelentéktelennek, marginálisnak, másodlagosnak tekintjük.

Manapság sok szó esik a nyelvről, mint társadalmi jelenségről, a különböző kódjairól, a grammatikai és szemantikai struktúrákról, a szabályokról, a nyelvi viselkedés konvencióiról stb. Véleményünk szerint azonban az a legfontosabb, hogy megismerjük, hogyan cselekednek az egyének akkor, amikor a nyelvi kommunikációs folyamatban saját megismételhetetlen tapasztalatukat felfoghatóvá teszik mások számára, akik szintén megismételhetetlen tapasztalattal rendelkezvén beépítik ezeket a sajátjukba. A beszéd folyamatban használt, bármely nyelvi forma minden esetben egyedi, és soha nem ismétlődik meg pontosan, hiszen állandóan változik a kontextus, változnak a körülmények, a beszélő fizikai és emocionális állapota stb., és ez döntően befolyásolja a nyelvi forma fizikai megtestesülését és megértését.

Gyakran meg vagyunk győződve arról, hogy a kész nyelvi produktumok elemzése során szerzett explicit tudásunk alapján megalkotott metanyelvi modell valóban tükrözi a nyelv működését, azaz azt, hogy hogyan hozzuk létre és hogyan értelmezzük a megnyilatkozásokat a mindennapi nyelvhasználatban. El kell azonban ismerni azt a tényt is, hogy semelyik lingvisztikai modell (ezt az eddig megalkotott modellek is bizonyítják) nem lesz képes elérni azt, amit a nyelvhasználók elérnek saját nyelvi intuíciójuk alapján. Fel lehet tenni a kérdést, hogy a nyelv mint kutatási tárgy racionális elrendezése valóban azt az elsődleges állapotot képezi-e, amely alapja és nélkülözhetetlen feltétele a nyelvhasználatnak, vagy nyelvi tevékenységünk racionalizálása csak másodlagos jellegű, azaz egy előző állapotnak a produktuma, amely tevékenység más elvek alapján megy végbe. Az adott modell-

ben megnyilvánuló szabályrendszert nem lehet azonosnak tekinteni a nyelvvel. A nyelvnek szigorú algoritmikus szabályrendszerként való értelmezése nyilvánvalóan nem veszi figyelembe azt a különbséget sem, amely a nyelv elsajátítására irányuló cselekvések és a nyelvvel történő operálás között fennáll, amelynek eredményeként a nyelv egy adott személy elválaszthatatlan részévé válik.

Bármely tárgy racionális megismerése valójában csak a tárgy egy meghatározott fragmentumát érintheti, tehát az algoritmikus modelltől nem várható el, hogy képes legyen leírni és megmagyarázni a mindennapi nyelvhasználatot. Egy ilyen modellnek a szerepe és funkciói csak akkor tudatosulhatnak bennünk, ha ezt megpróbáljuk elképzelni nyelvi létezésünk összetettségében és perspektívájában, valamint a végső nyelvi produktum megjelenésében. Ne legyenek illúzióink: az adott objektumnak a gondolatunk által megalkotott mentális képe tapasztalatunk objektivizált produktuma. Gondolataink szüntelen dinamikus mozgása közben, amelyben a nyelvi létezésünk is jelen van, az ember igyekszik megalkotni egy metanyelvi modellt, de ez nem jelenti azt, hogy a nyelvi tevékenységünk e modellben leírt szabályok, törvényszerűségek szerint történik. Az az állítás, hogy a nyelv struktúráként, azaz racionálisan felépített objektumként, a nyelvhasználat pedig funkcióként van jelen a nyelvhasználók tudatában, nem fogadható el. Ilyen modellre kétségkívül szükség lehet bizonyos konkrét célok elérése érdekében, például a nyelvoktatásban, nyelvtanulásban vagy más alkalmazások területén. Egy ilyen leírásnak bizonyára van intellektuális, módszertani, illetve kulturális értéke is, de ezzel együtt hangsúlyoznunk kell, hogy a metanyelvi modell, mint logikai törvények szerint felépített konstruktum, nem képes megmagyarázni és modellálni azt, hogy hogyan bánik az ember a nyelvvel a mindennapi gyakorlatban. A logikai modell, mint a leírandó objektum formális metaképe, mindig pontosan kijelöli ennek az objektumnak a határait, valamint véges számú állandó és diszkrét elemeinek a halmazát is. Az embernek viszont nyelvi tevékenysége során sokszor meg kell elégednie egy viszonylagos sikerrel, nyílt és előre meg nem határozott szituációkkal is, azaz olyasvalamivel, ami soha nem befejezett vagy konkrétan megjelölt. A nyelvtani szabályok iskolai módra történő alkalmazása vagy ignorálása szintén beleolvad a végtelen és határtalan nyelvi cselekvésünkbe, és így csak közvetett módon vonatkozhat arra, ami a mindennapi nyelvi létezésünkben végbemegy. Az adott és kodifikált elemeknek az előre meghatározott és kodifikált szabályok (legyenek azok bármennyire összetettek és egzaktak) alapján létrehozott újabb és újabb kombinációi sem lesznek képesek biztosítani a kapott eredmények nyitottságát és különféleségét, ez viszont szükséges és nélkülözhetetlen feltétele annak, hogy új értelemek jöhessenek létre, és ne csak egyszerűen egy már előre adottnak a kombinációi. Az új kombinációk létrehozásának a lehetősége ebből a szempontból irrelleváns, mivel ezeknek a kombinációknak az elvei előre meghatározottak.

Nyilvánvaló, hogy a nyelv és a benne rögzült világkép nagyon összetett és sokszínű képződmény, ezért nehezen elképzelhető, hogy az ember bizonyos egyszerűsítések, azaz osztályozások, általánosítások nélkül egyáltalán ezt kezelni tudná, operálni tudna vele. Felmerül azonban a kérdés, hogy ennek fényében, hogyan viselkednek a nyelvhasználók: vajon kénytelenek-e megjegyezni minden szónak külön-külön a hangképét, azaz a szóaudióját, tudván azt, hogy minden szó kis-

számú elemi egységből (fonémákból) és azok is kisszámú megkülönböztető jegyekből tevődnek össze a kombinatorika általános szabályai szerint, tehát ezt sokkal könnyebb lenne „összerakni”, mint a kész szekvenciát memorizálni. Vajon az emlékezetünkben kell-e tartani külön-külön minden szóalakot, vagy a megfelelő morfológiai szabályokat alkalmazva ezeket szükség esetén képezni lehet? Vajon kell-e a beszélőknek külön-külön memorizálni a végtelen számú szókapcsolatot, szóösszetételt, szintagmát vagy összetett kifejezést, mint kész objektumot, nem lehet-e igénybe venni a szintaktikai szabályokat, amelyek segítségével azokat könnyen létre lehet hozni újból és újból minden alkalommal, ezáltal nem terheli feleslegesen a memóriát? Az első pillantásra meggyőzőnek tűnik, hogy a beszéd generálásakor sokkal gazdaságosabb lenne elsősorban a szabályokra támaszkodni, nem pedig kész objektumokat tárolni a memóriában. Ez a vélt „haszon” azonban csak akkor áll fenn, ha a nyelvet egy stabil, egyszer és mindenkorra adott és teljesen racionálisan, azaz szabályszerűen viselkedő létnek tekintjük. Ha azonban a nyelvben folyamatos tevékenységet látunk, amely a beszélő nyelvi létezésének minden megnyilvánulásában megmutatkozik, akkor az előző feltételezés már elveszíti az érvényét. Hogy világosabban lássuk ennek az állításnak a jogosságát, tételezzük fel, hogy adott egy X számú külön egységből álló nyelvi korpusz. Ha ezt a korpuszt szeretnénk sikeresen használni, és benne semmilyen racionális elrendezést nem hajtunk végre, akkor kénytelenek leszünk memorizálni minden X egységet, és a beszéd folyamatában ezeket közvetlenül előhívni az emlékezetünkéből. Ezt az eljárást **reproduktív stratégiának** nevezhetjük (= R). Ha viszont ezt a halmazt racionálisan elrendezzük n számú logikai művelet segítségével, akkor az X halmazt azonos felépítésű Q tagból álló csoportokra oszthatjuk. Ebben az esetben már nincs szükségünk arra, hogy külön-külön memorizáljuk, és külön-külön előhívjuk a szükséges egységeket az X -ből. Elégséges az, hogy a Q tagból álló csoportok mindegyikének csak egy képviselőjét ismerjük, amely mintául szolgál az egész paradigma számára. Ez azt jelenti, hogy n számú szabály alkalmazása lehetővé teszi, hogy egy kiindulópontként szolgáló alak alapján létrehozzuk a Q tagból álló egész paradigmát. Ily módon azoknak a nyelvi egységeknek a száma, amelyeket meg kell jegyezni ahhoz, hogy tudjuk használni az X korpuszt, jelentősen csökken, és a következő formát ölti: $X : Q + n$. Ezt a stratégiát **generatív**nak nevezhetjük (= G). Ha összehasonlítjuk mind a két stratégiát, akkor a következő képet kapjuk:

$$R = X \text{ és } G = X : Q + n; \text{ ha } Q > 1, \text{ és } X > 2n, \text{ akkor } R > G.$$

Másképpen fogalmazva, ha a rendelkezésre álló nyelvi anyagnak a Q paradigmája legalább egy minimális, azaz legalább két részre történő osztást jelent, és ennek az osztásnak az összege több mint kétszerese az alkalmazott műveletek számának, akkor a **generatív stratégia** gazdaságosabb, mint a **reproduktív stratégia**, mivel kisebb memorizálási erőfeszítést igényel. Tételezzük fel, hogy az $X = 500$ egység, $Q = 10$, és $n = 15$, akkor a $G = X : Q + n$, azaz $G = 500 : 10 + 15 = 65$ egység. Ilyenkor, ha a Q szerint rendezett csoportok mindegyikének csak egy alakjából indulunk ki, és 15 szabályt alkalmazunk, akkor az emlékezetünkben 65 egységet kell tárolnunk. Ebből az következik, hogy a **generatív stratégia** sokkal előnyösebbnek tűnik a **reproduktív stratégiával** szemben. Ez a különbség állandóan nö-

vekedni fog a **generatív stratégia** javára, ha nő az **X** halmaz terjedelme, és csökken a nyelvi alakok képzéséhez szükséges műveletek száma, azaz az **n**. Itt nyomatékosan hangsúlyoznunk kell, hogy a gondolatmenetünkben figyelmen kívül hagytuk a valódi nyelvhasználatot, amelyben egy igen fontos tényező játszik döntő szerepet, amely alapvetően megváltoztatja az előbb vázolt egész képet. Ez nem más, mint a **sokszorosági tényező**, ez pedig azt jelenti, hogy ugyanazt a nyelvi anyagot megszámlálhatatlanul sokszor vesszük igénybe a hosszú időn keresztül tartó nyelvhasználatban. A fenti fejtegetésünkben viszont a nyelvi anyagot úgy kezeltük, mintha az csak egyszer használtuk volna fel a beszéd folyamatában. A nyelvhasználat, amely a nyelvi létezésünk körülményei között érinti az életünk minden aspektusát, óriási terjedelmű és igen összetett folyamatot jelent. Így világossá válik, hogy az egyszer elsajátított és az emlékezetünkben kész állapotban tárolt nyelvi anyagnak a közvetlen reprodukálása nem igényel semmilyen kiegészítő mentális erőfeszítést, függetlenül attól, hányszor hívjuk elő ezt az anyagot a beszéd folyamatban történő felhasználás céljából. A **generatív stratégiának** a lényege viszont a **reproduktívval** szemben abban rejlik, hogy a közléshez szükséges nyelvi anyag nem áll közvetlenül rendelkezésre kész állapotban, ez pedig azt jelenti, hogy ezt az anyagot előbb létre kell hozni meghatározott számú szabály alkalmazásával, és minden újbóli beszédaktusban minden alkalommal ugyanúgy kell eljárni, azaz a felhasználandó nyelvi anyagot előzetesen mindig előbb újból és újból meg kell alkotni. Ebből azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a szóban forgó szabályok igénybevétele minden egyes újabb esetben megfelelő mértékben növeli a generatív munka nagyságát is. Például a szabályok háromszori használata háromszor növeli az **n** értéket, azaz **3n**; stb. Hozzá kell tenni azt is, hogy feljebb leírt gondolatmenetünkben azt tételeztük fel, hogy a beszélő nagyon egyszerű szabályokkal operál. A valóságban viszont ilyen eset nagyon ritkán fordul elő, mert mint tudjuk, a grammatikai szabályok túlnyomó részének a szerkezete igen bonyolult, és néha többlépcsős felépítésű. Ezen kívül vannak olyan esetek is, amikor a szabályok nem ölelik fel minden nyelvi jelenséget. Így világossá válik, hogy az ember számára nyelvi létezésének körülményei között sokkal gazdaságosabb megoldás a szabályok mellőzése, annak ellenére, hogy az egyes elkülönült helyzetekben azok segítségül is szolgálhatnak. A nyelvet használó egyének egyáltalán nem gondolnak a szabályokra a beszéd folyamatában, sokszor nincs is tudomásuk róluk. Ezt nagyon könnyen lehet ellenőrizni. Természetesen, a beszélők a saját beszédükben sok mindent észrevesznek. Észreveszik például a nyelvi alakok között fennálló analógiákat, hasonlóságokat vagy más relációkat stb., de ezek a megfigyelések csak kiegészítő jelleggel vannak jelen a nyelvi tudatukban, és általában csak különleges esetekben történhet ezekre utalás, nevezetesen akkor, amikor a beszélők valamilyen oknál fogva érzik az analitikus gondolkodásra való késztetést. A mindennapi nyelvi tevékenységben azonban ennek az eljárásnak nincsen különösebb hatása a nyelv használatára.

A **generatív stratégiának** az a célja, hogy a racionális rendezés formális elveivel összhangban minél kompaktabb és rendezettebb módon alkothassuk meg a nyelvi objektumokat. Itt nincs arról szó, hogy az objektumok rendezésénél tekintettel kell lenni állandó használójára is, figyelembe véve azokat a konkrét állapotokat, körülményeket, szituációkat, amelyekben az igénybevételük történik. Látnunk

kell, hogy az ilyen formális megközelítés a nyelvet a racionális megismerés objektumaként kezeli, de nem írja le a beszélők valódi nyelvi tevékenységét. Az így módon konstruált nyelvi kép egészen más síkon helyezkedik el, mint a nyelvet használó beszélő szubjektum. A nyelvhasználat kaotikusnak, irracionálisnak tűnik, ha a nyelvet egy „időből kivont”, idealizált, absztrakt konstruktumként értelmezzük. Ha viszont a nyelvet hosszabb időtartamban nézzük, amely nélkül a nyelv reálian nem is létezhet, és ha a nyelvet nem „absztrakt objektumként”, hanem „létezésnek” képzeljük el, akkor a reprodukív mód, annak ellenére, hogy néha rendezetlennek és illogikusnak tűnik, sokkal gazdaságosabb és értelmesebb, mind a generatív stratégia. Pontosabban fogalmazva, ez az egyetlen lehetséges mód, amely képes felölelni azt a végláthatatlan, gigantikus terjedelmű és rendkívüli mértékben összetett jelenséget, amelyet a nyelv képvisel a beszélői szubjektum egész élete folyamán fennálló nyelvi létezésében.

A **reprodukív stratégia** előnyeinek a felismerése lehetővé teszi, hogy másképpen kezeljük a nyelv felépítésében megfigyelhető úgynevezett „szabálytalanságokat”, „rendellenességeket”, amelyek nagymértékben megnehezítik vagy lehetetlenné teszik a nyelvnek teljesen rendezett struktúráként való leírását. Az ilyen jelenségek minden természetes nyelvben nagy számban megtalálhatók. Jelenlétük a nyelvi anyagban könnyen észrevehető, ugyanúgy, mint a szabályos szekvenciáké. Ez a jelenség mintha provokálná a megfigyelőt arra, hogy az anyagot logikailag helyes sorokba rendezze.

A feljebb leírtak alapján azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a nyelvhorozónak a hosszú időn át tartó nyelvhasználatban előnytelenek a generatív (operatív) lehetőségek, amelyek nyelvtanilag szabályos és logikailag helyes eljárást kínálnak neki. Így az úgynevezett nyelvi „rendellenességek” egészen más fényben mutatkoznak meg. Jelenlétük a nyelvben, és ez furcsának is tűnhet, igen fontos pozitív tényező, amely nélkül a hatékony nyelvhasználat, paradox módon, rendkívül nagy mértékben megnehezülne.

A nyelvelsajátítás folyamatában a nyelvi szabályok ismerete bizonyos előnyt jelent az ember számára, de a nyelvi anyag racionális úton történő elsajátítását állandóan szabálytalan, illogikus jelenségek is kísérik. Ezek az „anomáliák”, „szabálytalanságok” keresztülhúzzák a nyelvtanuló analitikus erőfeszítéseit, a szabályok és szabályszerűségek a szemében fokozatosan veszítenek alkalmazási erejükből, nehézkessé és relatívvá válnak, szétfolynak, belesüppednek a nyelvi jelenségek óriási tengerébe. Ilyen feltételek mellett a nyelvtanuló arra törekszik, hogy mentális erőfeszítései arra irányuljanak, hogy fokozatosan bővüljön a használatra kész állapotban lévő nyelvi fragmentumok felhalmozása az emlékezetében. Így a reprodukív nyelvelsajátítás tulajdonképpen feleslegessé teszi a szabályok szerinti eljárást, függetlenül e szabályok hasznosságai fokától, mivel a nyelvtanuló, valamilyen belső megérintéstől, meggyőződéstől vezérelve úgy ítéli meg, hogy a reprodukív út nagyobb hatékonysággal jár a számára. Az irreguláris jelenségek jelenléte a nyelvben nem jelenti azonban azt, hogy azok szándékosan képződnek azzal a céllal, hogy lehetővé tegyék az ember reprodukív nyelvhasználati viselkedését. A nyelvi létezésnek a lényege mindennekelőtt abban rejlik, hogy ne engedje egy olyan egységes racionális keret létrejöttét, amely felölelné minden nyelvi jelenséget, mivel ez el-

lenkezne a nyelv természetével, és valószínűleg hátrányosan befolyásolná a nyelvi kreativitást és végső soron a nyelv fejlődését is. Úgy tűnik, hogy ez a természet törvénye. A nyelv irreguláris aspektusai éppúgy, mint a regulárisak, nem mindig prognosztizálhatók pontosan. Ugyanúgy relatív jellegűek, és mindkettő használata valamilyen szituációhoz kötődik. Ha a nyelv felépítése teljesen szabályos lenne, akkor nyilvánvalóan, könnyebben lehetne azt racionálisan felfogni és modellálni, de a beszélő számára ez nagymértékben megnehezítene a generatívnál sokkal előnyösebb reproductív stratégiának az alkalmazását a nyelvhasználatban.

Mint ismeretes, a nyelvelsajátítás folyamatában a gyermek is igyekszik megérteni és általánosítani a nyelvi jelenségeket. A gyermekbeszédben a felnőttek általában azt látják, ami érdekes, szellemes, többértelmű benne, nem is gondolva arra, hogy ez az „alkotói” megnyilvánulás mit is jelenthet a gyermeknek mint beszélő szubjektumnak. A gyermek környezete nem gondol arra, hogy a gyermek mit is akart valójában kifejezni, hanem inkább azt érzékeli, hogy valamilyen érthetetlen módon „sikerült” neki valamit mondani. A felnőttekben ilyenkor kiváltott kellemes meglepetés, elragadtatás sajnos nem tudja a gyermek számára helyettesíteni mindazt, ami nélkül lehetetlen mindennapi nyelvi létezése. A gyermeknek meg kell tanulnia nyelviileg kifejezni a szándékát úgy, hogy többé-kevésbé maga is előre láthassa és előre megérezhesse azt a reakciót, amelyet a beszéde ki fog váltani a kommunikációs környezetben. A hosszú időn át tartó memorizálási folyamatban a gyermek rögzíti az emlékezetében a szemantikailag, formailag, stilisztikailag, a hangjelzés szempontjából, a meghatározott szituációra és a beszédpartnerek meghatározott viszonyaira kivetített helyes nyelvi fragmentumokat, amelyeket más beszélők egy teljes nyelvi képnek fognak fel. Az ilyen szempontból kifogástalan nyelvi kifejezések nem úgy tárolódnak, hogy az emlékezetben egyszer és mindenkorra ugyanolyanok, változatlanok maradnak. Ki vannak téve a többirányú „feldolgozásnak”, azaz nemcsak egymással lépnek asszociációs kapcsolatba, hanem a különféle objektumok, jelenségek, kommunikációs szituációk és állapotok mentális képeivel is. Ennek eredményeként ezekben az asszociációs hálóban különféle változásokon, átalakításokon, deformációkon, keveredésen, átfedéseken stb. mennek keresztül, és ily módon fokozatosan, szervesen beépülnek a nyelvi tapasztalat egész elegyébe.

A nyelvi anyag különböző nagyságú fragmentumai az emlékezetünkben egységes graféma- és hangképek, azaz az ezeknek megfelelő konfigurációk (idegpályák) formájában rögzülnek. Ezekre a képekre is jellemző a dinamikus jelleg. A konkrét kommunikációs szituációkban a beszélő szempontjából a szóalakok és az egész kifejezések nem a fonémákból vagy a megkülönböztető jegyek mátrixaiból tevődnek össze, hanem úgy jelennek meg és különböznek egymástól, mint konkrét nyelvi objektumok; mindegyik közvetlenül a saját konkrétóságában és egységében. Ha például az általunk felismert kifejezéssel találkozunk, akkor soha sem hasonlítjuk össze aktuális fonikus alakját a neki megfelelő invariáns fonémasorral, illetve a megkülönböztető jegyek mátrixaival, hanem úgy fogjuk fel, mint egy már ismert és az adott szituációba beillesztett egészet. Amikor a *Veszek egy fát* megnyilatkozást halljuk, akkor a *fát* szekvenciát nem úgy fogjuk fel, hogy „nem *gát*”, „nem *hát*”, „nem *lát*”, „nem *pát*”, „nem *tát*” stb., hanem mint a *Veszek egy fát* egész kifejezést, amely

egy ismert szituációban használódik fel. Mint ismeretes, a különböző fonikus sorok között elvileg léteznek fonológiai különbségek, de azoknak a nyelvi tudat számára csak marginális jelentősége van, ugyanúgy, mint a fonikusan nem megkülönböztethető homofonikus alakok (homonimák) esetében. A homonimák egyáltalán nem nehezítik meg a nyelvhasználatot, mivel a szójátékon kívül szinte soha sem fordulnak elő együtt, és így nincs is szükségünk arra, hogy megkülönböztessük őket. Minden homonima közvetlenül felismerhető abban a használati környezetben, amelyhez tartozik. Egyébként a homonimák fonikus azonossága csak illúzió, amellyel csak akkor van dolgunk, ha a homonimákat absztrakt síkon kezeljük. Valójában azonban minden egyes homonimának sajátos és soha nem azonos használati közege van, tehát a valóságban teljes fonikus megtestesülésükben is különböző egységek. Hasonló a helyzet a fonológiai oppozíciók területén is. A fonológusok jól tudják, hogy milyen nehéz megtalálni a minimális párokat a fonológiai korrelációk bemutatása céljából. Ez azért van így, mert az emberi gondolkodás alapvetően más kategóriákban zajlik. Itt a szóaudémák hasonlósága vagy teljes azonossága nem játszik semmilyen szerepet, mivel a beszélő hallási tevékenysége a beszéd egész fragmentumainak a generálására, illetve felismerésére irányul. Például a [bort] és [port] szekvenciák minimális párt alkotnak, tehát fonológiailag egy megkülönböztető jegy tekintetében különböznek egymástól. Amikor a beszélő hallja a *Tegnap vettem egy liter [?]ort* vagy *A polcról letöröltem a [?]ort* mondatokat, nem hasonlítja össze az adott szó hangképét a „zöngés : zöngétlen” oppozícióval. Gondolkodása ebben a két esetben különböző csatornákon halad, teljesen más szituációkra irányul, és ezeket a szituációkat a különböző potenciális tartalmi, asszociációs stb. mezőkre vetíti ki. A [bort] és [port] fragmentumok értelmi és fonikus képe elválaszthatatlan a szóban forgó kifejezések egész képétől, amelynek az integráns részét képezik. Tehát a hangkép bármilyen hirtelen modifikációja vagy deformációja, például a dallam, a hangszín vagy a ritmus vonatkozásában, azonnali reakciót vált ki az információadóban, mivel a tudatában ez a hangképváltozás azonnal teljesen más nyelvi szituációt és más potenciális nyelvi reakciók, asszociációk, elvárások világát hívja elő. Ennek viszont különféle kommunikációs következményei is lehetnek. Például a hallgató azt a következtetést vonhatja le, hogy beszédpartnerének valamilyen beszédproblémája van, esetleg külföldi stb.

A fonológiai univerzálék elmélete értelmében a gyermek lépésről lépésre sajátítja el a megkülönböztető jegyek rendszerét, és ennek megfelelően olyan képességre tesz szert, amely lehetővé teszi, hogy a saját és más emberek beszédében minél több olyan nyelvi jelet különítsen el, amely ezen megkülönböztető jegyek különféle kombinációin alapul (Jakobson 1962: 356). Fenti gondolatmenetünkkel összhangban meg kell azonban jegyeznünk, hogy a valódi helyzet pontos megfigyelése alighanem ennek az ellenkezőjére utal. A gyermek nem azért képes percipiálni a szavakat vagy az egész kifejezéseket, mert már részben vagy teljesen rendelkezik a fonológiai rendszerrel, hanem azért, mert amikor állandóan bővíti az elsajátított szavak és kifejezések belső mentális repertoárját (tárolóját), ezzel megszerzi azt a képességet is, amelynek segítségével manipulálni tud ezen objektumok hangképeivel, észreveszi a köztük megnyilvánuló hasonlóságokat és különbségeket, szóvicceket gyárt, stb. Másképpen fogalmazva, a nyelvhasználati képességet nem az

elsajátított strukturális szabályszerűségek biztosítják, amelyek csak másodlagosan tudatosulhatnak bennünk, hanem ellenkezőleg, az elsődlegesen szerzett nyelvi tapasztalat.

A nyelvi hangképek (audémák) elsajátítása a gyermek esetében nem más, mint egy szüntelenül és számos csatornán végbemenő folyamat, amelynek során a szavak vagy az egész kifejezések hangképei állandóan változnak, olyan mértékben, ahogy ezeknek a nyelvi egységeknek a nyelvhasználati feltételei és körülményei, valamint a gyermek kora is változik. Az audémák elsajátításának és fejlesztésének a folyamata nem ér véget a felnőttkor elérésével, tovább tart az egész emberi életen át. A beszélő szubjektum az élete során, beépülve az újabb és újabb életkori, emocionális, szociális, intellektuális szerepekbe, az állandóan változó életfeltételeire és körülményeire is tekintettel, folyamatosan változtatja saját nyelvi szokásait, stílusát, viselkedését is.

A gyermeknyelvvvel kapcsolatos fenti megjegyzések az idegen nyelv elsajátítási folyamatára is érvényesek. Az, aki idegen nyelvet tanult, saját tapasztalatából tudja, hogy az idegen nyelvű beszéd hallás után történő helyes felismerésének a képessége elég lassan, fokozatosan, bonyolult és a magunk számára sem végig érthető módon fejlődik. Bármennyire jól is sajátítanánk el az idegen nyelvi hangok közötti különbségeket, bármennyire is igyekeznénk felismerni a nyelvtanár vagy a nyelvi laborban kontrasztív módon nekünk prezentált szavakat, ez a tudás nem lesz elégséges ahhoz, hogy sikeresen kapcsolódjunk be az adott idegen nyelven folyó társalgásba. Ennek a fő oka az, hogy a valódi nyelvi viselkedésben a szavaknak és a kifejezéseknek a felismerése nem a fonémák és a disztinktív jegyek, hanem annál sokkal nagyobb egységek formájában, azaz ismert szavak és egész kifejezések kategóriáiban történik. A beszéd folyamatában nem a külön-külön hangokat vagy a morféákat érzékeljük, hanem a megfelelő kommunikációs szituációkba beépített, nagyobb nyelvi fragmentumokat. Ezért képesek vagyunk arra, hogy a beszélgetésben sok mindent előre lássunk, sok mindent megértsünk a célzásokból, dekódoljuk a nyelvi közlésben elrejtett információkat, észrevegyük a nyelvi kooperációs elv és maximáinak a megsértését, szükség esetén részt vegyünk a manipulációs aktusokban, stb. Ha a beszéd folyamatában az adóknak a szavakat a megfelelő hangokból kellene összerakni, akkor a beszélgető partnerének (vevőnek) a közlésre való reagálása nagyon eltolódna az időben. Ilyen helyzettel viszont a valóságban soha sem találkozunk, és ez egyértelműen bizonyítja e feltételezett eljárás értelmetlenségét.

A nyelvhasználati feltételektől elvonatkoztatott információk a nyelvről sosem tárolódnak az emberi emlékezetben, ezek mindig szervesen kapcsolódnak a kommunikációs szituációkhoz, beszédstílushoz, emocionális és intellektuális szférához stb. A nyelvi szövegekben felfedezhető absztrakt rendszerbeli relációkról szóló metanyelvi ismeretek nem elvonatkoztatott formában létezhetnek az emlékezetünkben, hanem mindig kapcsolódnak egy meghatározott nyelvi kontaktustípushoz, amelynek keretében aktualizálódnak az emlékezetünkben. Azt mondhatjuk, hogy az ember nyelvi tevékenységének az alapját az az óriási belső információs tárolója, az objektív valóságról megalkotott mentális metaképe jelenti, amely az egyén egész nyelvi, tudományos és kulturális tapasztalatát tartalmazza. Az emberi emlékezet

számtalan reálisan átélt és potenciálisan elképzelt kommunikációs aktusból formálódik. Minden gondolat, amelyet a beszélő kifejezni kíván, már keletkezésénél fogva aktiválja a megfelelő kognitív mezőket, tartományokat, és ezeken belül aktualizálja azokat a profilokat, amelyek konkrétan körvonalazzák a gondolat képét. Ennek a folyamatnak a végeredménye tulajdonképpen kompromisszum a között, hogy a beszélő mit szándékozott közölni, és mit sikerült megalkotni mint végső produktumot (Lemke 1991: 35). A gondolat megszületése az emberi memóriában széles körben mozgásba hozza az asszociációs mezők egész hálóját, amelyekből a beszélő igyekszik kiválasztani azokat az elemeket, amelyek legjobban illeszthetők egymáshoz, legjobban egységbe tudnak tömörülni, integrálódni és a kimeneten létrehozni a végleges nyelvi formájában megtestesült megfelelő képet. Hasonló folyamatok zajlanak az idegen beszéd befogadásánál is. Az adótól érkező nyelvi kifejezések aktiválják a vevőben a megfelelő kognitív bázist, kiváltják benne a különféle asszociációkat, reminiscenciákat, szükség esetén elindíthatják az inferencia folyamatát is. A vevő igyekszik interpretálni ezeket a jelenségeket, figyelembe véve a saját nyelvi tapasztalatát, saját belső kognitív készletét, de a végleges képet nem tudja előre jelezni a formális szabályok ismerete alapján.

Látnunk kell, hogy az adó kommunikációs erőfeszítései mozgásba hozzák nyelvi tapasztalatának egész belső tárolóját, és ennek következtében újabb és újabb kapcsolatok és asszociációk jönnek létre, a régiek pedig vagy aktualizálódhatnak, vagy legyengülhetnek, széteshetnek és háttérbe szorulhatnak. Ez a mozgás soha sem áll meg az ember nyelvi létezésének folyamán. A saját tapasztalatunk alapján is meggyőződhetünk arról, hogy a határok a stabilnak, biztosnak, jól rögzültek, tudatosnak és a bizonytalannak vélt tudás között nem tartósak, elmosódnak, „mozgékonyra” válnak. Egy gondolatnak a mentális pályái megismételhetetlenek. Ugyanazt a gondolatot tehát ugyanolyan módon lehetetlen megismételni. Ez a természet törvénye. A kommunikációs aktusok sokaságában változik a beszélő nyelvi tudása is, de ő maga sem tudja pontosan, hogy ez milyen módon történik. Mindez nem jelenti azonban azt, hogy a nyelvi létezésnek nincsenek saját törvényei, saját rendezettsége, a rá jellemző egységei, kategóriái, amelyek folytonosságának a feltevéleit biztosítják.

A nyelvtanok tanulmányozása során olyan kép alakult ki bennünk a nyelvről, hogy az nem más, mint egy szintagmatikus és paradigmaticus tengely körül hierarchikusan felépített rendszer (jelrendszer), amely különböző szintű egységeket tartalmaz, olyanokat, mint például a fonémák, a morfémák, a szótagok, a szavak, a szintagmák, a mondatok, a szövegek. Minden magasabb szintű egység magában foglalja az alsóbb szintű egységeket, és ennek megfelelően egy többlépcsős elrendezésű struktúra jön létre. Ez a meggyőződés annyira tudatosult bennünk, annyira természetesnek tűnik, hogy nem is szoktuk ezt kétségbe vonni és feltenni magunknak a kérdést, hogy vajon a nyelvtudásunk valóban a feljebb felsorolt egységekből áll-e, és hogy ezeket az egységeket valóban használjuk-e a spontán beszéd során. Ahogy a fentiekben is próbáltunk bizonyítani, a nyelvet más perspektívában, a nyelvi emlékezet perspektívájában kell látnunk. A nyelvhasználatot vizsgálva arra a következtetésre juthatunk, hogy a nyelvi anyag a beszélő számára egyrészt konkrét és közvetlen formában létezik, olyan kész állapotban lévő objektumok halmaza,

amelyek bármikor közvetlen módon előhívhatók az emlékezetből, másrészt pedig olyan kész anyag, amelynek az elemei nincsenek egyszer és mindenkorra rögzítve az emberi emlékezetben, mint változatlan, stabil, tartós egységek. Ezeknek az elemeknek a kontúrjai és a köztük lévő határok mozgékonyak, változékonyak, és ez számtalan alakváltozást, kontaminációt, valamint más egységekhez és számtalan használati feltételhez való alkalmazkodást is biztosít számukra. Ezt figyelembe véve a nyelvhasználat alapegységének az **információs fragmentumot**, azaz az emberi memóriában tárolt nyelvi tapasztalatnak az olyan állandó és különböző nagyságú beszédsgemését kell tekintenünk, amelyet a nyelvhordozó felhasznál a megnyilatkozások létrehozásakor és értelmezésékor. Ezt a felhasználásra kész beszédsgemest a beszélő szükség esetén előhívja saját belső mentális tárolójából a nyelvi kommunikáció céljából, és egészként felismeri a vevő által továbbított közlésekben is. Hozzá kell tenni azt is, hogy a beszéd folyamatában az információs fragmentumokra mindig ráakódnak a **metainformációs fragmentumok** is a **metainformációs operátorok** funkciójában, és így egységessé teszik az adott közlést. A metainformációs operátorok egy adott nyelvre jellemző, viszonylag stabil, változatlan metalexikont alkotnak, és annak ellenére, hogy negatívan befolyásolják a replikák összetevőinek lineáris folyamatosságát, valamint a téma egységét, paradox módon jelentősen hozzájárulnak a szöveg koherenciájához (Bańcerowski 2000: 112–94). Tehát

**az információs fragmentum (= IF) + metainformációs fragmentum
(= MIF) = kommunikációs fragmentum (= KF)**

Az olyan kifejezések például, mint: *vettem egy új kocsit, kocsival járok dolgozni, kocsival megyek külföldre, a kocsi arra jó, hogy..., vezetem a kocsit, szervizbe vittem a kocsit, elromlott a kocsim* stb. különböző információs fragmentumok, viszont az olyanok, mint például: *ide figyelj!; na figyelj csak ide!; tudom; nem is tudom; őszintén szólva; zárójelben megjegyzem; másképpen fogalmazva; hogy is mondjam; aha!; na és; képzelj el; látom; azt hittem, hogy...; várj csak!; egy szóval; nyomatékosan hangsúlyozni kell, hogy...*; stb. metainformációs operátorok. A szóban forgó fragmentumok kész anyagként léteznek az emlékezetünkben, nem kell azokat szintaktikai szabályok segítségével képezni, nem kell sem az igevonzatra, sem pedig a ragokra stb. gondolni, függetlenül attól, hogy a metanyelvi kompetenciánk ezt lehetővé tenné. A spontán beszédben ez felesleges is, mivel már kívülről tudjuk ezeket a szekvenciákat, külön-külön és együttesen is. Nem kell előhívniuk a megfelelő szabályokat ahhoz, hogy külön meggyőződhessünk arról, hogy az adott kifejezés valóban helyes-e nyelvtanilag vagy sem. Bizonyítás nélkül is tudjuk, hogy ez a kifejezés szabályszerű, és tényként kezeljük nyelvi készletünk részeként. A kommunikációs fragmentumok (= KF) nagysága, alakja, használati gyakorisága, a beszélő nyelvi és pragmatikai kompetenciája stb. nagyon különböző is lehet. Ezzel kapcsolatosan érdemes megjegyezni, hogy a középkori mnemotechnikának az egyik elterjedt módszere éppen az volt, hogy a memorizálásra szánt tananyagot olyan meghatározott nagyságú részekre bontották, amelyeket az emberi emlékezet képes volt egészben felfogni és rögzíteni (Carruthers 1994: 7).

A kommunikációs fragmentumok, mint a nyelvhasználat folyamatában közvetlenül megismert oszthatatlan egységek, függetlenül a belső struktúrájuktól és

képzési sémájuktól, a nyelvi valóságnak az egységes egészet alkotó elsődleges szegmentumai. A logikai-szintaktikai vagy az etimológiai elemzés segítségével bennük felfedezett belső szintaktikai, szemantikai, szóképzési struktúra, az ismert szavak eredete, a mindennapi nyelvhasználat szempontjából irreleváns, marginális jellegű, függetlenül attól, hogy a kutatók részéről fűződhet hozzájuk metanyelvi, történeti és intellektuális érdek. A valóságban, amikor elég jól ismert nyelvvél van dolgunk, nem képezzük a szavakat a morféimákból, vagy ez utóbbiakat még kisebb elemekből, és nem elemezzük szóképzési struktúrájukat sem ahhoz, hogy megértsük a tartalmukat; csak arra gondolunk, hogy az adott szó hogyan kapcsolódik más szavakhoz. A kommunikációs fragmentum nem ugyanolyan rendű egység, mint a szó vagy morféma, a lényegét az adja, hogy a beszélők hogyan „élnek” a nyelvben, és hogyan élnek vele a nyelvi létezés körülményei között. Az emberi tudat a nyelvi tapasztalat ismétlődő szeleteit képes megbonthatatlan egységbe „összeolvasztani”, egy individualizált mentális objektumba, amely megismételhetetlen intellektuális és esztétikai tartalommal, széles asszociációs hálóval, tematikus potenciával, emocionális tonalitással stb. rendelkezik, és ez a mindennapi nyelvhasználatnak egyik legfontosabb feltétele (Casey 1987: 23–50). Ezzel kapcsolatosan nézzük meg a következő két közismert kifejezést: *kenyeret vettem* és *újságot vettem*. Minden magyarul beszélő ember bizonyára nemegyszer találkozott ezekkel a kifejezésekkel nemcsak beszélt, hanem írott formában is. Ahhoz, hogy a beszélő fel tudja használni ezeket a szekvenciákat a kommunikáció folyamatában, nincs szüksége arra, hogy összetevő elemeit (a szavakat) külön-külön hívja elő az emlékezetéből, hozzájuk rendelje a megfelelő grammatikai markereket, és a szavakat összekapcsolja a megfelelő szintaktikai szabályok szerint. Ezeket a kifejezéseket a beszélő ugyanolyan módon kezeli, mint az általa ismert tárgyakat, például: a könyvet, az újságot, a kutyát, a fát stb. Hasonló a helyzet a közlések befogadásakor is. Nem osztjuk ezeket olyan elemi komponensekre, amelyek alapján a közlés jelentését szabályszerűen lehetne összerakni. A *kenyeret vettem* kifejezés jelentésének a felismerése nem úgy történik, hogy a legkisebb jelentésbeli elemekből (szemémákból) kiindulva lépésről lépésre összerakjuk az egészet, például oly módon, hogy figyelembe vesszük a következőket: a „vásárlási cselekvést”, „a múltra való vonatkoztatást”, az „egyedi ágenst”, „az élettelen tárgyra irányuló cselekvést”. Természetesen az adott kifejezésben elkülöníthetjük a benne szereplő szemémákat a logikai-szintaktikai elemzés segítségével is, de a beszéd folyamatában soha nem ezt tesszük. A közlés jelentését nem elemi értelmekből állónak, hanem azon szituáció osztatlan egységes képének képzeljük el, amelyre vonatkozik. A szóban forgó IF-ot képező szavak sok más IF-ban, illetve a KF-ban is szerepelhetnek, és ez lehetővé teszi, hogy a tudatunkban is elkülöníthessük őket, mint a nyelvi szövet stacionárius ismétlődő elemeit, de hozzá kell tenni azt is, hogy a különböző fragmentumokban „lehorgonyozott” ugyanazon szó már a különböző asszociációs hálóval és különböző kommunikációs tonalitással stb. rendelkező képeknek az összetevője lesz (vö. *kenyeret vettem*, *lovat vettem*, *feleségül vettem* stb.). A kommunikációs fragmentumok a nyelvi emlékezet „bázislexikonját” alkotják. Mivel a beszélő sok esetben nem képes pontosan megjelölni a KF-k közötti határt, azaz, hogy hol ér véget az egyik és hol kezdődik egy másik KF, azt a következtetést vonhatjuk le, hogy

nem rendelkezik teljesen stabilan rögzült KF-állománnyal. Ennek több oka is lehet. Például a KF nem teljes vagy bővített formában jelenhet meg, vagy a KF kontaminációja léphet fel. A KF-ok közötti határok labilitása paradox módon nincs befolyással a beszélőnek arra az állandósult érzésére, hogy ő tudja ezeket a kifejezéseket külön-külön és együtt is, hogy ezek a kifejezések léteznek a nyelvi kompetenciájában, és hogy felismeri azokat mások beszédében is. Amikor a nyelvi kommunikáció folyamatában előhívjuk az adott fragmentumot, vagy találkozunk vele a másokkal való beszélgetésünk során, olyan érzésünk támad, hogy mi már „ismerjük” azt, de nehéz megmondani, hogy éppen mi és milyen része rakódott le az emlékezetünkben. Ez nem a visszaemlékezés tökéletlensége miatt van, hanem azért, mert a KF-ok a nyelvi emlékezetünkben „mozgó” és „folyékony” szubsztancia formájában vannak jelen, és ez a szubsztancia a nyelvhasználat minden konkrét aktusában úgy jelenik meg, mint valamilyen előre tudott dolog.

A kommunikációs fragmentumnak komponensekre történő felbontása a formális elemzés során másodlagos művelet, és ez azért is lehetséges, mert az emlékezetünkben már léteznek, közvetlenül adottak azok a fragmentumok, amelyekre szükség esetén végrehajthatjuk a különböző manipulációs, köztük az analitikus jellegű műveleteket is.

Minden KF rendelkezik egy teljes jelentéssel, amely nem úgy jelenik meg, mint diszkrét szemantikai egység. Ellenkezőleg, a KF a kapcsolódási vonzatok, a stiláris és tematikus variabilitás, az információs mezők, a különböző asszociációs és emocionális hálók stb. közegeiben létezik, amelyet a megjelenésével aktivál az emberi tudatban. A KF nemcsak alkotórészét képezi a közlésnek, hanem előre is jelzi és szabályozza a kommunikáció lefolyását. Azt mondhatjuk, hogy ebben az értelemben minden KF potenciálisan és tömören magában foglalja az egész kommunikációs világot, az asszociációk révén pedig kapcsolódik a meghatározott szituációkhoz, és mintegy önmagaként jelenik meg a beszélő emlékezetében, amikor a nyelvi képe a beszélő gondolataiban már körvonalazódott. A KF konkrét és individualizált objektumként előhívja az emlékezetünkben azt az egész nyelvi közeget, kognitív tartományt, amelyet aktivált a megjelenésével. Néha, amikor véletlenül meghallunk valamilyen beszéd-töredéket mások beszélgetéséből, azonnal és akaratlanul megindul bennünk az inferenciafolyamat, azaz aktiválódnak bennünk az elképzelések, a találgatások, a sejtések, a feltevések, az asszociációk és a reminiscenciák egész világa, és ebből a nyelvben rögzült mozgó mentális tömegből kibontakozik stilisztikai és műfaji alakban a meghallott beszélgetés vélt tárgya. Ez viszont nem jelenti azt, hogy pontosan tudjuk rekonstruálni a szóban forgó beszélgetésnek a valódi tartalmát, mivel az idegen beszédből csak nagyon kis fragmentum jutott el a fülünkhöz, és ezt sikerült felismernünk. Minden alkalommal, amikor bármilyen KF-mal kerülünk érintkezésbe, a gondolatunkat törvényszerűen mindig körülveszi az asszociációk és a reminiscenciák egész hálója. Nem tudjuk értelmezni az adott KF-ot „önmagában”, kommunikációs szituációjától elszakítva, mivel azon a kommunikációs téren kívül, amelyben a KF lehorgonyozott és megismételhetetlen nyelvi világot képvisel, és amelynek integráns részét képezi, nincs is „saját” jelentése.

A különböző KF-ok nem paradigmaticusan felépített rendszert, hanem egy folytonos kontinuumot alkotnak, amelyben a nyelvi szubsztancia „darabjai” külön-

böző módon viselkednek. A nyelvi emlékezetünkben nem a rendezett és egymással korrelációban álló diszkrét egységek sorai tárolódnak, hanem olyan többrétegző-désű, egymásba „belenőtt” kommunikációs fragmentumoknak a tömege, amelyek különféle, soha nem ismétlődő és a kontúrjaikat állandóan változtató konfigurációkat alkotnak.

Az emlékezetünkben rögzült különböző KF-ok képesek kapcsolatba lépni egymással, hosszabb lineáris szekvenciákat alkotva. Az ilyen összekapcsolódás folytán olyan új egész jön létre, amelyet majdnem ugyanolyan közvetlenséggel és konkrétsággal fogunk fel, mint azokat a külön KF-okat, amelyek ezt az új egészet alkotják. Ez a folyamat tulajdonképpen korlátlan ideig is tarthat, mivel az emlékezetünk állandóan sugalmaz olyan újabb és újabb KF-okat, amelyek alkalmasak az összeillesztésre azzal az egésszel, amely az előző összekapcsolódás révén jött létre. Minden újabb ilyen jellegű művelet az asszociációk révén új nyelvi anyagot is aktivál, amely további kiterjesztést implicál. Az ily módon folytatódó fragmentumok összeillesztése korlátlan lehetőségeket biztosít az emlékezetünkben tárolt nyelvi anyagnak a beszéd folyamatában történő további kibontakozásához. A beszélőknek rendelkezniük kell egy megfelelő kontrollmechanizmussal is ahhoz, hogy ebben a folyamatban az egyre nagyobb méreteket öltő nyelvi „szövetet” olyan meghatározott konfigurációkra korlátozza, amelyek a beszéd síkján felismerhető megnyilatkozásoknak felelnek meg. Ennek a megnyilatkozásokat formáló mechanizmusnak azonban állandóan adaptálódnia is kell a konkrét nyelvi anyaghoz, tehát szoros kapcsolatban kell lennie a megnyilatkozás tartalmával és pragmatikai paramétereivel is. Ezekből az előzetes megfontolásokból az következik, hogy azt az eszközt, amelynek segítségével a beszélők a növekedő nyelvi anyagban a megnyilatkozás végleges formáját megalkotják, nem lehet absztrakt „mechanizmusnak” tekinteni. Ennek konkrétabb kontúrúnak kell lennie, amelynek a konfigurációi tartalmazzák és szabályozzák a nyelvi tömeg növekedésének a folyamatait. A nyelvhasználó tudatában a megnyilatkozási kontúr prototipikus képe konkrét elképzelt egészként jelenik meg. A megnyilatkozási kontúr képének meghatározott kommunikációs kerete, meghatározott tematikus és műfaji használati potenciálja van.

A nyelvészek általában meg vannak elégedve azzal, hogy képesek mestersegesen konstruálni „helyes” mondatokat oly módon, hogy szinte automatikusan kitöltik a megfelelő strukturális mintákban szereplő szimbólumokat. Észre kell venni azonban azt is, hogy az ily módon létrehozott mondatoknak semmilyen kommunikációs identitásuk nincs azonkívül, hogy úgy néznek ki, mint a tipikus tankönyvi mondatok. Ha azonban a nyelvleírásban a „valódi” megnyilatkozásokra orientálódunk, azaz olyanokra, amelyeket természetes módon lehet azonosítani az adott valódi kommunikációs szituáció keretein belül, akkor a feljebb említett szintaktikai műveleteknek aligha van értelme. Minden új lexikális egység, minden intonációmódosítás, az adott megnyilatkozás kontextusának, szituációs feltételeinek minden potenciális és reális megváltozása, minden elmozdulás a tematikus és a műfaji keretben, valamint a stiláris tonalitás szférájában megfelelő kiigazításokat von maga után.

A különbség a nyelv strukturális organizációjának a modellje és a között, hogy a beszélő szubjektum hogyan használja a nyelvet, nem abban rejlik, hogy

a beszélő intuíciója a nyelvi egységek egész csoportjaival operál, amelyek terjedelmileg kisebbek, bonyolultabban és pontosabban meghatározottak, mint a grammatikai kategóriák, hanem abban, hogy ezeket a csoportokat a dinamikusság jellemzi, amely az asszociációs gondolkodás természetes velejárója. Konfigurációik állandóan változnak, minden alkalommal másképpen formálódnak a konkrét kommunikációs céltól és a konkrét feltételektől függően. Ebből az következik, hogy a beszélőknek az állandóan működő integráló tényezőkre is szükségük van. A beszélő a gondolataiban állandóan keresi és megtalálja azokat, a nyelvi „szövet” töredékei között fennálló, különböző hasonlóságokat, amelyek megkönnyítik az együttes használatukat, valamint azokat a prototipikus mintákat is, amelyek alapján ezek a „szövegtöredékek” rendezhetővé válnak egy kommunikációs fragmentum formájában. Az a képesség, hogy a beszélők észlelik a különböző nyelvi kifejezések közötti hasonlóságokat, mélyen gyökerezik a nyelvi tapasztalatukban.

Az, hogy a beszélők azonnal reagálnak bármilyen külön nyelvi szöveg „töredékére” vagy a „töredékekből” a tudatukban spontán módon összeállt egész kompozíciókra, a nyelvi tevékenység integráns részét képezi, ugyanolyan mértékben, mint a KF-ok és azoknak megnyilatkozásokba történő integrálási képességének a birtoklása. Az, hogy az állandó mozgásban lévő nyelvi gondolat, amely az előző nyelvi tapasztalat alapján létrehozza és reprodukálja az újabb és újabb közléseket, a mindennapi nyelvhasználatnak a lényegét alkotja. A nyelvi anyaggal való érintkezéskor minden nyelvhordozó tudatában különféle egyéni képzetek keletkeznek, amelyek elválaszthatatlanok az ember élettapasztalatától és egyéni jellemétől. Nem teljesen világos, hogyan lehet az egyik ember intim-szubjektív és majdnem felfoghatatlan képzetvilágát úgy kifejezni az objektivizált leírásban, hogy ezt a képzetvilágot a másik ember teljesen vagy részben fel tudja ismerni a saját képzetvilágában. Fel lehet tenni a kérdést, hogy ez a szubjektív világkép hogyan érintkezik más személyek hasonló világképeivel. Itt érdemes megjegyezni, hogy a szavak és kifejezések kép formájában történő bemutatása nagy szerepet játszott az emlékezet és mnemotechnika antik és középkori koncepciójában (Carruthers 1994: 16–7). A szavak különféle típusaira történő képi reakciók a kettős kódolás (verbális és nem verbális [képi]) elméletének megalkotásához vezettek (Paivio 1991). A képfogalom filozófiai és pszichológiai alapjait feltáró tudományos kutatások viszont sok új eredményt hoztak ezen a területen (Richardson 1980, Петренко, Нистратов 1981).

A fent leírtakkal kapcsolatosan vegyünk egy konkrétabb példát. Az általunk ismert és nagyon sok különféle kifejezésben szereplő *kutya* szó azonnal aktiválja az emlékezetünkben a megfelelő képek (= metaképek) egész sorát. Felsorakoznak előttünk az olyan képek, amelyek a saját tapasztalatunkkal kapcsolatosak. Ez lehet például a saját vizslánk, a szomszéd kuvasza, amely egyszer megharapott bennünket, kóbor kutyák a budapesti utcákon, a vak embert kísérő kutya a metróban, a vadnyulat üldöző agár a vadászatot ábrázoló panorámás képen, a tv-ben bemutatott kutyakiállítás, az Erdőalja úton látott elgázolt kutyatetem, a 47-es villamoson látott hölgy az icipici kutyával stb. Ha még mélyebben belemerülünk a képi emlékezetünk, valamint az ismert kommunikációs fragmentumok vagy az egész kifejezések, illetve az emlékezetes történések egész készletébe, amelyek valamilyen módon kapcsolódnak a kutyához, akkor még további képeket hívhatunk elő, például Putyin

elnök orosz tv-ben látott fekete kutyája stb. Ezek és valószínűleg a még további képek, amelyeket fel tudnánk idézni az emlékezetünkéből, vagy amelyeket el tudnánk képzelni, kizárólag a mi személyes intellektuális és életélményeinket tükrözik. Ezek a képek nemcsak a tudatunk sajátosságait, hanem azt a képességet is tükrözik, amely a mentális képekkel való eljárás módunkban érvényesül. Hiába tűnhet úgy nekünk, hogy mentális terünkben több képet világosan „látunk”, de ha pontosan le kellene ezeket rajzolni, akkor kiderülne, hogy a legtöbben képtelenek lennék ezt elvégezni. – Nem tudhatjuk, hogy a mi „látomásunk” miben különbözik egy olyan ember képi képzeletétől, aki képes papíron megtestesíteni azt a képet, amelyet az ő belső látása észlel. Természetes, hogy a kutyáról minden magyarul beszélő emberben más és más mentális képek rögzültek, mivel az embereknek soha sem egyforma a személyes élettapasztalata, a percepció és intellektuális képessége. Semmilyen leírás sem képes átadni ezeket a képeket teljes vizuális konkrétságukban úgy, ahogyan ezek a mi képzeletünkben léteznek. Így semmilyen lehetőségünk sincs arra vonatkozóan, hogy más ember hasonló képi világába behatoljunk. Bármilyen leírás vagy rajz csak a megközelítő és nyilvánvalóan megfelelően stilizált ábrázolását képes átadni annak, ami az adott személy tudatában képi reakcióként jelenik meg a *kutya* szót tartalmazó ilyen vagy olyan megnyilatkozásra. Abban az esetben is, ha meg tudnánk közvetlenül mutatni a kommunikációs partnerünknek azt a konkrét tájat, amely az adott mentális képpel függ össze, az a táj az ő tudatában teljesen másképpen jelenik meg, teljesen más mentális ábrázolásban.

A *kutya* szó ugyanúgy, mint a többi szó a nyelvi emlékezetben nem izoláltan, hanem a KF-ok egész halmazában van jelen. Minden kommunikációs fragmentum képes nagyobb és összetettebb szekvenciákat is alkotni, és ezáltal más potenciális információs mezőkhöz is kapcsolódik. Tehát a *kutya* szó által előhívott mentális kép (domén) minden alkalommal egy szélesebb kommunikációs közegbe illeszkedik be, amelyben ez a szó a beszéd pillanatában benne van. Ennek a tükrében a kutya képe úgy jelenik meg, mint egy nagyobb kognitív tartománynak az integráns része. Akármennyire is szeretnénk elképzelni „általában” a kutya képét, ez nem fog sikerülni, mivel ez minden egyes alkalommal beleolvad a teljes mentális képi közegbe, és nem választható el a benne lévő többi képtől (pl. kóbor kutyák a budapesti utcákon, a vak embert kísérő kutya a metróban, a vadnyulát üldöző agár a vádaszatot ábrázoló panorámás képen, a tv-ben bemutatott kutyakiállítás stb.).

Az a nyelvi közeg, amellyel egy adott absztrakt objektum kapcsolatos, mindig több „képszerű komponensből” áll. Ennek köszönhető az, hogy ebben a közegben az absztrakt objektum is bizonyos képi megtestesülést nyer. Nem tudjuk például vizuálisan elképzelni az örömet, de ha előhívjuk azoknak a nyelvi kifejezéseknek a halmazát, amelyekben az *öröm* szó is szerepel (pl. *sugárzik belőle az öröm; nem bír magával az örömtől; örömeiben majd fölveri a házat; ugrándozik, tombol örömeiben; tapsol örömeiben; táncra perdült örömeiben; könny csillan a szemében az örömtől; sír örömeiben; az öröm lángja ég a szemében; stb.*), akkor, ha nem is közvetlen, de mindenképpen egy „közvetett” kép alakul ki bennünk róla. Az első pillantásra sokszor úgy tűnhet nekünk, hogy elő tudjuk hívni az adott tárgynak mint olyannak a mentális képét. A közelebbi elemzés viszont azt mu-

tatja, hogy az ember emlékezetében ennek a tárgynak több alternatív képe rögzült, és ezek mindegyike a konkrét nyelvi kifejezésből vagy a konkrét nyelvi szituációból ered.

Feltehetjük a kérdést, hogy min alapul az „ugyanazt a nyelvet” használó egyének között megvalósuló belső mentális képvilágnak a kölcsönös konvertálhatósága? Először is azon, hogy ők „ugyanazt a nyelvet használják”, ami azt jelenti, hogy az emlékezetükben tárolt KF-ok állománya és a velük kapcsolatos használati tapasztalat bár nem azonos, de igen nagyszámú hasonló komponenst és szituációképet foglal magában. Ezen kívül ebben nagy szerepe van az adott nyelv- és kultúrközösségre jellemző világnézetnek is. Ha a két beszélgető partner úgy érzi, hogy ők „ugyanazt a nyelvet használják”, akkor ez azt jelenti, hogy ők biztosak abban, hogy mindkettejük emlékezetében hatalmas mennyiségű konkrét kifejezés és használati szituációkép tárolódik, amelyeket az egyik partner vagy ugyanolyan közvetlenséggel ismer, mint a másik, vagy könnyedén képesek összhangba hozni a saját tapasztalataikat. Egy adott kifejezésnek a beszélő tudatában létrejött képe ennek a kifejezésnek a használati történetét tükrözi. Ha a különböző beszélők hasonló tapasztalattal rendelkeznek, akkor ennek a tapasztalatnak hasonló a képi tükröződése is. Ha a kommunikációs partnerek meg vannak győződve arról, hogy a nyelvi kifejezések által előhívott mentális képek teljesen vagy nagyobb részben kölcsönösen felismerhetők, akkor köztük olyan érzés támad, hogy „értik egymást”. Természetesen, a beszélők közötti kommunikációs kontaktus nemcsak a mentális képvilág „egységén” alapul, hanem igen fontos szerepet játszik benne a partner személyiségéről alkotott kép is, a korábbi társalgási tapasztalatok stb. Érdeemes hozzátenni, hogy a nyelvi anyagon kívül nem létezhet egyetlen gondolat sem, hiszen abban van kódolva, rögzülve. Ez fordítva is igaz. A foszlányos és eleve defektív eseteket kivéve, a nyelvi anyag sem létezhet a gondolat nélkül. Viszont az is igaz, ahogy azt az értelmetlen olvasás és hallgatás is mutatja, a nyelvi anyag összekomponálása magától is végbe mehet, a megértésére irányuló beállítás nélkül, de az ilyen anyag nem rögzülhet az emberi tudatban. A nyelvi anyag kifejezésekbe történő összeállításának és a kész kifejezésekben megtestesült értelem felismerésének a képessége nem azonosak egymással (Выготский 1956: 331).

A beszélő nyelvi tevékenysége minden pillanatában igyekszik értelmes egészbe integrálni az előhívott benyomások, visszaemlékezések és asszociációk áramlatait ahhoz, hogy az, amit ő közlésnek szán, olyan képként jelenjen meg előtte, amely belsőleg elégséges mértékben egységes, és megfelel a közlés céljának, valamint a kommunikációs tér sajátosságainak. Ennek megfelelően történik meg a nyelvi anyag kiválasztása és szerkesztése is. A szóban forgó közeg központját képező gondolat azonban állandóan változtatja a kontúrját, és ennek megfelelően változnak azok a feltételek is, amelyekben az értelmi fókuszálás és integrálás folyamata végbemegy. A beszélő minden következő beszédaktus alkalmával némileg más nyelvi világban találja magát. Az újabb benyomások és asszociációk rárakódnak a régebbiekre, összeolvadnak az újabb modifikációkban, és ezzel megváltoztatják annak a gondolati közegnek az alakját, amelyben a nyelvi tevékenység folyik. Az értelmi-gondolati folyamat soha nem a semmiből keletkezik, és soha nem a semmi-

ből bontakozik ki. Ezt a folyamatot mindig az a beszélő tudatában aktualizálódó nyelvi anyag idézi elő, amelyből a beszélő igyekszik létrehozni a megnyilatkozást, vagy amelyet igyekszik felismerni és felfogni. Minden megnyilatkozás paradox módon egyrészt egységes, zárt egésznek alkot, amelynek a határai világosan ki vannak jelölve, mivel másképpen nem is számítana közlésnek, másrészt pedig ez olyan egység, amely többféle különböző tényező kölcsönhatásának eredményeként jött létre, és amely képes magához vonzani a végtelen értelmi potenciákat. Azt lehet mondani, hogy az adott közlés által aktivált gondolati folyamatnak csak kezdete van, és nincsen vége, nincsenek külső határai, nincs semmilyen előre kijelölt haladási pályája, de van egy meghatározott kerete, amelyben kifejezésre juthat, és ez nem más, mint az adott nyelvi megnyilatkozás kerete. Ez azt jelenti, hogy bármilyen megnyilatkozás képes befogadni bármilyen olyan információt is, amely közvetlen módon nem is kapcsolódik az összetételében szereplő fizikális elemek egyikéhez sem. Nem tudjuk korlátozni vagy szabályozni ezt a folyamatot, illetve előre meghatározni az értelmi mezők kiválasztásának az elveit, amelyek valamilyen módon befolyásolhatják az adott megnyilatkozás megértését. Világosan láthatjuk, hogy az ilyen megközelítés teljes ellentétben áll azokkal a strukturális törekvésekkel, amelyek értelmében pontosan meg kell határozni a kutatás tárgyát a lingvisztikai, irodalmi és szemiotikai elemzés számára. A mnemonikus közeg nyitottsága, amely átítatja az egész szöveget, tulajdonképpen minden ilyen jellegű szabályozást mesterségesé tesz. A megnyilatkozásba bekerült értelmek nyitottsága nemcsak, hogy nem rombolja a megnyilatkozás egységét, vagy mossa el a textuális formáját, hanem ellenkezőleg: elősegíti feltárni ezt a tulajdonságot. A megnyilatkozáshoz való viszonyunk elsősorban abban nyilvánul meg, hogy egységet alkotó „szövegnek”, egységes fenoménnek tekintjük. Minden konkrét nyelvi megnyilatkozásnak mint kommunikatív egységnek a határait, Bachtin gondolatait követve, az adó-vevő kölcsönös cseréje jelöli ki (Бахтин 1986: 441).

A fenti néhány gondolatot felvázoló eszmefuttatásnak az volt a célja, hogy az emberi nyelvet ne valamiféle absztrakt rendszerként mutassuk be, hanem olyan létként, amely rendeltetésének megfelelően biztosítja az emberi létezés feltételeit. Az emberi nyelvek az emberi agyban nagyon is konkrét formában léteznek. A nyelveket ábrázoló különféle intellektuális konstruktumok, lingvisztikai modellek viszont nem mások, mint absztrakciók. Lényegük meg nem értése azt okozza, hogy az emberi nyelveket valamiféle emberi eszközként fogják fel. Így a nyelveket a legjobb esetben is csak metaforikusan lehet értelmezni. A neurolingvisztikai kutatások egyre világosabban bizonyítják, hogy az emberi nyelv az emberi agyban nem külön területként, külön modulként létezik. A nyelvet az emberi agy egyik legfontosabb tulajdonságának tekinthetjük. A nyelvet nem értelmezhetjük eszközként, mivel a nyelv nem kívülálló dolog az emberhez viszonyítva. A nyelv nem létezhet a konkrét embereken kívül. Így az emberi nyelv eszközként való felfogása teljesen elfogadhatatlan. Az ember fogalma kötelezően implikálja a nyelv fogalmát is. Az ember olyan lény, amely természeténél fogva „nyelvileg” meghatározottan létezik. A nyelv nem valamilyen kiegészítője az embernek, hanem konstitutív tényezője, kognitív felszereltségének, programjának releváns eleme. Ha valaki mégis ilyen

vagy olyan oknál fogva előhívja azt a metaforát, amely az emberi nyelvet kommunikációs eszközként jellemzi, hozzá kell tennie azt is, hogy ez az eszköz nemcsak interperszonális funkciót tölt be, azaz olyan eszköz funkcióját, amely lehetővé teszi a különböző emberek egymás közötti kommunikációját, hanem igen lényeges intraperszonális funkciót is, mindenekelőtt kognitív funkciót, amely biztosítja az ember számára a külső világ megismerését, a róla szerzett információk kategorizálását, konceptuálizását, kumulálását, a mások által létrehozott tudás rekonstruálását, az ember belső világát érintő elképzelések, meggyőződések, hitvallások stb. rögzítését. Ezen kívül hozzá kell tenni azt is, hogy mindkét funkció a nem szigorú értelemben vett nyelvre vonatkozik, mivel az eszköz funkcióját valójában csak a nyelvi mechanizmus kimenetét képező kész termékek, azaz a szavak, a megnyilatkozások, a szövegek tölthetik be, amelyek úgy viszonyulnak az emberi nyelvhez, mint bármely termék ahhoz a termelési programhoz, amely alapján ezt a terméket legyártották. Az emberi nyelvet nem szabad a nyelvi mechanizmus működése során létrehozott kész közlésekkel azonosítani vagy bennük keresni a nyelvet.

Nyilvánvaló, hogy egy ilyen megközelítés egészen más fényben mutatja be a nyelv természetét. Ez viszont más kutatási stratégiát, más kutatási hozzáállást is igényel.

SZAKIRODALOM

- Bañcerowski, Janusz 2000. *A nyelv és a nyelvi kommunikáció alapkérdései*. Szerk. Nyomárkay István. ELTE BTK, Budapest.
- Bañcerowski, Janusz 2001. A nyelvtudomány paradigmái. *Nyr.* 125: 1–29.
- Bañcerowski, Janusz 2000. A szavak kapcsolódási mechanizmusa a világ nyelvi képének tükrében. *Nyr.* 124: 349–52.
- Bañcerowski, Janusz 2006. A világ nyelvi, tudományos és kultúrképe mint a második valóság komponensei. *Nyr.* 130: 187–98.
- Бахтин М. М. 1986. *Литературно – критические статьи*. Москва.
- Бурвикова Н. Д. 2007. Речевой фрагмент и методика русского языка как иностранного. *Вестник. Современный русский язык: функционирование и проблемы преподавания*. 21. Российский культурный центр. Венгерская ассоциация преподавателей русского языка и литературы. Будапешт. 15–8.
- Carruthers, J. Mary 1994. *The Book of Memory: A Study of Memory in Medieval Culture*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Casey, S. Edward 1987. *Remembering: A Phenomenological Study*. Indiana University Press, Bloomington & Indianapolis.
- Гаспаров Б. М. 1996. *Язык, память, образ. Лингвистика языкового существования*. Новое Литературное Обозрение, Москва.
- Jakobson, Roman 1962. Kindersprache, Aphasie und allgemeine Lautgesetze. *Selected Writings. 1. Phonological Studies*. Mouton, s'-Gravenhage.
- Jäkel, Olaf 1997. *Metaphern in abstrakten Diskurs-Domänen. Eine kognitiv-linguistische Untersuchung der Bereiche Geistestätigkeit, Wirtschaft und Wissenschaft*. Europäischer Verlag der Wissenschaften, Frankfurt am Main.
- Kiss Jenő 2008. A nyelvi változás – kutatói dilemmák. (2008. március 31-én az MTA székházában megtartott székfoglaló előadás).

- Kövecses, Zoltán 2005. *A metafora. Gyakorlati bevezetés a kognitív metaforaelméletbe*. Typotex Kiadó, Budapest.
- Lemke, L. Jay 1991. Text Production and Dynamic Text Semantics. In: Eija Ventola (ed.): *Functional and Systemic Linguistics*. Mouton de Gruyter, Berlin & New York.
- Леонтьев А. А. 1969. *Язык, речь, речевая деятельность*. Москва.
- Paivio, Allan 1991. *Images in Mind: The Evolution of the Theory*. Harvester Wheatsheaf, New York & London.
- Петренко В. Ф., Нистратов А. А. 1981. «Коэффициенты образности, конкретности и ассоциативной значимости для 84 русских существительных». *Общение. Текст. Высказывание*. Москва.
- Richardson, T. E. John 1980. *Mental Imagery and Human Memory*. St. Martins, New York.
- Выготский Л. С. 1956. *Избранные психологические исследования*. Москва.

Bańcerowski Janusz

SUMMARY

Bańcerowski, Janusz

The notion of 'language' in actual language use

The aim of this paper is to present human language – not as a kind of abstract system but as something designed to establish the conditions of human existence. Language cannot exist outside its concrete speakers. Hence, the concept of language as a tool is totally unacceptable. Man is a creature that is naturally determined by language. Language is not some kind of appendage to humans but their constitutive feature, a relevant ingredient to their cognitive apparatus or program. Human language should not be equated with, or sought within, complete utterances that our linguistic mechanism creates.

In the author's opinion, the smallest components of language use are **fragments of communication**. Fragments of communication are indivisible units that can be directly detected in the process of language use and are primary holistic segments of linguistic reality irrespective of their internal structure or schema of production. The internal syntactic, semantic, or morphological structures that can be attributed to them by logico-syntactic or etymological analysis, or indeed the origin of the words making them up, are irrelevant or marginal for everyday language use, even though researchers may take a certain metalinguistic, historical, or intellectual interest in such structures. In reality, when we have to do with a sufficiently familiar language, we do not form words out of morphemes or the latter from even smaller constituents, and do not analyse their morphological makeup in order to understand their content; all we bear in mind is how the given word is connected to other words. Fragments of communication are not units like words or morphemes: their essence is how speakers "live in" their language and how they "live by" them in the circumstances of linguistic existence. Human mind is able to "amalgamate" recurring slices of human experience into indivisible units, into individualised mental objects having a unique intellectual and aesthetic load, a wide network of associations, thematic potential, emotional tonality, etc., a fact that is one of the most important prerequisites of everyday language use.

Édes hazánktól Magyarorszáig*

A *haza* mint szociokulturális fogalom a nyelvi adatok tükrében

A *haza* fogalma általában monográfia terjedelmű és mélységű, főként irodalmi, pedagógiai vagy személyes indíttatású munkák tárgya szokott lenni (l. Szabó 1942; Perjés 2006; Cieger 2007), a nyelvészet pedig a szóval és a származékaival kapcsolatban felmerülő etimológiai, stilisztikai kérdések tisztázását tekintette fő feladatának. Az első, a formai megközelítés kereteit átlépő leírás Bańcerowski Janusz és Bárdosi Vilmos nevéhez kötődik (2004), akik kognitív aspektusból tárták fel a magyar nyelvi világképben megjelenő hazafogalom sajátosságait. A jelen dolgozatban egy újabb, kulturális, pontosabban szociokulturális szempontrendszert alkalmazva határozom meg a *haza* szó használatában rejlő tanításokat, illetve végigkövetem, hogy milyen változásokon mentek keresztül ezek a magyar közösségen belül. Tanulmányom jellegét tekintve az úgynevezett kulturális nyelvészet körébe, azon belül is (ha van értelme a további pontosításnak) a kulturális szemantikához rendelhető. Nem titkolt szándékom továbbá annak bizonyítása, hogy a kultúra különféle összetevőinek figyelembevétele egy-egy szó, fogalom leírásában megerősítheti, kiegészítheti az eltérő módszerekkel nyert megállapításokat, illetve új adalékokkal szolgálhat a társtudományokban, legfőképpen az irodalomban történő taglalásukhoz is. Történetileg három időszakkal foglalkozom bővebben: 1. a modern nemzetfogalom létrejötte előtti periódussal mint a hazához való viszonyulás mikéntjét alapjaiban meghatározó korszakkal (a 15. századtól a 19. századig); 2. a hazafogalom kiteljesedésének idejével mint a hazáról való gondolkodás mai napig mintának tartott időszakával (a 19. század első fele); 3. a jelenkorral mint a hagyományok őrzőjével vagy a változások hordozójával.

1. Elméleti megalapozás

Elemzéseim a *haza* profiljai (Bańcerowski–Bárdosi i. m. 5–6) közül az elsőt (az ország, ahol valaki született, ahonnan származik, ahol él, és amely ország tagjának tartja magát) és a harmadikat (politikai, társadalmi alkotó közösség, illetve egy meghatározott ideológiai eszmék által szervezett társadalom, amely az ország történelme során kialakult) érintik. A szükséges nyelvi adatokat több forrásból gyűjtöttem egybe. Természetszerűleg támaszkodtam a szótárakra mint összegző, a szó jelentését egy adott korszakban a legteljesebben megadó, de a használatáról is információt nyújtó munkákra. Főként az utóbbiak hiányos volta miatt kutatásomat kiterjesztettem a *haza* tágabb nyelvi környezetére, nevezetesen a jelzős szerkezetekben való előfordulására is. Arra törekedtem, hogy a beszélők tudatában élő hazafogalmat jelenítsék meg, így a megkerülhetetlen irodalmi idézeteket – kiváltképpen a mai anyagban – tankönyvekből, újságcikkekből vett példákkal társítottam. (Helyszűke miatt az adatoknak csak kis hányadát közlöm.) A szótárakban nyomon kö-

* A szerző köszönetet mond Éder Zoltánnak a cikk megírásához nyújtott értékes segítségéért.

vettem a szó származékainak gyarapodását, csökkenését is, mert ez a folyamat hasznos információt nyújthat a fogalom gazdagodásáról, illetve egyes jelentéselemeinek elavulásáról. (Sajnálatos módon itt is csak a további kutatások szükségességének megállapítására szorítkozhatok.) Minthogy újfajta megközelítésmódról van szó, indokoltnak tűnik a kialakított elemzési módszer részletesebb leírása.

1.1. A kulturális-szociokulturális aspektusról. A leglényegesebb kérdés a céloknak megfelelő kulturális aspektus kialakítása, valamint a feldolgozás vezérelvének megtelelése volt. Az első esetben a kultúra azon összetevőit kellett kiválasztanom, amelyek leginkább befolyásolhatják a hazafogalom tartalommal való telítődését egy adott kultúrában. Mivel a *haza* szó tárgyalt profiljai alapvetően egy hely és az egyén, illetve az egyén és a közösség kapcsolatát érintik, a kultúra számos összetevője közül három hatását elemeztem tüzetesebben: a) a közösségi **szerveződésmódok**é; b) az **énfogalom** milyenségé; c) a saját és más csoportokhoz való viszonyulásnak, az úgynevezett **insider** vagy **outsider** magatartásnak a befolyásoló szerepét. (A továbbiakban magyar megfelelőikként az *azonosuló* és *kívülálló* jelzőket használom.) Az utóbbi kettő, már társadalomlélektaninak is nevezhető tényező az elsővel szoros összefüggésben érvényesül.

a) A kulturális hovatartozás egyik legfontosabb mérője az, ahogy egy csoport megszervezi a kapcsolatokat tagjai között. Mind a kisebb egységnek, a családnak, mind a társadalom tagjainak egymáshoz való viszonyában alapvetően két felépítési rendszert különít el a szakirodalom: az ázsiai típusú hierarchikus, más szóval kollektív és az individuális, vagyis egalitárius modellt (Scollon–Scollon 1995; Hofstede 1997). Az előbbit a valamilyen elvek (kor, nem, a közösség által megítélt fontosság, érték stb.) alapján formált alá- és fölérendeltségi viszonyok, az egyének kölcsönös függősége és kötelezettségei, egymás iránti felelőssége jellemzik. Az utóbbiban az individuum erőteljesebben törekszik arra, hogy másoktól elkülönüljön, megszabaduljon a hagyományos társadalmi függőségektől. Sietek hozzátenni, hogy nincsenek tiszta, csak az egyik vagy másik típus jegyeit magukon viselő közösségek, de az individuális modellt leginkább megtestesítő társadalmaként az észak-amerikai sztokt emlegetni, míg klasszikus közösségként az ázsiaiakat.

b) Ha a társadalmi szerveződésmódokkal szorosan összefüggő énfogalom szempontjából vetjük össze a kétféle modellt, azt mondhatjuk, hogy a modern, individuális társadalmakban az ember két veleszületett tulajdonsága, a másoktól való elkülönülés igénye és a közösséghez való tartozás vágya közül az előbbi felülemelkedik az utóbbin. (Az énfogalom az egyén csoportjához viszonyított elképzelése önmagáról.) E kultúrákban az egyén konceptusába nem épül bele a közösség (Scollon–Scollon 1995: 133), következésképpen határozottabb vonalat húznak önmaguk és mások közé (vö. az angolban meglévő *privacy* szót), jobban ügyelnek érdekeik érvényesítésére, mint a csoportharmonia fenntartására. Hsu kínai pszichológiai antropológus szerint az „én”-ben való gondolkodás, az önépítés – az egyén előtt álló elsődleges és ideális cél – létrehozza és középpontba állítja a személyiség fogalmát, amelyet ő „az individualizmus nyugati ideáljának” kifejeződéseként definiál (Hsu 1983: 414). Ennek fényében az *I* személyes névmás nagybetűvel való írása az angol nyelvben nem egyszerűen helyesírási sajátosság, hanem az én önmagával szembeni kitüntetett figyelmének a jele. (Minnő véletlen: a kínai nyelvben az *én* jel kísértetiesen hasonlít a ’rossz’ jelentésű szóéra.)

Mindezzel szemben a kollektív ázsiai kultúrákban, ahol az én fogalmába (annak külső körébe) belefoglaltatik az őt körülvevő közösség is, előtérbe kerül a csoporthoz való ragaszkodásnak a kívánalma. Mivel itt az egyén azt tanulja meg a kultúrájából, hogy önmagát közössége egy tagjának tekintse, elsődlegesen „mi”-ben gondolkodik, jobban figyel cselekedeteinek másokat érintő következményeire, tudatosabban törekszik a csoport harmóniára.

c) A társadalmi szerveződésmódok nagymértékben befolyásolják a csoport tagjainak a más csoportokhoz, illetve a saját közösségükhöz való viszonyulását, az úgynevezett „insider” más szóval azonosuló vagy „outsider”, kívül álló látásmód létrejöttét. A kollektív társadalmakban az egyén több jól körülhatárolt, állandó közösségbe (család, szűkebb-tágabb lakóhely, nemek szerinti csoportosulások stb.) kerül bele, a „mi” és a „mások” elkülönítése éppen ezért az erős belső csoportosolidaritás velejárója. Az individuális társadalmakban a csoportok sem állandóak. Ferdinand Tönnies már 1887-ben (Tönnies 1971) arra figyelmeztetett, hogy az újkori társadalmak problémái a középkori hagyományos közösségek felbomlásában gyökereznek. Gondolatmenetét idézve a középkori szolidaritáson alapuló szerves közösségi formát, a „Gemeinschaft”-ot (‘közösség’-et) a Gesellschaft (‘társaság’) típusú társadalmi kapcsolatok váltották fel, amelyek szerződésjellegűek, vagyis ésszerű, kölcsönös érdekek mentén működnek. A pragmatikus elveknek köszönhetően az én újabb és újabb „társaságok” tagja lesz élete során, így a „mi” és a „mások” közötti határvonalak elvesztik lényegi – összetartó és elkülönítő – tulajdonságukat, ideiglenessé, átjárhatókká lesznek. (Milyen találó és egyben árulkodó, hogy a ma ideálisnak vélt munkahelyi csoportosulást jelölő angol *team* szónak a *csapat* lexémát feleltettük meg, amelynek jelentésében ott vannak a ‘célirányosság’, a ‘verseny’ ≈ ‘mások legyőzése’, a ‘szervezettség’ elemek: 1. „embereknek v. állatoknak rendsz. azonos célra szervezett v. összeverődött csoportja... 2. Szervezett fegyveres alakulat... 3. (Sp) Vmely sportág játékosaiából, versenyzőiből álló s együtt játszó v. küzdő, meghatározott számú csoport.” (ÉrtSz. I. köt., 833–4).

1.2. A közelítés-távolítás „rítusának” nyelvi eszközei. A kétféle társadalmi szerveződésmód a)–c) pontokban említett vonásai rányomják bélyegüket a nyelvi megnyilvánulásokra is, hiszen a kultúra elvárásai beépülnek a nyelvhasználatba, jelrendszerre szerveződnek, jobb esetben normává válnak, következésképpen megfelelő módszerekkel hozzáférhetőek lesznek a leírás számára.

Az összegyűjtött anyag rejtjelezéséhez, azon üzenetek megelézéséhez, amelyek hagyományos nyelvészeti megközelítéssel nem hozzáférhetőek, egyfelől a pragmatikát, jelesül Brown és Levinson udvariasságelméletét hívtam segítségül (Brown–Levinson 1989), amelyben a szerzőpáros Goffman arcfogalmára építve (1967) a nyelvi viselkedés univerzális szabályait fogalmazza meg. Tartózkodó arcunk (negative face) szerintük a mások befolyásától, kényszerétől való függetlenségünket (freedom of imposition), önrendelkezésünket, cselekedeteink szabadságát szimbolizálja, a közelítő (positive face) pedig a beszédpartnerrel való közösségre, a kölcsönös elfogadásra, egyetértésre irányuló törekvésünket (bővebben Nemesi 2000; Szili 2007).

A társadalomlélektani aspektus alkalmazása a Brown–Levinson-féle teória szükségszerű velejárójának tűnt. Bargiela-Chiappini (2003) ugyanis éppen az arc fogalma kapcsán mutatott rá arra a megítélésem szerint fontos tényre, hogy fur-

csának tűnő jelzői (*positive, negative*) Emile Durkheim francia társadalomtudós vallásról szóló művének (1915) hatását valószínűsítik az elméletben. Durkheim szerint a rítusok szerepe az, hogy a két távoli, harcban álló világot, a szakrálist és mindennapit összekössék, lehetővé téve a kommunikációt a hívők és a szent, sértetlen istenek között. A negatív rítusok távol tartják, megakadályozzák a szent és profán kapcsolatát: tiszteletet parancsolnak, esetleg félelmet keltenek, de mindenképpen az elérhetetlenség távolába helyezik az ember számára a hitét megszemélyesítőket. A hit életben tartásához azonban szükség van pozitív rítusokra, amelyek megengedik az egyszerű halandóknak, hogy megéljék vallásukat, hogy „beszélhessenek” az istenekkel (vö. körmenetek, búcsúk, imák stb.). Ez a kettősség a tárgyat tekintve azért bír jelentőséggel, mert a *haza* fogalmában is tetten érhető hasonló elkülönülés a távoli, fenséges, magasztos, illetve a közeli, bensőséges, szerethető haza képében.

Brown és Levinson, noha viselkedésbeli univerzálékát akartak leírni, megjegyzik, hogy az individuális közösségek inkább a tartózkodó, a kollektívok a közelítő arcot részesítik előnyben. A távolító arcnak kedvező tartózkodó udvariassági stratégiák bennünket érdeklő nyelvi alakzatai indirektek, személytelenséget sugallnak (vö. *ezt jó lenne megcsinálni* ↔ *csináld meg* különbségét). A beszélő védi velük az önmaga köré vont határokat, ahogy a partneréét is: nem kezdeményez beszélgetést, nem szólít meg, ha nem szükséges (észt nyelvrokonaink mindenféle megszólító forma nélkül fordulnak a másikhoz). Ha mégis erre kényszerül, kerüli a személyesség látszatát, érzelmi elemekkel ritkábban él. Miképpen arra Wierzbicka kiváló okfejtésében figyelmeztet, ne tévesszen meg bennünket a csak „tegező” formával bíró nyelvek látszatdemokratizmusa, könnyedsége: az angol *you*-ja ugyanis mindenkét egységesen távol tart, senkit sem enged be az én bizalmas szférájába (Wierzbicka 1991: 48).

A közelítő arc elvárásait kielégítő úgynevezett közelítő udvariasság stratégiai azoknak a konverzációs eszközöknek az előtérbe kerülését jelentik, amelyek a két fél közösségét, a mindkettőjük egyetértését kiváltó jelenségeket emelik ki. Ezeknek egyike a tegezés, amely meggyőződésem szerint a magázás meglétével nyeri el valódi funkcióját, a partner kitüntetett helyének kijelölését. A lelki indíttatású tegezés üzenete: több vagy, közelebb vagy hozzám, mint mások (Szili 2003a). A két fél közötti távolság leküzdésének vagy a már meglévő bizalmas viszony kifejezésének gyakori eszköze az első személyű birtokos személyjel: *barátom, hallgatóim, ügyfeleink* stb. A birtok és a birtokos közvetlen kapcsolatáról több nyelvi forma is árulkodik: a tulajdont vagy egy bennünket körülvevő tartályként képzeljük el (*birtokomban van*), így az odakerülés közelítés (*birtokomba kerül*), az onnan való kikerülés távolodás: *elveszik, ellopják tőlem*. De a *ki-* és *be-* igekötős igék az embertartály és az őt körülvevő birtok még ennél is szorosabb összefonódását, nemegyszer egygyé olvadását tükrözik: *kiszedi/kicsalja a pénzt vkiből/ vkitől; kifoszt, kirabol, kisémmiz vkit* ↔ *beszed, bevételez, bekebelez, behajt, bevasal* stb. vmit (vö. Szili 2003b; 2005). Ugyancsak közelítés a többes szám első személyű névmás, hiszen segítségével a megnyilatkozó egyazon csoportba helyezi partnerét és önmagát (a *mi* szociopragmatikai szempontú leírására l. Jobst Ágnes 2007). Az előbbieket illusztrálására: tiszteletteljes, udvarias, ám távolságtartó az az iskola-

igazgató, aki így próbálja cselekvésre bírni a diákokat: *Tisztelt diákok! Az iskola udvara elhanyagolt állapotban van. Jó lenne rendbe tenni.* A személyes, közvetlenebb hangra érzékeny kultúrákban viszont az a kollégája számíthat nagyobb részvételre, aki így szólítja meg a nebulókat: *Kedves diákjaink! Iskolánk udvara elhanyagolt állapotban van. Tegyük rendbe!*

A többes szám első személyű névmás ugyanakkor a közösséggel azonosuló (insider) látásmód megjelenítője is lehet. Az élesebb határok a „mi” és „mások” között, az erős és tartós csoportkoherencia, valamint a saját csoportot is kívülről látó, racionális, objektív nyelvi megnyilvánulásmódok közötti különbségre éppen Wierzbicka említ ide illő példát. A lengyel származású kutatónőnek feltűnt, hogy míg az amerikaiaknál megszokott „this country”-ként emlegetni szülőhazájukat, mintha csupán egy lenne a sok ország közül, addig a lengyelek ugyanezt a szerkezetet (*ten kraj*) csak idegen országra vonatkoztatják. Mint megjegyzi, ha lengyel nemzetiségű szólna így, azzal a lelki eltávolodását éreztetné (Wierzbicka i. m. 49).

Feltehetőleg nem kíván hosszás bizonyítgatást az a megállapítás, hogy az érzelmek vállalása, illetve az érzelmeket kifejező eszközök kerülése a két megnyilatkozásmód jól kimutatható különbségei. Köztudott, hogy az angol kultúrában az érzelmekhez az 'ellenőrizhetetlen', a 'gyanús', a 'nőies' asszociációk kötődnek, míg a szláv népek bizalmas viszony esetén nem fukarkodnak (a bőven a rendelkezésükre álló) kicsinyítő képzőkkel, megszólításokkal, jelzőkkel stb. Helyszüke miatt a tárgyat érintő alakzatokról csak a 2.2-es alfejezetben szólok (bővebben vö. Péter 1991).

2. A haza fogalmának sajátosságai a nyelvi tények tükrében a kezdetektől a 18. század végéig

Kristó Gyula a középkori nemzet meglétének egyik bizonyítékát a *haza* fogalmának ismételt feltűnésében látja (Kristó 2001: 27). Őt idézve a *patria* szó az ókorban elsősorban érzelmi viszonyt fejezett ki a városállam és polgára között. Ezt a tartalmát a későbbiekben elvesztette, s többek között egyszerűen 'ország' jelentésben volt használatos. Emocionális tartalommal ismételten a 13. századtól telítődött, erről olyan kifejezések tanúskodnak, mint *pro patria mori* (a hazáért meghalni), *defensio patriae* (a haza védelme), valamint a *bonum totius patriae* (a haza java/üdvé). A szent, a magasztos, az önfeláldozásra érdemes jelentéselemek mellett a szeretetteljes viszonyra közvetlenül utaló nyelvi kifejezések szintén feltűnnek: a 12. századi Roland-énekben már ott találjuk a *duoce France* ('édes Franciaország') jelzős szerkezetet. Francesco Petrarca (1304–1374) *Itáliám* (*Italia mia*) című versében, amelyet a hazaszeretet első költői kifejezéseként tartanak számon olasz nyelven, a kiemelt birtokos személyjel (birtokos névmás) a bizalmas, érzelmmel átítatott viszony bizonyítéka.

No de – stílusosan – evezünk hazai vizekre! Mint ismeretes, a *haza* főnév szófajváltással jött létre nyelvünkben, amikor a *ház* alaptagú *haza* határozószóban az *-a* lativusi szerepe elhomályosult. Ez a történet a nyelvtörténeti szakirodalom szerint a 14. századra tehető: a szó első írott formában való megjelenésével az

1372–1400 körül keletkezett Ehrenfeld/ Jókai-kódexben találkozunk: *Es hazayaba tyztessen tere* (i. m. 87). (A régi szövegeket nem betűhív átírásban idézem.) A különféle nyelvekben található megfelelői legfőképpen az 'anya', az 'apa', a 'szülő' a 'család', a 'hatalom' jelentésekből eredeztethetők (Bańcerowski–Bárdosi 2004: 2).

Ha a nyelvi tényekre alapozva vizsgáljuk önálló életének a 19. századig tartó szakaszát, megállapíthatjuk, hogy a magyar hazafogalom egyfelől a csoportszolidaritásra, -kohézióra épül, azaz közösségi jellegű, de ezzel egyidejűleg a *haza* az egyén érzelmmel (szeretettel, ragaszkodással) teli kötődésének tárgya is. Hasonlóképpen vélekednek Bańcerowski Janusz és Bárdosi Vilmos hivatkozott cikkükben: „A magyar hagyományban erősen gyökerezik a honfitársi szolidaritás” (2004: 5) és a „személyes viszony a hazához” (2004: 6). Vegyük sorra mindennek formai megjelenítőit.

2.1. A haza közösségi jellegéhez – hazánk. A közösségével azonosuló és azt belülről szemlélő „én” állandósult nyelvi megjelenítője a többes szám első személyű birtokos személyjel. Hozzáteszem, a *haza* szó fokozatos térnyerése az *országgal* szemben körülbelül a 17. századra tehető. A 16. századi forrásokban feltehetőleg még az *ország*, *Magyarország* alakok a gyakoribbak. A Régi Magyar Költők Tárának 16. századi kötetében nem sikerült rábukkanom a *haza* szóra. A helyette használt *ország* – kivéve, ha a szerző nem az objektív elbeszélő szemszögéből látta a történeteket – viszont birtokos személyjellel van ellátva: *tartsa meg országunknak maradékát...* (História az Szigetvárnak... Névtelen, V. kötet, 310); *Mi hitönket ördög tántorgatja, / Országunkat a pogány nyomorgatja.* (Segítségül hívása Istennek. Névtelen, VI. kötet, 242); *Emléközzünk mi nagy veszedelmünkről, / Országunkban nem régen lött dolgokról... / Kérjök Istent... / Tartsa meg országunknak maradékát* (História az Szigetvárnak veszéséről. Névtelen, 1566. VII. kötet, 300). A 17. századi anyagot magukba foglaló kötetek azonban már a *haza* szó látványos elterjedéséről tudósítanak. A Bocskai István és Báthory fejedelem harcait elmesélő énekekben (1. kötet) például az egyes szerzőknél az alábbi előfordulási arányokat találtam. Hegyi Pál: 2 : 2 (*Magyar országnac panaszsza..., halgasd meg siralmát / szegény hazánknak / jo Magyar országnac..., hazancnak ...* i. m. 20–25); Szőlősi István: 4 : 0 (*szép hazánk mayd el borul ..., Hazánk óltalmaiért..., szép hazánkat..., édes hazánkkal ...* i. m. 59–62); Debreceni S. János: 3 : 3 (*Magyarországnak..., tüzel es vassal niomorult orsagunk..., Oltalmazoia mi szegeny hazanknak ..., io Magyar országnak..., Uegh pustulasa niomorult hazanknak ...* i. m. 253–4); *Szegeny szep hazankert, Magyar koronankert, Ideye vagdalkoznunk* (i. m. 257).

Hogy az együvé tartozás érzete a hazatudatba beépült, az anyanyelvi és kulturális kompetencia részét képező összetevő volt, arra meglepő módon éppen a szótárok nyújtanak minden kétséget kizáró bizonyítékot. Tallózva bennük azt látjuk ugyanis, hogy az első töredékes szójegyzékektől kezdve egészen a vizsgált időszakig (pontosabban azon túllépve is, egészen a 19. század közepéig) a *haza* szó mellett ott szerepel – önálló szócikként! – a *hazánk* alak is (vö. 2. táblázat). Értékes adat e tekintetben Rotenburgi János szócikke, mert szerzője feltehetőleg közvetlen tapasztalataira támaszkodva, eleink beszédére hallgatva írta jegyzeteit (1420 táján

Budán járt, és itt kezdett magyarul tanulni), így a „helyes” birtokos személyjeles magyar alakot rendeli a latin mellé: *de patria* → *hazánkról*. Az ugyancsak idegen ajkú, de magyarul jól beszélő Wagner Ferenc és Jambressich András hasonlóképpen cselekszenek, de ők már támaszkodhattak magyar szótárakra, nevezetesen Szenczi, de leginkább Pápai Páriz nagy hatású munkájára (Jambressich forrásairól vö. Nyomárkay 1987: 317–24.; Éder 1999: 69–79).

2.2. A haza mint a személyes érzelmi kötődés (szeretet, ragaszkodás) tárgya – édes/szép/jó hazám/hazánk. A haza nemcsak a közös múlt és jelen színtere az egyén számára, hanem a mindennapokban megélt otthonosság szimbóluma, miképpen erről első magyar meghatározása is vall: „*Hazája embernek, a hol iól vagyon dolga...*” (Baranyai Decsi 1598: 98). A meghitt, személyes viszony megjelenítői a gyakori (ebben az időszakban nyilvánvalóan tegező) megszólítások (*te jó Magyarország*), a hazát a személyes belső körbe helyező egyes szám első személyű birtokos személyjel (*óh hazám*).

Tanulságos elidőznünk jelzőinél is. A legsűrűbben visszatérő *édes, szép, jó, szerelmetes/szerelmes* arra utalnak, hogy a *haza* megkapta a középkori egyházi irodalomban az Istenhez, de leginkább Jézushoz és Máriához csatolt szakrális jelzőknek (*szent, fenséges, kegyes, kegyelmes, boldogságos, áldott*) azon változatait, amelyek közelebb álltak az egyszerű emberek alapértékeihez (szépség, jóság), illetve tapasztalásaihoz, jelen esetben a legkellemesebb íz érzetéhez. (Az *édes* szó metaforikus használata már az Ómagyar Mária-siralomban megjelenik: *o en ezes urođum*, mai értelmezés szerint: 'ó én édes uracsám'.) A jelzők imént leírt cseréje mögött a durkheimi negatív rítusok pozitívra alakítását sejthetjük.

Íme néhány, az összefonódást bizonyító részlet Erdélyi Zsuzsannának a középkori egyházi irodalomhoz köthető szövegeket, valamint archaikus népi imádságokat tartalmazó kötetéből: „*Oh Bó(l)dogságos szép Szüz Anyánk Mária* (Erdélyi 1976: 621); *Hallgass meg édes asszonyunk* (i. m. 626); *ó szent fiam, szerelmes szent fiam... / Ó anyám, anyám szép Szüz Máriám...Szent fiam, szép Jézusom* (i. m. 653); *Én jó uram teremtőm* (i. m. 383) *Szüz Mária, édes jó anyám* (i. m. 674); *Ó szép Jézus* (i. m. 705); *O édes Jézuskám* (i. m. 708).

A *haza* előtt álló ugyancsak gyakori *szegény* epitheton egyszerre a sajnálat, az aggodás, a féltés kifejezője, ezek az érzések szintén a meghitt szférába tartoznak. A *magyar* jelző ebben a korban az önazonosság, a másoktól való elkülönülés kifejezője. (Kristó Gyula az összetartozás [mi magyarok vagyunk], illetve az elhatárolódás tudatát [mások mások] a nemzet kialakulásában fontos tényezőként említi; i. m. 27). „A múlt századok prózai nyelvében” igencsak „közkeletű” (*meg*)*romlott* Kertész szerint magánlevelekben gyakran fordul elő: „*Én nagyságodnak... szegény megromlott hazánknak java mellett tiszta szivből való jóakaró igaz szolgálja vagyok*” (TörtTár. 8:228, Bethlen Gábor levelezése, idézi Kertész 1909: 274). Fontosnak tartom hozzátenni, hogy a *szó* akkortájt valószínűleg vagy az 'elpusztult', vagy a 'darabokra tört' értelemben volt használatos. Pápai Páriz például az alábbi jelentéseket rendeli hozzá szótárában: „*Fractus, Corruptus, Dirutus, Collabefactus, Ruinosus*, a, um. *verbrochen, verfallen, ruiniert...* (Pápai 1767: 138). Kertész megállapítását egészítjük ki azzal, hogy a *romlott* éppígy énekekben, versekben is előfordul, elég a magyar katolikusság legkedvesebb Mária-énekére, a 18. század elején (?1714-ben) keletkezett,

Boldogasszony anyánkra gondolnunk: *Így szólít meg hazánk: / Magyarországról, romlott hazánkról, / Ne felejtkezzél el szegény magyarokról!* (Bárdos–Werner 1988: 411). A szóban forgó jelzővel kapcsolatban fontos adalék, hogy az 1950-es évektől kezdve – tekintettel hazánk akkori „virágzó” állapotára – az *édes*sel cseréltették fel. Így került be a katolikus népénektár (a korábbi „Szent vagy, Uram”) hivatalos kiadványaiba és valamennyi, a nyolcvanas évek végéig megjelent imakönyvbe (vö. Éneklő egyház. Római katolikus népénektár – liturgikus énekekkel és imádságokkal. Szent István Társulat, 1985: 303; Bárdos–Werner i. h.; Isten gyermeke vagyok. Ima- és énekeskönyv katolikus gyermekek számára. Szent István Társulat, 1988: 402).

Ki kell emelnünk azt a tény, hogy a *haza* szó és a jelzők e szűk körének együttes megjelenése a 17–18. században állandósulni látszik, szerkezeteik fokozatosan beépülnek a közösségi tudatba. Továbbélésükre egészen a 20. századig számos példát idézhetnénk, én itt csak a Himnusz egy sorára utalok: *Hányszor támadt tenfiad / Szép hazám kebledre.* (Természetesen találkozunk más gyakorinak mondható alakzatokkal is, amelyek zömében a fentebb tárgyaltak szinonimái. Ilyen a *nyomorult, nyomorgó* [‘szegény’]. Szenczi Molnár Albert *Psalterium Ungaricum*ának [1607] előljáró beszédében például arról vall, hogy olyan tudományok művelését tartotta kívánatosnak önmaga számára, amelyekkel „*leg többeknec használt az mi nyomorgó hazánkban*” [idézi Szathmári 2007: 165].

Mivel a közösséggel való azonosulás, valamint a személyesség, az érzelmi kötődés fentebb tárgyalt formáit zömében egymáshoz kapcsolódva találjuk meg, alaki elkülönítésük értelmetlennek tűnt. Az alábbi példák ezért csak időrendben követik egymást.

Elég nagy szabadságtalanságra jutott szegény hazánk (MonOkm. XXIV, 489); *Mentsd meg mi magyar hazánkat / [...], Úzd a vést el, szép hazánkat / Hagyd örülni...* (Siralomének a tatár dúlta Magyarországról, Makkai 2002: 39); *Óh, én édes hazám, te jó Magyarország...* (Balassi Bálint, Valedicit patriae... i. m. 83); *Ó, kedves nemzetem, hazám, édes felem* (Rimay János, Kiben kesereg a magyar nemzetnek romlásán s fogyásán, i. m. 94); *Míg élek, harcolok az ottoman hóddal, / Vigan burittatom hazám hamujával* (Zrinyi, Szigeti veszedelem, i. m. 28); *...és védjed hatalmas pártfogásoddal minden testi-lelki gonosz ellen édes hazánkat...* (Esterházy Pál, Felajánló, Sík 1944: 784); *Tekénts kegyes szemmel szegény nemzetünkre! [...]* *Dicséret, dicsőség légyen az atyának, [...]* *Ki hazánknek / édes országunknak / Adjon szabadulást magyaroknak!* (Siralmas ének az szömörei harcra. Névtelen kuruc Makkai i. m. 151); *Reménységünk vagyon / Benned s Máriában, / Mint magyar hazánknek / Hív királynéjában* (Névtelen kuruc, Makkai i. m. 158).

3. A hazafogalom kiteljesedése a 19. század első felében – a haza mint az egyén cselekvő, önfeláldozó, rajongó (gyermeki) szeretetének tárgya

A 19. század eleje a modern nemzeteszme megszületésének időszaka hazánkban s ezzel szoros összefüggésben a mai napig mintának, viszonyítási pontnak tekintett hazafogalom tudatos, az akkori szellemi élet egészét átható vitákkal tar-

kított kialakulásának ideje, következésképpen dolgozatomnak itt szükségszerűen eszme- és kultúrtörténeti fordulatot kell vennie. Ahhoz azonban, hogy világosabban lássuk a középkori hazakép és az alakuló új viszonyát, röviden el kell időznünk azoknál a változásoknál, amelyeket a felvilágosodás eredményezett. Először is a felvilágosodás rációközpontú szemlélete megfosztja az érzelmi sallangoktól, így elmaradnak mellőle az *édes, jó, szerelletes* jelzők, s terjed az objektívabb magatartás, amelyről a megritkult, de el nem tűnő birtokos személyjelek árulkodnak. Jól érzékelteti az elmozdulást Csokonai *Magyar! Hajnal hasad!* című verse, ahol a hat hagyományosnak mondható közösségi alakkal (*hazánkat; völgyeinkre; egünk; magyarinkra; hérosinkra; egünkön*) egyező arányban fordulnak elő a közösséget kívülről láttató jeltelen szerkezetek: egyszer birtokos személyjel nélkül említi a hazát (*Vigadj, magyar Haza!*), máskor országgként (*az egész országban*), ötször pedig a közösség nemzetiségének megnevezését tartja fontosnak: *a magyarok napja; Kelj fel azért, magyar!; Lesz még a magyarnak olyan dicső neve; Ne is félj óh magyar; magyar seregek istene...* Szembetűnő emellett a *haza* szó háttérbe szorulása a *magyar, ember, nemzet, nép* szavakkal szemben. Batsányinál alig találjuk, az e tekintetben is átmenetet képviselő Berzsenyi megvizsgált négy versében (*A magyarokhoz, A magyarokhoz, A tizennyolcadik század, Magyarország*) az említett kulcsszavak előfordulásának aránya a következő: *magyar* jelzőként, népnévként: 5; *nemzet*: 5; *nemzetem*: 1; *nép*: 5; *néped*: 1 ↔ *haza* birtokos személyjellel: 4. A fentiekben persze nincs semmi meglepő: az említett jelenségek ugyanis főként a magyar nyelv és irodalom megújítására irányuló nemzeti törekvéseknek, a feudális társadalmi gondolkodástól való lassú elszakadásnak, illetve a felvilágosodás ideológiai hatásának hozadékai.

3.1. Visszatérve a 19. század elejéhez, az egymásnak feszülő nézetek – a korszak külhoni szellemi vitáitól is ihletve – a kozmopolitizmus és nemzetiség problémakörében csaptak össze (a témáról vö. S. Varga 2007). A nemes szellemi párbajból egy kompromisszumra hajló, de egyértelműen patrióta hazafelfogás került ki győztesen, s vált meghatározóvá. Ez utóbbi tényben kiemelkedő szerepe volt Kölcsey Ferencnek, aki a hazáról való gondolatait két művében, a *Mohácsban* és a *Parainesisben* fejtette ki. Kölcsey szerint a *haza* a hagyományközösség kollektív emlékezetének tere, amelyet mint „nagy háznépet saját nyelv, saját szokások, saját ősek, saját hagyomány, saját jó és balszerencse kötnek együvé, s választanak el egymástól” (Mohács 1826, ÖM I. 1222, S. Varga i. m. 450). Fichte kozmopolitizmust és hazafiságot dialektikus viszonyban szemlélő koncepciójának megfelelően azt, hogy az egyes ember az emberiségért tehessen valamit, csak a nemzet közvetítésével tartja elképzelhetőnek: nem viselhet ugyanis „az egész emberi nem iránt tiszta, szent szerelmet szívében, ki saját háznépe keskeny körében nem tudná magát boldogabbnak érezni, mint másutt mindenütt” (Mohács; S. Varga i. m. 425). Az egyén saját kisebb-nagyobb közössége iránti felelősségteljes, cselekvő, szerető hazafiságának eszméje mindkét munkájában erőteljesen jelen van: „Egész világért, egész emberiségért halni: azt isten tehetné; ember meghal háznépeért, ember meghal hazájaért; halandó szív többet nem bír” (Mohács; S. Varga i. m. 425); „Leonidas csak egy Spartaért, Zrinyi csak egy Magyarországért halhatott meg. Nem kell erre hosszú bizonyítás; tekints szivedbe 's ott leled a' természettől vett tuda-

mányt, mely szerelmedet egy háznéphez 's ennek körén túl egy hazához lánczolja" (Parainesis 1837, Kölcsey ÖM I. 1102; S. Varga i. m. 445). A Kölcseyével rimelő gondolatra lelünk Hunfalvy Pál *Dresdai leveleiben* (1839): „az emberiség nagy jötevői a nemzetük körében tevékenykedtek, amit létrehoztak, utóbb – a jelentőségénél fogva – válik kozmopolitává” (idézi S. Varga i. m. 447). De érdemes elidőznünk Kölcseynek a Mohács előtt pár évvel (1823-ban) írt művénél, nemzeti himnuszunknál is, amelyben a távolságtartás és az azonosuló magatartás izgalmas ritmusát fedezhetjük fel. A keretet képező első és utolsó versszakok személytelen formái az isteni segítségkéréssel a szakralizáció rítusának részei: *Isten, áldd meg a magyart...*, *Megbűnhödté már e nép...*; *Szánd meg Isten a magyart...*, *Megbűnhödté már e nép*. A második versszaktól azonban az egység, a közösségi szolidaritás hangja szólal meg: *Őseinket...*, *Értünk...*, *Zászlónk...*, *bűneink miatt...*, *Zúgattad felettünk...*, *vállainkra...*, *vettünk...*, *Vert hadunk*. A 6–7. strófákban újabb nézőpontváltással objektív elbeszélőként láttatja ugyan a múlt tragikus eseményeit (*Bújt az üldözött...*, *Vár állott*), de a 7. versszak utolsó sorába visszacsempészett többes szám első személyű birtokos személyjellel (*Kinzó rabság könnye hull / Árvánk hő szeméből!*) utólag is részesévé teszi a közösséget az elmondott történeteknek. (Dávidházi Pétertől érdekes eszmefuttatást olvashatunk a vers *őseink* szavának értelmezéséről, arról, hogy a költő vajon ugyanazt értette-e rajta, mint a késői olvasó, nevezetesen a mindenkit befogadó történelmi közösséget: Dávidházi 1998: 123–43). Szauder József szerint a Himnusz alcíme (*A magyar nép zivataros századaiból*) és „történelmi képsora egyaránt a 17. sz.-i költő alakját idézi” (Szauder 1963: 695). Ha megállapítását a kétféle (távolságtartó és azonosuló) attitűdre értjük, annak meglétét megítélésem szerint jóval korábbi időig, egészen a középkori krónikásénekek szerzőiig vezethetjük vissza. (Közös forrásnak minden bizonnyal a liturgikus énekeket, könyörgéseket, imákat kell tartanunk.) Hogy csak egy példával éljek: a *Siralomének a tatár dúlta Magyarországról* felépítésének ismeretében lehetetlen nem észrevennünk a két mű közötti párhuzamot: Isten megszólítása (*Isten, ki vagy mindenbíró*); utalás a közösségi bűnökre (*Teirántad vétkezéink mind, / Mind atyáink, mind testvéreink...*); a szenvedések hosszas objektív sorolása a 4. versszaktól az 54.-ig; Krisztus, a szűzanya, majd az Isten segítségének kérése a közösség nevében, többes szám 1. személyben (*Mentsd meg mi magyar hazánkat ...szép hazánkat / Hagyd örülni*).

3.2. Az „én” hazával való teljes érzelmi azonosulása – édes szép hazám, szeretlek. Az iménti idézetekből következik, hogy a vizsgált korszakban visszatérést tapasztalhatunk a hagyományokhoz az érzelmi kötődés kifejezésében, csak a szeretet, ragaszkodás most romantikus, határok nélküli hévvel fejeződik ki, s ezt a hagyományos jelzők halmozott használata, az ismétlések, a melléknévfokozások, a szeretet kendőzetlen kimondása jelzi. A *szerelmes/szeretett* jelzők helyén álló egyes szám első személyű igék előtérbe állítják a megnyilatkozót, de az „én” felértékelődött szerepének tudható be az is, hogy a közösségi hazaképpel (*hazánk*) egyenrangúvá válik a haza mint az egyén által megélt entitás, következésképpen megsűrűsödnek az első személyű birtokos személyjelek (*hazám*). Mondanom sem kell, hogy e hangnak legkarakteresebb megszólaltatója Petőfi Sándor, következésképpen ezért néhány tőle vett verssor: *Vidám napod mosolyog ismét reám, / Hű gyermekedre, édes szép*

hazám! (Hazámban); *Magyar vagyok. Legszebb ország hazám* / *Az öt világrész területén [...] Magyar vagyok. S arcom szégyenben ég, / [...] De semmi kincsert s hirért a világon / El nem hagyám én szülőföldemet, / Mert szeretem, hón szeretem, imádom* / *Gyalázatában is nemzetemet!* (Magyar vagyok); *Tied vagyok, tied hazám!* [...] *Kit szeretnék, ha tégedet / Nem szeretnék* (Honfidal); *Szép csillag a honszeretetet, [...] / Szegény hazám, szegény hazám te, / Neked kevés van ilyen csillagod* (A hazáról). De említhetném az 1850-es évektől nemzeti operánkká váló *Bánk bán* híres áriájának refrénjét: *Hazám, hazám, magyar hazám [...] te szent magyar hazám.*

3.3. A hazaanya kép. A mindennapi hazafogalom meghatározó eleme ebben az időszakban az első idézett Petőfi-verssorban is megjelenő szülő-gyermek viszony, de ezt igazolják a szó 18. század végétől keletkező származékai úgyszintén: *hazafi, hazafiság* (2. táblázat, Márton József); *hazánk' fia, hazánk' lánya* (2. táblázat, Kresznerics). Fenntartások nélküli, odaadó szeretet ez mindkét részről, hiszen (már csak a költők neme miatt is) anya és fiúgyermek közötti kapcsolatról van szó (az anya mint a haza archetípusa gondolatról vö. Bańcerowski–Bárdosi i. m. 7). A „hazaanya és a fia” kép a 19. század minden költőjénél megtalálható: *Naggyá csak fiaid szent akarátja tehet* (Vörösmarty, Magyarország címere); *A hazának nincsen háza, / Mert fiainak / Nem hazája [...] S a hazának, / Mint anyának, / Aki gyermekei körében / Áll ragyogva örömeben* (Vörösmarty, Országháza); *Szülőanyám, te szép Magyarország, / Hogyne lennék holtig igaz hozzád!* (Arany, Nemzetőr-dal); ... *elkésztültök innen? / Itt hagynátok bús anyátokat?! [...] Fiaim, csak énekeljete* (Tompá Mihály, A madár, fiaihoz); *Kitárom reszkető karom / Ölelni földedet, / Melyre záporként hullatom / Fiúi könnyemet* (Kunoss Endre: Kitárom reszkető karom).

Jegyezzük meg, hogy a szülő-gyermek viszony a hazafogalomnak a közösségi tudatban a mai napig a legszilárdabban rögzült jelentéseleme, amelyet nemcsak a később született jól ismert irodalmi idézetek bizonyítanak – *Édes hazám, fogadj szívedbe, / hadd legyek hűséges fiad* (József Attila, Hazám); *Föl-föl dobott kő, földedre hullva, / Kicsi országom, újra meg újra / Hazajön fiad* (Ady, Föl-földobott kő) –, hanem a két világháború szomorú hadi hírei, a ma sporttudósításai, de a viszonylag új fejleménynek tekinthető (először az ÉrtSz. szerepelteti) *hazámfia* szó is.

3.4. A haza „az istenség képe a' földön”. Terjedelmi okokból itt csak utalni tudok arra, hogy a 19. század első felében megerősödik a halandó ember feletti isteni hazakép is. A természettudós, szerkesztő, író Vajda Péter, aki saját kozmopolita álláspontját Kölcsey hatására változtatta meg (az *Athenaeumban* lefolytatott vitáról S. Varga i. m. 441–60), a 30-as években (Herder nyomán) már azt hangsúlyozza, hogy Isten magaslátára ember nem emelkedhet: a korlátolt ember számára Isten és természet, a teremtés egyetemességét csak a haza képviselheti, ezért a haza „az istenség képe a' földön” (A haza, Ath. 1939, 46. szám, 753–61, S. Varga i. m. 446). Az istenség eszményi magaslátába emelt haza (gyakran a *haza* és *szent* szavak összekapcsolásával) több szép megfogalmazást is nyert, így ott van Vörösmartynak a haza és az emberiség dilemmáját feloldó sorában (*Legszentebb vallás a haza s emberség*; Pázmán), *A haza minden előtt* intelmében (Kölcsey, Emléklapra), Egressy Béni idézett *Bánk bán* áriájában (*Hazám, hazám, te szent magyar hazám*) vagy Deák Ferenc e mondatában: *első és legszentebb legyen előtted a haza* (Levél egy tanuló ifjúhoz).

4. A jelenkor hazafogalma: *Magyarország, az ország* ↔ *hazánk*

4.1. Ha nagyvonalakban igyekezünk megállapítani a 19. század hazafelfogásában a napjainkig bekövetkezett változásokat, mindenekelőtt magának a „haza” témának háttérbe szorulását kell kiemelnünk. A 20. század első felében a személyes vagy a közösséggel azonosuló szeretet megnyilvánulására szinte minden írótól, költőtől tudunk igazán szép példákat említeni (gondoljunk Ady, Babits, Radnóti költészetére), addig utódaik életművében ritkábban bukkanunk a hazához való viszonyuk egyértelmű megfogalmazására, sőt a fogalom tudatos megcsúfolására is születtek kísérletek. (Külön dolgozat tárgyát képezné az elszakított országrészek íróinak, költőinek hazaképe. A témáról vö. Balla D. 1998). Mindezek ellenére le kell szögeznünk, hogy a hagyományos hazafogalom kezdetektől jelen lévő elemei nem tűntek el végérvényesen irodalmunkból. A magyarság sorskérdéseivel talán a legtudatosabban foglalkozó Illyés Gyula szállóigévé vált verscímében (*Haza, a magasban*) ott van a hazát a szentséges, a magasztos szférába helyező gondolat, de ugyanebben a versben a személyes érzelmi kötődésre utaló kifejezést is találunk (*áll az én hazám már*). Az alábbi Faludy György-idézetben mind a jelző, mind az azonosuló attitűd a régmúlt idők öröksége: *s minden szavamban százszor látom orcád, / bús Magyarország [...] ó jaj nekünk, mi történt ennyi lánggal / és a hazánkkal* (Óda a magyar nyelvhez).

4.2. *Magyarország, az ország* ↔ *hazánk*. Végezetül tegyük fel a kérdést, fel tudták-e venni a versenyt kultúránk hazáról szóló tanításai (a haza közösség; szeresd hazádat; a haza szent) a globalizmus nemzetfelettségének eszméjével, illetve a közösséggel szembeni objektív, távolságtartó magatartásmódokkal és – nem utolsósorban – az ifjúság oktatásában bekövetkező törésekkel (vö. a nevelés irányultságának megváltozása, az irodalmi tananyagok elszegényedése).

A korábbi érzelmekkel teli hazafogalom leegyszerűsödését tényként kell elkönyvelnünk (a hagyományos jelzők, a ragaszkodás, szeretet kifejezései már csak citátumok formájában élnek bennünk), ahogy a személyes kötődésünk megvallására is ritkábban vállalkozunk, bár az, hogy a *hazám* szót nem leplezett politikai propaganda részévé lehet tenni, e meghitt viszony mély rögzülését valószínűsíti a közösség tagjaiban. A továbbiakban ezért én azt vizsgálom, mennyire van jelen a közösségi hazakép a ma emberének tudatában. A válaszadáshoz olyan nyelvi korpuszt választottam, amelyben legkevesbé várható a szerzői tudatosság: két földrajzkönyvben, valamint három újság Magyarországgal kapcsolatos cikkében kerestem az azonosuló közösségi, illetve a kivülálló, objektív attitűd nyelvi jeleit: az előbbieik közé a *hazánk* szót, a ’mi’ -t kifejező toldalékokat, valamint a *hazai* jelzőt, az utóbbiakhoz a *Magyarország, az ország* és a *magyar* szavakat soroltam. (A kilenc írás közös sajátja, hogy átlagközönséghez szólnak ismeretterjesztő céllal, tehát szerzőiket nem kötötték a tudományos stílus követelményei: a tankönyveknek már csak pedagógiai okokból is meg kell(ene) szólítaniuk a diákokat, a piacról élő újságok esetében pedig az olvasó érdeklődésének fenntartása létérdek.) Az 1. táblázat adatai azt mutatják, hogy a különféle források eltérő mértékben élnek a távolító és azonosuló alakzatokkal: a legnagyobb különbséget a kétféle forma alkalmazása között a Bora–Nemerkényi-féle földrajzkönyv egyes fejezetei, illetve a *Népszá-*

badság két cikke mutatja. Az azonosuló magatartás nagyobb arányára a *Magyar Nemzet*ben és a *Heti Válasz*ban találunk példát, de ugyancsak itt kerül a két érték leginkább közel egymáshoz. Mindebből óvakodnék egyértelmű következtetéseket levonni, annak eldöntése ugyanis, hogy a „Magyarországról” és „a magyarokról” szóló beszéd egyfajta objektív szakmai attitűd felvételének eredménye-e, avagy az újfajta közösségi viszonyulás jele, túlmutat a nyelvész kompetenciáján. Azt azonban biztosan kijelenthetjük, hogy a téma nemigen befolyásolja a kétféle magatartás arányát: a földrajzkönyvekben például az azonos tartalmú fejezetekben – népesség, közlekedés – egészen eltérő számokat regisztrálhattam. A Magyar Nemzeti Bank volt elnökével készült gazdasági, pénzügyi problémákról szóló interjú (Szabad rablás) a *Heti Válasz*ban a kétféle alakzat közeli arányának (9 : 11) köszönhetően azt sugallja az olvasónak, hogy Magyarországról, azaz hazánkról beszélget a két fél, míg a külügyminiszter asszony a vele készült beszélgetésben (*Népszabadság*, Nagyon is látható külpolitika) következetesen ragaszkodik a hivatalos, szakmai nyelvhasználatához, *magyar törekvésekről, érdekekről, Magyarországról* szól, és egyszer sem *hazánkról* (a két közösségi forma a riportertől származik).

1. táblázat: A távolító és az azonosuló-közösségi viszonyulás aránya néhány jelenkori forrás alapján

Források	Távolító alakzatok	Azonosuló alakzatok	A távolítás, közelítés aránya
Bora–Nemerkenyi 2004			
A népesség nemzetiségi összetétele, 66.	<i>az ország... (3)</i> <i>Magyarországon (2)</i> <i>magyarországi (1)</i>	<i>hazánk</i>	6 : 1
A foglalkozási szerkezet változása, 74.	<i>Magyarország... (3)</i> <i>az ország (1)</i>		4 : 0
Városaink funkciói, 87–8.	<i>magyar (1)</i>	<i>városaink (3)</i> <i>városhálózatunk</i>	1 : 4
Szőlőtermesztés, 144–5.	<i>a magyar... (3)</i> <i>az ország (2)</i>	<i>hazánkban (3)</i> <i>borvidék/ünk/eink</i> <i>boraink</i> <i>növényünk</i>	5 : 6
Magyarország közlekedési helyzete, 151–4.	<i>az ország (6)</i> <i>a magyar... (5)</i> <i>Magyarország... (2)</i>	<i>hazánk... (3)</i> <i>hálózatunk... (2)</i>	13 : 5
Nagy–Rugli–Udvarhelyi 2004			
Magyarország népessége, 81–2.	<i>Magyarország... (2)</i> <i>ország (1)</i>	<i>határainkon</i> <i>hazánk (2)</i> <i>nemzetiségeink</i> <i>alkotmányunk</i>	3 : 5

Források	Távolító alakzatok	Azonosuló alakzatok	A távolítás, közelítés aránya
Közlekedés, távközlés, 144–7.	<i>magyar</i> <i>Magyarország...</i> (3)	<i>vasúthálózatunk</i> (2) <i>közüthálózatunk</i> <i>közútjaink</i> <i>hazánk</i> (2) <i>járataink</i>	4 : 7
Településeink, 154–6.	<i>ország</i>	<i>hazánk</i> (4) <i>településeink</i> <i>városaink</i> (4) <i>falvaink</i>	1 : 10
Magyar Nemzet			
Tarthatatlan határidők, 2008. febr. 5.	<i>Magyarország...</i> (2)	<i>hazánk</i> (1)	2 : 1
A szomszéd kertje tényleg zöldebb, 2008. febr. 5.	<i>Magyarország...</i> (3) <i>magyar</i> (6)	<i>hazai</i> (5) <i>hazánk</i> (2)	9 : 7
Kis mennyiség, de nagy üzletet rejt, 2008. febr. 5.	<i>Magyarország...</i> (6) <i>magyar</i> (1) <i>az ország</i> (1)	<i>hazánk</i> (3) <i>hazai</i> (1) <i>olajkészleteink</i> <i>földgázvagyonunk</i>	8 : 6
EU-s források: csúszó pénzek, 2008. febr. 9.	<i>Magyarország...</i> (1)	<i>hazánk</i> (1)	1 : 1
Népszabadság			
Nagyon is látható külpolitika, 2008. febr. 1.	<i>Magyarország...</i> (7) <i>magyar</i> (5) <i>az ország</i> (2)	<i>álláspontunk</i> <i>minket</i>	14 : 2
Jókora késésben..., 2008. febr. 4.	<i>Magyarország...</i> (2) <i>magyar</i> (1)	<i>hazai</i>	3 : 1
Zimmer Feri haldoklik, 2008. febr. 9.	<i>magyar</i> (2)	<i>nálunk</i>	2 : 1
Heti Válasz			
Jönnek a csehszlovákok!, 2008. febr. 7.	<i>magyar</i> (3) <i>a magyarok</i> (1) <i>Magyarország</i> (3)	<i>hazai</i> (3) <i>nálunk</i> (1) <i>mi</i> (3) <i>T/1-es igealakok: 3</i>	7 : 11
Natura 2000 területek, 2008. febr. 14.	<i>Magyarország</i> (2) <i>az ország</i> (1)	<i>nálunk</i> (1) <i>vagyunk</i> (1)	3 : 2
Szabad rablás, 2008. febr. 14.	<i>magyar</i> (3) <i>Magyarország</i> (3) <i>az ország</i> (3)	<i>hazánk</i> (2) <i>nálunk</i> (2) <i>hazai</i> (2) <i>forrásaink</i> (1) <i>gazdaságunk</i> (1) <i>igei személyragok: 3</i>	9 : 11

5. A vizsgálatok kiszélesítésének lehetőségei

Tanulmányomban kísérletet tettem a szociokulturális aspektus alkalmazására egy adott téma nyelvészeti leírásában. Terjedelmi okokból két fontos időszakkal (a két háború közötti korról és a szocializmus 50 évével) nem foglalkoztam, a példák megadásában is önmérsékletet kellett gyakorolnom. Mindamellett világosan látom, hogy az adatfeldolgozás közben felvetődő kérdések további tüzetesebb kutatásokat igényelnének. Ezek közül néhány: a *haza* szó származékainak, az egyes alakok kialakulásának, terjedésének, esetleges visszaszorulásának kulturális üzenetei; a távolító, magasztos és az azonosuló, közösségi hazafogalom jellegzetességei az egyes korszakokban; a *hazával* azonos jelzőkön osztozó fogalmak köre a magyar nyelvben. Margócsy István például a magyar nyelvhez fűződő hasonlóan pozitív érzelmi viszonyra s a két szó közös jelzőire hívja fel a figyelmet (Margócsy 2007).

Noha a kultúra inherens tulajdonsága az állandó változás, a legtöbb közösség – önbecsülésből – értékeinek védelmével igyekszik ellenállni a neki nem tetsző vagy számára előnytelen külső hatásoknak. A *haza* fogalmának, a hozzá való viszonyulásunknak a tisztázása aktuális feladataink egyike, amelyben megvan a szerepe az egyes tudományágaknak, a politikának, a közösségi ethosznak, de az egyénnek is. A siker záloga ebben az esetben is a tudás: a jelenkor körülményeihez igazodó, az új kihívásoknak megfelelő hazafelfogást csak úgy tudunk önfeladás nélkül kialakítani magunknak, ha sajátosságainkat, másoktól való különbözőségeinket számba vesszük, megismerjük.

2. táblázat. A *haza* szó és származékai a szótárakban¹

Évszázad	Forrás	Adatok
15. sz.	Rotenburgi János deák magyar nyelvemstere, 1418–422, 44.	de patria et patriotis in germania: <i>hazankrol</i> es hazak belijekrewl Nemetországban
	Sermones Dominicales, 1456 k. II. kötet (Németújvári Gl.), 333.	patria coelestis (menyeý <i>haza</i>)
16. sz.	Guilerin-glosszák, 1510 k.	Patria: <i>hazaam</i> : das vatterland
	Murmeliuss-féle latin szójegyzék, 1533, 275.	Patria: Ein vaterland oder heima[t] do einer geboren ist: Embernek hazaia; Natale solum idem
	Pesthy Gábor, Nomenclatura Sex Lingvarum. Bécs, 1538.	B 4: <i>Hazankrol</i> ees <i>hazaⁿk</i> belijekrewl: Lannden vnd Leütten G 4: Patria: <i>hazaam</i> : das vatterlandt R 1: de patria ^{et} patriotis in germania: <i>hazankrol</i> es hazak belijekrewl Nemetországban: von den ende ⁿ in Teüschén lande ⁿ
	Görlitz-i Glosszák, 1585	Patria: Hazáám, földem

¹ Az adatokat nem betűhív formában idéztem.

Évszázad	Forrás	Adatok
17. sz. eleje	Szenczi Molnár Albert, Dictionarivm Latinovngaricum. Dictionarivm Vngarico-Latinum. Nürnberg, 1604	Hazá, Domúm Hazajabanlako, Indigena. Hazajaban meg jöt, Redux Hazanc, Patria Hazankbeli, Patrius, a. Hazátokbol valo, Vestras
18. sz. első fele	Pápai Páriz Ferenc, Dictionarium Hungaro-Latinum et Germanicum. Szeben, 1767, 129–130.	Haza: Patria. Das Vaterland, Heimath. Hazája embernek, a'hol jól vagyon dolga: Prov. Quoewis terra Patria, ubi benè est. wo es einem gutgehet da ist sein Vaterland. Hazájában-lakó: Indigena. ein Einheimischer. Hazájába meg-jött: Redux. Der wieder nach Hause kommen ist. Haza-járó lelkek Haza-jövetel Haza-jövetelnek igazsága Haza-menés <i>Hazánk</i> : Patria nostra. unser Vaterland, Heimath. <i>Hazánkbeli</i> : Patrius, a, um. vätterlich, das des Vaterlands ist. Házatokból-való: Vestras, atis der euren einer, der aus eurem Vaterland ist. Ház-földi: Idem. Ein Dach.
	Jambressich András, Lexicon Latinum, interpretatione illyrica, germanica et hungarica. Zagreb, 1742, 678–79.	Pättria, ae, f. Cic. <i>Domovina, otchevina, poroda meszto</i> . s. Vatterland, Geburtstort. <i>Hazánk, született földünk, haza</i> .
	Franciscus Wagner, Universae Phraseologiae Latinae Corpus...Linguis Hungarica, et Slavica locupletatum. Tyrnaviae, 1750, 910.	Patria... <i>Hazánk, honnyunk, földünk, országunk: Vaterland...</i> Patriam igitur relinquis? El bútsúzol tehát a te szerelmes hazádtól. So wirst du dann das Vaterland verlassen?
18. sz. vége, 19. sz. első fele	Cellarius Kristóf, Latinitatis probatae et exercitae Liber memorialis. 3. kiad., Pozsony, 1777, 498.	Patria, Vaterland Született <i>földünk, hazánk</i>
	Márton József, Magyar-Német és Német-Magyar Lexicon, vagy is Szókönyv, Első rész. Magyarúl németül. Bécs, 1807, 624–625.	Haza 1. született föld vagy Ország, mellyben születettünk... 2. a' Város, vagy helység mellyben születünk... Hazaárulás, Hazaáruló Hazaí, <i>mg.</i> der Bürger, Patriot, Landsmann. Hazafiság; hazafiúság, <i>mg.</i> der Patriotismus Hazavágyás, hazavágyódás, <i>mg.</i> die Heimsucht. A' hazavágyás bántja, er hat das Heimweh.

Évszázad	Forrás	Adatok
	Kresznerics Ferenc, Magyar szótár gyökérrenddel és deákozattal. Buda, 1831–32	Haza. Domum v. patria Haza-árulás; -áruló; -fi; -fiuság; -fiuságtalanság; -rontó; -szerető; -szeretőség; - törvényje; -vágtyás <i>Hazánk</i> . Patria nostra <i>Hazánk'</i> fia, Patrie nostrae filius 'lánya Patria nostrae filia <i>Édes hazánk</i> . Chara nostra patria <i>hazánkbeli</i>
	Magyar és német zsebszótár, Magyar- német rész. Közrebocsátá A Magyar Tudós Társaság. Buda, 1838, 512.	Haza Vaterland, die Heimath hazaárulás, hazaáruló, hazabeli, hazafi, ha- zafiság, hazafitárs, hazafiúi, hazafiúság hazai (új címszó) hazanyelv, hazaoltalmazás, hazarontó, ha- zaszeretet, hazátlan, hazátlanság, hazavá- gyás, hazavesztő
19. sz. második fele	Czuczor Gergely – Fogarasi János, A magyar nyelv szótára. Pest, 1862–74, 1484–6.	haza „Eredetere nézve egy a <i>ház</i> szóval...” Ottan kiindúla ajh ki Kolozsvárra, Fele útját mene, onnan visszatére, Hazájához tére” hazaárulás; hazaárulási; hazaáruló; hazabeli hazafájdalom; hazafi; hazafias; hazafiatlan → hazafiságtalan; hazafiság, hazafiságtalan; hazafiskodik → hazafiúskodik; hazafitárs; hazafiú; hazafiúság; hazafiúi; hazafiusit; hazafiúskodik; hazai; hazanyelv; hazaol- talmazás; hazaóltalmazás; hazarontás; hazarontó; hazaszeretet; hazaszerte; hazátlan; hazátlanság; hazavágy; hazavesztés hazavesztett; hazavesztő, hazarontó
	Ballagi Mór, A magyar nyelv teljes szótára. I. rész, Pest, 1867, 548.	Haza , fn. 1) minden emberre nézve az az ország, hol saját nemzete lakik; Magyaror- szág <i>az én hazám</i> ; Isten veled <i>hazám</i> ... (Eötv.) (km.) haza, <i>mostoha, magyar...</i> ; <i>édes ha- zánk szerelme</i> ; [...] 2) egy ember lakó emberek együttvéve; <i>fiat- tal haza, ifjúság; hazánk az utóbbi időben nagy haladást tett a műveltségben</i> ; [...] 3) helység, hol születünk, nevelkedünk; <i>az én hazámban más más a szokás</i> ... 4) a.m. ház; <i>fele útját mene, onnan visszatére hazájához (házához)</i> ; 5) á.é. <i>jobb haza, más haza, örök haza, mennyország; örökshaza, sir.</i>

Évszázad	Forrás	Adatok
		Haza-árulás... <i>Hazaárulási</i> , mn. -áruló, -beli; Hazafi, [...] <i>Hazafiság</i> , fn. -as mn. -atlan... -ságtalan. -társ... -ú, -úság; Hazafiúi; Hazafiús-ít... -kodik; Hazai; Haza-szeretet; Hazátlan; Haza-vesztés... -vesztett..., -vesztő
20. sz. első fele	Balassa József, A magyar nyelv szótára. I. kötet, Grill Károly Könyvkiadó Vállalata, Budapest, 1940, 302.	haza ¹ : [...] 1. Az ország, amelyben a nép, az egyén él, az otthona, amelyhez minden érzelme fűzi; <i>a mi hazánk</i> ... 3. Összetételek: ~ <i>árulás</i> , ~ <i>áruló</i> ; ~ <i>szeretet</i> hazafi; hazafias; hazafiaskod-ik; hazafiatlan; hazafiság; hazai; hazánkfia; hazaszerte; hazátlan
20. sz. második fele	A magyar nyelv értelmező szótára. Főszerk. Bárczi Géza–Ország László, III. kötet, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1965, 178–86.	haza 1. „[...] az az ország, ahol vki született, ahonnan származik, s ahol ált. él, amelynek népéhez tartozik, v. ahová tartozónak vallja magát” [...] a. Szük. Ért. Az a vidék, ahonnan vki származik; szülőföld... 2. (<i>vál</i>) Az ország lakosságának a történelem során kialakult szervezett, politikai, társadalmi, érzelmi közössége”. III. 178. hazaárulás; hazaáruló; hazafi; hazafias → hazafiasság; hazafiaskodik → hazafiaskodás; hazafiaskodó; hazafiatlan → hazafiatlanság; hazafiság; hazafiúi; hazai; hazámfia; hazaszeretet; hazátlan → hazátlanság

SZAKIRODALOM

- Balla D. Károly 1998. A hontalanság metaforái. *Forrás* 4: 86–92.
- Bañcerowski Janusz–Bárdosi Vilmos 2004. A „haza” fogalma a világ nyelvi képében. *Magyar Nyelvőr* 128: 1–10.
- Baranyai Decsi Csímor János 1958. *Adagiorum Graecolatinoungaricorum Chiliades quinque*. Bártfa.
- Bárdos Lajos–Werner Alajos (szerk.) [1988]. *Hozsanna!* Teljes kottás énekeskönyv. Átdolg. és bővített kiad. Szent István Társulat, Budapest.
- Bargiela-Chiappini, F. 2003. Face and Politeness: new (insights) for old (concept). *Journal of Pragmatics* 35: 1453–69.
- Bora Gyula–Nemerkényi Antal 2004. *Magyarország földrajza a középiskolák számára*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Brown, P.–Levinson, S. 1987. *Politeness. Some universals in language use*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Cieger András 2007. *Hazádnak... A hazaszeretet nagy képeskönyve*. Századvég, Budapest.
- Dávidházi Péter 1998. *Per passivam resistantiam*. Argumentum Kiadó, Budapest.
- Durkheim, E. 1915. *The Elementary Forms of Religious Life*. London, George Allen & Unwin Ltd.

- Éder Zoltán 1999. Szótáriródmunk történetének mostohagyermek. In: *Túl a Duna-tájon*. Mundus Kiadó, Budapest.
- Erdélyi Zsuzsanna 1976. *Hegyet hágék, lőtőt lépék. Archaikus népi imádságok*. Magvető Könyvkiadó, Budapest.
- Goffman, E. 1967. *Interaction Ritual. Essays on Face-to face Behavior*. The Penguin Press, Allen Lane.
- Hofstede, Geert 1997. *Cultures and Organizations*. McGraw-Hill, New York.
- Hsu, F. L. K. 1983. *Rugged Individualism Reconsidered: essays in psychological anthropology*. University of Tennessee Press, Knoxville.
- Iván Andrea 1999. A „haza” és a „család” szó nyelvi képe. Szakdolgozat, ELTE, Szláv és Balti Filológiai Intézet.
- Jobst Ágnes 2007. A mi mint a hatalom és a szolidaritás névmása. *Magyar Nyelvőr* 131: 29–46.
- Kertész Manó 1909. Szó- és szólásmagyarázat. *Magyar Nyelv* 6: 274.
- Kristó Gyula 2001. A nemzet a középkorban. *História* 3: 27–30.
- Makkai Ádám 2002 (szerk). *A csodaszarvas nyomában*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Margócsy István 2007. Égi és földi virágzás tükre. Holnap Kiadó, Budapest.
- Nagy Vendelné-Rugli Iлона–Udvarhelyi Károly 2004. *Földrajz az általános iskolák 8. évfolyama számára*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Nemesi Attila László 2000. Benyomáskeltési stratégiák a társalgásban. *Magyar Nyelv* 418–36.
- Nyomárkay István 1987. Jambrešić szótárának magyar anyaga. *Szlavisztikai tanulmányok. Emlékkönyv Király Péter 70. születésnapjára*. ELTE Szláv Filológiai Tanszék, Budapest.
- Pápai Páriz Ferenc 1767. *Dictionarium Hungaro-Latinum et Germanicum*. Szeben.
- Perjés Klára (szerk.) 2006. *Az én hazám*. Magyar Rádió Rt., Budapest.
- Péter Mihály 1991. *A nyelvi érzelm kifejezés eszközei és módjai*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Scollon, R.–Scollon, S. Wong 1995. *Intercultural communication*. Blackwell Publishers Ltd, Oxford. 129–34.
- Sík Sándor (szerk.) [1944.] *Dicsőség! Békesség!* 2. kiad. Szent István Társulat, Budapest.
- Szabó Zoltán 1942. *Szerelmes földrajz*. Nyugat Kiadó és Irodalmi Rt., Budapest.
- Szauder József 1963. Kölcsey Ferenc. In: Benedek Marcell (főszerk.): *Magyar irodalmi lexikon*, I. kötet, Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Szathmári István 2007. Mennyiben szolgálták Szenci Molnár Albert szótárai a magyar irodalmi nyelv (sztenderd) létrejöttét? *Magyar Nyelvőr* 131: 163–72.
- Szili Katalin 2003a. A magázás-tegezés lélektanáról. In: Hajdú Mihály–Keszler Borbála (szerk.): *Köszöntő könyv Kiss Jenő 60. születésnapjára*. Budapest, 366–70.
- Szili Katalin 2003b. A ki igekötő jelentésváltozásai. *Magyar Nyelv* 99: 163–88.
- Szili Katalin 2005. A be igekötő jelentésváltozásai I–II. *Magyar Nyelvőr* 129: 151–64; 282–99.
- Szili Katalin 2007. Az udvariasság pragmatikája. *Magyar Nyelvőr* 131: 1–17.
- Tönnies, F. 1971. *Ferdinand Tönnies on Sociology: pure, applied and empirical: selected writings*. University of Chicago Press, Chicago.
- S. Varga Pál 2005. *A nemzeti költészet csarnokai*. Balassi Kiadó, Budapest.
- Vekerdí László 1998. „...Honját a hazában”. *Forrás* 4: 88–96.
- Wierzbicka, A. 1991. *Cross-cultural Pragmatics*. Mouton de Gruyter, Berlin–New York.

SUMMARY

*Szili, Katalin***From 'our beloved motherland' to 'Hungary'**

Using cultural and socio-cultural criteria, this paper tries to capture the lesson that can be drawn from the use of the word *haza* 'country, motherland' and to trace the changes that it has undergone within the Hungarian language community. This is done by primarily linguistic methods, that is, the properties of that notion, its communal character, the existence of individual linkage or adherence to it, are determined on the basis of linguistic facts. Historically, the paper deals with three particular periods: first, the period that precedes the point at which the modern concept of 'nation' took shape, a period in which the individual's relationship to his country was first established (15th to 18th centuries); second, the consummation of the idea of 'motherland', a period that is still seen by many as the paragon of how to relate to one's country (first half of the 19th century); and third, the present day as a period of change. The processes going on at present with respect to the traditional communal notion of 'one's own country' are discussed on the basis of materials taken from geography schoolbooks and newspapers.

Stílus- és verssajátóságok egy „ronda” remekműben

Lőrinczki Lajos: Az én világképem. Győr, é. n. [2005], Marosi-Print Kft.

1. Szonettkoszorúkat József Attila óta többen is írtak magyarul. Szerdahelyi (1992: 654) Imre Flóra, Láng Éva, Markó Béla nevét említi.¹ Lőrinczki vállalkozása azonban a formát illetően túltesz mindezeket: 211 szonettet fűz egyvégtében egymáshoz úgy, hogy nemcsak az előzőt követő szonett első sora azonos az előzőnek utolsó sorával, és hogy ezek a vastagon szedett sorok tizennégy szonett után új, XV. szonetté állnak össze, hanem ezeknek a kiemelt mesterszonetteknek az első sorai összeolvasva tömören összegzik a szerző mondanivalóját. Ezt az összegzést előlegezett tartalmi kivonatként már a kötet elején megtaláljuk. A tizennégy szonettből álló ciklusok utolsó sora pedig az első sorral azonos. (Matematikai levezetésre is emlékeztet: *quod erat demonstrandum*.) Ennyire nagy zárt formát talán csak Dante tudott megszerkeszteni.

Mindez magában csak formai játék volna. De a szerzőnek súlyos mondanivalója is van. Az 1. szonettet bevezető tartalomjegyzékszerű vastag 14 sor is szonett: **Témasorok verse**. Tizennégy témacímet nevez meg egy-egy sor előtt, amelyekhez aztán további – igen egyéni, de a közösséget, a világot érintő – gondolatokat fűz. A 14 témacím: *Szabadság, Haza, Sors, Hit, Értelem, Munka, Művészet, Lélek, Szerelem, Család, Közösség, Élet, Háború, Jövendő*. A verseknek szinte mindegyik sorára jellemző a tömör mondatszerkesztés. Mindjárt az első sora így fest:

Szabadság **Apát-anyát (hitet-hazát) senki se választ.**

Itt még csak az önkényes helyesírás (kötőjelezés) a meghökkentő. A továbbiakban már a váratlan fogalomkapcsolás, a különböző stíluszintek keverése is azt mutatja, hogy a költő csak keresi a harmóniát, de nemigen találta meg. Az I. szonett második sorától már világkép rajzolódik ki:

*Döntöttek már az ős-idők, az ős-erők
az első tétova szívdobbanás előtt
felöled.*

A 14. sor az összegző mesterszonettben az elsőhöz kapcsolva emelkedett stílusú, komoly mondanivalót mutat:

¹ Markó Béla például 14 magyar költő jellemzését foglalta szonettkoszorúba: *Költők koszorúja* (Csak csend 2007, 90–7).

**Apát-anyát (hitet-hazát) senki se választ;
fűzik a földlakót nagy kényszer-istenek;**

E mesterszonett folytatása pedig:

**voksol a sokaság, néhányan döntenek;
a töke „dolgozik”: „pazar” jólétet áraszt.**

Az I. szonettben azonban vulgáris stílusba vált át:

*azt (itt melegen) ajánlom: a pampulád ne járad,
nyugissan dängubálj [...]*

A *nyugi* bizalmas használatú mondatszót az ÉKsz. 1972. regisztrálta először, ennek melléknévi származékát az ÉKsz. 2003. A három *s* a köznyelvi normától eltérő hangzást szembetűnően jelzi. A *dängubál* 'vesztegel' dél-alföldi tájszó. A MTsz. Baranya megyéből, az ÚMTsz. (1979: 948) ezenkívül Zentáról és dunaújvárosi előfordulásáról ad rá példát. (A szerző levélbeli közlése szerint ezt a spanyol eredetű szót dunai hajósok használták a háború előtt a bajai téli kikötőben veszteglő hajókon; anyja is élt vele: „Ne dängubálj a lábam alatt!”).

2. E stíluskeveredést – Madách emelkedett jambusaitól a bajai nyelvjárásig és akár Hofi Géza proletármodoráig – Lőrinczki múltja magyarázza. Többet tudunk meg róla az ő előző, kisebb verseskötnyéből (Lőrinczki 2001). E 30 szonettet tartalmazó könyvecske ajánlása:

Anyámnak
Nővéremnek
Odaátra

Keménytáblájának hátoldalán pedig három bekezdés foglalja össze hármuk életrajzát; ezekből idézhetjük:

„néhai Lőrinczki Adél született Budapesten kilencvenkilencben Nógrádból Divényből elszármazott mosónő-anya hozta világra »apa nélkül« Baján a Lelencből hamar házhoz adták [...]

néhai Lőrinczki Ilona huszonötben született a városka púpos-izsakos szódaskocsisától ötévesen ő is púpot növesztett a hátára széparcú jó lábú nyomorékságában is kapós nővé növekedett anya nem lehetett feleségnek nem kellett írói vénával verte meg a sors [...]

... Lőrinczki Lajos harmincnégyben érkezett mindenek ellenére fifikás lakatosmester fabrikálta balkézről feltörekvő nővér húzta-vonta hajkurászta negyvenötben neki változott nagyot a világ belőle »egzaltált« villamosmérnök sikeredett anyai mintára választott adekvát sorsú feleséget csak vénségére mászott ki a gödörből nem kívánczik vissza inkább szélbe szórátja porát a Sugovica fölött”

Ezekben a sorokban és ejtésmódot markírozó helyesírásában is tükröződik az ő lázadó, szabályokat jól ismerő, de többször tudatosan áthágó természete. Meg-

ismerte és szolgálta a szovjet kommunizmust, de csalódott benne. A 20. század végétével a demokráciából is kiábrándult. (Mindjárt a Szabadság c. 1. ciklus mottója: **Önkényuralomhoz elég egy keménykezű diktátor. Demokráciához rengeteg erőszakos idióta szükséges.**) Gyermekai révén hozzájutott annyi pénzhez, hogy szép formában, művészi rajzokkal kiadhassa versesköteteit. De nagy olvasottsága mellett is megmaradt benne a szegény ember proliszemlélete; Tersánszky Jenő forradalmisága él itt tovább. A társadalom mélyéről jött, akárcsak Nagy Lajos, József Attila vagy Sinka István.

Istentagadó gondolatai is születtek, de keresi az Istent. A VIII. szonett kezdetét idézhetjük:

A földön állj! Az égben – keresheted a támaszt.

A XIV. szonett pedig így végződik:

*Szabad vagy, ám ha jobban fokozza kedvedet:
próbahacc jáccani bumfordi barrikádost;
Látszólag (ők meg ők) lesik a kegyedet.*

*Zsigerből vághatod a forradalmi választ
(nem úgy van az, nem ám! a rosszabb egye meg!!):
apát-anyát (hitet-hazát) senki se választ.*

A második ciklus (*Haza*) mottója: *A honszeretet akkor a legnagyobb, ha az ellenfelek gyűlöletével párosulhat [...] Most már csak az a kérdés: ki a legveszedelmesebb ellenfél. Csak nemhogy a másik honi honszeretet?*

3. Egy-egy jó rímért beiktat nyelvjárási, argó vagy divatos idegen szavakat; a XX. szonettben:

*Köszönjél minden posztó-kabátos keselyűnek!
Pont arra születél, hogy furtonfurt veszíts;
Panelfy Striga néven vagy kóbor sót-meszidzs;*

csalárd csütörtökön vad kékparolisok lelúnek

Példa a *Sors* ciklusból egy alkalmi alliterációra (XXXV):

*Nagy nulla nélkül a teleirt füzet,
ha nyelvemet sehol sem ismerik, beszélük.*

A XXXVII. szonettben:

Damoklesz kardja függött fenyegetőn fölöttem.

Másutt (LIV.) a versforma és a rím kedvéért szavakat és ragokat torzít, tördel szét:

*A pénzecske magyar. Az árak uniósak.
Barátaim kihalnak. Csakis panasz kedem.
Bezon az én koromban a balszerencse jó csak.*

Meregyüvévaló, így ismétet getem:

Találkozunk olyan ritka vagy alkalmi szavakkal, amelyekhez külön magyarázó szójegyzék kellene: *freckos élet* (LXIII.), „*káidások*” (LXVII.); *a fákon vakszos hurma* vöröslík (LXXXVIII.). A *hurma* szót ’harmat’ értelemben ismeri egy moldvai csángó fiatalasszony Lészpedről; ez talán adat lehet az ismeretlen eredetű *harmat* etimológiájához. Másfelől valószínűbb, hogy török jövevény valamelyik román nyelvjárásban – bár Borbély Anna a magyarországi románban nem ismeri –, hiszen a török *hurma* datolyát jelent, és ez a jelentés jobban illik ide (ÚMTsz. 1988. II. 103: *elhurmál* ’elkoptat’, megint más szó).²

4. Az ember és a mindenség élménye itt-ott ódai magasságra emelkedik (LXXIII.):

*Magában érzi majd, magában érti meg
magamagát, miközben magából kifaragja
önkényes önmagát; megérzi, mi a rangja,
hogy Ember! értelemmel belakható sziget;*

*csillagfényű óceánban bátran megélni lett;
testében teljesül ki az Anyag nagy kalandja;
elméje diplomából a Mindenség harangja
bezengi zenezőval a szóatlan teret.*

De e szonettnek a végén egy vulgárisabb szó úgy hat, mint a fricska:

*Picik! a nózitok előtt feszíti szét
a véges értelem a végtelen világot.*

A marxista dialektikán nevelkedett költő másutt is tömören vázolja az ellentétek ellentmondásosságát és egységét. Ezt ki is fejtí a *Hit* ciklus mottójában:

*A hitetlen, ha jól belegondol, úgy érzi, hogy ő tulajdonképpen hívő lélek;
a hívő, ha jó mélyre néz magába, úgy találja, hogy ő inkább hitetlen. Hit és hitetlenség egyazon lélek.*

² Lőrinczki levélbeli magyarázata szerint *freckos* a kutya fenéke (húzza is a talajon), *káidások* az al Káida emberei, a *hurma* pedig datolyához hasonló gyümölcs, Grúziában találkozott vele, Baján is előfordul boltokban.

E ciklus kezdő és végső sora mégis a hité:

Helyes utadra lelsz, ha konok hit vezérel.

A *Művészet* bevezető mottója is a világ ellentmondásosságának nyelvi tükrét, az oximoront sugallja:

A művész nem igazi veszedelem, és milyen bájos ez a faramuci fogalmazás, de minden érdekelt pontosan tudja, hogy az igazi művész nagyon is igazi veszedelem, mert igazat mond, sőt: igazit mond, s ez által igazít a világon. És ki nek jó az?

(Ezek ugyan prózai sorok, de lehatolnak a szavak gyökeréig, a toldalékok jelentésmódosító árnyalataiig a szójátékos szófűzés által, amely talán egy Tamásinovellára is céloz: *Igazítás a világon.*)

Ettől a művésztől trágár szavak sem idegenek. Beleillenek a szépség és a ronda valóság szembeállításába, például a 2004-ben írt XCIX. szonett kezdő versszakai:

***Hitünkben György és Szent a hellén látomás. –
Nem élünk Ázsiában, fekete Afrikában:
Az öreg kontinensen feldúlt Szrebrenyicában
kiművelt nemzetek gyalázata a gyász.***

*(Kis szírszar színpadon viritson jól a máz;
Liszt lelke legyen ott a zengő zongorában;
kövessen Dürer, Brueghel a festők rangsorában;
ragadjon el korán a baudelaire-i varázs...!?)*

Vagy a szódás kocsist felemlítő C. szonettben:

felénk se nézett, csak... ha rájött a baszás.

Inkább érdemes a ciklust záró CIV. szonett befejező sorait idézni:

***de otthon, éjjelente, egyetlen vigaszom
a kincses képzelet e riherongy világon.***

Lőrinczki sokoldalú tájékozottsága néha meglepő felfedezésekre vezeti az olvasót. A materialista alapszemlélet olykor találkozik, máskor ütközik régi mitológiákkal vagy újabb vallási tételekkel. Például a CIII. szonett többet mond annak, aki felismeri a Gilgames eposzra utaló neveket:

***Vesztett varázsdobért ment Enkidu a vad
Irkalla szentélyéhez, de én csak menni láttam.
Sok ezer éven át sirattam, visszavártam,
de Ninazu szülője kegyelmet sosem ad.***

A *Lélek* ciklus bevezető sora a témazáró CXX. szonettben úgy ismétlődik:

**Az ötödik erő, a legnagyobb: a lélek,
az én- és öntudat, a Nagy Megismerő.**

A *Szerelem* ciklusban együtt van testi mélység és lelki magasság:
CXXI.:

Kis testiségről szóljon szép, szabadszáju ének!

[...]

**Hu-hú! hogy meglepett: a puncsi perzsel, éget!
Örökre eleven az első, továtűnt
szeretkezés tüze.**

A mesterszonett (CXXXV.) ellenben:

**Nem bombanőt imádok, de hű fehércselédet,
a régimódi asszony maga a szent család,
az édes érzélem, a rend, a tisztaság.
Minden bötűje áldott az anya-nő nevének.**

A *Család* ciklust azzal vezeti be, hogy a feleség vagyoni jogi fogalom. – Alig örvendhetett a szép családi életnek; közbeszólt a történelem 1956 végén (CXLI.):

**Reményem, pályaívem korán derékba tört.
A boldog utca még javában tündökölt.
Aztán a népnek is... A színe-java ment el.**

**„Köszönet” Nyikita - Így ... mentegethetem
fogantatáskor elszúrt „kétpályás” életem
a remekül bevált piáros módszerekkel.**

A *Közösség* is tele van a kiábrándulás reflexióival. A CLIV. szonett második versszakában az első sor *pláne* 'érdekesség' főneve magyarázza az igen homályos, alig érthető második sort:³

**Egy szikra pláne sincs a lapos közhelyekben.
A bajnok porfogó, a könyv épp tetszhalott.**

Jól érthető képpel kezdődik a befejező versszak:

**Odafenn rángatják a „bábos” madzagot.
Egymás belét kiontjuk majd mi ketten:
velünk az egyik isten harcol a másik ellen.**

³ „Lapos közhely már, hogy állandóan a KÖNYV kimúlását emlegetik. Tetszhalott: a TV, a komputer, a mobil más minőség, nem versenytárs.” (Lőrinczki utólagos magyarázata.)

Az *Élet* ciklus bevezető gondolata szerint a költő nem talált megoldást az alapvető dialektikus ellentmondásra: „Isten öröktől fogva létezik, mondják a teológusok. Az anyag öröktől fogva van, és mindent maga csinál, mondják a természettudósok. Érthető módon kibékíthetetlen az ellentét közöttük.”

A további részletek a helyesírásban is mutatják az ellentétek egységét. A CLXX. szonett kezdő és végső sora:

Mongyák a balga népek: az élet keserédes.

[...]

Két összenőtt iker a bánatésderű.

A CLXXIII.-nak a végén azonban az ellentét talán félreértésből eredhet:

Az élet virulens. Mindenből élet árad.

Hiszen a *virulens* annyi, mint ’mérgező, fertőző’ (csak hangalakja emlékeztet *viruló*ra). Erre nyelvművelőink többször is figyelmeztettek, értelmező kéziszótáraink is helytelenítik az ilyen értelmű használatát, de az idegen szavak szótárai (Bakos 1974²: 898, 1989⁹: 898; 1994: 826; 2002²: 701; Tolcsvai Nagy 2007: 1078) minősítés nélkül közlik 3. jelentéseként: ’életképes’.

A *Háború* piszkos és ijesztő borzalmait nem idézném bőven, csak néhány jellemző példával, így a CLXXXII. szonettből:

[...] *a szomszéd bejött és kirabolt;
röhögve kiabálta: „Szaladj, papó, jelents fel!”*

*Az utca hadszíntér: begazolt civilekkel;
kilesnek, átrohannak: a roncsokat, a holt-
akat csak átugorják; szerezni kell: sofort!*

Folytatása, a CLXXXIII.:

Nagyváros, csonka házak, lőréses, sehol ember;

[...]

*kimustrált villanyoszlop hever az úton, el kell
sodorni; könyvesbolt? fekete pernye száll
az oszlopok mögül; roncsolt rézcső pisál
tejjéle folyadékot;*

Érdemes még a CLXXXIV. szonett befejezésére figyelni, amelyet egy magyarázatra szoruló furcsa szó – Lőrinczki sem tudja, honnan veszi, de él vele ’megdögölt, meghalt’ értelemben – és egy sorvégi megszakítás tesz különösen rondává:

*Kimurdelt, lakhatatlan a „vértelen” mega-
polisz. Van róla bennem kép, fotográfia:
az úttest beszakadt, hosszú, bélsáros árok.*

A *Jövendő* (14. ciklus) bevezetése egy ironikus szójáték (Hofi stílusában):

*Fennmarad ez a világ?
Mé, fenn van?*

5. Ez a könyv nem csak szonettekéből és bevezető mottókból áll. Minden szonett alatt apró szedésű verzális betűk sora látszik díszítésül, de ha jól megnézzük, egy-egy magvas mondást találunk közéjük rejtve (hasonlóan a tévéképek alatt olykor megjelenő hírközlésekhez). Vannak köztük aforizmák, néhol csak egy-két szó, hely- vagy időpont-jelölés, itt-ott közmondás, idézet különböző nyelveken (angol, magyar, latin, német, olasz, francia, görög, norvég, orosz). Például a VIII. szonett alatt, amelynek két sora szomorú történelmi adatot említ, kiábrándulást jelentő utolsó sora után rejtve olvasható a hitelesítő pontosítás:

*Emlékszünk még, hogy dúlt a jogos népharag:
a lila századost körúti fára húzta*

[...]

Oly réges-rég nem élsz már szabad ég alatt

1956 OKTÓBER 25 ARADI UTCA SAROK

A XXIV. alatt, amelyben ilyen sorok vannak:

*Volt három épeszű, harmincezer habókos
királyunk (többet ért az ablakos, a drótos).
Két háború között, harmad-hazában mert-*

em mégis megfoganni (anyám nagy bánatára).

ezek a nevek:

KÖNYVES KÁLMÁN HUNYADI MÁTYÁS KÁDÁR JÁNOS

A munkáról szóló LXXIX. alatt: ONAR EK DIOSZ ESZTIN. (Hátrább következő felsorolás szerint: Homérosztól; magyar fordításban: 'Hiszen Zeusztól van az álom'.)

A CI. szonett utolsó sora alatt pedig:

igyekszem hinni, hogy szellemem szabad.

CREDO QUIA ABSURDUM

A *Család* ciklust kezdő CXXXVI. szonett második versszaka az idegen nevek kiejtés szerinti írására is példa, de egyben folytatása a bemutatkozásnak:

*Nagy jómadár vagyok, megverten sói szemmel,
picurka Dzsódzs Börnárd: egy „tollas” hárpia!
Oroszban „...szkij”-nek hívtak. A nevem tiszta lengyel
az ő fülükben. Csíptem. A pápa – Wojtyła.*

A sólyomszembről Bernard Shaw jut eszébe, a madárról a *toll* kétféle jelentése. A családra pedig, amely e ciklus címe és témája, a lap alji reflexió céloz:

JE VOIS LE BON PARTI MAIS JE SUIS LE CONTRAIRE

A kötet végén ott találjuk e versalírások (mint mögöttes gondolatok) gyűjteményét, az idegen nyelvűek értelemszerű fordításával, szerzők megnevezésével. Az említett példa esetében:

(Regnard)

Látom a jó irányt, s megyek ellenkezőleg.

Itt-ott maga is szerepel szerzőként.

6. Lőrinczki nagyszabású kötetét tudatos készülődés és két megjelent könyve előzte meg. Előbb egy vaskos piros könyvet jelentetett meg, több mint 480 oldalon csupa aforizmával, Nietzsche aforizmái helyett életszerűbbekkel (Lőrinczki 2001a). Sorszámozta őket, de az utolsó, 5775. szám nem jelenti azt, hogy a könyv ennyit tartalmaz, mert a megfogalmazott sziporkák közül „százakat, ezreket kiszuperált a Nagy Külső Kontroll, a Pénz, a kiadási költség” – mint bevezetésében írja. Amit pedig fogalmazásmódjáról ír, az nagy verseskönyvére is áll: „ezt a könyvet egyértelmű szókimondás, kétértelmű homályosság egyaránt jellemzi.”

A gondolkodó ember után pedig megmutatkozott a játszó (gondolatokkal és formákkal játszó) ember: ugyanebben az évben jelent meg már említett könyvecskéje (Lőrinczki 2001b). Kettős szonettkoszorúvá formálva szegénysors, cseléd-sors úgy válik képekké ezekben a versekben, hogy az 1977 óta kísérletező szerző közben áttanulmányozta Tóth Árpád összes verseit, Babits Mihály és Szabó Lőrinc Baudelaire-fordításait, Gáldi László verstani könyvét. Ügyelt a jambusok tisztaságára és a sormetszetre. Verselése többnyire a Tóth Árpád-féle mintát követi, arányosan, de némi szabadossággal váltogatva az alexandrinus és a nibelungi sorokat. Az áthajlás (enjambement) kezelésében mintáinál is merészebb; már itt is előfordul olyan szóátvágás, mint *remény//telen*. Tóth Árpád ilyen nemigen engedett meg magának. – A hangütő kezdet azonban itt is szép, értelmes metszetű nibelungi sorokkal indul:

*Kenyérre pénz, öröme ok és remény alig volt,
alig adott a föld krumplit, kukoricát.*

Egyik volt tanítványom, Molnár Imre író (s egy ideig a Tinódi könyvkiadója), aki már többkötetnyi versét, versfordításait – részben Katona Tamással együtt – és prózai írását kiadta, és a Kodolányi János Főiskolán a műfordításról tartott előadásokat, így nyilatkozott, amikor belenézett Lőrinczki verseibe: „Ez költő.”

Ez a költő újabb nagy könyvében egyesítette verselési tudását és gondolatgyűjteményét. Művésze – leányának közreműködésével – a könyvszerkesztésnek is. Sok undokságot rondán ábrázol (mert a világ is tele van ijesztő szörnyűségek-

kel és szabálytalanságokkal), de az egész mű mégis mély esztétikai hatást kelt, vizuális élményt is ad, és elgondolkoztat. Nem olvasható egyfolytában végig a sok objektív igazságot is tartalmazó gondolat, bosszantó szabálysértés és a nem kevés rejtélyes célzás miatt. Volt már olyan olvasója, aki még sokszor akarja a kezébe venni, és többször idézne is belőle.

SZAKIRODALOM

- Bakos Ferenc 1974. *Idegen szavak és kifejezések szótára*. Főmunkatárs Fábrián Pál. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Bakos Ferenc 1989. *Idegen szavak és kifejezések szótára*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Bakos Ferenc 1994. *Idegen szavak és kifejezések kézis�ótára*. Főmunkatárs Zigány Judit. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Bakos Ferenc 2002. *Idegen szavak és kifejezések kézis�ótára*. Vezető szerkesztő Csábi Szilvia. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Csak csend 2007. = CSAK CSEND NE LEGYEN – Határainkon túli költők az anyanyelvről. 1992–2007.² Szerk. Dömötörné Horváth Erzsébet, Gecsei Kolos, Szívósné Vásárhelyi Zsuzsanna. Kazinczy Ferenc Gimnázium és a Palatia Bt. [Győr].
- ÉKsz. 1972. = *Magyar értelmező kézis�ótár*. Szerk. Juhász József, Szőke István, O. Nagy Gábor, Kovalovszky Miklós. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- ÉKsz. 2003. = *Magyar értelmező kézis�ótár*. Második, átdolgozott kiadás. Főszerk. Pusztai Ferenc. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Lőrinczki Lajos 2001a. *Jus murmurandi*. Dabas Jegyzet Kft., Dabas.
- Lőrinczki Lajos 2001b. *A kor és mi hárman kettős szonettkoszorú*. Dabas Jegyzet Kft., Dabas.
- Lőrinczki Lajos [2005.] *Az én világképem* avagy világos beszéd. Marosi Print Kft., Győr, (é. n.)
- MTsz. = *Magyar tájszótár* 1. 1893; 2. ö-zs 1897–1901. Szerk. Szinnyei József. Budapest, Hornyánszky Viktor
- Szerdahelyi István 1992. szonettkoszorú. *Világirodalmi lexikon* 14, 652–4.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2007. *Idegen szavak szótára*. Osiris Kiadó, Budapest.
- ÚMTsz. = *Új magyar tájszótár* 1. 1979. A–D; 2. 1988. E–J. Főszerk. B. Lőrinczy Éva. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Elekfi László

SUMMARY

Elekfi, László

Style and versification features in an “ugly” masterpiece

A not-yet-famous Hungarian poet, Lajos Lőrinczki, has published a huge composition of “sonetti a corona” entitled “My Concept of the World”, 14 sonnets in each cycle, such that the fourteenth line of each of the 211 sonnets is repeated as the first line of the next. Each cycle of 14 sonnets covers a different topic. The prefixed list of topics is also a kind of sonnet; the titles are as follows: Liberty, Homeland, Fate, Faith, Sense, Work, Art, Soul, Love, Family, Community, Life, War, Future. The terse sentences convey grave thoughts and worries about whether humans are free or predestined; or whether God exists. Similarly to Marxist dialectics, the poet forces the issue

of the immanently contradictory nature of the world; he respects art but takes it to be mere superstructure. In his style, we find a mixture of levels ranging from obscenity to ode-like solemnity. Ugly realistic portions refer to events of the second world war and of the year 1956.

The poet, disappointed in his former grand ideas, having served the Soviet system as a former engineer, and having had wide-ranging literary education in several languages, offers background reflexions on the topics of his poems in hidden lines.

Verseggy nyelvi-stilisztikai nézetei Értekezés a Szentírás magyar fordításáról... című utolsó munkájában*

1. Előadásomat egy szubjektív megjegyzéssel kezdem. Készséggel vállalkoztam ennek az előadásnak a megtartására, mert Szurmay Ernő kedves barátomat köszönhetem vele, akinek elsősorban az érdeme Verseggy Ferenc latin nyelvű munkáinak magyarul való megszólaltatása, aztán az *In memoriam Verseggy Ferenc* címen megrendezett konferenciák sora, illetve az ilyen című kötetek megjelentetése, egyáltalán a Verseggy-kutatás és Verseggynek szülőhelyére, Szolnokra való igazi „hazaköltöztetése”. Sietek azonban mindehhez hozzátenni, hogy a kiváló irodalomtudós és igaz barát Szauder József indíttatására, valamint éppen Szurmay Ernő és a szolnoki konferenciák hatására vált kedvenc kutatási területemmé Verseggy Ferencnek rendkívül sokoldalú s benne különösen stilisztikai munkássága.

Első kérdés: miért választottam ezúttal Verseggynek *Dissertatio de versione hungarica Scripturae Sacrae...*, magyar nyelvű kiadásában: *Értekezés a Szentírás magyar fordításáról* című munkáját? Azért, mert a Káldi-féle bibliafordítás bírálata Verseggynek utolsó, de a korábbiakhoz hasonlóan nagy akarással megírt és mindenekelőtt összegező munkája, amely Budán a magyar Királyi Egyetem betűivel 1822-ben, Verseggy elhalálzásának évében jelent meg. A magyar nyelvű változat pedig Bartha Lászlóné, Borók Imre és Győri Gyula Jász-Nagykun-Szolnok megyei latin szakos tanárok fordításában, továbbá ünnepeltünk, Szurmay Ernő szerkesztésében – én még hozzátenném: az ő indíttatására – 1987-ben, a költő és nyelvtudós születésének 230. évfordulójára Szolnokon látott napvilágot. Magam ez utóbbi, magyar nyelvű változatot használtam, az eredeti latin szöveget csak akkor néztem meg, ha valamiben bizonytalan voltam. (A magyar nyelvű szöveget a későbbiekben röviden csak így jelölöm: *Értekezés.*)

2. Hogyan jött létre Verseggynek a Káldi-bibliát vizsgáló és javító értekezése?

Verseggy – érthetően – kezdettől fogva vonzódott a bibliához, a minden tekintetben pontos és érthető bibliafordításhoz. Bibliai vizsgálattal kezdte 1773-ban tudói pályáját, és – mint már utaltam rá – azzal is fejezte be. Az értekezéshez (teljes latin címén: *Dissertatio de versione hungarica Scripturae Sacrae cui specimen correctae atque ad Vulgatam exactae versionis una cum momentis exegetico-*

* Előadásként elhangzott a Magyar Irodalomtörténeti Társaság és a Verseggy-kör által Szurmay Ernő tiszteletére rendezett Toldy Ferenc-díj átadási ünnepségen, Szolnokon 2002. április 15-én.

philologicis emendationum, in traductione Káldiana instituendarum, subjunguntur. És magyarul: *Értekezés a Szentírás magyar fordításáról, amelyhez a helyes és a Vulgáthoz igazított fordításnak mintái csatlakoznak azokkal a javításokat alátámasztó exegetikai filológiai érvekkel együtt, amelyeket a Káldi-féle fordításban kell végrehajtani*) Verseghy – mint Szörényi László alapos keletkezéstörténeti tanulmányában (Szörényi 1983) utal rá – már 1819 nyarán elkészítette a Genézisből hús fejezet próbafordítását. Tudniillik a 19. század elejére a Káldi-biblia utolsó, harmadik, 1782-es kiadása már egyáltalán nem állt rendelkezésre, ezért a katolikus egyház vezetői, sőt Ferenc király is szorgalmazták, hogy új fordítás vagy a régi kiadásnak ortográfiaileg és stilisztikailag javított változata jelenjék meg. Verseghy főleg Rudnay Sándor primás javaslatára még elmélyültebben foglalkozott a bibliafordítás elvi kérdéseivel, és lelkesen – továbbá megfelelő tudományos indokolással – javította a Káldi-biblia értelmi, stilisztikai és helyesírási tévedéseit, bírálva az eredeti nyelvek alapján még a Vulgátát is. Sok huzavona után így jelent meg az Egyetemi Nyomda gondozásában 1822-ben a jelzett értekezés. Verseghy egészségi állapota azonban ekkorra egyre rosszabbodott, decemberben meg is halt. Még szeptemberben ugyan összeült a szent nemzeti zsinat, de – mint Szörényi László kutatásai bizonyítják (Szörényi 1983: 50–1) – Verseghy művét a bibliafordítási bizottság napirendjére sem tűzte.

A mű – magyar nyelvű változatában – a következőket tartalmazza. Verseghynek Rudnay Sándorhoz, megbízójához szóló rövid ajánlása után a szerző a régi magyar bibliafordításokat jellemzi (1–7; a továbbiakban a pusztán számnév mindig az *Értekezés* lapszámát jelöli), majd Káldi fordítását bírálja (7–17), ezután szól az új kiadású biblia kívánatos helyesírásáról (17–23) és a Káldi-fordítás három kiadásáról (23–32). Ezeket követik az úgynevezett minták, azaz párhuzamosan Káldi szövege és a Verseghytől javított változat, továbbá a javítások tudományos indokolása. A minták így következnek: a *Teremtés könyvéből* (32–142), a *Jób könyvéből* (143–64), a *Zsoltárokból* (165–223), a *Példabeszédekből* (224–52), *Ézsaiás próféta könyvéből* (253–83), *Máté evangéliumából* (284–313), az *Apostolok cselekedeteiből* (313–36), *Pál apostol leveleiből a rómaiakhoz* (337–55), végül a *Jelenések könyvéből* (355–67). A munkát A mű tanulsága című rész (368–74), illetve azon helyesírási esetek, ragok, képzők, szavak és mondattani jelenségek közötti különbségek áttekintése zárja, amelyek e műben és főleg a Tsétsit követő íróknál megtalálhatók.

3. Előadásom célja kettős: bemutatni – mindenekelőtt a valójában összefoglaló jellegű *Értekezés* alapján – Verseghy nyelvi-stilisztikai nézeteit, továbbá kitérni arra, hogy Verseghy e művével mennyiben járult hozzá a magyar irodalmi nyelv (mostanában inkább: sztenderd) kialakulásához.

Először lássuk Verseghynek az elméleti háttér felé mutató, elvi vagy elvibb jellegű legfontosabb megállapításait, mondhatnánk tételeit.

a) Verseghy ebben a művében is igazi filológusként mutatkozott meg, „... arra törekedtem – írja a primásnak szóló ajánlásában (XI.) –, hogy a források (a héber és a görög szövegek, valamint kiváló német bibliafordítások stb.) szorgos összevetésével, a szótárak és egyéb segédeszközök felhasználásával – olyan művet alkossak, amely erőimnek arányosan megfelel.” Aztán mindig hivatkozik korábbi mun-

káira: az *Analyticae Institutionum Linguae Hungaricae* című műre, a *Feleletre*, a latin, német és magyar nyelvű *Grammatica Hungaricára* és más iskolai tankönyveire. Egyébként Verseghyt nyelvi vizsgálódásaiban mindig az elmélet vezette, itt különösen Herder tanaira épített (vö. részletesebben Szörényi 1988). És igyekezett mindig végére járni minden felmerült kérdésnek. Megjegyzem még, hogy munkásságát amúgy is a sokoldalúság jellemezte: jártas volt a nyelv- és irodalomtudományban, a filozófiában, az esztétikában, az ének- és zenetudományban, sőt a politikában is, de munkálkodott a történettudományban, a néprajz területén, valamint írt állatorvosi értekezéseket is.

b) Verseghy a fordítás legfontosabb követelményeinek a pontosságot, az érthetőséget és az élvezetességet tartja (amint írja: „hogy simán és kellemesen hatolhassanak a lélekbe” 370). Mindehhez – folytatja – alkalmazkodni kell a szabályosságokhoz. Egyébként természetesen elveti a szó szerinti fordítást, „ezek nemcsak nem érthetőek – állapítja meg (368) –, hanem nevetésre is ingerelnek”. Nagyon jól látja aztán a következőket: „...az emberi nyelv egyáltalán nem elszigetelten hangoztatott szavakból áll”; a szavak „a nyelvnek csupán az élettelen testét alkotják, a nyelv lelke – hozzáteszem: mint később Arany János is megfogalmazza – a mondat” (368, vö. még 5–6). Verseghynél aztán az érzelmesség, az érzelmek is hangsúlyt kapnak, és ezzel már mintegy előre mutat Charles Ballynak, a funkcionális stilisztika megalapítójának az affektivitáson alapuló stilisztikai felfogására.

c) Verseghy többször említi nyelvünknek és általában a nyelveknek bizonyos, rájuk jellemző sajátosságait, amelyeknek az érvényesítésére különösen fordításban ügyelni kell. Az *Értekezés* 8. lapján például ezt írja: „...mint minden emberi nyelvnek, a hazainak is vannak bizonyos eredeti sajátosságai.” A 10. lapon meg ezt olvashatjuk: „A magyar nyelv nemzeti tulajdonságához nagyon hozzátartozik az időök sajátos használata”, majd a jövő jelentésű magyar jelen időt hozza fel példának.

Magam Bárczi Géza *Anyanyelvünk magyarsága* című, 1956-os értekezésének a hatására (akkor még nem ismertem Verseghy gondolatait) *A magyar stilisztika útja* című 1961-es munkámba (Szathmári 1961), majd a 2004-es *Stilisztikai lexikonba* (Szathmári 2004) felvettem *A magyar nyelv sajátosságai* címszót, és így írtam körül: „...ezek nyelvünknek főként olyan szerkezeti vonásai, amelyek megtalálhatóak ugyan egyenként egyes más nyelvekben is, de egyfelől kevés nyelvben, s azokban sem olyan mértékben, mint a magyarban, másfelől e vonások együtt és olyan módon, mint a mi nyelvünkben, sehol másutt nincsenek meg” (Szathmári 2004: 139). A továbbiakban hét sajátosságot soroltam fel. Többek között azt, hogy a magyarban a logikailag és grammatikailag egybetartozó szavak összefüggését nyelvtani eszközökkel is kifejezzük (pl. „a városnak a századok során sokszor leégett, de mindig újra felépülő utcája”). Aztán említettem a személyes jelleget, valamint a konkrétságot, és így tovább.

Tulajdonképpen ide tartozik Verseghynek a magyar nyelv aktív voltáról és az igeközpontúságról tett megjegyzése. Szörényi László ugyanis Verseghynek egy hiányosan megmaradt írásához, a Jób-fordításához fűzött megjegyzését idézi: „Kerüli a Magyar Poéta – írja Verseghy – még az olyan igéket is, mellyek inkább szenvedők, mintsem művelők, foglalatostokók...” (Szörényi 1988: 71, de vö. még 70–2, 75). Vagyis jó érzékkel vette észre Verseghy, hogy a mi nyelvünk valójában úgyne-

vezett aktív nyelv: az elvonatkoztatott, szenvedő formákkal szemben inkább a konkrét, cselekvő változatokat kedveli.

d) Verseghy *Értekezésében* gyakran emlegeti a biblia szépségét, és azt, hogy lefordítása ennek következtében költői stílusesszközöket kíván. Szörényi László idevágó tanulmányában így utal erre: „Verseghy Herder nyelvfilozófiája és esztétikája nyomán alakította ki a bibliának mint költészetnek, tehát költőileg fordítandó szövegnek az elméletét” (Szörényi 1988: 73).

Szörényi rámutat arra is, hogy Verseghy tud a paralelizmus elméletéről, „amelyet – Lowth nyomán – Herder képviselt a legnagyobb súllyal” (i. m. 73). Egyébként majd szintén az angol hebreista Robert Lowtht követve Arany János elemezte a párhuzamos verselést a 19. század ötvenes éveiben gondolatritmus néven, de már előbb szolt róla Verseghyn kívül Földi János, Csokonai és Batsányi is. Magam így határozta meg a nemsokára megjelenő alakzatlexikonban: „a párhuzamosság ugyanazon vagy bizonyos fokig eltérő szintaktikai szerkezetet követő és hasonló jelentésű két vagy több, egymás utáni mondat, tagmondat, szószerkezet”. És eredetéről ezt írtam: „minden bizonnyal az ember ismétlő, utánzó, továbbá nyomatékosító, kiegészítő és javító készségében kell keresnünk. Egyébként a paralelizmus univerzális jellegű két értelemben is: minden nép költészetében és szinte valamennyi műfajban ott találjuk. Különösen fontos szerepet játszott és játszik a primitív népek szertartásénekeiben, bájolóimádságaiban, de áthatja a teljes népköltészetet, a szakrális szövegeket, és megjelenik a görög–latin irodalomban, az udvari költészetben, a reneszánsz versben és prózában, a barokkban, egészen napjainkig, tehát a mai költészetben és prózában is. Ilyenformán nem idegen a szónoki beszédben, a tudományos stílusban és az újságírói nyelvben sem.” Szörényi Verseghynek a bibliafordításbeli költői nyelvére és benne a paralelizmusra a 41. zsoltárt idézi (Szörényi 1983: 52–3).

4. Megalapozottan nevezte Szörényi László Verseghy *Értekezését* hatalmas és nagyszerű vállalkozásnak. Tudniillik „elavultnak ítélvén a XVII. század elején készült Káldi-féle fordítást, a korszerű tudomány és esztétika eszközeivel fölvertelve új magyar bibliát akart adni az olvasó kezébe” (Szörényi 1987: VIII), és ezzel együtt elősegítette a magyar nyelv teljesebb kiművelését, valamint egyengette az irodalmi nyelvvé egyesülés útját.

Induljunk ki abból, hogy az irodalmi nyelv, sztenderd egy-egy nyelvnek a többi használati formán (a nyelvjárásokon, az úgynevezett szociolektusokon stb.) felül-emelkedett, fő vonásaiban egységes, normatív és eszményi változata, amely rendszerint integrációs folyamatok útján hosszabb idő alatt alakul ki, majd a nép, illetve a nemzet nyelvhasználatának reprezentánsává válik. Korábbi kutatásaim alapján a magyar irodalmi nyelvnek a felvilágosodás kora előtti állapotát így jellemeztem: az ekkorra kialakult hang- és alaktani, valamint helyesírási kép – amelynek alapja minden bizonnyal az északkeleti területeken, vagyis a Kassa–Sárospatak–Debrecen környékén beszélt nyelvjárás volt – legfőbb vonásaiban már megegyezik a mai irodalmi és köznyelvével. Mindez azt jelenti, hogy a hangtan területén az írott nyelvből kiszorult az *i*-zés (az *é*-vel szemben), az *ü*-zés (az *ö*-vel szemben), az *ü*-zés (az *i*-vel szemben) stb.; gyenge fokúvá vagy a maihoz hasonlóvá vált az *ö*-zés (az *e* ~ *ë*-vel szemben) stb.; a *volt*, *zöld*-féle szavakban az *l* megmaradása normává

szilárdult; stb. Úgyszólván csak egy-két ponton találunk a mai hangállapottól való lényegesebb eltérést. – Az alaktan területén szintén igen sok esetben a mai változat emelkedett a norma rangjára. Ragok: *házval* ~ *házzal*; *-ban*, *-ben* ~ *-ba*, *-be* (hol?); *-n* ~ *-nn* (locativus); *-tól*, *-től*, *-ból*, *-ből*, *-ról*, *-ről* ~ *-túl*, *-tül*, *-búl*, *-bül*, *-rúl*, *-rül*; stb. – Képzők: *-ít* ~ *-ét* stb. Több jelenség még ingadozó maradt: *kezét* ~ *kezeit*; *barátim* ~ *barátaim*; *vagyon* ~ *van*; *leszen* ~ *lesz*; stb. Mindössze egy esetben találunk a mai-val szinte teljes mértékben ellentétes megoldást: a többes szám harmadik személyű birtokos személyjelben (*házok*, *kertjek*, *földjök*). Meg kell persze jegyeznünk, hogy a jelzett normák is inkább csak szűk körben terjedtek el, a szó- és kifejezőkészletünk szintén rendkívül szegényes volt, ez utóbbi pótlására vállalkozott a nyelvújítás. Ezenkívül az irodalmi nyelv kialakulásával kapcsolatban meg kell még említenem a Prágai nyelvész kör két követelményét: a nyelvi eszközök sokrétűségét s ennek megfelelő differenciáltságát (polifunkcionalizmus) és az intellektualizáltságot, vagyis olyan – főleg lexikai és szintaktikai – eszközök kimunkálását, amelyek a nyelvet alkalmassá teszik magasabb absztrakciós szintek jelölésére, valamint a gondolkodás logikai folyamatának, komplexitásának a minél pontosabb kifejezésére (vö. részletesebben Szathmári 2005). – Ezúttal Verseghy művével kapcsolatban csak a formai elemek alakulására térhetek ki, és a helyesírással sem foglalkozom.

Verseghy nyelvünkkel kapcsolatban ebben a művében is az egész nemzet igényét látja maga előtt, és nem a saját nyelvjárását állítja mintának. Ugyanakkor a tájnyelvi elemeket is sérthetetleneknek tartja, érzékelve stiláris szerepüket. Erre így utal: „...a nyelvudomány törvényei alapján tökéletesített magyar nyelvre is lefordított Szentírást bizonyára másképpen fogja kiejteni és át fogja alakítani egy erdélyi lelkipásztor, másképpen egy Tisza-melléki és végül másképpen egy dunántúli [...], de ezek véleményem szerint nem olyan mérvűek, hogy nekünk idegenek vagy éppen barbárok módjára kölcsönösen szégyenkeznünk kellene miattuk” (374).

A) A hangtan területén Verseghy nyelvéből az *i*-zés szinte teljesen kiszorult (a Káldinál szereplő *feirek*-ből *fejérek* lesz 358; a Káldinál vegyesen előforduló *-ét* ~ *-ít* képző Verseghynél már csak *-ít* formában fordul elő [27, 47]; a *szerént* ~ *szerint*-ből az utóbbi marad meg [33]; egyedül a *szégyenlem* válik *i*-zövé [340] és a *még* – talán hiperurbanizmussal – *míglén*-né [54]). Az *e*-zés szintén uralkodóvá lesz (a *tött*, *lött*, *vött*, *fölött* *e*-zö alakot ölt, a *röpillő* is *repülővé* alakul [43], sőt *nevededik* [225] és *megettem* 'mögöttem' [356] található Verseghynél). A *mivel* ige *müvel*-lé lesz (50, 59); a *vün* viszont *vitt* alakúvá (62), de a *dücsőség* és az *üdő ü*-vel marad (284, 341; 42, 165). Az *é* hangok helyett a mainak megfelelő *e*-t találunk a *velem*, *nekem* stb. sorban, a *lesz* és az *eszik* igékben, a *be* igékötőben és az *-e* kérdőszócskában. A *-beli* képző viszont váltakozik a *-béli*-vel. Az *a*-zást csak a *váras* szó képviseli (60, 337). A később normalizálódó *ismer* ige viszont *ö*-zö formában jelentkezik (58, 60, 288). A mássalhangzók közül a szóvégi *-n* többször *-ny* alakban mutatkozik: *Szerecseny* (47), *rokonytok* (357). Gyakori a mássalhangzók megnyúlása elsősorban intervokális helyzetben: *töllük* (296); *róllatok* (339); *nállam* (358); *essőt* (46); *kissebbik* (42); *hállókot* (226); *Illyenek* (226), *mellynek* (26); *tanácsán* (165); *egygy* (226), de *közönségesen* (165).

B) Az alaktan területén Verseghy – talán a szolnoki beszélt nyelv hatására – következetesen a zártabb magánhangzójú *-tül*, *-tül*; *-bül*, *-bül* és *-rül*, *-rül* ejtést

követi, de a *töllem, róllam* (376) határozós formákban megtartja a nyíltabb magánhangzójú, ma normatív változatot. A névszók többes számú tárgyias alakjában a tájnyelvi *o* és *ö* előhangzót alkalmazza (*fiakot* és *lányokot* [64], *bennünköt* [224], *őköt* [35]). A birtokos személyjel egyes szám harmadik személyben váltakozva *-é* és *-i*, illetve *-a* és *-ja* található (ez utóbbiak viszont így jelentkeznek: *sassa, szózatya* [377]). Több birtok esetében *-i, -ai, -ei, -jai, -jei* a jel (Dávid *zsolotárinak* [165], *szavait* és *beszédgyeit* [226]). A Káldinál szereplő *ravasz* közép fokot Verseghy a mai *ravasz* szabra javítja (52). A régies és nyelvjárásias *vészen* típus Versegbynél *vesz* alakú lesz, de az *ad á*-val marad (356, 224). A *fog* + főnévi igenév jövő időt elfogadja, de megjegyzi: „... ahol jelen idővel világosan ki tudom fejezni, élvezettel ízlelgetem nyelvünk nemzeti sajátosságát” (377). Furcsa módon szerzőnk a befejezett melléknévi igenevekben mássalhangzó után is kettős *t-t* ír: *megettért, irtt, viseltt* (338). Az ikes igealakokat minden esetben szigorúan iktelenre javítja: *uralkodol > uralkodsz* (58), *egyék > egyen* (55).

C) A mondatban területén csupán arra utalok, hogy Verseghy a *sok* és a *mind* után egyes számmal, a *minden* és a kettőnél többet jelentő számnevek után viszont többes számmal élt.

Verseghy a mindenkori nyelvet, a közszokást tekintette mérvadónak. Talán a beszélt nyelv hatásának tudható be a *mi* névmás *mink* és a *ti* névmás *tik* alakjának a használata (224, 339); továbbá a Tiszántúl még ma is élő, teljesebb tövű *leszál-lott*, sőt *prédikállott* szóalak (284); az *-ódik, -ődik* képzős szenvedő ige (*megvigasztalódni* [297]) és a *házonkéntnek házonkintre* változtatása (144).

A szóhasználatot illetően megemlítem a következőket. A *felhő*-t a tiszántúli nyelvjárásnak megfelelően *felle*g-re javítja (*felyhőkkel > fellegekenn* [357]). Az *aszszonyállat* immár *asszony*-nyá változik. A *nő ~ né* viszonyára ezt írja: „... a *nő* inkább a nőnemű egyénekre vonatkozik, a *né* pedig férjes asszonyokra (a férfi névéhez kapcsolva). Más főnév után csak a gyengébb nemet jelöli meg általában, *meszterné, szakácsné*” (51). Kedveli Verseghy a képzett szavakat (pl. Káldinál *pörölyyel verő*, Versegbynél *pörölyöző* [60]) és az összetételeket (pl. Káldinál *juhok pásztor*a, Versegbynél *juhásztor* [58]).

5. A 17., 18. században és a 19. század első felében nyelvünk kiművelése volt napirenden. Ez azt jelentette, hogy számba kell venni és szabályba kell foglalni nyelvünk minden részlegét, más szóval: a hiányzó elemeket is pótolva ki kell alakítani a magyar nyelv normarendszerét. Verseghy ezt így fogalmazta meg: „... a nemzet kultúrájának előmozdítására fölöttébb szükséges, hogy annak hordozóját, tudniillik a honi nyelvet határozott és változatlan szabályok rögzítsék [...] Az angolok, a franciák, az olaszok és a németek főleg hivatalos támogatással vetették alá nyelvüket ilyen törvényeknek, amelyek [...] nyelvüket igen sikeresen juttatták a tökéletesség és szépség csúcsára” (374).

A fordítás-egybevetés és fordításjavítás kapcsán – mint korábbi műveiben – Verseghy számos nyelvtani szabályt megfogalmazott, illetve a Káldi-bibliában található régiességeket újjakkal pótolta, rámutatva valamennyinek a stílusértékére. Rendezi itt korszerűen a múlt időket (9–10 stb.): az elbeszélő múltat felváltja az *-t -tt-s* változat, az *irok, irtam vala* mellől elmarad a *vala*; ha ez utóbbi magában áll, a *volt* helyettesíti. A *vagyon*-ból pedig *van* lesz (287), ha nem is minden

esetben. A mellékmondatbeli idegenszerű feltételes módokat mint latinizmusokat rendre megszünteti (pl. Káldinál: „Lön pedig sok napok-után, hogy Kain a föld gyümölcseiből ajándékot *vinne* az Urnak”; Verseghynél: „...Chain [...] ajándékot *vitt*” [58]). Számba veszi aztán a többes számú alanyeset előhangzós végződéseit, úgyszintén a többes számú tárgyeseteket (376). Világosan rögzíti az *aki*, *amely*, *ami* vonatkozó névmás használatát (45). És érintetlenül hagyja az erdélyiek *mondók*, *mondanók* típusú igealakjait ezzel a megjegyzéssel: „...mivel az igeragozás tárgyas alakját nyilvánvalóan jelzik” (376).

Verseghy nem hiába írta meg másik hatalmas művét, az *Usus Aestheticus Linguae Hungaricae*t, a fordítás-egybevetés közben is sokat adott a stilisztikai jelenségekre. Az eufónia érvényesülése céljából lesz nála az *olvassz*, *vigyázzsz*-ből *olvasol* és *vigyázol* (15–6, 366, 376). Tudatosan kerüli a felesleges ismétlést, például Káldinál ezt olvassuk: „Látván pedig a tsillagot, *örülének* igen nagy *örömmel*”; Verseghynél: „Meglátván pedig a csillagot, felette nagy *örömmel* fakadtak” (296). Beszél aztán stílusárnyalatokról (pl. 49, 296), és a magyar nyelvet férfias hangzásúnak mondja (67). Szól a tájszavakról, a provincializmusokról (374, 377), a prózaritmusról (13), a szórend szerepéről (pl. 16, 365), az idegenszerűségekről (pl. 9, 295), és felsorolja a fordítás követelményeit (367, 368). Megemlíti továbbá azt is, hogy az *az* névelő személynevek előtt felesleges (67). Stb.

Igy érthető, hogy – igaz, csaknem kétszáz évvel később – Verseghy fordítása természetesebb, magyarosabb, egyértelműbb, gördülékenyebb. Hasonlítsuk össze például a következő bibliai vers kétféle fordítását:

Káldinál: „Vivé azért az Úr Isten az embert, és helyhezteté őtet a gyönyörűségnek paraditsomában, hogy mivelné és őrizné azt.”

Verseghynél: „Elvitte tehát az Úr Isten az embert, és a gyönyörűségnek paradicsomába helyeztette, hogy azt művelje és őrizze.”

Káldinál: „És születének neki hét fiai, és három leányi.”

Verseghynél: „És volt neki hét fia és három leánya.”

6. Az elmondottakat összegezve megállapíthatjuk, hogy Verseghy több vonatkozásban *Értekezésével* is tovább építette irodalmi nyelvünket. És tudományos műveivel – köztük *Értekezésével*, valamint különösen iskolai nyelvtanaival – nem kis mértékben terjesztette is a kialakult normákat.

Kérdés még, hogy a tárgyalat értekezés valójában mit mondhat a mának. Talán a következőket. Először: korszerűen kell művelni a tudományokat, benne a nyelvtudományt. Másodsor: a szigorú filológusi módszer ma is célravezető. És harmadszor: a tudományok credményes műveléséhez olyan hitre van szükség, mint amilyen Verseghyben munkálkodott.

Végezetül: még egyszer köszönet ünnepeltünknek, Szurmay Ernő kedves barátomnak, hogy a jelzett hittel buzgólkodott Szolnok nagy fia, Verseghy Ferenc műveinek magyar nyelven való megjelentetése és e művek tudományos feldolgozása érdekében.

SZAKIRODALOM

- Bárczi Géza 1956. Anyanyelvünk magyarsága. *Magyar Nyelvőr* 80: 1–14.
- Szathmári István 1961. *A magyar stilisztika útja*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Szathmári István 2004. *Stilisztikai lexikon*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Szathmári István 2005. Irodalmi nyelvi vizsgálat a Prágai Nyelvész kör módszerével: Medgyesi Pál művei alapján. *Magyar Nyelv* 101: 21–7.
- Szörényi László 1983. Verseghy értekezése a Káldi-féle bibliafordításról. In: Szurmay Ernő (szerk.): *In memoriam Verseghy Ferenc* 2. Szolnok, 43–53.
- Szörényi László 1987. Előszó. In: Szurmay Ernő (szerk.): *Értekezés a Szentírás magyar fordításáról...* Szolnok, VIII–X.
- Szörényi László 1988. Verseghy Ferenc Káldi-féle bibliafordításáról írott értekezésének tudományos művelődéstörténeti vonatkozásai. In: Szurmay Ernő (szerk.): *In memoriam Verseghy Ferenc* 3. Szolnok, 70–81.

Szathmári István

SUMMARY

Szathmári, István

**Verseghy's views on language and style in his last work,
'A Treatise on a Hungarian Translation of the Holy Scripture'**

The speaker started by expressing his appreciation for former chief librarian Ernő Szurmay's achievements in the area of research on Verseghy. Then he went on to point out that he had chosen Verseghy's Treatise as the topic of his present talk because this was Verseghy's last and summative piece of work. He spoke of the preparations for a new edition of Káldi's 1626 translation of the Bible and of the circumstances of Verseghy's book being written. He emphasised the following characteristics of Verseghy's Treatise: (a) he was a genuine philologist in this work, too; (b) he thought that the most important requirements for a translation were accuracy, lucidity, and delightfulness; (c) he laid special emphasis on some unique features of Hungarian; and (d) he claimed that the Bible was a piece of poetry and that it had to be translated as such. In conclusion, the speaker discussed the extent to which Verseghy's corrections served a more complete emergence of Standard Literary Hungarian.

Beszélt nyelvi hatások a középiskolások fogalmazásaiban

Bevezetés

Megdöbbenő adatokkal szolgál Steklács János a funkcionális írásbeliséget vizsgáló tanulmányában, amelyben a Fiatalokorúak Regionális Büntetés-végrehajtási Intézetében és sorkatonák körében végzett vizsgálatának eredményeiről számol be, és következtet az anyanyelvi nevelés hatékonyságára. Felméréséből kitűnik, hogy a különböző szövegértési feladatok és a mindennapokban használatos íráskészséget igénylő tevékenységek (kérvényírás, csekk kitöltése stb.) közül a képek alapján történő szövegalkotás bizonyult a legnehezebb feladatnak:

„A munkákat tanulmányozva ezek, illetve más jellemzők (helyesírás, képek alá írt mondatok, kialakulatlan íráskép stb.) ébresztettek rá minket, hogy többen nemcsak a *fogalmazás* szó jelentésével nincsenek tisztában, hanem azok az ismeretek sincsenek a birtokukban, amelyekkel már az általános iskola első osztálya előtt kellene, hogy rendelkezzenek” (Steklács 2005: 174).

Ahogy azt a közelmúltban többen is megfogalmazták (Pusztai 2000), az írott nyelv egyre inkább beszélt nyelvi jellegűvé válik napjainkban, és ez a folyamat tükröződik az iskolai fogalmazásokban is. Pedig nyilvánvalónak kellene lennie minden diák számára az írástanulás kezdeteitől, hogy az írott és a beszélt nyelv két külön regiszter, az írott nyelvre más nyelvhasználati szabályok vonatkoznak, mint a beszélt nyelvre, más a kommunikációs helyzet, hiányzik az interaktivitás. A létrehozott szöveg tehát önállóvá válik, ebből az következik, hogy egyértelműnek kell lennie, hiszen azt jelenti immár, amit az olvasó ért rajta, nem lehet utólag korigálni, ahogy Benczik Vilmos fogalmaz: „az írott szöveg szavainak önmagukért kell jótállniuk” (Benczik 2005: 73), és tanulmánya utolsó szavaival rávilágít arra, hogy az anyanyelvi oktatásban nagyobb figyelmet érdemelne a beszéd és írás eltérő paradigma-rendszere. Gyakori jelenség, hogy a diákot utólag, a fogalmazás értékelése után döbbeníti meg, hogy amit írt, az nem ugyanaz, mint amit ő valójában közölni akart. Ilyenkor sokszor nehezen érti meg, hogy már nem magyarázhatja el, hogy mit is akart írni, hogyan gondolja valójában. Molnár Edit Katalin „eszembe jut – kimondom” (Molnár 1996: 149) jelenségnek nevezi azt, amikor énközpontúvá válik a fogalmazás, nem dolgozzák át a szöveget a diákok, csak saját nézőpontjukat érvényesítik, így mások számára zavaros, nehezen érthető szöveg keletkezik. Ilyen esetekben érhető tetten az írásokon talán leginkább a spontán beszéd erős hatása:

a sok befejezetlen mondat, a kusza gondolatmenet, a hanyag megfogalmazás, a beszélt nyelvi szóhasználat.

A fogalmazási készség ily módon befolyásolhatja a tanuló tárgyi tudását minősítő jegyet is, hiszen hiába tanult, értett meg bizonyos összefüggéseket, hiába érti az adott művet, problémát, ha a kifejezésmód korlátozottsága miatt nem tud megfelelően számot adni ezekről a gondolatairól, tudásáról. Csorbult a kommunikáció, ha nem képes az üzenetet, a tartalmat megfelelő formába önteni, és ezzel eljuttatni a címzetthez. Hajlamosak ugyan a diákok ezt a nehézséget a magyarórai teljesítményükre, eredményeikre korlátozni, és ezáltal tantárgyi problémának tekinteni, mondván: „inkább a reál tárgyak mennek jobban”, pedig még a matematikában is létezik szöveges feladat, amelyre mondatba kell foglalni a választ, az idegen nyelvek esetében pedig nyilvánvaló a kérdés fontossága.

Tapasztalataim alapján mára a középiskolások számára külön értelmezendő feladat a fogalmazás, tehát fontos tudatosítani, hogy ügyeljenek arra, írásuk alkalmazkodjék az írott nyelvi normához, elvárásokhoz, különös tekintettel a stilisztikára és a nyelvhelyességre.

A stílusrétegek közötti különbségtétel azonban sokszor gondot okoz, és olykor a beszélt nyelvi szókinccs, a diáknyelv, a szleng jelenik meg a fogalmazásokban. Gósy Mária és Büky Béla 10 és 18 éves fiatalokon végzett vizsgálatai eredményeként kísérlettel is igazolták ezt a jelenséget, és megállapították, hogy a fiatalok stílusértékelési nehézségekkel küzdenek, mert a különböző stílusrétegből származó szavak stilisztikai besorolása sokszor gondot okozott nekik (Gósy–Büky 1983). Forgács Anna egy 9. és 10. évfolyamon végzett anyanyelvi mérés tapasztalataként fogalmazta meg ezt a problémát (2004). Meglátása szerint egyes diákok írására a nyelvi kulturálatlanság volt jellemző; mindennapi, számukra természetes stílusban, sőt olykor durva hangvételnél fogalmaztak, ez a korábbi években nem fordult elő.

1983 tavaszán hazánkban egy átfogó, egész országra kiterjedő fogalmazásvizsgálat történt, amely az IEA Társaság (International Association for the Evaluation of Educational Achievement) kezdeményezésére egy nemzetközi kutatás részeként a magyarországi helyzetről tudósított. Ennek során a különböző településtípusok iskoláinak eredményességére is fény derült. Eszerint egy korábbi, 1970-ben tapasztalt állapothoz képest a megyeszékhelyeken javult a helyzet, és jobb eredményeket értek el az egyes települések diákjai, viszont Budapesten sokkal nagyobb volt a szórási, kiemelkedő és nagyon gyenge teljesítmény is jellemezte a fővárost, tehát bizonyos hanyatlás is érzékelhető volt (Kádárné 1990).

Magyartanárként tanítványaim fogalmazását olvasva felmerült bennem, hogy tüzetesebben megvizsgáljam, milyen hibák jellemzik azokat, és melyek a leggyakoribb hibatípusok, létezik-e olyan egyénre, nemre jellemző probléma, amely már esetleg két fogalmazás megírása esetén is kimutatható. Így kiderülhetne, mely területek szorulnak leginkább fejlesztésre, mire kellene még nagyobb hangsúlyt fektetni az eredményes érettségire való felkészítés során. Antalné Szabó Ágnes is hangsúlyozza, hogy a fogalmazástani nehézségekkel küzd (2003: 420).

Anyag, módszer, résztvevők

A vizsgálat anyagát harminchat kilencedik osztályos gimnazista két fogalmazása alkotja, tehát összesen hetvenkét fogalmazás. A diákok ugyanannak az osztálynak a tanulói, ezt pedig azért tartottam lényegesnek a mintavétel szempontjából, mert így számos külső tényező egyezik: a megírás időpontja, körülményei, a téma, a tanár személye, az elvárásai, a tanítási módszerei, az előzetes felkészülés. Márpedig a fogalmazásvizsgálat esetében ezek rendkívüli módon befolyásolják az eredményt, ahogy ezt Kádárné Fülöp Judit a hasonló vizsgálatok független tényezői között megemlíti (1990: 15–7).

Az egyes diákokat a következőkben egy-egy betű jelöli, az egyéni adatok mögött ez a betűjel áll zárójelben. A két dolgozat megírása között négy hónap telt el, mindkét esetben készültek előtte házi dolgozatok, amelyeket nem értékeltem, csak felolvasták, illetve néhányan beadták, hogy olvassam el. Az írásművek elkészítésére 120 perc állt a diákok rendelkezésére, megadott irodalmi témában három cím közül választva kellett az elemző jellegű szövegeket létrehozni. A fogalmazási készséget nyilvánvalóan befolyásolja a téma, a szituáció, illetve jelen esetben a tárgyi tudás is, ugyanakkor egyértelműen ebben az esetben figyelnek oda leginkább a diákok az írás minőségére, tehát ekkor fogalmaznak a legjobb tudásuk szerint. Úgy vélem, a mai világban sajnos hosszabb szövegeket csak ilyen alkalmakkor hoznak létre a fiatalok, hiszen a leggyakrabban néhány szavas, néhány mondatos SMS-t, e-mailt írnak, tehát a legéletszerűbb az iskolai fogalmazásuk vizsgálata. Mivel az írásbeli érettségén is ehhez hasonló szöveget kell alkotniuk, érdemes az ilyen elemző szövegeket megnézni, hogy képet kapjunk arról, milyen jellegű problémákat okoz ez a feladattípus a diákok számára.

Az IEA-vizsgálat során a tanulók munkáit minden esetben két tanár bírálta egy összbemutató jeggyel, majd hat különböző szempont (tartalom, szerkesztés, stílus, nyelvhelyesség, helyesírás, külalak) alapján, és ezen felül a „nagy fogalmazások” esetében külön pontozták a hangvételt, választékosságot, változatosságot, stílustartást (Kádárné 1990: 47). Mivel én egyedül dolgoztam, nem tartottam volna elég tárgyilagosnak a jeggyel történő bírálatot, így másfajta értékelést alkalmaztam, inkább elsősorban objektívan mérhető szempontokat vettem figyelembe.

Első lépésben az írásművek terjedelmét vettem össze, a fogalmazást alkotó szavak, tagmondatok és mondatok számának meghatározásával. Ezekből az adatokból a mondatszerkesztési sajátosságokat tudtam megállapítani, és választ kaptam arra a kérdésre, hogy átlagosan hány szóból áll egy mondat, és mennyire szerkesztettek ezek a mondatok, azaz hány tagmondatból épülnek fel. Majd a mondatok és a tagmondatok számbavételével a két érték hányadosa adta a szerkesztettségi mutatót (Deme 1971: 136–8, Keszler 1983: 183).

A helyesírási hibákat az érettségén használt módszerrel értékeltem, azaz hibapontokat számoltam, a hiba súlyosságától függően három (durva hiba), kettő (súlyos hiba) vagy egy (egyéb hiba) hibapontosnak minősítettem az adott helyesírási hibát, és a központozási vétségeket is beleszámítottam: három vesszőhiba minősült egy hibapontnak. Mivel azonban hosszabb szövegben több a hibalehetőség, az átlagos

szószám és az átlagos helyesírási hibák számának hányadosaként megkaptam az általam helyesírási mutatónak nevezett értéket.

A fogalmazási problémák megállapítása során a grammatikai, stilisztikai, nyelv-helyességi hibák előfordulását számoltam, összehasonlítottam a különböző jellegű hibák előfordulásának gyakoriságát a nemek között, majd az összegüket egyéneként a fogalmazás terjedelméhez viszonyítottam, ezt hívom a későbbiekben fogalmazási mutatónak, amely tükrözi a fogalmazás nyelvi minőségét.

A 36 diák közül 22 lány és 14 fiú volt. Már az anyanyelv-elsajátításnál is felmerül a kérdés, hogy van-e különbség a fiúk és lányok között, és számos beszéd-produkciós és -percepciós kutatásban figyelték a nemek közti különbséget (Gósy 1999: 300), ebben a vizsgálatban is összevettem a fiúk és lányok eredményeit a fogalmazás terjedelme, a mondatok száma, a mondat szerkesztési jellegzetességek, a helyesírási hibák száma és a fogalmazási problémák szempontjából.

Eredmények

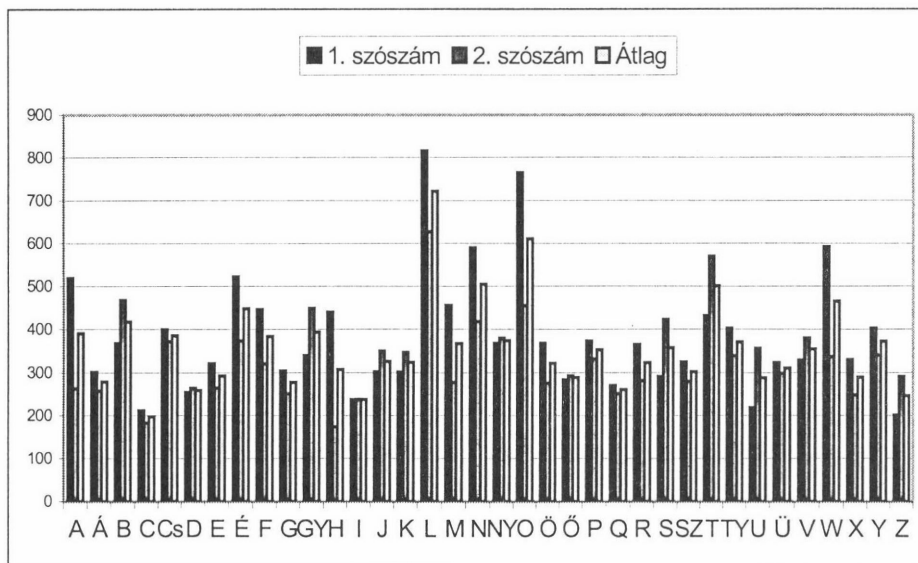
A fogalmazások terjedelme

Az összes vizsgált fogalmazásban 25 817 szó szerepel, ebből az elsőben 13 774, a másodikban pedig 12 043. Az első fogalmazás tanulónkénti átlagos szó-mennyisége 382,61, a másodiké 334,52, együttes átlaguk pedig 358,56 szó.

Csépka és Szentpétery vizsgálatában a 14–18 éves nevelőintézeti tanulók szabadon választott témájú fogalmazásainak terjedelméhez (átlagosan 103 szó) képest ez az átlag igen magas, igaz, az nem derül ki a tanulmányból, hogy volt-e időkeret, és ha igen, mennyi idő állt a diákok rendelkezésére (Csépka–Szentpétery 1991). De ha csak feleannyi idő alatt kellett megírniuk a fogalmazást, mint diák-jaimnak, és megfelezzük a most kapott eredményeket, még mindig nagy a különbség.

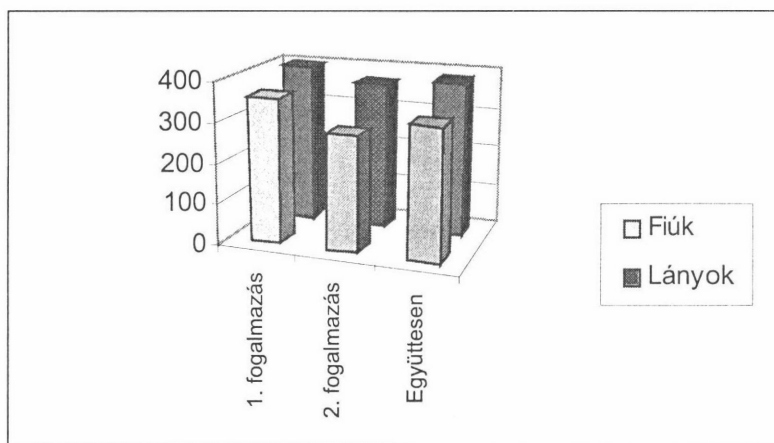
Ahogy a diagramon is jól látszik (1. ábra), a tanulói átlagok hasonlóan bizonyultak, annak ellenére, hogy kirívó esetek is előfordultak. Néha az egyes tanulók írásaiban a szavak mennyiségének tekintetében igen nagy eltérések mutatkoztak. A legrövidebb fogalmazások mindössze 174 (H) és 184 (C), a leghosszabbak pedig 816 (L) és 766 (O) szóból állnak. A legkisebb átlag 198 (C), a legnagyobb pedig 722,5 (L). Egy mondat átlagos hossza 12,9 szó. A diagramról az is leolvasható, hogy a két fogalmazásban hasonló mennyiségű szó szerepel, terjedelmük kiegyensúlyozottnak mondható. Néhány esetben viszont nagy különbség fedezhető fel a két fogalmazvány szómennyisége között, például O esetében 304 szóval hosszabb az első fogalmazás (760 és 456), vagy H írásában 266 szóval hosszabb az első írás (440 és 174).

A terjedelem szempontjából a nemek között jelentős a különbség (62,47 szó), a lányok átlagosan 382,86 szóból álló fogalmazást készítettek, a fiúknál ez a szám mindössze 320,39. Az előbb említett két legrövidebb fogalmazás egyikét is fiú írta, viszont a két legterjedelmesebb fogalmazás lánytól származik. Ha a két fogalmazás adatait külön vesszük, akkor az első esetében a nemek közötti eltérés 43,9



1. ábra. Szó mennyiség és átlaguk a két fogalmazásban

szó, a másodikonál pedig már átlagosan 81,04 szóval többet írtak a lányok, mint a fiúk (2. ábra).



2. ábra. Az átlagos terjedelem nemek szerinti megoszlása

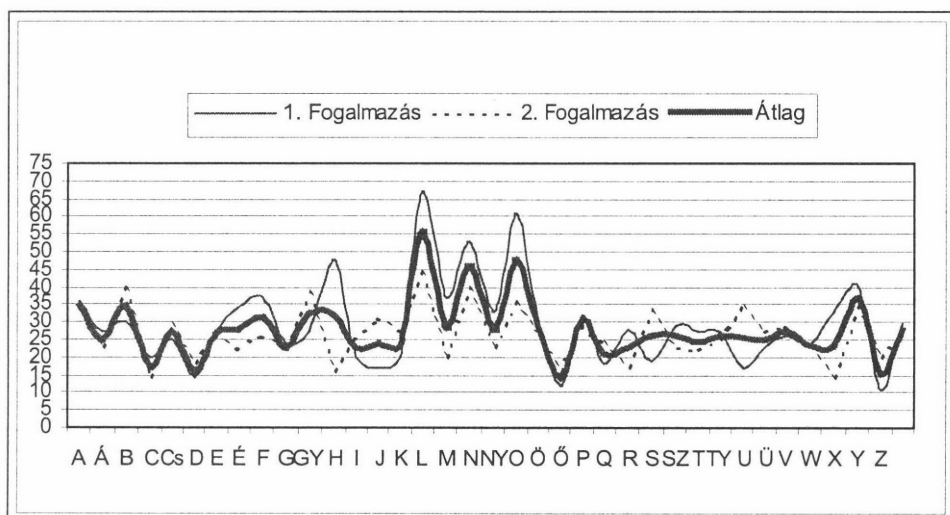
Mondatszerkesztési sajátosságok

A mondatok száma. A két fogalmazásban a tanulók összesen 2001 mondatot írtak, az első alkalommal 1054, másodsorra pedig 947 mondatot. Az első fogalmazásban diákonként 29,28, a másodikban 26,3, összességében pedig 27,79

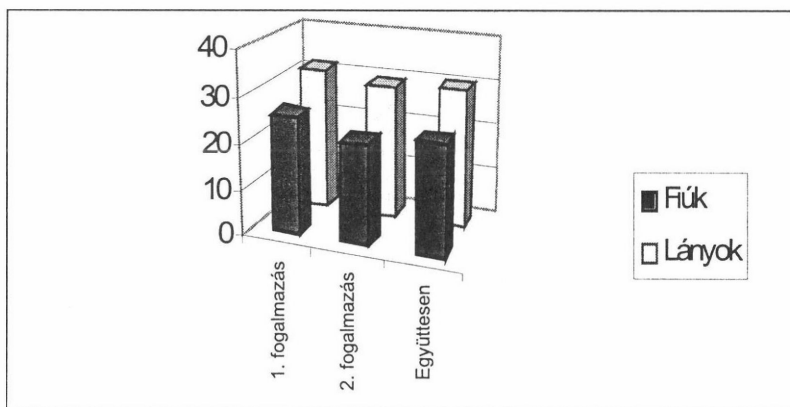
volt a mondatok átlagos száma, tehát itt sem jelentős az eltérés a két fogalmazás között. A legkevesebb mondatból álló írásban 11 mondat (Z) található, a legtöbből pedig 67 (L), a két írás adataiból származó átlaguk is a két szélsőséges értéket adták (15,5 [Z] és 55,5 [L]).

Ugyanakkor a grafikonon jól látható (3. ábra), hogy legtöbbször az átlaghoz közeli mondatmennyiséget írtak. Ahogy a szószámánál, úgy itt is H és O diákok esetében van jelentősebb eltérés a két fogalmazás viszonylatában, H 32 mondatot írt többet először, O pedig 26-tal. A legtöbb mondatból álló fogalmazásban található a legtöbb szó is (L), a mondatok száma azonban nem minden esetben egyenesen arányos az írásmű hosszúságával és legfőképp minőségével.

Csakúgy, mint a szavak, a mondatok számában is eltérés mutatkozik a fiúk és lányok fogalmazásaiban (4. ábra), átlagosan 6,6 mondatot írtak többet a lányok.

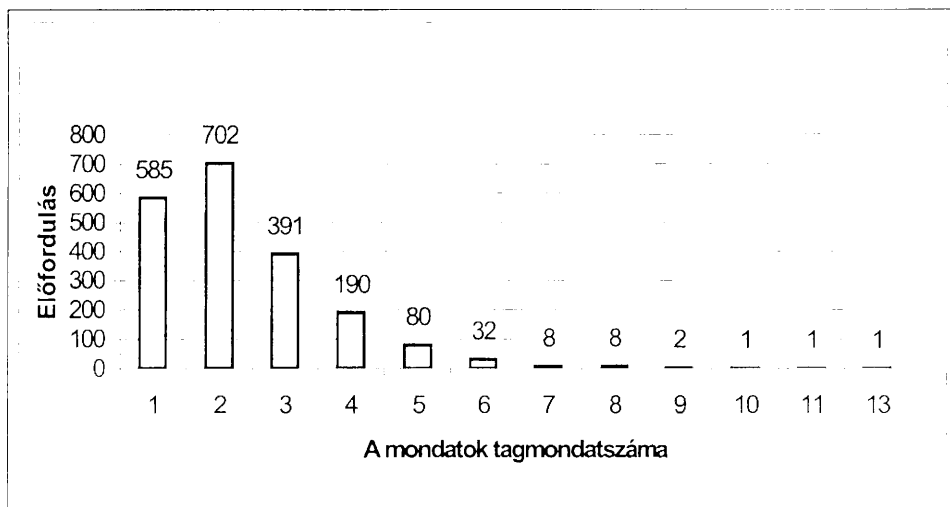


3. ábra. A fogalmazások mondat száma és átlaguk



4. ábra. Az átlagos mondat szám nemek közötti megoszlása

A fogalmazásokban előforduló mondatok szerkesztettségének megoszlását az 5. ábra szemlélteti. A szerkesztettségi mutató, azaz az összes tagmondat (4706) és mondat (2001) hányadosa: 2,35, tehát átlagosan 2,35 tagmondatból állnak a mondatok. A bonyolultsági mutató az összes kapcsolás (2686) és az összes mondat (2001) hányadosa: 1,34.



5. ábra. A mondatok összetettsége

A mondatok legjelentősebb része (35,1%) kéttagú mondat, 29,2 százaléka egyszerű mondat, 19,5 százaléka három tagmondatú mondat, 9,5% pedig négy tagmondatos mondat volt, a többi pedig elenyésző mennyiségű (1. táblázat).

1. táblázat

Tagmondatok száma	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	13
Százalékos megoszlás	29,2%	35,1%	19,5%	9,5%	4,05%	1,6%	0,4%	0,4%	0,05%	0,1%	0,05%	0,05%

A lányoknál a szerkesztettségi mutató átlaga 2,27, a fiúknál pedig 2,5, tehát ugyan átlagosan jóval rövidebb fogalmazást írtak a fiúk, mondataik szerkesztettebbek voltak. A három legmagasabb szerkesztettségi mutatóval rendelkező diák közül kettő fiú (3,61 [T]; 3,47 [C]; 3,32 [Ö]), a három legkisebb mutató pedig lányoké (1,27 [B]; 1,73 [H]; 1,86 [SZ]), a fiúk között nem is volt 2 alatti érték.

A fiúkra egyáltalán nem volt jellemző, hogy többségében egyszerű mondatokban fogalmaznak, ellenben olykor túl szövevényes mondatokat is létrehoztak, a két tíz tagmondatos mondat közül az egyiket (W) fiú írta, az egyetlen tizenegy és a tizenhárom tagmondatos mondatok is fiúk tollából származnak (W, Ö).

Fogalmazási problémák

Grammatikai hibák. A diákok írásaiban előforduló grammatikai hibából adódó fogalmazási problémákat soroltam ebbe a kategóriába:

- az alanyváltást:

Az eddigi büntetések közül ez volt a legrosszabb, mivel ekkor az ithakai hős elvesztette összes társát és magányos maradt. Kalüpszónál volt a legnagyobb a kísértés mivel itt a halhatatlanságot ajánlotta fel neki. Itt is több évet volt. (N)

Így érvényesül egy eposzi kellék az in medias res – közepébe vágás –. A mű elején egyből a történet kellős közepébe vág és csak később tudja meg az olvasó, hogy mi történt valóban ezek előtt. (M)

Agamemnonnal is találkozik aki elmeséli hazatérését és mondja, hogy ne pompával menjen haza. Visszatér Kirkéhez. Héliosznak megeszik a barmait itt a bűnük a falánkság és Zeusz megbünteti őket... (R)

Az Odüsszeia retrospektikus szerkesztésű, mert nem időrendben meséli el a kalandokat. A mű elején megérkezik a phaiákokhoz... (K)

- az egyeztetési hibákat:

Odüsszeusz a társaival a kalandjai során sok büntetést halmoztak fel, amiért bűnhődtek. (N)

Ezután az idős ember szavai kételyeket tudott ébreszteni... (Ü)

Mindkét fő irányzat képviselője érveket és ellenérveket tudnak felsorakoztatni... (M)

...azokról a kalandokról, melyben vétköztek a társak. (P)

- a hiányos mondatokat:

Párhuzam (vonható) Kalüpszóval, mert ő is beleszeret Odüsszeuszba... (R)

Ismét Antigoné, Iszméné konfliktus (Antigoné és Iszméné között konfliktus alakul ki). (GY)

Már nem az hajtotta, hogy dicsőséges legyen, hanem, hogy túlélje (a kalandokat) és újra boldogan élhessen. (CS)

- a vonzattévesztéseket:

Antigoné fölháborodott Iszménére... (GY); ...nem ő a hibás a rossz döntésekért, tettekért... (E); ...valójában ő miatta szenved a város járványokkal... (X); ...mindenkit eltaszít maga körül (W); Ó higgadtan és józanul próbálja meggyőzni apját ítélete megváltoztatására (V); ...az alvilágban tett látogatása Teiresziászhoz, a vak jóshoz (J); ...nem akar szembe szegülni a király rendeletének (J); Mikor a fiatal lány sorsából nővére is osztozni akar... (Y); Iszméné védi testvérét, de a hatalmas Kreón ellen nem akar szembe szállni... (L); Mikor visszatért Ithakába, koldusként nézett ki... (U)

- a toldalékolási hibákat:

Odüsszeusz számára Posszeidon haragja vagy átokja tulajdonképpen egy áldás volt, hiszen megismerte önmagát és tudott rajta változtatni... (SZ)

Az utazása alatt jelleme fejlődött és óvatosabb volt, mint a háború végénél (N)

Odüsszeuszek hajó kivételével az összes elsüllyedt (N)

...ahol temérdek sajt, tej és minden jót találtak (F)

Nyelvhelyességi tévesztések

A névelőhasználat sok gondot okozott, előfordult névelőhiány, ugyanakkor sokszor felesleges névelők kerültek a mondatba:

...megtört a jég és hős visszatérhetett volna hazájába... (W) Az emberi gyarlóság, kapzsiság, kíváncsiság és olykor éhség miatt követtek el olyan bűnököt... (D); ...melyben a konfliktusok állnak középpontban (K); Phaiakok hazaviszik hajóikon... (Ö); Küklopszok földjén ott Odüsszeusz a hibás... (R); Mindkét mű egy eposz... (B); Ezekben a konfliktusokban észlelhetünk egy fokozást (H); ...így a Éeliosz teheneit megették (N); Odüsszeusz és a társai kíváncsisága és a balgasága nagyon sok bajt hozott a fejükre (I)

Olykor az igekötőket is helytelenül használták a diákok:

...Antigoné tettét ítélje meg jónak (L)

Az első, az alapot adó konfliktus rögtön a dráma elején a bátor, sőt vakmerő Antigoné és testvére Iszméné között játszódik le (D)

Következő összetűzés a király és unokahúga között zajlik le (W)

Gyakran előfordult a beszélt nyelv néhány jellemzője:

- az inessivusi *-ban/-ben* helyett az illativus használata:

mindig ott volt a nyomukba... (M)

Ezzel kapcsolatba... (Z)

...nem pompával tér haza hanem szegényen koldusruhába (O)

- a *végett* névutó miatt értelemben való megjelenése:

Társai is sorra fogvatkoznak balgaságuk végett... (B)

...senki sem sietett a segítségére Odüsszeusz leleményes ötlete végett (B)

- az *ami, amik* vonatkozó névmás terjedése az *amely, amelyek* rovására:

...nehogy kiderüljön a faló titka, amivel sikerült bevenniük Tróját (É)

Megszeg egy földi törvényt, amit Kreón alkotott (Ö)

ellent tudott állni olyan dolgoknak, amik miatt régen bűnbe esett (T)

Sokszor egy-egy állandósult szókapcsolat ferdült el, keveredett egy másikkal:

*Kreón azt hiszi, hogy összeesküdtek feje fölött (GY) (a háta mögött)
 ...így ez a párbeszéd is konfliktussá fordul át. (V) (fajul)
 Az előbb még annyira fölényeskedő király fejében még át se fut, hogy
 egy nő tehette. (CS) (fejében meg se fordul)
 Egy nap az istenek utat engedtek a sokat túrt Odüsszeusznak... (L) (útjára
 engedték)*

Stilisztikai problémák

Ide soroltam a nem megfelelő nyelvi regiszterbe tartozó szavak használatát, illetve a képzavar miatt nehezen értelmezhető vagy félreérthető kifejezéseket. Itt kaptak helyet a túlbonyolított, mondatszerkesztési hibából adódóan nehézkes, homályos értelmű mondatok is. Ebből a kategóriából idézem a legtöbb példát, hiszen az előbbieket könnyebben magunk elé idézhetők, de ezek egyediségük miatt ide kíváncsoznak, hogy teljesebb képet adhassak a fogalmazási problémákról:

*...az eredeti könyv kapásból a történet, a mű közepébe vág. (X)
 ...ha akkor nem vállalta a halált most se akarjon hőst játszani. (Ö)
 Antigoné csak egy gyenge nő, nehogy már neki legyen igaza a nagy királlyal szemben. (L)
 Az önmegtartóztatás nem volt az erősségük, amint ezt bebizonyították a kikónok szigetén, ahol néhány üveg bor után legyilkolták az egész népet. (CS)
 Feleségét, Pénélopét elhavaszták a kérők. (B)
 Beleesik saját bűneibe... (H)
 Odüsszeusz elszenderedik, ekkor közbelépnek az emberek rossz tulajdonságai. (E)
 Így hát, mikor már a főhős jelleme kezd alakot öltetni (E)
 Az eposz végére ismét nyugalom száll a családi ház felett... (B)
 rohan az idő ellen. (B)
 ...legvégül felesége világosodik meg kilétéről. (Y)
 Haimont megismerése alapján megfontoltnak [...] tartjuk. (J)
 Az összetűzés a mű végére emberi áldozatokat követel, mind a szeretet és mind a gyűlölet és önféjűség oldaláról. (M)
 ...veszélyes lehet megszegni a király törvényét, és azzal úgysem segítenek Polüineikészen, ha Antigoné is megöleti magát, továbbá egy halottnak már ügyis mindegy... (T)
 ...ő is benne volt a bűn elkövetésében. (J)
 Majd a végén lecsillapodik az egész... (H)
 A küklopsz szigetén semmi elővigyázatosság és megfontolás nélkül be-
 mentek az egyszemű barlangjába. (I)
 ...Oidipusz keresi a bűnöst aki járványt súlytott királyságára... (X)*

Ez a történet alapvetően nem személyekről isten és ember törvényei közti különbségen alapszik. (Z)

A fényes Odüsszeuszról, aki teljesen gögös volt... (F)

Az első bünt már Odüsszeuszról is felfedezhetjük a tengerpartnál a dicsőség vágy és az önteltség. (X)

Ismét fordulatok jöttek az élet végtelen körforgásába. (TY)

...Kreón úgy véli hogy ő teszi helyesen amit tesz. Végül azonban kiderül hogy nem tette jól... (C)

...szeretetlen és békességben élhesse le életét nejével és fiával. (L)

Ezt követi Teiresziással kialakított konfliktusa, mely a két idős ember közt zajlik, két bölcs, tapasztalt ember vitájának is fogalmazhatunk. (V)

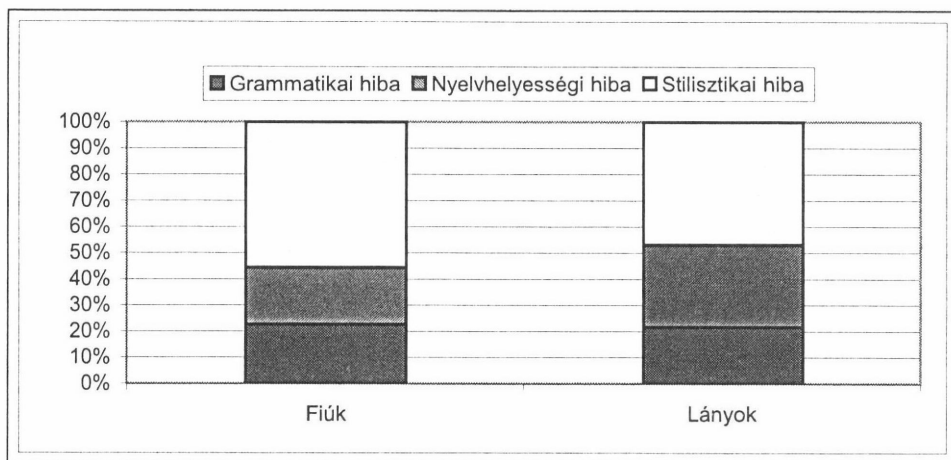
Odüsszeusz saját magának, kíváncsiságának és a társak vétkének bűnhődés lett az ára. (F)

Kreón, aki az isteni törvények ellen hozott egy emberi törvényt, tulajdonképpen őt büntette meg az élet a legjobban... (TY)

A mű elején Iszméné és Antigone konfliktusával találkozhatunk, eltérő tulajdonságaik miatt. (H)

A fogalmazási problémákat a három fő kategória alapján vettem számba, kinek melyik fordult elő leggyakrabban az írásában. A legtöbb hiba stilisztikai jellegű volt (50%), ez a lányokra és a fiúkra egyaránt jellemző. Jóval kevesebbszer jelentkezett grammatikai (22,05%) és nyelvhelyességi (27,95%) probléma.

A grammatikai hibák nagyon hasonló százalékban jelentkeztek mindkét nemnél (21,67% és 22,69%). A stilisztikai és a nyelvhelyességi hibák azonban nem ugyanolyan arányban oszlottak meg közöttük (6. ábra). A lányok kevesebb stilisztikai (46,8%) és több nyelvhelyességi (31,5%) hibát vétettek, ez a fiúknál pedig fordítva történt (55,5% és 31,5%).



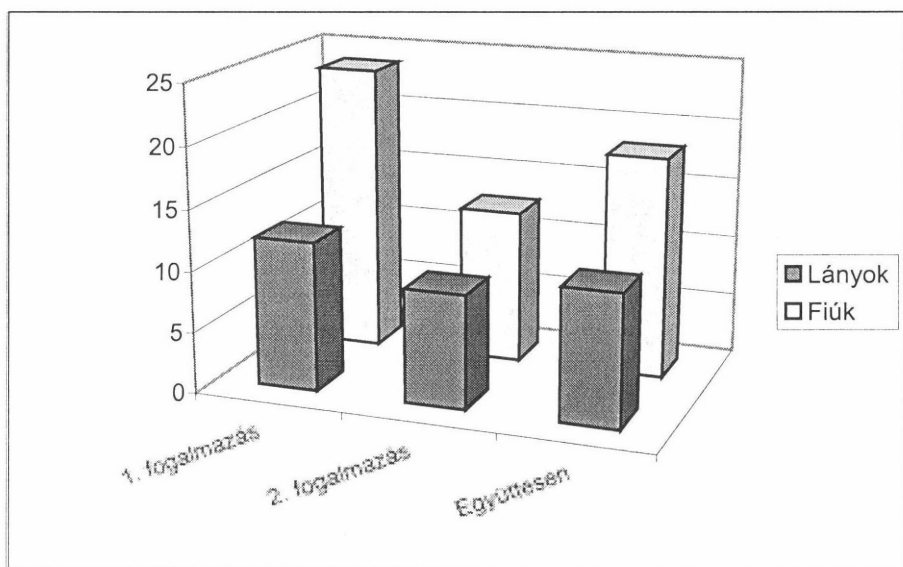
6. ábra. A hibátípusok nemek közötti megoszlása

A különböző fogalmazási problémák gyakoriságát szemléltető mutató a fiúk-nál 41,61, a lányok esetében pedig 51,66, tehát a lányoknál átlagosan 10 szóval ritkábban fordul elő ilyen jellegű hiba.

Helyesírás

Az első fogalmazásban átlagosan 16,69 hibapont szerepelt, a másodikban 10,61, a kettő átlaga pedig 13,65. Mindkét alkalommal született egy-egy hibátlan írás (H, T), a legtöbb hibapont pedig 78 pont volt (X). A legkisebb átlag 3 hibapont (É, H), a legnagyobb pedig 50 (X).

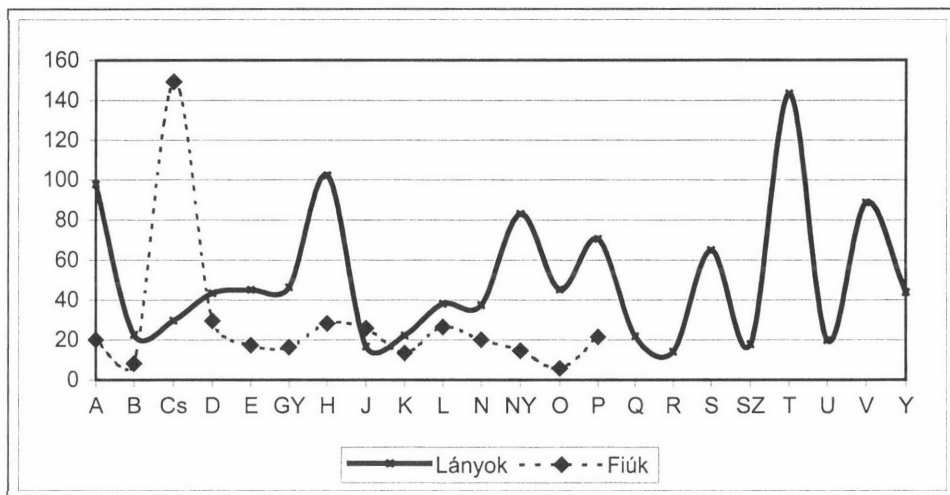
A nemek közötti különbség itt a legjelentősebb, a lányok az első fogalmazásban átlagosan 12,22, a másodikban 9,31 hibapontot szereztek, az összes átlaguk pedig 10,77 lett. A fiúk viszont 23,71, majd 12,64 hibapontot kaptak, átlagosan tehát 18,2-t, ez az eltérés a diagramon is jól látható (7. ábra). Előfordult egy-egy fogalmazásban kirívóan magas, 32 (C), 43 (W), sőt 78 (X) hibapont is, mindhárom fogalmazást fiú írta.



7. ábra. A helyesírási hibák átlagainak eltérése a fiúk és lányok között

Mivel azonban a helyesírás eredményeit a terjedelem is befolyásolja, létrehoztam egy helyesírási mutatót, azaz az adott tanuló átlagos szó mennyiségét elosztottam a helyesírási hibapont átlagával. Így tulajdonképpen megkaptam azt, hogy átlagosan hány szavanként fordult elő helyesírási hiba a szövegben. Az összes tanuló esetében ez a szám 41,97, de ezzel a számítással is jelentős eltérés mutatkozik a lányok és a fiúk között: amíg a lányok átlagosan 50,65 szavanként hibáztak, addig a fiúk majdnem kétszer sűrűbben, 28,32 szavanként. Ráadásul az egyéni

adatokban igen nagy az eltérés (8. ábra). A három legjobb lányadattól (143,28 [T], 102,33 [H], 97,75 [A]) messze marad a három legjobb fiú adata, csak egy magaslik ki, az viszont felül is múlja (149,33 [É]), a többi nagyon gyenge (29,5 [F], 28,23 [M]). A három legrosszabb adatban is megmutatkozik ez a hatalmas különbség, amíg a legrosszabb eredmény a lányoknál 14,06 (R), a többi pedig 16,71 (J) és 17,79 (SZ), addig a fiúknál ez a szám mind sokkal alacsonyabb (5,79 [X], 8,25 [C], 13,41 [Ó]).



8. ábra. A lányok és a fiúk helyesírási mutatói

Következtetések

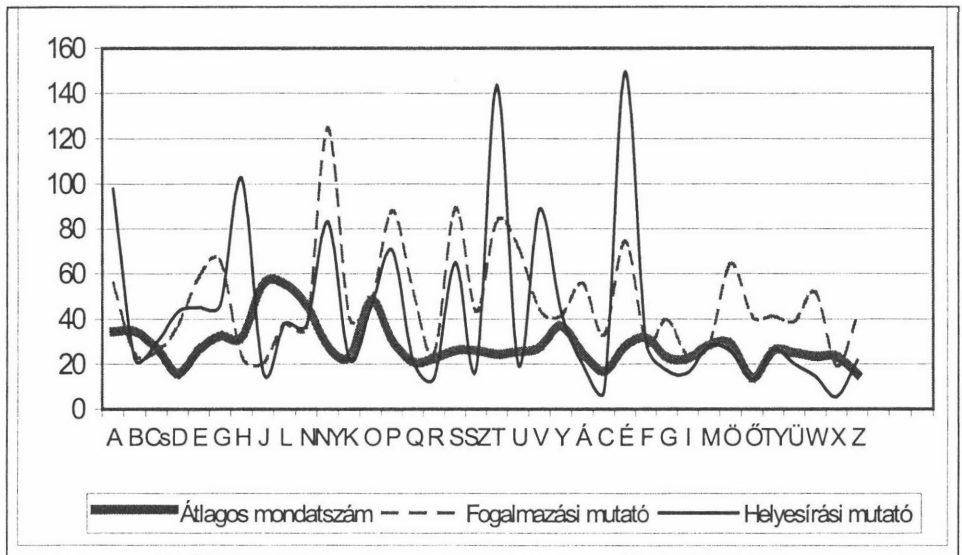
Összefoglalva az eredményeket elmondható, hogy a lányok átlagosan többet írtak, több szóból és több mondatból álltak fogalmazásaik, viszont érdekes módon kevésbé összetettek a mondataik, ahogy ez a szerkesztettségi mutatóikból látható. A legtöbb tagmondatból álló mondatokat is fiúk írták.

A fogalmazási problémák közül a stilisztikai hiba a legtöbb, a grammatikai jelenik meg legritkábban. Az összesítés során kiderült, hogy a fiúk küzdenek gyakrabban fogalmazási nehézségekkel.

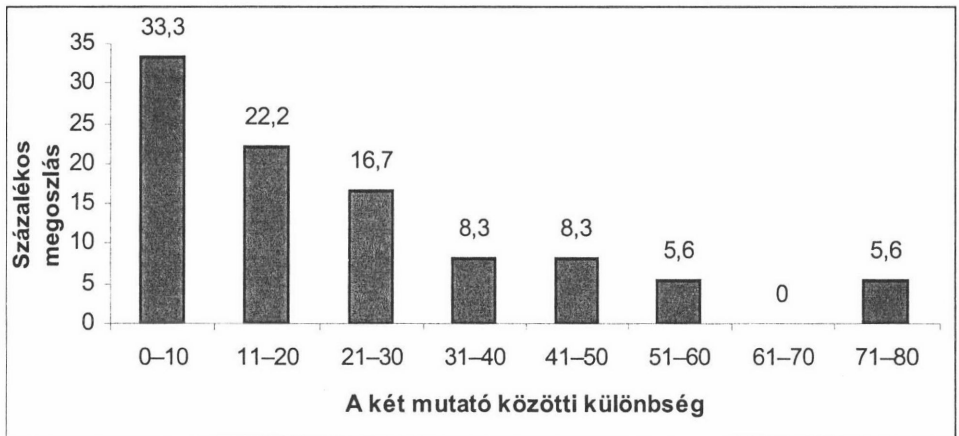
A helyesírás vizsgálata néhány esetben lehangoló eredményekkel szolgált, de igen nagy az egyének közötti eltérés. Az átlagokat megfigyelve azonban kijelenthető, hogy – egy kiugróan jó eredményt leszámítva – a helyesírás sokkal nagyobb problémát okoz a fiúknak, mint a lányoknak.

A különböző szempontú vizsgálatokból származó eredményeket összevetve (9. ábra), levonható néhány következtetés. Sok esetben a kevés mondatból álló fogalmazásban sok a helyesírási hiba, de néhány esetében ez sok fogalmazási problémával is párosul (B, CS, R, C, F, I, M, X). A két legtöbb mondatot író diák (J, L)

azonban igen rossz eredményeket ért el fogalmazási és helyesírási szempontból is. A tengely második részében, Á értékétől a fiúk eredményei szerepelnek, így jól nyomon követhető a fiúk és lányok adatainak változása, és É magas pontszámainak kivételével észlelhető az értékek átlagos csökkenése.



9. ábra. Az átlagos mondatszám, a fogalmazási és a helyesírási mutató összefüggései



10. ábra. A helyesírási és a fogalmazási mutatók közötti különbségek aránya

A fogalmazási mutató és a helyesírási adatok szorosabb összefüggése is leolvasható az ábráról. Ennek tüzetesebb megfigyelésére összevettem a két mutatót, mekkora a különbség közöttük (10. ábra). A diákok 33 százalékánál ez a különbség

mindössze tíz vagy ennél kevesebb, 55 százalékuknál húsz vagy ennél kevesebb. Ahogy nő a különbség mértéke, egyre csökken az odatartozó adatok száma is. Tehát a fogalmazási nehézségekkel küzdő diákok általában sok helyesírási hibát is ejtenek.

Kitekintés

A fogalmazások terjedelmi számadatait érdemes az írásbeli érettségi követelményeivel összevetni. A magyar érettségi szövegalkotásos feladatában nem meghatározott a szószám, csak oldalszámban utalnak a terjedelemre, három-öt oldal az elvárás. Igaz, jelen vizsgálatban 120 perc állt a diákok rendelkezésére, az érettségien pedig 180 percük van a fogalmazás megírására, egyik írásmű sem érte el a három-oldalnyi minimumot.

Az idegen nyelvi vizsgáknál viszont konkrét szószámokkal határolt intervallumokban megadják a terjedelmi elvárásokat. Ugyan vizsgálatomat kilencedik évfolyamon végeztem, de hasonló terjedelmű fogalmazásokat írnak a felsőbb évfolyamokon is. De vessük össze adataimat a különböző nyelvi érettségek szövegalkotási feladatának követelményeivel, annak tudatában, hogy ráadásul ott középszinten 60 perc, emelt szinten pedig 90 perc áll a diákok rendelkezésére két különböző feladat megoldására; jelen vizsgálat esetén viszont a kétszerese, azaz 120 perc alatt kellett egy írásművet elkészíteni. A két feladat együttes elvárt szómennyisége szerepel a 2. táblázatban.

2. táblázat

	Angol	Német	Francia	Spanyol	Olasz
Középszint 60 perc	Kb. 170	120–150	150–200	150–200	150–200
Emelt szint 90 perc	Kb. 360	300–370	300–400	300–400	300–370

Összehasonlítva az általam vizsgált szövegek átlagos szómennyiségével, amely 120 perc alatt 360,54 szó volt, igen soknak tűnik még a középszinten elvárt szószám is, hiszen nem az anyanyelvén kell a diáknak ezeket a szövegeket megalkotnia. Emelt szinten pedig mindössze 90 perc alatt kell körülbelül ilyen terjedelmű fogalmazást írnia. Elgondolkodtató adatok ezek. Ráadásul 21 tanulónak az átlagos szómennyisége írásban ezen érték alatt van.

Érdekes, hogy miért nem egységesek ezek az intervallumok, miért csak két nyelv esetében teljesen azonosak az elvárások. Milyen nehézség lehet a több nyelvből is érettségiző diákoknak a különböző követelményeket figyelembe venni – még akkor is, ha nem olyan jelentős az eltérés –, mert az intervallumok átlépéséért pontlevonás jár.

A középiskolások fogalmazásainak vizsgálatból kirajzolódó kép tehát nem túl biztató, de meghatározza, még mely területek fejlesztése elengedhetetlen az

eredményes írásbeli érettségi vizsgához. A napjainkban egyre nagyobb teret nyerő beszélt nyelv és az egyre ritkábban használt választékos írott nyelv közötti szakadék folyamatosan nő. A fogalmazási problémák mind azt a jelenséget tükrözik, hogy az írott és beszélt nyelv között lassan nemigen tudnak különbséget tenni a középiskolás diákok, a spontán beszédre jellemző mondat szerkesztés, szóhasználat, nyelvhelyességi hibák mind jelen vannak írásaikban is. A helyesírási hibák száma is részben az írásbeliség visszaszorulásának köszönhető. A mindennapokban előforduló írott szövegek oly közel állnak már a beszélt nyelvhez (SMS, chat, e-mail stb.), hogy veszélyben van az igényes írott nyelv. Így a magyarórák feladatai között egyre nagyobb hangsúlyt kell kapnia az írásbeliségre nevelésnek is, hogy a diákok érezzék a két regiszter közötti különbséget.

SZAKIRODALOM

- Antalné Szabó Ágnes 2003. Az anyanyelvi nevelés új stratégiái. *Magyar Nyelvőr* 127: 407–27.
- Benczik Vilmos 2005. A szóbeliség-írásbeliség paradigma In: B. Nagy Ágnes–Szépe György (szerk.): *Anyanyelvi nevelési tanulmányok I.* Iskolakultúra, Pécs, Iskolakultúra-könyvek 29, 70–84.
- Csépka Lászlóné–Szentpétery Dénesné 1991. Nevelőintézeti tanulók fogalmazásainak elemzése. *Gyermek- és Ifjúságvédelem* 103–7.
- Deme László 1971. *Mondatszerkezeti sajátosságok gyakorisági vizsgálata.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Forgács Anna 2004. A 9. és 10. évfolyamon végzett anyanyelvi mérések tapasztalataiból. *Budapesti Nevelő* 5–11.
- Gósy Mária 2005. *Pszicholingvisztika.* Corvina Kiadó, Budapest.
- Gósy Mária–Büky Béla 1983. Hogyan érzékelik a stílusértéket 10 és 18 éves tanulók? *Magyar Nyelvőr* 107: 460–7.
- Kádárné Fülöp Judit 1990. *Hogyan írnak a tizenévesek: Az IEA fogalmazásvizsgálat Magyarországon.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Keszler Borbála 1983. Kötetlen beszélgetések mondat- és szövegtani vizsgálata. In: Rác Endre–Szathmári István (szerk.): *Tanulmányok a mai magyar nyelv szövegtana köréből.* Tankönyvkiadó, Budapest, 164–202.
- Molnár Edit Katalin 1996. A kognitív pszichológia három fogalmazás-modellje. *Magyar Pedagógia*, 139–55.
- Pusztai Ferenc 2000. A XX. század műveltségváltásai és nyelvi változásai. *Magyar Nyelv* 98: 385–91.
- Steklács János 2005. A funkcionális írásbeliség társadalmi és pedagógiai kontextusban. *Anyanyelvi nevelési tanulmányok I.* Iskolakultúra, Pécs, 170–83.

Vallent Brigitta

SUMMARY

*Vallent, Brigitta***Spoken language effects on secondary school students' compositions**

A number of studies have recently claimed that some characteristics of written language are becoming increasingly similar to those of spoken language. The aim of the present study is to classify the various characteristics of school compositions, on the one hand, and to analyse how effects of spoken language can be traced in these pieces of work, on the other. The assumption is that, in addition to such effects, there are individual and even gender-specific errors as well. Thirty-six secondary school students' compositions were analysed on two occasions. Their scope, the grammatical structure of the sentences, and the stylistic properties of the texts were analysed. Furthermore, grammatical and word selection accuracy, stylistic and spelling mistakes were taken into consideration. Possible changes in individual students' writing skills were checked by pairwise comparisons of their compositions. The findings highlighted what fields are in need of more solicitous development.

A nyelvhasználati változás egy jelensége

Bevezetés

1. A nyelv és a nyelvhasználat folyamatosan változik, hiszen a nyelvet használó társadalom sem állandó. Változik az adott nép gazdasági élete, fejlődik társadalmi, politikai rendszere, műveltsége, gondolkodásmódja. Mindezek következtében folyamatosan új munkaeszközök, munkafolyamatok, eljárások váltják fel a régieket, a társadalmi átalakulás nyomán új intézmények keletkeznek, a változó, módosuló műveltségi területek mind újabb fogalmakat hoznak létre, amelyeket nyelvileg is meg kell tudnunk nevezni (Bárczi–Benkő–Berrár 1982). A nyelvi változás legszembetűnőbb talán a szókincs tekintetében (Libárdi 2001), ám nem csupán a szavak szintjén jelentkezik, hanem a nyelvi rendszer minden alkotóelemére kiterjedhet. Ennélfogva jelenthet nyelvrendszeri és nyelvhasználati változást. A változások üteme minden korban eltérő, hiszen azt a társadalmi, illetőleg az emberi tényezők szabják meg. Bizonyos időszakokat gyorsabb, másokat lassabb változás jellemez (Kiss–Pusztai 2005). Kérdéses, hogy melyek a szinkrón változás tendenciái és törvényszerűségei, és egyáltalán mi tekintendő változásnak. A jelenben (a szinkroniában) gyakran nem is érzékeljük a nyelvi változások jó részét, illetve ha érzékeljük is azokat, gyakorta a nyelv hanyatlásaként ítéljük meg. Rendszerint nincsen pontos információk a nyelvben bekövetkezett változások elterjedtségéről; nehéz tudományos igénnyel eldönteni, hogy a beszédprodukciónyi nyelvi jelenségek mennyire elfogadottak a beszédmegértésben, miként működnek a beszédészlelési folyamatokban. Mindez független attól, hogy a szakember véleménye szerint egy nyelvi forma (akár a kiejtés, a grammatika, avagy a szóhasználat területén) megfelelő-e, illeszkedik-e rendszertanilag, hasznos-e. Azt pedig végképp az idő dönti el, hogy használatba vételre, avagy elfelejtésre ítéltetik majd a jövőben. A nyelvi változások a beszédprodukción és a beszédmegértés kölcsönhatásában kristályosodnak ki.

Nyelvi változás akkor következik be, amikor egy új nyelvi formát, amelyet korábban csak egy kisebb csoport használt egy beszélőközösségen belül, átvesznek a közösség más tagjai is, és azt normaként elfogadják (Coates 1992). Többféle nyelvi forma, változat is létezhet egyidejűleg; némelyek megerősödnek, mások eltűnnek. Ezeket a változatokat a hallgató a beszédfeldolgozáson (észlelésen, megértésen) keresztül értékeli, majd válogat: vagy elfogadja, vagy elutasítja a hallottakat (legyen az artikulációs sajátosság vagy egy új szó, avagy egy másféle szintaktikai szerkezet). Az elfogadott nyelvi jelenség megerősítése a beszédprodukción keresztül valósul meg. Ez azt jelenti, hogy akkor kezd elterjedni, amikor a beszélők egy csoportja, majd pedig mind több beszélő használja azt a beszéd során. Minél többek beszédében előfordul, annál jobban terjed, annál biztosabban válik a rendszer részévé. A nyelvhasználatba ily módon bekerült jelenségekről aztán rövidebb-hosszabb idő alatt eldől, hogy valóban megszilárdulnak-e, azaz a nyelvközösség tagjai egyértelműen használják a beszédprodukciónban, és megértik azokat az elhangzó közlésekben. A változás visszahat magára a nyelvre, a nyelvi rendszer azon szegmensére, amelyet érint. Ez nevezhető a nyelvi változás körfolyamatának.

A nyelvi változásban a két legfontosabb tényező Wardhaugh szerint a változások megléte és a társadalmi nyomás, illetőleg e kettő kölcsönhatása (1995). A nyelv konvencionális szabályok rendszere, egy-egy változás lényege pedig éppen abban áll, hogy átlépi a meglévő konvenciókat és

szabályokat. Ezzel magyarázható, hogy a változásokat a szinkrón, azaz kortársnak tekinthető nyelvhasználat sokszor hibásnak tartja. A ma nyelvi hibáiból lehetnek azonban a holnap szabályai (Keller 2008). A változások fokozatossága és a beszédmegértés rendkívül gyors korrekciós működései mintegy kiegészítik egymást, a változások felismerése ezért sem könnyű. Jó példa erre egy szerkezetvegyülés, amely szintaktikai változást eredményezett: a *természetesen, hogy* vagy a *valószínűleg, hogy* kezdetű közlések (Kontra 1990). A beszélők ekkor vagy egy hosszabb tagmondatot rövidítenek le, vagy a kontamináció esete következik be. A hallgató beszédfeldolgozási mechanizmusa azonban képes az elhangzottakat értelmezni, és a mára már tért hódított, sőt elfogadott (?) szerkezetet annak szándékolt tartalmával azonosítani. Egy idő után az eredeti szerkezet(ek) módosulása fel sem tűnik, s az „új” forma lassan terjedni kezd. Ha a nyelvhasználók már nem érzik hibásnak, és egyértelműen érthető a közlési szándék, akkor ez a grammatikai szerkezet beépül a nyelvbe, annak részévé válik.

A legfeltűnőbbek a kortárs nyelvhasználók számára – nyelvtől függetlenül – a szókincs és a kiejtés változásai (Crystal 1998). Kérdéses azonban, hogy mennyi időnek kell eltelnie ahhoz, hogy egy eredetileg (szinkrón perspektívából nézve) eltérésként, változatként, esetleg hibaként megítélt jelenséget nyelvi változásként elfogadjanak. Természetesen ez nagyban függ attól, hogy a jelenség a nyelvrendszer, illetőleg a nyelvhasználat mely rétegét érinti, mi a társadalmi háttér, az esetleges kiváltó ok stb. Kimondható, hogy egy nyelv szinkrón metszete mintegy három évtizedet foglal magában, hiszen körülbelül „ennyi az az idő, amikor két, egymást követő nemzedék tagjai beszélőközösséget alkotva még általában tömegesen és rendszeresen kommunikálnak egymással” (Kiss-Pusztai 2005: 13–4). A szinkrón változások nagy része észrevétlen marad a nyelvhasználók számára; legjobban talán az új vagy új jelentésű szavak tudatosodnak a beszélőkben.

2. Benkő Loránd azt írja, hogy a nyelvi ökonómia működése nagymértékben érvényesül a nyelv életének minden szakaszában és a működő nyelvi rendszer minden részlegében (1988: 171). Ez a nézet jelenik meg kifejtve a „hipo- és hiperartikulációs modellben” (Lindbloom 1990). Ez a modell magyarázatot adhat a szinkrón változások működésére. A lényege az, hogy a beszédet olyan motoros tevékenységnek tekinti, amely gazdaságosságra törekszik. Ha nincs más motiváció, akkor a beszéd úgynevezett redukált formát ölt a hipoartikuláció eredményeként. Ez minimális ráfordítást igényel a beszélőtől. A hiperartikuláció maximálisan kielégíti a hallgató igényeit, amennyiben jól feldolgozható beszédprodukcióra törekszik. Egy kevésbé gyakori szó, avagy a biztos megkülönböztetés igénye két hasonló hangzású lexikai egység között előidézi a hiperartikulációt a hibátlan hallgatói feldolgozás érdekében. Biztonságosan csökkenthető ugyanakkor az artikulációs pontosság az ismétléseknél, avagy a nagymértékben előjelezhető kontextusok esetében. A kétféle artikuláció különbsége jól tetten érhető a normál és a gyors beszéd vagy a laboratóriumi és a spontán beszéd eltéréseiben.

A nyelvi változással foglalkozó munkákban az elemzések egyáltalán nem terjednek ki a beszédtervezési folyamatok esetleges módosulására, illetve azok feltételezett változásainak a felszínen megjelenő következményeire. A nyelvi változásokat tényként kezelik, tárgyalkják a sajátosságait, és próbálnak magyarázatokat adni (pl. Benkő 1988, Wardraugh 1995). Ez utóbbi azért is igen nehéz, mivel gyakorta multikauzalitással állunk szemben, és nehéz benne hierarchiát vagy valamilyen előidéjtséget megállapítani. Azt gondoljuk, hogy a beszédtervezési folyamatok vizsgálata közelebb vihet részben a szinkrón nyelvi változások okainak pontosabb feltáráshoz, részben pedig a folyamatok működésének magyarázatához.

3. A jelen kutatásban a nyelvhasználat egy sajátos szegmensét, a megakadásjelenségeket tanulmányoztuk bizonyos időtávlatból, a múlt század negyvenes-ötvenes éveiből származó, spontán beszédet rögzítő Hegedűs-archívum anyaga és mai beszélőktől rögzített saját spontánbeszéd-anyagunk alapján. Az eltelt idő tehát mintegy fél évszázad, vagyis valószínűsíthető, hogy lesznek változások a kutatott területen.

Az artikulációt követő folytonosan változó (akusztikai) jelsorozat a beszéd, amelyet a hallgató észlel, megért, értelmez. A felszínen tapasztalható akusztikai fonetikai sajátosságok utalnak a rej-

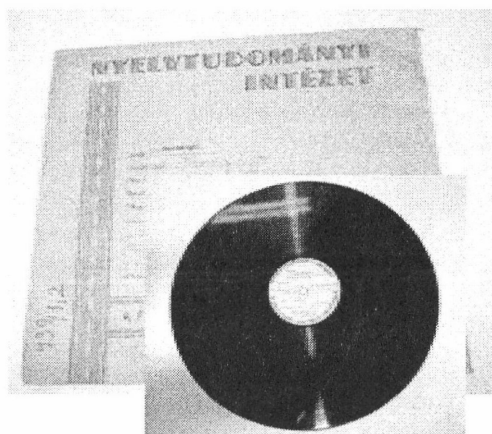
tett tervezési folyamatokra; vizsgálatuk azonban nem teszi lehetővé a beszédtervezési folyamatok pontos leírását. Nem tudjuk, hogy az artikulációs programozás milyen nyelvi formákban és milyen lépésekben történik. Ha azonban egy szegmens vagy egy lexikai egység ejtésében valamilyen hiba történik, akkor annak elemzése révén lehetőség nyílik a tervezési szakaszok hipotetikus kijelölésére, valamint az adott szakaszban végrehajtott művelet(sor) azonosítására. A beszéd közben tapasztalható megakadásokat úgy határozzák meg, hogy azok a folyamatos beszédet megtörő jelenségek, amelyek az elhangzottak tartalmához nem járulnak hozzá (pl. Gósy 2004). A megakadások azért jönnek létre, mivel a beszélő egyfelől bizonytalan abban, hogy mit szándékozik mondani (diszzharmónia állhat elő bármely tervezési szinten), ugyanakkor igyekszik kontrollálni is a közlése tervezési, kivitelezési és artikulációs részfolyamatait. A spontán beszédben megjelenő – összefoglaló megnevezéssel – megakadásjelenségek azért fontosak, mivel azokról a folyamatokról és működésekről nyújtanak információt, amelyek közvetlenül nem tanulmányozhatók. A nyelvhasználati változások nem csupán a szókincs vagy a kiejtés területein fordulhatnak elő, hanem a beszédprodukciónban megjelenő egyéb jelenségek tekintetében is.

Összehasonlító elemzésünk célja az volt, hogy megállapítsuk: a spontán beszédtervezés és kivitelezés folyamataiban igazolhatók-e eltérések az ötven-hatvan évvel ezelőtti és a mai beszélők között. Kutatásunk mind a bizonytalanságból adódó (pl. hezitálás, ismétlés), mind a hibatípusú megakadásjelenségek (pl. sorrendiségi hibák, téves szótalálások) vizsgálatára kiterjedt. Feltételeztük, hogy lesznek különbségek a megakadásjelenségek előfordulásában, s ez a beszédtervezési folyamatok különbözőségeit igazolhatja. A beszédtervezési folyamatok eltérései pedig nyilvánvaló mozgatói, előkészítői a nyelvhasználat különféle területein jelentkező szinkrón változásnak. Ha a feltételezésünk igaznak bizonyul, akkor kimondható, hogy a spontán beszéd megakadásjelenségei a szinkrón nyelvi változások egyértelmű előjelzői, „hírnökei”. A megakadásjelenségek elemzési eredményei tehát a szinkrón nyelvi változások bekövetkezéneket letéteményesei.

Kísérleti személyek, anyag, módszer

Hegedűs Lajos (1908–1958) fonetikus kezdeményezésére indult el a nyelvjárási hangfelvételek készítése a múlt század negyvenes éveiben. A cél az volt, hogy az ország különböző megyéiben spontán beszédet rögzítsenek, és hozzáférhetővé tegyék az utókor számára. Az első felvételt 1940-ben Drávacsehin rögzítették; 1947-ig Hegedűs Lajos és Temesi Mihály, 1947-től 1954-ig Hegedűs Lajos készítette a hangfelvételeket, majd 1954-től Végh József és Lőrincze Lajos is bekapcsolódott a munkálatokba. A felvételeken népszokások, babonák, mesék, ünnepi szokások, a kenyér- és süteménysütés módjai, a disznóölés leírása, élettörténetek, mondókák és énekek hallhatók. A hangrögzítéshez akkor többféle berendezésre volt szükség; kezdetben üveg- és alumíniumalapú decilith- és lakklemezeket használtak. A hangrögzítés úgy történt, hogy a mikrofonba mondott szövegeket közvetlenül lemezre vágták a helyszínen (ezt követően a lemez azonnal lejátszható volt). Az egyes lemezre (1. ábra) ráírták a fontosabb adatokat: a gyűjtő nevét, a felvétel helyét, idejét, az adatközlő nevét, a beszédtemát, valamint a lemez technikai adatait (Nikléczy–Horváth 2007). A hanglemezeket az évtizedek múlásával penész támadta meg, továbbá alig van a lejátszásukra alkalmas lemezjátszó, ezért sürgőssé vált az átmentésük korszerű adathordozóra. A teljes archivált anyag 122 darab CD-lemezen található, ennek alapján adatbázis készült Access adatbázis-kezelő programmal, amely lehetővé teszi a további kutatást. Ebből az anyagból választottunk ki 28 beszélőt (14 nőt és 14 férfit), akiknek a spontán beszéde képezte az elemzésünk egyik felét.

A kutatásban felhasznált spontán beszédek két kísérleti csoport beszélőinek anyagából tevődtek össze. Az egyik csoportot az archívumi beszélők alkották, a fent említett 28 fő, akiknek életkora 25 és 80 év között szórt (az átlag 52,3 év volt). A jelen kísérletben felhasznált spontánbeszéd-anyagok témái az adatközlők élete, történetek, a mindennapok eseményei voltak. Korban és nemben



1. ábra. A Hegedűs-archívum lemeze borítóval

illesztett mai beszélők alkották a másik kísérleti csoportot (fővárosi, városi és falusi lakosok), ugyan-csak 28 fő, fele nő, fele férfi. A spontán beszédük témája a munkájuk, hobbijuk, kedvenc időtöltésük volt. A mai adatközlők kiválasztásában az is szempontot jelentett, hogy személyenként hasonló időtartamban beszéljenek, mint az archívumi beszélők (1. táblázat). Törekedtünk arra is, hogy beszédtempójuk hasonló legyen az archívumi beszélőkéhez. A mérések szerint az archívumi beszélők artikulációs tempója átlagosan 11 hang/s körüli volt (vö. Menyhárt 2007), a beszédtempójuk ennél mintegy 2 hang/s-mal lassabb. A mai beszélők artikulációs tempójának átlaga 11,6 hang/s, a beszédtempójuk átlaga pedig 9,7 hang/s volt.) A két csoport beszélői között tehát valóban kismértékű volt a beszédtempóbeli különbség. A mai felvételeket csendesített szobában készítettük Sony ECM-MS907-es típusú mikrofon és Sony MZ-R900-as típusú Minidisc felvevő segítségével (minden beszélő esetében hasonló akusztikai körülmények között). Összesen 2,72 órányi archívumi és 2,68 órányi mai spontánbeszéd-anyagot készítettünk elő a további elemzésekhez (az anyag teljes ideje: 5,4 óra). A nők és a férfiak spontán beszédének tartama között lényeges különbség nem volt (1. táblázat).

1. táblázat. Az archívumi és a mai adatközlők spontán beszédének időtartama

Adatközlők	Időtartam (perc)					
	nők		férfiak		összes adatközlő	
	teljes	átlag/fő	teljes	átlag/fő	teljes	átlag/fő
Archívumi beszélők	84,51	3,62	79,16	3,39	163,67	3,50
Mai beszélők	74,80	3,20	86,16	3,69	160,98	3,44

Mindkét spontánbeszéd-anyagban – többszöri lehallgatással, lejegyzéssel és kölcsönös egyeztetéssel – azonos szempontok alapján határoztuk meg a megakadásjelenségeket (vö. Gósy 2004). Az elemzett, bizonytalanságra utaló megakadásjelenségek a következők voltak: kitöltött szünet (hezitálás), ismétlés, töltelékszó, nyújtás, továbbá idesoroltuk a szünet a szó belsejében jelenséget. Az elemzett hibajelenségek: téves szótalálás, kontamináció, módosított újraindítás, anticipáció, persze-veráció, téves kezdés, grammatikai hiba, szóváltoztatás, „nyelvem hegyén van” jelenség, egyszerű nyelvbottlás. A metatézisre az archívumi anyagban nem találtunk példát, ezért ezzel a továbbiakban

nem foglalkoztunk. A mai beszélők anyagában is mindössze háromszor fordult elő, például *el kell gyűjtenem kezdeni az anyagot* (ti. 'el kell kezdenem gyűjteni'). Csupán néhány esetben fordult elő olyan megakadásjelenség, amely többféleképpen is osztályozható volt, a kis esetszám miatt ezeket a kontextus szerinti legvalószínűbb kategóriába soroltuk. A kategorizált megakadásjelenségeket statisztikailag vizsgáltuk, összehasonlító elemzéseket végeztünk (az SPSS 8.0 verziószámú szoftver segítségével: ANOVA, *t*-teszt, Pearson-féle korrelációelemzés) 95%-os szignifikanciaszinten.

Eredmények

Adatainkat két szempontból elemeztük. Az archívumi és a mai gyűjtésű korpusz megakadásjelenségeit vetettük össze egymással, hogy az azonosságok, módosulások és változások sajátosságait jellemezhesük. Ezt követően a korpuszokon belül meghatároztuk az egyes típusok előfordulási arányait. Így képet kaptunk a régi és a mai beszélők aktuális nyelvhasználati jellemzőiről a beszédtervezés folyamatában.

1. Az archívumi és a mai beszélők spontán beszédében adatolt bizonytalanságra utaló jelenségekre és a hibákra a 2. táblázat mutat példákat. A megakadásjelenségek definíciója megegyezik a szakirodalomban korábban leírtakkal (vö. Gósy 2004). A töltelékszó a közlésbe tartalmilag nem illeszkedő, funkcióját tekintve a diszharmónia egyfajta feloldását segítő szó vagy szókapcsolat. A hezitálás (kitöltött szünet) rendszerint az *őö*-vel jelölt hangadással azonosítható; anyagunkban ritkán a *mm* is előfordult. A nyújtás a magán- vagy mássalhangzó perцепciónan egyértelmű hosszabb hangoztatása. A szünet a szóban a szó belsejében bárhol, bármely morfémahatáron, sőt morféma belül is előfordulhat. A grammatikai hiba a köznyelvi, normatív morfológiai és szintaktikai jellemzőknek nem megfelelő szerkezetet jelenti. (Az archívumi beszélőknél természetesen nem vettük hibának a köznyelvitől különböző grammatikai sajátosságot akkor, ha az az adott nyelvjárás jellemzője volt.) A kontamináció a nem szándékolt szó- vagy szerkezetvegyülés. A megakadás sajátosságát maga a megnevezés jelzi a téves kezdés, a téves szótalálás, a „nyelvem hegyén van” jelenség, a szóvaltoztatás és az újraindítás eseteiben. Módosított újraindításnak tekintjük, ha az újraindított szó nem teljesen egyezik meg a félíg kiejtett eredeti szóval. Az anticipáció azt jelenti, hogy a beszélő egy később kiejtendő szegmentumot vagy lexikai egységet egy korábbi időpontban kimond. Perszeveváció akkor következik be, ha a beszélő egy korábban már kiejtett szegmentumot vagy lexikai egységet egy későbbi időpontban hibásan újra kimond. Nyelvbotlásról akkor beszélünk, ha az adott szövegekörnyezetből a hiba semmivel nem magyarázható (nem sorrendiségi zavar, nem téves kezdés stb.), a megakadás tehát pillanatnyi artikulációs zavar eredménye.

A bizonytalansági jelenségekhez soroltuk a hezitálást (kitöltött szünet), az ismétlést, a töltelékszót, a nyújtást és a szünet-előfordulást a szó belsejében. A hibákat az első lépésben egy csoportnak vettük (a részletezést l. lejjebb). Vizsgálatunknak ebben a fázisában a megakadások darabszámaival dolgoztunk, hogy átláthatóbbak legyenek az egyes kategóriák. Ezt az tette lehetővé, hogy a két spontánbeszéd-anyag időtartama gyakorlatilag azonos volt. Az egy adatközlőre jutó átlagos számokat a 3. táblázat összegzi.

Az archív beszédanyagban összesen 446 bizonytalanságra utaló megakadásjelenséget, a mai beszélők anyagában 1346 ilyen jellegű előfordulást adatoltunk. Ma tehát közel háromszor annyi a bizonytalanságot jelző típusok száma, mint évtizedekkel ezelőtt. Mindebben a nem szándékolt, illetve a nem lélegzetvételt biztosító néma szünetek nincsenek benne. A hibák száma is megtöbbszöröződött. A leglátványosabb különbséget a hezitálás előfordulása mutatja. Az archívumi adatközlők szinte nem hezitáltak, a teljes anyagukban összesen 18-szor regisztráltunk kitöltött szünetet. A mai beszélőknél 636 hezitálást adatoltunk ugyanolyan tartamú spontán beszéd során. Ez igen jelentős nyelvhasználati különbségnek tekinthető. Szerényebbek az eltérések az ismétlések esetében; a mai beszélők közel ötször annyi ismétlést produkáltak (az archívumi anyagban 42, a maiban 207 előfordulás volt).

2. táblázat. Az elemzett megakadásjelenségek típusai példákkal*

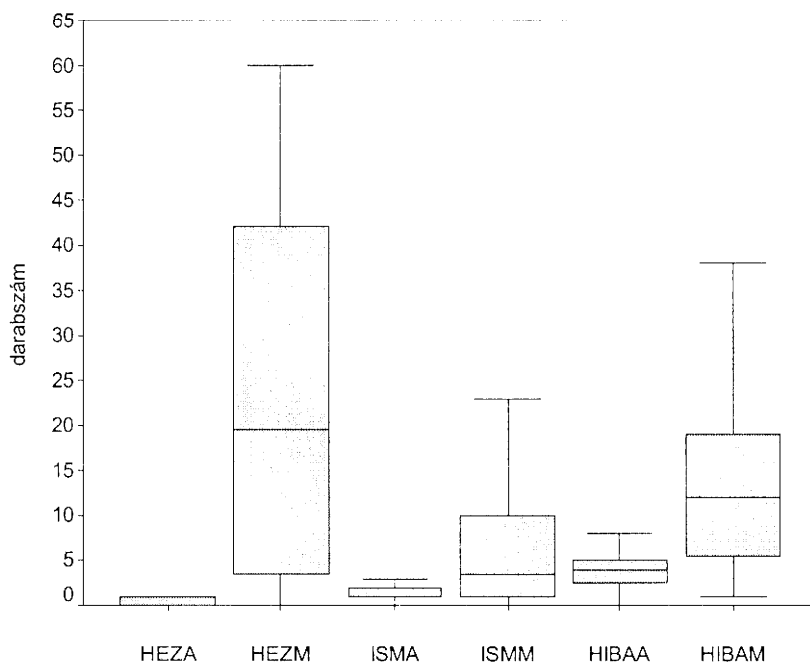
Megakadások típusai	Példák	
	archívumi korpusz	mai korpusz
töltelékszó	az egyik szomszéd aszongya , ej bátya aszongya , hát hová, hová aszongya	sok hasonló legenda van még tehát így a kunfúról
hezítálás	hogya még őö talán hát nem lesz belőle semmi	körülményeiről meg hát őö az életéről
ismétlés	jókat jókat nevettek az egyesek	a növények megérzik a rokoni rokoni kapcsolatot
nyújtás	csonkaa de mikor, húshagyó kedden, csonkacsütörtökön, akkor nem fontunk	addig gondolkoztam ammíg
szünet a szóban	attól nem kell már tartani, hogy még egy árvíz megrongálná a házunkat	ilyen harc □ ci motívumokat
grammatikai hiba	azután meg később hogyha van másféle húsok is	ha ezek polgári értékrendet fejez ki
kontamináció	az apraja össze van vágdalva szekerével (<i>vágva X vagdalva</i>)	nagy vaskos könyvet nem igazán tudja a kezában forgatni (<i>könyvet forgatni X kezében fogni</i>)
téves kezdés	háromkor felve- felöltözünk, akkor kiszállunk	a legkülönő □ legnélkülözhetetlenebb kincseit
újraindítás	a disznóölés nálunk úgy szok szokott történni	és akkor úgy kez kezdődhetett
módosított újraindítás	a vőlegény veszi a kendőt a fejken-dőt neki	mert egy gyerek gyerekeknek kisgyerekeknek mondjuk elég
téves szótalálás	ahol a tálalás van, vagyis a az étkezés	például a születés □ névnapra hogy
szóváltoztatás	kerék körsztül ment rajta, eltörte , elzúzta a csontot	néhány gyorsíró □ beszélgetése , tapasztalatai alapján
„nyelvem hegyén van” jelenség	a mi izénk , vőfélyünk kérte ki	a témával foglalkozó őö na hogy is videót kértem
anticipáció	a ssz másik szem az meg éresre	történel □ anyanyelvi nevelés kapcsán magyarórákon történelmi tárgyú; a ff □ kultúrafüggő
perszeveráció	a szokástól elkérően [eltérően]	a szlovákok egymás között is
nyelvbotlás	ezzel nem akartam bánti □ bántani	jelentenek a primor primőr zöldségek

* A táblázatban a □ jel arra utal, hogy az adatközlő szünetet tartott.

3. táblázat. A megakadásjelenségek átlagai a két korpuszban

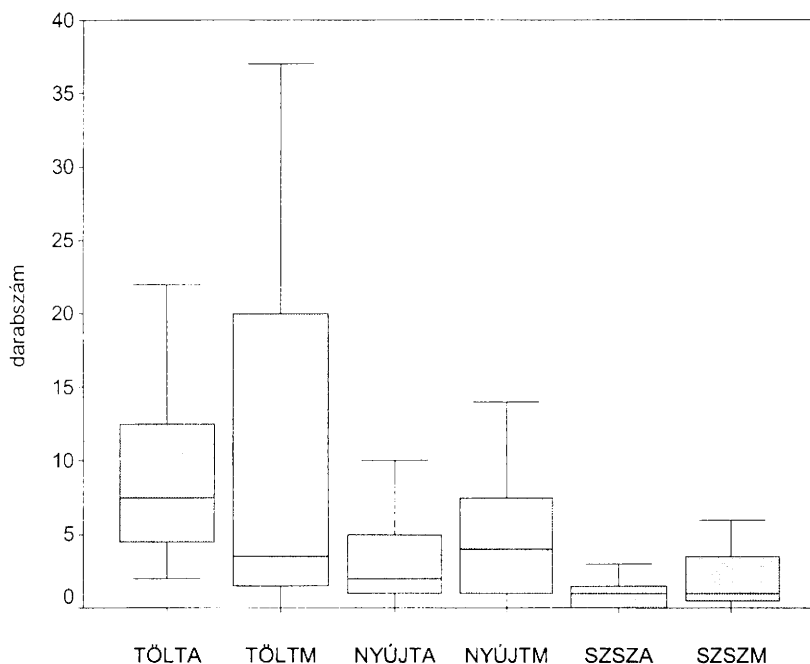
Megakadás típusa	Megjelenés átlaga (darabszám)	
	archívumi beszélők	mai beszélők
hezitálás	0,64	22,67
ismétlés	1,5	7,39
töltelékszó	10,57	9,53
nyújtás	3,0	5,0
szünet a szóban	1,03	2,39
hiba	4,53	13,46

Megnéztük, hogy az archívumi és a mai beszélők spontán beszédében van-e különbség a bizonytalanságra utaló és a hibatípusú megakadások között, illetve hogy mely kategóriákban igazolható statisztikailag is az eltérés. A statisztikai elemzések (kéttényezős ANOVA alkalmazásával) azt igazolták, hogy három esetben matematikailag igazolható a különbség az archívumi beszélők és a mai adatközlők között. Ilyen az eltérés a két korpusz között a hezitálásokban ($F(1, 55) = 34,873$, $p < 0,000$), az ismétlésekben ($F(1, 55) = 13,396$, $p < 0,001$) és a hibajelenségekben ($F(1, 55) = 20,869$, $p < 0,000$). A 2. ábra ezeknek a megakadásoknak az átlagait (mediánt) és a szórástartományokat mutatja.



2. ábra. A szignifikáns különbséget mutató megakadásjelenségek szemléltetése (medián és a szórástartomány, A = archívumi anyag, M = mai anyag, HEZ = hezitálás, ISM = ismétlés, HIBA = hibajelenség)

Három esetben nem tapasztaltunk nagymértékű különbséget a két korpuszban (a statisztikai elemzések szerint a különbség ezekben az esetekben nem volt szignifikáns): a töltelékszavak használatában, a nyújtásokban és a szó belsejében megjelenő szüneteket tekintve (vö. 3. ábra). Közülük legnagyobb számban a töltelékszavak jelennek meg mindkét csoport beszélőinél, valamivel több az adat az archívumi beszélők korpuszában (összesen 296), kevesebb a mai beszélőknél (összesen 273 adat). A nyújtás és a szó belsejében megjelenő szünet előfordulásainak átlaga 5, illetve az alatti. Az archívumi anyagban 84 nyújtást és 29 szó belsejében tartott szünetet találtunk, a mai beszélőknél 140 nyújtás fordul elő, és 67 esetben találtunk szünetet a szóban.



3. ábra. Szignifikáns különbséget nem mutató megakadásjelenségek szemléltetése (medián és a szórástartomány, A = archívumi anyag, M = mai anyag, TÖLT = töltelékszó, NYÚJT = nyújtás, SZSZ = szó belseji szünet)

Annak ellenére, hogy matematikailag nem volt igazolható eltérés a 3. ábrában bemutatott megakadásjelenségekben, mégis jellemző, hogy minden típusban a mai beszélőknél valamivel nagyobb az előfordulások száma. A jelen adatközlőinek spontán beszéde tehát egyértelműen szaggatottabb. Meghatároztuk a percnkénti megakadásokat. Az archívumi korpuszban a beszélők 0,74 hibát és 2,72 bizonytalansági megakadást produkáltak percnként, ez összesen 3,46 megakadás/perc. A mai beszélőknél ugyancsak percnként 2,53 hibát és 8,17 bizonytalansági megakadást adatoltunk, összesen tehát 10,7 megakadásjelenséget percnként. Ez az utóbbi adat nagyon hasonló a néhány évvel ezelőtti kutatási eredményekhez (Gósy 2003). Abban a kutatásban 22 és 45 év közötti egyetemi hallgatók és tanárok spontán beszédének megakadásjelenségeit elemezték; az adatok 7,94 bizonytalanságra utaló és 3,87 hibatípusú megakadást igazoltak percnként.

2. Az archívumi beszélők a 2,7 órányi spontán beszéd során összesen 130 hibát ejtettek, míg a mai beszélők közel ugyanannyi idő alatt 390 hiba típusú megakadást produkáltak. A mai korpuszban adatolt hibák száma mintegy háromszorosa annak, amit a negyvenes, ötvenes évek beszélőinél

tapasztaltunk. Az egyes típusok darabszámát, az átlagot és az átlagos eltérést a 4. táblázat mutatja. Korábban említettük, hogy az archívumi anyagban metatézis egyáltalán nem fordult elő, a mai adatközlőknél is csupán 3 esetet regisztráltunk (ezekkel azonban a kicsi elemszám és az összevetés „hiánya” miatt a továbbiakban nem foglalkozunk). A statisztikai elemzések hat hibátípusnál igazoltak szignifikáns különbséget a két korpusz adatai között: az újraindításban, a módosított újraindítás jelenségében, az anticipációban, a grammatikai hibák tekintetében, valamint a változtatásban és a nyelvbotlásban.*

4. táblázat. Az archívumi és a mai beszélők hibajelenségei típusonként

Típus	Előfordulás					
	archívumi beszélők			mai beszélők		
	db	átlag	átlagos eltérés	db	átlag	átlagos** eltérés
téves szótalálás	8	0,28	0,59	14	0,50	0,74
kontamináció	1	0,03	0,26	5	0,17	0,17
újraindítás	34	1,25	1,23	79	2,82	2,94
módosított újraindítás	9	0,32	0,47	28	0,96	1,29
anticipáció	5	0,17	0,47	35	1,25	1,87
perszeveráció	1	0,03	0,26	14	0,53	1,34
nyelvbotlás	3	0,11	0,31	22	0,75	1,23
téves kezdés	45	1,60	1,59	56	2,00	2,63
grammatikai hiba	12	0,43	0,79	111	3,96	4,65
„nyelvem hegyén van” jelenség	6	0,17	0,39	6	0,21	0,56
változtatás	6	0,17	0,39	20	1,14	1,95

A darabszámok igen kicsi különbséget mutatnak a kontaminációk esetében (az archívumi anyagban mindössze egyetlenegyszer fordult elő), valamint azonos számú az előfordulás a „nyelvem hegyén van” jelenség típusában. Eltérés látható a téves kezdések és a téves szóaktiválások számában. A felsorolt hibajelenségek egyike sem különbözik azonban statisztikailag a két korpuszban. Megállapítható, hogy a számuk növekedett a mai beszélőknél, de a növekedés mértéke gyakorlatilag véletlenszerűnek tekinthető. Szembetűnően nagy a különbség ugyanakkor a grammatikai hibák kategóriájában: az archívumi anyagban 12-t, a mai anyagban 111-et adatoltunk. Hétszeresére növekedett mára a nyelvbotlások és az anticipációk száma, háromszorosára a módosított újraindítások és a változtatások előfordulása, valamint mintegy kétszeresére a téves szótalálások és az újraindítások száma. A perszeverációs hiba a régi beszélők anyagában csupán egyszer volt hallható, míg a mai beszélőktől 14 alkalommal. A statisztikai adatok azt szemléltetik, hogy az egyéni különbségek a mai beszélőknél sokkal nagyobbak, mint a régi beszélők között voltak. Ez nyilvánvalóan több, különböző okra is visszavezethető (pl. életvitel, adottságok, rutin, szorongás mértéke).

3. A vizsgálat következő szakaszában a megakadásjelenségek korpuszon belüli arányait határoztuk meg (ekkor az adott korpuszban fellelt összes bizonytalanságra utaló megakadásjelenség

* A kéttényezős *t*-próba eredményei szignifikáns különbséget igazoltak az újraindítás ($t(27) = -2,508$, $p < 0,018$), a módosított újraindítás ($t(27) = -2,540$, $p < 0,017$), az anticipáció ($t(27) = -2,919$, $p < 0,007$), a nyelvbotlás ($t(27) = -3,012$, $p < 0,006$), a grammatikai hiba ($t(27) = -4,040$, $p < 0,000$) és a változtatás eseteiben ($t(27) = -2,564$, $p < 0,016$).

** Az átlagos eltérés arra utal, hogy mekkora az adatok szórása, és ily módon jellemzi az egyéni különbségeket.

előfordulását tekintettük 100%-nak). Ez az elemzés azt mutatta meg, hogy az adott korpuszban mi volt az egyes megakadásjelenségek egymáshoz képesti előfordulása, azaz milyen összefüggések mutathatók ki a beszédtervezés egyes szintjei között. Az 5. táblázat ezeket az arányokat mutatja.

5. táblázat. A bizonytalansági megakadások arányai a két korpuszban

Megakadásjelenségek típusai	Az előfordulás arányai (%)	
	archívumi beszélőknél	mai beszélőknél
hezitálás	4,03	47,2
ismétlés	9,4	15,4
töltelékszó	61,2	22,0
nyújtás	18,8	10,4
szünet a szó belsejében	6,5	5,0

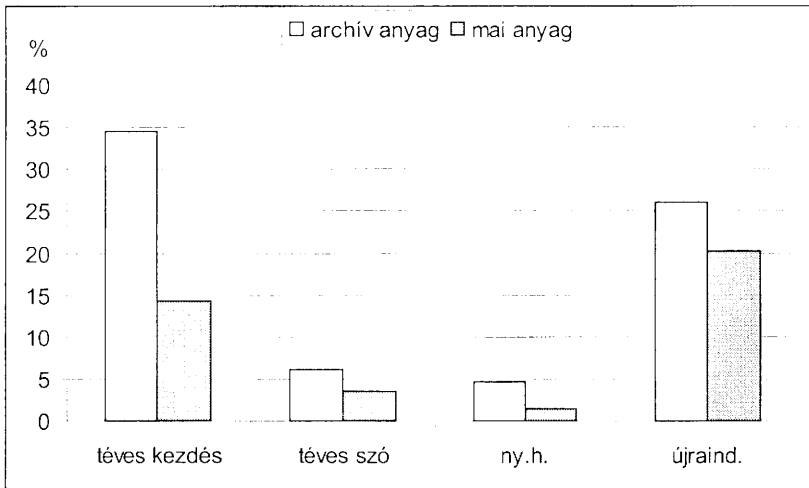
Az archívumi anyagban – az előző elemzésekből kikövetkeztethetően – a kitöltött szünetek aránya a legkisebb, és a töltelékszavaké a legnagyobb. Ez arra utal, hogy a régi beszélők a beszédtervezés különféle diszharmoniait (pl. grammatikai megformálás) a legnagyobb mértékben töltelékszavak beiktatásával igyekeztek feloldani. Példák a töltelékszavakra: *lekötözzük ilyen disznóbéllal vagy celofánnal; szóval veszélyes, mert gázos a bánya; há [hát] most még mit mondjak; tud hozni izéé szőlőt eleget; mer már az idő ugye jól eljárogatott; ejj aszongya, hát olyan kegyetlen az a te apád aszongya*. A korpusz leggyakoribb töltelékszava az *aszongya* ('azt mondja') volt, az *izé* szót csupán tizenhárom esetben (hétszer toldalékolva) adatoltuk. A kitöltött szünet szinte elhanyagolható náluk. Viszonylag nagyarányú ugyanakkor a nyújtás előfordulása is, mindezeknél pedig jóval kisebb az ismétlés és a szó belsejében megjelenő szünettartás (a két utóbbi 10% alatti).

A mai beszélőknél mintegy funkcióváltást látunk; a töltelékszók használata erősen lecsökken (az archívumi arányokhoz képest), és jelentősen megnövekszik a hezitálások részesedése. Példák a töltelékszavakra: *tehát most ilyen tanárképző szakot; most a kisgyerek miatt tehát ott van állásom; de én mondjuk én emlékszem rá; hát igazából műkörmösnek tanul; karácsonykor mikor így úgymond kötelező ajándékot venni; mert ugye általában úgy van vele az ember; és a tömegközlekedésről így mi a véleményed; új lakásba hát az első közös lakásba; ott töltötte tehát szóval jó nagy részét; nagyon sokszor termeli a rossz izlést tehát őö mit tudom én a hagyományos falvagnak; hogy jó mit tudom én ezt a tételezzük fel hogy; de szerintem ez is ilyen fémjelzi a helyzetet; na most ez egy nagyon izgalmas kérdés; de izé elmegyek legalább; gondolkodtam hogyha ilyen fel tudok jönni reggeli vonattal*. Az *izé* előfordulása kissé gyakoribb, mint az archívumi korpuszban, 18-szor adatoltuk (9-szer toldalékolt formában). A diszharmonia feloldása tehát napjainkban – a tapasztalatainkkal sajnos megegyezően – elsősorban a kitöltött szünet alkalmazásával valósul meg. Valamivel nagyobb arányban jelentkeznek a mai beszélőknél (a régiékhöz képest) az ismétlések és a nyújtások is (10–15%). Az előzőeknél jelentéktelenebbnek tekinthető a szó belsejében tartott szünet aránya. A régi és a mai beszélők töltelékszavai között jellegzetes különbséget látunk. A múlt század negyvenes-ötvenes éveiben jóval kevesebb lexikai egység töltötte be ezt a funkciót (megállapítottuk, hogy a leggyakoribb az *aszongya* volt). A mai beszélők többféle szót használnak időnyerés céljából; nagyon sokszor fordul elő a *tehát, hát, szóval, ilyen, így*. Ez utóbbi kettő különösen feltűnő a fiatalabbak spontán beszédében.

Elemztük az esetleges különbségeket a női és a férfi adatközlők között. A nemek szerint csupán egyetlen esetben, a mai beszélőknél az ismétlésben mutatkozott különbség (az egytényezős ANOVA szerint: $F(1, 27) = 4,779, p < 0,038$). A 28 mai adatközlő közül a 14 nő átlagosan 4,14 ismétlést, míg a 14 férfi átlagosan 10,64-et produkált.

Összegzően tehát megállapíthatjuk, hogy stratégiaváltás igazolható a spontán beszéd diszharmóniáinak feloldásában néhány évtized különbséggel. Korábban elsősorban a töltelékiszavak használata és a nyújtások jelentették a verbális megoldást (80%-ban), ma a hezitálások, a töltelékiszavak és az ismétlések ennek a stratégiának a tényezői (84,6%-ban). Kimondható, hogy ez nyelvhasználati változást mutat.

4. A bizonytalanságra utaló megakadásokhoz hasonlóan elemeztük a hibajelenségek arányait a két korpuszon belül. A változtatások aránya nagyon hasonló mindkét csoport beszélőinél, az előfordulás 5% körüli (4,6% a régi és 5,1% a mai beszélőknél). Ugyanez mondható a módosított újraindításokra, előfordulásuk 6,9% a régi és 7,2% a mai beszélőknél. A többi hibatípus esetében azonban jelentősek az eltérések. A 6. ábra azokat a kategóriákat mutatja, ahol az archívumi beszélők hibatípusainak aránya nagyobb, a 7. ábra pedig azokat, ahol a mai beszélők hibatípusai voltak nagyobb mértékben adathatók.

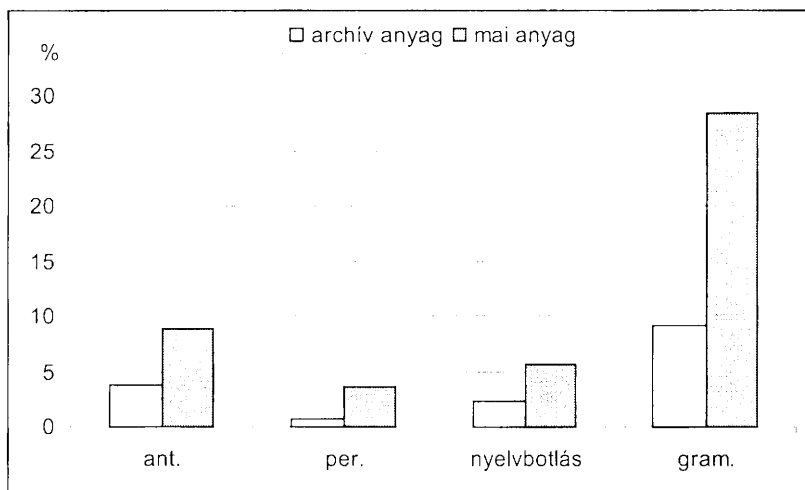


6. ábra. Hibatípusú megakadásjelenségek: nagyobb arányban az archívumi korpuszban (ny. h. = nyelvem hegyén van jelenség, újraind. = újraindítás)

A grafikon oszlopai azt szemléltetik, hogy négy hibatípus esetében a régi beszélőknél volt nagyobb arányú az előfordulás, négy hibatípus esetében pedig a mai beszélőknél. Nagyobb arányban fordult elő régen a téves szótalálás, a téves kezdés, az újraindítás és a „nyelvem hegyén van” jelenség, azaz a mentális lexikon aktiválási nehézsége. A lexikális hozzáférési folyamat többször eredményezett téves találatot a régi beszélőknél, mint a maiaknál. Az önmonitorozás eredményeképpen a téves kezdéseket javították. Az újraindítás is a lexikális egységek valamiféle hibázó jelére utal, az aktiválás során megjelenő hibázó jelre megkérdőjelezi, hogy az előhívott szó valóban azonos-e a szándékolttal.

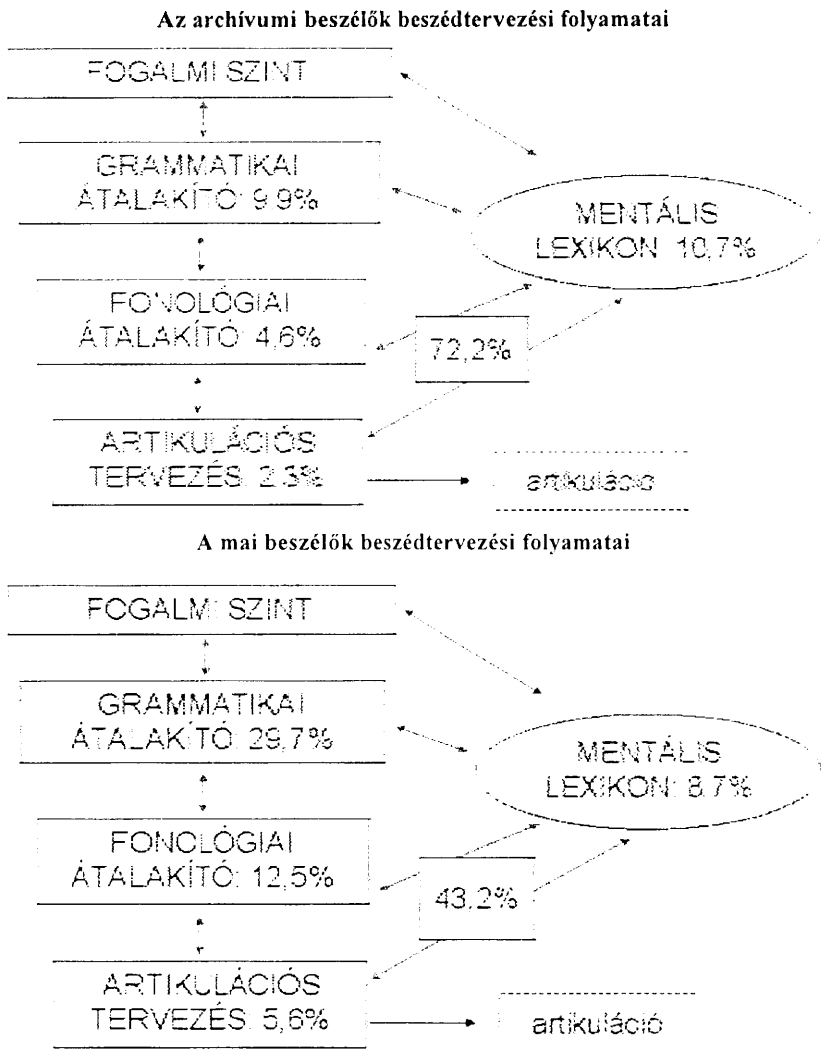
A mai spontánbeszéd-anyagokban a grammatikai hibák, az anticipációs és perszeverációs jelenségek, tehát a sorrendiségi hibák (idetartozna az említett, de nem elemzett metatézis is), valamint a nyelvbotlások tapasztalhatók nagyobb mértékben. A grammatikai hibák előfordulása az archívumi beszélőknél a korpuszon belül 10% alatti; a mai beszélőknél mintegy háromszor annyi, közel 30%. Megállapítható tehát, hogy a beszédtervezés átalakító folyamatai kevésbé pontosan és kevésbé hatásosan működnek manapság az évtizedekkel ezelőtti stratégiákhoz képest. A mai beszélők 43,2%-ban mutatnak diszharmóniát a lexikális előhívás folyamataiban, és közel 30%-ban produkálnak gramma-

tikai hibát. Az archívumi beszélőknél ez az arány jellegetesen megfordul, ők több mint 70%-ban küzdenek a lexikális előhívás nehézségeivel, de a grammatikai hibák aránya nem éri el náluk a 10%-ot. Az anticipációs hibák aránya a mai beszélőknél csaknem két és félszerese az archívumi korpusznak. Ez arra utal, hogy a jelen adatközlői jobban előre terveznek a spontán beszédben, mint a régebbi korok beszélői. Ezért jelenhet meg egy későbbben szükséges szegmens vagy lexikai egység a beszéd-folyam egy korábbi szakaszában. Például: *kés így az ismeretek készségi szintjévé; gyakorló in* □ *kiterjedő* □ *dő interjúkérdés; alkoholfogy az alkoholt nem fogyasztókról; ss* □ *keveset de sokszor; amilyen öröme előtt is mm illetve után vannak önök is.*



7. ábra. Hibatípusú megakadásjelenségek: nagyobb arányban a mai korpuszban (ant. = anticipáció, per. = perszeveráció, gram. = grammatikai hiba)

Az egyes hibatípusok megjelenése a beszédtervezés meghatározott folyamataiban és az arányaik azt igazolják, hogy mindkét beszélőcsoportnál természetesen megvannak az univerzális diszharmoniajelenségek, de „időspecifikusan” ezek más-más arányokat mutatnak. Az előfordulási hasonlóságok a régi és a mai beszélőknél az azonosan (vagy igen hasonlóan) működő folyamatokra utalnak; a két korpusz esetében ilyen a szóváltoztatás, a kontamináció és a módosított újraindítás. Az eltérések – bármilyen irányúak legyenek is, azaz bármelyik korpuszban tapasztalhatók is a nagyobb előfordulási arányok – a nyelvhasználat különbözőségét erősítik meg. A 8. ábra a főbb eltéréseket százalékkértékekkel szemlélteti a beszédtervezési folyamatban. Egyik anyagban sem fordult elő megakadás a fogalmi szinttel kapcsolatban (ilyen lehetett volna például a freudi elszólás). A morfológiai és a szintaktikai hibák, valamint a kontaminációk a grammatikai átalakítás során lépnek föl. A sorrendiségi megakadások (anticipáció, perszeveráció, metatézis) a fonológiai átalakítás szintjéhez köthetők. Az egyszerű nyelvbotlások a hibás artikulációs tervezés, illetve kivitelezés következményei. A mentális lexikon aktiválásával, valamint a lexikális hozzáférés nehézségeivel kapcsolatosak az újraindítások és a módosított újraindítások, a téves kezdések és a téves szóátalások, a szóváltoztatás, továbbá a „nyelvem hegyén van” jelenség esetei. A fogalmi szint és a grammatikai átalakító, valamint az egyes szintek közötti diszharmonia feloldását szolgálják a hezitálások, a töltelkiszavak, az ismétlések, a nyújtások és a szó belsejében megjelenő szünetek.



8. ábra. A hibatípusok arányainak jellegzetes eltérései az archívumi és a mai beszélőknél a beszédtervezési folyamatban szemléltetve

Az ábra a beszédprodukciós mechanizmus modelljébe (Levelt 1989) helyezi bele a jelen kutatás adatait. Egyik korpuszban sem fordult elő a fogalmi szinthez köthető megakadásjelenség. Jól látszik azonban, hogy a mentális lexikon aktiválása, illetőleg a lexikális előhívás folyamatai sérülékenyebbek voltak az archívumi beszélőknél. Legfőképpen a grammatikai megformálás, továbbá a fonológiai átalakítás és az artikulációs tervezés tökéletlenebb a mai beszélőknél (a két utóbbiban nincsen akkora különbség, mint a grammatikai hibák esetében). Okkal feltételezzük, hogy ezek a tények a beszédtervezés változását igazolják a régi és a mai beszélők között.

Elemeztük az egyes megakadásjelenség-típusokat az egymás közötti összefüggéseik tekintetében. Az archívumi beszélőknél közepesen erős korrelációt kaptunk (99%-os szinten) a hezitálás és a hiba ($r = 0,573$), az ismétlés és a töltelékszó ($r = 0,501$), valamint a töltelékszó és a nyújtás ($r = 0,527$) között. Más esetekben összefüggés nem volt kimutatható. A korrelációs adatok azt jelzik, hogy a kitöltött szünet és a hibajelenség, valamint a töltelékszó és az ismétlés, illetve a nyújtás jelenségei együtt járnak, feltételezik egymást. Ha az egyik jelenség előfordul, akkor nagy valószínűséggel a másik is tapasztalható lesz. Más megfogalmazásban azt mondhatjuk, hogy a sok töltelékszót használó beszélőnél ismétlések és nyújtások nagyobb mértékben valószínűsíthetők, mint más megakadások; hasonló az összefüggés a hezitálás és a hibajelenségek között. A mai beszélőknél erős korrelációt láttunk (szintén 99%-os szinten) az ismétlés és a töltelékszó ($r = 0,880$), az ismétlés és a hiba ($r = 0,695$) között, valamint a hiba és a töltelékszó között ($r = 0,837$). A felsoroltak tehát nagy valószínűséggel együttjárást mutatnak. Ismét más megfogalmazásban ez azt jelenti, hogy ha egy beszélőnél gyakran tapasztalunk ismétléseket, akkor várható a töltelékszók és a hibák megjelenése is, sőt utóbbi kettő is feltételezi egymást. A mai beszélők korpuszának adatai szerint az egyes megakadásjelenségek együttjárásának statisztikai valószínűsége nagyobb, mint az archívumi beszélők esetében.

Felmerült a kérdés, hogy vajon a beszéidő, azaz a spontán beszéd tartama mutat-e összefüggést a megakadások előfordulásával. Az archívumi beszélők esetében ilyen összefüggést nem sikerült kimutatni, a mai adatközlőknél csupán a hibajelenségekkel igazolódott közepesen erős korreláció ($r = 0,597$, 99%-os szinten). A mai beszélők tehát nagy valószínűséggel minél hosszabban beszélnek, annál több hibatípusú megakadást produkálnak.

Az egyes beszélőknél különféle mértékben jelentkeztek egymáshoz képest a bizonytalanságra utaló, illetve a hibatípusú megakadásjelenségek mindkét korpuszban. A beszélők döntő többségénél kevesebb volt a hibatípusú megakadások száma; a régi adatközlők közül mindössze hárman és egy a maiak közül produkált több hibát mint bizonytalanságra utaló megakadásjelenséget. Vannak adatközlők, akiknél nem tapasztalható nagy különbség a kétféle megakadásjelenség előfordulása között. A régi beszélők között a legkevesebb megakadást egy férfinél tapasztaltuk, mindössze hármat, a legtöbbet egy női adatközlőnél, összesen 53-at. Az archív anyagban a legnagyobb különbség a kétféle típusú megakadás között 43, a legkisebb pedig 1 volt. A mai korpuszban a legkevesebb megakadást produkáló beszélő ugyancsak férfi volt, a megakadásainak száma öt, míg a legtöbbet egy női adatközlő ejtett, összesen 133-at. A legkisebb különbség a kétféle megakadásjelenség-típus között három, a legnagyobb pedig 95 volt ebben a csoportban.

Következtetések

Kutatásunkban mintegy hat évtized elteltével hasonlítottuk össze a spontán beszéd megakadásjelenségeit. Azt feltételeztük, hogy ezen a módon képet kapunk a rejtett beszédtervezési folyamatokról, valamint az esetleges szinkron változásokról. Lindblom hipo- és hiperartikulációs modelljének keretében kísérlelünk meg magyarázatot adni a kapott tényekre. Az eredmények azt mutatják, hogy a megakadásjelenségek a mai beszélők spontán beszédét jóval nagyobb mértékben tartikják, mint a régi beszélőkét. Vannak közöttük olyan típusok, amelyek hasonlóképpen jelentkeznek a régi és a mai beszélőknél, ezek a töltelékszavak, a nyújtások és a szó belseji szünetek. Mindhárom típus arra utal, hogy a gondolat nyelvi megformálása valamelyik szinten, illetve az egyes szintek közötti transzformáció nehézséget okoz a beszélőnek, s ennek a felszínen eltérő módon tapasztalható a következménye. Szignifikáns különbséget kaptunk a hezitálások, az ismétlések és a hibatípusú megakadásjelenségek esetében, mindhárom a mai beszélőknél fordult elő lényegesen nagyobb arányban. Szembetűnő a kitöltött szünetek igen nagy mértékű elterjedtsége a mai korpuszban az archívumi beszélők spontánbeszéd-anyagához képest.

A hibajelenségek száma azonos beszédidőtartamban a háromszorosára növekedett. A hibatípusú megakadások részletes elemzése azt igazolta, hogy vannak hasonló arányban előforduló típusok (téves kezdés, perszeveráció, szótalálási nehézség), valamint olyanok, amelyek matematikailag igazolhatóan különböznek a két korpuszban (újraindítás, anticipáció, grammatikai hiba, változtatás, nyelvbotlások). Ez utóbbiak már önmagukban is arra utalnak, hogy a beszédtervezés folyamatában a mai beszélők több problémával szembesülnek, s azokat többféle stratégiával igyekeznek feloldani. Az egyes korpuszon belüli hibaarányok további jellegzetes különbségeket igazoltak. Az archívumi anyagban nagyobb mértékben fordultak elő azok a hibajelenségek, amelyek a mentális lexikon aktiválásával hozhatók kapcsolatba: téves kezdések, téves szótalálások, lexikális előhívási nehézségek. Ezzel kapcsolatos az újraindítások nagyobb száma is a régi beszélőknél, amelyek a mentális lexikon aktiválásának felszíni újraellenőrzését mutatják. A régi adatközlőknél nagyobb a nyújtások aránya is. A nyújtások 45,9%-a az archívumi korpuszban a tartalmas szavakat érinti (pl. *naagyon*, *esső*, *rokkonság*, *csonkaa*, *eelvitték*, *jjó*, *voolt*, *búcsúú*, *máama*, *minnálunk*), 54,1%-ban jelennek meg kötőszókon, névelőkön. A mai beszélőknél mások az arányok. Az összes nyújtás 33,7%-a jelenik meg tartalmas szavakon (pl. *mmondjuk*, *biiztosítás*, *fizikaa*, *oldalááról*, *nnéz*) és 66,3%-uk névelőkön, kötőszókon. A névelők megnyújtása közel 70%-ban fordul elő a nem tartalmas szavakon belül a mai beszélőknél, de csak 45,3%-ban az archívumi beszédanyagban. A mai beszélőknél tehát kisebb mértékben jelennek meg a hibaüzenetek – a nyújtás felszíni formájában – a tartalmas szavak esetében. Ez ismét azt támasztja alá, hogy a régi beszélőknél gyakoribb volt a mentális lexikon aktiválásának nehézsége. Az a tény, hogy a névelőkön megjelenő nyújtások kisebb mértékűek, megint a bizonytalanabb lexikális hozzáférés mutatója a régi beszélőknél. Ha az összes nyújtást tekintjük, továbbá a kötőszókat is a tartalmas szavakhoz soroljuk, akkor azt látjuk, hogy az archívumi anyagban ez a megakadásjelenség a szavak 75,6%-át, míg a mai beszélők spontán beszédében a szavaknak csak 54,3%-át érinti (a többi mindkét esetben a névelőkön hallható).

A mai beszélőknél a grammatikai hibák relatíve nagy száma, az anticipációk gyakori előfordulása, valamint a hezitálás erőteljes növekedése azt igazolja, hogy nehézséget jelent számukra a gondolat adekvát nyelvi formába alakítása. Míg tehát a régi beszélők beszédtervezési folyamataiban nagyobb nehézséget okozott a lexikális folyamatok működtetése, addig a mai beszélőknek a megfelelő nyelvi forma, azaz a grammatikai és a fonológiai struktúra megtalálása, illetve a gondolati sebesség nyelvi átalakításának ellenőrzése okozza a legtöbb problémát. Felmerül a kérdés, hogy mi okozza ezeket a különbségeket, amelyek a két korpuszban tapasztalhatók. A nyilvánvaló válasz lehetne a beszédtempó gyorsulása, amely szakirodalmi adatokkal alátámasztott tény, és amely számos nyelvtörténeti változás egyik feltételezett kiváltó oka. A jelen kutatásban elemzett két korpuszban azonban ügyeltünk arra, hogy a beszélők beszédtempója között ne legyen jelentős eltérés, tehát ez ebben az esetben nem lehet tényező. Magyarázatra szorul az, hogy miért mutatkozik több megakadásjelenség a lexikális hozzáférés folyamataiban a régi beszélőknél, hiszen valószínűsíthető, hogy a verbális kommunikáció gyakoribb volt évtizedekkel ezelőtt. Lehetséges magyarázatként azt gondoljuk, hogy a rádió és főként a televízió hatása – jelen esetben az a tény, hogy a mai kor adatközlői a médiumok révén jóval több, bár gyakran passzív beszédhelyzetben vannak – felerősíti a lexikális egységek aktivációs szintjét (vö. McClelland–Rumelhart 1986, magyarul: Gósy 2005). (Hozzájárulhat ehhez az olvasási szokások megváltozása is.) Mindez pedig azzal jár, hogy a hozzáférés könnyebb lesz a mentális lexikonhoz.

A hipo- és hiperartikulációs modell keretében mindezek a különbözőségeket úgy magyarázhatók, hogy a beszélők napjainkban fokozottan törekszenek a produktív gazdaságosságra (a hihetetlenül nagy információmennyiség és információáramlás miatt), és ennek következtében – tudat alatt – bizonyos „engedményeket” tesznek oly módon, hogy ezek a produktív engedmények a mindenkori hallgató beszédfeldolgozását ne nagyon korlátozzák vagy nehezítsék. Labov véleménye is az, hogy a hangváltozás első nyolc stádiuma a tudattalan szférájában keletkezik (1972). Kevésbé figyelnek a grammatikai megformálásra, avagy a pontos kiejtésre, mivel a grammatikai hibákat

vagy a nyelvbtlásokat a hallgató saját nyelvi kompetenciája következtében szinte észrevétlen korigálja a beszédpercepció folyamat során. A mai beszélő tehát kevesebb időt és energiát fordít ezeknek az átalakítási folyamatoknak a minőségére és az önellenőrzésre. Jobban ügyel ugyanakkor a mentális lexikon aktiválására, mert a téves szótalálás megértési nehézséget idézhet elő.

A nyelvi változások sokféle külső és belső indítékát szokás felsorolni (vö. pl. Wardhaugh 1995), megengedve azt is, hogy némely változás egyértelmű okát nem ismerjük. A megakadásjelenségek változásában talán az ember gondolkodásmódjának, valamint a beszélők közlési igényeinek módosulása is tetten érhető (Benkő 1988). A felgyorsult élet, a gyors információközlés igénye, valamint a megváltozott kommunikációs helyzetek tehetők felelőssé és szolgálhatnak magyarázatul az ok(ok)ra nézve. A mai kor beszélője igyekszik nagyon sok mindent a lehető legrövidebb idő alatt elmondani, s ez már önmagában diszharmoniót predesztinál a gondolati szint, a válogatás és a nyelvi átalakítás között. Úgy gondoljuk, hogy ez a fajta „gyorsulás” elsősorban a beszédtervezési folyamatokat érinti, ezért a következményei jól tükröződnek a megakadásjelenségekben. A megakadásjelenségek pedig további nyelvi változások bölcsői lehetnek.

SZAKIRODALOM

- Bárzsi Géza–Benkő Loránd–Berrár Jolán 1982. *A magyar nyelv története*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Benkő Loránd 1988. *A történeti nyelvtudomány alapjai*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Bencédy József 2001. A nyelvi, nyelvhasználati változások belső hatóerőiről. *Nyr.* 125: 137–45.
- Coates, Jennifer. 1992. *Women, Men and Language*. Longman, London.
- Crystal, David 1998. *A nyelv enciklopédiája*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Gósy Mária 1998. A hangtörténeti változások feltételezett okairól. *MNy.* 94: 276–83.
- Gósy Mária 2003. A spontán beszédben előforduló megakadásjelenségek gyakorisága és összefüggései. *Nyr.* 127: 257–77.
- Gósy Mária 2004. A spontán magyar beszéd megakadásainak hallás alapú gyűjteménye. *Beszédkutató 2004*, 6–19.
- Gósy Mária 2005. *Pszicholingvisztika*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Kiss Jenő–Pusztai Ferenc 2005. *Magyar nyelvtörténet*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Keller, Rudi 2008. *Sprachwandel*. <http://www.phil-fak.uni-duesseldorf.de/rudi.keller/> (Letöltés ideje: 2008. március 12.)
- Kontra Miklós 1990. Természetesen, hogy nem hiba – nyelvi változás? In: Balogh Lajos–Kontra Miklós (szerk.): *Élőnyelvi tanulmányok*. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest, 76–83.
- Labov, William 1972. *Sociolinguistic Patterns*. University of Pennsylvania Press, Philadelphia.
- Levelt, Willem J. M. 1989. *Speaking. From Intention to Articulation*. MIT Press, Cambridge, Massachusetts.
- Libárdi Péter 2001. A nyelvi változás tükröződése az egyén mentális lexikonában. *Alkalmazott Nyelvtudomány* 1: 39–9.
- Lindblom, Björn 1990. Explaining phonetic variation: A sketch of the H & H theory. In: Hardcastle, William J.–Marchal, Alain (eds.): *Speech Production and Speech Modelling*. Kluwer Academic Publishers, Dordrecht, 403–39.
- McClelland, James L.–Rumelhart, David. E. (eds.) 1986. *Parallel Distributed Processing: Explorations in the Microstructure of Cognition*. A Bradford Book, Cambridge, Massachusetts.
- Menyhárt Krisztina 2007. Rituális szövegek szupraszegmentális jellemzői. *Beszédkutató 2007*, 83–99.
- Wardhaugh, Ronald 1995. *Szociolingvisztika*. Osiris–Századvég, Budapest.

Gósy Mária–Gyarmathy Dorottya
MTA Nyelvtudományi Intézet

SUMMARY

Gósy, Mária and Gyarmathy, Dorottya

On how language use changes over time

Most characteristics of language use are continually changing as time goes by. Studies describing linguistic change have so far largely ignored the area of speech planning processes and their observable consequences in spontaneous speech. In the present paper, disfluency phenomena were analysed in two corpora recorded half a century apart. The Hegedűs Archive, a body of spontaneous speech recordings from the forties and fifties of the last century was compared with a similar material recorded with present-day speakers, carefully matched in gender, age, and speaking time. Our analyses have demonstrated that the two materials exhibit specific differences in terms of the processes of spontaneous speech planning and implementation.

Present-day speakers' spontaneous speech is significantly more interspersed with disfluency phenomena (a total of 1754 occurrences in our data) than that recorded fifty years ago (568). Statistical analyses have revealed that hesitations, repetitions and error-type phenomena occur significantly more frequently with present-day speakers. In the earlier speakers' speech planning processes, the operation of lexical processes ran into more difficulty, whereas present-day speakers had more problems with finding the appropriate grammatical and phonological structure as well as with the monitoring of their transformations of thought into linguistic material. Underlying the differences observed in the occurrence of the various disfluency phenomena, an increasing amount of information that speakers now have to handle and their altered communicative needs can also be detected.

Gondolkodási formák, gondolatalakzatok, szövegalaptípusok A szövegtípusok antropológiai jellegű megközelítései¹

Bevezetés

Az etnológia és a nyelvészet sokszor és sok területen találkozott. Antropológiai nyelvészeti (az európai s így a korábbi magyar terminológiában: etnolingvisztikai) megközelítések a 19. századtól léteznek. A nyelvtudomány és a szövegtan 1970-es években lezajló „szövegtani” fordulata során fokozatosan fordult az érdeklődés a grammatikai kérdések felől a szövegtípusok felé (vö. Kocsány 1989). A szövegtípusok vizsgálatában ismét találkozott az antropológiai nyelvészeti és a szövegtani-nyelvészeti szemlélet és módszer. Föltűnt, hogy nemcsak az egy kultúrán belüli szövegtípusok, hanem az egymástól távol eső kultúrák szövegtípusai között is fölfedezhetők jellegzetes, ismétlődő minták. Ilyen ismétlődő minták kimutathatók a folklórműfajokban, de általában az úgynevezett „beszédműfajokban”² (Bahtyin 1986: 359), sőt továbbmenve: alapvetően minden „történetmondásban”. Az elbeszélési minták kutatása azután összekapcsolódott a szövegemlékezet kutatásával, emlékezeti mo-

¹ Az ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszék és Funkcionális Nyelvészeti Műhely által rendezett Új nézőpontok a magyar nyelv leírásában I. (Szöveg, szövegtípus, nyelvtan) című konferencián 2007. november 13-án elhangzott előadás teljes írott változata. A konferenciakötetben terjedelmi okokból csak egy körülbelül 40%-kal rövidebb változat jelenik meg.

² Beszédműfaj = a nyelvhasználat minden sférájában létező, viszonylag megszilárdult megnyilatkozástípusok (Bahtyin 1986: 359).

dellek alkotásával, amelyek elvezettek a gondolkodási formák (műveletek, módok), majd pedig a gondolatalakzatok kérdésköréhez.

Egy másik, számunkra hasznos antropológiai-folklorisztikai megközelítés a szövegtípusokat az egyszerűség-bonyolultság, valamint a variáns-invariáns stb. szempontjai szerint, valamiféle „építkezés”, „fejlődés-visszafejlődés” logikája alapján kutatta. Ezek a megközelítések-kutatások olyan alapegységeket (egyszerű formákat, archetípusokat) kerestek (és persze találtak), amelyekből bonyolultabb struktúrák építhetők fel. Az építkezés hogyanja és mikéntje azonban ismét fölveti a gondolkodási formák kérdését.

Tanulmányomban néhány (korántsem minden) antropológiainak is nevezhető „termékeny” előzmény fölvázolása után kiemelten antropológiai-folklorisztikai folklórműfaj-tipológiai megközelítéseket mutatok be, majd a témánk szempontjából célravezető módon az emlékezet, a gondolkodás, a gondolkodási formák, a gondolatalakzatok, majd pedig a gondolkodás és a szövegek, szövegtípusok mezőjében tárgyalom témámat, a gondolkodási formák és a szövegek, szövegtípusok kapcsolatának antropológiai nyelvészeti dimenzióját.

A szövegtípusok egyre terebélyesedő és elmélyülő kutatásában több út/módszer kínálkozott. Ezek alapos áttekintését adja Kocsány Piroska (2006), Fehér Erzsébet (2006) és Tolcsvai Nagy Gábor (2006) legújabb tanulmánygyűjteményükben. Az ott felsorolt tipologizálási kísérletektől nem függetlenül magam a következő rendszerezést alkottam: a) a szövegtípusok alapelemekből (archetípus, funkció, epizód stb.) való felépíthetősége (alapvetően strukturalista, később szemiotikai irány), b) a szövegtípusok kommunikációs funkciójából, használatából adódó osztályozások (kommunikációelméleti, funkcionális), c) a kommunikáció technikájából-technológiájából fakadó osztályozások (pl. esztétika, médiaelméletek), d) a szövegtípusok elméleti létrehozásának mikéntje szerinti osztályozás (pszichológiai, kognitív kutatások).

A mostani áttekintésem – a címéhez hűen – nem tekinti feladatának az összes rendszerezés bemutatását, kritikáját, hanem egy, a tipológiát „keresztbeszélő” szempont, az antropológiai kutatások nézőpontjából próbálja megfogalmazni a legjellemzőbb nézőpontokat (korántsem a teljesség igényével).

Egyes előzmények: retorikai-folklorisztikai út a struktúrákhoz, valamint továbblépés a struktúrákból

A szövegtípus-elméletek (ha nem is e néven nevezték őket) előzményei az írásbeliséggel rendelkező társadalmakban alakultak ki, kezdetben a hivatásos kultúra vagy művészet „termékeire” vonatkoztak. Az e körbe sorolható törekvések különösen a retorikában, a poétikában, a stilisztikában, valamint az esztétikában figyelhetők meg. Elsőként ide sorolhatjuk a klasszikus retorika szerinti beszédfejta-felosztást (pl. törvényszéki, tanácsadó, dicsérő, feddő, rábeszélő, lebeszélő stb. beszéd; illetve Arisztotelésznél megjelenik a mindenféle szónoki beszédet a „mesebeli” hármasságba sorolás: tanácsadó, törvényszéki, bemutató), illetve a későbbi iskolai retorikákban a különféle fogalmazástípusok (pl. elbeszélés, folyamatleírás, leírás, emlékirat, napló, önéletrajz, értekezés, levél, esszé stb.) felsorolása, elkülönítése, jellemző jegyeinek oktatása (Adamik–A. Jászó–Aczél 2004: 43, 543–61, a téma alapos szövegtani-szövegtipológiai összefoglalása: Fehér 2006).

A néprajztudomány, azon belül a folklorisztika (szűkebb értelemben a népköltészet, tágabb értelemben minden „szellemi” folklórtermék kutatása) megszületésekor az irodalmi műfajokat kezdték el alkalmazni a szóbeli formákra is – így voltaképpen létrejött egy kiterjesztett műfajelmélet. A nagy földrajzi fölfedezések, majd pedig az egyre sokasodó és mélyülő etnológiai-etnográfiai kutatások nyomán az egyre nagyobb számban dokumentált folklórszövegeket csoportosítani, tipologizálni kellett – valamint a gyarapodó gyűjtések a meglepő újdonságok mellett sok párhuzamot is kínáltak. A folklorisztika voltaképpen az irodalmi szövegekre már kidolgozott műnemek (műfajcsoportok)

és műfajok folklórszövegekre történő alkalmazásával kezdte. Ezzel létrejött egy folklórműfaj-hierarchia, amely az ide tartozó szövegek széttartó volta, bonyolultsága miatt nem tűnt jó megoldásnak, ezért továbbléptek, és hozzákezdtek a műfaji korrelációk kidolgozásához.

A kérdés máig legalaposabb, lenyűgöző összefoglalását a magyar szakirodalomban (a jellemző irányzatokat szintetizáló és alkotó módon) Voigt Vilmos (1972a, b) folklórszttetikai munkáiban találjuk. Voigt Vilmos az elméleti megközelítések számbavételével igyekszik körülírni (Voigt 1972a), majd pedig rendszerezni (Voigt 1972b) a sokféle, bonyolult megjelenési formát. Mint írja, a kiindulás a folklórban is a három alapvető műnemből történik (epika – líra – dráma), de ehhez módosulásokat feltételeznek, és átmeneti formák önálló létjogosultságát is elismerik. A folkloristák kezén azután a műfaji rendszerezés elaprózik sokszor csak szubjektív alapon feltételezhető, megfogalmazható alműfajokká. Voigt (1972b) alapos, praktikus rendszerében ez például így néz ki: Folklor jellegű irodalom: folklórepika (epikus népköltészet); folklórlíra (lírai népköltészet); folklórdráma (drámai népköltészet). Voigt olyan átmeneti kategóriákat is használ, mint például líroepikus, epikolirikus műfajok.

A strukturalista nyelvtudományi módszerek analógiájára a folklórműfajok megkülönböztető jegyeinek korrelációjával is kísérleteztek. Voigt (1972a: 128) be is mutat egy lehetséges folklórműfaj-hierarchiát (amely tükrözi a műfajok életét, környezetét is): egyedi alkotás, alkotáscsoport, alműfaj, műfajcsoport, alműnem, műnemcsoport. Nem érzi feladatának egy teljes műfajhierarchia-rendszer kidolgozását, de a verbális közlésen alapuló műfajok hierarchiájának sémáját vagy inkább szerkezetei elemeit a műfajelmélet, a kommunikációelmélet és az általános rendszerelmélet felismeréseinek szintéziseként a következő szempontok szerint képzei el (Voigt 1972a. 129–31, az összes szempontból itt csak néhányat mutatok be):

Az adóra vonatkozó megkülönböztető jegyek:³

egyéni – közösségi (műfajok)
alkotói – előadói
eredeti – átvett
rögtönzött – tradicionális

A vevőre vonatkozó megkülönböztető jegyek:

egyéni befogadású – közösségi befogadású (műfajok)
közvetlen kapcsolat az adóval – közvetett kapcsolat az adóval
elszigetelt befogadás – interakció az adóval
lezáró befogadás – továbbadás
receptív továbbadás – alkotói továbbadás

A kódolásra vonatkozó megkülönböztető jegyek:

a) A funkciók szerint:

egyfunkciós – többfunkciós (műfajok)
normális (szekuláris, pragmatikus) – szupranormális (szakrális, mágikus)
komoly – szórakoztató
poetikus – didaktikus
informatív – agitatív

³ Örvedetes, hogy ezek a megkülönböztető jegyek a funkcionális és kognitív szemléletű kutatásokban jórészt visszatérnek.

b) A kódolás mikéntje szerint

egyszeresen kódolt – többszörösen kódolt
 nyelvi kódú – nem nyelvi kódú
 akusztikus – kinetikus
 gesztuosos – táncos
 énekes – hangszeres zenés
 szóbeli – írásos
 tagolt – tagolatlan
 vers – próza
 narratív (elbeszélő-leíró) – párbeszédes

A dekódolásra vonatkozó megkülönböztető jegyek:

(tiszt) műélvezet – alkalmazott (feladat)
 érthető – rejtett értelmű
 kortársi – utólagos
 konzervatív – variatív
 eredeti – adaptáció
 azonos nyelvű – fordítás
 nyelvi – transzlingvális (paralingvális)

Az üzenetre vonatkozó megkülönböztető jegyek:

egyedi – tömeges (alkotás)
 önálló (egyöntetű) – összetett (pl. ciklikus) alkotás
 ábrázoló – kifejező
 konkrét – elvont
 reális – irreális (fantasztikus, abszurd)
 tényszerű – fiktív
 tragikus – komikus
 egycselekményű – több cselekményszálas
 térábrázoló – dimenzió nélküli stb.

Figyelemre méltó az is, hogy még a strukturalizmus áramában a különböző szerkezetek és szerkesztési elvek összehasonlítására komplex metastrukturális elemzések is létrejöttek. Már ekkor jelentkezik Petőfi S. János (1969) a modelljével, amelyben a mindennapi mozdulatnyelv, a pantomim, a kultikus tánc, a balett, a mindennapi verbális közlés, a nem verses irodalom, a verses irodalom, az énekelt közlés, az énekelt folklór és az énekelt művészi zenei alkotás típusait a „nyelvi” szöveg elemei alapján (a legkisebb egységektől a makroszintaktikai elemekig) különítette el. Petőfi S. János szemiotikai szövegtana a későbbiekben még nagyon sokszor foglalkozott nem verbális és verbális szövegek tipológiai kérdéseivel (ennek az óriási életműnek még a vázlatos áttekintését sem kísérelhetjük meg, csak felhívom a figyelmet az általa sugallt szemiotikai szövegtani-szövegtypológiai konferenciára és annak tanulmánykötetére: vö. Balázs–H. Varga 2007).

Belső és külső osztályozások

A retorikai, az irodalmi, majd pedig a folklorisztikai rendszerezéseket (tipológiákat) később, a 20. században kiterjesztették a sajtó-, illetve médiaműfajokra is (néhány új műfajt is leírva). Érdekes „műfajvándorlásnak” (voltaképpen műfaj-átértelmezésnek) lehetünk tanúi például az anekdota, adoma, egyes kisepikai prózaműfajok (közmondás, szállóige) vagy a hír műfaja (szövegtípusa) kapcsán. Példa ez utóbbira: híresztelés, pletyka („Mi híred van róla?”), (helyi) hír („publikálás”, „kido-bolás”), újsághír, rádiós hír, tévés hír („csökkentett szó”), SMS-hír. Az is nyilvánvaló, hogy az eddig említett – különösen a nem folklorisztikai – műfajosztályok jórészt belső (inherens) osztályozások, amelyek a szövegek külső törvényszerűségeit, voltaképpen „életét”, antropológiáját csak nagyon áttételesen vehették számba.

Érdeemes lenne arra is figyelmet fordítani, hogy ezek a csoportosítások (hierarchiába rendezések) egyáltalán miért születtek? Részben memoriális okból: a szaporodó műveknek éppen a felismerhetőség, a megjegyezhetőség miatt valamiféle csoportokba rendezésének szükséglete miatt, részben nagyon praktikus okból: a kezelhetőség és a taníthatóság okán.

Rudolf Schenda (1982) tudománytörténeti áttekintést is nyújtó műfajelméleti téziseiben (voltaképpen előadáskivonatában) is hangsúlyozza, hogy a műfajfelosztás (szövegtípusokba sorolás) célja a megfigyelt szövegtények osztályozása, a szöveginformációk tömegének áttekinthetővé tétele. De az osztályozásoknak van egy látnens funkciója és következménye is. Látnens funkció: az ideáltípusok megnevezésével szabályok felállítása. Ebből pedig a megmerevedő műfaji szabályok következnek (pl. változatlanul ismételhető mese: a népi meséből könyvmese, mesehandlemez, mese-CD), valamint az is, hogy a „műfaji kánon” vakká/süketté tesz a még nem osztályozott anyaggal szemben. Ilyen (korábban nem besorolásra érdemes) példákat hoz fel (Hymesra hivatkozva): asztaltársaság beszélgetése, hétköznapi hírek, vita, veszekedés, álmok elbeszélése, beszámoló: iskolai kalandról, szabadságról, balesetekről, élettörténet (háborús visszaemlékezés), gyermekdicsekvés.

A kritika (külső, megmerevedett szabályok), valamint a hiányok (besorolhatatlan szövegtények) vezettek oda, hogy új, külső, társadalmi szempontok figyelembevételére is felhívták a figyelmet. Austerlitz (1992) a népköltészeti műfajok besorolásának kapcsán például arra, hogy a műfajok inherens jellemzőin túl a külsődleges jegyeket, a performancia kontextusát is figyelembe kell venni. Hogy mik ezek? Például: elbeszélő, elbeszélés módja, körülményei, társadalmi-gazdasági-kulturális feltételek, minták. Rendszerében a műnek vannak inherens (azon belül formai, tartalmi), valamint külsőleges (azon belül természeti, társadalmi) megkülönböztető jegyei. Schenda (1982) hozzáteszi még, hogy a szövegnek vannak szociálpszichológiai (társadalomlélektani) funkciói is: félelem, konfliktus feloldása, agressziókeltés és -levezetés, magány áthidalása, hallgatóság okítása, ellenőrzése, szocializálása, érzelmek kimondása, tiltakozás provokálása, társadalmi kötések megerősítése, a közösségtudat felkeltése-erősítése, szerepek meghatározása, presztízs növelése – vagy teszem hozzá: a fájdalom kibeszélése. Ezeknek a szociálpszichológiai funkcióknak a fölvetése voltaképpen már átvezet bennünket témánkhoz, a gondolkodás, gondolkodási műveletek és a szövegek kérdésköréhez.

Egy – csak az inherens jellemzőket tartalmazó – besorolás valójában statikus, és nemcsak leegyszerűsítésekhez, műfaji szabályok megmerevedéséhez, hanem műfajok félreértéséhez is vezet. Egy elbeszélés ugyanis lehet mese (mindenki számára fiktív történet, és mint tudjuk, sokak számára valóság), célja lehet pusztán szórakoztatás, esetleg nevelés (figyelmeztetés a társadalmi normákra), de lehet még ipari termék propagandája is. Egy ilyen meseátértelmezésre, az úgynevezett Matel-mesére (helyesen: Mattel-mese) hoztam példát korábban (Balázs 1998: 110), amelyet Tuba Márta (1999) alapos elemzésnek vetett alá, megállapítva, hogy a „reklámmese” összességében a tündérmese típusjegyeit hordozza, sőt a tündérmeséből ered a reklám. Az ilyesfajta műfajváltozások dokumentálása éppen egy leegyszerűsített szövegtipológia elkerülése miatt fontos.

Voigt Vilmos (1972a: 60–1) több példát is idéz a szöveg és az alkalom kapcsolatára, egészen pontosan a szövegnek jelentést tulajdonító alkalomra. Most a szerepcserére vonatkozó példáját idé-

zem azért, mert a dolgozat végén még egyszer visszatérünk a cseréhez, mint gondolatalakzathoz (vö. később Fónagy példáját):

(1a) „A szerepcseréből származó félreértés egyaránt jól ismert a népi és a hivatásos színjátásban, a mesében, viccekben, előfordul népdalokban, hiedelemtörténetekben is. A-ról azt hiszik, hogy B, és ebből sok bonyodalom származik. Első tekintetre egyszerű ez a lehetőség, és még önállóan sem tekinthetjük, mivel éppen olyannyira elterjedt. Ha azonban visszagondolunk arra, hogy e szituáció nem más, mint az »átváltozás-történet« némileg megszelídített formája, valamint arra is figyelmet fordítunk, hogy a félreértés bonyodalma a legköznapibb humortól, a Tasziló-viccektől a gyermekeiket megevő szülőkig vagy a Hamlet szerepjátszásáig terjedhet, de akár képzőművészeti vagy zenei példákat is idézhetnénk, és mindezekből jól látszik az a széles skála, amelyen a szerepcseré mozoghat.”

Mint látható, a statikus, strukturalista megközelítések kritikájából indultak el az újabb műfaji, szövegtipológiai osztályozások felé. A strukturalizmust egyébként nem szükséges elítélni. Valójában először próbálta meg tiszta logikai keretek közé szorítani a társadalomtudományokat. A strukturalizmustól egyáltalán nem volt idegen a funkcionális sem, csak olykor másodlagossá váltak, elszikkadtak a szempontjai, a funkciót kívül helyezte a szövegen (Miko 1990: 14–5), pedig – mint Miko írja: „a funkció a szöveg állandó eleme”. Végül pedig azt is meg kell említeni, hogy a legjellemzőbb strukturalisták fogalmazták meg a strukturalizmus kritikáját is, sőt tovább is léptek a strukturalizmus útján.

Hogy kikerüljük a műfajtipológiaiak tévútjait, más megközelítésmódokra van szükség. Erre úgy látszik, hogy a funkcionális: a társadalmi, a lélektani, valamint a kognitív szempontok bevonása szükséges. E megközelítések iránt az antropológiai nyelvészet mindig nyitott volt, ma pedig a kognitív tudományok látszanak új szemléleti keretet adni.

Az antropológia célja az ember globális megismerése, a kulturális és nyelvészeti antropológia azt keresi, ami van, és nem azt, aminek lennie kellene. Látásmódja holisztikus (egészleges), énikus (élménykövető); nézőpontja a kulturális relativizmus, módszere a kulturális szemlézés, vizsgálata a legtágabban értelmezett „szövegek” (vagyis nem verbális és verbális kommunikációs objektumok) kulturális megfigyelése (Boglár 2005: 13–6).

Emlékezet

Az antropológiai nyelvészeti irányú szövegtípus-megközelítéseket az emlékezet rövid bemutatásával kezdem. Nyilvánvaló, hogy szövegek ismeretében hozunk létre újabb szövegeket, s ebben az emlékezet van vagy nincs a segítségünkre. Az emlék a gondolkodás alapja, az emlékezés a gondolkodás működésének egyik mozzanata. Mi az emlékezet neurológiai alapja? „Az emlékezet felidézése valószínűleg nem más, mint a neuronok tér- és időbeli tüzelési szekvenciájának előállítás – mégpedig olyan szekvenciáé, amely az emléknym rögzülésekor lefutott –, de lenyesegetve róla a felesleges sallangokat. A felidézett tér- és időbeli mintázat olyasmí lehet, mint egy stadion eredményjelző táblája, amely megannyi kis be- és kikapcsoló lámpájával valamilyen alakzatot mutat” (Calvin 1997: 127). Csermely Péter (2005: 93) arra a feltételezésre jut, hogy a szinkronicitás (egybeesés) örömet jelent az embernek, ezért bizonyos zenék (tegyük hozzá: és egyéb ritmikai eszközök) segítik az emléknymok megőrzését, vagyis a tanulást (és a későbbi emlékezést).

Az újabb kutatások megkülönböztetik a szemantikus és az epizodikus emlékezetet, amelyeknek a „nyoma” az ilyen módon szerveződő szövegekre is érvényes (Pléh 1986: 27). Az emlékezetet mint a szövegalkotás, sőt a szövegtipológia tényezőjét konkrét műveken Bence Lóránt (1996) is vizsgálta.

Minden kor, minden kultúra, minden társadalom vagy társadalmi csoport számára fontos az emlékezet, ezért a gondolatok felidezésére, megőrzésére kitalál vagy felhasznál eljárásokat. (A ker-

désről bővebben máshol szöveg: Balázs 2007a). A memorizálás tehát antropológiai eljárás, s mivel az emlék, a gondolat megőrzése (ha nem is kizárólagosan, de) alapvetően verbális úton történik, az ezzel foglalkozó etnikai-kulturális-szemiotikai kutatásokat az antropológiai nyelvészet, a mentális kutatásokat a pszicholingvisztika vagy a kognitív nyelvészet körébe sorolhatjuk.

Az emberi kultúra alapfeltétele a hagyomány, vagyis az az adottság, lehetőség, hogy a korábbi emberek, korok főlhalmozott ismeretanyagát a szüntelen újrakezdés elkerüléseként föleveníthessük, fölhasználhassuk. Ezt a csak emberre jellemző (antropológiai) jelenséget nevezték el kumulatív kulturális evolúciónak (vö. pl. Tomasello 2002: 45–56), amely az utánzásos tanuláson és (talán) a felnőttek által szervezett aktív tanításon alapszik. Ezekben a társadalmi folyamatokban és intézményekben különösen kidolgozott rendszere alakult ki a memorizálásnak és az emlékezésnek. A különféle kultúrák, társadalmak az emlékezetmegőrzésre változatos, előbb nem verbális, majd verbális technológiákat alkalmaztak. A tárgyi jelekkel való emlékezést a nyelv kialakulásakor követte a szóbeli memória. Az írás létrejötté és széles körű elterjedése egyrésztől hadüzenet a szóbeli memóriának (McLuhan szerint elindítja a felejtés kultúráját), másik részről új távlatokat nyit a gondolatok megőrzésére. A szóbeli memória folyamatos karbantartására, erősítésére alakította ki az emberiség a „megszervezett szájhagyományt”, a „szervezett emlékezetet”. Voltaképpen ebben a funkcióban született meg a művészet és azon belül a költészet, amely a mnemotechnika (emlékezést megkönnyítő eljárás) segítségével a közös kulturális kincsek megőrzésére szolgál. A memóriaművészet, a tényekre, szövegekre való emlékezés már az antik retorikában tudományos kérdéssé vált. Az emlékezés művészete tehát a retorikában, s különösen a (retorikai, majd egyéb) oktatásban fejlődött ki, és él napjainkig.

Az ember azonban nemcsak emlékezik, hanem felejt is. Vannak vélemények, amelyek szerint a felejtés az egyik legnagyobb emberi találmány. A múlt, a hagyományok elfelejtése, a történelmi felejtés, ebből következően a történelmi emlékezet hiánya azonban folyamatos újrakezdésekhez, történelmi tragédiákhoz vezethet.

Gondolkodás

Az emlékezet után azért foglalkozunk a gondolkodással (az emberi megismerés legmagasabb fokával), mert a gondolkodás az emlékezet anyagából építkezik, s fordítva is igaz: az emlékezetet a gondolkodás is alakítja (Horváth 1984: 164). Érdekes dilemma, hogy (például az újszülött vagy emlékezetvesztéssel járó beteg esetében) ameddig nincs emlékezet, addig vajon van-e gondolkodás. (Nyilvánvaló, hogy vannak gondolatelőzmények, gondolatcsírák, emléknymok – vagyis a gondolat, a gondolkodás is egyszerű észleletekből kifejlődik.)

Már az antropológiai nyelvészet számára is fontos volt a gondolkodás megszületése, fejlődése. Az emberi gondolkodás első formáját a mágiában látják. Ezt a gondolatot Frazer (1993) *Az Aranyágban* alakítja ki. A mágiának alapelve a képzetársítás (két különböző formában való, helytelen alkalmazása): a hasonlóságon és az érintkezésen vagy tapadáson alapuló módja. Hasonlóságon alapul a hasonszenvi (homeopatikus, utánzáson alapuló, imitatív) mágia, de elköveti azt a hibát, hogy posztulátumként szögezi le: hasonló hasonlót hoz létre. Kapcsolódási képzetársításon alapul az érintkezési mágia, amely pedig azt a hibát követi el, hogy posztulátumként rögzíti: azok a dolgok, amelyek már kapcsolatban voltak egymással, továbbra is megtartják a kapcsolatukat. Frazer a két mágiatípust össze is kapcsolja: „A mágiának mindkét fajtája, a hasonszenvi és az érintkezési egyaránt, joggal foglalható össze rokonszenvi (szimpatikus) mágia néven, minthogy mindkettő azt állítja, hogy a dolgok titkos rokonszenv útján hatnak egymásra a távolból...” (idézi Cocchiara 1965: 156).

A mágikus gondolkodás alapja, a rokonszenvi vagy szimpatikus mágia, annak is az érintkezés és a kapcsolódás elve azonban végigkísérik az emberiség gondolkodásának történetét, s mai mindennapi gondolkodásunk alapját, problémamegoldásunk egyik nagyon gyakori eljárását képezik. (Ezért is tartom szövegtani szempontból fontosnak Takács Szilvia e témába való kutatásait: pl. Takács 2006.)

Az is igen érdekes, továbbélő és továbbgondolható etnológiai adat, amely szerint sok primitív nép a gondolkodás székhelyének a hasat tekinti, mivel a gondolkodást a hasbeszéddel (voltaképpen belső beszéddel) rokonítja. (Horváth 1984: 12).

A gondolkodás bonyolult folyamatában a kutatók leggyakrabban az apperceptív (észlelés), az analízis (elemekre bontás), a szintetizálás (összekapcsolás), az absztrahálás (elvonatkoztatás), a referálás (vonatkoztatás), a kijelentés, tényállítás (asszertorikus kijelentés), valamint a modern kutatások a gondolkodáshoz sorolják a modalitás (a beszélői attitűd, viszony) kategóriáját és a következtetést (pl. abdukció) is.

A gondolkodásnak az észleletek alapján különböző típusai a kommunikációra, illetve a szövegalkotásra is hatással vannak. Megkülönböztethetünk cselekvésben (mozgásban) való gondolkodást, feltehetően ehhez kapcsolódóan zenei gondolkodást, matematikai-logikai, vizuális (eidetikus) gondolkodást, valamint verbális (nyelvi) gondolkodást. Ezek között a gondolkodási típusok között kapcsolatok vannak: ilyen például az, amikor egy látványt (egymásmellettiség) leírunk: voltaképpen egymásutánisággá változtatunk. A különféle gondolkodási területek közötti átmenetiséget mutatja a metaforálás is (képeket használunk nyelvi leírás helyett).

Gondolkodási műveletek, formák, módszerek

A szövegekhez való közelítés újabb állomása a gondolkodási formák (műveletek, módszerek) meghatározása. Először pszichológus irányzatok, különösen a pszichoanalitikus iskola azt vizsgálja, hogy miként hozzuk létre a szövegeket, s a létrehozás mögött a szövegek lélektani meghatározottságát keresi. A kérdés történetének pszichológiai bemutatására itt nincs lehetőség, csak a pszichológiai hatásoknak a nyelvtudományra tett reflexióiból idézek.

Az első a pszichoanalízis és -terápia a tenzió és a tenzióredukció pszichológiai fogalmát használja fel, amelynek lényege a nyugalmi állapotokban a feszültség keletkezése és a homeosztatis (egyensúlyi) állapot, végeredményben az újabb megnyugvás elérése miatt a feszültség csökkentése. A magyar (nyelvészeti) szakirodalomban ez a *feszültség* és a *feszültség csökkentése* terminusokkal jelenik meg. Például Fónagy Ivánnál (1990: 2), aki – előzményekre hivatkozva – a szövegmű (irodalmi mű) struktúráját a mondat struktúrájával veti össze, mindkettőben a dallamívet véve valamilyen alapegységnek. A dallamív azt jelzi, hogy az adott szövegben vagy mondatban a feszültség felkeltése és feloldása nyilvánul meg, amelyet „feszítés-oldás” néven dinamikus keretként vesznek alapul. Fónagy számos következtetése, a verbális stratégiák és struktúrák rendszerzése ezen a feszítés-oldás elven alapul.

Ugyanezt az irányt képviseli Frantisek Miko (2000) is, aki a feszültségkeltés és -oldás mellett a tenzió és tenzióredukció (tenziócsökkentés, detenzió) kifejezéseket használja (Miko 2000: 56, 89–90). A feszítés-oldás keretben való elemzése az irodalmi műnemekben és műfajokban a témában elsősorban a konfliktust és annak feloldását, a formai megoldásokban a hangtani arculatot és a ritmikai megformáltságot veszik figyelembe. Miko ebben a szemléleti keretben kimutatja, hogy létezik egy epikai és egy lírai princípium, az epikai és a lírai alapelvek elkülöníthetők, de egymásba is folyhatnak (prózavers), a dráma viszont nem elsődleges és önálló művészeti tény, másfajta művészet, mint az irodalom. Az epikát az ábrázolás, téma, időrend és szukcesszivitás, a lírát az emlékezés, a hangtani-jelentéstani szimultán megformáltság jellemzi (pl. Miko 2000: 106–7). A legősibb műnemnek pedig az epikát tartja: „a líra az epikából származtatható mint a kifejezés meghatározott feltételeiben az epikai szerkezet felépítésének bizonyos szintjén [...] fellépő összetevő... A líra így mindenkor egyfajta epikai alaprétgről vall, illetve arra reagál” (Miko 2000: 115).

Voltaképpen e tanulmány következtetései is ezt az utat (leginkább Frantisek Miko és Fónagy Iván gondolatainak folytatását) követik.

További termékeny felvetés a gondolkodásformák csoportosítása a paradigmatis, logikus, vitázó, érvelő, analitikus és a leíró, szemlélődő, történetmesélő (narratív), sémákra épülő, holisztis-

kus gondolkodás szerint, amelyek a sémakutatáshoz, valamint a történetnyelvtanokhoz vezetnek, s amelyeknek a kutatása a magyar szakirodalomban is elmélyült (pl. Pléh 1986, Andó 2006).

A „gondolkodás számára lehetséges struktúrák felől”, kognitív nézőpontból veti föl a szövegtipológiai vizsgálatok egyik irányát Kocsány Piroska (2006: 18). Ebben az esetben feltételezzük a szöveggé szerveződés kognitív mintáit, és ezek alapján készítünk tipológiát. Példaként az egyetlen mondattal is létrehozható és a szekvenciaként is létrejövő szövegeket említi, amelyeket más és más szövegalkotó és szövegértelmező mentális folyamat jellemez.

Gondolkodási alapformák

A gondolkodási alapformák létrejöttére már a legkorábbi, antropológiainak nevezhető kutatások is utalnak. A nyilvánvaló tény, hogy vannak egyszerű és vannak bonyolult formák (folyamatában tekintve: egyszerűsödés és bonyolultabbá válás), s ez magával hozta azt az elképzelést, hogy vannak olyan egyszerű formák (nevezzük gondolkodási alapformáknak), amelyekből a bonyolultabb formák felépíthetők. Voigt (1972a: 43) nagyon „egyszerű” (többféle jelviszonyt fölvonultató) föl-sorolással él: „A világ minden népe ismeri az egyszerű rajzokat. Alkalmom hozta körülmények között egyszerű, vázlatos rajzok születnek, amelyek tartalma és jelentése még akkor is egyszerűnek nevezhető, ha adott esetben ez számunkra nem is ismert. Talán felesleges is megemlíteni a példákat: a sziklarajzok egyszerű formáit, tulajdonjegyek néhány vonásból álló példányait, használati tárgyak egy-két karcolásból vagy bevágásból készült díszítését. (Hasonlóan egyszerű formákat találhatunk a folklór zenében, táncban, költészetben is: rögtönzött felkiáltások, egyszerű, ugrásszerű táncfigurák, egy-egy, csak néhány vonással elbeszélte történet, a legegyszerűbb hiedelem- és varázsszövegek mind-mind e csoportba sorolhatók.)” Voigt (1972a: 44–5) ezek után a bonyolultságról szól, majd gondolatait így foglalja össze: „Természetesen jól tudjuk azt, hogy a »bonyolultság« hosszasan történelmi múlt hozadéka, szerencsés esetben még ennek a múltnak a főbb állomásai is megállapíthatók, amelyek szinte kivétel nélkül azt mutatják, hogy egy hajdani »egyszerűbb«-től jutott el a fejlődés a »bonyolultabb«-ig. Mindazonáltal feltűnik az a körülmény, hogy nem csupán a »bonyolult« formák előtt, hanem a »bonyolult« formák után is találhatunk olyan »egyszerűbb« formákat, amelyek mintegy cáfolják az egyenesvonalú egyszerű → bonyolultabb → még bonyolultabb → legbonyolultabb fejlődést.” Ugyanehhez a gondolathoz kapcsolható a differenciálatlanságból a differenciáltság felé mutató műfajfejlődés felfogása (pl. Voigt 1972b: 243).

Mindenesetre több elmélet kívánja igazolni az egyszerű (esetleg differenciálatlan) formák, alapformák létét. Elsőként Jakob Grimm elképzelésére reflektálva Andre Jolles dolgozta ki az egyszerű formák (Einfache Formen) elméletét, amely szerint az irodalom és a népköltészet formái, szövegtípusai levezethetők a gondolkodás és a nyelv sajátos műveleteiből, s ezek mintegy „önmaguktól” jönnek létre. A kilenc „egyszerű forma” Jolles szerint: a legenda, a monda, a mítosz, a rejtély, a mondas, a példaszere, az emlékeztető történet, a mese, a tréfa. Az egyszerű formák elmélete elsősorban a folkloristák körében volt népszerű, később pedig az irodalomszemiotikai kutatásokra is hatott (Magyarországon pl. Kanyó Zoltánra). (A műfaji alapformák alapos áttekintését adja Fehér 2006: 38–41, ezért ezek alaposabb ismertetésétől eltekintek).

A magyar szakirodalomra hatott az egyszerű formák elmélete, s két „egyszerű” formát, a mondas (Kocsány 2002) és a történetmondást (Pléh 1986, Andó 2006) egyre alaposabban kutatják. A mondas, a történetmondás mellett számos rövid és hosszú műfaj említhető még (például ilyennek tarthatjuk a rövid feliratok készítését, általában a feliratozást, amelynek ugyancsak egyre gazdagodó magyar szakirodalma van). Lehetetlen ugyanis az, hogy évezredek óta hagyományozódó és ma is termékeny szövegek (szövegtípusok) ne kötődjenek valamilyen kognitív alapformához.⁴

⁴ Fehér Erzsébet szíves szóbeli közlése.

Az egyszerű formák kérdését – ahogyan azt korábban Voigt is érzékeltette – ma már sokkal bonyolultabbnak látjuk. Nyilván létezik egy egyszerű → bonyolult „fejlődési” irány, de ezzel párhuzamosan létezik egy ellentétes, bonyolult → egyszerű hatás is, amelyek szövegek változásával, esetleg szétesésével (a folklórban „széténeklés”), később talán műfajok elaprózódásával, műfajcserével, műfajviasszaszorulással jár (pl. Voigt 1972a: 42). A műfajok rendszerszerű működéséből adódó változások mellett a „visszafejlődésre” is utal Miko (2000: 87), amely például egy másik műfaj agresszivitásának is lehet az eredménye.

A gondolkodási alapformák, egyszerű formák kutatása valójában nagyon érdekes és gyümölcsöző terület, tanulmányom gondolatmenete azonban egy másik irányba, a gondolkodási formák és a gondolatalakzatok kapcsolódásának lehetőségébe vezet tovább.

Gondolkodási formák és gondolatalakzatok

A gondolatalakzatok a tartalom művészi elrendezésének és átrendezésének szabályai (Fónagy 1975: 637). Az alakzatok fogalmát a klasszikus retorika alkotta meg a beszédet „szépítő” eljárásokra. A modern retorikában azonban fölbukkant a gondolatalakzat fogalma is (Fontainer), amelynek lényege már nem pusztán valamilyen retorikai-stilisztikai megoldás, hanem maga a gondolat kifejezhetőségének a módja. Fónagy már az első e témában írt lexikoncikkében utal arra, hogy a gondolatalakzatok és a logikai szerkezetek egybeesése arra enged következtetni, hogy mögöttük absztrakt gondolatformák lehetnek (Fónagy 1975: 641), amelyek mélyén például a játék vagy az örömelv munkál. Később munkájában (Fónagy 1990) ezt alaposabban is kifejti, bár gondolatai (talán éppen azért, mert egy előadás nyomán lettek rögzítve) még így is vázaltszerűek: „A gondolatalakzatok és a gondolatformák kapcsolatára utal a gondolatalakzatok és bizonyos gondolkodási formák – logikai és matematikai műveletek – gyakori alaki hasonlósága” (Fónagy 1990: 35). Másutt ezt írja: „az alakzatok absztraktív gondolati munka termékei. Ugyanakkor az is kétségtelen, hogy ez az absztrahálás más minőségű, mint a fogalmi absztrakció. Mindenekelőtt más szinten, a tudatos gondolkodás szintje alatt zajlik. Még lényegesebb ennél, bár összefügg vele, hogy a gondolatalakzat mást ragad meg, mást von el a konkrét összefüggésekből, mint a fogalmi gondolkodás” (Fónagy 1990: 32). És ezen alapszik Fónagy azon tétele, amelyet a leginkább termékenynek érzek a további antropológiai-pszichológiai-kognitív kutatások számára, hogy tudniillik: „Minden verbális mű, így a film, a tudományos értekezés, az újságcikk, a miniszterhez írott kérvény vagy az iskolai dolgozat kisebb-nagyobb mértékben alá van vetve ezeknek a formai kényszereknek” (Fónagy 1990: 18). És milyen formai kényszerekről van szó? Fónagy a következőket említi: ismétlődés („feszítés”), antitézis (megfordítás, tagadás), kiazmus (chiazmus), gradáció (fokozás, felsorolás, halmozás, lánc, valamint a háromszögek kapcsolódása, a triadikus szerkesztésmód), reddíció (visszatérés a kezdethez, keret, szimmetria), hiperbaton (összetartozó szerkezetek szétválasztása) stb. A „mágikus hármast”, úgy, mint a triadikus struktúrák élvezetes vonzását kétszer is megemlíti, példaként hozva föl Hegel hármasságát, a nyelvi jel három funkcióját, a háromféle beszédaktust, amelyhez szövegtipológiai szempontból csak a három műnemet (műfajcsoportot) tehetjük hozzá.

Ezen a helyen térünk vissza a kiazmusra, amely Fónagnál (1990: 11–5) a felcserélés (szerepcseré, nemek cseréje, párcseré, pozíciócseré, sorscseré, szociálishelyzet-cseré, jellemcseré), azaz a jelenséget végigviszi több műnemen, műfajon. Tömörített idézetként adom közre:

„A chiazmus (keresztszerkezet, voltaképpen: cseré, B. G.) gyakori alapszerkezete vígjátéknak, drámának, regénynek. A következő formákat ölti előszeretettel: Szerepcseré. [...] A szerepcseré egyik felszíni formája a kosztümcseré. Ezzel felcserélődnek átmenetileg, látszólag a társadalmi viszonyok. [...] Gyakori a nemek felcserélése, pontosabban: az ennek illúzióját keltő kosztümcseré a reneszánsz és barokk színpadon. [...] A nemek tényleges felcserélésével nemigen találkozunk az irodalomban. [...] Gyakori viszont a nemi jelleg felcserélése. [...] A barokk vígjátékokban vagy a szá-

zadvégi francia vaudeville-ekben különösen gyakori a párcsere. (Pozíciócsere:) A szó szoros értelmében helyet cserél az inas a gazdával [...] A sorscsere a népmesék egyik alapstruktúrája” (i. m. 19).

A szerző említi még a szociálishelyzet-csere és a jellemcsere fogalmát. Tegyük hozzá, hogy a szórakoztatásban (kabaré, transzvesztitashow stb.) a csere szinte örök érvényű. A csere az álcázás, a rejtézködés örök emberi mozzanatán alapul.

Fónagy (1990: 36–9) szerint a gondolatalakzatok az örömelv, a gondolkodási formák a valóságelv talaján állnak. A kettő között azonban folyamatos kapcsolat, kölcsönhatás van. Jól mutatják ezt a tipikus gondolkodási hibák. Ezek ugyanis abból adódhatnak, hogy a beszélő enged az „élvezetes struktúrák” csábításának, hogy így szépítse a valóságot. De ezt mutatja az is, hogy a gondolkodási formák egy része föltehetőleg gondolatalakzattól nőtt ki. Sőt (már én teszem hozzá) az is lehet, hogy a gondolkodási formák leképeződnek gondolatalakzatokban. Ennek bemutatására már kísérletet tettem szövegantropológiai könyvemben (Balázs 2006: 35–41), sőt a nyelvi humort külön is vizsgálva igyekeztem bizonyítani a gondolatalakzatok (univerzális?) szövegformáló tulajdonságait (Balázs, megjelenés alatt). Hozzáteszem még, hogy az ELTE Mai Magyar Nyelvi Tanszék Stíluskutató csoportjának az elmúlt években folytatott kutatómunkájából való közlések (Szathmári 2003, 2006) nagyban hozzájárultak gondolataimhoz.

Mivel az alakzatok-gondolatalakzatok rendszerét (mások nyomán) korábbi tanulmányokban már közöltem, most az alakzattipológiákból csak a legáltalánosabbat mutatom be. A klasszikus retorikának a nyelvi átalakító műveletek szerint csoportosított alakzattípusai, valamint ezek alapján a négy átalakító művelet a következő: 1. adjekció (bővítésen alapuló eljárás), 2. detrakció (csökkentésen, elhagyáson alapuló eljárás), 3. transzmutáció (az elemek felcserélésén alapuló eljárás), 4. immutáció (a helyettesítésen alapuló eljárás). A klasszikus retorika műszavai helyett egészen egyszerűen magyarul így nevezhetnék meg a jelenségeket: 1. bővítés, 2. csökkentés, 3. felcserélés, 4. helyettesítés.

A nyelvi működés tehát szabályszerű átalakításokból áll. Ha most kommunikációs szempontból szeretnénk megvilágosítani az alakzatok rendszerét, akkor azt is mondhatjuk, hogy: 1. a bővítés növeli a redundanciát (terjengősséget), a hírértéket, a terjedelmet, azaz ismétlek, körülírok, többet mondok, magyarázok; 2. a csökkentés növeli az entrópiát (az információs bizonytalanságot), azaz kevesebbet mondok, sejtetek, kihagyok; 3. a felcserélés megzavarja a várhatóságot, a kiszámított-ságot, azaz váratlanságával meglepetést okoz; 4. a helyettesítés segíti az árnyalást, a téma jobb megvilágítását, azaz színesíti, egyúttal világosabbá teszi a közlést.

Antropológiai szempontból mind a négy művelet alapvető, mert sajátos, nagyon jól körülírható eszközökkel szolgálja, segíti az emberek közötti kommunikációt. Az ismétlés megkönnyíti a megértést, egyszersmind segíti egy-egy szó, mondat (szöveg) megjegyzését, bevésődését. A csökkentés gazdaságossá teszi a közlést, és lehetőséget ad az ismert tények meg nem ismétlésére. A felcserélés izgalmat, feszültséget kelt, ezzel meglepi, felrázza a hallgatót. A helyettesítés a dolgok jobb, érzékeltetőbb, sokoldalúbb megértését szolgálja. Nem véletlen, hogy fontos eszköze a metafora, amelyet már régen nem csupán stilisztikai képként, hanem gondolkodási módként, a nyelvi működésének alapformájaként tartunk számon. Más szavakkal: legcsodálatosabb tevékenységünk, a beszélés, a szövegalkotás legfontosabb jegyei megragadhatók a gondolatalakzatok segítségével.

A szövegtípusok antropológiai beágyazottsága

Eddig főként a szövegeknek és a szövegtípusoknak az emlékezéssel, a gondolkodással, a gondolkodási formákkal és a gondolatalakzatokkal való összefüggését vizsgáltam. Nem kerülhető meg azonban a kérdés, hogy a szövegtípusok mennyire „mélyen” vannak beágyazva a gondolkodásunkba, mennyire univerzálisak. Frantisek Miko (2000: 87) Chomskyra utalva így látja: „Az »irodalomközi«, komparatív műfaji univerzálék létezését kétféleképpen kell magyaráznunk. Egyrészt vagy termé-

szetes, a priori (Chomsky kifejezésével élve azt mondhatnánk »öröklött«), irodalmi homomorfia⁵ következménye, amelynek forrását a homo sapiens és esztétikai szükségleteinek egységessége képezi, vagy másrészt az egyezések eredetükre nézve a posteriori jellegűek. Ez utóbbiak okát az irodalmak kölcsönös egymásra hatásában s a konvergens fejlődési tendenciák meglétében kell keresnünk.”

A szövegek (szövegaltípusok) mint nyelvi viselkedések általában az emberi viselkedés kereibe vannak illesztve, kiváltó okaik, motivációik univerzálisnak tekinthetők. Ilyen kiváltó okok például: a jelhagyás ösztöne (szépen megfigyelhető az elemi firkálásokban), a fennmaradás ösztöne (pl. a tanító szövegekben), a feszültségkeltés és -oldás (a stressz, a frusztráció, a feszültség és annak csökkentése, feloldása), a homeosztázisra (kiegyensúlyozottságra), a szimmetriára, a harmóniára, a szépségre való törekvés, általában az öröm-elv stb.

A szövegaltípusok

A motivációk eredményeként létrejövő szövegaltípusok: az ábrázolás, elbeszélés (epika), az emlékezés (líra), valamint ezekből továbbvezethető szövegfajták. Már a társadalmi és nyelvi differenciálódás magasabb szintjén alakulnak ki a következő alaptípusok: a leírás (pl. tárgy-, személy-leírás, meghatározás), az elbeszélés (mese, történetmondás, beszámoló), az érvelés (véleménykifejtés, ítélkezés, cáfolás), illetve az erős formai (praktikus) előírásoknak, törvényszerűségeknek alávetett szövegek (szerződés, jegyzőkönyv). Ezeket az alaptípusokat pedig gondolati átalakító műveletek (gondolatalakzatok) segítségével formáljuk, alakítjuk tovább. Az (át)alakítás a referálás, az aktualizáció, a személy/idő/tér dimenziók, a helyzet, valamint az adott kulturális paradigmának való megfelelés jegyében történik.

SZAKIRODALOM

- Adamik Tamás–A. Jászó Anna–Aczél Petra 2004. *Retorika*. Osiris, Budapest.
- Andó Éva 2006. A beszélt nyelvi történetmondások elemzésének kognitív és funkcionális szempontjai. In: Tolcsvai Nagy (szerk.) 113–56.
- Austerlitz, Robert 1992. Javaslat a népköltészeti műfajok osztályozására. In: *Nyelvek és kultúrák Euráziában. Válogatott tanulmányok*. Vél., szerk. és ford.: Simoncsics Péter. Tankönyvkiadó, Budapest, 354–9.
- Bahtyin, M. M. 1986. *A beszéd és a valóság*. Madách Könyvkiadó, Bratislava.
- Balázs Géza 1998. *Magyar nyelvkultúra az ezredfordulón*. A–Z, Budapest.
- Balázs Géza 2007a. Memoversek. *Vasi Szemle* LXI/3: 314–32.
- Balázs Géza 2007b. *Szövegantropológia. Szövegek többirányú megközelítése*. BDF, Szombathely–Inter Kht., Budapest.
- Balázs Géza (megjelenés alatt). Különleges és nem különleges figurák. A nyelvi humor alakzatai. (Előadás az I. nemzetközi humorkongresszuson, Szekszárd, 2007.)
- Balázs Géza–H. Varga Gyula (szerk.) 2007. *Szemiotika és tipológia. A komplex jelek kutatása*. Magyar Szemiotikai Társaság, Budapest–Liceum Kiadó, Eger.
- Bencze Lóránt 1996. Emlékezés, szövegalkotás, szövegaltípus. In: *Mikor, miért, kinek, hogyan. 1. Stílus és értelmezés a nyelvi kommunikációban. 2*. Corvinus Kiadó, Zsámbék. (A hét szabad művészet könyvtára.)
- Boglar Lajos 2005. *A tükör két oldala. Bevezetés a kulturális antropológiába*. Nyitott Könyv, Budapest.

⁵ A homomorfizmus az az azonosság, az irodalmi norma, szerzői, nemzedéki, korszakjellegű, nemzeti és világirodalmi konvenció elve, amely szembenáll az egyénitessel (Miko 2000. 96. nyomán)

- Calvin, William H. 1997. *A gondolkodó agy. Az intelligencia fejlődéstörténete*. Kulturtrade, Budapest.
- Cocchiara, Giuseppe 1965. *Az örök vadember. A primitív világ jelenléte és hatása a modern kultúrára*. Gondolat, Budapest.
- Csermely Péter 2005. *A rejtett hálózatok ereje*. Vince Kiadó, Budapest.
- Fehér Erzsébet 2006. Szövegtipológia a retorikai hagyományban. In: Tolcsvai Nagy (szerk.) 27–63.
- Fónagy Iván 1975. Gondolatalakzat. 637–641. In: *Világirodalmi Lexikon 3*. Akadémiai, Budapest.
- Fónagy Iván 1990. *Gondolatalakzatok, szövegszerkezet, gondolkodási formák*. MTA Nyelvtudományi Intézete, Budapest.
- Frazer, James G. 1993. *Az Aranyág*. Századvég Kiadó, Budapest.
- Horváth György 1984. *A tartalmas gondolkodás*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Kocsány Piroska 1989. Szövegnyelvészet vagy szövegek nyelvésze? *Filológiai Közöny*, 26–43.
- Kocsány Piroska 2002. *Szöveg, szövegtípus, jelentés: a mondás mint szövegtípus*. Akadémiai Kiadó, Budapest. (Nyelvtudományi Értekezések 151.)
- Kocsány Piroska 2006. A szövegtipológia eredményei és/vagy eredménytelenségei. In: Tolcsvai Nagy (szerk.) 17–26.
- Miko, Frantisek 2000. *Az epikától a líráig. Az irodalmi mű stilisztikai vizsgálata*. Nap Kiadó, Dunaszerdahely.
- Petőfi S. János 1969. Az összehasonlító strukturális elemzésről. *Ethnographia* 80: 349–54.
- Pléh Csaba, 1986. *A történet szerkezet és az emlékezeti sémák*. Akadémiai, Budapest.
- Schenda, Rudolf, 1982. *Műfajelméleti tézisek*. ELTE Folklore Tanszék, Budapest. (Sokszorosított kézirat.)
- Szathmári István (szerk.) 2003. *A retorikai-stilisztikai alakzatok világa*. Tinta, Budapest.
- Szathmári István (szerk.) 2006. *A stilisztikai alakzatok rendszerezése*. Tinta, Budapest.
- Takács Szilvia 2006. Folklorisztikai szövegtipológia. Az epikus ráolvasó imádságok. In: Tolcsvai Nagy (szerk.) 182–210.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2006. A szövegtipológia megalapozása kognitív nyelvészeti keretben. In: Tolcsvai Nagy (szerk.) 64–90.
- Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.) 2006. *Szöveg és típus. Szövegtipológiai tanulmányok*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Tomasello, Michael 2002. *Gondolkodás és kultúra*. Gondolat, Budapest.
- Tuba Márta 1999. Reklámyelv és szövegtipológia. *Magyar Nyelvtudományi Közlemények* XXXVII: 443–6.
- Voigt Vilmos 1972a. *A folklór alkotások elemzése*. Akadémiai, Budapest.
- Voigt Vilmos 1972b. *A folklór esztétikájához*. Kossuth, Budapest.

Balázs Géza

SUMMARY

Balázs, Géza

Forms of thinking, figures of thought, and basic text types: Anthropological approaches to text typology

This paper discusses the relationship between thought and text from a textual anthropological point of view. For modern text typology, it critically introduces certain anthropological/folkloristic approaches to the typology of folk genres. On the other hand, it tries to help text typological discourse by discussing interrelationships of memory, thinking, forms of cognition, and figures of thought.

Egy beszélt nyelvi jellemző: a témaismétlő szerkezet csevegésszövegekben*

1. Bevezető gondolatok

Dolgozatomban a (mutató) névmásokhoz kapcsolódó témaismétlő szerkezeteket ismertetem. A témaismétlő névmásokkal a szakirodalomban több szempontból foglalkoztak, ám az egyes aspektusokat eddig nem összegezték. Elsőként bemutatom a vizsgált korpuszt (a szóbeliség-írásbeliség határán található csetszövegeket), majd a névmási rendszert tekintem át, ezek után pedig a témaismétlő szerkezetek különböző megközelítéseit foglalom össze. A grammatikai elméletet egybevetem a szöveganyaggal, és a gyűjtött példák alapján a témaismétlő szerkezetek funkcióit rendszerezem.

2. A korpusz

2.1. A kiválasztott csetszövegek

A téma vizsgálatához csevegésszövegeket választottam egy DirectConnection nevű, elsősorban csevegésre használt programból. A programban követhetem a beszélgetést anélkül is, hogy nekem a csevegésben aktívan részt kellett volna vennem, ezáltal elkerülhető volt a megfigyelői paradoxon. A szövegeket kimásoltam, így mintegy 21 300 szóból álló korpusz jött létre. A szöveganyagból a szövegszerkesztő program keresőjével kiemeltem a témaismétlő helyzetben szereplő mutató névmásokat, így – a kontextussal együtt – több mint hetven névmásból álló példagyűjtemény készült (a témaismétlő névmások az összes szó 0,34%-át teszik ki). Hasonló, korpuszalapú vizsgálat nem készült korábban a témaismétlő névmásokról.

A csevegőprogramban a diskurzus témája rendszerint a számítógép, a különböző szoftverek használata, informatikai problémák megoldása, de ritkábban előfordulnak személyes beszélgetések, sőt közéleti témák is. A beszélgetők rendszerint nem ismerik egymást személyesen, csak nicknévről (kitalált bejelentkező név, pl. [HUN]Einherjarblut vagy [HUN]Gabenð6), bár előfordulnak valódi (face-to-face, azaz) személyes kapcsolatok is (ez a beszélgetéseken is érződik). Nem ritka a csevegők között a verbális agresszió megjelenése, az egyszerűbbtől, finomabbtól¹ egészen a durva sértésekig.²

A példákat változtatás, javítás nélkül, betűhűen közlöm.

2.2. Másodlagos (vagy virtuális) írásbeliség

Az internetes fórumokhoz hasonlító csevegés mint szövegfajta különösen alkalmas a vizsgálatra, hiszen médiuma szerint írásbeli. A szöveget azonban információtechnikai eszköz (vagyis a hálózatra kötött számítógép) segítségével hozzuk létre, ezért a csevegés nyelvi létmódja a másodlagos írásbeliség.

Balázs Géza (2005: 39) nyomán a másodlagos írásbeliség szűkebb értelmezését, vagyis az élő, beszélt nyelvhez közelítő írásbeliségként való meghatározását is elfogadom. A másodlagos írásbeliséghez tartozó számítógépes csevegés – bár közvetítő közege az írás – elsősorban a szóbeli

* Készült az OTKA támogatásával. (A pályázat száma T-46179.)

¹ Például: „<[HUN]Barbi> balika333, nem vagy egy egyszerű esen:)”; „<[HUN]slider keny> fogom a fejem Gabat /O/; <[HUN]GaBaT> fogd csak; <[HUN]GaBaT> le ne essen :)”; <[HUN]!!-+=Pistu> a fogaid lehuzzak”

² Például: „<[HUN]gabkaa33> mi a francnak pöcsölni?; <[HUN]Escarioth> a seggem csókolgasd [HUN]-petike007 :DDD; <[HVIP]Mr.Vain> Thomas??mivel rúgnád szét mire felemeled a acélbetkös bakancsos lábadat szétverem a fejedet!”

szövegek jellemzőit mutatja. Nem akusztikai, hanem vizuális, nem egészíti ki a testtartást, a mimika és gesztusok,³ de – akárcsak a szóbeliség – gyors gondolkodást, azonnali szövegezést (válaszadást) igényel, csapongóbb egy hagyományos írott szövegénél, lazábban szerkesztett, ösztönösebb, az írott normáktól jobban eltér. A diskurzus az írásbeliség keretei között a beszélt nyelv szabályaihoz közelít.

E szövegalkotási módot Balázs Géza (2005: 37) az új beszéltnyelviség terminussal jellemzi, amelynek legfőbb jegye az átmenetiség: „beszédközeli (szlenges) [...] írás- és közlésmód, az élő beszédhez közelítő, de azzal nem azonos beszéd-szintetizálás” (Balázs 2005: 40).

Az írott kommunikációba a társalgás könnyedségét, oldottságát kívánják becsempészni a hagyományt felbontó megoldások. Például a helyesírást tekintve a másodlagos írásbeliség jellemzői a szinte következetes kisbetűs mondatkezdés; az írásjelek hiánya vagy éppen a többszörös írásjel-használat.

Nem csupán az írásbeli formai jellemzők, hanem a grammatikai szerkesztésmódok is a beszélt-nyelviséghez közelítik ezeket a szövegeket. A partikulaként viselkedő mutató névmásokat Keszler Borbála (1983: 175) a kötetlen beszélgetések vizsgálata során a beszélt nyelv egyik jellemzőjeként azonosította, és „a töltelékszókhoz közel álló”-knak nevezte.

3. A névmások

3.1. A névmások meghatározása

A Magyar grammatika (Keszler 2000: 68–9) összefoglaló egyetemi tankönyv szerint a névmások szintaktikai szempontból önálló mondatrészszerkezeteket töltenek be, alaktani aspektusból toldalékolhatók (ragozhatók, de ritkán járul hozzájuk képző), szemantikailag pedig indirekt denotatív jelentéssel (vö. Károly 1970: 71), vagyis az alapszófajokhoz képest részleges jelentéssel rendelkeznek. „A névmások nem közvetlenül utalnak a konkrét világra a jeltárgy megnevezésével, hanem általában, közvetett, indirekt módon a mindenkori kontextus vagy beszédhelyzet segítségével” (Laczkó 2003: 314; 2004: 470). „Mindez természetesen nem jelenti azt, hogy a névmásoknak nincsen állandó, általános jelentésük. Nyilvánvaló azonban, hogy ezek a jelentések nem egyneműek, hanem névmásfajtánként más és más absztrakciós szintet képviselnek, s így a névmási alosztályokhoz más és más szövegtani és/vagy grammatikai, valamint logikai funkciók kapcsolódnak” (Laczkó 2004: 470).

3.2. A deixis és a koreferencia

A névmások jelentős szöveggrammatikai szerepet töltenek be; szövegtani képességük pragmatikai és referenciális jellegükből következik (vö. Tolcsvai Nagy 2001: 169–71). A névmások (vagy proformák) a szövegértelem mikroszintjének nyelvtani formái, az elemi egységek szövegszintű kapcsolatában vesznek részt (Tolcsvai Nagy 2001: 169).

A referenciális kapcsolat a mikroszintű szövegtani formák két alapkategóriája, azaz a deixis, illetve a koreferencia révén hozható létre.

A funkcionális megközelítés szerint a deixis mint szövegtani művelet a szövegen kívüli világ egy entitásának reprezentációját vonja be a szövegvilágba (Tolcsvai Nagy 2001: 175), így kapcsolat jön létre a szövegen kívüli és a szövegvilág között. Más megfogalmazásban: a rámutatás a szöveg személy-, tér- és időviszonyait hozza egyszerű utalással kapcsolatba a beszédhelyzettel és a kontextussal (Tolcsvai Nagy 1999: 161). A rámutatást elsődlegesen a mutató és a személyes névmási

³ Erre írásban az emotikonok – korlátozottan – alkalmasak.

elemek hajtják végre. Tátrai Szilárd (2000: 228) szerint „a deiktikus nyelvi elemek közé soroljuk azokat a mutató és személyes névmásokat, határozószói névmásokat, határozószókat, valamint azokat a különböző lexikai és grammatikai lehetőségeket, amelyek segítségével közvetlenül utalni tudunk a nyelvhasználat kontextusára, illetve annak bizonyos összetevőire (vö. Lyons 1977/1989: 637, Levinson 1983/1992: 54–5, valamint Bencze 1993: 41, Tolcsvai Nagy 1999: 161–2)”.⁴

A deiktikus referencia jelenthet egyrészt a szövegvilágon kívüli (exoforikus deixis), másrészt pedig a szövegvilágon belüli rámutatást (endoforikus deixis; szöveg- vagy diskurzusdeixis, vö. Levinson 1994: 856). (Az exoforikus és az endoforikus deixis további, részletes bemutatása: vö. Laczkó 2004).

A deixissel ellentétben a koreferencia szerkezetileg szimmetrikus szövegtani művelet, hiszen két tag kapcsolata által jön létre: a szövegben két nyelvi egység ugyanarra a szövegvilágbeli dologra vonatkozik (Tolcsvai Nagy 2001: 180). Visszautalás esetén az anafóra utal az antecedens, előreutalás esetén pedig a katafora jelzi előre a posztcedens elemet. Mindkét esetben, az antecedens, illetve a posztcedens jellemzően fogalmi jelentésű szó, az anafóra, illetve a katafora pedig tipikusan névmási elem. Éppen ezért funkcionálisan a koreferencia aszimmetrikus viszonyt jelöl: „ugyanis az egyik tag (a forikus névmás) csak a másik (a fogalmi jelentésű szó) ismeretében érthető meg” (Laczkó 2005: 78, vö. Tolcsvai 2001: 200–1). A névmás jelentése a szövegekörnyezetből válik teljessé: azt a koreferens nyelvi elemet, amelyre a névmás utal, a kontextus tartalmazza.

4. Az információstruktúra: téma-réma, topik-komment, topik-fókusz

A nyelvészetben régóta evidenciának számít, hogy különbséget kell tenni a közlésben az adott és az új információ között. Vitatott kérdés azonban, hogy e különbségtétel élesen szembenálló kategóriák dichotómiáját vagy pedig egy kontinuumot jelent-e (vö. Gyuris 2003 megfontolásai⁴). Az információstruktúrát a következő fogalompárosokkal szokás jellemezni: téma-réma, topik-komment, topik-fókusz, fókusz-preszuppozíció (vö. Vallduví 1990). A fogalmak definíciói – bár több esetben átfedés van közöttük – nem teljesen egyeznek meg. Firbasnál (1964: 272) például a téma a mondat legkevesebb, a réma pedig a legtöbb információt hordozó része (Vallduví e meghatározást a topik-fókusz definíciókkal tartja analógnak). Ezzel szemben Halliday (1976) szerint a téma az, „amiről beszélnek”, és ami a mondatban elől áll. Ez utóbbi meghatározás alapján könnyebb a témát azonosítani, ám e definíció azt is implicálja, hogy minden mondatnak van témája (a kérdőszós, kiegészítendő kérdéseknek is, amelyekben ezáltal a kérdőszó lenne a téma). Daneš (1970/82) a téma-réma általi szövegbeli előrehaladást tematikus progressciónak nevezte (vö. Tolcsvai Nagy 2001: 244).

A Mathesiustól (1915) származtatott topik-komment meghatározások lényege: a topik az, amiről szól a megnyilatkozás, a komment pedig az, amit mondunk róla. A topikot rendszerint a mondatkezdő pozícióhoz is kötik (bár a topiknak nem feltétlenül kell a mondat élén realizálódnia, vö. erről részletesen: Vallduví 1990).

A prágai iskola topik-fókusz dichotómiája szerint a topik a régi, a fókusz pedig az új információ. Ez a megközelítés kognícióorientáltak tekinthető, mivel az információ megismerését helyezi középpontba.

A fókusz-preszuppozíció elkülönítését pedig Halliday (1967) ismerteti: a fókusz a réma meghatározásának felel meg, vagyis a mondat leginkább informatív részét jelöli. A preszuppozíció (vagy háttér) pedig az az információ a diskurzusban, amely mind a beszélő, mind a hallgató számára már adott.

A fenti fejezetben a mondaton belüli információstruktúra kettős tagolását mutattam be, különböző felfogások szerint. Minden meghatározásban közös, hogy az egyik rész az új, ismeretlen

⁴ Gyuris (2003: 9–13) rendszerezését követem az információstruktúra különböző felfogásainak jellemzésekor.

információt hordozza (ezt rendszerint az intonáció is jelöli), a másik rész pedig a „régí”, adott információt fejezi ki, azt, amiről a mondatban szó van (vö. Gyuris 2003: 9–13).

Kiemelendő, hogy nem csupán a mondatok (megnyilatkozások) információstruktúráját jellemezhetjük a topik terminussal. A strukturális szintaxis (vö. É. Kiss 1983, 1992, 1998) a topikot olyan elemként írja le, amely sajátos szintaktikai pozícióban helyezkedik el, és jellegzetes szintaktikai, szemantikai és prosódiai jegyekkel bír.

5. A témaismétlő szerkezet

5.1. A szerkezet a (nyelvészeti) szakirodalomban

A témaismétlő szerkezettel a nyelvtörténeti, a hagyományos grammatikai, a funkcionális grammatikai, a generatív grammatikai és a strukturalista megközelítésmódú grammatikák is foglalkoznak – természetesen más-más aspektusból. A következőkben ezeket a megállapításokat ismertetem, illetve megkeresem a különböző megközelítések közös pontjait.

E nyelvi konstrukció elnevezése korántsem egységes: nyelvészeti irányzattól függően előfordul a témaismétlő névmás, témaismétlő (névmásos) szerkezet, topikismétléses szerkezet, relatív állítás, kontrasztív topik megnevezés. A dolgozat egészében a *témaismétlő szerkezet* terminust használom – ám a különböző felfogások bemutatásánál az irányzatban használatos kifejezések szerepelnek.

A szerkezet egyik legtöbbet idézett definíciója Szalamin Edittől származik: „a mondat elején topik szerepet betöltő mondatrész, igei bővítmény áll, amelyet (vele egyeztetett alakban) kiemelő szerepű mutató névmás követ, többnyire hangsúly és beszédszünet nélkül” (Szalamin 1988: 91–2).⁵

5.1.1. Diakrón szempontból: a témaismétlő névmás a régiségben

B. Gergely Piroska (1997: 65, 72–4) az Erdélyi magyar szótörténeti tár használhatóságát vizsgálta a beszélt nyelv történeti elemzésében, és megállapította, hogy a témaismétlő szerkezetek több változata is megtalálható a szótörténeti tárban (SzT.: az *a*, *az*, *e*, *ez* mn-ok és az *aztán* címszók alatt), ám a mai állapottal összehasonlítva más típusok tűnnek hangsúlyosabbnak a nyelv korábbi történetében.

A kontrasztot kifejező témakiemelésre kevés példa került elő: például: „1766: »Szekelly Jánost Domokos Ferentz... kezbe(en) levő Fialat Faval Föbe akara ütni nálam léven ekkor... Lovász Mihály, *a'* kapá meg a botott hogy Föbe nem ütötte« [Szilágycseh; *a* mn al.]” (B. Gergely 1997: 72). A kontrasztjelölésnél többször fordul elő az azonosítást kifejező mondatokban: például: „1756: »a' mely Hidat... ő Nga tsináltatott, *aztat* minél hamarább öszve vagdaltattná« [Koronka MT; *az* mn II. al.]” (uo.).

„A leggyakoribbnak mutatkoznak a régiségben, s talán e szerkezettípus fejlődési kiindulópontjának is tekinthetők az olyan mondatok, amelyekben a téma és a kommentár a közbeékelődések (mellékmondatok, értelmezők) miatt egymástól távolabb kerül, így a névmás a téma és kommentár közötti kapcsolatot szilárdítja, mintegy vezérli a megértést” (B. Gergely 1997: 72–3). Például: „1606: »azok a zemeljök kiket kj hagjot Daniel Peter uram *azok* nem attak kezest« [Vargyas U]. 1754: »ã Deszkát... a' meljeből műk dolgoztunk, *azakat* külön tétette« [Gernyeszeg MT]. 1817: »Szilágyi Ádám... a házi Mobiliáit mi édes annyárol maradt *azokat* adogattya el és él« [M. igen AF; Benkő Sámuel lev.]” (B. Gergely 1997: 73).

A ma is ritka fordított témaismétlő szerkezetre igen korai, 16. századi adatot talált B. Gergely (1997: 73): „1592: »*Azt* penigh en az *levelet* feierwari josa kezebe attom« [Kv]”.

⁵ A vizsgált korpuszon, annak írásbeli volta miatt, a beszédszünetet és az intonációt nem tudom vizsgálni (a kérdésről részletesen: Kádár 2002, Károly 1958, Tompa 1964).

A történeti anyagban a mutató névmáson kívül a témakiemelés fő eszközeinek a partikula-szerűen használt *azután ~ aztán/osztán* mutatkozik.⁶ H. Tóth Tibor a Halotti beszéd *isa* szavát vizsgálva úgy találta, hogy az *isa* egyes nyelvjárási területeken nyomatékösítő szerepű, és „elsősorban megerősítő válaszadáskor, témaismétlő szavak kísérőelemeként fordul elő”⁷ (H. Tóth 2004: 130).

5.1.2. A témaismétlő névmás mint funkciótlan hezitációsjele

A nyelvújító szakirodalomban már a 20. század eleje óta vita tárgya a témaismétlő szerkezet (vö. Kádár 2002). Rendszerint elítélő véleményt alkotnak e formákról, mivel állításuk szerint e névmás funkciótlan. Horváth János egyenesen idegen mintára létrehozott, magyartalan szerkezeteknek tartja ezeket (Horváth 1911: 70). Akárcsak Horváth, Tompa József (1964: 359–63) is töltelék szóknak, hezitációsjeleknak tekinti ezeket a névmásokat. Tompa a szerkezet stílusát választékos stílusba nem illő, a köznyelv alatti stílusrétegbe sorolja, megjegyezve azt, hogy e fogalmazásmód a beszélt nyelv jellemzője lehet. Nagy J. Béla „elsősorban ritmikai indoklásáért tartja a használatukat (Nagy J. 1965: 352–4)” (Kádár 2002).

Kádár Edit⁸ szerint, aki a témakörrel 2002-ben alaposan foglalkozott, és tanulmányában a Szalamin Edit-féle definíciót is pontosította (Kádár 2002), a nyelvhelyességi norma szempontjából ez közel sem annyira tematizált és stigmatizált probléma, mint például az *amely/ami* megkülönböztetés. Kádár szinte bizonyosra veszi, hogy az informális írott szövegek (csevegés, internetes fórumok) esetében a nyelvújítás nem szólhat (na) bele a témaismétlő névmás használatába, a nyelvhelyességi norma tiltó hatása minden bizonnyal még implicit módon sem érvényesül ebben a szövegtípusban. Az, hogy ezek a szövegek a beszélt nyelvűséghez közel állnak, szintaxisukban is tetten érhető – ezzel magyarázható, hogy a témaismétlő névmások viszonylag nagy számban megjelentek a korpuszban.

5.1.3. A témaismétlő névmás mint a relatív állítások része

Kádár Edit (2002) a topik, komment és fókusz fogalmaira alapozó elemzési modell (vö. É. Kiss 1983) alapján a topik egy sajátos megjelenési formájával foglalkozott; azzal az elsősorban beszélt nyelvi szerkezetípussal, amelyben a topik jelöltségét egy (témaismétlő) mutató vagy határozószói névmási tag mutatja. Az ilyen szerkezeteket tartalmazó szövegmondatokat relatív állításokként vizsgálja, amelyek sajátos feltételrendszer által jönnek létre.

5.1.4. A témaismétlő névmás mint a kontrasztív topik jelölője

Gyuris Beáta a 2003-ban elkészült disszertációjában a témaismétlő szerkezetet a kontrasztív topik jelölőjeként vizsgálta, vagyis olyan egység jeleként, amely a mondat perifériáján helyezkedik el, emelkedő intonációval ejtjük, jelentős beszédzűnet követi, funkciója pedig a szemantikai kontraszt jelölése. Gyuris cáfolja, hogy a kontrasztív topik a mondat második fókusza lenne, illetve a topik egy alfajtája lenne. Ehelyett amellet érvel, hogy a kontrasztív topikot (vagyis a témaismétlő névmással kiemelt topikot) tartalmazó mondatok sajátos szintaktikai és prozódiai tulajdonságokkal rendelkező szerkezetnek tekintendők.

5.1.5. A témaismétlő névmás mint nem tipikus anaforikus viszony része

Laczkó Krisztina (2003: 321, 2005: 83) a nem tipikus anaforikus viszonyok közé sorolja a témaismétlő névmásos szerkezeteket, mivel az anaforikus névmás és az antecedense ugyanabban a tagmondatban található, egymással esetben és számban egyeztetve vannak. A névmás a témaismétlő szerkezetben nem azonosít, diskurzuspartikula-szerű szerepe van. A témaismétlő szerke-

⁶ Ezzel jelen dolgozatban nem foglalkozom részletesebben, csupán a névmási témakiemeléssel.

⁷ Példa H. Tóth Tibortól (2004): – *Esik az eső?* – *Az isa!*

⁸ Kádár Edit közlése, e-mail-es megkeresésemre (2007. december).

zetek a diskurzusdeixis egy sajátos eseteként értelmezhető, amelyekben a „névmás szerepe mind-össze egyfajta nyomósítás” (Laczkó 2001: 105; pl. *A sakk az egy jó játék*).

Laczkó bebizonyítja, „hogya a funkcionális hasonlóság ellenére a témaismétlő névmások formailag nem sorolhatók a partikulák közé. A partikula ugyanis olyan viszonyzó, amely egyrészt nem toldalékolható, más szavakkal nem alkot sem morfológiai, sem szintaktikai kapcsolatot, és nem lehet mondatrész (vö. Kugler 2000: 275). A témaismétlő névmás azonban ezeknek a kritériumoknak nem tesz eleget az antecedenssel való kötelező szám- és esetbeli egyeztetés miatt” (2003: 322, 2005: 83).

Laczkó Krisztina 2001-es dolgozatában azt állítja, hogy a témaismétlő szerkezetek felfoghatók sajátos értelmezős szerkezeteknek is, ám a 2003-as és a 2005-ös munkájában már Károly Sándorra (1958: 32, 68) hivatkozva hozzáteszi, hogy „ezek csak formailag értelmezősek, valójában nem tekinthetők annak” (Laczkó 2003: 322 és 2005: 83). Károly Sándor szerint ez a szerkezet a mondatok előkészítő részét emeli ki, emellett kialakulásának oka pragmatikai jellegű: ritmikai és hezitációs szerepű a névmás.

5.1.6. A témaismétlő szerkezet és az előrevetett propozitum

A témaismétlő szerkezethez hasonlít, bár nem teljesen egyezik meg vele a Magyar grammatikában (2000: 468) előrevetett propozitumnak nevezett, az anafórához hasonló jelenségkör. Például: „*Búza, rozs, kukorica, krumpli, répa, disznó, liba, tyúk, apró szemű sárgabarack, vörösszilva – ezt adhatják a künhalmiak...*” (Nagy L.)” (Keszler 2000: 468).

5.1.7. A szakirodalmi állítások közös pontja

A vonatkozó szakirodalom viszonylag részletes összefoglalásával céлом az volt, hogy megmutassam, a különféle nyelvészeti irányzatok eltérően mutatják be, sőt ítélik meg a témaismétlő szerkezeteket. Egy pontban azonban minden felfogás egyezik: a témaismétlő szerkezeteket a beszélt nyelv sajátosságaként jellemzik.

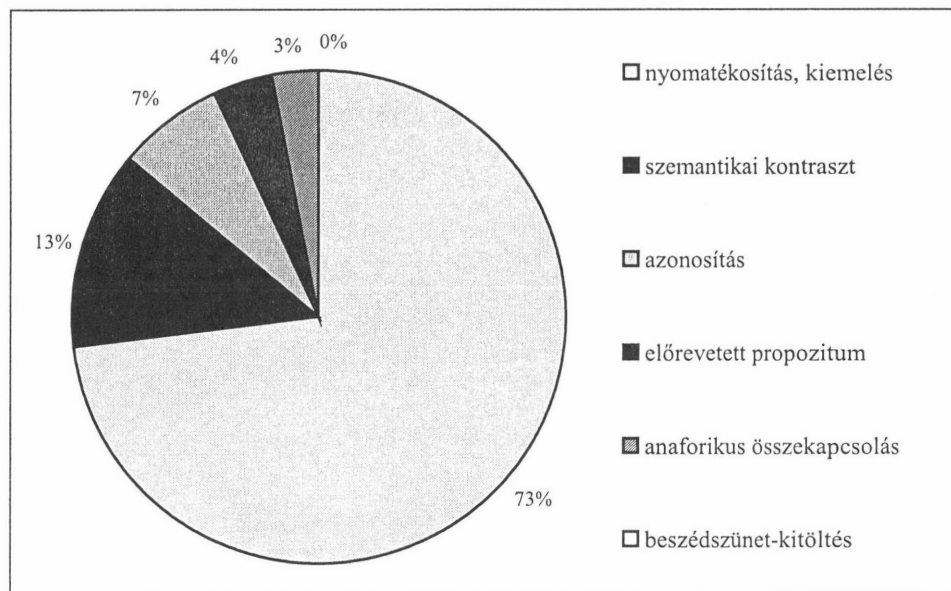
5.2. A szerkezet funkciója

A grammatikai elméletet egybevettem a szöveganyaggal, ez alapján rendszerezem a témaismétlő szerkezetek funkcióit. A szakirodalomban a témaismétlő szerkezeteknek különféle használati módjaira találhatunk utalást, ám részletes, rendszerezett összefoglalás, illetve statisztikai adatolás eddig még nem készült arról, milyen szerepe van a nyelvben a témaismétlő névmásoknak.

Szalamín Edit a topikismétlő mutató névmást elsődlegesen a beszélt nyelvi redundancia eseteként mutatja be, ám ezen felül számos funkcióját szemlélteti (Szalamín 1988: 92). Laczkó Krisztina a holista funkcionális nyelvészet egyik alap gondolatát, a skálaszerűséget alkalmazza a témaismétlő szerkezetek funkcióinak jellemzésekor Szalamín Editet idézve: „A nyomatékos topik tartománya természetesen nem homogén, fokozatokat lehet megkülönböztetni a kontraszt markáns kifejezésétől kezdve a szünetkitöltő funkcióig” (Laczkó 2003: 321, 2005: 83).

E szövegbeli szerepek a következők: kiemelés, szemantikai kontraszt, azonosítás, előrevetett propozitum, anaforikus összekapcsolás. A felsorolás egyben a funkciók előfordulási gyakoriságát is jelenti. Az emfatikus használatú, beszédszünet-kitöltő témaismétlő szerkezetre (MMNyR. I: 244) – a korpusz írásos jellege miatt – nem találtam példát.

A témaismétlő névmás – a szakirodalomban is dokumentált (Szalamín 1988; Laczkó 2003: 321 és 2005: 83) – elsődleges szerepe a nyomatékosítás. A mai beszélt szövegekben a közlő szándéka szerinti kiemelés fő eszközei: az ige kiemelésére a *ráérni ráérek* típusú igeneves tőismétléses szerkezetek (vö. Nádas 2007); a főnévi elemek hangsúlyozására a témaismétlő névmásokkal alkotott szerkezetek, illetve bizonyos partikulafunkcióban használt szavak (többek közt az *aztán*) szolgálnak (vö. B. Gergely Piroska 1997: 72–4).



1. diagram. A témaismétlő névmások funkciói csetszövegekben

A szakirodalom egybehangzó állításában, miszerint a témaismétlő szerkezet legfőbb funkciója a megelőző főnévi értelmű szó/szókapcsolat kiemelése a közlő szándéka szerint, a korpuszom is megerősített. A vizsgált csetszövegekben előforduló témaismétlő névmások háromnegyede a nyomatékosítást szolgálja (l. 1. diagram). A partikulaszerű névmás a topikot a nyomatékos topik tartományába sorolja (Szalamin 1988: 95):

<[HUN]Gyöngyi> *Az ogm⁹ az milyen formátum? Nemvagyok szellemifogyi, csak kezdő*
 <[HUN]gomeZZZ> *a TTH¹⁰ az hogy muxik pontosan?*
 <[HUN]barkoba> *feltöltési sebesség az melyik?*

Kádár Edit ezzel kapcsolatban hangsúlyozza, hogy a topikismétlő névmás a beszélt nyelvi redundancia egyik sajátos esetének tekinthető: „funkciója nem más, mint explicitté tenni egy, a hangsúly- és intonációs séma által amúgy is kijelölt topik nyomatékos voltát” (Kádár 2002: 310). A névmás redundáns használata ebben az esetben nem a fölöslegességet jelenti,¹¹ mivel a névmás hiánya vagy jelenléte – Kádár bizonyítékai szerint – befolyásolja a mondat jelentését.

A gyakorta számítógépes szakkifejezéseket, rövidítéseket, informatikai tulajdonneveket (program- és játékeveket) tartalmazó korpuszom esetében megfigyelhető, hogy elsősorban e szokatlanok, kevésbé ismertnek tűnő névszók mögé kerül a nyomatékosító szerepű témaismétlő névmás.

<[HUN]F00x@> *strong dc az jó*
 <[HUN][ADSL]Tyrael> *ndc az egy 306os verzioju magyaritott zdc*

⁹ Fájlformátum.

¹⁰ Speciális számítógépes kódrendszer, különböző (esetleg azonos nevű, de eltérő tartalmú) fájlok megkülönböztetésére.

¹¹ Az „egyes szövegmondatoknak a relatív állításként való értelmezése nem függ a névmás kitételől” (Kádár 2002: 310).

<[HUN]gidacska> strong az többszálasd

<[HUN]128kb> rol 325i AZ VIRUS

A szövegtáramban ily módon kiemelt, nyomatékositott elemek továbbá a számok:

<[HUN]Ateec> 7 az neked gyorsss???

<[HUN]-prot-> 256 az kicsit kevés lesz

A (témaismétlő) mutató névmások kommunikációs szerepe a nyomatékositáson kívül a mondatban egymástól távol került topik és komment összehangolása, valódi anaforaként visszautalás a topikra (Laczkó 2003: 321 és 2005: 83). E szerepben mintegy 2,86%-nyi névmás található a korpuszban. Ezt a funkciót gyakorta a témaismétlő névmásos szerkezettel rokon fókuszismétlő névmások körébe sorolják. A fókuszismétlő névmás lényeges szövegkohéziós szerepet tölt be a közbeékeléses összetett mondatban a fókusz pronominalizációjával (ebben az esetben a téma és a névmás nem áll egymás mellett, vagyis a szomszédsági megkötés nem érvényesül):

<[HUN]Suwayyah> nem tudja valaki, hogy az Aliens – Special Edition¹² (ez ugyebár a második rész) az mitől special edition? :))

A témaismétlő szerkezet a szemantikai kontraszt kifejezésére is alkalmas. A vizsgált szerkezetek több mint egytizede erre szolgál. A névmással ellenpontoszó megoldásoknál jellemzően két jelenséget állítanak szembe egymással, mégpedig némely esetben olyan sajátos módon, hogy mindkét névszói elem után áll egy-egy névmás:

<[HUN]ZzZeno> www.atw.hu az van. de ftp.atw.hu az nincs . hol a hiba ?

<[HUN]Csiribiri> az oraszám az megvan de viszont az oradij az karcsi :sss

Az azonosító mondatokban a névmás ritmikai indokoltaságú lehet. A mondat alanya és állítmánya ugyanaz a lexikai elem, a névmás jellemzően a mondat alanya után és az állítmánya előtt áll. Ez a szerkesztési mód a szöveganyag 7%-ában fordul elő:

<[HUN]AngelinaJoli> Bocs, de a tény az tény

<[HUN][-=~~DESERTED~~=-]Brainstorming> hiába földi az földi :D

<[HUN]WIKTOR> a szály¹³ az szabály :) nem tudsz mit csinálni..megmondta Polyák anyja..

6. Összegzés és kitekintés

A csevegés mint szövegfajta mind az írásbeliség, mind a szóbeliség jegyeivel rendelkezik. A csetkommunikáció a „kötetlen hangvétel, [...] a beszélt nyelvi fordulatok, a társalgási nyelvre jellemző szóhasználat miatt funkcionálisan a szóbeliséghez áll közelebb, ugyanakkor az írás segítségével valósul meg” (Érsok 2007: 5). A beszéd-írás dichotómiát Koch és Oesterreicher (1985, 1997) azzal kívánják feloldani, hogy elválasztják egymástól a koncepcionális és a mediális írás-, illetve szóbeliséget. E felosztás szerint a csevegés kommunikációs forma mediálisan írásbeli, koncepcionálisan pedig szóbeli (vö. Érsok 2007: 19–22). A diskurzus az írásbeliség keretei között a beszélt nyelv szabályaihoz közelít, szinte a spontán beszéd írásos formáját jelenti (Bódi 2004: 45).

¹² Filmcím.

¹³ Az adatközlő elgépelése: „szabály”.

E hipotézis (legalábbis részleges) bizonyítására vizsgáltam a témaismétlő szerkezeteket. Céлом az összegyűjtött internetes korpusz statisztikai adatolása és a témaismétlő szerkezet funkcióinak összefoglalása mellett az volt, hogy bizonyosságot találjak arra, miszerint e tipikusan beszélt nyelvi jellemző írott közegben, mégpedig a másodlagos írásbeliségben is előfordul.

A másodlagos írásbeliség grammatikai jellemzői a szóbeliségére hasonlítanak. Éppen ennek alátámasztására szükséges a továbbiakban a névmások megjelenési gyakoriságát élőnyelvi, szóbeli szövegeken is megvizsgálni.

Mivel ez a típusú szerkezet nem szerepel a helyesírási normát meghatározó akadémiai helyesírásban, vagyis nem kodifikált az írásmódja, ezért érvényesülhet az intonációs, szünetjelölő írásjelhasználat. További vizsgálatot érdemel tehát a szerkezet írásjelezési kérdése is.

SZAKIRODALOM

- B. Gergely Piroska 1997. Az Erdélyi magyar szótörténeti tár használhatósága a beszélt nyelv történeti vizsgálatában. *Magyar Nyelvjárások* XXXIX: 65–74.
- Balázs Géza 2005. Az internetkorszak kommunikációja. In: Balázs Géza–Bódi Zoltán (szerk.): *Az internetkorszak kommunikációja. Tanulmányok*. Gondolat–Infonia, Budapest, 25–57.
- Bencze Lóránt 1992. Deixis és referencia. In: Kozocsa Sándor Géza (szerk.): *Emlékkönyv Fábian Pál hetvenedik születésnapjára*. ELTE, Budapest, 41–9.
- Bódi Zoltán 2004. *A világháló nyelve*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- É. Kiss Katalin 1983. A magyar mondat szerkezet generatív leírása. *NyTudÉrt.* 116. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- É. Kiss Katalin 1985. Az anaforikus névmások értelmezéséről. *ÁnyT.* 16: 155–87.
- É. Kiss Katalin 1992. *Az egyszerű mondat szerkezete*. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan 1. Mondattan*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 79–178.
- É. Kiss Katalin 1998. *Mondattan*. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Új magyar nyelvtan*. Osiris, Budapest, 17–184.
- Érsök Nikolett Agnes 2007. *Az internetes kommunikáció műfajai (különös tekintettel az interaktív magánéleti műfajokra)*. Doktori disszertáció. Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest.
- Gyuris Beáta 2003. *The Semantics of Contrastive Topics in Hungarian*. Doktori disszertáció. Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem.
- H. Tóth Tibor 2004. *Újabb adatok a Halotti beszéd írásához*. In: Ladányi Mária–Dér Csilla–Hattyár Helga (szerk.): „...még onnét is eljutni túlra...” Nyelvészeti és irodalmi tanulmányok Horváth Katalin tiszteletére. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 129–33.
- Horváth János 1911. A Nyugat magyartalanságairól. *Magyar Nyelv* 7: 61–74.
- J. Soltész Katalin 1976. Mikor őket, mikor azokat? *Magyar Nyelvőr* 100: 257–62.
- Kádár Edit 2002. A relatív állítások és az ún. témaismétlő névmások. In: Andor József–Benkes Zsuzsa–Bókay Antal (szerk.): *Szöveg az egész világ. Petőfi S. János 70. születésnapjára*. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 2002.
- Károly Sándor 1958. Az értelmező és az értelmezői mondat a magyarban. *NyTudÉrt.* 16. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Károly Sándor 1970. *Általános és magyar jelentéstan*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Keszler Borbála (szerk.) 2000. *Magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Keszler Borbála 1983. Kötetlen beszélgetések mondat- és szövegnyelvi vizsgálata. In: Rácz Endre–Szathmári István (szerk.): *Tanulmányok a mai magyar nyelv szövegnyelvi köréből*. Tankönyvkiadó, Budapest, 164–202.
- Keszler Borbála 2000. A mai magyar nyelv szófajai rendszere. In: Keszler Borbála (szerk.): *Magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 67–76.
- Keszler Borbála 2000. Az egyszerű és az összetett mondat határsávja. In: Keszler Borbála (szerk.): *Magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 461–71.
- Keszler Borbála 2004. *Írásjelhasználat szabályai, problémái és története*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Koch, Peter–Oesterreicher, Wulf 1985. Sprache der Nähe – Sprache der Distanz. Mündlichkeit und Schriftlichkeit im Spannungsfeld von Sprachtheorie und Sprachgeschichte. *Romanistisches Jahrbuch* 36/85: 15–43.

- Koch, Peter–Oesterreicher, Wulf 1997. Schriftlichkeit und Sprache. In: H. Günther–O. Ludwig (Hrsg.): *Schrift und Schriftlichkeit. Ein interdisziplinäres Handbuch internationaler Forschung*. 1. Halbband, Berlin, 587–604.
- Kugler Nóra–Laczkó Krisztina 2000. A névmások. In: Keszler Borbála (szerk.): *Magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 152–75.
- Kugler Nóra 1998. A mondatzók. *Magyar Nyelvőr* 122: 337–47.
- Kugler Nóra 2000. A partikula. In: Keszler Borbála (szerk.): *Magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 275–81.
- Laczkó Krisztina 1998. A névmási helyettesítésről. In: Hajdú Mihály–Keszler Borbála (szerk.): *Emlékkönyv Abaffy Erzsébet 70. születésnapjára*. Budapest, 120–6.
- Laczkó Krisztina 2000. A névmási referenciáról. *MNyj.* XXXVIII: 277–82.
- Laczkó Krisztina 2001. Névmás és referencia. *Magyar Nyelvőr* 125: 103–7.
- Laczkó Krisztina 2002. Névmás és helyettesítés. *Magyar Nyelvőr* 126: 470–81.
- Laczkó Krisztina 2003. A mutató névmások funkcionális vizsgálata. *Magyar Nyelvőr* 127: 314–25.
- Laczkó Krisztina 2004. A névmási rendszer funkcionális keretben I. *Magyar Nyelvőr* 128: 469–79.
- Laczkó Krisztina 2005. A névmási rendszer funkcionális keretben II. *Magyar Nyelvőr* 129: 78–88.
- Levinson, Stephen C. 1994. Discourse Deixis. In: Asher R. E. (ed.): *The Encyclopedia of Language and Linguistics*. Pergamon, 846.
- Levinson, Stephen C. 1983/1992. *Pragmatics*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Lyons, John 1977. *Semantics*. Cambridge University Press, Cambridge–New York–Port Chester–Melbourne–Sidney.
- Nádas Tímea 2007. Tekintettel egy határozóra – élőnyelvi szempontból. *Magyar Nyelvőr* 131: 107–17.
- Nagy J. Béla 1963. Kettő meg kettő az négy. – Kettő meg kettő négy. *Magyar Nyelvőr* 87: 384–6.
- Nagy J. Béla 1965. Nem igaz, hogy az az, az csak gaz. *Magyar Nyelv* 61: 352–4.
- Szalamon Edit 1988. Az ún. témaismétlő névmások kérdéséhez. In: Kontra Miklós (szerk.): *Beszélt nyelvi tanulmányok. Linguistica, Ser. A, Studia et Dissertationes I*. Budapest, 91–101.
- Tátrai Szilárd 2000. Az elbeszélő „én” nyelvi jelöltsége. Kísérlet a perszonális narráció szövegtani megközelítésére. *Magyar Nyelvőr* 124: 226–38.
- Tolcsvai Nagy Gábor 1999. Térjelölés a magyar nyelvben. *Magyar Nyelv* 95: 154–65.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2001. *A magyar nyelv szövegtana*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Tompa József 1964. Az az néha fölösleges. *Magyar Nyelv* 60: 359–63.
- Tompa József 1976. Mutató névmásaink némely bökkenőjéről. In: *Anyanyelvi olvasókönyv*. Gondolat Kiadó, Budapest, 159–73.
- Tompa József (szerk.) 1969–1970. *A mai magyar nyelv rendszere I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Vallduvi, Enric 1990. *The Informational Component*. Doctoral dissertation, University of Pennsylvania, Philadelphia.

Veszelszki Ágnes

SUMMARY

Veszelszki, Ágnes

Resumptive structures: a spoken-language feature in chatroom texts

This paper describes resumptive structures involving (demonstrative) pronouns. Its novelty is that it summarises the highly divergent literature on resumptive pronouns (in terms of historical linguistics, traditional grammar, functional grammar, generative grammar and structuralist approaches). However, the paper is not merely theoretical or recapitulatory: it also includes a corpus-based study involving chatroom texts, a genre occupying the border area between spoken and written language use. This is the first time resumptive pronouns are investigated in a corpus-based manner. Such pronouns make up 0.34% of our text material consisting of more than 21,000 words. The paper is concluded by a discussion of the various functions of resumptive pronouns as occurring in this corpus. Both the previous literature reviewed here and our own analyses have confirmed the assumption that the use of resumptive pronouns is primarily a feature of spoken language.

Műhelytanulmányok a nyelvművelésről. Szerk.: Domonkosi Ágnes–Lanstyák István–Posgay Ildikó. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 71. Gramma Nyelvi Iroda–Tinta Könyvkiadó, Dunaszerdahely–Budapest, 2007. 298 lap

A résztvevők köre, a többféle felfogás képviselője, a határon túli szakemberek tevételes közreműködése és további szempontok miatt is mérföldkönek tarthatjuk az 1992-es nyelvművelő konferenciát (anyagát l.: Nyr. 1993. 4. sz.; a szaknyelvi konferenciával együtt). A Műhelytanulmányok a nyelvművelésről című kötetről bátran elmondhatjuk, hogy az azóta eltelt időszaknak a nyelvművelés témájában legjelentősebb – elméletet és gyakorlatot egyaránt magában foglaló – munkája. Már a címnél is érdemes megállnunk: a *nyelvművelés* terminus használata ugyanis jelzésértékű mozzanat. Az utóbbi másfél évtized vitáiban nemegyszer úgy tűnt, hogy a tudományos diskurzus szinteréről a tudományon kívüli területekre száműzetik. Érdekes, hogy vitákban fogant maga a szó is, erről tanúskodik a „debreceni” jelzővel illetett 1795-ös Magyar grammatika, melynek lapjain az akkor új szavakat vizsgálva éppen a legterjedelmesebb logikai fejtegetés arról olvasható, hogy miért nem állja meg helyét ez a Révai Miklósnak tulajdonítható szóösszetétel: „A *mivelés* olyan közönséges és minden meghatározás nélkül való tselekvést jelent, mellynél már bizonytalanabb nem lehet” (i. m. 319). Visszatérve a bemutatandó kötethez, ilyen háttér ismeretében is kijelenthetjük, hogy kezünkben a bizonyíték, a közel 300 oldalas könyv, melyre hivatkozva a 21. század elején továbbra is beszélhetünk nyelvművelésről és annak tudományos megközelítéséről, illetve gyakorlatáról.

A kötet az eddigi két alkalmazott nyelvészeti műhelytalálkozó anyagát tartalmazza. Az Előszóban a szerkesztők hangsúlyozzák, hogy a tanácskozásokon „a résztvevők sok mindenben nem értettek egyet, mégis teljes egység volt közöttük abban a kardinális kérdésben, hogy a nyelvközösségben folyamatosan meglévő nyelvi problémák megoldása fontos és nyelvészhez egyáltalán nem méltatlan feladat, s a nyelvi változásokba való beavatkozás is lehet értelmes és sikeresen megvalósítható célja a nyelvalakításnak” (7). Ez azonban nem jelenti a változások megfékezését vagy visszafordítását, hanem a nyelvi kifejezőeszközök differenciálását és gazdagítását, melyben mint legfőbb tevékenység szerepet kap a korpuszalakítás, valamint háttérmunkaként – kiterjedt eszközrendszerével – a nyelvi ismeretterjesztés. Mindkettő különösen fontos a kisebbségben élő, többnyire kétnyelvű magyarok számára egyfelől a nyelvi bizonytalanságok eloszlátása, másfelől a nyelvi konfliktusok feloldása végett.

A műhelytalálkozók elhangzott és a hozzászólások alapján átdolgozott előadásokat öt fejezetbe sorolva közli a kötet, áttekintésünk ezt a tematikát követi.

I. Nyelvművelés és nyelvtudomány – a nyelvművelés szemlélete és tevékenysége. Heltainé Nagy Erzsébet A nyelvművelés fogalma és terrénuma címmel (13–26) összefoglalja az utóbbi évtizedek ez irányú tevékenységének főbb jellemzőit, különös tekintettel az 1990-es évektől folyó vitákra. Nézőpontjában érvényesül a kognitív megalapozottságú nyelvfilozófiai és alkalmazott nyelvészeti értelmezés, amely a nyelvművelést „a magyar beszélőközösség hagyományos értékrendje szerint működő folyamatos reflektáló és értékelő tevékenységnek tartja” (23). – Tolcsvai Nagy Gábor

Nyelvleírás és nyelvi értékelés című (27–32) problémavázlatában összeveti a hagyományos besoroló nyelvtan és a generatív grammatika felfogását, majd megállapítja, hogy „teljesen tárgyilagos, nézőpont és érzékszempont nélküli nyelvleírást ma nehezen lehet megvalósítani” (31). A továbblépéshez egyrészt a funkcionális nyelvészet eredményeinek felhasználását (pl. a jelentésszerkezetből levezethető variabilitás és az értékek összefüggése), másrészt a nyelvi tervezés módszertani megújítását ajánlja. – Kemény Gábor a nyelvleírás és a nyelvművelés témáját újabb, az előzőekben nem hangsúlyozott szemponttal egészíti ki, a stilisztikaival. Ennek megfelelően elkülöníti és példákkal szemlélteti a kommunikatív, valamint a pragmatikai, stilisztikai helyesség fogalmát. A tartalmi és szemléleti megújítás kapcsán emlékeztet arra, hogy Lőrincze Lajos az Emberközpontú nyelvművelés című munkájában már érvényesítette a most hiányolt elveket (33–7). – Domonkosi Ágnes „a nyelvművelés gyakorlatának egyik leggyakrabban és leginkább jogosan bírált mozzanataról” (39), a megalapozatlan és megbélyegző minősítésekről készített részletes áttekintést (38–51). A szótári minősítésekből kiindulva – számos példával alátámasztva – vizsgálja és kritikával illeti a nyelvművelő kézikönyvek minősítési szempontjait (nyelvi rétegződés, stílusréteg, stílusárnyalat, elterjedtség, nyelv szokás, gyakoriság, közléshelyzet stb.). Az empirikus adatok felhasználásának szükségességéről szólva felhívja a figyelmet a stilisztikai kutatások hiányosságaira, a nem szépirodalmi szövegek jelentőségére. – Szabó Mihály Gizella a nyelvi tervezés elméletéből létrejött nyelvi menedzselés fogalmát tisztázza (52–67) a „tartalmilag egyre inkább kiüresedő nyelvműveléssel szemben” (62), és a szlovákiai magyarok nyelvhasználata szempontjából is továbbgondolásra érdemesnek minősíti. A Gramma Nyelvi Iroda működése során szerzett tapasztalatok és példák segítségével szemlélteti, hogy milyen feladatokat foglal magában ez a tevékenység (jogi-közéleti szövegek fogalmazási problémái, a normahiányból adódó tennivalók, terminusok alkotása).

II. A nyelvi szolgáltatások gyakorlata: közönségszolgálat, segédeszközök. Eöry Vilma egyfelől az MTA Nyelvtudományi Intézetében folyó nyelvtervezési munkálatokat összegezi, különös tekintettel a reklámyelvi törvényből adódó tennivalókra (71–4), másfelől számba veszi a mai nyelvművelés segédeszközeit, többek között a szótárakat, nyelvtanokat, az internetes adatbázisokat, hiányolva a stíluszótárakat (87–94). – Szabó Mihály Gizella a Gramma tevékenységéből kiindulva áttekinti az internet felhasználási lehetőségeit (75–86). – A minősítésekről korábban már volt szó, Ittész Nóra standard értelmező szótáraink, ezen belül elsősorban A magyar nyelv nagyszótárának lexikái minősítéseit, azok típusait, funkcióját és nehézségeit taglalja (95–103).

III. Norma és kodifikáció a helyesírásban. Mártonfi Attila A magyar helyesírási norma a lexikográfus szemével címmel először röviden a helyesírási szótárak és az egyéb szótárak viszonyát, majd a szaknyelvművelés helyzetét vázolja, utána részletesebben bemutatja az Osiris Kiadó Helyesírás című kézikönyvének szerkesztési alapelveit, újdonságait és problémáit (107–13). – Kardos Tamás a Nyelvtudományi Intézet közönségszolgálati munkájából a magyar helyesírást érintő kérdéseket ragadja ki, különös tekintettel a szabályzat 12. kiadásának előmunkálataira. Megállapítása szerint érdemes lenne megfontolni egy új, rugalmasabb és modernebb szabályzat elkészítését (114–29). – Közvetlenül az iméntiekhez kapcsolódnak Laczkó Krisztina gondolatai a szabályzat 12. kiadása kapcsán. Többek között felveti a szódefiníció nehézségeit, az egyszerű és az összetett szó fogalmának meghatározását, a hagyomány értelmezését, az írott és a beszélt nyelvi norma közötti összhangot, az úzus, az írásgyakorlat feltérképezését (130–3). – Szintén foglalkozik a szó fogalmának meghatározásával Mártonfi Attila másik írása. Ahogy a nyelvtanírásban a morfológia-központúságot felváltotta a szintaxis-központúság, úgy a helyesírásban is érdemes lenne ezt megfontolni. A 12. kiadásban egyaránt fontosnak tartaná a strukturalista és a szociolingvisztikai megközelítést (134–8).

IV. Nyelvművelő babonák, nyelvi mítoszok, purizmus. A kötet legterjedelmesebb fejezetének élén Domonkosi Ágnes egy attitűdvizsgálat alapján bemutatja a népi nyelvészet szemléletét, a nyelvi babonák és sztereotípiák kérdéskörét (141–53). A főiskolások körében végzett felmérés alátámasztja, hogy az adatközlők gondolkodásában a helyes-helytelen dichotómiájára épülő, nem

pedig több nézőpontot érvényesítő, fokozati rendszer működik. A kényszerű leegyszerűsítések ellenére „a társasnyelvészeti szempontok tananyagba épülése tehetné lehetővé azonban azt, hogy a köznyelv központi szerepe mellett a nyelvi változatosság ténye, szerepe és társadalmi összefüggései tudatosodjanak az anyanyelvi nevelés során” (149). – Lanstyák István két tanulmánya egymással összefüggő téma többoldalú megközelítése: A nyelvi tévhitekről (154–73), Általános nyelvi mítoszok (174–212). Az összefoglaló „tévhitek” megnevezésen belül megkülönbözteti egymástól a babonákat és az – ilyen értelemben az angolból átvett – mítoszokat, majd tovább bontva (átfedéssel) elkülöníti a nyelvhelyességi és a nyelvművelő babonákat, valamint az általános és a nyelvhasználati mítoszokat. A mítoszok „egy-egy beszélőközösség, sőt egy egész nyelvközösség kultúrájának szerves részei, s emiatt megkérdőjelezhetetlennek látszanak” (167). Az egyetemes nyelvi mítoszok közül részletesen bemutatja és cáfolja pl. az alábbiakat: *Az anyanyelvéhez minden embert különösen bensőséges viszony fűzi. Minden ember az anyanyelvén tud a legjobban gondolkodni, fogalmazni [...] Minden embernek – különösen pedig az iskolázottaknak – erkölcsi kötelessége, hogy ápolja, védelmezze anyanyelvét [...] Az írott nyelv jobb, értékesebb a beszélt nyelvnél [...] A nyelvjáráások értékesebbek más nyelvváltozatoknál [...] A gondolatébresztő és vitára serkentő magyarázatok után a kétnyelvűségi helyzetből fakadó nyelvérintkezési mítoszok következnek (pl. a nyelvkeveredésről, az idegen szavakról). A magyar nyelvi mítoszok közül példaként most csak a nyelvünk egyediségével, tömörségével, szegényedésével, romlásával kapcsolatos mítoszokra utalunk. Összefoglalásában kiemeli, hogy „a mítoszok és a babonák mérhetetlen károkat okoztak a nyelvművelésnek, hiszen a szakma jó részének szemében teljesen lejáratták az általában *nyelvművelésként* emlegetett tevékenységet [...]” (199) A nyelvi tévhitek eloszlátása és a helyes szemlélet kialakítása a nyelvi ismerterjesztés és az anyanyelvi nevelés fő feladata.*

A fejezet folytatásaként Posgay Ildikó a purizmus fogalmát értelmezve számos álláspontot sorakoztat fel, többek között Crystal, Daoust, Zolnai Béla, Lőrincze Lajos, Tolcsvai Nagy Gábor meghatározását, majd a kisebbségi magyarok nyelvi purizmusáról szólva másféle megítélést tart helyénvalónak, mint az magyarországi körülmények közepette indokolt. „Az ő esettükben valóban beszélünk kell nyelvvédelemről, nyelvi bizonytalanságról, a nyelvi kodifikáció szükségességéről, a nyelvi asszimiláció reális veszélyéről.” Purista törekvésekben a nyelvcserét lassító védekezési stratégiát kell látnunk. (213–8) – Ugyanennek a kérdéskörnek a folytatása Simon Szabolcs sok példát felsorakoztató és belőlük elvi következtetéseket levonó tanulmánya (219–29). Magyar nyelvű szlovákiai tankönyvek szövegének – magyarországi és szlovákiai forrásból származó – bírálataiból több olyan megállapítást ismertet, amelyek a kontaktusváltozat meg nem értéséről tanúskodnak. A kétszintű érettségi vizsgával kapcsolatos újabb közoktatási anyagok, hivatalos dokumentumok sincsenek kellő mértékben tekintettel a szlovákiai magyar beszélőközösség nyelvi helyzetére.

V. Nyelvművelés kétnyelvű környezetben. Kolláth Anna a nyelvművelés és a nyelvi tervezés általános vonásaiból kiindulva saját felfogását is bemutatja, majd a szlovéniai magyarság, a muravidéki nyelvművelés lehetőségeit és korlátait, sőt hatástalanságát elemzi (233–46). Elgondolkodtató az a számos példával alátámasztott megállapítása, hogy az egynormájúság – a magyarországi standard dialektus normájának a többi változat normája fölé helyezése – kisebbségi helyzetben nagyobb károkat okozhat, mint az anyaországban. „A határon túli nyelvváltozatok létéhez, fejlődéséhez szükséges nem túlzó szemléletváltások, esetleges egészséges kompromisszumkézségek nagyban meghatározzák a magyar nyelvtudomány jövőjét” (241). – Misad Katalin helyesírási témájú elemzésében a szlovákiai magyar nyelvű sajtó standardtól eltérő formáit vizsgálja: így az intézménynevek, a földrajzi nevek, valamint a rendezvények, az ünnepek és a kitüntetések nevének csoportjait (246–57). Megállapítása szerint a szlovákiai írásgyakorlatot nem befolyásolja a szlovák helyesírás, és nem képzelhető el a helyesírás szétfejlődése (256). Helyesírási szabályzatunk következő kiadásával kapcsolatban azt javasolja, hogy törekedjen a szabályok pontos, félremagyarázhatatlan megfogalmazására.

Szakmai szempontból nagyon fontosnak tarthatjuk ezt a tanulmánygyűjteményt. Mint láttuk, nem a problémák megoldására vállalkozott, de a pusztá tényfeltárásnál sokkal több. A szerzőket,

a nyelvműveléssel is behatóan foglalkozó szakembereket a továbblépés, a jövő tennivalói foglalkoztatták, s ennek reményében a két műhelytalálkozón munkacsoportok dolgoztak azon, hogy a legfontosabb kérdésekben közös álláspontot alakítsanak ki. Tervezték, hogy tézisek formájában is rögzítik megállapításaikat, és a szakmai közvélemény elé tárják, ám ez – a jelentős felfogásbeli különbségek miatt – egyelőre nem sikerült. Mintaértékű, ugyanakkor előzmény nélküli a nyelvművelés közel-múltját tekintve a közös gondolkodás és az együttes megjelenés ténye.

Zimányi Árpád

Kemény Gábor: Nyelvi mozaik. Válogatás négy évtized nyelvművelő írásaiból. (Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 65.) Tinta Könyvkiadó, Budapest, 2007. 414 lap

„...az élet irtózatossá zürzavarában nincs más menekvés,
csak a jól fogalmazott mondat...”

Márai Sándor

Az írás mögött mindig ott van az ember. A nyelvi mozaikok mögött is rejtőzik egy nagy felkészültségű tudós, aki nemcsak anyanyelvében, hanem számos idegen nyelvben is tájékozott, aki szorgalmasan gyűjti az adatokat, mindent feljegyez, még a buszmegállóban és a vásárcsarnokban is, igazi vadászszenvedéllyel (271). Könyörtelenül precíz, ahogy egy igazi nyelvészhez illik, a négy száz oldalon hibát találni nem lehet. Azért ne gondoljuk, hogy megrögzött szobatudós, hiszen a sport, különösen a futball lelkes rajongója. A politikát messze elkerüli, de azért megkockáztat egy-két oldalvágást, egy-két finom célzást. S mindenekelőtt bölcs humor jellemzi. Álláspontja nem éppen a humorközpontú nyelvművelés – ezt a címkét tudomásom szerint még nem alkották meg –, de mind a hosszabb tanulmányokban, mind a mozaikokban fel-felbukkan a derű, sőt az ironia is.

„Köszöntöm a Nyájas Olvasót!” – olvassuk az előszó megszólítását, s a nyájassá váló olvasó megtudja, hogy a könyv három részből áll. Az első hosszabb, általános vagy elméleti kérdésekkel foglalkozó tanulmányokat tartalmaz. A második rész az Élet és Tudomány hajdani *Mondhatta volna szebben* című rovatának cikkeiből közöl válogatást. Ezek félresikerült mondatok helyesbítései és a helyesbítésekből levonható tanulságok megfogalmazásai. A harmadik rész az Édes Anyanyelvünk folyóirat *Nyelvi mozaik* rovatának cikkeit tartalmazza, 222-t, tizenkét év termését.

A nyájas olvasó – főleg ha nőnemű – szereti a végén fellapozni az újságot, és szeret belekukkantani a könyv végébe is. A mozaikokat lezáró 222., *Nyelvészet és „nyelvészkedés”* című publicisztikai írás (és nem publicisztika) végén azt olvashatjuk, hogy a nyelvművelés egyik igen kemény támadója ekképp „engedélyezi” a nyelvművelősködést: „A demokráciába belefér, hogy aki szeret *nyelvművelősködni*, az tehesse.” S a Kemény-válasz: „Márpedig én, az »öregecskedő« nyelvész, szeretek. És teszem is!” Hála Istennek, teszem hozzá én. Ezen konklúzió előzménye – többek között – a következő kinyilatkoztatás: „Érdemes a nyelvészettől megkülönböztetni a nyelvészkedést is, melynek körébe tartoznak a nyelvre irányuló, de nem tudományos jellegű tevékenységek. [...] Ilyennek tekinthetők például preskriptív [= előíró] nyelvészet általában, vagyis a nyelvi illetan, a nyelvművelés és a helyesírás kérdései” (Kálmán László–Trón Viktor: *Bevezetés a nyelvtudományba*, Tinta Könyvkiadó, Budapest, 2005, 11). Kemény Gábor ebben a rövid írásban nem vitázik – megtette ezt másutt, nem is illik a vita a könyv oldottabb stílusához –, ezért érdemes most egy rövid kitérőt tennünk.

A *preskriptív* jelzőt evidenciaként gyakran lehet olvasni mind a külföldi, mind a hazai szakirodalomban, jó volna ismerni az eredetét: ki alkalmazta először és milyen szándékkal? Legalább két okból volna fontos a háttér tisztázása. Egyrészt azért, mert a szó pejoratív jelentésű, sértő szándékkal alkalmazzák. Másrészt azért, mert káros, sőt romboló, mivel többnyire a nyelvtant és a nyelv-

művelést illetik vele, s ezáltal negatívan hatnak a nyelvtan iskolai tanítására, következőképpen a közműveltségre.

David Crystal terminológiai szótárában szerepel mind a *preskriptív*, mind a *proskriptív* minősítés, az előző 'előíró', az utóbbi 'tiltó' jelentésben (*A dictionary of linguistics and phonetics. 2nd edition, updated and enlarged.* Blackwell, Oxford, 1985). A preskriptív szabály inkább ajánl, a proskriptív inkább tilt. A preskriptív a nyelvészek által használt terminus, amellyel az olyan mód-szereket jellemzik, amelyek a nyelvi szabályosság törvényeit kísérlik meg megszővegezni, vagyis azt, hogyan kell használni a nyelvet. Crystal a szócikk végén megjegyzi, hogy a terminus pejoratív, s John Lyonsra utal első helyen. Nem biztos, hogy John Lyons a végső forrás, mindenesetre érdemes megnézni, mit ír (*Introduction to theoretical linguistics.* Cambridge University Press, New York etc. 1968, 42–4, a fejezet címe: *Linguistics is a descriptive, not a prescriptive, science*).

John Lyons fejtegetésének összegezése szerint a nyelvész elsődleges feladata az, hogy leírja az emberek aktuális beszéd- és írásmódját, nem pedig az, hogy előírja nekik, hogyan kell beszélniük és írniuk. Más szóval a nyelvészet deskriptív, nem preskriptív vagy normatív. A nyelvész hangsúlyozza a leírás és az előírás közötti különbséget, de ezzel egyáltalán nem mondja azt, hogy nincsen szükség a nyelv preskriptív kutatására. Az államigazgatásban és az oktatásban szükség van a viszonylag egységes irodalmi standardra. Két tényt mindenképpen figyelembe kell venni Lyons szerint: az egyik az, hogy a standard változik, továbbá azt, hogy rendszerint egy társadalmilag vagy földrajzilag meghatározott csoport nyelvhasználatán alapul, amely nem „szabályosabb” vagy „tisztább”, mint bármely más csoport vagy vidék nyelvhasználat. A nyelvész azt állítja, hogy a nyelv sokféle célra használható, s hogy ezeket a funkciókat nem lehet azok szerint a kritériumok szerint megítélni, amely kritériumok az irodalmi nyelvre jellemzők. A nyelvész azonban nem tagadja azt, hogy az iskolákban és az egyetemeken helyük van ezen kritériumok tanulmányozásának. A nyelvész azonban ekkor már az irodalomtudomány területére lép. Eddig tart Lyons fejtegetése. A deskriptív-preskriptív szembeállításból tehát nem kell azt a következtetést levonni, hogy a nyelvtanítás és a nyelvművelés nem tudomány, sem azt, hogy a nyelvtant és a nyelvművelést száműzni kell az iskolából. Érdekes és rokonszenves (a hazai tudományos gyakorlatól egyáltalán nem idegen) Lyonsnak az a konklúziója, hogy a nyelvművelés, a nyelvi normával való foglalkozást az irodalomtudomány hatókörébe utalja, végül is hátterület. Fejtegetéséből tehát egyáltalán nem vonható le az a következtetés, hogy a preskriptív nyelvészet nem tudomány. A nyelvművelés hazai ellenzőinek azon állítása sem igaz, hogy az angolszász országokban nem foglalkoznak nyelvműveléssel. Nem a nyelvészeti, hanem a retorikai kurzusokon kell keresni (*composition-rhetoric*), nagyon is komolyan tanítják a nyelvhasználatot (központozást, nyelvhelyességet és stílusismeretet).

Elgondolkodtató az a tény is, hogy ha a nyelvtant preskriptívnek minősítjük, akkor annak kellene minősíteni minden indukción alapuló tudományt, így például a fizikát és a kémiát. A nyelvtani szabályokat is tapasztalati tények megfigyeléséből általánosítjuk, mint a fizikai és a kémiai törvényeket. Azonos a módszer – az egyik preskriptív és nem tudomány, ugyanakkor a többi tudomány voltát nem vonja kétségbe senki. Sántít ez a hazai preskripciótan. (Érdemes volna ezt a problematikát felgöngyöltetni, elismerem, hogy egyetlen vélemény megemlítése nem elegendő, bár John Lyons tekintélye kétségbevonhatatlan.)

Ezt szükségesnek tartottam leírni. A továbbiakban Kemény Gábor könyvének három nagy fejezetéről lesz szó.

Az első, elméleti rész tanulmányaiban azt a gondolatát fogalmazza meg Kemény Gábor, hogy a nyelvhelyességi értékelést nemcsak a grammatikára lehet alapozni, hanem a stilisztikára is. „A stilisztika szempontjaira alapozott nyelvművelést nevezhetjük akár stílusközpontú nyelvművelésnek” – írja az utolsó tanulmányban, amelyet ebben a kötetben publikált először (119). A gondolatot már 1988-ban a magyar nyelvészkongresszuson megfogalmazta, de ehhez a formulához akkor még nem jutott el. A nyelvközpontú, emberközpontú, illetőleg kommunikáció- vagy közlés-központú, a nemzetközpontú, a művelődésközpontú láncolathoz (mindezekről alapos tájékoztatást

kapunk a tanulmányban) jól illeszkedik a stílusközpontú nyelvművelés fogalma, az előbbieknél nem mond ellent. Kemény Gábor összegezése a következő: „...a nyelvi helyesség kontextuális, illetőleg szituatív (helyzethez kötött) természetű jelenség, voltaképpen nem egyéb, mint megfelelés, odaillőség. [...] Az egymással nyilvánvalóan kölcsönhatásban levő nyelvi helyességet és megfelelést a modern stilsztika elméletéből átvett kifejezéssel nevezhetjük összefoglalóan *stíláris adekvátságnak* is. Azt a nyelvművelést pedig, amelynek módszere a stíláris adekvátság vizsgálatán, értékelésén alapul, *stílusközpontú nyelvművelésnek*” (126). A stilsztika mint alap azért is jelentős, mert tudomány voltát eddig még senki nem vonta kétségbe, így tehát a rá épülő nyelvművelés tudományos voltát sem lehet kétségbe vonni. (Nem tudom megállni, hogy ne alkossam meg a retorikaközpontú nyelvművelés fogalmát, hiszen az illőség mint a stíluserények egyike régóta létezett a retorikában, már akkor, amikor a stilsztika még nem vált ki a retorikából. Persze, ezzel csak megerősítem Kemény Gábor gondolatmenetét.)

A könyv második része, a *Gyakorlati stilsztika mondatról mondatra*, a stílusközpontú nyelvművelési elv közvetlen igazolása. Ebben nemcsak ügyetlenül szerkesztett mondatok helyesbítéséről van szó, hanem Kemény Gábor több helyes változatot is ad, melyek különféle stilsztikai árnyalatokat fejeznek ki, ahogy Cyrano szavalja: „Mondhatta volna szebben, kis lovag. / Más-más hangnemből... Így ni, hallja csak:” (Ez a Rostand-tól vett idézet a fejezet kedves mottója is egyben.) Lásunk egy példát. A 6. számú mondat egy általános iskolai tankönyvből való: *Telesi Sámuel (1845–1916) több mint másfél évig tartó utazása alatt felfedezte a róla elnevezett vulkánt*. A mondatban több hiba is van, a szerző egymás után elemzi őket, majd a következő megállapítást fogalmazza meg: „A hibás mondatot tehát úgy javíthatjuk ki a legügyesebben, ha az egymás után következő két eseményt egyszerűen egymás mellé állítjuk, azaz (ezt a nyelvtani szakkifejezések kedvelőinek mondom!) **kapcsolatos mellérendeléssel** élünk: „T.S. ... *felfedezett egy vulkánt, s ezt később róla nevezték el!*” Emlékeztetőül írom ide, hogy a legújabb tankönyv-minősítési rendelet igen szigorú: előírja, hogy hány szó lehet egy mondatban. A fenti példából világosan kitűnik, hogy a mondat érthetősége nem a szavak számától függ.

A könyv harmadik része tartalmazza a nyelvi mozaikokat. A mozaik azért mozaik, hogy egységes képpé álljon össze. „Rakosgassuk egymás mellé az apró mozaikkövecskéket, talán kirajzolódik bennük valamifajta kép a nyelvről, amelyet használunk, s a korról, amelyben élünk adott” (237). A nyelvi mozaikokból valóban kirajzolódik egy kép nyelvünkről, feltárják nyelvünk mai állapotát. A kis mozaikkövecskék csoportokat alkotnak, ezek nagyjából a következők: kiejtésbeli hanyagságok (idegen nevéké is, s kiejtésüktől függ toldalékolásuk), pontatlan idézés, szószaporítás, hasonló hangzású szavak keverése, kifacsart szójelentés, érdekes metaforák, képzavar, új szavak, idegen szavak, visszaidegenített szavak, angol-amerikai hatás, nyelvi babona, népnyelvi hatás, szerkezetkeveredés, eltévedt jelzők. Meglepő, hogy mennyire hat a nyelvre a pontatlan gondolkodás, s mennyi gond van a pontatlan szójelentéssel. *Bartók húzódása* inkább *húzódozása*, azaz szabódása, ódzkodása; a vita nem *élesedik*, hanem *éleződik*; a nő *családot alapít*, s *beköti férje fejét*, ahogyan *Döme fejét is bekötötték* (Détári Lajos, ha mond valamit ez a név a nyelvésztszadalomnak); a filmszínésznek *ifjonti neje* van, pedig a neje nem ifjúkori, hanem egyszerűen ifjú; a *hatóság lehunyja a szemét*; az *egyházi megszenteli a katolikus zászlót*. A sok jaj-baj ellenére értesülünk arról, hogy „az ország hajója normális vágányra kerül”, és mi „súlyosabb vizekre evezhetünk”, s „próbáljuk meg a langyos vizet felpörgetni”. Sok baj van az idegen szavakkal, mind használatukkal, mind magyarításukkal: az *ombudsmant* nem is olyan egyszerű magyarítani, „az ombucnőről pedig lehetőleg szó se essék!” A *szofisztikált fogyasztó* kifinomult ízlésű, igényes, a *humanitárius katasztrófa* tulajdonképpen *emberi tragédia*, a *hot dog* helyett a *forró dugi* szerencsére nem lett közkeletű. A visszaidegenítés és a sznobizmus együtt jár, így lesz a *cselgáncsból dzsúdó*, *judo*-nak írva, a *partjelzőből asszisztens*, az *edzőből tréner*. Az *Erosz alalmáján* már nem is csodálkozunk, *Erosz* vagy *Erisz*, mit számít az a magánhangzó, a mitológiát kevesen ismerik. Az eltévedt jelzők is humor forrásai, mint a *hagyományos mezőgazdasági szakemberek baráti találko-*

zője, a felújított hősi halottak emlékműve, a nemzetközi emésztőszervekkel foglalkozó társaság elnöke. A példák valóban humorosak, de mégiscsak a gondolkodás következtetlenségeire világítanak rá. Igaza van Babitsnak, hogy minden rossz mondat törött ablak, melyen át egy rossz gondolatra lehet látni (*Irodalmi nevelés*, 1909).

Kemény Gábor mint szótáríró és -szerkesztő „hivatalból” sokat foglalkozik a definíciókkal, az ismeretterjesztő írásokban gyakran van szükség meghatározásokra. Élvezetesekek a mozaikok definíciói, azok is, amelyek a formális logika szabályait követik, s azok is, amelyek szabadabbak, teljesebbek, ékeesebbek, tehát retorikai definíciók, ezért szemléletesek, élvezetesekek: „Autós olvasóim – de talán a nem autósok is – bizonyára tudják, mik azok a *fekvő rendőrök*: a járműforgalom lassítására létesített mesterséges útakadályok. Ezeken az úttesten keresztben fekvő *betonhurkák*on csak nagy nehezen zötykölődik át a gépkocsi, közben a vezető szükségképpen lelassít. Mire újból felgyorsíthatna, jön is a következő fekvő rendőr, és így tovább” (275). Régi-új szavakat is tanulhatunk a mozaikokból, ilyen a *jukker*, a *hajóvonta* és a *dalmos*.

Kemény Gábornak minden általa bírált esetben igaza van, fejtegetéseihez mindössze két kiegészítést kívánok tenni.

A 18. nyelvi mozaik címe „Kisfiú költők”. Ebben Kemény Gábor Péter Mihállyal vitatkozik. Egy kisfiú a napkorong láttán így kiáltott fel: *sárga labda*. Péter Mihály szerint a gyermek nem metaforát használt, hanem a korának megfelelően ítélte meg a jelenséget. Kemény Gábor szerint a kisgyerek igenis metaforált, mint az a kisgyerek, aki ezt mondta: „Kérem a banánomat, azt a pöttyös párducot!” (A már kissé túlrett banán héján ugyanis fekete foltocskák látszottak.) A kisgyerek metaforál, ebben Kemény Gábornak van igaza. Azt azonban meg kell jegyeznünk, hogy a gyermeknyelvi metaforák nagy része kognitív metafora, vagyis a nyelvi hiány – az inópia – kiküszöbölésére hozza őket létre a gyerek. Nem ismeri a 'haját befonni' kifejezést, s ezt kérdezi anyjától: Miért kalácsoltad be a hajad?; nem ismeri a *kérődzik* igét, ezért ezt mondja: rágógumizó tehén. Az viszont már valóban költői metafora lehet, hogy 'a fű a föld haja' (l. bővebben Az olvasás múltja és jelene c. könyvemben, Trezor, 2006). A hegy lába, gerince stb. metaforák is szerintem kognitív metaforák, nem annyira a panteizmus kifejezői, ahogy Kemény Gábor minősíti őket, bár ki tudja: nehéz a határt megvonni.

„Idővel azután majdnem minden kisfiú költő 'kigyógyul' a költészetből” – írja Kemény Gábor. Ebben is igaza van. Egy tízéves kislány ezt a kigyógyulást ekképp fogalmazta meg: „az iskolában kiveszett minden aranyosság belőlem”. A népszerű amerikai pszichológus, Howard Gardner is tanácsalán a jelenség magyarázata előtt, azt írja, hogy előtérbe nyomulnak az iskolai élet feladatai, s a kisgyerek elfelejt szemlélni és metaforálni (Gardner, Howard 2004, *Frames of mind. The theory of multiple intelligences*. New York: Perseus Book Group, 291–2). A tanítók – sajnos – nincsenek tisztában ezzel a folyamattal, s hagyják, hogy a gyerekek tízéves koruk táján elforduljanak a költészettől.

A „Méznel edesb szép szók...” (Képről képre a régi magyar költészetben a Halotti beszéd-től Zrínyiig) c. tanulmányban a Halotti beszéd *por és hamu vagyunk* – mondhatjuk – szállóigéjét metaforának minősíti Kemény Gábor. Igaza van, de ez esetben retorikai definícióval van dolgunk, olyannal, mely a szónok – a koporsó fölött álló pap – célját szolgálja. Az embert sokféleképpen lehet definiálni, de itt és most ez volt a helyénvaló. Egyrészt a retorikai definíció szabadabb, teljesebb és ékeesebb, mint a logikai, másrészt azért fontos így definiálni, mert a beszéd ennek az állításnak a megokolása, azaz halandó voltunk okának elbeszélése.

Méltán jelent meg a *Nyelvészeti mozaik* a Tinta Könyvkiadó *Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához* c. sorozatában. Azért, mert a filológiai szakértelemmel és pontossággal megírt tanulmányok és kis elemzések igazi nyelvészeti alkotások. Az is nyilvánvaló számunkra, hogy a nyelv művelő írók idővel nyelvtörténeti forrásokká válnak. Száz év múlva például, ha egy diák a vizsgák előtt *agyra gyűr*, fellelheti a frazéma eredetét korunkban, mégpedig a nyelvi mozaikok között. Ezenkívül a mozaikok kitűnően használhatók a nyelv művelés és a stilisztika tanításában, jómagam is hálás vagyok a sok kitűnő példáért, melyekkel felfrissíthetem megunt példatáramat.

Összefoglalva azt mondhatom, hogy mintaszerű tudományos könyv Kemény Gáboré, s emellett élvezetes, ami egyáltalán nem válik egy tudományos mű hátrányára a mai világban. S hogy megnyugtassam a szerzőt: egyáltalán nem fakra hányt borsó – ahogy az utószóban ironizál –, ha csak egyetlen emberre hat, már megérte. Miért, talán a tanárnak több optimizmusra van oka?

A. Jászó Anna

Zimányi Árpád: Nyelvhasználat, nyelvváltozás. Pandora Könyvek. 4. kötet. Líceum Kiadó, Eger, 2006. 210 lap

Zimányi Árpádot nemcsak a szűkebb szakma ismeri, hanem az anyanyelv ügye iránt érdeklődők szélesebb köre is, akik hallgatói a Magyar Rádió anyanyelvi műsorainak, olvasói az Édes Anyanyelvünknek és a napilapok – sajnos egyre ritkább – anyanyelvi rovatainak. Azok a hosszabb-rövidebb írások, amelyek a felsorolt fórumokon jelennek meg, alapos tárgyi anyagukkal, tárgyilagos elemzéseikkel az értékkereső, értékőrző pozitív nyelvművelés példái. A szerző személyiségétől és szakmai meggyőződésétől távol áll a nyelvi megnyilatkozások megbélyegzése, a stigmatizálás.

A gyűjteményes kötet, amelyet itt ismertetünk, nem az ismeretterjesztő írásaiból közöl változtatást, hanem az utóbbi években megjelent nagyobb igényű és nagyobb terjedelmű tanulmányaiból. A választott cím jelzi a szerző szemléletmódját: a nyelvhasználat megítélésében nem a merev megőrző álláspontot képviseli; a nyelvi változás tényét nemcsak a múltra ismeri el, hanem tudja, s nemcsak tudja, hanem a gyakorlatban el is fogadja, hogy ami él, változik; a nyelvek alakulásában folyton jelentkeznek tendenciák, s ezt az egyes jelenségek megítélésében szem előtt kell tartani.

A kötet húsz tanulmányt tartalmaz, közülük tizenhárom 2002 és 2007 között íródott, három pedig 1990 és 2000 között. Az írások a Magyar Nyelvörben, a Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai című sorozatban, az Eszterházy Károly Főiskola tudományos közleményeinek kötetében és egyéb tanulmánykötetekben jelentek meg első alkalommal. Tematikus csoportokba rendezve: Nyelvhasználat és nyelvi norma (11 írás) – Módszertan (3 írás) – Helyesírás (2 írás) – Sajtónyelv, médianyelv (4 írás). A témakörök jelzik a szerző szakmai tevékenységének fő irányait és jelenlegi arányait.

A *nyelvhasználat és nyelvi norma* című „fejezet” első tanulmánya: *Az idegenszerűségek hatása nyelvi rendszerünkre*. Ma a nyelvekben az idegen hatások – külföldi kutatók megállapítása szerint is – megnövekedtek: a nyelvben is érvényesül a globalizáció. A hatásrendszer összetevőinek tudatosítása hasznos mind az idegen nyelvek oktatásában, mind a kutatásban, a nyelvleírásban. A szerző szemlélete objektív és tudományos: óv attól, hogy túlzó általánosítással a valóságosnál nagyobbnak tűnassük fel az idegen (főleg angol) hatást, s igazolja saját munkájával, hogy az újobjektív megközelítés buktatói megalapozott vizsgálatokkal kiküszöbölhetők. A példatár, amelyet bemutat és elemez, friss fejleményekből áll össze, s nemcsak a szókészletben jelentkező idegen elemeket tartalmazza, hanem minden nyelvi szinten és a nyelvhasználat több területén megjelenő anyagot is rendszerez. A kiejtésben jellemző az eredetit jobban megközelítő ejtémód; a beszéddallamban és a hangsúlyban a műsorvezetői „diszkóstílus”; a helyesírásban a visszaidegenítés (*Sylvia, manager* vagy éppen az indokolatlan nagybetűsítés). Az idegen szavak megjelenésének változatait finoman differenciálja a tanulmány: latin szavak megújulása (*logisztika*), jelentésbővülése (*adminisztráció* 'kormányzat'), az eredetileg latin szavak angolos ejtése (*imidzs*), a szófőlösleg (*hagyományos tradíció*); a toldalék elmaradása mint alaktani jelenség (*Sajóbáony Televízió*); a tranzitív vá válás. Angol hatás lehet a vonatkozó mellékmondatok sokasága, a hátravetett jelzők (*Club Aliga*). A tükörfordítások sokszor kifogástalanok, sőt szellemesek (*hódeszka, testbeszéd*), félreérthető viszont, ha az új jelentés eltér a szokásos magyar használatától (*humanitárius katasztrófa*) stb. A dolgozat kitér a szűkebb értelemben vett nyelvi anyagon túl szokások, viselkedési formák – *Valentin-nap, Halloween* – témájára is.

A tanulmány a legkevésbé sem készlet „harcra” az idegenszerűségek „ellen”; a cél az, hogy a beszélőnek legyen választási lehetősége az idegen és a magyar megfelelő között. Az „új magyar nyelvújítás” összetett nyelvstratégiai feladat, hosszú távú tervezést igényel.

A kötet másik kiemelkedő tanulmánya *A befejezett melléknévi igenév állítmányi szerepének szemantikája és pragmatikája*. A témakifejtés tudomány módszertanilag megalapozott, teljes rendszerességgel kíséri végig a nyelvi változás folyamatát, feltárva a szemantikai és pragmatikai tényezőket, amelyek előidézték a szintaktikai változást.

A korábbi magyar szakirodalomnak a kérdésről vallott nézeteit összefoglalva érdekes tudománytörténeti képet kapunk, a továbbiakban a szerző a szóban forgó grammatikai szerkezet részletes tipológiáját alkotja meg: alkalmi funkcióörögzülést (*a család ténye bizonyított*), szintaktikai jelentésmódosulást, funkcióátsugárzást különböztet meg. Szaknyelvi szövegek vizsgálatával kiderül az állítmányi szerepben álló befejezett melléknévi igenév használatának szükségessége; halmozott állítmányokból álló szintagmasorban valódi melléknévekkel mellérendelő viszonyban szerepel: *hegyesek, hosszúra nyúltak, tompák, szélesek*. Fontos kritérium a bővíthetőség, az igei vonzat megmaradása (*foltokkal tarkított*).

A konklúzió szerint változik e szerkezetre nézve is a beszélők normatadata, s ma már nem okvetlenül tükörfordítás következménye a befejezett melléknévi igenévi állítmány, sőt kis mértékű jelentéskülönbség fedezhető fel az állítmány egyéb kifejezési lehetőségeivel szemben, s ez elősegítheti a szófajváltás kiteljesedését.

Érdekes, Rácz Endre 1974-es tanulmánya óta részletesen nem vizsgált kérdést taglal az *Időviszonyítás melléknévi igenévvél* című tanulmány. Ez is régen vitatott és ma is élő jelenségből indul ki: a jelzői szerepű melléknévi igenév folyamatos vagy befejezett alakja használandó-e az *előttem szóló/szólott képviselőtársam* típusú szintagmacsoportokban. Szarvas Gábor óta sokáig hibáztatták a nyelv művelők a befejezett alakot. Károly Sándor 1956-ban közzé tett értekezése meghatározó szempontrendszert dolgozott ki az igenév időviszonyainak vizsgálatára, az igei alapszó akcióminőségét, az igenemet, a tranzitivitást tekintve fő szempontnak. Mivel a folyamatos melléknévi igenéven nem jelöli külön morféma az időviszonyítást, a szituáció dönti el – a Magyar grammatikának Lengyel Klára által írt fejezete szerint –, hogy a beszéddíőhöz vagy az eseménydíőhöz kell-e igazodnunk. Mai nyelvünkben érzékelhető változások lépnek fel. Zimányi Árpád nyelvhasználati felmérése, amelyben 13 sajtónyelvi példát minősített nappali és levelező tagozatos főiskolai hallgatókkal, megmutatja, hogy a nyelvhasználat és az egyének által kinyilvánított vélemények nem egységesek: az idősebb (nem húsz év körüli) korosztály megoldásaiban felényi a befejezett alak használata, mint a fiatal hallgatókéban. – A dolgot differenciáltan mutatja be az aspektualitást, az időviszonyítást.

A *Tranzitivitás és vonzatszerkezet* című tanulmány a tárgyi és határozói vonzatok közötti összefüggéssel, átjárhatósággal: a vonzatszerkezet jelenségével foglalkozik. A szakirodalom eddigi eredményeinek összefoglalása után napjaink jellegzetes változásait elemzi a szerző; ilyenek a *kommunikál* tárgyassá válása, az igeikötő nélküli alakok igeikötőssé s ezáltal tárgyassá válása (*leelnökli az ülést*) – egyébként ez is szerkezetvegyülés lehet: *levezeti az ülést x elnököl az ülésen*. A sajtónyelvben az elmaradó vonzatok jelenségét (*az elnök aláír, a polgármester cáfol*) mutatja be. A vonzatvesztés szaknyelvi jelenség is: *a 26 hetes koraszülött túlél* ('életben marad'). A változások, szerkezetvegyülések részletes bemutatása után a tanulság: természetes nyelvi változásról van szó.

Fontos – és nyelvi változásokat előidéző – jelenség a hiperkorrekció; ennek tipológiáját alkotja meg Zimányi Árpád következő tanulmányában, felvázolja az okokat, a bizonytalanságot a változatok megítélésében, a stigmatizációtól való félelmet. A jelenség minden nyelvi szinten előfordul. A nyelv művelők az iskolai figyelmeztetéseknek tulajdonítják elterjedését, a tanulmányból azonban megtudjuk, hogy a nyelvemlékes kortól ismerünk hiperkorrekciós jelenségeket.

A főmondat egészére vonatkozó *ami* kötőszós típusal foglalkozik *A mellérendelő értékű alárendelések kötőszóhasználatáról* című írás. Az ilyen mondatokban utalószó nincs, és nem is egé-
szíthető ki azzal. Ez a mondat szerkezet sokszor fordításból ered, az angol hatás erősíti elterjedését.

Itt is fellép a hiperkorrekció jelensége: *amely* kötőszóval való kapcsolás *ami* helyett. Ez az *amely* magasabb presztízsének tulajdonítható. A szerző szerint a fordító- és tolmácképzésben érdemes felhívni a hallgatóság figyelmét a jelenségre.

Érdekes változás mai nyelvhasználatunkban, hogy angol hatásra latinizmusok jelennek meg. A szóhasználat – amelynek típusait az erről szóló tanulmány részletesen elemzi – nem a latin műveltség újraéledését, hanem „rejtett anglicizmusokat” jelent a szerző szerint. Okai: társadalmi, gazdasági, kulturális folyamatok, viselkedési, kommunikációs divatok, minták, panelek.

Időszerű az újabb, ritkább szóalkotásmódok közül a kontamináció, a rövidülés-csonkulás, a népetimológia újabb jelenségeinek bemutatása. Ehhez tematikailag részben kapcsolódik az SMS-szövegeknek mint „új műfajnak” elemzése, bár ez nem korlátozódik szóalkotásra-szóhasználatra, hanem mondat-, sőt szövegtani szempontokra is kiterjed. Az idegenszerűségek itt megjelenő változatainak elemzésében nem kizárólag a szóhasználat érdekli a szerzőt, „mélyebb rétegekig” hatol, több nyelvi rétegbe is. Felhívja a figyelmet a szubjektív megközelítés buktatóira.

A kötet módszertani tárgyú írásai az eddig ismertett tanulmányokhoz hasonlóan elméletileg megalapozottak, és gyakorlatilag kitűnően hasznosíthatók. A *Nyelvi tervezés, nyelvi norma az anyanyelvi nevelésben* címűben előrebocsátja a szerző, hogy azért kell a kérdéskörrel foglalkozni, mert az alkalmazott nyelvészet elméletének és gyakorlatának meg kell mutatkoznia az iskolai munkában is. A nyelvi tervezés, nyelvpolitika, nyelvstratégia összetettebb tevékenység a hagyományos nyelv-művelésnél, s ez szemléleti, módszerbeli megújulást kíván az iskolától. Az oktatási dokumentumok az iskolai oktatás minden szintjén előírják a nyelvi norma, a nyelvművelés tanítását (ilyenek a kerettantervek, a kétszintű érettségi dokumentumai, a bölcsészképzés kiegészítő követelmények). A tananyag bővülő, mégis mozaikszerű. Kívánatos volna időszerű, friss, életszerű példákat hozni, ehhez a tanár intenzívebb önképzése szükséges. Ismerjék meg a diákok a nyelvi normát, a sztenderdet, a nyelv-változatokat és nyelvi rétegeket, a különféle kommunikációs helyzetekben fellépő igényszinteket az elvont nyelvi anyag életre keltése, gyakorlati hasznosítás útján. Érdekes eredményt hozó felmérést is tartalmaz a dolgozat: az egi főiskola kommunikáció szakos hallgatói válaszoltak arra a kérdésre, hogy megszegyenítették-e őket iskolai tanulmányaik során valamilyen nyelvhasználati sajátosságuk kifogásolásával, illetve kerültek-e nyelvhasználatuk miatt hátrányos helyzetbe. A fiatalok szerint a magyartanárok nem, más szakosok viszont türelmetlenek nyelvi kérdésekben, jóllehet kifogásaik sokszor megalapozatlanok.

Érdekes idézni a tanulmány következő megállapításait: „A nyelvi normához való igazodás teljes egészében beilleszkedik a nevelési folyamat egészébe. Az utóbbi lényege éppen az, hogy az egyén szocializációját segítse, azaz megmutassa a társadalmi normák követését viselkedésben, kommunikációban és szűkebben tekintve: nyelvileg. Minták és eszmények nélkül nevelni, tanítani – gondoljunk csak az irodalomra – igencsak kétséges. A nyelvi műveltség az általános műveltség része és a szakmai műveltség alapfeltétele. Társadalmi beilleszkedésünk, elfogadottságunk igen nagy mértékben függ nyelvi, kommunikációs kultúránktól” (105).

A nyelvtörténeti elemeknek az anyanyelvi nevelésben való fontosságát több tény indokolja. A rendszerváltást követő években több áltudományos, álhazafias kiadvány jelent meg a nyelvromlás kérdéséről; ez megzavarja a tájékozatlan ifjúságot. A változó nyelv, a dinamikus szinkronia tudatosításán túl a nyelvtörténeti tények egyes elemeinek ismerete (a múlt idő kifejezésének korábbi rendszere, az íkes igék problematikája stb.) segíti mai nyelvünk grammatikájának megértését, sőt az irodalmi művek elemzését is.

Sok szempontú kérdésrendszer és alapos értékelés a helyesírás-tanításnak gondjairól szóló tanulmány. A rendszerszemléletű helyesírás-tanítás hiányosságai, téves nézetek („A helyesírás folyton változik”), az álszabályok, babonák; az iskolán kívül pedig az állandóan látott hibás feliratok, az indokolatlan nagybetűsírás stb. károsan hatnak.

A kötet utolsó tematikai csoportja sajtónyelvi anyagok korszerű, tudományos vizsgálatát tartalmazza. Napilapok szövegeinek mondat szerkezeti sajátosságait elemzi Deme László ismert mutatóinak

alkalmazásával. Statisztikai módszerrel jellemzi bulvárlapok cikkeinek címadását és szóhasználatát; megállapítja, hogy a cikkek szövegében kevesebb a szleng, a túlzás, a szenzációhajhászás, mint a címlapok figyelemfelhívó címeiben.

A nyelvhasználat és nyelvi rendszer című fejezetben közölte Zimányi Árpád 1990-ben készült kandidátusi disszertációjának anyagából összeállított rövid, adatokat összefoglaló írását: *Nyelvművelésünk a számok tükrében*. Ebből kiviláglik, hogy az 1970 és 1985 között a sajtóban közölt nyelv-művelő cikkeknek csak mintegy felét teszik ki a nyelvhasználati, szűkebb értelemben vett nyelv-művelő témájú cikkek; az írások másik fele olyan nyelvi ismeretterjesztés, amely távol áll attól, hogy beleavatkozzék nyelvünk életébe: szól nyelvünk helyzetéről a világban, az idegennyelv-oktatásról, a magyarról mint idegen nyelvről, arról, hogy lesz-e egységes világnyelv stb. A szerzők kiváló, elismert szakemberek; ez hitelesíti az írásokat, biztosítéka minőségüknek.

Összefoglalásul megállapíthatjuk, hogy Zimányi Árpád ismertetett kötete gazdag, hiteles, és újdonságaival – friss nyelvi anyagával – is érdeklődést kelt, tanulmányai szakirodalmi-tudomány-történeti és tudomány módszertani megalapozottságúak. Emellett vagy éppen ezért rugalmas szemlélet jellemzi az írásokat. A témák megválasztása időszerű, a szerző problémaérzékenységről tanúskodik. A kötet valós új eredményekkel gazdagítja a mai magyar nyelvi változásokról, azok tendenciáiról való tudásunkat, megjelenése tehát mindenképpen nagy nyereség.

V. Raisz Rózsa

Krékits József: Felszólító performatív beszédaktusok.

A „beavatkozás” igéi

Akadémiai Kiadó, Budapest, 2006. 225 lap*

1. A könyv általános jellemzése: tartalom és szerkezet

Krékits József monográfiájában a performatív beszédaktusokkal kapcsolatos több évtizedes kutatómunkája legújabb eredményeit tárja az olvasóközönség elé a tőle megszokott igényességgel, alapossággal és részletességgel. A könyv elsődleges tárgya a felszólító performatív beszédaktusok vizsgálata a magyarban, amelyhez kapcsolódóan a szerző a szemantika, a pragmatika, a szintaxis, a nyelvfilozófia, a logika számos fontos kurrens témájába is betekintést nyújt. Kellő mélységgel, ugyanakkor megfelelő önmérséklettel tárgyal minden olyan kérdést, amely a fő kutatási téma kibontásának megértéséhez szükséges, és nemcsak szüksézávan a releváns irodalomhoz utalja az olvasót, mint ahogy az gyakran – bár érthető módon – előfordul a terjedelmi korlátokkal számolni kényszerülő tudományos dolgozatokban. A szerző vizsgálata során komplex megközelítést alkalmaz, a felszólító performatív aktusokat nemcsak a nyelvfilozófiai eredetű beszédaktus-elmélet eszköztárával jellemzi, hanem a nyelvészeti pragmatika, a szemantika, a fonológia, a morfológia és a szintaxis szempontjából is. A felszólító performatív aktusok explicit közvetlen és közvetett, illetve implicit megvalósulásai formai gazdagságának bemutatása nemzetközi szempontból is úttörő, nagy jelentőségű vállalkozás. A felszólító performatív beszédaktusok elemzésénél és tipologizálásánál a szerző komplex megközelítésének megfelelően legfőképpen a beszédaktus-elméletre, a szemantikai aspektusok és a pragmatikai aspektusok megkülönböztetésére, a performatív igék szemantikájára, a prototípuselméletre, a magyar mondatszerkezet sajátosságaira és a szóban forgó megnyilatkozások kontextuális tulajdonságaira támaszkodik. A klasszikus austini és searle-i beszédaktus-elmélet hibáit több ponton is kiküszöböli Krékits József azáltal, hogy a felszólító performatív megnyilatkozásokat

* Jelen recenzió az MTA–DE–PTE–SZTE Elméleti Nyelvészeti Kutatócsoport támogatásával készült.

kontextusukban, valamint illokutív és perlokutív hatásukban elemzi. A klasszikus beszédaktus-elmélet által kanonikusnak tekintett (kijelentő mód, jelen idő, egyes szám első személyű performatív igealakokkal ellátott megnyilatkozás) és az attól eltérő formák gazdagságát a szerző olyan szépirodalmi művekből választott hatalmas példaanyaggon keresztül mutatja be, amelyek párbeszédek révén tükrözik az élőbeszéd sajátosságait. Ezen kívül a szerző az elméleti nyelvészetben használatos minipár-technikát is alkalmazza a formai változatok és az azokkal járó jelentésbeli, funkcionális variációk megmutatására, továbbá introspektív példákra is támaszkodik. A magyar felszólító performatív beszédaktusok vizsgálata során, ahol kínálkozik, Krékits József más nyelvek adatainak elemzésére is utal, különös tekintettel az orosz nyelvre, ezáltal korábbi, az orosz nyelv performatív beszédaktusaira vonatkozó eredményeit is integrálja a jelen monográfiába. Az összevetés a beszédaktus-elmélet egyik fontos problémájának, tudniillik mennyire univerzálisak a beszédaktusok, illetve megvalósulásai, a megoldásához is hozzájárul.

Krékits József munkája hatalmas tudásanyagot fog át, ezt nyolcoldalas, magyar, orosz, német, angol, francia és szerbhorvát tételeket tartalmazó irodalomlistája is jelzi.

A könyv tizenkilenc fejezetet, egy hétoldalas német nyelvű összefoglalót, irodalomlistát, továbbá névmutatót és tárgymutatót tartalmaz. Az első öt fejezetben a szerző kijelöli a vizsgálat kereteit, szempontjait, majd a hatodik fejezettől a tizennyolcadikig szisztematikusan elemzi a magyar felszólító performatív megnyilatkozásokat, rámutatva az egyes csoportok közötti hasonlóságokra, átfedésekre, ebből világosan látszik az olvasó számára, hogy a beszédaktusok csoportosítását nem lehet elvégezni szükséges és elégséges feltételek segítségével. A tizenkilencedik fejezetben a szerző összefoglalja főbb eredményeit.

2. Az egyes fejezetek rövid áttekintése és néhány kritikai észrevétel

Bevezetés (7–10)

A monográfia első fejezetében a szerző indokolja témaválasztását, utalva annak időszerűségére és fontosságára, majd pontokba szedve rögzíti főbb kiinduló elméleti téziseit, amelyekből körvonalazódik a fentebb említett komplex megközelítés. Ugyanakkor a pontos gondolatmenetről és a monográfia felépítéséről nem kap az olvasó tájékoztatást.

Performatívumok a magyar nyelvben (11–14)

Ebben a fejezetben a szerző mindenekelőtt tisztázza a performativitás fogalmát, mégpedig Ervin Koschmiedernek (1930), jóval a klasszikus beszédaktus-elmélet megszületése előtt megjelent munkájából kiindulva. Ezután a fejezet fő célja a magyar performatívumok centrumának, azaz az explicit közvetlen performatívumoknak a számbavétele. Krékits József John L. Austin (1962), Jurij D. Apresjan (1986) és saját kutatómunkája alapján tizenöt csoportba sorolja a magyar performatívumokat, közülük öt csoport a felszólító értelmű preformatívumok osztálya. Sajnos a szerző explicit módon nem rögzíti az osztályozás kritériumait, az austini klasszifikációra és a vendleri igeosztályokra való utalások alapján az olvasó úgy gondolhatja, hogy a klasszifikáció alapja a performatív igék vizsgálata és nem a szerencsefeltételekre való támaszkodás, mint például a searle-i (1975a) osztályozásban.

A felszólító performatív megnyilatkozások változatos módon megformálhatók: közvetlenül a megfelelő performatív ige kijelentő és feltételes (!) módú, jelen idejű, egyes szám első személyű (ritkábban többes szám első személyű) alakjával: *felkérem (felkérjük), megkérnélek (megkérnénk)*. A feltételes módú megformálás a searle-i (1975b) elméletben a konvencionálisan közvetett beszédaktusok egyik lehetséges megjelenési formája, Krékits József tehát ezen a ponton is eltér a klasszikus

beszédaktus-elméletől, a „közvetlenség vs. közvetettség” megkülönböztetés alapjának ugyanis a performatív ige nyílt, más alakkal nem kombinált megjelenését tartja. Jó lett volna, ha a szerző pontos magyarázatai mellett erre a különbségre is utalt volna. A felszólító performatív megnyilatkozások közvetetten is megformálhatók: vagy a megfelelő explicit performatív ige (esetleg valamely főnévi, illetve melléknévi származéka) valamely alakjának és egy másik szónak (pl. segédigének) a kombinációjával (pl. *szeretném felkérni, meg akarom kérni*), vagy más nyelvi eszközökkel, implicit módon (pl. *Igyunk erre!, Jobb lenne, ha bemennék*).

Szemantikai aspektusok: imperfektivitás-perfektivitás (15–25)

Pragmatikai aspektusok: illokutivitás-perlokutivitás (26–30)

Időirány a magyar performatív igék jelentésében (31–37)

Ebben az egymással szorosan összefüggő három fejezetben Krékits József részletesen foglalkozik azokkal az elméleti kérdésekkel, amelyeknek a megválaszolása nélkül elképzelhetetlen a felszólító performatív megnyilatkozások elemzése. A szemantikai és a pragmatikai aspektusokat a szerző elkülönítve tárgyalja, ugyanakkor világosan látszik a közöttük lévő kapcsolat is. A performatív igék performatív használatuk során „perfektív” jelentést valósítanak meg, akár perfektívek, akár imperfektívek (*kérem/megkérem, követelem/megkövetelem, köszönöm/megköszönöm*). A perfektív jelentés a totalításra irányul, amely a minőségi határ, a mennyiségi határ vagy az időbeli határ elérésével valósulhat meg, ugyanakkor a perfektív alak erőteljesebb illokutív hatású, mint az imperfektív alak. A performatív igék pragmatikai aspektusának Krékits József az illokutivitás-perlokutivitás kategóriáit tekintve, amelyek részletes bemutatása, valamint a perlokutivitásnak mint elemzési szempontnak a kutatásba való bevonása előremutató irány a beszédaktusok további elemzése számára. A szemantikai és a pragmatikai aspektusok vizsgálatát Krékits József nem mondatnyi környezetben, hanem tágabb kontextusban végzi, és ez a beszédaktus-elmélet egyes ellentmondó tételeinek a feloldásához is vezet.

Explicit performatív kérések (38–54); Implicit performatív kérések (55–66)

E két fejezet a felszólító performatív megnyilatkozások első csoportjaként a beszédaktus-elmélet egyik legtöbbet elemzett aktusfajtajával, a kérésekkel ismerteti meg az olvasót. Az explicit és implicit kérések szemantikai és pragmatikai (illokutív és perlokutív) jelentésének, funkciójának részletes bemutatása mellett Krékits József nagy hangsúlyt fektet a kérések szintaktikai megvalósulásának a tárgyalására, elélni tárva a kérések megvalósulásának rendkívüli formai gazdagságát. Kiemelendőnek tartom, hogy a szerző külön figyelmet szentel a kérésekben megjelenő simulószavak, illetve partikulák (pl. *csak, már, még, no*) szerepének tisztázására, ez pedig a jelenlegi pragmatikai kutatások egyik fontos témája. A szerző a kérések vizsgálata során számos összehasonlítást tesz az orosz nyelvvel, s ez nemcsak a kontrasztív nyelvészet terén nyit újabb kutatási irányt, hanem az úgynevezett kultúráközi pragmatikának (cross-cultural pragmatics) is szerves részét képezi.

Javaslatok (67–81); Ajánlások (82–91); Tanácsok (92–104)

Felszólítások – felhívások – kihívások (105–110)

Meghívások – invitálások – kínálások (111–124)

Krékits József a monográfia következő öt fejezetében a felszólító performatív beszédaktusok második csoportjába tartozó aktusfajtkát vizsgálja. Valamennyit a kérések elemzésénél alkalmazott komplex megközelítés révén tárgyalja. Világosan utal arra, hogyan különbözik ez a csoport a kéré-

sek osztályától, illetve arra, milyen hasonlóságok és különbségek fedezhetők fel a csoporton belül az egyes aktusfajták között. Ezen összehasonlítások során látszik az is, milyen nehéz gyakorlati feladat az aktusok kategorizálása, elméleti szempontból pedig az, hogy a valóban gyümölcsöző hozzáállás a beszédaktusok osztályozásához csak a szerző által is alkalmazott „centrum-periféria” megközelítés lehet, amelynek révén lehetőség nyílik, egyfelől az egyes aktusfajtákon belül a konkrét megvalósulások egymáshoz való viszonyítására, másfelől, a csoporton belül az egyes aktusfajták közötti kapcsolat megragadására. E fejezetekben a szerző a hétköznapi nyelvhasználat beszédaktusai mellett a hivatalos, intézményesített beszédaktusokra is figyelmet fordít, ez szintén érdekes eredményekkel szolgál a magyar nyelvhasználatra vonatkozóan. Az aktusok perlokutív hatásának elemzésekor a szerző a legtöbbet a kiváltott szóbeli válaszokkal foglalkozik, ezáltal munkája a diskurzuselemzés egyik aktuális témájához, nevezetesen a beszédaktus-szekvenciák elemzéséhez is hozzájárul, kiküszöbölve a beszédaktus-elmélettel szemben felrőtt egyik leggyakoribb vádat, a statikusságot.

Figyelmeztetések és prevenciók (125–138)

A felszólító performatív megnyilatkozások harmadik csoportját Krékits József rendszerében a figyelmeztetések és a prevenciók alkotják. A figyelmeztetések elemzése során Krékits József rámutat arra, hogy a megnyilatkozások illokutív szakaszának és a propozíciós tartalmat hordozó résznek az összjátéka is fontos lehet a beszédaktusok elemzésénél, vagyis nem indokolt az illokúciós erőt jelölő eszközök és a propozíciós tartalom merev szétválasztása. Emellett az udvariassági szempontok, a konvenciók, a szemantikai aspektusok, a várhatóság / nem várhatóság kategóriája stb. mind-mind befolyásolják a figyelmeztetések és a prevenciók megvalósulásait. E fejezetben is számos újabb megfigyelést, elemzést találunk, amelyeket a szerző élvezetes formában tár az olvasó elé.

Követelések – parancsok – utasítások – kötelezések (139–159)

Parancs vagy parancsolat (160–163); Megbízások (164–166)

Krékits József a monográfia 14–16. fejezeteiben a felszólító performatív beszédaktusok negyedik csoportját veszi alaposan szemügyre. A tágabb értelemben követelést vagy parancsot kifejező beszédaktusokat két nagy részre bontja: követelésszerű (autoritatív) és parancsszerű (autoritárius) aktusok. A követelésszerű explicit közvetlen performatívumok közé sorolja a *követelem*, *kérem*₂, *megkérem*₂, *felkérem*₂ igéket, míg a parancsszerű explicit közvetlen performatívumok közé tartozónak véli a *parancsolom*, *megparancsolom*, *elrendelem*, *utasítom*, *kötelezem*, *megbízom* igéket.¹ A közvetlen explicit formák vizsgálata mellett részletesen bemutatja a szerző a közvetett explicit, illetve az implicit formákat is. A pragmatikai aspektusok tárgyalásánál kifejtett külső és belső illokúciós hatás fogalmának segítségével, illetve számos más tényező alapján a szerző finom jelentésárnyalatokat különít el, meglehetősen aprólékos módon. Az olvasó számára azonban nem mindig könnyű feladat meglátni azokat a funkcionális különbségeket, amelyeket a szerző javasol.

Megengedések és engedélyezések (167–178); Tiltások (179–189)

A felszólító performatívumok utolsó, ötödik csoportjába a megengedések és engedélyezések, valamint a tiltások tartoznak. Mindkét aktusfajtának külön fejezetet szentel a szerző, ezáltal is a komplex megközelítés módszerével mutatva be az aktusok megjelenési lehetőségeit. Az előző

¹ A *kérem*₁, *megkérem*₁, *felkérem*₁ a kérések csoportjába tartozik.

csoport elemzésénél elkülönített követelésszerű és parancsszerű minősítéseket a megengedések és engedélyezések, valamint tiltások esetén is alkalmazza. Az ebbe a csoportba sorolható aktusok elemzésénél Krékits József a logika vonatkozó álláspontját is figyelembe veszi, így a komplex megközelítést tulajdonképpen egy újabb szempont bevonásával bővíti.

Összefoglalás (190–195); Anstelle des Resümees (196–202)

A monográfia 19. fejezete összegzi a szerző elméleti megállapításait, és tételesen felsorolja eredményeit. Ezután a munka német nyelvű összefoglalója következik. A német nyelvű összefoglaló is tartalmaz számos magyar nyelvű példát, amelyeknek azonban, sajnos, sem glosszázását, sem fordítását nem adja meg a szerző. Hasonló hiányosságokat a monográfia több fejezetében is lehet tapasztalni: az idegen nyelvi idézetek fordításait nem mindig lehet megtalálni.

Végül néhány apró, technikai jellegű megjegyzést kíván tenni a recenzens. Nagyban megkönnyítette volna a monográfia olvasását, ha a szerző megszámozza a fejezeteket, a recenzióban követett gyakorlathoz hasonlóan a felszólító performatívumok öt csoportját egy-egy fejezetbe szervezi, az egyes csoportokon belül elkülönített aktusfajtákat pedig alfejezetekben tárgyalja. Továbbá hasznos lett volna, ha a példákat is beszámozza a szövegben, a nagyszámú példa miatt akár fejezetenként újrakezdve a számozást. Mindezek lehetővé tették volna az utalások jobb követését. Szintén megkönnyítette volna a kötet feldolgozását, ha a szerző minden fejezet végén – kitűnő elemzése után – összegzi az adott csoportra vonatkozó főbb megállapításait.

3. Összegzés

Krékits József monográfiája egyedülálló, hiánypótló munka a magyar szakirodalomban, amely apróbb következtelenségei, hiányosságai ellenére elméleti megalapozottságával, komplex nézőpontjával és gondos empirikus elemzéseivel mintául szolgálhat a magyar beszédaktusokat leíró kívánó kutatók számára, továbbá nélkülözhetetlen oktatási segédanyaggá válhat a pragmatikai ismereteket közvetítő egyetemi és főiskolai kurzusokon.

SZAKIRODALOM

- Austin, John L. 1962. *How to Do Things with Words*. Oxford University Press, Oxford.
- Apresjan, Jurij D. 1986. Performativ v grammatike i v slovar. *Izvestija Akademii nauk SSSR. Serija literatury i jazyka* 45: 208–23.
- Koschmieder, Ervin 1930. Durchkreuzungen von Aspekt- und Tempussystem im Präsens. *Zeitschrift für slavische Philologie*, 341–58.
- Searle, John R. 1975a. A Taxonomy of Illocutionary Acts. In: Keith Gunderson (ed.): *Minnesota Studies in the Philosophy of Science* VII. University of Minnesota Press, Minneapolis. 344–69.
- Searle, John R. 1975b. Indirect Speech Acts. In: Peter Cole–Jerry L. Morgan (eds.): *Syntax and Semantics 3. Speech Acts*. Academic Press, New York, 59–82.

Németh T. Enikő

A Magyar Nyelvőrnek ez a száma
az MTA Könyv- és Folyóiratkiadó Bizottsága,
valamint
a Nemzeti Kulturális Alap (Oktatási és Kulturális Minisztérium)
támogatásával jelent meg.

nka

Nemzeti Kulturális Alap



OKM

OKTATÁSI ÉS KULTURÁLIS MINISZTERIUM

A nyelvtudomány műhelyéből

<i>Gósy Mária–Gyarmathy Dorottya: A nyelvhasználati változás egy jelensége</i>	206
<i>Balázs Géza: Gondolkodási formák, gondolatalakzatok, szövegaltípusok</i>	222
<i>Veszelszki Ágnes: Egy beszélt nyelvi jellemző: a témaismétlő szerkezet csevegésszövegekben</i>	235

Szemle

Domonkosi Ágnes–Lanstyák István–Posgay Ildikó szerk.: Műhelytanulmányok a nyelvművelésről (Ismerteti: <i>Zimányi Árpád</i>)	245
Kemény Gábor: Nyelvi mozaik (Ismerteti: <i>A. Jászó Anna</i>)	248
Zimányi Árpád: Nyelvhasználat, nyelvváltozás (Ismerteti: <i>Raisz Rózsa</i>)	252
Krékits József: Felszólító performatív beszédaktusok. A „beavatkozás” igéi (Ismerteti: <i>Németh T. Enikő</i>)	255

Olvassóinkhoz!

Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlap Üzletága (1008 Budapest Orczy tér 1.) Előfizethető valamennyi postán, a kézbesítőknél; e-mailen: hirlapelofizetes@posta.hu; faxon: 303-3440. További információ: 06-80-444-444.

Külföldön terjeszti a Batthyány Kultur-Press Kft. (H-1014 Budapest, Szentháromság tér 6., tel./fax: 201-8891).

A folyóirat egyes régi példányai beszerezhetők a Magyar Nyelvtudományi Társaságban (Bp. VIII., Múzeum krt. 4/a. II. em. 224.), Példányonként kapható a Hírlap-előfizetési és Lapellátási Irodában (Bp. XIII., Lehel út 10/A.), a Kis Magiszter könyvesboltjában (1053 Budapest, Magyar utca 40., tel.: 327-7796), valamint a Magyar Nyelvtudományi Társaságban.

A folyóirat elektronikus változata olvasható a világhálón: <http://www.c3.hu/~nyelvor/>.
Email-címünk: nyelvor@c3.hu.

Ára: 300,- Ft

Előfizetés egy évre: 1200,- Ft

Nyomtatott: ISSN 0025-0236
Webváltozat: ISSN 1585-4515

A NYELVTUDOMÁNYI ÉRTEKEZÉSEK ÚJABB SZÁMAI

147. **Fehér Erzsébet**: A szövegkutatás megalapozása a magyar nyelvészetben. Tudománytörténeti vázlat. 2000.
148. **A. Molnár Ferenc**: Két régi magyar ima az oltáriszentségről. A Laskai Sorok és párhuzamos szövege a Thewrewk-kódexben. 2000.
149. **Wacha Balázs**: Időbeliség és aspektualitás a magyarban. 2001.
150. **Kertész András**: Nyelvészet és tudományelmélet. 2001.
151. **Kocsány Piroska**: Szöveg, szövegtípus, jelentés: A mondás mint szövegtípus. 2002.
152. **Kugler Nóra**: A módosítószók funkciói. 2003.
153. **Zsilinszky Éva**: Az angol vonatkozású elemek újabb etimológiai szótárainkban. 2003.

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG ÚJABB KIADVÁNYAI

215. Révai Miklós-jubileum. Győr, 2000. november 28. Szerk. **Kiss Jenő**. 2000. 400 Ft.
216. Feladatok és módszerek az anyanyelvi nevelésben a XXI. század elején. XIV. anyanyelv-oktatási napok. Szerk. **Raisz Rózsa** és **Zimányi Árpád**. 2002. 2000 Ft.
217. **Benkő Loránd**: Nyáradmente földrajzinevei. 2001. 700 Ft.
219. **B. Gergely Piroska**: A felekezetek hatása az erdélyi keresztnévhasználatra a reformáció és ellenreformáció korában. 2003. 1000 Ft.
221. Nyelv és nyelvhasználat a moldvai csángók körében. Szerk. **Kiss Jenő**. 2004. 1500 Ft.
222. **Szenczi Molnár Albert**: Novae grammaticae ungaricae libri duo. Új magyar grammatika két könyvben. Hasonmás kiadás fordítással. Fordította C. Vladár Zsuzsa. 2004. (Ez a szám könyvügyi forgalomban nem kapható!)
224. Regionális dialektusok, kisebbségi nyelvhasználat. A 2005. október 20–21-i somorjai konferencia előadásai. Szerk. **Vörös Ferenc**. 2005. 1500 Ft.
225. Vallanak a neveink múltról és jelenről. Magyar névtani kutatások Szlovákiában. Névtani konferencia Nyitrán 2005. jún. 2–4. Szerk. **Vörös Ferenc**. 2006. 1500 Ft.

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG NYELVEMLÉK-SOROZATA

A nyelvemlékek hasonmása és betűhú átirata bevezetéssel és jegyzetekkel

- Simor-kódex. Krisztina-legenda. XVI. század eleje. 1988. 114 Ft.
Weszprémi-kódex. XVI. század első negyede. 1988. 170 Ft.
Domonkos-kódex. 1517. 1990. 286 Ft.
Virginia-kódex. XVI. század eleje. 1990. 283 Ft.
Czech-kódex. 1513. 1990. 188 Ft.
Nádor-kódex. 1508. 1994. 580 Ft.
Debreceni-kódex. 1519. 1997. 2500 Ft.
Lobkowicz-kódex. 1514. 1999. 1700 Ft.
Nagyszombati-kódex. 1512—13. 2000. 2200 Ft.
Peer-kódex. 2000. 2000 Ft.
Török Bálint deákjának, Martonfalvay Imrének naplótöredéke (1555) és emlékirata (1585). 1986. 108 Ft.
Magyar nyelvű kortársi feljegyzések Erdély múltjából. Szamosközy István történetíró kézirata. XVII. század eleje. 1991. 258 Ft.
Kéziratok magyar nyelvtanok. Kolozsvári Grammatika. Fejérvári Sámuel: Institutiones. XVII. és XVIII. század. 1998. 300 Ft.

A kiadványok megvásárolhatók a társaság irodájában.

MAGYAR NYELVŐR

TARTALMÁBÓL

Keszler Borbála: Fábíán Pál (1922–2008)

Heltainé Nagy Erzsébet: A normativitás mint értékszempon-
t a nyelvművelésben és a nyelvi tanácsadásban

Kemény Gábor: A Nyugat jelentősége a modern magyar
szépirodalmi stílus kiteljesedésében

Baranyiné Kónya Judit: Orientációs metaforák a magyar
népdalok természeti kezdőképeiben

Laczkó Mária: A minősítés kifejezésére használt szerkeze-
tek a tanulók spontán beszédében

Danilo Ghenó: A halotti beszéd és az Ómagyar Mária-sira-
lom. Gondolatok és javaslatok

Balázs Géza: A helynevek antropológiai nyelvészeti szem-
pontból

H. Varga Márta: Redundáns jelenségek a magyar gramma-
tikában

MAGYAR NYELVŐR

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
MAGYAR NYELVI BIZOTTSÁGÁNAK
FOLYÓIRATA

SZERKESZTETTÉK: SZARVAS GÁBOR (1872–1895), SIMONYI ZSIGMOND
(1896–1919), BALASSA JÓZSEF (1920–1940), BEKE ÖDÖN (1946–1953),
LŐRINCZE LAJOS (1954–1993)

FELELŐS SZERKESZTŐ: KESZLER BORBÁLA

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

BALÁZS GÉZA, FÁBIÁN PÁL, GRÉTSY LÁSZLÓ,
HELTAINÉ NAGY ERZSÉBET, A. JÁSZÓ ANNA, KEMÉNY GÁBOR,
TOLCSVAI NAGY GÁBOR

A szerkesztőség címe:

ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszék
1088 Budapest, Múzeum krt. 4/a.

TARTALOMJEGYZÉK

Nyelvművelés

<i>Keszler Borbála</i> : Fábíán Pál (1922–2008)	261
<i>Heltainé Nagy Erzsébet</i> : A normativitás mint értékszempona a nyelvművelésben és a nyelvi tanácsadásban	265

Nyelv és stílus

<i>Kemény Gábor</i> : A Nyugat jelentősége a modern magyar szépirodalmi stílus kiteljesedésében	279
<i>Baranyiné Kóczy Judit</i> : Orientációs metaforák a magyar népdalok természeti kezdőképeiben	302

Nyelv és iskola

<i>Laczkó Mária</i> : A minősítés kifejezésére használt szerkezetek a tanulók spontán beszédében	326
--	-----

A nyelvtudomány műhelyéből

<i>Danilo Gheno</i> : A halotti beszéd és az Ómagyar Mária-siralom. Gondolatok és javaslatok	341
<i>Balázs Géza</i> : A helynevek antropológiai nyelvészeti szempontból	348
<i>H. Varga Márta</i> : Redundáns jelenségek a magyar grammatikában	354

Szó- és szólásmagyarázatok

<i>Elekfi László</i> : Grafika, grafikus	367
<i>Rác János</i> : Érdekes növénynevek II.	368

MAGYAR NYELVŐR

132. ÉVF.

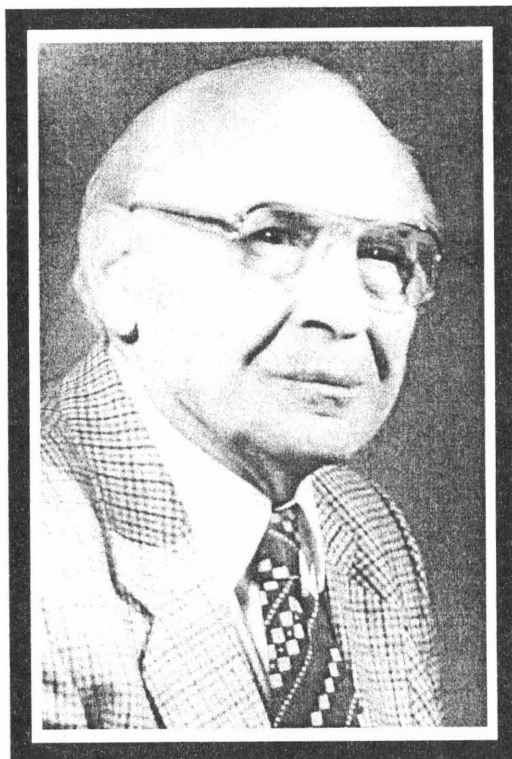
*

2008. JÚLIUS–SZEPTEMBER

*

3. SZÁM

Fábián Pál
(1922–2008)



Tudtuk, hogy gyengélkedik, halála mégis váratlanul és felkészületlenül ért minket. Most már csak az emlékét tudjuk felidézni.

Fábián Pál a tanári hivatást családi örökségként kapta. Nem véletlen tehát, hogy a szombathelyi Faludi Ferenc Gimnázium elvégzése után a Pázmány Péter Tudományegyetemre jelentkezett, s tagja lett az Eötvös Collegiumnak.

Magyar–olasz szakos tanulmányait befejezve, 1947 tavaszán Pécsen kezdte el a tanári pályát a Széchenyi István Gimnáziumban. 1948-ban doktorált. 1949 nyarán megbízták az újonnan szervezett pécsbányatelepi gimnázium vezetésével, de egy évvel később már Budapesten dolgozott, a pedagógiai főiskolán. Itt érvénye-

sült először sokoldalúsága és rendkívüli munkabírása: tanított a nappali, az esti, a levelező tagozaton; jegyzeteket írt, ezzel több szaktárgy oktatását tudományos szintre emelte; szervezte, bővítette a tanszéket; sőt még arra is volt ereje, hogy ellássa az Akadémián az I. osztály szaktitkári teendőit.

Amikor a pedagógiai főiskola 1955-ben megszűnt, Fábíán Pált az ELTE Bölcsészettudományi Karának Magyar Nyelvtudományi Tanszékére helyezték. Docenssé 1964-ben léptették elő. Egyetemi tanárrá 1979-ben nevezték ki. Az ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszékét 1984 júliusától 1988 júniusáig vezette. Az egyetemen még magasabb szintű és a korábbinál is összetettebb feladatok megoldására nyílt lehetősége, és kivételes szervezőképessége is kibontakozhatott. Az egyetem adta oktatási munka (leíró nyelvtan, jelentéstan, szókészlettan, stilisztika, helyesírás, nyelvművelés) mellett hiánypótló jegyzetet, tankönyvi fejezeteket írt; a nyelvészeti tanszékcsoporthoz titkára volt; segítette a kari nyelvészeti tudományos diákkört. – Egyetemi munkáját megszakítva 1964 és 1969 között a magyar–olasz kulturális egyezmény keretében a padovai egyetemen magyar vendégprofesszorként teljesített szolgálatot, a bolognai lektori teendőket is ellátva, s két évig a Művelődési Minisztérium tudományegyetemi osztályán is dolgozott, másodállásban.

Sokfelé ágazó további tevékenységét szinte lehetetlen követni. Irányította például az iskolai anyanyelvi nevelés megújításáért szerveztett (6-os főirányú) kutatásokat is.

1991 januárjával vonult nyugalomba. Ettől kezdve haláláig mint professor emeritus segítette a Mai Magyar Nyelvi Tanszék munkáját.

Fábíán Pál töretlen és nagy ívű életpályája tudományos eredményekben igen gazdag. 18 könyvnek a szerzője, társszerzője vagy szerkesztője. Tanulmányainak és cikkeinek száma több mint 200. Kutatási eredményeivel kandidátusi (1962), majd akadémiai doktori (1989) minősítést szerzett.

Tudományos munkásságát (néhány rövid nyelvművelő cikk közzététele után) a reformkori gazdasági élet nyelvének kutatásával kezdte (in: *Nyelvünk a reformkorban*, 1955).

Figyelme ezután elsősorban az élőnyelv szókészletének vizsgálatára irányult: az idegen szavak kérdésköréről írt hosszabb tanulmányt a *Nyelvművelésünk főbb kérdései* című nevezetes kötetbe (1953); munkatársa volt az idegen szavak és kifejezések Bakos Ferenc szerkesztette szótárainak; szerzője *A mai magyar nyelv* című egyetemi tankönyv (1968) szókészletteni fejezetének.

Foglalkozott a szóalkotás nyelvhelyességi kérdéseivel, a mozaikszókkal, az exonimákkal stb. – Különösen fontos kutatási témája volt a magyar nyelvművelés története, amelyet előbb a *Nyelvművelés* című egyetemi jegyzetben foglalt össze (1980), majd kutatásainak eredményei *Nyelvművelésünk évszázadai* (1984) címmel külön könyv formájában is megjelentek.

Stilisztikai irányú munkálkodásának is a szókészlet az egyik területe; így például *A magyar stilisztika vázlatában* (1958) ő a szerzője a szóhangulat kérdéseivel foglalkozó fejezetnek. Később a 19. század második felének nyelve és stílusa került érdeklődésének a középpontjába: a kor nyelvi fejlődéséről több közleménye jelent meg. – A Mai Magyar Nyelvi Tanszék stíluskutató csoportját több éven át vezette.

Mind tudományos, mind társadalmi szempontból jelentős a magyar helyesírás terén kifejtett tevékenysége. Évtizedeken át szívós következetességgel küzdött a magyar helyesírás rendszerének korszerűsítéséért, és ebben elévülhetetlen érdemeket szerzett. *A magyar helyesírás szabályai* című hivatalos akadémiai szabályzat 1954. évi 10. és 1984. évi 11. kiadása munkálatainak szervezője, a szabályok és a szójegyzékek egyik megfogalmazója, illetve összeállítója. – Társszerzője a *Helyesírási tanácsadó szótárnak* (1961), a *Helyesírási kézis�ótárnak* (1988) és a *Magyar helyesírási szótárnak* (1999). – Felismerve a szaknyelvi helyesírások fontosságát, szorgalmazója volt számos ilyen irányú munkálatnak, és szakértő munkatársakkal együtt több szakmai (például földrajzi, kémiai, ásványtani, katonai, műszaki, orvosi, növényrendszertani, állatrendszertani stb.) helyesírási szabályzat, illetve szótár kidolgozásában és közrebocsátásában vett rész. E munkásságával megteremtette a szaknyelvi helyesírások egységét.

Számos, a magyar helyesírás elméleti és gyakorlati kérdéseit boncoló cikk és tanulmány szerzője. Tüzetesen feldolgozta a magyar helyesírás történetének 18. század végi és 19. század eleji szakaszát. Kutatásainak eredményeit *Az akadémiai helyesírás előzményei* című könyve (1967) tartalmazza.

Külföldieknek magyar nyelvet tanítva figyelt fel az összevető nyelvvizsgálat sajátos szempontjaira. Ezeknek figyelembevételével írta magyarul tanulni szándékozó olaszoknak *Manuale della lingua ungherese* című nyelvkönyvét (1971). Az összevető nyelvvizsgálat köréből több tanulmányt jelentetett meg, főként egyetemközi olasz–magyar tudományos konferenciakötetekben.

Hungarológusként előadott többek között Bolognában, Padovában, Nápolyban, Torinóban, Udinében, Velencében, Helsinkiben, Bécsben és nem utolsósorban Pozsonyban, Komáromban, Kassán, Versecen, Szabadkán, Újvidéken, Kolozsváron, Ungváron, mindenhol mindig erősítve a hazánkat a külvilággal összekötő szálakat.

Életének, pályájának szerves része a nyelvészeti közéletben való irányító részvétel is. 1951-től tagja, 1954-től titkára, 1980-tól társelnöke volt az MTA Helyesírási Bizottságának; 1952-től tagja a Nyelvművelő Bizottságnak; 1997-től 1999-ig pedig elnöke a két bizottság összevonásából alakított Magyar Nyelvi Bizottságnak. További funkciói: a Magyar Nyelvtudományi Társaság választmányának tagja 1952-től; majd a Magyar Nyelvészeti Szakosztály elnöke; a Magyar Nyelvőr szerkesztőbizottságának elnöke 1993-tól, az Édes Anyanyelvünk szerkesztőbizottságának tagja; választott képviselőként egy évtizedig tagja az MTA „parlamentjének”. Sokat és eredményesen dolgozott a TIT-ben is, amelynek tiszteletbeli tagjává választották.

A több mint fél évszázaddal ezelőtt megkezdett és mind a mai napig szakadatlanul folytatott tudományos és tanári tevékenysége méltán emeli Fábián Pált a mai magyar nyelvtudomány egyik meghatározó személyiségévé. A nyelvtudományban való legelső jelentkezésétől – mint Pais Dezső tanítványa – a budapesti nyelvésziskola tagja és képviselője. Ez nála is – az Eötvös Collegium neveltjéhez méltóan – a tények feltétlen tiszteletét: felkutatását és elemzését jelenti; a tudományos előzmények megismerésének és kritikájának követelményét; szakadatlan tanulást, az új ismeretek, kutatási eredmények befogadását. Maga úja akadémiai doktori téziseiben: „Egész pályámon végig foglalkoztatott, milyen folyamatok mentek

végbe nyelvünkben, s ezeket felderíteni igyekeztem. – Ám [...] arra is törekedtem, milyen tanulságokat lehet levonni a múlt eseményeiből a mára nézve, illetőleg hogy mit lehet, mit kell tenni a ma nyelvért, hogy gondolataink hű tükrözője legyen.”

Kitüntetései és elismerései: a Magyar Népköztársasági Érdemrem arany fokozata (1951); a Munka Érdemrend ezüst fokozata (1973); Kiváló Munkáért (1982); a Magyar Népköztársaság Csillagrendje (1986); Eötvös Loránd-émlékérem (1990); Déry Tibor-jutalom (1990); Kosztolányi-díj (1994); Lőrincze-díj (1996); Révai Miklós-díj (1999); a TIT Elnökségének köszönő és elismerő oklevele (1961, 1983); a TIT Aranykoszorús Jelvénye (1978); a TIT Tiszteletbeli Tagja kitüntető cím (1986); a Felvételi Előkészítő Bizottság vezetéséért miniszteri dicséret (1978, 1983); a Kazinczy Alapítványtól elismerés (1961, 1977); ELTE-aranydiploma (1997).

Fábián Pál egész nemzedéke legszebb és legtermékenyebb éveit egy nehéz kor szorításában élte meg. Ebben az időben a legnemesebb feladat a nemzeti értékek átmentése, megőrzése és ápolása volt. Ezt tette, amikor szókészletünkről írt, vagy amikor a stílus kérdéseit boncolgatta, vagy akkor is, amikor küzdött nyelvünk tisztaságáért és helyesírásunk ügyéért, hisz maga mondta egyszer: „Helyesen írni és jó magyarnak lenni: ugyanaz.”

Értékmegőrző munkát végzett akkor is, amikor tanárként a katedráról, a nyelv titkait feltárva az anyanyelv szeretetére, megbecsülésére nevelte és buzdította hallgatóit: sokunkat, engem is.

S tette mindezt olyan kitűnő pedagógiai érzékkel, elegáns könnyedséggel, természetes egyszerűséggel és logikával, hogy nem volt, akit magával ne ragadott volna, s akibe be ne oltotta volna a nyelv és a nyelvészet iránti szeretetet.

De értéket őrzött és értékteremtésre ösztönzött emberi tartásával és példájával is: fáradhatatlan szorgalmával, pontosságával, megbízhatóságával, igaz barátságával, önzetlen feladatvállalásával; a hálátlan, kevéssé látványos és nemigen méltányolt közhasznú munkák példamutató szervezésével és körültekintő véghezvitelével, ugyanakkor türelmével és kutatásra, publikálásra noszogató türelmetlenségével, s nem utolsósorban azokkal a szerényen elhallgatott harcokkal, melyeket megvívott a magyar nyelv ügyéért s értünk. Öröm volt vele találkozni, mert mindig tele volt derűvel, kedvességgel, s kellemes légkört teremtett maga körül. Jó volt látni optimizmusát, s hallgatni biztató szavait, hogy egy ügy nem akkor vesz el, amikor elveszni látszik, hanem ha már nem hiszünk benne.

Higgadtsága, bölcsessége, figyelmessége, kedvessége, fiatalokat is megszágyenítő fáradhatatlansága, derűt árasztó egyénisége jótékonyan éreztetette hatását mindig és mindenütt. Kitűnő ember és tanár, elkötelezett nyelvész volt, aki az életét az anyanyelv érdekében történő munkálkodásnak szentelte.

Az egyetemen és a tudományos életben is fájó hiányát érezzük bölcsességének, sokoldalú tudásának, természetes, közvetlen stílusának, s főként: igaz emberiségének.

Keszler Borbála

A normativitás mint értékszempont a nyelvművelésben és a nyelvi tanácsadásban

A nyelvi változások, köztük az új nyelvi jelenségek értékelése és megítélése, valamint tágabb értelemben egyes tudományterületek, mint a lexikológia, a fordítástudomány vagy a nyelvművelés gyakorlati problémáinak megközelítése többféle kiindulópontból, többféle nyelvértelmezésből is lehetséges. A jelen tanulmány a normativitást középpontba állító nyelvművelői kutatói attitűd szempontjából foglalkozik a címbeli témával, bízva abban, hogy az alább kifejtendő értékelvű nyelvművelői megközelítésből is születhetnek releváns válaszok az ide tartozó elméleti és gyakorlati kérdésekre.

Gondolatmenetem elméleti háttérét azok a nyelvi, művelődési és szociokulturális értékszempontokat is érvényesítő, főként funkcionális és kognitív nyelvértelmezési megközelítések jelentik, amelyek a nyelvhasználatot mint a közösségben hagyományozódó és internalizálódó, folyton újraalkotandó tudást és praxist értelmezik.

A hagyományozódás során szerepet játszó értékösszetevők közül ezúttal a normativitás kérdéskörét emelem ki, kétféle megközelítésben. Egyfelől mint a normativitásra törekvő beszélői szándékot és nyelvtudatos magatartást, másfelől pedig mint a sztenderd nyelvi normát, mint a ma is orientáló mintaként működő, szokásos nyelvhasználat alapját és konvenciórendszerét. Ezután a jelzett elméleti keret alapján a sztenderd normarendszeréhez viszonyítva mutatok be olyan lexikai-szemantikai szinten érvényesülő nyelvi változásokat, kérdéseket és válaszokat, amelyekkel a Nyelvtudományi Intézet Nyelvművelő és Nyelvi Tanácsadó Osztályán az utóbbi időben találkoztam.

Elmélet és gyakorlat összekapcsolásával arra is keresem a választ, mennyiben alkalmas az általam követett nyelvfelfogás és elméleti háttér mai nyelvhasználati kérdések megválaszolására; illetve mennyire hasznosítható ez az elméleti keret a nyelvi közönségszolgálati munkában.

1. A kutatói attitűd

1.1. Nyelvművelői kutatói attitűdből közelítek a címben kiemelt témakörökhöz. A nyelvművelést mint specifikus nyelvi hagyományt és tevékenységformát fogom fel, amely a beszélőközösség szokásos értékrendje szerint működő, reflektáló és értékelő nyelvalkotói tevékenységre és a nyelvtudomány kodifikált eredményeire épül. (Bővebben erről: Heltainé Nagy 2004, 2007a.) Ebből a kétpillérű értelmezésből kiindulva a nyelvi tanácsadást a nyelvi segédeszközökre és adatbázisokra építve a nyelvi hagyománynak mint lehetséges értékszempontnak a figyelembevételével végzem.

Az értékszempontok között kiemelt helyen áll a normativitás kérdésköre, a normaként elfogadott sztenderd nyelvváltozat. Egyetértek Ladányi Mária megállapításával, amelyben így jellemezte ezt a kutatói attitűdöt: „A nyelvművelő számára a nyelv konvenciók rendszere, de figyelmének középpontjában nem bármilyen

konvenciórendszer áll, hanem elsősorban a presztízsként elfogadott standard nyelv-változat rendszere, amely ebben a felfogásban egyben a fenntartandó norma is: ezért a nyelvművelői attitűddel jellemezhető kutatót főként a standard nyelv szokásrendszerének mint értékes hagyománynak a megőrzése foglalkoztatja, és a neologizmusok megítélésekor abból indul ki, hogy ezek mennyiben felelnek meg a hagyományoknak, pontosabban a kialakult standard normáinak” (Ladányi 2004: 113).

1.2. Saját kutatói attitűdöm jelzését több okból is fontosnak tartom. Először azért, mert a mai nyelvészet és „nyelvészársadalom” természetesen és szerencsére nem homogén, hanem tagolt; csoportokra, iskolákra oszlik. Az itt tárgyalandó kérdések tekintetében pedig erőteljesen diszkurzív, polemikus, vitatkozó. Az eltérő értékelés mélyén sokszor nemcsak árnyalatokban, hanem paradigmaticusan is különböző, egymással összeférhetetlen, nem összemérhető, inkommenzurábilis szerzői nyelvfelfogások, nyelvértelmezések rejlenek. Vagyis jelentős különbség van abban a kiindulópontban is, ahonnan és ahogyan közelít az adott kutató már magához a nyelv értelmezéséhez.

Másodszor és részben az előbbiből következően meg azért, mert további véleményalkotási és értékelési eltérés adódik abból is, hogy az egyes nyelvi jelenségek megítélésekor a nyelvtudomány mely részterületéről, milyen kutatói alapállásból, milyen attitűdből közelítünk az egyes kérdésekhez. Mert ez megintcsak nagyban meghatározhatja a kérdésfeltevéseket és a rájuk adott válaszokat, az „egy vagy több igazság” tényét. (Vö. a nyelvművelést is érintő Magyar Nyelv-beli polémiát: Kontra 2001; Kenesei 2002, illetve 2004.) Egyetértőleg idézem Kenesei István véleményét *A nyelvműveléstől a nyelvművelésig* című tanulmányából: „Egyre nyilvánvalóbb: az elméleti nyelvészet és a nyelvművelés vagy másképpen a nyelvelmélet és a nyelvi norma kutatása, művelése nem két különböző birodalom, hanem a nyelvnek, e mindannyiunk érdeklődésének középpontjában álló jelenségcsoportnak két lehetséges, egymással esetleg vitában álló, de nem ellenséges viszonyban való megközelítése” (Kenesei 2004: 7).

1.3. Az új nyelvi jelenségek megítéléséről, a neologizmusok eltérő értékelésének okairól szólván Ladányi Mária, utalva a már említett polémiára ugyancsak fontosnak tartja a kutatói alapállást és attitűdöt *Rendszer – norma – nyelvhasználat* című – már említett – tanulmányában: „Más hozzáállást jelent egy nyelvi jelenség megítélésekor például az, hogy elméleti nyelvészeti, szociolingvisztikai vagy nyelvművelői attitűd jellemzi-e a kutatót (vö. Kontra 2001; Kenesei 2002)” (Ladányi 2004: 113). Majd hozzáteszi, hogy a kérdést nem lehet leszűkíteni a három érintett diszciplína esetleges szembenállására, mert mindegyik megközelítésmódon belül lehetnek eltérő irányzatok; illetőleg, hogy több eltérő nyelvelméleti modell kínálkozik a nyelvi leírás háttérül például az elméleti nyelvészetben belül is. Ismét szó szerint idézem Ladányi gondolatait: „Nem mindegy, hogy strukturális szemléletű (formális) vagy funkcionális szemléletű irányzatról van-e szó; hogy az illető irányzat a nyelvet társadalmi konvenciórendszerként vagy mentális jelenségként, tudásfajtaként kezeli-e, hogy a nyelvi rendszert autonómnak tartja vagy más tudásfajtaiba, esetleg a közösségbe, a kultúrába ágyazottan fogja-e fel; hogy milyen tudást tart a nyelvi képességekhez tartozónak; hogy a tudás mellett modellálni kívánja-e a nyelvhasz-

nálatot, a tényleges teljesítményt stb. (A funkcionális szemléletű modellekre például a nyelvhasználat szempontjának felértékelődése jellemző, ami a nyelv közösségi funkcióinak, a variációnak és a nyelvi változásnak, a nyelvi kontextusnak és a pragmatikai szituációnak stb. a felértékelődésével jár együtt)” (Ladányi 2004: 113–4).

1.4. Mindezt azért is elevenítettem föl, hogy érzékeltessem: a nyelvi norma és a nyelvi normativitás kérdéskörének kutatása maga is egy tágabb körű diskurzus része. Ehhez is kapcsolódom, azzal a feltételezéssel, hogy a normát középpontba állító nyelvművelői kutatói attitűdből, az alább kifejtendő értékelvű nyelvművelői megközelítésből is születhetnek releváns válaszok az elméletre és az egyes konkrét kérdésekre nézve.

2. A nyelvbölcseleti háttér

2.1. Ahogy a bevezetőben jeleztem, érvelésem mögött olyan nyelvi, művelődési és szociokulturális értékszempontokat érvényesítő, főként funkcionális és kognitív nyelvértelmezési megközelítések és nyelvfelfogások állnak, amelyek a nyelvet közösségbe, kultúrába ágyazottan értelmezik. A nyelvhasználatot pedig mint az egyén és a közösség szintjén folyamatosan újraalkotott értelmi tevékenységet és gyakorlati tudást fogják fel és írják le. Vagyis: ahol a nyelv nem más, mint a közösségben hagyományozódó és internalizálódó, folyton újraalkotandó képesség, tudás és praxis, folyton megújuló energia, amely az egyén és a közösség állandó interakciójában hagyományozódik. Elsődlegesen a (nyelvi) szocializáció, továbbá a történetiség, a tanulás, a korábbi „szövegek” megismerése révén.

Nem nehéz felismerni, hogy a nyelv humboldtiánus szemléletére visszanyúló, funkcionális és kognitív nyelvészeti nyelvfelfogásokra kívánok utalni, amelyek szerint a nyelvi kifejezések egyetemes, de mégis eltérő módon létrejövő tapasztalati és fogalmi leképezések, folytonos újraalkotások. A szakirodalmi háttérből itt most elsősorban Tolcsvai Nagy Gábor (2004), Szilágyi N. Sándor (1996) és Ladányi Mária (2004), írásaira utalok; közülük is kiemelten Tolcsvai Nagy Gábor *Nyelv, érték, közösség* című tanulmányára (Tolcsvai Nagy 2004). A nyelvi hagyományok és a nyelvművelés összefüggéscsívvel a fenti nézőpontból magam is több helyen foglalkoztam: *Hagyomány, nyelv és nyelvművelés* (Heltainé Nagy 2004); *Értékelés és normativitás a mai nyelvművelésben* (Heltainé Nagy 2007b).

2.2. A fenti nyelvértelmezések közös jellemzője az értékelvűség: a történetiségben általában, de a nyelvi hagyományozódásban is az értékszempontok meglehetősen erőteljes érvényesítése és érvényesülése. Közismert, hogy a magyar nyelv-közösség is azok közé a nyelvközösségek közé tartozott és tartozik, amelyek erőteljesen reflektáltak és reflektálnak önmagukra, saját nyelvükre. Különösen erőteljesen a sztenderdizáció folyamatában és a társadalmi átalakulások idején, miként ezt a közelmúltban is megfigyelhettük (részletesebben vö. Tolcsvai Nagy 2004: 11). Az önértelmező műveletek jelentősége megnövekszik, fontossá válik a nyelvtervezés a jövőkép kialakításában. Ilyenkor az is természetes, hogy a tudomány felől is újragondoljuk a nyelv és közösség viszonyrendszerét, újraértelmezzük a hagyományokat, ha szükséges új konszenzusok kialakítására törekedve.

2.2.1. Nemcsak azért kívánok itt visszanyúlni az érték fogalmáig, mert filozófiai és bölcséleti vonatkozásai ma is aktuálisak, hanem azért is, mert az érték-szempontra a nyelvi norma, normativitás kérdéskörének is alapvető összetevője. Köztudomású, hogy az értéktulajdonítások, érték szempontok mindennapi életünket, cselekedeteinket is vezetik, gondoljunk a jó, rossz, szép, csúnya viszonylatokra, akár általános, erkölcsi értelemben, akár konkrétan, cselekedeteinkkel, nyelvi megnyilvánulásainkkal kapcsolatban. Azt is tudjuk, hogy az értéktulajdonítások a közösségek, csoportok önértelmezésében és szerveződésében is fontos funkciót töltenek be, mert irányadó, közösségformáló szerepük hozzájárul a közösség működéséhez és fennmaradásához.

Az érték mint metafizikai fogalom konkrétan sokszor nem érzékelhető, de jelen van. „Az értékek nem dolgok vagy emberek tulajdonságai, az értékek léte ideális lét, az értékek érvényesek” (Nyíri 1994: 35). „Az értékek eredete nem a tárgy, hanem az alany, nem a világ, hanem az ember, s az érték csak az ember magáért való létét jelenti” (Nyíri 1994: 138). Az érték ilyen értelemben mindig összefügg a morállal: az érték törekvés a jóra, az érvényes jó megvalósítására (Tolcsvai Nagy 2004: 12).

Szociokulturális szempontból az értékek kijelölik azt, ami fontos, jelentős; segítik az egyének magatartását, érvényesítik a közösség normáit; azaz irányító, orientáló szerepet töltenek be. Az értékek hierarchiát alkotnak, szociokulturális tagoltságban érvényesülnek. Az értékek legitimációs eszközként is funkcionálnak, a mai plurális társadalmakban kiváltképpen fontos szerepük van. Az értékek értékrendekké állnak össze, amelyek a közösség létezését akkor segítik, ha az alapvető értékrendekben közmegegyezés áll fenn. Ha ez megrendül, elbizonytalanodás, értékválság következik be.

2.2.2. Az érték kutatásának bölcséleti szakirodalmá (pl. Nyíri 1994 és Tolcsvai Nagy 2004) mellett érdemes megemlíteni, hogy az érték témaköre a nyelvészeti utalásokban is egyre gyakrabban jelenik meg. Az attitűdvizsgálatokkal kapcsolatban például egyre többet foglalkoznak a beszélői értéktulajdonításokkal, de ide vehetjük a tanári vagy az írói nyelvi minták követésének kérdéskörét, a nyelvművelés hatásának, szerepének vizsgálatát stb.

Az értékek között általában is, a magyar művelődés, kultúra és tudomány történetében meg különösen, évszázadok óta kiemelt szerepet kapott a nyelv, az anyanyelv. Vagyis a magyar nyelv mint érték hordozó és értékteremtő jelenség; közeg és eszköz; de úgy is, mint igen jelentős, magában vett érték. A témakör művelődéstörténeti, lélektani és szociokulturális okaira, összetevőire és következményeire most nem térek ki.

Nyelv és érték viszonyának, egymásra vonatkoztatásának magyarázata és megítélése igen sokat változott az elmúlt évszázadokban. De hogy a mai tudományosság számára is fontos, megkerülhetetlen, azt éppen az utóbbi évtizedek élénk diskurzusa mutatja: a tudományos megközelítésekben éppúgy, mint a közéletben, az irodalomban, a mindennapi életben; azaz a tudományos és a népi nyelvészetben is.

2.2.3. Nyelv és érték kérdéseinek felértékelődése a modern korban összefügg természetesen a tágabb filozófiai környezettel. A személyiség nyelvi meghatározó

zottsága elemi problémája a 20. századi létnek és a bölcséleti tudományosságnak. Gondoljunk *a nyelv a lét háza* heideggeri metaforára, vagy a *nyelvem határai – világom határai* wittgensteini gondolatkörre, vagy például a szöveg fogalmának szinte végtelen kiterjesztésére a mai tudományban és művészetekben.

2.2.4. Még két ide vonatkozó tudománytörténeti tényt megemlítek, amelyek feltételezésem szerint hozzájárulhattak a téma fölértékelődéséhez. Az egyik az, hogy a nyelvi értékeket érintő fenti kérdések, amelyek természetesen túlmutatnak a nyelvészetten, az 1990-es évek előtti évtizedekben kiszorultak a nyelvtudomány köréből. Vagy teljesen, vagy a művelődési élet más területére tevődtek át, például a pedagógiába vagy az irodalomba. Gondoljunk például a pedagógus Karácsony Sándor és az író Németh László nyelvbölcséleti fejtegetéseire. Az ő rendszerükben megragadható értékszempontoknak, például a régiségnek vagy a konceptualizáció jellegének a magyar nyelvi sztenderdizáció folyamatában a nyelvi normaképző erők megítélése szempontjából még így is jelentős hatásuk volt. A létező nyelvtudomány hatása mellett a szellemi élet zárványain és persze az irodalmon, a publicisztikán keresztül érvényesült az a véleményalkotó és értékkepző szerep, amely folyamatosan hatott és visszahatott a nyelvi értékek értelmezésére. Olyan témakörökre gondolok, mint a magyar nyelv jellege, jellemző sajátosságai, nyelvünk „ereje és gyengéi”; az úgynevezett „fordításnyelv” kérdései, a nyelv életébe való beavatkozás szükségessége, a nyelv művelés szerepe stb.

A másik tudománytörténeti sajátosság a nyelvtudomány paradoxonai között jelenik meg a modern tudománytörténetben, és ez közvetlenül érinti a nyelv művelés történetét és értékrendjét. Ez pedig a göttingai tudományos világképpel függ össze, amely nagy hatással volt például Bartzafalvi Szabó Dávid, Teleki József, Gyarmathy Sámuel, Fogarasi János és az ifjú Magyar Tudós Társaság köré csoportosuló fiatalok nyelv szemléletére és gondolkodásmódjára, ezen keresztül pedig az egész magyar nyelv művelés, tudatos nyelv alakítás folyamatára. Balázs Jánosnak *A magyar nyelvbölcsélet alapkérdései* (1987) című műve alapján Békés Vera tudományfilozófus foglalta össze a göttingai iskolával kapcsolatos nyelvtudományi hagyományokat és következményeket *A hiányzó paradigma* című munkájában (Békés 1997). A göttingai paradigma nem volt képes valódi alternatívaként működni, de jegyei zárványokban mind a mai napig jelen vannak például a nyelv művelés történetében vagy az úgynevezett írói nyelv művelésben. A Teleki-féle hagyomány, „*a nyelv művelés arany szabadságá*”-nak gondolata tovább él a 19. és 20. századi nyelvtudományban is, például Lőrincze Lajos nyelvi értékrendjében és nyelv művelő gyakorlatában. Erre vallanak a *pozitív nyelv művelés, emberközpontú nyelv művelés* terminusok, a *nyelv szokás* szerepének erőteljes hangsúlyozása vagy a „*megengedő liberalizmus*” fogalma.

2.3. Mi következik mindebből számomra? Az itt érintett két nyelvfelfogás, az újhumboldiánus és a kognitív megközelítés erősen számol a közösségi nyelvi hagyományokkal; a nyelvet mint a környezet folyamatos leképezésének és újraalkotásának folyamatát és eredményét fogja föl.

2.3.1. Lényegéből adódóan tehát, *ab ovo* elismeri, természetesnek tartja a nyelvi változásokat. A nyelv időbeli folyamatát, történetét nem gondolhatja csupán kumulatív, egyenes irányú változásnak, főképp nem „fejlődésnek”. Nemcsak a nyelvi

hagyományokat tartja természetesnek, hanem a nyelvi változásokat is; a nyelvhasználati változókat, variánsokat pedig nemhogy szűkítené, hanem folyamatosan bővítené a kodifikálás során is.

2.3.2. Nem riad meg az értékeléstől, már csak abból kiindulva sem, hogy maga a beszélés is folyamatos értékelés, amelynek során a nyelvalkotó-nyelvhasználó válogat a rendelkezésre álló nyelvi eszközök köréből. A nyelvtudomány egyes területeire nézve helyénvalónak tartja az értékelés tényét és szükségességét. Ilyenek például a szótárírás, a fordítás, a nyelvművelés, a nyelvi tanácsadás. Egyetértek Heltai Pál gondolatával: „az értékelés szempontját szigorúan kizáró nyelvészeti megközelítés nem képes választ adni a gyakorlat egyes kérdéseire: illetéktelennek nyilvánítja magát” (Heltai 2004: 407). A gyakorlat pedig sok esetben nem tud meglenni a nyelvhasználat értékelése nélkül. Gondoljunk a publikus nyelvhasználatra, a fordításra, a nyelvtanításra és az alkalmazott nyelvészet több területére (Heltai 2004: 110).

Vannak tehát a nyelvészetnek olyan területei, amelyekben az értékelés nemcsak lehetséges, hanem szükséges is. Ha tehát tudományos feladat, arról kell beszélni, mit, hogyan, milyen szempontok, milyen kritériumrendszerek alapján értékeljük (Heltainé Nagy 2004). Az értékelés természetesen nem lehet morális értékelés, nem lehet a nyelvhasználó megbélyegzése, minősítése. A helyes-helytelen nyelvi formák önmagukban sem jók, sem rosszak, értéküket a szituációhoz, a beszédhelyezethez, a kommunikációs térhez, a hagyományhoz, a megértés sikerességéhez mérheti a nyelvész. Úgy érvényesít értékszempontokat, hogy azokat nyíltan bevallja. Megnevezi, hogy milyen nyelvértelmezési rendszerben mozog, de elméleti hátterét, módszerét nem tartja az egyetlen, az egyedül lehetséges és helyes értelmezési közegeknek.

3. A normativitás, a nyelvi normák, a sztenderd

Értékelési szempontnak magától kínálkozik a fentiekből adódóan a normativitás elvének és hagyományának vállalása és alkalmazása.

Máris egy másik, vitatott kérdéskörnél vagyunk, a norma, a normák értelmezésénél. Tudjuk, tapasztaljuk, hogy a normativitás iránti igény a magyar társadalomban mélyen gyökerezik. Hogy a beszélők még a laza, élőnyelvi kommunikációs formákban is normatudasak. Ugyanakkor, ismét Heltai Pál gondolatát idézem: „úgy tűnik számomra, hogy a leíró nyelvészeti szemléletmód túlhangsúlyozása nyomán a mai nyelvészet viszonyulása a norma kérdéséhez ambivalenssé vált, míg a gyakorlat – többek között a fordítás értékelése – továbbra is igényli a normatív megközelítést és az értékelést” (Heltai 2004: 411).

3.1. A nyelvi norma, pontosabban a nyelvi normák kérdéskörének kiterjedt szakirodalmából csak néhány összefoglalóra utalok: Tolcsvai Nagy Gábor: *A nyelvi norma* (1998), (2003); Kemény Gábor szerk. (1992): *Normatudat, nyelvi norma*; Kiss Jenő: *Társadalom és nyelvhasználat* (1995), hogy föllevenítsem a számomra is követendő normaértelmezéseket. A nyelvi norma – a fenti meghatározások – alapján olyan szokásos nyelvhasználat, amely a normatív erő révén orientáló mintaként működve előírja, illetve szankcionálja a kívánatos, illetve nem kívánatos

nyelvhasználatot. A normák sűrített kommunikációs tapasztalatok (Kiss 1995: 91), amelyek tulajdonítási (attribúciós) műveletekben alakulnak ki: a közösség tagja mások viselkedését valamilyen csoportba sorolja, mintákat, sémákat felhasználva. A nyelvi normák két szinten érvényesülnek: az egyes beszélőközösségekben és a nyelvközösségekben; ez utóbbiban sok norma él, de a nyelvhasználók ezeknek a normáknak csak egy-egy részét ismerik.

A normák között értékrend érvényesül. Az értékrend sorában található különféle szempontok alapján értékesnek vagy kevésbé értékesnek tartott, kisebb vagy nagyobb presztízsű változatok; kiemelték, és olyanok is, amelyeknek alacsonyabb a nyelvközösség előtt az értékük. A magyar nyelvközösségekben ez elmúlt évszázadokban az irodalmi nyelv, a sztenderd számított a legértékesebb nyelvváltozatnak. A nyelvjárások értéke időbeli elsőbbségükből adódóan hagyományosan ugyancsak kiemelkedő.

3.2. Itt kapcsolódnak be tehát a korábban említett érték szempontok. Milyen értéket képvisel az anyanyelv és annak változatai, normái egy nyelvközösség életében; azaz milyen nyelvértelmezések érvényesülnek a közösség kultúrájában, tudományában?

Az értelmezések alanya és tárgya, részben eredménye is az a nyelvváltozat, amelynek nálunk *standard*, *sztenderd*, más terminológiai rendszerben *irodalmi nyelv* a neve. Ez a nyelvváltozat történeti, kulturális stb. okokból adódóan kitüntetett helyű és szerepű a magyar nyelvi kultúrában. A fenti nyelvértelmezésből számomra az is következik, hogy elfogadom és értéknek tekintem a nyelvi sztenderd meglétét és a nyelvi normák közötti kitüntetett szerepét, ma is érvényes mintaadó voltát. Privilegizált helyzetét számomra sem nyelvi szempontok indokolják, hiszen e tekintetben a nyelvváltozatok egyenrangúak, hanem a társadalmi gyakorlatban elfoglalt különleges helye – közösségi, művelődési, oktatási stb. szempontokból. A sztenderd nyelvváltozatot tehát mint közösségi szokásrendszert feltétlenül értékes hagyománynak tekintem, megőrzését vállaltan fontosnak tartom.

3.3. Utalok arra, hogy a *standard/sztenderd* mai értelmezésében is legalább kétféle nyelvfelfogást, nyelvértelmezést találunk. Mert egyfelől ez a *standard* nyelvváltozat az *irodalmi nyelv*: Pais Dezső, Benkő Loránd, mások értelemezése nyomán az egyes önálló nyelveknek az összes többi használati változatán felülemelkedett, egységes, normatív és eszményi belső nyelvi típus, amely kialakulása óta egy nép, egy nemzet nyelvhasználatában a legfontosabb szerepet tölti be. Másfelől, a szociolingvisztikában: „A sztenderd nyelvváltozat mindig a legnagyobb presztízsű változat egy nyelvközösségekben – az, amelyet a politikai, gazdasági és kulturális javakat birtokló elit társadalmi réteg használ, amelyen a nyomtatott irodalmat közlik, s amelyet az iskolában tanítanak” (Kontra 1992: 109).

A kétféle meghatározás mögött kétféle nyelvfelfogás húzódik meg. Mindkettő hivatkozik értékekre, de ezeket az értékeket más-más nézőpontból látja. Egyik a nyelvből, annak történeti változataiból és a nyelvi rétegek viszonyából; a másik a nyelvet beszélők társadalmi helyzetéből eredezteti, és a mindenkor elitre terjeszti ki. Amíg az egyik mögött egy hosszú folyamat eredményeként a nyelvi rendszer egységesülése következik be, addig a másikban a sztenderd privilegizált volta szociokulturális tényezők eredményeként jön létre.

4. A normaváltozások értékelése a nyelvi tanácsadásban

A következőkben a fenti elméleti kérdésekre támaszkodva néhány újabb lexikai-szemantikai normaváltozást kiemelve azt kívánom bemutatni, miként alkalmazható az itt körvonalazott értékszempon-tú háttér a nyelvi tanácsadói gyakorlatban. Pontosabban azt, hogy én miként tudom alkalmazni az itteni elveket a nyelvi tanácsadásban akkor, amikor konkrét nyelvhasználatot, közelebbről normaváltozást érintő vagy azt jelző kérdésekkel kapcsolatban kell tanácsot adnom.

4.1. Még egyszer hangsúlyozom, hogy megközelítem a nyelvi normák közül most a sztenderd nyelvváltozatot, mint a szokásos nyelvhasználat alapját és konvenciórendszerét emeli ki, ehhez viszonyítva mutatja be azokat a nyelvi adatokat, problémákat, kérdéseket és válaszokat, amelyek a nyelvi tanácsadó munkában az utóbbi időben megjelentek. Közülük is most elsősorban a lexikai-szemantikai szinten érvényesülő változásokat, „normasértéseket” mint neologizmusokat emelem ki. Megítélésükkor nemcsak azt veszem figyelembe, hogy az újabb változatok mennyire felelnek meg a hagyományoknak, a *standard* (ma szokásosan inkább *sztenderd*) normáinak, hanem további, például szociokulturális összetevőkre is figyelek. Megemlítem, hogy lehetséges természetesen más nyelvváltozatoknak is a középpontba helyezése, például a történetiség folytán elsődleges, ezért ugyancsak kitüntetett szerepű dialektusok szerepe felőli látásmód és értékelés szempontjai alapján. A jelen tanulmányban azonban efféle összefüggésekre nem térek ki.

4.2. A nyelvi normák és a normaváltozást mutató nyelvi változások tárgyalása nyelvi szintek szerint és szociokulturális összetevők alapján is szokásos. A nyelvi szintek szerinti felosztás alapján szokás beszélni fonetikai, fonológia normákról (kettőshangzók, diglosszia); morfológiai változatokról (például: *az igazgatóságnak – az igazgatóság felé*); szintaktikai, szemantikai; újabban szövegteni és pragmatikai normákról, értékösszetevőkről.

Míndeze vizsgálhatók külön-külön vagy szintetikus, komplex módon. *A kapusnak gólt kell rúgni; Az egyháznak pénzt kell gyűjteni* mondatokkal kapcsolatban például így fogalmazott egy kérdezőnk: *Hallhattuk a rádióban, de nem tudtuk meg, a kapus fog gólt lőni vagy neki fognak gólt lőni. Az egyház fog pénzt gyűjteni, vagy neki fognak pénzt gyűjteni? Mert nem úgy mondta a bemondó, hogy „rúgnia”, illetve „gyűjtenie”. Kérem, írják meg, mi szabályozza ezt a kérdést?* Megírtuk, megvilágítottuk, hogy a teljes nyelvhasználati háttér, vagyis a grammatika, a szemantika, a szintaxis, a pragmatika – külön-külön és együtt is.

A továbbiakban ezt a hagyományos, szokásos csoportosítást követve foglalkozom főként a mai lexikai-szemantikai normaváltozást érintő jelenségekkel, kitekintve az egyes problémák mögötti szociokulturális összetevőkre is.

4.3. Az értékszempon-t érvényesítésekor kiindulópontként különbséget kell tenni a már meglévő, egyes rendszerbeli nyelvi elemek és formák megítélése, valamint a beszélők által újonnan létrehozott nyelvi produktumok megítélése közt. Az első típusról, a már meglévő nyelvi elemek és formák megítéléséről jelzem, hogy ilyen jellegű kérdéssel is gyakran találkozunk a mindennapi nyelvi tanácsadás során. Többségük a grammatikai szabályok körébe tartozik, de itt is vannak olyan

morfológiai-szemantikai vonatkozású változatokra irányuló kérdések, amelyek a lexikai-szemantikai normát is érintik.

4.3.1. Ilyen visszatérő kérdés például a jövő idő kifejezésének lehetősége a magyarban. Sokan még mindig helytelenítik és idegenszerűnek tartják a *fog* segédigével kifejezett jövő időt, mondván, hogy a magyar nyelv hagyományosan a jelen idejű igealakokat használja jövő idő kifejezésére is. Újra és újra elmondjuk, megírjuk, hogy természetesen a jövő időnek legáltalánosabb kifejezője a magyarban az uráli alapnyelvtől kezdve a jelen idejű igealak, sokszor határozóval vagy igekötővel kiegészülve: *megyek, majd elmegyek; elmennék, ha majd elmegyek* stb.; de már nagyon korán, a nyelvtörténeti ómagyarkor elejére kialakult néhány összetett igealak, köztük a *fog*-os jövő idő. Tudjuk, hogy az összetett jövő idős szerkezet már legkorábbi írott nyelvemlékeinkben is szerepel, nagyobb mértékben azonban csak a 18. századtól terjedt el. Előbb a latin, majd a német hatás segítette elő, erősítette. A német *werden* + főnévi igenév szerkezettel való párhuzama miatt tartották idegenszerűségnek, germanizmusnak. Így tanulhatta az a nyelvhasználó is, aki a kérdést feltette, aki valószínűleg csak az egyik nyelvi formát tanulta meg, fogadta el. A másikat elutasítja, és használatát hibának nevezi. Természetesen a *fog* segédigéből és a ragozandó ige főnévi igenevéből álló, összetett jövő idős igealak hasznos és szükséges. Különösen olyankor van rá szükség, ha feltétlen, nyomatékos a közlés: *le fogok vizsgázni, meg fogjuk nézni* a filmet; illetve, ha valószínűséget fejez ki: „Még jöni kell, még *jöni fog* egy jobb kor”.

4.3.2. Vagy ilyen a más jellegű, de szintén „örökzöld” kérdés a *csuklik* típusú igék felszólító módjával kapcsolatban. Van mintegy hetven olyan *-lik, -zik* végű igénk (*bicsaklik, feslik; habzik, vérzik*), amelyek szabályos felszólító alakjaiban zavaró mássalhangzó-torlódás alakul ki: *bicsakljon, fesljen; habzzon, vérezzon* stb. E kiejtési nehézkesség miatt az efféle igék kérdéses alakjaiban a teljesebb töváltozat használata szokásos: *bicsakoljon, feseljen, habozzon, vérezzon* stb. Olykor, főként a hosszabb alak szokatlansága miatt körülírásokat vagy képzésmódosításokat is alkalmazunk: *ne porzzon* helyett *ne verjen port*; *kifejljen* helyett *kifejlődjön* stb. Rokon értelmű igékkel is helyettesítjük a nehézkesnek tartott alakokat: *fényljen* vagy *fényeljen* helyett: *ragyogjon*; *Ne csukolj már annyit!* helyett: *Csinálj már valamit, hogy elmúljon a csuklásod!*

Itt a nyelvi problémát az okozza, hogy nehézkes a szokásos, normatív *csukljon, csukljék* alakok használata. A beszélők kiejtésbeli, nyelvesztétikai indokokra hivatkozva kérnek segítséget, megoldást nyelvi problémájukra.

5. Lexikai-szemantikai normaváltozásokkal létrejött neologizmusok

A nyelvhasználók gyakran eltérnek az adott beszélőközösségben adott kontextusban addig érvényes, megszokott norma szerinti nyelvi formáktól.

5.1. Az eltérés, a „normaszegés” lehet szándékos, ismerten a szépirodalomban, a reklámban, de a mindennapi nyelvhasználatban is. Ilyenkor a normaszegés, amely lehet például tudatos stíluskeverés, bizonyos nyelvi elemek vagy nyelvi rétegek

szokatlan arányú használata stb. a legkülönfélébb implikált jelentések kifejezésére szolgál.

5.2. A norma nem szándékos, nem tudatos figyelmen kívül hagyása, túllépése a tulajdonképpeni „normasértés”. A továbbiakban a sztenderdtől való nem szándékos eltéréssel, normaszegéssel foglakozom. Heltai Pál *A fordítás és a nyelvi norma* című tanulmányában öt pontban foglalja össze a nem szándékolt normasértés okait: 1. az elvárt nyelvváltozat helyett más nyelvváltozat normáinak használata (pl. saját dialektusát akarja érvényesíteni, vagy nem ismeri az adott nyelvváltozat normáit); 2. a tényleges nyelvhasználatnak (performancia) és a nyelvi rendszer és a normák ismeretének (kompetencia) eltérése; 3. az egyén kompetenciájának szintaktikai, stilisztikai, szövegalkotási, lexikai, szociokulturális, pragmatika bizonytalanságai vagy hiányosságai; 4. a nyelvi rendszer változása: ingadozó, versenyző formák; 5. más nyelv interferáló hatása (Heltai 2004: 419–22). A *normaszegés, normasértés* terminusokat itt a nyelvi normával foglalkozó szakirodalomban szokásos értelemben használom: pusztán a normától való eltérést értem rajta, és nem a nyelvhasználói magatartást minősítem vele.

5.2.1. A normaszegés okának egyik tipikus esete az, amikor a beszélő azért nem akarja a szokásos normatív formát használni, mert nem tartja jónak saját maga vagy szűkebb közössége számára. Ilyen, a sztenderden belüli normaváltás ragadható meg például a korábban kizárólagos használatú normatív *fogyatékos* szóhoz képest az újabb keletű *fogyatékkal élő* kifejezésben. A *fogyatékkal élő, a fogyatékkal együtt élő* rövidülése, a *fogyatékosnál* korrektebb; de más szinonimáihoz képest (*rokkant, csökkent vagy megváltozott munkaképességű*) is átfogóbb jelentésű, és közelebb áll a *differently / diversely able* ’másként képes’ jelentéstartalomhoz is. Ugyanakkor az *él valamivel* eddigi használata: *kenyérrel, szalonnával él* ’vmit szokott fogyasztani’; *szóval, alkalommal él* ’felhasználja, igénybe veszi’; vagy a hivatalos nyelvhasználatban: *fellebbezéssel, beadvánnyal él*. Ebbe a sorba nem illik bele, így némileg „normasértő” a *fogyatékkal élő*, mégis terjed, mert láthatóan szükség van rá, tehát normatágító. Jelentéstani szempontból neologizmus születik. A nyelvhasználók jelentős csoportja nem akarja a meglévő szót használni, mert nem felel meg a szándékának. Értékítéletet nem tartalmazó, nem rosszalló árnyalatú megnevezést keres, egyúttal olyat, amellyel átfogó jelentéstartományt tud megjeleníteni.

5.2.2. Új összetételek esetében ugyancsak felmerül a normához való viszonyítás mint fontos kritérium. Új nyelvi forma a magyarban a *hírközlemény*, avagy a nyelvi rendszer és a normák pontos ismeretének hiányából jött létre? Mert hiszen hagyományosan nem szokásos a *hírközlemény* használata, sem normatív (köz)nyelvi szóként, sem műfajjelölő terminusként. Az egynyelvű magyar – értelmező, helyesírási, történeti stb. – szótárak nem tartalmazzák. Létezik *hír, közlemény, hírközlés, hírközlő, hírközlő műfaj* stb., de a *hírközlemény* összetétel, legalábbis hagyományosan nem használatos. Természetesen ez vagy *hír*, vagy *közlemény*, a további megkülönböztetés jelzőkkel vagy más szerkezetes kifejezésekkel szokásos: *hivatalos közlemény, kiadott hír* stb. Az újabb sajtónyelvi vagy médianyelvi használatban mégis egyre gyakoribb. Internetes fórumokon, online szótárakban rendszeresen szerepel, megtalálható természetesen kétnyelvű szótárakban is, például a magyar–angol nagy-

szótárban. Nyilvánvalóan az angol *news bulletin* szó szerinti fordításaként terjed nálunk is. Szakszóként való használatát bizonyára meg is lehet indokolni az adott szakterületeken, de a köznyelvben (ma még) nincs jelentésmegkülönböztető szerepe: közleményként kiadott, közlemény értékű hirt értünk rajta.

Létezik-e *főtámogató* szavunk? Ahogy létezik például *főorvos/alorvos* szópár, (még) nincs *főtámogató/altámogató* megfelelés. Több-e a *főtámogató*, mint a *fő támogató* jelzős szerkezet? Végbement-e olyan fokú jelentésváltozás, amely alapján kijelenthetjük, hogy a *főtámogató* önállósult? Ezt sem a szótárak, sem az átfutott online adatbázisok alapján nem erősíthetjük meg. Mindennek tudatában 'legfontosabb, legnagyobb támogató' jelentésben továbbra is írjuk külön a *fő támogató* szerkezetet – válaszoltuk a feltett kérdésre.

5.2.3. A következő szemantikai neologizmus, amely egy korábban is használatos szó megújult jelentésben, azt is példázza, hogy a normativitásnak mint érték-szempontra az érvényesítése a nyelvtudományban nem tartalmazhat morális mozzanatokot. A szó nem „hibás”, a helyes, helytelen nyelvi formák pedig nem önmagukban jót vagy rosszat jelentenek, hanem értéküket a szituációhoz, a hagyományhoz, a megértés sikerességéhez képest állapíthatjuk meg.

A *garniszálló*, *garniszálloda* szó jelentésváltozásának története több szempontból is tanulságos. Ezen akkor gondolkoztam el, amikor közigazgatási, jogszabályi háttérhez kellett véleményt mondani a szó „helyességéről”. A mai nyelvhasználonak, már ha egyáltalán ismeri, az értelmező kéziszótár és az irodalmi hagyomány alapján is a 'találkahelyül szolgáló, kétes hírű kis szálloda' jelentés jut eszébe. Élt a magyarban a szó ennél jóval tágabb körű használata is. A *magyar nyelv értelmező szótára* még a hatvanas években is utalt erre szélesebb jelentéskörre, *szoc. e.*, azaz *szocializmus előtti* minősítéssel: 'rendszerint mellékutcában, eldugott helyen levő kisebb, kétes hírű szálló, rövid időre, találka céljára is kivehető szobákkal; zugszálló'. Történeti szótárainkból pedig méginkább nyilvánvaló, hogy a *garniszálló* 'olcsó, kisebb szálló, rövid időre is kivehető szobákkal' jelentésben használatos volt a múlt század elején nálunk is. A TESZ. az első adatot 1918-ból hozza: 'szálló, rövid időre is kivehető szobákkal'. A szó a franciából származó német *Hotel garni* fordítása alapján került a magyarba, és a francia *garnir* 'főlszerel, ellát' ige jelentését örzi, miként a *garnitúra*, *garnizon* szavak is.

Az igaz, hogy a 20. században a *garniszálló* jelentése erősen pejoratív irányú lett, viszont épp a mai nyelvhasználatban megjelent vagy visszatért – részben talán a külföldi szálláshelytípusok hatására is – a fenti, tágabb jelentésköre. Szálláshelykatalógusokban, internetes portálokon találkozni vele, egyre szélesebb körben válik ismertté. Nyelvi-nyelvhasználati szempontokból tehát nem helyteleníthető a *garniszálló*, *garniszálloda* elnevezés, sőt „az is megengedhető, hogy jogszabály ilyen jelentésű kifejezést tartalmazzon”.

Itt a nyelvhasználó szóismerete volt bizonytalan, illetőleg hiányos, ezért tartotta normasértőnek az adott szót. Azért is akart érvényesíteni más normát, mert amit ismert a szó jelentéséből, az számára nem volt jó, nem volt pozitív. Ilyen esetben az is látszik, hogy az erkölcsi norma is irányítja a nyelvi normát.

5.2.4. Lényegében normasértés következik be olyankor is, amikor a nyelvhasználó valamilyen érdekből, például valamilyen információ elhallgatásából szándé-

kosan mossa el vagy össze a korábban megszokott szemantikai határokat. Amikor például a *reklámár*, *reklámáron* kifejezéseknek „a magyar nyelv szabályai szerinti jelentését” kérdezték, valójában arra voltak kíváncsiak, hogy a *reklámáron* magában foglalja-e a *valódi különleges ajánlat* fogalmát és annak tartalmát, avagy sem. Mennyiben jelent olcsóbb árat, kedvezményes, különleges ajánlatot a vásárlóknak az a szituáció, amikor valamit *reklámáron* kínálnak. Vagy csak tartalom nélküli, semmitmondó üzleti fogásról van szó ilyenkor?

Az új szó használata, pontosabban valamely megszokott jelentéskör kibővülése természetesen maximálisan megfelel a nyelvi rendszer egészének és a szóalkotás szabályainak. A normát, legalábbis a kérdező számára valamely egyéb ok miatt sérti: ez esetben azért, mert az általa ismert, elvárt, megszokott, eddig számára is egyértelmű szaknyelvi nyelvváltozat helyett módosult jelentésárnyalattal használják. A *reklámár* kifejezést értelmező szótáraink is kereskedelmi szakszóként tartják számon: 'áru népszerűsítésére alacsonyan megállapított ár' jelentést megadva. A kereskedelmi használatból a szó az utóbbi években kilépett a mindennapokba, és a mai közhasználatban is megőrzött valamennyit az eredeti jelentéséből. Legalábbis a vevő számára a *reklámár* továbbra is 'kedvezményes ár, a szokásosnál olcsóbb ár', illetve 'jó áron való vásárlási lehetőség'-et jelent. Annak eldöntése, hogy a *reklámáras* hirdetési mód kereskedelmi és jogi szempontból különleges ajánlatnak minősül-e, és mindaz, amit *reklámáron* kínálnak az valóban *kedvezményes, olcsó*-e, már korántsem csupán nyelvészeti kérdés.

6. Befejezés

6.1. A bemutatott újabb nyelvi jelenségek, valódi és a jelentésbeli neologizmusok olyan folyamatban lévő nyelvi változások tulajdonképpen, amelyek értékelhetők a normativitás szemszögéből is, vagyis a használatukra vonatkozó konvencionális nyelvi normák betartása, avagy be nem tartása felől. A változások innen nézve az adott esetben normasértések, mert esetükben az elvárt norma helyett más nyelvváltozat használata következik be. Amikor ezek az új jelentéselemek megszilárdulnak, megszokottá válnak, netán kodifikálódnak, új szó, állandósult új jelentés lesz a változásból. A *fogyatékkal élő*, a *garniszálló*, a *reklámár* esetében ez már elmondható, a *főtámogató*, a *hírközlemény* még alkalmi szemantikai és lexikológiai változásnak mondható.

6.2. Abból indultam ki, hogy a norma nem szándékolt figyelmen kívül hagyása, a tulajdonképpeni normasértés több ok miatt következhet be. A bemutatott változások két okot erősítenek meg. Az egyik: az elvárt nyelvváltozat helyett más nyelvváltozat normáinak használata; mert a beszélő valamilyen okból tudatosan változtatni akar a megszokott normán: *fogyatékkal élő*, *reklámár*. A másik az egyén, a nyelvhasználó bizonytalanságaiból eredő ok, mégpedig a nyelvhasználók lexikai vagy szociokulturális kompetenciájának hiányosságaival kapcsolatban: *garniszálló*, *hírközlemény*.

6.3. A norma sajátossága, hogy akkor is érvényes, ha nem tartják be (Bartsch 1987: 166; idézi Heltai 2004: 419). A normatív erő akkor is működik, amikor a ver-

senyző formák eredményeként új norma keletkezik. A nyelvi tanácsadó szolgálatba érkező kérdések és vélekedések önmagukban is alátámasztják mindkét tételt.

A bemutatott szemantikai neologizmusokat ezúttal egyetlen értékszempont alapján minősítettem, illetve jeleztem a velük kapcsolatos nyelvhasználói attitűdöt: hol tartanak a konvencionalizálódás és a standardizáció folyamatában; mennyire felelnek meg a normaként elfogadott standard/sztenderd nyelvváltozat hagyományozódott szokásrendszerének és kodifikált normájának; mennyire felelnek meg az értékes, megőrzendő hagyománynak.

Ugyanezeket a nyelvi változásokat természetesen további szempontok, másféle nyelvértelmezések alapján is meg lehet vizsgálni, és az itt megállapítottaktól akár gyökeresen eltérő eredményekre jutni. Az általam normasértésnek nevezett jelenségek lehetnek rendszerszerű, szabályszerű vagy analógiás változások; lehetnek csoportnyelvi változatok, nyelvi változók, versengő nyelvi formák; lehetnek a nyelvi kreativitás, a változó mindennapi élet bizonyítékai stb. A kutató különválasztja a vizsgálati szempontokat, a nyelvi tanácsadó meg, amennyire lehet, egybentartja őket; a nyelvi rendszer, a norma, a nyelvhasználat összefüggéseit.

SZAKIRODALOM

- Balázs János 1987. *Hermész nyomában. A magyar nyelvölceselet alapkérdései*. Magvető Könyvkiadó, Budapest.
- Bartsch, Renate 1987. *Sprachnormen: Theorie und Praxis*. Max Niemeyer, Tübingen.
- Békés Vera 1997: *A hiányzó paradigma*. Latin Betűk, Debrecen.
- Heltai Pál 2004. A fordítás és nyelvi normák. I. *Magyar Nyelvőr* 128: 407–37.
- Heltai Pál 2005. A fordítás és a nyelvi normák. II. *Magyar Nyelvőr* 129: 30–58; III. *Magyar Nyelvőr* 129: 165–73.
- Heltainé Nagy Erzsébet 2004. Hagyomány, nyelv és nyelvművelés. In: Büky László (szerk.): *Nyelvleírás és nyelvművelés, nyelvhasználat, stilisztika*. A mai magyar nyelv leírásának újabb módszerei VI. Szegedi Tudományegyetem Általános Nyelvészeti Tanszék, Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged, 41–52.
- Heltainé Nagy Erzsébet 2007a. A nyelvművelés fogalma és terenumai. In: Domonkosi Ágnes–Lansztyák István–Posgay Ildikó (szerk.): *Műhelytanulmányok a nyelvművelésről*. Gramma Nyelvi Iroda–Tinta Könyvkiadó, Dunaszerdahely–Budapest, 13–27.
- Heltainé Nagy Erzsébet 2007b. Értékelés és normativitás a mai nyelvművelésben. In: Heltai Pál (szerk.): *Nyelvi modernizáció*. MANYE XVI. MANYE–Szent István Egyetem, Pécs–Gödöllő, 254–9.
- Kemény Gábor (szerk.) 1992. *Normatudat – nyelvi norma*. MTA Nyelvtudományi Intézete, Budapest.
- Kenesei István 2002. Hányféle igazság van? *Magyar Nyelv* 98: 39–48.
- Kenesei István 2004. A nyelvmélettől a nyelvművelésig. In: Kiefer Ferenc et al. (szerk.): *25 év anyanyelvünk szolgálatában*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 7–25.
- Kiss Jenő 1995. *Társadalom és nyelvhasználat*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Kontra Miklós 1992. A sztenderd amerikai és néger angol különbségéről. In: Kemény Gábor (szerk.): *Normatudat – nyelvi norma*. MTA Nyelvtudományi Intézete, Budapest, 109–15.
- Kontra Miklós 2001. „Három a magyar igazság.” *Magyar Nyelv* 97: 53–64.
- Ladányi Mária 2004. Rendszer – norma – nyelvhasználat: Igekötös neologizmusok „helyi értéke” In: Büky László (szerk.): *Nyelvleírás és nyelvművelés, nyelvhasználat, stilisztika*. A mai magyar

nyelv leírásának újabb módszerei VI. Szegedi Tudományegyetem Általános Nyelvészeti Tanszék, Magyar Nyelvészeti Tanszék. Szeged, 96–116.

Nyíri Kristóf 1994. *A hagyomány filozófiája*. T. Twins, Budapest.

Szilágyi N. Sándor 1996. *Hogyan teremtsünk világot?* Erdélyi Tankönyvtanács, Kolozsvár.

Tolcsvai Nagy Gábor 1998. *A nyelvi norma*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Tolcsvai Nagy Gábor 2003. A nyelvi norma. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *A magyar nyelv kézikönyve*. Osiris Kiadó, Budapest, 987–95.

Tolcsvai Nagy Gábor 2004. *Nyelv, érték, közösség*. Gondolat Kiadó, Budapest.

Heltainé Nagy Erzsébet

SUMMARY

Heltainé Nagy, Erzsébet

Normativity as a value criterion in language care and linguistic counselling

This paper deals with various theoretical and practical issues from a language educator's and researcher's point of view centred on normativity as a value criterion. The philosophical background is provided by functional and cognitive approaches to language that interpret language use as a body of knowledge and practice handed down from generation to generation in a linguistic community. Relying on such approaches, the author discusses the phenomena of normativity and norm changes, as well as standard language norms as a basis of, and a system of conventions for, usual linguistic behaviour still functioning as a pattern of guiding principles. It is against the backdrop of that system of norms that she presents current changes and neologisms at a lexical-semantic level as they occur in the practice of linguistic counselling.

Combining theory and practice, she also tries to find out how much her conception of language is appropriate to resolve current issues of language use; and how well that theoretical framework can be exploited in her daily work as a linguistic counsellor.

A Nyugat jelentősége a modern magyar szépirodalmi stílus kiteljesedésében

1. Nem irodalomtörténész, hanem a zenetudós Szabolcsi Bence volt az, aki a legpontosabban jellemezte azt a helyzetet, amelyben az előző századforduló a magyar szellemi életet találta: „A [huszadik] század elején a magyarság szellemi életének egy nagy, világos perce következett, mikor tiszta szemmel tudott önmagával számot vetni, számba vette képességeit, ráeszmélt a döbbenetes hiányokra, s feszült figyelemmel kezdett hallgatózni a mélyebben háborgó évszázados erőkre; az esedékessé vált polgári forradalom, az ország szociális átalakulása egyre sürgetőbb igény formájában jelentkezett” (A magyar zenetörténet kézikönyve, idézi Rónay L. 1973: 251).

Ennek a helyzetnek a szülőtte a Nyugat, a legnagyobb hatású magyar irodalmi folyóirat. A Nyugat jelentőségét száz év elteltével nem szükséges külön méltatni. Hadd idézzek mégis három állásfoglalást, két régebbit és egy egészen frisset. A Nyugat „nekünk magyaroknak [...] a reformkor után a legnagyobb erkölcsi és szellemi megújulásunk” (Ottlik 1980: 215). „A Nyugat több volt, mint folyóirat; egész mozgalom, úgyszólván egész korszak volt, a magyar irodalmi kultúra gyönyörű megújulása” (Komlós 1978: 9). „A Nyugat az érték mindenkori megfelelője, amelyet nem lehet egyetlen irányzat számára sem kisajátítani. A Nyugat végképp eszmévé finomult, örök időkre szóló példázattá. Az érték mértékegységévé” (Kabdébó 2008).

A Nyugat jelentősége rendkívül nagy stílustörténeti szempontból is. Szabó Zoltán a Nyugat „stílusújítását” a magyar szépirói stílus történetét négy szakaszra tagoló három nagy fordulat egyikeként tartja számon: 1. Kazinczyék stílusreformja; 2. Petőfi és Arany népies stílusforradalma; 3. a Nyugat stílusújítása (Szabó 1998).

Ennek a periodizációnak a helyességét aligha lehet kétségbe vonni, legfeljebb az a kérdés vetődik fel, hogy még mindig a Nyugat „stílusforradalma” által meghatározott korszakban élünk, illetőleg írunk-e (erre majd a tanulmány végén térek vissza).

Azon viszont érdemes elgondolkoznunk, hogy valójában mikor is kezdődött a Nyugat „stílusújításának” kora, hol húzódik a korszakhatár a „nyugatos” stílus és a Nyugat előtti korszak stílusa között. 1908. január 1-je csupán irodalom- és sajtótörténeti határkő, nem pedig stílustörténeti. A stílustörténeti határvonal valamivel korábban húzandó meg, de mennyivel korábban? Ady, a korszak kezdetének minden tekintetben meghatározó alakja két évvel azelőtt „tört be Dévénynél” „új időknék új dalaival” (Új versek, 1906), maga a kötetet bevezető vers, a *Góg és Magóg fia vagyok én* pedig már az előző év karácsonyán napvilágot látott a Budapesti

Naplóban. Sőt a kötetzáró vers, az *Új vizeken járok* ennél is háromnegyed évvel korábban, 1905. március 25-én jelent meg ugyanebben a lapban. Ebben az évben, 1905-ben alapítja meg Osvát Ernő a Figyelőt, amely csak tizenegy számot ért meg, de jelentősége igen nagy, mert elsőként gyűjtötte táborba az új irodalom legjobb-jait, és a szerkesztő *Motívumok* című bevezető cikke már lényegében azt a helyzet-elemzést és programot fogalmazta meg, amelynek jegyében három évvel később a Nyugat megindult: „Sehol több tehetség el nem pusztul, mint Magyarországon. [...] a mi irodalmunkban oly sokan vannak, akik csak voltak. Száz kezdetet látunk és száz közül egy egész pályát. [...] Törekvések, melyek megbecsülik egymást, egyéniségek, kik békében élnek, és nem kívánják, hogy mindenki az ő módjukon legyen boldog, vagy inkább boldogtalan: ezek a jövő emberei és törekvései” (Osvát 1905/1995: 90–2). A folytonosságot az is jelzi, hogy a Nyugat első tizenöt számának borítóján a folyóirat címe alatt ez olvasható: „A »Figyelő« új folyama”. Ezt csak akkor hagyták el, amikor 1908. augusztus 16-ával a folyóirat nyomdát (és ezzel formátumot és betűtípust) váltott: a Márkus Nyomdától, ahol az egykori Figyelő is készült, a Jókai Nyomdához került.

Ennek megfelelően tekinthetjük az új stíluskorszak kezdőpontjának 1905-öt, amely bővelkedett politikai fordulatokban is (a Szabadelvű Párt választási veresége, az első orosz forradalom), és amelyet a magyar irodalomtörténeti kézikönyv is korszakhatárnak minősít (az 5. kötet az 1905 és 1919 közötti időszakot tárgyalja). De pillanthatunk még távolabbra, egészen 1890-ig, amikor A Hét megindultával az a városi polgári réteg jutott állandó irodalmi fórumhoz, amely később a Nyugatnak is olvasói és támogatói bázisa lett. A Kiss József költő szerkesztette folyóirat első tíz évfolyamában Németh G. Béla szerint nincs „sem igazán új és jó novella, sem igazán új és jó líra. Ellenben van csodálatosan új és hatékony irodalmi publicisztika, [...] amelynek Ignotus a fő-fő inventora és pápája” (Németh G. B. 1969: 85). Ignotus kritikusi és publicisztikai tevékenysége révén ez a folyóirat és ez a korszak közvetlenül kapcsolódik a Nyugat korszakához, és stílusában is annak előzményének tekinthető. Sőt van olyan kutató (például a fiatalon elhunyt nagy tehetségű irodalomtörténész, Diószegi András), aki a korszakhatárt még előbbre, egészen az 1880-as évekre helyezi, amikor Bródy pályakezdő novelláskötete és Justh Zsigmond első regényei megjelentek (l. Diószegi 1967, 1969). Végül Németh László *A Nyugat elődei* című esszéjében Justhon és Ambruson kívül Vajdát, Tolnait, Péterfyt és Zilahy Károlyt is a nyugatosok elődei közé sorolja, amivel a periódus határa a kiegyezés körüli évekre, sőt még korábbra tolódik ki: „A Nyugat korát a Vajda és Ambrus közé eső írói lánc nélkül nem lehet megérteni” (Németh L. 1932/1975: 670).

A periodizáció tisztázatlanságának hátterében annak a két felfogásnak a küzdelme húzódik meg, amelyek lényegében ellentétesen ítélik meg az Aranyék és a Nyugat közötti negyedszázad irodalom- és stílustörténeti jelentőségét.

Az egyik értékelés szerint – amelyet főként a Nyugat első nemzedékének nagyjai képviseltek – ez az időszak a pangás kora volt, szellemi senkiföldje, valószínű irodalmi Szahara, amelybe a csodák váratlanságával robbant be az új irodalom folyóirata, a Nyugat. A legtöbbet idézett ilyen értelmű nyilatkozat Móricznak abban a beszédében található, amelyet az Osvát negyedszázados írói jubileuma

alkalmából rendezett ünnepségen tartott: „1900-ban, mikor Budapestre jöttem, az itteni irodalmi életet a Prém József neve karakterizálta, mellette költők voltak Lamperth Géza s Jakab Ödön... Irodalmi nivó az Új Idők, szerkesztette Herczeg Ferenc... Jókai, Mikszáth s Gárdonyi, mint az utolsó bölények a kiirtásra ítélt rengetegben, valami egészen magános jelenségek voltak. Szürkéék és tehetségtelenek iskolakönyvpoézisa a színen, önképzőköri verselmények, március 15-i ódák, soha egyetlen új hang, Petőfi Társaság ülést tart minden hónap első vasárnapján, Kisfaludy Társaság minden hónap második szerdáján, ingyen, de üres teremben... S kint, az élet rétvén lebunkóztak véres tetemei, Reviczky hullája, Vajda János erdei ágakra kifeszített bőre, Tolnai Lajos börtönből alig menthetett rossz hírű cégére... s pláne a bélyegesek, az újságok által felfalt talentumok külön szektája; Ignóus izzása; a Bródy Sándor új utakon csapázó, hallatlan erőfeszítése, valami új Szépért, jóért s igazért, aminek jönnie kellett; a nagyszerűen elvetélt s befulladt Kóbor Tamás; a pusztában elpendülő rímek Makai Emilje, a nekünk idegen mámorban felvillanó kedves Hel-tai Jenő... felszikkázó fényfoltok egy rothadó világ színén, amely még nem érett meg arra, hogy megteremje s kidajkálja az újat. [...] vágjátok ki a Nyugat tizenöt esztendejét a magyar irodalomból, s mehettek vissza megfulladni a Szaharában” (Móricz 1923: 724–5). Eszerint tizenöt évvel azelőtt, a Nyugat indulásakor a hazai irodalom helyzete pusztaságra, sivatagra emlékeztetett. Móricznak ebbe az értékelésébe nyilván belejátszott az ünnepelt Osvát Ernő, egykori felfedezője iránti pozitív elfogultsága, a folyóirat érdemeinek az előzmények rovására való kidomborítása. De nem sokban különbözik ettől az a helyzetkép sem, amelyet Babits rajzolt 1935-ben, *A mai Vörösmarty* című esszéjében arról a szellemi környezetről, amely gimnazistaként a magyar vidéken körülvette: „A Váradi Antalok és Ábrányi Emilek kora volt ez, másfelől pedig a Szabolcskáké és Pószaké. Nekünk, szigorú fiataloknak, nagyon sommás ítéletünk volt erről az egész korunkbeli költésze-tről. Nem volt ez a mi szemünkben más, mint üres szónoklat vagy útszéli érzélgés. Egyik oldalon a frázis, másikon a nóta! De a közönség általában el is szokott már attól, hogy a versben mást keressen, mint frázist vagy nótát. A versolvasás mindjobban kiment a divatból. Verset legfeljebb szavalni vagy dalolni lehetett. S az átlagízlés nem tett különbséget: Petőfi is csak nóta volt, és Vörösmarty is csak szavalmány” (Babits 1935/1993: 97). A Nyugat nagy írói tehát úgy tudták, hogy „egy néma kor után lett hangos az irodalom ligete” (Czine 1969: 79). A századforduló irodalmi teljesítményének és ízlésének ez az elmarasztalása érezhetően nyomot hagyott a szakirodalmi értékeléseken is. Komlós Aladár a hatkötetes irodalomtörténet Komjáthy-fejezetében azt írja a századelő magyar irodalmi életéről, hogy abban „Szabolcska Mihály jámbor egyszerűsége, Ábrányi Emil szépen csengő közhelyei, Makai Emil és Farkas Imre zsúr-poézise és – igényesebb körökben – Reviczky dús érzelmessége és Kiss József artisztikus lírája voltak az ünnepelt értékek” (Komlós 1965b: 646). Érdekes, hogy Reviczky és Kiss József itt nem Nyugat-előzményként, hanem épp ellenkezőleg: kontrasztiként jelenik meg.

A másik felfogás szerint a Nyugat nagy korszakához vezető fejlődés már jóval korábban elkezdődött. Németh László ezzel a mondattal zárja a Nyugat elődeiről szóló tanulmányát: „A Nyugat úgy viszonylik elődeihez, mint a cinquecento a quattrocen-tóhoz, nem forradalom, hanem a forradalom gyümölcse” (Németh L. 1932/

1975: 670). A századvég irodalma és a Nyugat közötti folytonosság mozzanatát Diószegi András emelte ki a leghatározottabban. A Nyugat irodalma – és vele párhuzamosan az építészet, képző- és iparművészet, zene századeleji forradalma – „nem váratlanul, a semmiből ugrik elő, [...] gyökerei a 80-as évek [é. az 1880-as évek] elejéig nyúlnak vissza” (Diószegi 1969: 86). (Ebben az idézetben különösen az „elejéig” vitatható, hiszen még a Nyugat-elődnek csak tág értelemben tekinthető Justh Zsigmondnak is csak 1887 és 1889 között jelent meg az első három regénye.) Hasonlóan vélekedett a századvég és a Nyugat viszonyáról Bori Imre, a nagy hatású délvidéki irodalomtörténész, aki egy konferencián ezt mondta: „a Nyugat [...] nem a kezdés, hanem a folytatása egy már megkezdett törekvésnek” (Bori 1980: 32). Ez az irodalmi folyamat a 19. század utolsó két évtizedében kezdődött a „dekadencia”, illetőleg „a romantika agóniája” (naturalizmus, szimbolizmus, szecesszió) jegyében. Vagyis Bori szerint is 1880 táján veszi kezdetét az a folyamat, amely szerves fejlődéssel vezet a Nyugat irodalmi újításáig.

Gyakorlatilag ehhez a felfogáshoz csatlakozott a századvég irodalmi stílusának egyik legjobb ismerője, Szabó Zoltán, aki magyar stílustörténetének első változatában a szecessziót még a Nyugat előtti korszakhoz sorolta (Szabó 1970: 232–6), később viszont a Nyugat-korszak bevezető szakaszaként tárgyalta (Szabó 1982: 251–65; Szabó 1998: 172–83). Ezzel a Nyugat „stílusújításának” időbeli határát legalább másfél évtizeddel előbbre hozta.

Mindezek után teljes joggal vetődik fel a kérdés, beszélhetünk-e egyáltalán a Nyugat stílusáról, „nyugatos” stílusról? Lehet-e többé-kevésbé egységes stílusa egy harminchárom és fél éven keresztül megjelenő, a könyvtárak polcain száznál is több (az MTA könyvtárában például 136) vaskos kötetben sorakozó folyóiratnak?

Olyan értelemben, persze, nem volt stílusa a Nyugatnak, mint egy irodalmi műnek (szövegstílus) vagy akár egy szerzőnek (egyéni szépirói stílus). De ha kimondjuk, hogy például ez a vers vagy cikk jellegzetesen *nyugatos stílusban* van írva, ez jelent valamit, nem értelmetlen kijelentés, mert intuitíve (vagy ha így jobban tetszik: tapasztalati alapon) birtokában vagyunk egy olyan képességnek, amellyel ezt a stílust mint sajátos kifejezőmódot más stílusoktól, mondjuk az avantgarde vagy a posztmodern jellegű stílusoktól meg tudjuk különböztetni.

Próbaképpen beírtam a www.google.hu internetes keresőbe a *Nyugat stílusa* kifejezést, de csupán két találatom volt, és ezek sem a folyóiratra vonatkoztak. A *Nyugat-stílus* összetételnek három adatára bukkantam rá, ami azt tanúsítja, hogy a fogalom létezik, de nagyon ritkán használják. Az időben legkorábbi adat a folyóirat megjelenésének első évéből való. Benedek Marcell 1908. július 21-én ezt írja Lukács Györgynek: „Kezd kialakulni egy *Nyugat-stílus*, melynek bizonyos fordulatai már »közkinccsek«... Ha lelkesedtek, majd mind egyformán írtok...” (<http://nyitottegyetem.phil-inst.hu/Tarsfil/ktar/Bendl/Lukacs6.htm>). Tehát alig fél évvel a Nyugat létrejötte után egy művelt, érzékeny olvasó már felfigyel egy olyan írásmódnak a meglétére, amely a folyóirat bizonyos műfajú szövegeiben (feltehetően: esszéiben és kritikáiban) markánsan ismétlődik. A másik két példa a közelmúltból való: „éppen a hiány miatt megnőni látszik az irodalom, a művészet igénye. Igen, a versé is. Sőt talán éppen az nő meg, méghozzá a *Nyugat-stílus* után, és az én korosztályom után, meggondolkoztató újsággal” (Lengyel Balázs:

<http://www.es.hu/old/9949/publi/htm>); „[Lakatos István] Indulása pillanatában megírja egyik levelében Szabó Lőrincnek hadüzenetét a *Nyugat-stílus* egészét illetően” (Kabdebó Lóránt: <http://www.es.hu/old/0030/kritika.htm>). Mind a két utóbbi adat azt szemlélteti, hogy az irodalmi publicisztika szóhasználatában előfordul ’a Nyugat folyóirat stílusára emlékeztető stílus’, illetőleg ’magának a Nyugat folyóiratnak a stílusá’ értelemben a *Nyugat-stílus* szóösszetétel. Ugyanilyen jelentésben három adatot találtam a *nyugatos stílus* jelzős szerkezetre, ezek azonban végeredményben egyetlen szövegből, Láng Gusztáv irodalomtörténész Szemlértanulmányából származnak: „Kötött forma és szabadvers egyben kétféle tematikát is jelent Szemlértanulmányában. A *nyugatos stílus* a borongós, befelé forduló, a szubjektumra összpontosító költemények hangneme, az expresszionista harsányság a kollektivitás keresését s a társadalmi elégedetlenséget szólaltatja meg” (Láng Gusztáv: <http://lato.adatbank.transindex.ro/print.php?cid=56%22>); „[Szemlértanulmányában] a *nyugatos stílus* a szubjektum világára figyelő, borongós hangulatú versekkel társul, míg az expresszionista dinamikájú szabadversek többnyire a közösségi, társadalmi elégedetlenséget szólaltatják meg” (Vallasek Júlia: <http://epa.oszk.hu/00000/00007/00007/pdf/00007.pdf>). Ez a szöveg a következő címen is megtalálható az interneten: http://www.federatio.org/mi_per/Mikes_International_0203.pdf. Az idézetek arról tanúskodnak, hogy létezik a magyar szépirodalomban (például Szemlértanulmányában) olyan stílus, amely a Nyugat stílusára emlékeztet.

2. A továbbiakban azt szándékozom bemutatni, mik a legfőbb jellemzői ennek a „nyugatos” stílusnak. Ezt azzal a – deduktív – módszerrel fogom végezni, hogy sorra veszem a századvég és a századelő legfontosabb stílusirányzatait, „stílusfejlődési tendenciáit” (I. Szabó 1998: 22–4) abból a szempontból, hogy mennyire és hogyan érvényesülnek a folyóirat stílusában, és ennek megfelelően mennyire alkalmasak annak jellemzésére.

A naturalizmus és a (jelző nélküli) realizmus problémáját nem érintem, mivel ezek elsősorban nem stílusirányzatok, hanem irodalom-, művelődés- és (jobb híján) folyamodom ehhez a neologizmushoz) szemlélettörténeti kategóriák. Szabó Zoltán magyar stílustörténetének (Szabó 1998) fejezet- és alfejezetcímeiben nem is fordulnak elő. Ebben őt követem.

2.1. A Nyugat költőinek stílusát (elsősorban Adyét) legkorábban a **szimbolizmus** stílusirányzatával hozták összefüggésbe. Horváth János *Ady s a legújabb magyar lyra* című könyvének a költői kifejezésről szóló fejezetében (Horváth 1910: 33–51) a metafora és a szimbólum közötti különbséget a *Lelkek a pányván* című Ady-vers példáján szemlélteti, és két ízben a *szimbolizmus* megjelölést is használja (31, 49). Ady és a Nyugat szimbolizmusának fogalma azóta általánosan elterjedt a magyar irodalomtörténetben, sőt az iskolai gyakorlatban is gyökeret vert. Ennek ellenére a szimbolizmusnak mint korstílusnak a feltételezése még a folyóirat első nagy korszakára nézve is vitathatónak mondható. A továbbiakban csak néhány problematikus mozzanatot érintek.

2.1.1. Az induló Nyugat lírikusaira köztudomás szerint erősen ható Baudelaire és Verlaine, továbbá Rimbaud és Mallarmé a francia irodalomtörténetben és irodalomoktatásban nem minősülnek szimbolistának. Például Lagarde és Michard nagy elterjedtségű antológiájában Baudelaire külön fejezetet kap (Lagarde–Michard

[szerk.] 1969: 429–54), Verlaine, Rimbaud és Mallarmé együtt alkotnak egy fejezetet (uo. 503–38), s egyikükkel kapcsolatban sem jelenik meg a *szimbolista* minősítés. Az antológia szerkesztői alighanem úgy vélekedtek, hogy a legnagyobbak kívül és felül állnak az irodalmi iskolákon, irányzatokon, ennél fogva nem határozhatók meg egyetlen jelzővel. A szimbolizmus nem hiányzik ugyan a kötetből, de csupán egy nyolcoldalas alfejezet jut neki Mallarmé után (539–46), s ebben a „szimbolista iskolát” Jules Laforgue, Samain és Moréas képviseli egy-egy verssel.

2.1.2. Ady költészetére a közhiedelemmel ellentétben nem gyakorolt érdemi hatást a 19. századi francia líra: ezt hiányos franciatudása nem is tette volna lehetővé (jó műfordítások pedig ekkor még nem voltak). Az *Új versek* kötetnek *A daloló Páris* ciklusába beiktatott Baudelaire- és Verlaine-fordítások inkább átdolgozásnak, mint mai értelemben vett műfordításnak tekintendők. Mallarmét, mint Bölönitől tudjuk (Bölöni 1934: 96), Ady nem méltányolta különösebben, s talán nem is ismerte elég jól. Mallarmé érdemi recepciója csak jóval a Nyugat kora után, az 1960-as években bontakozott ki, amikor Weöres Sándor elkészítette verseinek és prózaverseinek kongeniális fordítását (Magyar Helikon, Budapest, 1964), és a *Tűzkút* kötet (Magvető, Budapest, 1964) *Átváltozások* szonettciklusával mindjárt példát is adott a mallarméi kifejezésmód magyar nyelvbeli megvalósíthatóságára. Aki Adyra filológiai bizonyíthatóan hatott, az inkább Jean Moréas volt, a szimbolisták mozgalmának szervezése körül tevékenykedő másodvonalbeli költő. Komlós Aladár a francia szimbolizmus és a magyar líra kapcsolatáról szóló könyvében (1965a: 44) tartalmi összefüggést mutat ki Moréasnak *Az ősz és a szatírok* (*L'automne et les satyres*) című költeménye és a *Párisban járt az Ősz* között. Ady valóban ismerhette Moréas versét egy akkor közkézen forgó antológiából, de a két művet legfeljebb az ősz és a sárguló falevelek említése kapcsolja össze. Adynál éppen az a lényeg, hogy az ősz kísértete egy forró nyári napon („Kánikulában, halk lombok alatt...”) sejlik fel egy pillanatra, míg Moréasnál a kopasz fák alatt, az őszi erdőben táncra perdülő szatírok görbe lábai alatt röpködnek a holt falevelek. Talán ennyiből is megítélhető, hogy a motívumbeli hasonlóság ellenére a két költeménynek alapjában véve semmi köze sincs egymáshoz, és az is, hogy Ady verse mennyivel jobb. A „hivatalos” szimbolisták közül Albert Samain is hatott némiképp a magyar lírára, mégpedig Tóth Árpádra, de neki is inkább csak a pályakezdő, úgynevezett dekadens műveire.

2.1.3. Ady már évekkel a Nyugat indulása előtt publikált olyan verseket, amelyeket hagyományosan a szimbolizmus példáiként tartanak számon: *Harc a Nagyúrral* (Figyelő, 1905. máj. 15.), *Özvegylegények tánca* (Szerda, 1906. okt. 3.), *Jó Csönd-herceg előtt* (Budapesti Napló, 1906. okt. 14.), *Az ősz Kaján* (uo., 1907. febr. 24.). Pedig már Horváth János (1910: 36) rámutatott, hogy Ady némelyik „szimbolista” verse közelebb áll az allegóriához, mint a szimbólumhoz (pl. *A vár fehér asszonya*, bár nincs meg benne a tartalmi és a képi sík pontról pontra való megfelelése, mint a klasszikus allegóriában). Király István első Ady-monográfiája az ilyen típusú jelképeket nem is szimbólumnak, hanem látomásos allegóriának nevezi (Király 1970: I, 341–3). Az efféle mitikus alakok köré szerveződő vers típusa éppen a Nyugat indulása körüli időben kezd háttérbe szorulni Ady lírájában. Az 1908-ban, a Nyugat első évfolyamában megjelent 47 Ady-vers közül csupán ez az öt

minősíthető bizonyos mértékig szimbólumnak: *A mi násznagyunk* (= a halál), *Fekete pillangók fogatján* (Halálvirág = Léda), *A Muszáj-Herkules* (= saját maga), *A nagy Cethalhoz* (= Isten), *Seregély és galamb* (kettős önarckép: züllöttség és tisztaság). De ezek is inkább allegóriák, mint szimbólumok, az allegóriának a fenti, lazább értelmében.

2.1.4. Komlós Aladár a Gondolat Kiadó „izmusok”-sorozatának általa szerkesztett szimbolizmus kötetébe Adytól két, Juhász Gyulától, Kosztolányitól és Balázs Bélától egy-egy verset vett fel (Komlós [szerk.] 1965: 272–6). Ugyanebben az évben megjelent, már említett könyvében a szimbolizmus magyarországi képviselőiként a következőket sorolja fel és tárgyalja többé-kevésbé részletesen: Ady, Kosztolányi, Juhász Gyula, Balázs Béla, Oláh Gábor, Lesznai Anna, Nagy Zoltán, Tóth Árpád, Szép Ernő, Kemény Simon (Komlós 1965a: 30–84). Eszerint tehát az összes nagy nyugatos költő szimbolista (is) volt, kivéve Babitsot. Pedig Babitsnak is vannak olyan versei, amelyek a szimbolizmus körébe (vagy oda is) sorolhatók: *A halál automobilon*, *Az örök folyosó* (Levelek...), *Szimbólumok 1–5.*, *Csipkerózsa*, *Két nővér* (Herceg, ...), *Őszi harangozó* (Recitativ), *A gyémántszórá asszony* (Sziget és tenger), *Psychoanalysis Christiana* (Az Istenek halnak, ...). S ha a szimbolizmus meglétének nem nélkülözhetetlen feltétele a szimbólumnak mint kifejezőeszköznek az alkalmazása (erről l. később), akkor még több, sőt igen sok a szimbolista stílushoz köthető Babits-mű, többek között a zeneiségével (alliterációival) szinte tüntető *Egy szomorú vers* (Nyugat, 1911. febr. 16.). A PIM egykori Nyugat-ankétján a költő későbbi monográfusa, Rába György is állást foglalt Babits szimbolizmus mellett. Babitsnak öszerinte számos verse kifejtett vagy kifejtetlen szimbólum, mint a *Szöllőhegy télen*, a *Régi szálloda*, a *Városvég*, a *Fekete ország*, *Az örök folyosó*, a *Kútban*, a *Darutörpeharc* (ez mind fiatalkori vers), de később is vannak ilyenek, például a *Mint különös hírmondó*, amelyben a trópus (helyesebben: a hasonlat) „szimbólummá terebélyesedve önállósul” (Rába 1973: 38). Ha mindezek ellenére Babits kiszorul a szimbolizmus kategóriájából, akkor a baj nem övele, hanem a szimbolista stílus meghatározásával van.

2.1.5. A szimbólumnak mint költői eszköznek a használata nem korlátozódik a századforduló korára: jóval korábban és jóval a Nyugat korszaka után is találkozhatunk szimbólumokkal a magyar lírában. Maga Komlós hivatkozott a fenti konferencián Arany Jánosnak *A pusztai fűz* című versére és Tompa allegóriáira, amelyek „közel vannak a szimbólumhoz” (Komlós 1973: 43). Szimbólumra épül Vajdának *Az üstökös* és Reviczkynek *Pálma a Hortobágyon* című ismert költeménye is. Jóval később a pályakezdő Weöres Sándor jelentkezik nagyívű szimbólumokkal (*A holdkörös biciklista*, *Fekete malom*). Sőt még a 20. század második felében is találhatunk példát erre a költői kifejezőmódra (Nagy László: *Zöld Angyal*).

2.1.6. Szabó Zoltán magyar stílustörténete úgy tudja, hogy a szimbolista stílusnak a szimbólum a fő kifejezőeszköze, s emellett „jelentős még” a zeneiség (Szabó 1998: 193). Az irányzat 19. századi megalapítói és későbbi művelői ezt éppen fordítva gondolták. Komlós idézi Rémy de Gourmont-tól a következőket: „a szimbolizmus nem az öreg »allegorizmus«, mint a szó etimológiai értelméből következtetni lehetne, hanem jelenti »az egyéniség elvét az irodalomban, a művészet szabadságát, a betanított formulák elhagyását, a törekvést arra, ami új, különös és

bizarr«” (Komlós 1965a: 11). Mallarmé a sejtetésben véli felismerni a szimbolista stílus fő sajátosságát: „Egy tárgyat megnevezni annyi, mint háromnegyed részét megsemmisíteni a költemény okozta élvezetnek, amely a lassan kitalálás öröméből áll: szuggerálni, ez a törekvésünk.” Másutt: „Szuggerálni, ez a mi álmunk. A titokzatosság tökéletes használata teremti a szimbólumot” (idézve uo. 18–9). Ennek a sejtetésnek, szuggesztiónak a vers hangzása válik a legfőbb eszközévé. Paul Valéry magától Mallarmétól tanulta meg, hogy a szimbolizmus lényege a költeménynek zeneiséggel való telítése (Komlós 1973: 43). Röviden: a vers ne közöljön (szavakkal), hanem sugalljon (zenéjével). Egyébként már a szimbólumot ritkán használó Verlaine-nek is ez volt az ars poeticája: „De la musique avant toutes choses”, azaz: „Zenét minékünk, csak zenét!” (Kosztolányi fordításában).

2.1.7. Ha azonban a szimbolizmus lényege nem a szimbólumok alkalmazásában van (Komlós 1973: 43), akkor mi a kritériuma annak, hogy egy művet, szerzót, irányzatot szimbolistának nevezhessünk? A zeneiség mozzanatának kiemelése inkább ront, mint javít a helyzeten, minthogy a zeneiség egy másik közel egykorú stílustörekvésnek, az impresszionizmusnak is egyik sajátossága a szakirodalom szerint. Ha ezt tennénk meg fő kritériumnak, a két irányzatot alig lehetne elhatárolni egymástól.

2.1.8. A lírával ellentétben a prózában – most a magyar prózáról beszélek – nem is igen volt szimbolizmus. Baránszky-Jób László terjedelmes antológiájának, amely a magyar széppróza történetét mutatja be szemelvényekben (Baránszky-Jób 1937) nincs is szimbolizmus fejezete. Szimbolista dráma viszont létezett ebben a korszakban, például Balázs Béla: *A kékszakállú herceg vára*, ez azonban nem a Nyugatban jelent meg, így témánk szempontjából figyelmen kívül kell hagyni.

Mindezek alapján egyet kell értenünk Baróti Dezső véleményével, aki a már többször is említett Nyugat-vitán úgy foglalt állást, hogy „a szimbolizmus a Nyugat első nemzedékének lírájában [...] csak az egyik és nem is domináns összetevő gyanánt van jelen” (Baróti 1973: 122). Kevésbé tapintatos megfogalmazásban ez úgy hangzik, hogy a Nyugat stílusa nem jellemezhető kielégítően a szimbolizmus stílustörténeti fogalmával.

2.2. A másik stílusfejlődési tendencia, amely a Nyugat stílusát – különösen a folyóirat első, háború előtti korszakában – befolyásolta, az **impresszionizmus** volt. Az impresszionizmust mint stílusirányzatot nem könnyű meghatározni és a vele részben párhuzamos irányzatoktól, a szimbolizmustól és a szecessziótól elhatárolni, mivel az impresszionista stílus fogalma művészettörténeti analógiák alapján, bizonyos képzőművészeti sajátosságoknak a nyelvi stílusra való adaptálásával keletkezett (ebben a később tárgyalandó szecesszióra emlékeztet). Az impresszionizmus a maga korában sem lépett fel olyan karakteres, aránylag jól körvonalazható irányzatként, mint a naturalizmus, a szimbolizmus vagy akár a szecesszió. A festészetben és az irodalmon kívül a zenében nyilvánultak meg impresszionista törekvések (Debussy és Ravel), impresszionista építészet és színház viszont tudtommal nem volt. Talán nem egészen véletlen, hogy az „izmusok” már említett könyvsorozatának nincs impresszionizmus kötete.

Az impresszionista stílusnak a hozzá időben is, jellegben is közel álló irányzatoktól, például a szecessziótól való megkülönböztetése olykor leküzdhetetlen ne-

hézségekbe ütközik. Az 1960-as évek második felétől a magyar nyelvű szakirodalomban – Diószegi András kezdeményezésének hatására – a *szeccszíós stílus* megjelölés kezdi háttérbe szorítani a hagyományosabb *impresszionista stílus* elnevezést. Tanulságos, egyben korjelző adalék erre, hogy Szabó Zoltánnak a *Tanulmányok a magyar impresszionista stílusról* című, általa szerkesztett kötetben publikált *Impresszionizmus és szeccszíó a századforduló prózájában* című terjedelmes tanulmánya (Szabó 1976) címe ellenére lényegében mindvégig a szeccszíóról szól, annak stilisztikai jellemzését végzi el. Egy másik példa: az 1989-ben megjelentetett, kutatási céljaként a magyar impresszionista stílus vizsgálatát megjelölő tanulmánykötet (Fábián–Szathmári [szerk.] 1989: 9, 11) címében nem tartalmazza az *impresszionizmus* elnevezést, hanem „a századforduló stílustörekvései” formulához folyamodik. A kötet 26 tanulmánya közül csak hétnek a címében fordul elő az *impresszionizmus* vagy az *impresszionista* kifejezés.

2.2.1. Ezek után tekintsük át vázlatosan, kiket sorol a szakirodalom a magyar impresszionista stílus képviselői közé.

Baránszky-Jób László antológiájának az impresszionizmust bemutató fejezete (Baránszky-Jób 1937: 269–96) többek között Bródy Sándor, Kosztolányi, Szomory, Ignotus, Kaffka, Tömörkény, Krúdy, Babits és Prohászka Ottokár prózájából közöl szemelvényeket. Ebben a névsorban figyelemre méltó az inkább realista vagy naturalista prózaíróként számon tartott Tömörkény, valamint a keresztényszocialista hitszónok Prohászka szerepeltetése. Tömörkény „táji impresszionizmusáról” az antológia szerkesztője több mint harminc évvel ezután alapos tanulmányt tett közzé (Baránszky-Jób 1969), amellyel utólag is igazolja Tömörkény ide sorolását. Ami pedig Prohászkaét illeti, órá még visszatérünk az impresszionista és a szeccszíós stílus viszonya kapcsán.

Még a második világháború éveiben jelent meg – és ennek következtében maradt visszhangtalanul – Pelyvás-Ferenczik Istvánnak Krúdy impresszionizmusáról (Pelyvás-Ferenczik 1942), illetőleg Lovas Rózsának a magyar impresszionista költészet stílusformáiról szóló munkája (Lovas 1944). A háború után évtizedekre lehetetlenné vált a rendszeres stílustörténeti kutatás. A stílusirányzatok, köztük az impresszionizmus vizsgálata csupán a hatvanas évektől lendült fel. Herczeg Gyula 1975-ben adta ki a magyar prózastílus fejlődését bemutató trilógiájának első kötetét, amelyben főleg Kaffka, Babits, Szomory és Krúdy műveiből vett példák elemzése útján jellemzi az impresszionizmust (Herczeg 1975: 66–114). A fejezetnek több mint a fele Krúdyról szól (88–114). Babits *Kártyavár* című regénye kapcsán azt jegyzi meg a szerző, hogy a magyar impresszionizmus e regény első felének a Nyugatban való megjelenése idején, 1915–16-ban „állott delelőjén” (70).

A Szabó Zoltán szerkesztette bukaresti tanulmánykötetben (Szabó szerk. 1976) külön tanulmány foglalkozik Kaffka, Kosztolányi és Áprily Lajos impresszionizmusával (ő mint „utó-impresszionista” kapott helyet a kötetben). P. Dombi Erzsébet a színek, színnevek használatát vizsgálja a századforduló prózájában Justh Zsigmond és Malonyai Dezső regényei, valamint Justh, Pekár, Malonyai, Ambrus, Czóbel Minka, Szini Gyula és Elek Artúr novellái alapján (P. Dombi 1976). Ezek az impresszionisták többségükben még nem a Nyugat írói, bár tevékenységük – Justh kivételével – átnyúlik a Nyugat korszakába. Tágabban értelmezi a századforduló

fogalmát Szabó Zoltán, akinek már említett tanulmánya (Szabó 1976) két szakaszt különböztet meg: egy korábbi (az 1890-es éveket) és egy későbbi (1900-tól 1912-ig). Az elsőben Ambrus, Bródy, Iványi, Justh, Malonyai és Pekár szolgáltatják a vizsgálat anyagát, a másodikban már nyugatos írók (Ady, Babits, Kaffka, Kosztolányi) impresszionizmusát – vagy inkább szecesszióját – jellemzi példák tükrében.

A *Tanulmányok a századforduló stílustörekvéseiről* című kötet (Fábián–Szathmári [szerk.] 1989) tanulmányai 14 író impresszionizmusát, illetve azzal összefüggésbe hozható stilisztikai törekvéseit tárgyalják. Ezek az írók többségükben nyugatosok (Ignotus, Juhász Gyula, Elek Artúr, Osvát Ernő, Tóth Árpád) vagy a Nyugatban több-kevesebb rendszerességgel publikáló szerzők (Révész Béla, Csáth Géza, Lengyel Géza, Krúdy, Áprily Lajos, Szabó Lőrinc). Stílustörténeti előzményként itt is Justh Zsigmond szerepel. Érdekessége a kötetnek, hogy két olyan író is elemzés tárgyává tesz, akit sem a Nyugattal, sem az impresszionizmussal nem szoktak kapcsolatba hozni: Herczeg Ferencet és Molnár Ferencet.

A fenti szakirodalom alapján a magyar impresszionista stílus főbb alakjai mind nyugatosok vagy legalábbis a folyóirathoz egy időben közel állók: Ady, Babits, Krúdy, Kosztolányi, Kaffka, Szomory, Áprily, Szabó Lőrinc. Ennek megfelelően az impresszionizmus (a szimbolizmussal összefonódva) a Nyugat stílusának meghatározóan fontos összetevője volt, elsősorban a háború előtti korszakban, de nyomaiban azután is.

2.2.2. Az irodalmi impresszionizmus fő ismérvei az érzetkultusz és az összképzetegység (Szabó 1998: 185–9). Az előbbi az érzeteket megnevező szók, különösen a színnevek kedvelésében, a szinesztézia gyakori alkalmazásában és a jelzőhalmozásban nyilvánul meg. (Emiatt nevezik az impresszionizmust „jelzőstílusnak”). Az összképzet egységére, a szintézisalkotásra való törekvés vonja maga után a nominális mondat szerkesztést és a szemlélet egységét kifejező szinesztéziát.

Róka Jolán tanulmánya (Róka 1989) az impresszionista stílus sajátosságait a Nyugat főszerkesztőjének, Ignotusnak a prózájából vett példákon szemlélteti: képszerűség (különösen festészeti analógiák mozgósításával), halmozás (főként jelzőké), a mondat szerkesztés felsoroló, halmozó jellege, a mellérendelés túlsúlya (Ignotus mondatainak szerkesztettségi mutatója, azaz a mondat egység/mondat egység hányados feltűnően nagy: 3,68; mondat hosszúsága átlagosan 27,7 szóalak, ami szintén igen magas, csak Krúdynál találhatunk ehhez hasonló értékeket).

Herczeg Gyula vizsgálatai kimutatták, hogy az impresszionista prózastílusban a névszók (főnevek, melléknevek) jutnak uralkodó szerephez. Ennek oka a szerző szerint „a kor idegesebb ritmusa” (Herczeg 1975: 67). Ennek nyomán az egyensúly megbomlik: a névszók (mindenelőtt az elvont főnevek) száma megnő, a kapcsolóelemek (határozóragok, névutók) eltűnnek vagy háttérbe szorulnak. Az impresszionizmus másik feltűnő formai jegye a halmozás (pl. az *Őszi versenyek* című Krúdy-mű egyik részletében 9 + 5 halmozott főmondatot számlál meg). Krúdy az impresszionista festők módjára láttatni akart, „apró, de jellemző külső részekkel tette megfoghatóvá a belső gondolatot. [...] az író apró részletek mozaikkockáiból állítja össze a valóságot, amelyet mindenelőtt vizuálisan ragad meg” (uo. 87). Krúdynak ez az eljárása a pointillista festészetére emlékeztet. Így alakulnak ki a lazán mellérendelt, elsősorban nem logikai, hanem asszociatív felépítésű mondatok.

Az impresszionista szórend a mondat megnyújtása, a lényegi mozzanatok hatás kereső késleltetése, a lassítás irányában hat. A mondat bipoláris jellegűvé válik: elején halmozott, illetve szerkezetes határozók állnak, míg az alany, csattanószerűen, a mondat végére kerül (a kettő között általában szemantikai kapcsolat van). Az impresszionista szórend és a halmozás összefüggnek egymással: a mondat elején gyakoriak a halmozott határozók, de a mondat végi alanyoknak is lehetnek halmozott jelzői. Az állítmány háttérbe szorul, szemantikailag színtelennek kell lennie, mert a mondatnak nem lehet egy harmadik csúcspontja is (Herczeg 1975: 104–8).

Az impresszionizmusnak lényeges stílus eszköze a helyettesítés, pontosabban a referenciális egyedítő (pars pro toto típusú) szinekdoché. Az elbeszélő az élő személy (az alany) nevét valamely élettelen tárggyal (a szereplő ruhadarabjával vagy testrészével) helyettesíti. „A film pars pro toto elve érvényesül itt” – jegyzi meg Radnóti Kaffka Margit stílusáról szólva (idézi Herczeg 1975: 112).

Az összképzetegységből kiemelt részlet az egésznek képviselőjévé, már-már szimbólumává válik: „Az államtitkár úr előszobájában ül Fehér Nyakkendő mindenféle más nyakkendő között” (Szép Ernőtől idézi Herczeg 1975: 110). Az impresszionista ábrázolás így módon erősen összefonódik a szimbolizmussal. Szini Gyulának ezt a még a Figyelőben közölt gondolatát Komlós „kitűnő megjegyzés”-ként idézi (Komlós 1965a: 9).

2.2.3. A Nyugat és az impresszionizmus viszonyát Baróti Dezső a hetvenes évekbeli Nyugat-vitán azzal jellemezte, hogy a folyóirat első nemzedékéhez tartozó írók stílusában „kétségtelenül vannak impresszionista beütések, de nem ez a domináns, ez is csak egyik összetevő, és talán maga az impresszionizmus elnevezés sem különösen alkalmas arra, hogy egy általánosabb irodalmi mozgalmat vagy stílusirányt jelöljünk meg vele” (Baróti 1973: 122). Valójában inkább a képzőművészeti posztimpresszionizmussal rokon ez a stílusirányzat: határozottabb kontúrú képek, hangsúlyozottabb kompozíció, valamely szintézisre való törekvés a lényegi vonásai (uo.).

2.3. A harmadik stílusirányzat, amelynek keretébe a századelő stílusát beilleszteni próbálták: a **szecesszió**. A szecesszió stílusának az irodalomra való kiterjesztése és átfogó korstílusként való értelmezése olyan elgondolás, amelynek helyességéről annak idején, a hatvanas-hetvenes évek fordulóján elég heves vita folyt, és ez a vita azóta sem zárult le megnyugtatóan. A stílustörténeti kutatás szempontjából ennek a vitának abban rejlik a jelentősége, hogy mivel a szimbolizmus és az impresszionizmus nem bizonyult elég rugalmas kategóriának a Nyugat-korszak szépirodalmi stílusának átfogására, felvetődik az a lehetőség, hogy ezt a stílusorszakot a szecesszió jegyében és keretében próbáljuk jellemezni. Ennek a megközelítési módnak az alkalmazhatóságáról kívánok véleményt mondani az alábbiakban.

2.3.1. A *szecesszió*, *szecessziós (stílus)* kifejezéseket e stílus virágkorában, az 1900-as években jobbra képző- és iparművészeti, építészeti vonatkozásban használták, irodalmi jelenségekre szinte soha. Még Adynak ez a rengeteget idézett mondata: „Az én szecesszióm a haladás harca a vaskalap ellen” sem elsősorban irodalmi, stílusbeli dolgokra vonatkozik, hanem a fennálló társadalmi viszonyokkal való szembehelyezkedésre, az azokból való „kivonulásra”. Amikor Ignó – még A Hétben – a szecesszióról ír (Még egyszer a szecesszióról, 1899; szövegét l. Pók

[szerk.] 1972: 466–71), akkor ezt a szecessziós festők: Rippl-Rónai, Karlovszky, Fényes, Ferenczy és Márk Lajos védelmében teszi. Az *Olvasás közben* egyik gondolatfutama (Művészi dolgokról, 1906; l. uo. 475–7) a szecesszió stílusával foglalkozik ugyan, de ezen nem az irodalom, hanem az építő- és bútorművészet stílusát érti: „ami a mai szecesszióban frissesség és kitalálás, időfolytával stílussá fog megállapodni. Az új építő stílus onnan indul ki, hogy ma már vassal építenek, tehát nincs értelme azoknak a formáknak, melyek a kő, a fa s a téglá teherviselő módjából s képességéből fakadnak. [...] A bútorok úgy épülnek, akárcsak a híd: a fa teherviselő törvényei szerint” (i. h. 476). Irodalmi stílusról, az irodalom szecessziójáról egyik cikkében sem tesz említést. Az ifjú Kosztolányi is csak képzőművészeti vonatkozásban használja a *szecesszió* szót egy bécsi tárlatról írva (Kosztolányi 1905/1969; vö. Szabó 1984: 393). A fogalomnak ez a leszűkített értelmezése még évtizedekig fennmarad. Radnóti bölcsészdoktori értekezésében, amely Kaffka Margit művészi fejlődését tárgyalja 1934-ben, szóba sem kerül a szecesszió. Kaffka írásművészetét az (egyébként a naturalizmusból levezetett) impresszionizmus kategóriájával jellemzi. Az értekezés első fejezetében hétszer fordul elő az *impresszionizmus/impresszionista* szó, a *szecesszió* pedig egyszer sem (Radnóti 1934/1978: 577–83).

A szecesszió fogalmának értelmezésében és a szó használatában csak a harmincas évek végén, Halász Gábor fellépésének hatására következik be némi változás. Halász 1939-ben a Magyar Könyvszemlében számolt be Justh Zsigmond naplójának előkerüléséről, és még ugyanebben az évben a Nyugatban tette közzé *Vázlat a szecesszióról* című esszéjét (amely egyébként idéz is Justh párizsi naplójából). Két évvel később bevezetéssel és jegyzetekkel ellátva vaskos kötetben publikálta Justh naplóját, a párizsit és a hazait. A kiadványt többek között Bóka László, Féja Géza, Illés Endre, Kárpáti Aurél, Sötér István ismertette (Bóka és Illés Endre a Nyugatban, *Disputa* rovatcím alatt polemizálva egymással).

Halász Gábor szerint a szecesszió átfogó korszellemként uralkodott az 1890-es évektől az első világháború kitöréséig tartó időszakban. Hatása az élet minden területén érvényesült: a művészetekben, a filozófiában, sőt a gazdasági életben is. A szecesszióban nem szabad átmeneti kisiklást látnunk, hanem „zárt és teljes izlésirányt, amely a szellem minden területén érvényesíti uralmát”, például Bergson filozófiájában vagy a modern gazdaságban (Halász 1939/1958: 503).

Néhány évvel később – meglehetősen, Halász Gábor cikkeinek hatására – a Magyar Csillag hasábjain is feltűnik a szecesszió fogalmának az irodalmi stílusra való vonatkoztatása, mégpedig Örley István Kosztolányi-esszéjében (Örley 1943), amely elsősorban Kosztolányi novellisztikájáról nyújt átfogó értékelést. Figyelemre méltó, hogy a tanulmányban több ízben is előforduló *szecesszió(s)* szót Örley következetesen pejoratív értelemben használja: a *Bolondok* című novelláskötet *szecessziós kirakat* (425); a *szecessziós képzelet gőzei* (uo.); a *szecesszió biborló gőzei* (427); Kosztolányinak „Legjobb barátja a *szecesszió hóhérsja*, Karinthy volt” (426, utalásként arra, hogy Karinthy paródiái nevetségessé tették a nyugatos írók stílusának „szecessziós” túlzásait).

2.3.2. A háború után közel két évtizedre abbamaradt a szecesszióval való foglalkozás (a stílustörténeti kutatások „szellemtörténet-gyanúsak” voltak). Csak a hat-

vanás évek elejétől veszi fel Halász Gábor egykori gondolatmenetének fonalát Diószegi András, aki a századforduló korát mint „vég és kezdet” egységét mutatja be előbb a Gondolat Kiadó magyar irodalomtörténetében (Budapest, 1962), majd a hatkötetes magyar irodalomtörténet 4. kötetében (Budapest, 1965). Az ItK.-ban közölt cikke (Diószegi 1967) és a magyar századvég modern prózai törekvéseit bemutató, 1968-ban megvédett kandidátusi disszertációja egyaránt nagy szakmai érdeklődést keltett azzal, hogy a szecessziót az egész korszak (kb. az 1880-as évektől az első világháború végéig tartó időszak) vezető stílusirányataként, átfogó korstílusként tárgyalta: a századfordulón a szecesszió „valamennyi művészeti ágazat szempontjából tekintve a korszak vezető stílusirányzata lesz, amelynek nemzetközi eredetű hatásai az irodalomban is ugrásszerűen megerősödnek” (Diószegi 1969: 89). Diószegi szerint „nem csupán Ady, Kaffka, Krúdy, Csáth és Szomory prózája szecessziós, hanem Móricz Zsigmondé is” (uo. 1967: 155). Bródy és Móricz naturalizmusa, Kaffka és Krúdy impresszionizmusa, Ady és Balázs Béla szimbolizmusa nem elkülönülten, hanem a szecesszióon belül, azzal kölcsönhatásban érvényesülnek (uo.). A szecesszió mint egyetemes érvényű korstílus három alapelvre támaszkodik: 1. dekorativitás (díszítő hajlam), 2. stilizálás (a lényeg kiemelése, a jelenségeknek lényegükre való egyszerűsítése, például a stilizált indavonalakban, ami a szerző szerint az absztrakt irányzatokat előlegezi), 3. konstrukció (a házat és a bútort nem dekorálni, hanem konstruálni kell, de ezen az elvi alapon később a mondatot, sőt az egész műalkotást is; ez is az avantgarde, nevezetesen a konstruktivizmus felé mutat előre) (uo. 156).

Diószeginek ez a hipotézise a szakma részéről élénk ellenállásba ütközött. Elsőként egyik opponense, Czine Mihály hangoztatta fenntartásait (Czine 1969: 79–82). Majd megszólaltak a korszak nagy tanúi, Lukács György (1969: 378–9) és Komlós Aladár (1969: 75), akik bár eltérő hangnemben, de tartalmilag egybehangozóan elutasították a szecesszió fogalmának az irodalom- és stílustörténetre való kiterjesztését. Komlós ezt a véleményét a PIM Nyugat-konferenciáján is megismételte (Komlós 1973: 44), ebben az egyben egyetértve Rába Györggyel, aki az irodalmi szecesszió terminusának használatát önkényesnek, szakmailag igazolhatatlannak minősítette (Rába 1973: 33).

2.3.3. Az említett Nyugat-vitán Diószegi András nem szólalt fel (még lehet, részt sem vett rajta), de az ott elhangzott bírálatok a korszak légkörében tilalomként hatottak. A szecesszió körüli irodalomtörténeti vita ezzel elnapolódott, különösen azután, hogy Diószegi 1979-ben (ötvenévesen) meghalt. Közben azonban Szabó Zoltán kolozsvári nyelvészprofesszor és tanítványai egyre intenzívebben kezdtek foglalkozni a magyar századforduló irodalmi stílusaival, köztük a szecesszióval. Már jeleztem, hogy az impresszionista stílusról szóló kötet egyik tanulmányának szerzője (nem mellékesen a kötetet szerkesztő Szabó Zoltán) valójában a magyar szecesszió stílusának nyelvi jegyeit tárta fel (Szabó 1976). Ezután Ady stílusának, majd Kosztolányi prózájának szecessziós vonásairól tett közzé tanulmányt (Szabó 1977 és 1984). Az ELTE Stíluskutató csoportjának Fábíán és Szathmári szerkesztette tanulmánykötetében, amely „hivatalosan” a magyar impresszionista stílus jellemzését tűzte ki célul, az egyik legsikerültebb tanulmány, Bencze Lóránté már a szecesszió nyelvi stílusjegyeit vizsgálta Lengyel Gézának a Nyugat első számá-

ban megjelent képzőművészeti tárgyú cikke alapján (Bencze 1989). Szabó Zoltán tanítványai is megkezdték kutatási eredményeik publikálását: Sajter Laura a magyar szecessziós dráma stílusáról (Sajter 1999), Ajtay-Horváth Magda a századforduló magyar és angol irodalmának szecessziós stílusjegyeiről (Ajtay-Horváth 2001) adott ki könyvet. Szabó Zoltán szerkesztésében Budapesten is megjelent egy tanulmánygyűjtemény a magyar irodalmi szecesszió stílusáról (Szabó [szerk.] 2002). E kutatások a szecesszió előzményeként Justh, Czóbel Minka, Malonyai Dezső stílusáig nyúltak vissza, „utójátékként” pedig elmentek egészen az 1930-as évek végéig, Bánffy Miklós erdélyi regénytrilógiájáig. Hozzátehetjük azonban, hogy akár napjaink posztmodernje is tekinthető valamiféle neoszecessziónak. Az építészetben bizonyosan (Hundertwasser, Makovecz, Rajk László), de talán az irodalomban is (pl. Fábíán László).

A szecessziós stílus két fő sajátossága Szabó Zoltán Kosztolányi-tanulmánya szerint a díszítettség és a zeneiség. Az előbbi háromféleképpen, három szinten nyilatkozik meg: 1. díszítő motívumok, 2. díszítő stilizáció, 3. indázó mondat- és szövegszerkezetek (Szabó 1984: 395). Lényegében ugyanezt a felsorolást kapjuk a szerző magyar stílustörténeti szintézisében is (Szabó 1998: 56), kiegészítve néhány nem stiliztikai, de tartalmilag szorosan idetartozó mozzanattal: a művésztémával (60–5), a természetlirizmussal (65–8), az illúzióval és az álommal (68–72), végül az érzetkultusszal (73–8). A díszítő stilizáció elsősorban bizonyos szavaknak az ismétlődésében érhető tetten: ezeknek az ismétlődő szavaknak szövegösszetartó, kohéziós erejük van. Igen jellemző a szecesszióra a színek, színnevek, színnévi jelzők bőséges használata is. Az ismétlődő színnevek a szöveg összefüggésében szimbolikus értékre tehetnek szert. Például Kosztolányinak *Egy régi-régi tárca* című elbeszélésében a *kék* és a *fekete* szín, vagy Csáth Géza novellájában a *kék csónak*. A stilizáció a stílust alapvető vonásaira egyszerűsíti, ugyanúgy, mint a növényzet látványát a szecessziós ornamentika hullámvonalai (vö. Pók [szerk.] 1972: 84, 86–7). A szecessziós mondat szerkesztésnek Bencze Lóránt három sajátosságát emeli ki: 1. beékelődés: az alany és az állítmány közé egy hosszabb alárendelt tagmondat vagy határozós szerkezet ékelődik be; 2. halmozás (nemcsak mondatrészeké, hanem kötőszóké is); 3. ellipszis (ez részben ellene hat a halmozásnak, mert megvéd a pleonazmustól). A szecessziós szöveg – mind a szépirodalmi, mind a publicisztikai – bővelkedik nyelvi képekben: Lengyel Géza cikkének majdnem 25%-a tartozik „a képek régiójába” (Bencze 1989: 242).

2.3.4. Ha összesítjük a szecessziós stílus fő ismertetőjegyeit (vö. Kispéter 1989, Bencze 1989, Szabó 1998, Kemény 2002), ezt a felsorolást kapjuk:

- mellérendelő mondat szerkesztés, a mellérendelt (tag)mondatok túlsúlya az alárendeltekkel szemben;
- halmozás a szövegnek mindegyik szintjén (hangok, szó szerkezetek, tagmondatok, mondatok, bekezdések);
- nyelvi képekben való gazdagság (köztük különösen fontosak az emberi és a természeti szféra kapcsolatán alapulók);
- a jelzők, különösen a szín- és anyagnévi jelzők nagy száma;
- a stílus ironiája és önironiája.

Szembeötlő, hogy az impresszionista stílusnak az ismertetőjegyei (l. Szabó 1998: 184–6) majdnem ugyanezek: az első, a második és a negyedik (az ötből három!) lényegében azonos. Szabó Zoltán meg is állapítja, hogy Kosztolányi szecessziója szorosan összefügg az impresszionizmussal, egyben azonban a szimbolizmussal is (Szabó 1984: 417). Az impresszionizmus és a szecesszió összefonódását – illetőleg a szakirodalomban tapasztalható összemosódását – jól szemlélteti az a tény, hogy Baránszky-Jób antológiája Prohászka Ottokárt az impresszionizmus fejezetében szerepelteti, sőt e fejezetben ő kapja a legnagyobb terjedelmet és a legmelegebb méltatást (Baránszky-Jób 1937: 290–6), az „*Arany-alapra arannyal*” című tanulmánykötet egyik dolgozata viszont a szecessziós stílus és a barokk eszmény viszonyát taglalja Prohászka írásművészetében (P. Dombi 2002).

A szecesszió és az impresszionizmus stílus eszközeinek majdnem teljes azonoságával számot vetve ugyanennek a kötetnek egy másik szerzője azt az új kritériumot javasolja megkülönböztetésükre, hogy míg a szecesszió az álló képet kedveli, az impresszionista stílusban a mozgó kép dominál (Murvai 2002: 164). Az itt bemutatott példa (Krúdy *Szindbád őszi útja* című novellája női főszereplőjének, Málcsinak a kettős portréja) meggyőzi az olvasót az álló-mozgó megkülönböztetés használhatóságáról. Málcsi egyik portréja, a „külső”, a szem logikáját követi, a másik, a „belső”, az asszociáció logikáját. Az előbbi álló kép (szecessziós), az utóbbi mozgó kép (impresszionista). Persze, még jó néhány szövegen és szerzön ki kell próbálni ezt a módszert, hogy ugyanolyan jól működik-e, mint ebben az esetben.

2.3.5. Végül is tehát ki tekinthető igazi szecessziós stílusú írónak a nagy nyugatosok közül? Talán mindegyik? Vagy egyik sem? Pók Lajos például egy ilyen szemelvényt sem vett fel kötetébe (Pók [szerk.] 1972). Szabó Zoltán, mint láthattuk, Ady és Kosztolányi stílusának szecessziós vonásairól készített tanulmányokat (Szabó 1977, 1984). Halász Gábor abban a bizonyos nagy hatású esszéjében a szecessziós líra egyik példjaként Babits versét, a Csipkerózsát említi („skófiúm és brokát”) (Halász 1939/1958: 499). Babits első kötetein Pók Lajos szerint is „átfutott a szecesszió hulláma”, azaz nyomot hagyott Rilke és Stefan George költészete (Pók 1970: 61). Itt meg kell jegyeznem, hogy az egyetlen korabeli költő, akinek „dekoratív” voltát még Lukács is elismerte, s ezzel közvetve az általa egyébként megkérdőjelezett irodalmi szecesszió körébe utalta, éppen Babits volt (Lukács 1969: 379). Szerb Antal pedig *Az intellektuális költő* című esszéjében a fiatal Babits stílusát az angol preraffaelitákkal és Swinburne-nel állítja párhuzamba tizenkét évvel Halász Gábornak a szecesszióval foglalkozó „vázlata” előtt (Szerb 1927/1981; hivatkozik rá: Pók 1972: 31–2).

A *Csipkerózsá* (amely a Nyugat 1910. március 1-ji számában jelent meg első ízben, a következő versek társaságában: *Klasszikus álmok*, *Két nővér*, *A sorshoz*, *A Danaidák*), ha ilyen szemmel tekintek rá, valóban minősíthető szecessziósnak: „egészen olyan, mint egy Klimt-kép”. De mondhatom azt is, hogy érzéki hatásai, erős zeneisége az impresszionizmushoz közelítik. Sőt akár a szimbolizmussal is kapcsolatba hozható, ha Csipkerózsát szimbolikus alakként értelmezem. Valójában azonban a három stílusirányzat ebben a versben tökéletesen egybefonódik. Hangsúlyozom: ebben a versben, ami nem bizonyítja, hogy ezen a versen kívül is létezik egy egységes, „századfordulós” vagy „nyugatos” stílus.

3. A szakirodalom egy része kétségbe vonja egy ilyen egységes korstílusnak a meglétét (vö. Czine 1969: 80; uő 1973: 21; Bodnár 1973: 64). A Nyugatnak pedig már csak azért sem lehetett egyöntetű stílusa, mivel nem programfolyóirat volt (mint Kassák folyóiratai), hanem befogadó folyóirat. Ezt Schöpflin már 1921-ben világosan kifejtette: „A Nyugat nem volt soha irodalmi iskola, sem egységes irány, amely valamely közös program elérésére szövetkezett volna. Éppen szerkesztési elvénél, az írói szabadság tiszteleténél fogva otthont adott mindenkinek, akit tehetségnek ismert fel vagy vélt felismerni, program, irodalmi elv, ízlésbeli elérendő cél mindennemű korlátja nélkül” (Schöpflin 1921: 574). A folyóirat munkatársait sem pártpolitikai, sem stilisztikai előírások nem korlátozták: „Sem pártok fegyelmét, sem stílusmozgalmak egyenruháját nem kellett magára öltenie annak, aki leült a Bristol Kávéházban a folyóirat asztalához” (Kenyeres 1989: 6).

Ennek ellenére nyilvánvaló, hogy a Nyugattal valami minőségileg új kezdődött stilisztikailag is: „a Nyugat első nemzedékének stílusát sok közös vonás fűzi egybe. Különösen az első korszakban joggal egy »nyugatos« stílusról beszélhetünk. Ennek megközelítésére azonban [...] sem a szimbolizmus, sem az impresszionizmus, sem a szecesszió önmagában nem látszik alkalmasnak. Sajátos ötvözetről van szó” (Baróti 1973: 123). Baróti Dezsőnek ezt a Nyugat-vitán elhangzott fontos megállapítását véleményem szerint nem úgy kell érteni, hogy a folyóirat szerzőinek, illetve az ott megjelent műveknek a stílusa ötvözte magába ennek a három stílusirányzatnak a sajátosságait, hanem úgy, hogy a szimbolista stb. stílusszínezetű szerzők, illetve művek ötvözödtek azzá a bizonyos „Nyugat-stílussá”, legalábbis a folyóirat első évtizedében, abban az időszakban, amelyet Móricz Zsigmond így jellemezett Osvát-köszöntőjében: „Teremtő korszak. Szép tíz év” (Móricz 1923: 725).

Szabó Zoltán ebben a stílustörténeti kérdésben arra az álláspontra helyezkedett, hogy a szecesszió, az impresszionizmus és a szimbolizmus nem korstílusok, hanem csupán egymással összefonódó, kereszteződő stílusfejlődési tendenciák (Szabó 1984: 389–90, 417). Feltehetőleg ugyanígy vélekedik erről Kenyeres Zoltán irodalomtörténész is, mert a Nyugat történetét „rövid előadásokban” összefoglaló sorozatában „a szimbolizmus, impresszionizmus és szecesszió egymást átfonó mozgalmairól” beszél (Kenyeres 1989: 4).

Az kétségtelen, hogy – Bóka László metaforáját kölcsönvéve – „egy új stílus bölcsőjénél” állunk (Bóka 1961: 116). Ennek az új stílusnak (stílusötvözetnek) a jelölésére Komlós Aladár a *modern stílus*, *modernség* megnevezést javasolta: „A mieink modernnek érezték magukat, nem szecessziósnak, s a »modern« szót olyan széles értelemben használták, hogy Ady szimbolizmusa éppoly modernnek számíthatott, mint Móricz naturalista vonásai, Babits ideges parnasszizmusa, Kosztolányi festőisége, Szomory áriázása, Szép Ernő dekadens impresszionizmusa stb.” (Komlós 1969: 75). A *modern* használata ellen legfeljebb az szól, hogy ez a jelző a két világháború közötti időszakban eléggé diszkreditálódott, gondoljunk Chaplin filmjére, a *Modern idők*re vagy Babitsnak erre a megnyilatkozására: „semmi közöm ehhez a századhoz; már régtől fogva nem érzem magam modern embernek. Bár keserűséggel s aggályokkal tölt meg, ha ez a barbár ízű modernség betör a mi magyar életünkbe is, s ujjenyomatot hagy szentségeinken. Mostanáig szerettem azt

hinni, hogy nemzetem se modern nemzet, higgadtan őrzi tisztelt hagyományait, s nem kapkod politikai divatok után” (Babits 1938/1993: 55). Mellette szól viszont az, hogy a szó kellően tág értelmű ahhoz, hogy a századelő egész stílárís sokfélesége beleférjen. Itt jegyzem meg, hogy az újabb magyar irodalomtörténet-írásnak Kabdebó Lóránt és Kulcsár Szabó Ernő nevével fémjelezhető irányzata is alkalmazza a *klasszikus modernség, a modernség első hulláma* megjelölést (vö. Kulcsár Szabó 1994: 27, 31; Kabdebó 1996), megkülönböztetésül az 1930-as évek elejétől kibontakozó második modernségtől vagy a modernség második hullámától, amelyet e szerint az elgondolás szerint a magyar irodalomban főként Szabó Lőrinc munkássága képvisel. Az avantgarde nem olvad bele a (klasszikus) modernségbe, hanem azzal időben párhuzamos másik vonulatot alkot. Ez is amellett szól, hogy a „Nyugat-stílust” *modernnek* nevezzük, hiszen akármilyen sokrétű volt is, az avantgarde stílusokat nem foglalta magában. Rába György utal arra, hogy Babitsnak van néhány „elő-expresszionista” verse, mint a *Haza a telepre* (Rába 1980: 68), ezt kiegészíthetjük a *Húsvét előtt* vagy a *Csonka Magyarország* expresszionizmusba hajló ditirambikusságával, ezek azonban mindvégig megmaradtak színező elemnek az alapjában véve nem avantgarde jellegű nyugatos modernségen belül.

4. Arról, hogy mit is jelent stilisztikailag *modernnek* lenni, legfeljebb azt a negatív meghatározást adhatom, hogy a modern stílus nem olyan, mint az őt megelőző, nem modern stílus(ok). Ez tautológiának látszik, de ha megtöltjük némi tartalommal, talán értelmet kap.

Miben különbözik tehát a Nyugattal kiteljesedő klasszikus modernség stílusa a korábbi stílusoktól?

4.1. A **verselés** változatosabbá válik, megszűnik a gépies jambus uralma. A jambus fellazításával és a magyaros (hangsúlyos) versformák előtérbe kerülésével erőteljesen megnő a szimultán ritmusú, magyarosan és időmértékesen egyaránt ütemezhető versek száma. Füst Milán még a tízes években megteszi az első lépéseket a metrikus dallamemlékeket is tartalmazó, ezért olykor a mértékes vers méltóságával hömpölygő magyar szabad vers megteremtésére. Az újszerű zeneiséget más eszközök is szolgálják, például az alliteráció vagy az addiginál markánsabb rimelés.

4.2. A **szókincs** merítési köre és mélysége érezhetően kibővül, kezd megszűnni a „költői” és a „nem költői” szavak közötti hagyományos különbségtétel. Köznapi szavak, a nagyvárosi élet, a modern technika szavai, műveltségyszavak, tájnyelvi zamatú szavak, régiességek nyomulnak be a szépirodalmi szövegbe (sok példát hoz erre Bóka 1961: 133–6). A városi népnyelv alacsonyabb stílusértékű elemei és a ritkább, csak szótárból tisztázható jelentésű idegen szavak egyaránt divatossá válnak. A fiatal Kosztolányi egy ilyen hasonlattal indítja *Április bolondja* című elbeszélésének második részét: „az ég, mint egy *hisztérika*, kacagva hullatta eszelős könnyeit” (idézi Örley 1943: 424). Kemény Simon a *Lamentációk* címet adja első kötetének (a borítón *cz*-vel, a belső címlapon *c*-vel). Ignotus egy kis pajzánkodás kedvéért francia szakszavakat vegyít „Emma asszony” csevegésébe: „Nézze: hiszen csoda, hogy a szerelmet mennyire ismeri [Arany János]. De csak a mienket, asszonyokét. Azt is csak a feltétlen imádót, azét a lányét vagy asszonyét, aki maga-magát nem is érzi, csak lobog vagy titokban hervad a szeretett fér-

fiért, vagy vetélkedik az ura szerelméért. A férfi-szerelem pedig az a *patrice*, az a *poinçon*, ami ennek a *matrice*-nak megfelel” (Ignotus 1906: 110–1).

4.3. Az új stílus merészen eredeti **szókapcsolatok**, különösen jelzős szerkezetek alkotásával aknázza ki a szavak társításában rejlő lehetőségeket (példák erre és a továbbiakra: Szabó 1998: 167). Különösen divatos az oximoronnak az a fajtája, amely a jelzett szóhoz tartalmilag hozzá nem illő jelzőt kapcsol. Tudatos választás volt tehát Kosztolányi részéről, hogy *Vojtina új levele egy fiatal költőhöz* című cikkében ezt a stílust az *újult bánatok* szókapcsolattal szemléltette, szemben az újnépesség *szérűivel* és *üszőivel* (Kosztolányi 1934/1971: 488).

4.4. A **szintaxis** terén a fő tendencia a zárt mondat szerkezet fellazulása, majd felbomlása: a szecessziós „idegesség” a mondat ismételt újraindítására készítet, a névszói szerkezeteket kiemeli, és a mondat elejére helyezi (vö. Herczeg 1975, Bencze 1989, de már Grétsy 1954 is).

4.5. Az **alakzatok** közül az ismétlés és a halmozás emelkedik ki gyakoriságával, divatosságával. Krúdy halmozásairól Pethő József írt alapos monográfiát (Pethő 2004). Ignotus a publicisztikában és a kritikában is meghonosítja a többszörös szóismétlést: „Ebben a versben nincs szivárványszínű turbán, nincsenek változó foltok, árnyék nem játszik benne fénnel, fejek és vállak nem futnak össze benne hullámvonalba, s mégis *ugyanaz, ugyanaz, ugyanaz*, mint a Rembrandt Saul és Dávid képe” (Ignotus 1906/1969: 461).

4.6. Utolsóként a modern költői stílusnak azzal a sajátosságával foglalkozom, amelyet Karátson Endre Ady szavával „**életesség**”-nek nevez (Karátson 1980: 40). Az újabb költői nyelv a verselés és a szintaxis fellazításán kívül elsősorban abban különbözik a régebbitől, hogy „telivér képekben” fejezi ki magát, visszatérve az Arany János-i plaszticitáshoz. Ady stílusának „életessége” kiválóan megfelel a magyar nyelv konkrétabb, a tapasztalati valóságba lehorgonyzott természetének. „A gondolatiság nyelvi szempontból akkor igazán magyar – állapítja meg Karátson Endre Ady szimbolizmusáról és a magyar költői nyelv megújulásáról szóló előadásában –, ha az érzékletesség köntösében jelenik meg” (uo. 43). Hasonlítsuk össze ebből a szempontból az egyébként Nyugat-előfutárnak tekintett Komjáthy Jenő *Repülj dalom* című versének első és utolsó versszakát Ady *Új verseinek* záródarabjával, az *Új vizeken járokkal!* Komjáthy verséből hiányzik minden plasztikus konkrétság (képezetének eredendő elvontságról I. Komlós 1954: 447–8; uő 1965b: 644–5):

Repülj dalom a messzeségbe!
Hallgassátok meg dalomat!
Árnyból, sugárból összetéve
Milyen búbajos hangot ad!

Repülj dalom a messzeségbe!
Hallgatnotok kell dalomat!
Lelkem zenéje, szárnyütése
Mindig merészebb hangot ad.

Ady ezzel szemben a *hajó* motívumára építi versét. A hajó metonimikusan a hajóst, az „új vizeken járó” lírai ént is kifejezi, aki előtt „új horizontok libegnek”. Ez a nyelvi kép nem valami modern lelemény, hanem ősi toposz, mégis jelentéke-nyen megkönnyíti a költői üzenet átadását, illetve befogadását:

Ne félj, hajóm, rajtad a Holnap hőse,
Röhögjenek a részeg evezősre.
Röpülj hajóm,
Ne félj hajóm: rajtad a Holnap hőse.

A téma harmadik variációjaként *Esti Kornél énekének* kezdetét idézem Kosz-
tolányitól (a *Számadás* kötetből):

Indulj dalom,
bátor dalom,
sápadva nézze röptöd,
aki nyomodba köpköd:
a fájdalom.

Ebben a versben – néhány évvel az Ady elleni méltatlan támadás után – az ars poeticáját író Kosztolányiban öntudatlan (?) Ady-reminiszcenciák szólalnak meg. A hajó képe hiányzik, de forma és modalitás egyaránt Adyt idézi. Végül Jó-zsef Attilánál (*Tudod, hogy nincs bocsánat*) a versnek már csak a dallama él tovább. A költői plaszticitás igénye azonban fennmarad a második modernségben, például Szabó Lőrincnél (*A földvári mólón*). A versnek ezt a sajátosságát Parti Nagy La-jos méltatta 2008. május 9-én a Bartók rádióban: „a víznek testet adni, nyelvben, [...] hatalmas bravúr”; „Szabó Lőrincen keresztül mintha [...] a költői plaszticitás zsenije szólalna meg” (Parti Nagy 2008).

5. Amilyen vitatott, hogy mikor kezdődött a jobb szó híján „modern”-nek ne-
vezett stíluskorszak, olyan kétséges az is, hogy meddig tartott.

Bóka (1961: 141–2) már az 1910-es évek második felében, a búcsúzó Adynál és Kaffkánál is felfigyel egy puritánabb stílus felé mutató tendenciára (a Csinszka-
versek stilisztikai visszafogottságában, illetve a *Vasúton* című novella riportszerűen
közvetlen valóságbrázolásában).

Az igazi stílusváltás azonban csak a háború után, a húszas évek elejétől-
közepétől bontakozik ki. Babits 1925-ben *Új klasszicizmus felé* címmel teszi közzé
a Nyugatban egy „teljes, elfogulatlan, a Kor érzelmeivel és irányával nem törődő”
művészetnek a programját (Babits 1925: 20): „Klasszicizmus: az inga visszatérése
a kilengések után. Nem új kilengés ellenkező irányban: nem reakció. Klassziciz-
mus, túl már minden modernségen; túl a Jónak és Rossznak tudásán” (uo. 19). Ez
a törekvés nyilvánul meg a következő évek „esztergomi” verseiben (*Mint a kutya
silány házában...*, *A vetkőző lelkek*, *Vers a csirkeház mellől* stb.) és a korszak ter-
mését egybegyűjtő *Verseny az esztendőkkel!* kötetben, Babitsnak talán legjobb
(és egyben utolsó) verseskönyvében.

Kosztolányi ugyanekkor, a *Meztelenül* kötet nyitóversében (*Csomagold be mind*) tesz hitet egy újfajta, a „csengő rímek” és „ékes igék” díszreit levető költői kifejezőmód mellett:

[...] a kincseim csomagold be,
 régi szavam, az aranyt, kevélyen
 csengő rímeim [...] s ékes igéim,
 mind-mind csomagold e batyuba,
 [...] s hagyd az úton másnak,
 hogy hősi-igazul járjak egyedül,
 egyszerű ember az egyszerű földön,
 s meztelenül legyek, amint megszülettem,
 meztelenül legyek, amint meghalok.

E program jegyében változtat prózastílusán is. Az *Esti Kornél* első fejezetében az író alteregója így jellemzi a kettejük stílusa közötti különbséget: „Te újabbban a nyugalmat, az egyszerűséget kedveled. Klasszikusok a példaképeid. Kevés dísz, kevés szó. Az én stílusom ellenben még mindig nyugtalan, kócos, zsúfolt, cifra, regényes. Javíthatatlan romantikus maradtam. Sok jelző, sok hasonlat. Ezt nem engedem elsikkasztani.” Kosztolányi ebben a „másik énjével” folytatott diskurzusban az Esti képviselte századeleji modernséget az elbeszélői énjének tulajdonított „új klasszicizmus” vagy „második modernség” stíluseszmenyével ütközteti.

A két stíluseszmeny (egyben stíluskorszak) közötti különbség érzékeltetésére hasonlítsuk össze két Kosztolányi-novella, az *Április bolondja* és *A kulcs* felütését! Az előbbinek a 2. része így kezdődik:

„Másnap fehér, bolond reggelre virradtunk. Éles szelek zúgtak. Virágokat sodort a tavaszi vihar. Sütött a nap, esett az eső, az ég, mint egy hisztérika, kacagva hullatta eszelős könnyeit. Bizsergő viszketés bujkált a mellünkben, s mi is szerettünk volna sírni és nevetni.”

Hát ez az a bizonyos „ájult bánat”-stílus, amelyről Örley és – önironikusan – maga Kosztolányi is írt. Ehhez képest szinte meghökkentő a jóval későbbi másik elbeszélés, *A kulcs* kezdetének puritán összefogottsága:

„Egy tízéves kisfiú odalépett a kapushoz.
 – Hol van kérem az illetményosztály?
 – Harmadik emelet, 578.
 – Köszönöm szépen – mondta a kisfiú.”

De maradt azért az egykori nyelvi gazdagságból erre a korszakára is Kosztolányinak. Gondoljunk csupán a Krúdy-vers jelzőtüzijátékára (ugyanabban a kötetben, amely a *Csomagold be mind* felszólításával kezdődött): „*deresedő, tékoz, mámoros, nábob, / ábrándozó, részeg, zokogó cimbalmos*” (Krúdy Gyula). A *Hajnali részegség*ből meg a *Szeptemberi áhitat*ból pedig talán nem is kell idéznem. A régifajta modernség úgy megy át a másikkajta modernségbe, hogy a költői és a stilisztikai személyiség integritása csorbítatlan marad.

A húszas évektől Krúdy Gyula nyelvhasználata is egyszerűsödik, csökken nála a nyelvi képek száma, mondatszerkesztése áttekinthetőbbé válik (vö. Kemény 1991: 34–6; Pethő 2007).

6. Akármilyen hamar felbomlott is a klasszikus modernség stílusa, Bóka Lászlóval elmondhatjuk, hogy Ady és a Nyugat mozgalma „stiliztikailag is győzött” (Bóka 1961: 142), mert eredményeinek lényege (nem a nyelvi külsőségek, hanem a nyelvhez való megváltozott viszony) maradandónak bizonyult. „A Nyugat után nem lehetett úgy írni többé, ahogyan előtte” (Király 1973: 9); a nevenségessé válás kockázata nélkül nem lehetett többé a „népieskedő epigonizmus”, a „problémátlan simaság” vagy a „tartalmatlan pátosz” hangján megszólalni. Góg és Magóg fiának kapudöngéte után a Szabolcska Mihály-i döngicsélés nem hallik meg többé (Bóka 1961: 143). Ebben a tekintetben a Nyugat stílusa kétségtelenül vízvázalóként bizonyult.

7. A Nyugat egy olyan szépirodalmi (és nem csupán szépirodalmi!) stílusnormát teremtett, amely majdnem egy évszázadra meghatározta nyelvi eszményünket és ezzel összefonódott gondolkodási formáinkat. E korszak, meglehetősen épp mostában ér véget a posztmodernnel, a nyelvnek önmagát (le)romboló használatával. Miközben tehát a százéves Nyugatot ünnepeljük, ez az ünneplés a megszűnőben levő „nyugatos” stíluseszmenytől való búcsúvételnek a gesztusává is válhat.

SZAKIRODALOM

- Ajtay-Horváth Magda 2001. *A szecesszió stílusjegyei a századforduló magyar és angol irodalmában*. Erdélyi Múzeum-egyesület, Kolozsvár.
- Babits Mihály 1925. Új klasszicizmus felé (Mai író töprengése valami oltárnál) (Most, hogy új klasszicizmusról beszélnek). *Nyugat* III: 17–20; okt. 1; 18. sz.
- Babits Mihály 1993. *Keresztül-kasul az életemen*. Pesti Szalon Könyvkiadó, Budapest.
- Baránszky-Jób László 1937. *A magyar széppróza története szemelvényekben*. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest.
- Baránszky-Jób László 1969. Tömörkény táji impresszionizmusa. *It.* 703–31.
- Baróti Dezső 1973. [Hozzászólás a PIM Nyugat-konferenciáján.] In: Kabdebó (szerk.): 121–5.
- Bencze Lóránt 1989. A szecesszió nyelvi stílusjegyei. Lengyel Géza „Tárlatok és képraktárak” című írásának tanulságai (Nyugat 1908. I. 16–19). In: Fábíán–Szathmári (szerk.): 238–44.
- Bodnár György 1973. [Hozzászólás a PIM Nyugat-konferenciáján.] In: Kabdebó (szerk.): 64–7.
- Bóka László 1961. Egy új stílus bölcsőjénél. In: *Stiliztikai tanulmányok*. A Kiadói Főigazgatóság stilisztikai előadássorozatának teljes anyaga. Gondolat, Budapest, 116–46.
- Bori Imre 1980. A Nyugat és a modern magyar irodalom. In: R. Takács Olga (szerk.): 31–6.
- Bölöni György 1934. *Az igazi Ady*. Editions Atelier de Paris, Paris.
- Czine Mihály 1969. A magyar századvég modern prózai törekvéseiről. *Helikon*, 77–82.
- Czine Mihály 1973. [Vitaindító előadás a PIM Nyugat-konferenciáján.] In: Kabdebó (szerk.): 12–31.
- Diószegi András 1967. A szecesszióról. *ItK.*, 151–61.
- Diószegi András 1969. A magyar századvég modern prózai törekvéseiről. *Helikon*, 85–94.
- Dombi Erzsébet, P. 1976. Színhatások a századforduló prózájában. In: Szabó (szerk.): 5–48.
- Dombi Erzsébet, P. 2002. Szecessziós stílus és barokk eszmény Prohászka írásművészetében. In: Szabó (szerk.): 44–64.
- Fábíán Pál–Szathmári István (szerk.) 1989. *Tanulmányok a századforduló stílustörekvéseiről*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Grétsy László 1954. Ady versmondadatai. *It.*, 302–19.
- Halász Gábor 1958. *Válogatott írásai*. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 497–504. (Előszőr: Vázlat a szecesszióról. Nyugat 1939. II, 217–21; okt.; 10. sz.)
- Herczeg Gyula 1975. *A modern magyar próza stílusformái*. Tankönyvkiadó, Budapest.

- Horváth János 1910. *Ady s a legújabb magyar lyra*. Benkő Gyula cs. és kir. udvari könyvkereskedése, Budapest.
- Ignotus 1906. *Olvasás közben. Jegyzetek és megjegyzések*. Franklin-társulat, Budapest.
- Ignotus 1969. *Válogatott írásai*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest.
- Kabdebó Lóránt 1996. *Vers és próza a modernség második hullámában*. Argumentum, Budapest.
- Kabdebó Lóránt 2008. A mélypont ellenében. http://mkdsz.hu/index.php?option=com_content&task=view&id=8149&Itemid=77
- Kabdebó Lóránt (szerk.) 1973. *Vita a Nyugatról*. Az 1972. április 27-i Nyugat-konferencia alapján szerkesztette és sajtó alá rendezte: – –, Petőfi Irodalmi Múzeum – Népművelési Propaganda Iroda, Budapest.
- Karatson Endre 1980. A magyar költői nyelv megújulása és Ady szimbolizmusa. In: R. Takács Olga (szerk.): 37–48.
- Kemény Gábor 1991. *Szindbád nyomában. Krúdy Gyula a kortársak között*. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest.
- Kemény Gábor 2002. A „szecessziós” Krúdy. In: Szabó (szerk.): 84–97.
- Kenyeres Zoltán 1989. A „Nyugat” története rövid előadásokban. *Új Írás* 2: 3–26.
- Király István 1970. *Ady Endre*. I–II. Magvető Kiadó, Budapest.
- Király István 1973. [Bevezető előadás a PIM Nyugat-vitáján.] In: Kabdebó (szerk.): 5–11.
- Kispéter András 1989. Az irodalmi és a nyelvi szecesszió néhány kérdése. In: Fábíán–Szathmári (szerk.): 36–48.
- Komlós Aladár 1954. Komjáthy Jenő. *MTA I. OK*, 385–459.
- Komlós Aladár 1965a. *A szimbolizmus és a magyar líra*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Komlós Aladár 1965b. Komjáthy Jenő (1858–1895). In: *A magyar irodalom története*. Akadémiai Kiadó, Budapest, IV, 639–47.
- Komlós Aladár 1969. A „szecesszió” körül. *Valóság* 12: 73–6.
- Komlós Aladár 1973. [Hozzászólás a PIM Nyugat-vitáján.] In: Kabdebó (szerk.): 43–4.
- Komlós Aladár 1978. *Problémák a Nyugat körül*. Magvető Kiadó, Budapest.
- Komlós Aladár (szerk.) 1965. *A szimbolizmus*. Gondolat, Budapest.
- Kosztolányi Dezső 1969. *Álom és ólom*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 74–7. (Előszőr: Heti levél. Bácskai Hírlap, 1905. máj. 28.)
- Kosztolányi Dezső 1971. *Nyelv és lélek*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 486–9. (Előszőr: Vojtina új levele egy fiatal költőhöz. Pesti Hírlap, 1934. márc. 11.)
- Kulcsár Szabó Ernő 1994. *A magyar irodalom története 1945–1991*. Argumentum, Budapest.
- Lagarde, André-Michard, Laurent (szerk.) 1969. *XIX^e siècle. Les grands auteurs français du programme*. Bordas, Paris–Bruxelles–Montréal.
- Lovas Rózsa 1944. *A magyar impresszionista költészet stílusformái*. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.
- Lukács György 1969. Beszélgetés Lukács Györggyel. *It.*, 377–93.
- Móricz Zsigmond 1923. Osvát Ernő, a Nyugat szerkesztője (Felolvasta az író, az Osvát Ernő tiszteletére rendezett vígszínházi irodalmi délutánon). *Nyugat* I: 721–5; jún. 16; 11–12. sz.
- Murvai Olga 2002. Szecesszió – álló kép vagy mozgó kép? In: Szabó (szerk.): 148–67.
- Németh G. Béla 1969. A magyar századvég modern prózai törekvéseiről. *Helikon*, 82–5.
- Németh László 1975. *Az én katedrám. Tanulmányok*. Magvető–Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest.
- Osvát Ernő 1995. *Az elégedetlenség könyvéből. Összegyűjtött írások*. Kiss József Könyvkiadó, Budapest, 90–2. (Előszőr: Motívumok. Figyelő 1905. 1–2.)
- Ottlik Géza 1980. *Próza*. Magvető Könyvkiadó, Budapest.
- Örley István 1943. Kosztolányi olvasása közben. *Magyar Csillag*, 423–8.
- Parti Nagy Lajos 2008. [Beszélgetés Győri Lászlóval május 9-én az MR-3 Bartók Társalgó című műsorában]: <http://real1.radio.hu/bartok/>

- Pelyvás-Ferencsik István 1942. *A magyar irodalmi impresszionizmus és Krúdy Gyula*. A Debreceni Református Kollégium Tanárképző Intézete, Debrecen.
- Pethő József 2004. *A halmozás alakzata. A halmozás fogalmának, típusainak és funkcióinak vizsgálata (Krúdy Gyula Szindbád ifjúsága című kötete alapján)*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Pethő József 2007. Állandóság és változás. Krúdy utolsó alkotói korszakának stílusáról. *Nyr.* 131: 63–75.
- Pók Lajos 1970. *Babits Mihály alkotásai és vallomásai tükrében*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest.
- Pók Lajos 1972. A szecesszió: Egy művészeti mozgalom történeti szerepe és esztétikája. In: Pók (szerk.): 7–118.
- Pók Lajos (szerk.) 1972. *A szecesszió*. Gondolat, Budapest.
- Rába György 1973. [Hozzászólás a PIM Nyugat-vitáján.] In: Kabdebó (szerk.): 32–42.
- Rába György 1980. Az objektív líra jelensége a Nyugat hőskorában (Babits Mihály és Füst Milán költészete). In: R. Takács Olga (szerk.): 49–68.
- Radnóti Miklós 1978. *Művei*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 577–656. (Előszőr: Kaffka Margit művészi fejlődése. Magyar Irodalomtörténeti Intézet, Szeged, 1934.)
- Róka Jolán 1989. A századforduló egy stílusáramlatáról az irodalmi kritika fényében. Ignotus és az impresszionizmus. In: Fábrián–Szathmári (szerk.): 180–93.
- Rónay László 1973. [Hozzászólás a PIM Nyugat-vitáján.] In: Kabdebó (szerk.): 251–60.
- Sájter Laura 1999. *A magyar szecessziós dráma stílusa*. Erdélyi Múzeum-egyesület, Kolozsvár.
- Schöpflin Aladár 1921. Konzervatív kritika, fejlődő irodalom. *Nyugat* I: 565–75; ápr. 16; 8. sz.
- Szabó Zoltán 1970. *Kis magyar stílustörténet*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.
- Szabó Zoltán 1976. Impresszionizmus és szecesszió a századforduló prózájában. In: Szabó (szerk.): 49–88.
- Szabó Zoltán 1977. Szecessziós sajátosságok Ady stílusában. *NyIrK.*, 12–21.
- Szabó Zoltán 1984. A szecesszió stílári sajátosságai Kosztolányi prózájában. *It.*, 388–418.
- Szabó Zoltán 1998. *A magyar szépírói stílus történetének fő irányai*. Corvina, Budapest.
- Szabó Zoltán szerk. 1976. *Tanulmányok a magyar impresszionista stílusról*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.
- Szabó Zoltán (szerk.) 2002. „Arany-alapra arannyal”. *Tanulmányok a magyar irodalmi szecesszió stílusáról*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Szerb Antal 1981. *Gondolatok a könyvtárban*. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 200–21. (Előszőr: Az intellektuális költő. Széphalom 1927. 124–39.)
- Takács Olga, R. (szerk.) 1980. *Mégis győztes, mégis új és magyar. Tanulmányok a Nyugat megjelenésének hetvenedik évfordulójára*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Kemény Gábor

SUMMARY

Kemény, Gábor

The role of 'Nyugat' in the accomplishment of modern Hungarian literary style

The most influential Hungarian literary review, entitled *Nyugat* 'The West', was founded a hundred years ago. This paper tries to find out whether there was a more or less unitary style that periodical pursued, whether there is such a thing as 'the style of *Nyugat*'. The author approaches this issue by taking the most important trends of stylistic development in the late nineteenth and early twentieth centuries into account. He discusses symbolism, impressionism, and art nouveau, with an eye on how much these trends came across in the style of *Nyugat*, and how much

they are thereby suitable for characterising it. The upshot of the inquiry is that the most appropriate historical category in terms of which the style of *Nyugat* can be described is 'modernity' or 'classical modernity'. The author highlights six main properties of that style in the areas of versification, word stock, collocations, syntax, stylistic devices, and imagery. In conclusion, the author points out that *Nyugat* had established a stylistic norm that determined literary discourse in this country for almost a century; what is more, it also determined the forms of thinking and communication within Hungarian intellectual life as a whole. However, that stylistic ideal seems to be disintegrating today and to be replaced by the post-modern approach to language. Therefore, the current celebration of the anniversary of *Nyugat* involves a gesture of farewell, too, in the present author's view.

Orientációs metaforák a magyar népdalok természeti kezdőképeiben

1. Bevezetés

A hatvanas évek elején meginduló, szövegnyelvészetben áttörést jelentő pragmatikai szemléletváltás folyamánya volt a kiterjesztett nyelvi keretek között folyó szövegtudományi térhódítása (Beaugrande 1994: 45, 74–75), amelybe a stilsztikából, retorikából, irodalomtudományból kölcsönzött módszerek is beletartoznak, illetve a nyelvészettel érintkező szemiotika, etnometodológia, a kommunikációelmélet, valamint a megismeréstudomány keretei között folyó szövegtudomány. Ennek hatása a magyar szövegnyelvészeti kutatásokban a hetvenes évek végén, nyolcvanas évek elején érződött. Szükségszerűen érkezett az a felismerés, hogy a szövegek nyelvészeti kutatása is csak interdiszciplináris keretek között folyhat. Az elméleti és módszertani keret elsősorban a nyelvészeti pragmatika tudományaiból származik (Kocsány 1989: 80), de más szövegtudományok módszere is alkalmazható esetlegesen, a szövegtípustól függően (Fehér 1999: 467).

Beaugrande és Dressler 1981-ben megjelent szövegelméleti összefoglalójában a diskurzusban elhangzó (írott vagy nyelvi formájú) szöveg 7 kritériuma pragmatikai és kommunikációs tényezőket is bevon a szövegmagyarázatba: ezek a **grammatikai kohézió**, a jelentésbeli **koherencia**, a beszélőhöz köthető **szándékolttság**, a hallgatóhoz társuló **elfogadhatóság**, a szöveg **hírértéke**, a helyzethez való kötődés (**helyzetszerűség**) és a szövegek világát egybefogó **intertextualitás** (Beaugrande–Dressler 2000: 23–36). A szöveg eszerint nem egy statikus modell keretében értelmezendő, hanem az alkotás és befogadás **kognitív folyamataiban** valósul meg.

A pragmatikai szempontok bevonása két fő kutatási irányba mutatott. Egyfelől az agy világra vonatkozó megismerő tevékenységének modellálására, a megnyilatkozások produktív-interpretatív folyamataira, körülményeire irányuló vizsgálatokhoz a kognitív nyelvészet keretében. Ezekben a logikai folyamatokban fontos problémakört képez a nyelvi és költői alakzatok szerepe mind a megnyilatkozás szintjén, mind pedig szövegszinten (pl. hiperbaton, antitézis, metafora stb.). A másik fő kutatási irány a beszéd cselekvésként való értelmezésén (beszédaktus) alapuló diskurzuselemzés.

Dolgozatom témájának aktualitása többfelől igazolható. Egyrészt az egyes szövegtípusok jellemzői a nagyfokú differenciálódás miatt kizárólag az egyes tematikus csoportokhoz kötődő retorikai, stilisztikai, szociolingvisztikai, diskurzuselméleti vizsgálatok által ismerhetők meg (vö. Kocsány 2002: 56). Elemzésem tárgyát, a természeti kezdőképet mint jelenséget már a népdalkutatás korai szakaszában felismerték, mégis olyan megoldandó kérdésekkel szembesültem, mint a) az alakzat számos megjelenési formájából adódó értelmezési igénye; b) az elemzendő szövegegység határainak definiálása (a természeti kezdőképnek csupán szövegkezdet-jelölő funkciója van); c) a természeti kezdőkép és a szöveg többi része között gyakori látszólagos szervesetlen kapcsolat nyomán a relevancia (a megnyilatkozások egymáshoz kapcsolódása) és a koherencia (a szöveg részeinek pragmatikai szintű összefüggése) problémája, amelyet kognitív és pragmatikai szempontok bevonásával vizsgálok. Másfelől témám a kognitív nyelvészet egyik viszonylag új, speciális témakörébe, a kognitív metaforaelmélet kutatási folyamatába is szervesen illeszkedik. A kognitív metaforák vizsgálata eddig elsősorban a köznyelvre, verbális szövegekre, valamint írott, poétikai szövegkorpuszokra irányult. A szóbeliség és írásbeliség határmezsgyéjén lévő folklóralkotások elemzése az utóbbi időkig mind az elméleti kutatásokban, mind a szövegnyelvészetben meglehetősen háttérbe szorult.

Az alábbiakban megkísérlem a népdalok természeti kezdőképeiben esetlegesen szereplő metaforák megvalósulási lehetőségeinek, módozatainak néhány általános jellemzőjét felvázolni. A kognitív metaforák tág témaköréből a szövegek tanulmányozása alapján a kiemelt jelentőségű **orientációs metaforák** formáit vizsgálom. Célom olyan kérdésekre keresni a választ, hogy 1) milyen mértékben mutatnak párhuzamot a természeti kezdőképek térmegjelölései a kognitív metaforaelméletből ismert orientációs metaforákkal; 2) az említett metaforák mely típusai jellemzőek a szövegekben, és ezeknek melyek a főbb jelentéskörök; 3) az eredmények milyen további kérdésselvetésekhez vezethetnek.

A szövegkorpuszok kiválasztásánál – mivel nem statisztikai jellegű kimutatásra törekedtem – inkább az elterjedt szövegeket tartalmazó, Magyarország minden területét reprezentáló gyűjteményeket részesítettem előnyben, amelyek átfogó képet adnak a magyar lírai népköltészetéről. A Kodály–Vargyas-féle *A magyar népzene* példatára (a továbbiakban KV) 550 népdalt, a *Tiszán innen, Dunán túl* című gyűjtemény (Borsy–Rossa [szerk.], a továbbiakban TD) százötven, a Domokos–Rajeczky (1956) által közreadott *Csángó népzene I–II.* (a továbbiakban CSN) mintegy 90 népdalt, ám ennél jóval több strofát tartalmaz. Az általánosan jellemző jelenségek bemutatására az összesen körülbelül 750 dal elegendő mennyiségű anyagnak bizonyult – annál is inkább, mivel többnyire önálló karakterű dalokról van szó.

2. A szövegegység és a természeti kezdőkép fogalmai

2.1. A népdalról kifejtett fogalmak közül először Herder korai, 1777-es gondolatait emelem ki (idézi Cocchiara 1962: 175): „A népdalok [...] a nép hitének, érzékeléseinek, képességeinek, erőfeszítéseinek eredményei [...]. Minden nem civilizált nép énekel és cselekszik; énekei a nép okmányai, tudományának és vallá-

sának kincsházai, képet adnak az Istenről és a világegyetemről való tudásáról, ősi tetteiről és saját élete eseményeiről, tükrözik szívét, családi életét, fájdalmát és örömét a bölcsőtől a sírig.” A „nép tudománya”, „Istenről és a világegyetemről való tudása” összecsengenek a kognitív elméletben körülírt **konvencionális tudás** fogalmával, amely magába foglalja mindazt a fizikai, biológiai, kulturális tapasztalatok összességét, mely az ősi időktől fogva a jelenkorig összegyűlve képezik egy nép sajátos tudatvilágát. Katona a népdal fogalmát kiegészíti azzal, hogy „eredete és alkotója rendszerint ismeretlen, szóbeliségben él, fő jellemzője az állandó variálódás (változás), dallama és szövege szerves, de nem szétválaszthatatlan egységet alkot. [...] Közösségivé válása és továbbhagyományozódása során az egyéni, esetleges jegyek letörlődnek, és a változatok közös stílussajátosságokat öltenek” (Katona 1979: 326).

2.2. A népdalokban az önálló szövegegység elhatárolása a koherencia problematikájára irányítja a figyelmet. Kézenfekvőnek tűnik, hogy a külső formai tulajdonságok (a strófákra tagoltság) támpontot adhatnak. Vargyas szerint ritkán találunk összefüggő szöveget, többnyire „csak hangulatilag hasonló, önálló, egy versszakos dalszövegek vannak különbözőképp sorba rakva” (Vargyas 1988: 441). Megítélésem szerint a szövegkoherencia nem vizsgálható az adott szövegtípus jellemzőinek figyelembevételével: „sok esetben magának a szövegtípusnak a függvénye a szövegösszetartó erő erőssége” (Szikszainé 1999: 69). Gyakori az olyan laza szövegláncolat, amelyben egy általános témához (pl. szerelem) köthető egységek kapcsolódnak. Mona Ilona egy népdalszöveg-tipológia kísérlete kapcsán (Mona 1959) meggyőző statisztikai adatokkal szolgál: a Népköltészeti Kataszterből vizsgált 4120 szövegből 3933 db egyszakaszos és csak 187 db olyan összefüggő szöveg van, mely két- vagy háromszakaszos. Mona az ő motívumközpontú rendszerezésében a strófát mint szövegegységet veszi alapul. Hasonló következtetésre jut Katona: „Mivel az egyszakaszos dalok általában egy gondolatot fejeznek ki, és nagyjából egy (bővített) mondatnak felelnek meg, mindenképpen a szakaszt kell a tipológia alapjául elfogadnunk” (Katona 2002: 160). Ezek alapján jogosan vizsgálhatók a kezdőképek strófaneként még akkor is, ha a versszakok koherenciája nyilvánvaló.

2.3. A szövegegységen túl a természeti kezdőkép fogalma is értelmezésre szorul. A Magyar néprajzi lexikon szerint a természeti kezdőkép „a monostrofikus lírában strófakezdő formula, [...] gyakran egy természeti jelenséget idéz fel, amely a fentiek értelmében többszörös jelentést is kap: tartalmilag, emocionálisan és poétikailag köti össze a strófa kezdetét a többi résszel” (MNL 1982); vagyis „megelőlegezi” a mondanivalót. Ez a relevancia azonban korántsem mindig tettenérhető: a népdalaink sajátos szimbolikájáról mit sem tudó számára ezek a kezdőképek gyakran tartalmilag függetlenek: „nyilvánvaló szemantikai kapcsolat nincs közöttük” (Szikszainé 1999: 70). Jellegetes csoportot alkotnak a Lükő által vizsgált „kettős képszerkezetű” dalok: az első két sorban a fizikai világ, a harmadik-negyedikben a társadalmi élet színteréből vett képekkel (pl. *Megrakják a tüzet*). Számos népdalban azonban a természeti kép kiterjed az egész strófára, a természet megszemélyesül, a társadalmi-természeti szféra összemosisodik, vagy éppen nem teljes kép, hanem csupán egy természetből vett elem (madár, virág, valamely napszak) szere-

pel a dalban. Ezek is az elemzés tárgyát képezik, hiszen bennük is a természetből vett elemek jelennek meg. Ha azonban egy elem nem teljesedik képpé (pl. a szerelmes *galambom*ként említi társát, ám ehhez nem fűződik egyéb képi elem), nem tekinthetjük természeti képnek.

3. Tér- és időkifejezés a természeti kezdőképckben

A természeti képek elsődleges vizsgálatában a képek jelentésszerkezetét alkotó főbb elemeket (motívumokat) különítettem el, úgymint tér- és időviszonyok, mozgások, dolgok, színek. Mona Ilona a már említett motívumalapú tipológiájában harminc motívumot sorakoztat fel, köztük a *Hely* és a *Napszak, időszak* kategóriáit (Mona 1959: 569–70). S bár a tematika szempontjából nem tartja meghatározónak, így hátrébb rangsorolja az orientációs elemeket, ám tény az, hogy az égitestek szorosan összefüggnek a napszakokkal; az időjárás gyakran megjelenítője egy évszaknak; vagy a folyó is a térmegjelölés egyik speciális esete. A motívumok összefüggnek: kiegészítik, illetve feltételezik egymást, így a tér- és időorientáció hangsúlyozottságát a képszerkezet egészében szükséges vizsgálni.

Ezzel párhuzamosan a népdalok kezdőszavait áttekintő elemzésem azt mutatta, hogy azok feltűnően nagy számban kezdődnek térrel kapcsolatos kifejezéssel. A Kodály–Vargyas-kötetből való népdalok kezdősorai azt szemléltetik, hogy a térviszonyok kifejeződése gyakran sorkezdő (sőt szövegkezdő), azaz nyomatékos szerepben van. Mindez alátámasztja azt a feltételezésemet, amely szerint a térreprezentáció a természeti kezdőképek hangsúlyos eleme.

A csitári hegyek alatt *rígén léesett a hó*

Elindultam *szép hazámból*

Erdők, völgyek, szűk ligetek

Felülről *fúj az őszi szél*

Jaj de mély a Tisza vize

Két fa között *kisütött a holdvilág*

Teli kertem *zsályával*

Tisza partján *lakom*

4. Az orientációs metaforáról: a nézőpont és a bináris oppozíció

4.1. George Lakoff és Mark Johnson 1980-ban megjelent *Hétköznapi metaforáink (Metaphors We Live By)* című művében egy újfajta elméletet körvonalazott, amely „a metafora kognitív nyelvészeti megközelítése”-ként vált ismertté. Eszerint a hagyományos felfogással szemben a metafora elsősorban fogalmi, és nem nyelvi

kategória; funkciója nem csupán művészi-retorikai, hanem az, hogy segítse bizonyos fogalmak megértését; igen gyakran nem hasonlóságon alapszik; hétköznapi emberek is használják (anélkül, hogy ennek tudatában lennének); végül nem díszítőeszköz, hanem az emberi gondolkodás és megértés elengedhetetlen kelléke. Lakoff és Johnson a köznyelvből vett példákon keresztül szemléltette, hogyan hatja át a metafora gondolkodásunkat és mindennapi nyelvhasználatunkat. (A példák Kövecses 2005: 14–5-ből valók.)

- (1) *A demokrácia gépezete jól működik.*
- (2) *A fiú állta apja jeges pillantását.*

Egyes metaforikus kifejezések annyira hétköznapiak, hogy nem is tekintjük őket metaforáknak. Ezeket **halott metaforáknak** hívjuk, mivel az állandó használat folyamán elveszítették „erejüket”: köznapivá, közhelyessé váltak. A kifejezés azonban nem helyénvaló, hiszen „ami mélyen beágyazott, alig észrevehető, és így minden erőfeszítés nélkül használjuk, az a legaktívabb a tudatunkban” (Kövecses 2005: 15). Népdalainkban például a *galambom* kifejezés nem igényel tudatos metafora-interpretációt a hallgató részéről.

Hazánkban többek között Kövecses Zoltán adott mind elméleti (Kövecses 1998), mind pedig gyakorlati (Kövecses 2005) leírást a kognitív metaforáról. A kognitív megközelítés szerint a metaforikus nyelv és gondolkodás az ember alapvető testi (szenzomotoros) tapasztalataiból adódik. A fogalmi metafora két fogalmi tartományból áll, az egyik tartományt (céltartomány) a másik segítségével (forrástartomány) értelmezzük, konceptualizáljuk. Ilyenek a hideg-meleg, világosság-sötétség, erő vagy a mozgás kategóriái. A gyakori céltartományok között három fő csoport különíthető el: 1) a mentális érzelmi állapotok, cselekvések (érzelmelek, vágy, erkölcs, gondolatok); 2) a társadalmi csoportok és folyamatok (társadalom, politika, gazdaság, emberi kapcsolatok, kommunikáció); 3) az emberi tapasztalatok és események (idő, élet, halál, vallás) nehezen körülhatárolható fogalomkörei.

A metaforák kognitív funkció szerint szerkezeti (strukturális), ontológiai, valamint irányultsági (orientációs) metaforákra különíthetők el (Kövecses 2005: 48–52). Az **orientációs metaforák** esetében a térben való létezésnek az absztrakt érzelmelekkel, állapotokkal való kapcsolata egy olyan nagy, átfogó metaforarendszerre vezethető vissza, amelynek fő tézise AZ ÁLLAPOT FIZIKAI TÉRBEN VALÓ ELHELYEZKEDÉS (STATES ARE LOCATIONS) metaforikus megfelelés (Kövecses 2003: 52). Lakoff ezt a rendszert „eseménystruktúra-metaforának” nevezi, és többek között az alábbi leképezésekben modellálja (Kövecses 2005: 141–2):

AZ ÁLLAPOTOK TÉRBEN LÉVŐ ZÁRT TERÜLETEK
 A VÁLTOZÁSOK MOZGÁSOK
 A CÉLOK ÚTI CÉLOK
 A NEHÉZSÉGEK AKADÁLYOK

Látható, hogy mindezek laza keretként működnek, így számos eltérő célfogalmat hasonlóan konceptualizálnak. Például a következő ellentétes fogalompárok mind

a felfelé, illetve lefelé irányultságon alapszanak: több-kevesebb, egészség-betegség, kontroll és annak hiánya, boldogság-szomorúság, erkölcs és annak hiánya. A fölfelé irányultság tehát általában pozitívumként, míg a lefelé irányultság negatívumként jelenik meg tudatunkban. A pozitív-negatív értékek egyéb (kétpólusú) térbeli irányokhoz is köthetők: az *egész, közép, befelé, cél*, pozitívumok, míg a *fél, kerület, kifelé, célnélküliség*, irányok negatív értékelést kapnak (Kövecses 2005: 52).

4.2. A térbeli elhelyezkedést többféleképpen jelölhetjük: főnévvel (*cseroldal*), névutós főnévi szerkezettel (*a csitári hegyek alatt, túl a vizen*); névmással (*erre-arra*), névutóval (*Tiszán innen*), határozószóval (*amott, fenn, túl, inend*); igeikötővel (*le, fel, el*); ritkán melléknévvvel (*mély, teli*). Közöttük leggyakoribbak az egy bizonyos helyhez való orientáltságot, valamihez/valakihez való (szubjektív) viszonyt kifejező szerkezetek. Ezt a helyzetet, amelyhez képest a szövegvilág térbeli elemei viszonyulnak, vagyis „ahonnan az aktuális beszélő a szövegvilág dolgait szemléli”, a szövegnyelvészet **nézőpontnak** nevezi (Tolcsvai Nagy 2001: 125).

A Bühler által bevezetett egocentrizmus fogalma szerint a tér- és időbeli tájékozódás mindenkori viszonyítási alapja az **origó**, az „itt, most és én” (ego-hic-nunc) hármas összetevőjű egocentrikus középpontja (vö. Bühler 1934). A mindenkori **én** a beszélőt, az **itt** a beszélés helyét, a **most** pedig a beszélés idejét jelenti. Levinson (1983: 64), aki a bühleri origót a deiktikus centrum fogalmával jelölte, továbbfejlesztette a modellt többek között a társadalmi státust jelölő **társadalmi** középpont fogalmával. Ez a középpont kettős viszonyt hoz létre: egyrészt van egy kiindulópont, ahonnan valami reprezentálódik, s amelyhez képest minden eltávolodást, irányt, nézőpontot, távolságot, kiterjedést meghatározunk; másrészt létezik a dolgok specifikus reprezentációja, amely a kiindulópontból való szemlélet eredménye, például határozók (*fel-le*), egyes ige párok (*jön-megy, ad-vesz*), a deitikus viszonyok (*te-én*), igeragok stb. Minden esetben „a viszony alapja térbeli, amely gyakran metaforikussá válik”, lásd orientációs metaforák (vö. Tolcsvai Nagy 2001: 125–6, 133–4). A térviszonyok reprezentációja tehát sokféle lehet. A magyar nyelv térjelölő lehetőségeit Tolcsvai Nagy (2001: 135) kategorikusan foglalja össze Vater (1991: 46) módszere alapján. Ebbe egy tárgy **lokálizálásán** túl beletartozik annak **dimenzionálása** is, amely tartalmazza a dolog alakját és térbeli tulajdonságait (pl. lap, gömb, illetve hosszú, vékony stb.). Az orientációs metaforák mindezeket magukba foglalják.

4.3. A tér fogalma jellemzően többféle térviszony **bináris oppozíciójából** tevődik össze: *fent-lent, közel-távol, hátul-elöl, fel-le, távol-közel, el-vissza, tág tér – szűk tér* stb. Ehhez kapcsolódóan szükséges megemlíteni Pócs Éva (1983) tanulmányát, aki a tér ilyen, bináris oppozíciók alapján való felosztását figyelte meg az ember természetfeletti lényekkel kapcsolatos védekező-elhárító, illetve kapcsolatteremtő rítusok vizsgálatánál. Eszerint az ember lakhelye és a természetfeletti lények tartózkodási helye között „szimbolikus határ” húzódik, amelyben a legfőbb oppozíciók a következők: *bent-kint, közel-távol, központ-periféria, ismert-ismeretlen, lakott-lakatlan, tulajdon – senki földje, rendezett-kaotikus* stb.

A népdalok esetében az orientációs kifejezések sokféle, igen általános jelentést hordoznak, de alapvetően pozitív és negatív értékű tartalmuk alapján állíthatók egymással ellentétpárokba. A szövegek tanulmányozása alapján a leggyakrabban

előforduló térviszony-reprezentációk és azok értékelő minősítései a következőkben foglalhatók össze:

Pozitív jelentéstartalom:	Negatív jelentéstartalom:
közel	távol
felt	lent
felfelé irányuló mozgás	lefelé irányuló mozgás
központ	periféria
célirányosság	céltalanság
közepesen tág perspektíva	túl tág vagy túl szűk perspektíva

5.1. A horizontális metaforák (távol-közel)

A horizontális metaforák elsősorban a szerelem témaköréhez kapcsolhatók. A közel-távol viszonylatában alaptézis A SZERELEM KÖZELSÉG és AZ ELÉRHETETLEN SZERELEM TÁVOLSÁG (vö. Kövecses, 2003: 26). Természeti képpel elsősorban a messzeség, vagyis a szerelmi sikertelenség ábrázolása a cél. Lényeges elem a képekben az itt és ott közötti akadály, amely átléphetetlen, szimbolikus határt képvisel a két világ között (alapja A FIZIKAI AKADÁLYOK NEHÉZSÉGEK metafora). Ez az akadály valamely természeti elem: folyó, árok vagy erdő. Elsőként a FOLYÓ MINT SZERELMI NEHÉZSÉG motívumot szemléltetem.

*Tulsó soron nyílik a virág
Egész éjjel érzem a szagát
Kire vessem fekete szemem,
Ki vigasztalja meg a szívem? (KV: 22)*

*Túl a vizén egy kosár
Abba sétál egy madár,
Kerítgetem, de nem vár,
Jaj Istenem de nagy kár. (KV: 32)*

A túlsó parton ábrázolt szerelmes sokféle alakban megjelenhet: lehet csábító illatos virág, folyton elröppenő madár vagy kíváncsú gyümölcs. Közös bennük a folyón túli elérhetetlenség ténye. Más népdalokban viszont a folyó és az átkelés mozzanata hangsúlyosabban jelenik meg, sőt gyakran ez válik fő motívummá. A metafora képi kiterjesztésének lényeges elemei a folyó leírása (örvényléstől habzó), az átkelés módja (ladikon, lóháton), egy esetleges baleset és következményeinek részletes felvázolása, a beszélő attitűdjének kinyilvánítása (*félelek, nem merek*):

*Átül mennék én a Tiszán, nem merek, nem merek, de nem merek,
Attul félelek, hogy a Tiszába esék, hogy a Tiszába esék.
Lovam hátán, sejehaj, férefordul a nyereg,
Tisza, Duna habgyai közt elveszék, a babámé nem lészék. (KV: 454/a)*

A következő, átkelésmotívumot tartalmazó népdal szemantikai súlypontjait a párhuzamok és ellentétek ritmusos váltakozása, átszőődése képezi: *mély ~ kerülgeti, Által akar rajta menni ↔ kerülgeti, ne illatozz ~ ne várakozz, reám várakozol ↔ meg nem házasodol, gyenge vagy ~ nem illik a csók a szádra, gyenge ↔ illatozz, gyenge ~ kerülgeti* stb. Metaforikus párhuzam a Tisza mélysége ~ akadály nehézsége egyenesen arányos mértéke:

*Jaj, de mély a Tisza vize,
De még mélyebb a közepe,
Három barna kislány kerülgeti,
Által akar rajta menni.*

*Által akar rajta menni,
Tearózsát szakítani,
Sárga tearózsa ne illatozz,
Reám babám, ne várakozz!*

*Mert ha reám várakozol,
Akkor meg nem házasodol,
Gyenge vagy babám a házasságra,
Nem illik a csók a szádra. (KV: 213)*

A távolság szemléltetésénél a folyó mellett lehetséges fizikai akadály az árok, s hozzá kapcsolódóan az átugrás-lábtörés jellemző motívumai, valamint az erdő. (Találunk példát kettős akadály, erdő és folyó együttesére is egy természeti képen belül.) De míg a folyó és az árok többször elutasító kontextusban szerepel, addig az erdő mindig valamilyen külső akadályt jelenít meg a szerelmesek között: leg-többször egyszzerűen távollétet.

*Erdő, erdő, de kerek vagy,
Kis angyalom, de messze vagy.
Ha az erdőt kivághatnám,
Kisangyalom megláthatnám. (TD: 146)*

Az erdő-akadály metafora része a „kerek” forma, amely itt negatívumot, lezárt-ságot jelent; az akadály megszüntetése – erdő kivágása párhuzam a vágy teljesülhetlenségét szemlélteti.

Időnként a térbeli távolság az időbelivel állítható párhuzamba: az alábbi dalban a *nagyon messzē ~ valaha* kifejezések csengenek össze. Itt már az erdő-akadály motívum „önállósulása” figyelhető meg. A középpontban lévő erdő messzi (lokálizáció) és kerek (dimenzió); a két rozsmaringbokor a jövőbeni egyesülés reményének motívuma.

*Amoda le van éggy erdő, jaj de nagyon messzē van!
Kerek erdő közepében két rozsmaring-bokor van.*

*Éggyik hajlik a vállamra, másik a babáméra,
Így hát kedves kisangyalom enyém lészel valaha. (KV: 444/4)*

A népdalok egy csoportjában a távolságnak egy másik, igen érdekes és speciális jelentését is megfigyeltem. Egyes dalokban a folyón túli hely egyfajta férfiakhoz kötődő, „férfias” helyszín: a szerelemre váró vagy szeretőjét hívogató férfié. A távolság mint orientációs metafora itt az önállósult, szülői háztól-falutól elszakadt, pozitív értelemben magányos, egzisztenciával rendelkező, szabad fiatal férfi szimbolikus élettere. Az egzisztenciát az állatok birtoklása-felügyelete jelenti: *Harminchárom birkára vigyázok én, Van már juhom, van bárányom*. A mezők-dombok, ahol az állatokat legeltetik, a falu társadalma számára már a „kint” fogalma alá esik; olyan terület ez, amely el van zárva a közösség szeme elől, kívül esik a falu erkölcsi törvényeinek határán, ezáltal a szabad szerelem titkos helyszínévé válhat.

*Túl a Tiszán juhászlegény vagyok én,
Harminchárom birkára vigyázok én.
Gyere babám, téritsd meg a birka elejét,
Ne egye le a bodorka levelét. (KV: 389)*

*Amott egy kis patak mellett
Három juhom hatot ellett,
Van már juhom, van bárányom,
Szerethetsz már kisangyalom. (KV: 128)*

Mint az látható, többnyire az E/1., az „én” dominanciája jellemző a dalokra: a „ki vagyok én?” és „mit kínálhatok?” öntudatos kinyilvánítása után következik a szerető hívogatása. Esetenként a sok szeretőt tartó legény öntudatossága már-már dicsekvésbe csap át:

*Túl a vizön, a tögörön,
Rózsa teröm a kendörön;
Mindön szálon kettő-három,
Van szeretőm tizenhárom. (KV: 61)*

A csángó szövegek hasonló képeiben érdekes módon a folyón túli terület szinte mindig a leány helye. Megválaszolatlan kérdés az, hogy ennek az eltérésnek van-e köze az énekmondó neméhez, illetve magyarázható-e esetlegesen területi differenciálódással.

*Szereten tull lakom én,
Fejér földön járok én.
Jajj de piros egy legény,
Szeretője vagyok én. (CSN: 1709–12)*

5.2. A perspektíva metaforikus jelentései

A TÁVOL–KÖZEL, FENT–LENT kétdimenziós oppozíciós fogalmakhoz képest **perspektíván** az „én” háromdimenziós térben való definiálása értendő. Ez a tér horizontális (elől-hátul, jobbra-balra, távol-közel) és vertikális térmetaforák bináris oppozíciós jegyeivel határozható meg, és így tágnak vagy szűknek minősíthető. Itt elsősorban olyan népdalok bemutatása a cél, amelyekben a perspektíva nagysága, milyensége kiemelt értelmezési jelentőséggel bír. A tér nagysága mellett ehhez a csoporthoz sorolom a tér telítettségét hangsúlyozó térábrázolást is.

A tág perspektíva hétköznapi értelemben pozitív jelentésű, így a népdalokban is többnyire a pozitív életérzés egyik érzékeltetője. A tér nagyságának kifejezésére jellemző módszer a tekintet körbehordozása általi ábrázolás és/vagy a térben való mozgással, előrehaladással való érzékeltetés. Az előbbi, statikus helyzetből való széttekintés kontextusa lehet egy pillanatnyi állapotfelmérés az életről. Az alábbi ismert népdalban a *nagy hegy – kicsi kertes ház* ellentéte érzékelteti, milyen nagy területet szemlél a beszélő: belátja az egész völgyet, de egy kis területre, az otthonára fókuszál. A hegy nevesítése a közösséghez való tartozás jelölője (l. még pl. *csitári hegyek, Málnás erdeje, nényei hegy*). A „széttekintés” a párválasztás reménytelen időszakának lehetőségeit is szemléltetheti.

*Ha felmegyek a budai nagy hegyre,
Letekintek, letekintek a völgybe.
Ott látom a, ott látom a kicsi kertes házunkat,
Édesanyám szedi a virágokat. (TD: 55)*

A tág perspektíva kifejezheti a szabadság érzetét vagy arra irányuló vágyat. A fizikai és lelki szabadság itt egymás mellett jelenik meg:

*Ha foljóvíz volnék,
Bánatot nem tudnék.
Hégyek, völgyek között
Zéngedezve járnék. (KV: 3/2)*

A túl tág tér azonban az egyén kicsiségét is érzékelteti: a tág perspektíva sokszor a magány metaforikus kifejezője. A következő népdal középpontjában lévő „én” a tekintet (horizontális és vertikális irányú) körbehordozásával ismeretlenként, „senki földjeként” definiálja a teret maga körül.

*Néznek szémeim egekre
Hulnak könnyüim ẽ földre*

*Kik ẽ földre kik őlömbe
Kik ẽ forró kebelémbe*

*Akar merre vesszem fejem
Mindenütt árva ẽ nevem*

*Nincsen nekem apám s anyám
Ki gondot üszellyen rivám. (CSN: 711–8)*

A tág, körülhatárolatlan tér a bujdosások színtere is: hontalanságot, célnélküliséget fejez ki. Míg láthatóan a „folyón-erdőn túli” helyek a társadalmi élet színteréhez viszonylag közel eső területek voltak, addig itt a „hegyek-völgyek” a távoliak, teljesen elszakadva a falu közösségének életterétől. Az előbbi a társadalmi élet környezete, az utóbbi már a természeti szféra része. Ezek a névtelenül sokasodó hegyek, völgyek a perifériára szorult, örökké úton lévő ember lakhelyei, a térábrázolás fontos eszköze a térben való mozgás.

*Hegyen füldön járogatok vala
Virágécskát gyűjtögeték vala.
Csincécskébbe csincselgetém vala,
Bokrétába kötögetém vala.*

*S félnyergélem lovamat, magamat,
S félnyergélem lovamat, magamat.
S elinduliek hosszú utra viéle,
S elinduliek hosszú utra viéle. (KV: 209)*

Egy másik figyelemre méltó példában az állandó és kényszerű úton levést a mozgásban lévő nézőponthoz kapcsolódó relatív viszonyítás fejezi ki: a „hegyek, völgyek, álljatok meg!” felszólításban a statikus én – mozgó környezet szubjektív képét látjuk a valós, fordított viszonytal szemben, amely pihenni vágyást fejez ki. A mozgás tehát nem szabadság, hanem kényszer, a hegyek által körbezárt környezet pedig börtön. Az elszigeteltség kifejezéséhez járul a hegyek – mint élettelen tárgyak – megszólítása, társul hívása is.

*Hegyek, völgyek között állok,
Szívemet öli a bánat;
Hegyek, völgyek, álljatok meg,
Hogy panaszkodjam nektek.*

*Engem anyám megátkozott,
Mikor a világra hozott.
Azt az átkot mondta reám:
Ország-világ legyen hazám!*

*Ott se legyen megállásom,
Csipkebokor a szállásom,
Ott se legyen megállásom,
Csipkebokor a szállásom. (KV: 191)*

A „túl tág” térábrázoláshoz hasonlóan a szűk perspektíva metaforikus jelentése is negatív, de a kis látószög és a közeli nézőpont a magány személyesebb érzetét keltik az ágon ülő madár képében.

*Árva madár, mit keseregsz az ágon,
Nem csak te vagy elhagyott e világon!
Nékem sincsen éldes apám, sem anyám,
A jó isten mégis gondot visel rám. (KV: 17)*

A perspektíva témaköréhez kapcsolható a **tér telítettségének** metaforikus jelentése. A kiterjedés és telítettség ábrázolása gyakran kiegészítik egymást; ilyen jellemző természeti helyszín a tenger (nekünk a Balaton is az), az égbolt, valamint az erdő vagy a zsályával teli kert. A tér telítettsége kettős értelmezést tesz lehetővé: egyik szinten érzelmi intenzitást fejez ki, másrészt a bőség jelölője is (hasonlóan az állatokat legeltető férfi állatainak számszerűsítéséhez). A csillagokkal teli égbolt például a bánat nagyságának metaforikus illusztrációja. A gondolatpárhuzamot a szintaktikai szerkezetek azonossága is hangsúlyozza.

*Tele van a sötét égbolt ragyogó csillaggal,
Tele van az én szívem is keserű bánattal,
Mit ér nekem, mit ér nekem csillag ragyogása,
Ha jaz én bús szívemnek nincs vigasztalása. (KV: 77)*

A tér telítettségének ábrázolása gyakran a túlzás kategóriájába sorolható, amely Katona meghatározása szerint érzelmi intenzitás kifejezésére szolgáló, „térben-időben-számban »megnyújtott« képes kifejezés” (Katona 2002: 218). Az alábbi példában mindez a határtalan életöröm, bőségből fakadó jólét érzékeltetésének egyik eszköze: a Balaton és a Bakony képe hatalmas területet fognak át; a rengeteg hallal teli Balaton és az áganként egy mérő makkal teli Bakony erdői a bőséget illusztrálják.

*Ó mely sok hal terëm a nagy Balatonbaharahahaha
Mindën ágon egy mérő makk a Bakonybaharahahaha.
Örüil ott a halász,
Rikkongat a kanász
Örömébeherehehehe. (KV: 169)*

A túlzás alapja lehet a méretarányban rejlő ellentét is: egyik véglete a tenger, amely „minden nagyság legbiztosabb mércéje” (Katona 2002: 220), másik pedig a kanál mint mértékegység, valamint a gyöngyszem. A tenger habja a horizontális, a tenger feneké pedig a vertikális kiterjedést szemlélteti.

*Apámért, s anyámért mit nem cselekedném:
Tengernek a habját kanállal lemerném.
Tenger fenekiből gyöngyszemetek szednék,
Apámnak s anyámnak gyöngybokrétát kötnék. (TD: 15)*

5.3. A FENT-LENT és a vertikális mozgások metaforái

A fogalmi metaforákban a tér vertikálisan osztott: a FENT alapvetően pozitív, a LENT pedig negatív tartalommal bír. A tércategóriákhoz hasonlóan a vertikális irányú mozgásoknak is nagy szerepük van az érzelmek konceptualizálásában (A JÓ AZ FELFELÉ metaforáról vö. Bańcerowski 2005). A vertikális tércategóriák és mozgások gyakran együtt szerepelnek a népdalokban. A BOLDOGSÁG FELFELÉ IRÁNYULÓ MOZGÁS és A BÁNAT LEFELÉ IRÁNYULÓ MOZGÁS axiómái közül megfigyelésem szerint az utóbbiak gyakoribbak: közöttük a *hullik* és a *hajlik* mozgással kapcsolatos metaforák szerepe kiemelkedő, ezért velük külön fejezetben foglalkozom. Az orientációs metaforák vizsgálata itt sem választható szét más elemektől: a FENT egy természeti képen logikusan összefügg a hegy, domb, madár, nap vagy csillag motívumok valamelyikével, mégis ezekről csak utalásszerűen teszek említést.

A hegytető-dombtető gyakori szimbolikus idilli helyszín, amelyben a fentel összefüggésben a tág perspektíva is megjelenik térmetaforikus elemként:

*Az én édeszemnek dombon ülő háza,
Csikorgós kapuja, dobogós ajtaja;*

*Mázos kemencéje, tükör a tűzhelye,
Csillogós ajtaja, márványos házföldje.*

*Pántyika padlása, sinor gerendája,
Szép feketé fodor bárány bőr gucsmája. (CSN: 1174–9)*

*Piros alma mosolyog a dombtetőn.
Sárga kendős kislány sétál a mezőn.
Szép a mező, megszépül a virágtól,
Vagy attól a sárga kendős kislánytól. (KV: 36)*

A pozitív életérzés, szerelmi boldogság kifejezésében fontos szerepük van a formáknak: az utóbbi dalban a domb és az alma, valamint a kislány nőies formáinak gömbölydedsége, kerekése nemcsak szexuális asszociáción alapulnak, hanem a körhöz és a gömbhöz fűződő pozitív fogalmunkon is. De a térmetaforák mellett lényegesek a színek is. Erdélyi Zsuzsanna a népdalok színszimbolikájáról írt tanulmányában megjegyzi, hogy általánosságban a piros és a sárga meleg színek, s mint ilyenek, aktív színek; másfelől a piros a szerelem univerzális szimbolikus színe, a sárga pedig a szerelmi érettség jelzője. A mező zöldje, bár nincsen nevesítve a dalban, szintén a költői kép része: a zöld a tavasz, a remény és az ehhez kapcsolódó párválasztás motívumának színe (Erdélyi 1961: 178, 190, 406).

A népdalok egy csoportjában a FENT metaforikus helyszín A SZERELEM NÖVÉNY konceptualizációs szerkezetében értelmezhető. Több párosítóban a felfelé növekvő, fejlődő növény (pl. liliom) a kapcsolat jó irányba haladását szemlélteti, de ha elérhetetlen magasságig nő, az a reménytelenség induló kapcsolat rossz irányú alakulását jelenti.

*Rozmaringot ültettem cserépbe,
Betettem a kertem közepére.
Rozmaringszál fölnőtt az ég felé,
Gyöngye vagyok a szeretőm mellé. (KV: 185)*

A magasra kúszó komló erkölcstelen leányra utal:

*Magas fára hág a komló
Szép lányokbul válik ringyó. (CSN: 1963–4)*

Gyakran a FENT–LENT térbeli ellentétben a szabadság–rabság ellentétes párhuzama nyilvánul meg, amely központi fogalma a rab- és katonaénekeknek. Jellemző motívum a hervadó növény vagy a szabadon repülő, éneklő madár, amely a katonaélet rabságával szemben a szabadság ábrázolója:

*Szépen szól a kis pacsirta
Fönn a magasba,
El köll mennem katonának,
Lányok siratnak. (KV: 206)*

*Elhervadt a citrusfa
A magos hegytetőn,–
Én is elhervadtam
A börtön fenekén. (KV: 113)*

A népdalok egy csoportjában a fent mint térmetafora egyfajta elérhetetlenséget konceptualizál. A magasban repülő, „alább nem szálló” madár például távolságtartást, idegenkedést jelölhet. A FENT elérhetetlenségéhez kapcsolódhat valamely misztikus téma is, például a szerelem. A mítosz szerint a szerelem megfejtethetlen annak, aki még nem élte át, és azért gyógyíthatatlan, mert az orvossága az ember számára fizikailag elérhetetlen magasságban van. (A szöveg és a dallam is világi kölcsönzés.)

*Magos kősziklának ódalábó' nyílik
A szerelēm orvosság
Aki a szerelmet soha nem próbáta,
Csak álomnak álitja. (KV: 70)*

Végül találni olyan érdekes ellenpéldát is, ahol a madár számára a FENT a bánat, a LENT pedig a vigasz színhelye, amely a NÖVÉNY ÁRNYÉKA GONDOSKODÁS metaforára vezethető vissza. Ebben a negatív kontextusban a magas, élettelen erdő az árva ellenpárja: a tág, üres tér (perspektíva) a magány metaforikus környezete.

*Erdő, erdő, de magos a teteje,
Jaj de régen lehullott a levele.*

*Jaj de régen lehullott a levele,
Árva madár párját keresi benne.*

*Búza közé szállt a dalos pacsirta,
Mert odafönt a szemeit kisirta.
Buzavirág, buzakalász árnyába
Rágondolt a régi első párjára. (KV: 400)*

5.4. Lefelé irányuló mozgások

A természetben előforduló történések többsége a fizika törvényeinél fogva, a gravitáció okán a föld felé irányul. Ezek fajtái sokfélék lehetnek: esik az eső, hullanak a fáról a levelek, vagy az érett gyümölcs, a folyó vize lefelé folyik, lefelé gurul a hegyről a kő, a hervadt vagy érett növény lehajlik, kidől a száradt fa stb. Metaforikus gondolkodásunkban mindhez valamilyen negatív képzet kapcsolódik.

A következő népdal központi témája a hűtlenség, s a különböző lefelé irányuló tendenciák egy szerető rossz sejtelmeit képesítik, amelyet a „hűtlen” társ frappáns válasza sem tud eloszlatni. Arról, hogy történt-e megcsalás vagy sem, nem lehetünk bizonyosak. A szél itt föntről lefelé fúj (pedig többnyire oldalról), ezért jelzésértéke van; a levelek zörgése és az évszakmegjelölés ok-okozati alapon hullásra engednek következtetni; a verembe esés (amely itt A FÉLRELEPÉS BAL-ESET metaforát sugallja), párhuzamban a „szerelembe esés” metaforikus kifejezéssel is, lefelé tartó mozgások. Végül megkockáztatjuk, hogy – bár egy dallam-szóveg közötti szemantikai kapcsolat létezése igen kérdéses – esetünkben a soronként és az egész strófában jelenlévő ereszkedő dallamvonal szintén a vertikális metaforához járul hozzá.

*Felülről fúj az őszi szél,
Zörög a fán a falevél.
Ugyan babám, hova lettél?
Már két este el nem jöttél.*

*Már két este el nem jöttél,
Talán a verembe estél?
Nem estem én a verembe,
Véled estem szerelembe. (KV: 256)*

Az említett nagyszámú természeti mozzanatból néhány kiemelkedő gyakorisággal fordul elő a népdalokban. A következőkben két olyan lefelé irányuló mozgásfajtát mutatok be, amelyek hangsúlyos szerepet kapnak. Elsőként a HULLÁS mozzanatával, ezen belül a falevél lehullásának metaforikus jelentésével foglalkozom, majd az érett gyümölcs hullásának értelmezhetőségét vizsgálom. Másodszor a HAJLÁS mint forrástartomány jelentéssíkjaait illusztrálok néhány példán keresztül.

Gyakran előfordul, az ősz képzetéhez kapcsolódó kép a fáról hulló levél, amely egy másik természeti folyamattal, a fa kiszáradásával jár együtt. A HULLÁS-hoz kapcsolódó elsődleges tapasztalatunk a könnyek hullása. A könnyhullás-bánat okozat-ok viszonya a „levélhullás – fa száradása” szemantikai szerkezetben interpretálható, amely leggyakrabban a szerelmi bánattal hozható párhuzamba. S bár itt elsősorban a hullás lefelé irányuló mozgását emelem ki, ugyanúgy megjelenik az anya-leány, az ember-felesége vagy a szerelmesek kapcsolatát szimbolizáló AZ ÖSSZETARTOZÁS ÁG-LEVÉL metafora is (Lükő 2001: 129).

*Azhol én elmegyök,
Még az fák és sírnak.
Gyöngye ágairól
Levelek lehullnak*

*Hulljatok levelek,
Rejtsseték el ingem,
Mert az én éldéssem
Sirva keres ingem. (KV: 2)*

Ha gyümölcs hullik a fáról, az szerelmet, szexualitást jelent. Az érett gyümölcs tulajdonsága az, hogy ha „megérik és nem szedik le idejében, a földre hull”; s ha az útra hull, az bajt jelent, mert bárki felszedheti (Lükő 2001: 141–2); ha a lehullott gyümölcs sáros lesz, az a lány szégyenét jelenti (ez is a közkeletű A SÁR, PISZOK SZÉGYEN fogalmi metaforából ered).

*Piros alma leesett a sárba,
Ki felveszi, nem veszi hiába,
Ki felveszi, nem veszi hiába. (KV: 489)*

A HAJLÁS szintén lefelé törekvést, irányultságot fejez ki: a népdalokban a növények jellemző mozdulata. Kézenfekvő a motívum negatív aspektusa, ám érdekes módon többféle kontextusban pozitív jelentéssel is bírhat. A növények alapvetően „fa” és „virág” csoportra oszthatók. Vizsgálataim szerint a fa motívum esetében annak fajtája nem mindig szignifikáns, hanem gyakran egy konvencionálisnak mondható fa reprezentációhoz kapcsolódik; bizonyos esetekben azonban fontos, hogy milyen fáról van szó: gyümölcsfáról, jegenyéről, diófáról vagy szomorúfűzről. Az egyes fafajták közötti formai különbségeknek metaforikus jelentősége van. A lehajló faág – de ide sorolható a nád is, amely vékony szárával törékeny benyomást kelt – a legtöbb esetben bánatot fejez ki, például szerelmi csalódást vagy elválást:

*Gyenge a nád, lehajlik a földre,
Gyöngye szavam nem hallik messzire.
Gyöngye szavam, gyöngye kiáltásom,
A rózsámtól most lesz elválásom. (TD: 74)*

A szerelmi bánaton túl a besorozott fiú édesanyjának szomorúságát is kifejezheti a lehajló faág. A diófa formai jellege: erős szerkezete, vastag ágai, terebélyes, kerek lombkoronája lényeges elemei az anya-diófa asszociációs kapcsolatnak.

*Csuhaha, lehajlott a diófának az ága,
Csuhaha, ráhajlott a vizitáló szobára.
De sok édesanya sírva jár el alatta:
Ihajla, hogy a fia három évig katona. (KV: 431)*

A fák között gyakori motívum a **szomorúfűz**, amelynek neve már önmagában metaforikus: lefelé hajló ágaival a bánat képi tapasztalatát idézi bennünk. A *szomorúfűzfa*, a *lehajtom*, a *hullajtom* kifejezések mind egy irányba mutató mozgást, formát idéznek.

*Megkötöm lovamat
Szomorúfűzfához,
Lehajtom fejemet
Két első lábához.*

*Lehajtom fejemet
A babám ölébe,
Hullajtom könnyeim
Rózsás kötényébe. (KV: 98)*

A lehajló ág azonban pozitív jelentésű is lehet. *Hajlandó* szavunkban a valamihez való pozitív viszonyulás metaforikus képe jelenik meg a *hajlik-hajlékony-hajlandó* szemantikai kapcsolat alapján. A jegenyefa földig hajló ága, mint a szép leány hajlandóságát képvisítő motívum, egyéb pozitív orientációs metaforákat is tartalmaz: például a *sudár* formában az EGYENES és a FELFELÉ, illetve a dombhoz kapcsolódóan a FENT mint lokalizáció a meghatározó. Látható, hogy a jegenyefa (kiemelt) alaki jegyei itt is fontos összetevői a fa motívumnak.

*Ennek a kislánynak dombon van a háza,
Sudár jegenyefa van az udvarába'.*

*Sudár jegenyefa, földre hajlik az ága,
Ennek a kis barna lánynak én leszek a párja. (TD: 79/2)*

A szerelmi hajlandóság témakörébe illeszkedő metafora a **két ágát hajtogató fa**, amely gyakori visszatérő képe a párosítóknak; jellemzően az áldását osztogató édesanya jelképe (Lükő 2001: 140).

*Maros mellett két szép ződ ág, hajlandó,
Rëä szállott két szép madár, illendő.*

*Égyik madár Angi József, illendő,
Másik madár Szabó Katalin, hajlandó. (KV: 227/4–5)*

A kinyílt, súlyos fejétől meghajlott **virág** szintén két, ellentétes szemantikai előjelű témakörhöz köthető: vagy szerelemre érettséget, hajlandóságot (esetenként áldást) fejez ki pozitív jelentéstartalommal; vagy éppen túlérettséget, a párválasztás sikertelenségét, hervadásban való meghajlást jelenti. Általában leányhoz köthető szimbólum. A fától eltérően a virág fajtája (rózsa, pünkösdi rózsa, liliom) mindig jelölt, ezért értelmezésükhöz népdalaink kiterjedt virágszimbolikájának ismerete szükséges. A lehajló rózsa tehát szíves fogadtatást, a rózsabokor alatti védett fekhely pedig a lány ölelő gondoskodását jelenti:

*Kerten átalhajlott rózsa, szívem rózsa,
Rózsabokor alatt egy vetett ágy vala.*

*Abba fekszik Mózsés uram gombos dolománba.
Ha nem gombos dolománba, szürke szokmányába. (KV: 228 II/2–3)*

Am ha az útra hajlik ki a rózsa, az nem jelent jót, kontextustól függően másként és másként: az első példában a hajló virág kacér leányt idéz, a másodikban pedig a hajlás már a hervadás folyamánya. Közös kapcsolóelem az út mint forgalmas hely (szemben a kerttel, amely intim helyszín), és a hajlás-kínálás párhuzam.

*A pünkössti rózsa kihajlott az utra,
Sz ez én szekeremnek kivagyon e rudja. (CSN: 1180–1)*

*Két szál pünkösdrózsa
Kihajlott az útra,
El akar hervadni,
Nincs, ki leszakítsa. (TD: 132)*

Összegzésként: negatív kontextusban a hajlás kifejezhet szerelmi bánatot, ezen belül leggyakrabban elválást, illetve sikertelenséget; a lehajló virág pártában maradt vagy feslett erkölcsű leányt jelent. Pozitív kontextusban ez az orientációs metafora két alapvető fogalomkörbe illeszkedik: egyik a (szerelmi) hajlandóságé, másik pedig a gondoskodásé.

5.5. Irány nélküli céltalanság

Metaforikus gondolkodásunkban az életben meghatározott hosszú távú célok a fizikai térben kijelölt iránynak és célnak felelnek meg (A SZÁNDÉKOK IRÁNYOK vö. Kövecses 2003: 52). A céltalan ide-oda mozgás valamely életcél hiányát szemlélteti, amely leginkább a társadalom közösségéből kitaszított bujdosók életkörülményeire jellemző. A bujdosás gyakori motívuma a céltalanul bolyongó állat, főleg madár.

*Bujdosik az árva madár,
Egyik ágról másikra száll.
Hát az ilyen árva, mint én,
Hogyne bujdokolna szegény? (TD: 105)*

Még közvetlenebb a kapcsolat a ló mint háziállat és gazdája között: az alábbi népdal természeti képében a gazda bánatát jeleníti meg orientációs és más metaforák során keresztül a bolyongó ló képe. Középpontban AZ ÚT ÉLET metafora áll: az utat befűjta a hó, vagyis nincs már út, mehet a ló *akár erre, akár arra*. A megeresztve lógó kantárszár az irányítás hiányát, valamint enerváltságot fejez ki, amely a többi lefelé irányuló mozzanathoz, a lehajló gyenge nád képéhez, a hulló könnyekhez, a lehajtott fejhez kapcsolódik. Parancs helyett a gazda rábízta magát a lóra: ez már az „én” teljes feladása.

*Nagyon befűtta az utat a hó,
Jaj, de céltalanul fut a fakó.
Megeresztve lóg a kantárszára,
Búbánatos annak a gazdája.*

*Gyenge nádszál lehajlik a földre.
Ha sirok is, nem hallik messzire.
Hull a könnyem, az is csak csendesen,
Ha lehajtom fejem keservesen.*

*Nagyon befűtta az utat a hó.
Nincs már nekünk, hová siess, fakó!
Mehetsz akár erre, akár arra,
Úgysem érünk mi, csak árvaságra! (KV: 146)*

5.6. A központ-periféria fogalmi metaforája

A **középpont** a kiválasztottság, fontosság metaforikus helyszíne. A népdalok leggyakrabban előforduló motívumai: a) a kert vagy erdő közepébe helyezett/ültetett rozsmaring, amely szerelmi jelkép (l. A SZERELEM NÖVÉNY metafora), például a már idézett *Rozsmaringot ültettem cserépbbe* (KV: 185) kezdetű dalban; b) a mező közepében legelő bárány. Ezekből a komplex elemzést igénylő képekből a középponti tárgyhoz kapcsolódó képzetek a rá irányuló gondoskodás, a körbezártság általi védelem.

*Jaj de szépen esik az eső,
Jaj, de szépen zöldül a mező,
Közepibe legel a juhom,–
Katona jaz édes galambom. (KV: 418)*

A **periférikus hely** ezzel szemben veszélyes, bajt hozó vagy bánatot, szomorúságot kifejező helyszín. A folyópart az egyik leggyakrabban ábrázolt periférikus hely, ahol nem ajánlott hosszasan időzni. Egyik oka ennek tapasztalati alapon az áradás veszélye. Gyakori motívum a folyópartra fészket rakó madár szomorú esete:

*A Duna martyára szállott egy madárka,
Fészket inditana, de fél az árviztől.*

*Majd e tenger habja kezdi magát hánni,
Akkor az ő fészket el fogja rontani. (CSN: 1196–9)*

Az áradás gyakori motívum, amely az ÉRZELMEK FOLYÓK metaforához kapcsolódik: a medréből kilépő víz a kontrollálatlan érzelmeknek felel meg. Az áradás ok-okozati következményeként megjelenhet a sár is.

*Kiöntött a Tisza a partjára,
Kis pej lovam térdig jár a sárba.
Sáros kantárszára a kezembe,–
Gyere kisangyalom az ölembe. (KV: 405)*

A folyóparthoz kapcsolódó másik motívumkör a periférikus helyen nőtt folyóparti növény (többnyire a leány jelképe), amely szerelmi sikertelenséget vagy bánatot jelent.

*Árokiparti kökény,
Kökényszemű kislány,
Eszëm a szemëdet,
Mért vagy olyan halvány.*

*Nem vagyok halavány,
Ilyen minden kislány,
Kinek a gyűrűjét
Más viseli újján. (KV: 262)*

A periféria témaköréhez illeszthető gyakori kép a két fa, amelyek közé besüt a hold. Ennek elemzése részletes tanulmányt igényel; itt csupán a közbeékelődés, beférkőzés negatív előjelű motívumát emelem ki, amely a szerelmesek szétválasztására utalhat. Ez a kettéválasztás egy egység megbontásához vezet, ezáltal kettősséget, bizonytalanságot (piros-fehér) eredményez.

*Két fa között kisütött a holdvilág
Olyan vagyok, mint a pipitérvirág.
Fele piros fele fehér fele más
Mégöl engëm a sok köserü sírás. (KV: 45)*

6. Összefoglalás, kitekintés

Az orientációs metaforákról gyűjtött tapasztalatokat az alábbiakban összegzem. A természeti képekben megnyilvánuló orientációs viszonyok metaforikus jelentései nagyban párhuzamot mutatnak a kognitív metaforákkal. Érdekes csoportot alkotnak viszont az olyan metaforák, amelyeknél valószínűsíthetően szociológiai hatások módosították, illetve specializálták a jelentést: így lett többek között a folyón túli terület az öntudatos, érett legény sajátos életterévé. Általánosan jellemző, hogy az egyes térindikációk nem feleltethetők meg egyértelműen **egy** értelmezésnek; a forrástartományokhoz több céltartomány is párosulhat, és ugyanígy viszont. Előbbire példa lehet szituációtól függően a HAJLAS számos pozitív és negatív értelmű metaforája; utóbbi szemléltethető a szerelmi bánat számtalan kifejezési eszközével (LENT, TÁVOL, LEFELE IRÁNYULÓ MOZGÁSOK stb.).

Mindaz a népdalokban szereplő metaforák különösképp flexibilis voltára utal, amely összhangban áll a népköltészet sajátos jellegével: a népköltészetet a műköltésztől megkülönböztető közösségi jelleg jellemzője az, hogy „erősen differenciált, egyéni gondolatokat és érzelmeket nem fejez ki”, továbbá, „a népdal közvetlenül, elementárisan hat, azáltal, hogy az érzelmeket primitív, mindenki által érthető absztrakció segítségével fogalmazza meg” (Stoll 1957: 173). Szükségszerű tehát, hogy a metaforák könnyen befogadhatóak, hétköznapiak, azaz **konvencionálisak** legyenek az adott nyelvi közösségben; ez természetesen a felhasznált metaforák korlátozott számát feltételezi (szemben a műköltészet végtelen lehetőségeivel). Fontos vizsgálati irány lehet e képek konvencionálisága vagy újszerűsége, valamint általános-specifikus jellegének együttese.

A konkrét körülmények közötti specifikálódásban, egyéni helyzetre való alkalmazásban szerepe van a műköltészet passzív közönségével szemben a folklór aktív közönségének is. A pragmatikai körülmények („konszituáció”) szerepét hangsúlyozza Péter Mihály is, aki szerint egy kép motiváltsága, érzelmi telítettsége fordítottan arányos annak szemantikai specifikusságával, kötöttségével: „Voltaképpen a verbálisan kifejezett komponens és a konszituáció viszonya az, ami a rejtett propozíciós tartalmat több-kevesebb egyértelműséggel meghatározza, és szűkebb vagy tágabb teret enged a beszélő és/vagy hallgató asszociációinak. Minél kevésbé egyértelmű a propozíció rejtett része, minél lazább és »lebegőbb« a nominális komponensek egymás közötti, valamint a szövegkörnyezethez fűződő szemantikai kapcsolata, annál erősebb a szöveg emocionális tartalma” (Péter 1991: 213) Vagyis a konvencionális a konszituációban válik specifikussá, és az általános kifejezésmód éppenséggel erősíti a szöveg érzelmi telítettségét. Az alábbi népdal-variációk példája szemlélteti, hogy az azonos természeti kezdőkép kontextustól függően miképpen nyer más és más értelmet:

*Arra alá vörös az ég alja.
A babámnak deszka a feje alja.
Nem is lehet mindenkinek vetett ágya,
Én sem fekszem a régi libatollas ágyba.*

*Arra alá vörös az ég alja.
Honvéd bakának szalma a feje alja.
Nem is lehet mindenkinek vetett ágya,
Én sem fekszem a régi ruganyos diványra.*

*Mindenfelé kerek az ég alja.
Szegin juhász, szür a feje alja.
Nem is lehet mindenkinek párna,
Én sem fekszek a paplanos ágyba. (Mona 1959: 10)*

A konvencionális kérdéséhez kapcsolódóan lényeges az **asszociáció** kognitív folyamatban betöltött szerepe. A folklórszimbólumok és az asszociáció vonatkozásában Erdélyi a színek jelentéséről írt értekezésében a következőt mondja: „A természeti jelenségek nyomán létrejött vizuális élmények minden nép képzeletét megtermékenyítik. A színeknek az emberre való erős pszichikai és élményhatása, majd azonnali képzettársítást keltő funkciója egyetemes érvényű szimbolikus jelek létrejöttét eredményezte” (Erdélyi 1961: 174, 175). Az említett asszociáció alapjaként az ember elementáris tapasztalatait jelöli ki: „a nappal világossága, az éjszaka sötéte, a vér pirosa, a tűz veressége, az ég kékje, a fű, a levél zöldje, állataik szürkés-barnás színe, majd saját testük színei s ezek változásai, melyek érzelmek, betegség következtében vagy halál esetén álltak be [...] első, de mélyreható színélményei voltak” (Erdélyi 1961: 175). Erdélyi tehát a szimbólumok keletkezéséről, működéséről hasonló képet ad, mint amit a kognitív metaforáról tudunk. A népdalokban szereplő metaforák szimbolizálódásának folyamatában azok egyfelől a közösség által általánosan elfogadottá válnak, asszociációjuk, azaz a két tartomány összekapcsolása megerősödik, automatizálódik: „a vizuális élmények költői képpé, majd jelképpé alakulnak, és e folyamat egyidejűleg játszódik le a nép lelkében” (Erdélyi 1961: 422). Az „azonnali képzettársítás”-nak nem mond ellent az a tény, hogy a szimbólumok is rendelkezhetnek több jelentéssel: „Van olyan jelenség, melynek egyazon vizuális élménye ellentétes módon hat a lélekre. A tűz például lehet jó és rossz képzetű. Lehet pusztító, emésztő, de lehet védő, tisztító jellegű is” (Erdélyi 1961: 177). Egy jelkép tehát több dologra is utalhat, ám jellemzően nem túl sokra, hiszen ez az asszociációt késleltetné. Anélkül, hogy a szimbólumok és a kognitív metaforák eddig tisztázatlan viszonyát próbálnám megfejteni, annyi bizonyos, hogy a kognitív metaforák a szimbólumoknál tágabb körében az asszociáció többirányú, ezáltal aktívabb, habár, mint azt tapasztaltuk, a képi sémák jelentősége itt is nagy, ezáltal a képzettársítás erősen behatárolt. Ezenkívül úgy tűnik, hogy az alakzatok összefüggésrendszerének (és az intertextualitásnak) még nagyobb súlya van, mint a szimbólumoknál.

Végül feltárást igényel még a metaforák költői képpé formálódásának mechanizmusa. A kognitív metaforák nemcsak vizuális tapasztalaton alapulhatnak, ám a természeti kezdőképekben a tudat mélyén rejlő alakzatok (kognitív metafora vagy metonímia) felszínre kerülnek, és képi síkon kiteljesednek. Szemléltessük ezt egy, az eddig tárgyalt metaforáktól különböző példával, egy kognitív metonímiával. A hétköznapi nyelvhasználatban a bánat, aggodalom kifejezésére gyakran használ-

latos a „felőrli a bánat”, „bánatában őrlődik”, vagyis a bánatnak a malom őrléséhez kapcsolódó (ok-okozati alapú, metonímikus) képzettársítása. Az említett alakzat a népdalokban a következőképpen jelenik meg:

*Itt ę Klézsei patakon
Van egy bánat őrlő malom.*

*Bár bánatom megőrlené
Hogy bu szívem ne gyötrené. (CSN: 701–4)*

Azt figyelhetjük meg, hogy az őrlés metonímikus fogalmi képe teljes, vizuális képpé terebélyesedik, vagyis az őrlés töredékes motívumából egy komplex költői kép lesz, amelynek elemei a malom, az őrlés mozzanata, a bánat-búza párhuzama, valamint a malom speciális térbeli elhelyezkedése, a folyó- vagy patakpart, amely – mint a periféria kapcsán szemléltettük – szintén metaforikus tartalommal bír. A kép így már nem metonímikus, hanem metaforikus.

Dolgozatomban a magyar népdalok egy csoportjára jellemző szövegszerkezeti jelenséget, a természeti kezdőképet vizsgáltam sajátos szempontok alapján. Elemzésem az orientációs metaforák csoportjára, ezen belül a térmetaforákra irányult. Módszerem a hangsúlyosabban előforduló alakzatok elsősorban bináris opozíciók alapján való szemléltetése volt, és annak kimutatása, hogy a népdalainkban kifejezett térmetaforák fogalmi metaforáinkból eredeztethetők. Elemzésemben az irányzott jelenséget csupán néhány konkrét szempont alapján tanulmányoztam. Az egyéb metaforák feltérképezése, összefüggésrendszerük, a velük kapcsolatos kognitív folyamatok részletes vizsgálata népdalainkban még kidolgozásra vár; következtetésem így nem adhatnak átfogó képet népdalaink kezdőformuláiról, csupán adalékul szolgálhatnak a további szövegnyelvészeti és folklórisztikai kutatásokhoz.

SZAKIRODALOM

- Bañcerowski Janus 2005. A pozitív érzelmek konceptualizációjáról. *Magyar Nyelvőr* 129: 202–8.
- Beaugrande, Robert-Alain de 1994. Text Linguistics. In: R. E. Asher (ed.): *The Encyclopedia of Language and Linguistics*. Vol. 9. Pergamon Press, Oxford–New York–Tokyo.
- Beaugrande, Robert-Alain de–Dressler, Wolfgang 1981/2000. *Bevezetés a szövegnyelvészetbe*. Corvina Kiadó, Budapest.
- Bühler, Karl 1934. *Sprachtheorie. Die Darstellungsfunktion der Sprache*. Fischer, Jena.
- Cocchiara, Giuseppe 1962. *Az európai folklór története*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- CSN = Domokos Pál Péter–Rajeczky Benjamin (szerk.) 1956. *Csángó népzene I–II*. Zeneműkiadó Vállalat, Budapest.
- Erdélyi Zsuzsánna 1961. Adatok a magyar népköltészet szinzimbolikájához (I–III.). *Ethnographia* LXXII: 173–99; 405–29; 583–96.
- Fehér Erzsébet 1999. A magyar nyelvészeti szövegkutatás irányai, tárgykörei. *Magyar Nyelvőr* 123: 464–78.
- Katona Imre 1979. Lira. In: Ortutay Gyula (szerk.): *A magyar folklór*. Tankönyvkiadó Vállalat, Budapest.
- Katona Imre 2002. *Szépen szóló madárka. Népdalaink szöveges üzenete*. Masszi Kiadó, Budapest.

- Kocsány Piroska 1989. Szövegnyelvészet vagy szövegtípusok nyelvészete? *Filológiai Közöny*, 26–43.
- Kocsány Piroska 2002. Szöveg, szövegtípus, jelentés: A mondás, mint szövegtípus. *Nyelvtudományi Értekezések* 151. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- KV = Kodály Zoltán–Vargyas Lajos 1991. *A magyar népzene*. A példatárt szerkesztette Vargyas Lajos (12. kiadás). Editio Musica, Budapest.
- Kövecses Zoltán 1998. A metafora a kognitív nyelvészetben. In: Pléh Csaba–Györi Miklós (szerk.) *A kognitív szemlélet és a nyelv kutatása*. Pólya Kiadó, Budapest. 50–82.
- Kövecses Zoltán 2003. *Metaphor and Emotion. Language, Culture, and Body in Human Feeling*. Oxford University Press, Oxford.
- Kövecses Zoltán 2005. *A metafora. Gyakorlati bevezetés a kognitív metaforaelméletbe*. Typotex, Budapest.
- Lakoff, George–Johnson, Mark 1980. *Metaphors We Live By*. University of Chicago Press, Chicago.
- Levinson, Stephen C. 1983. *Pragmatics*. Cambridge University Press, London.
- Lükő Gábor 1957. A magyar népdalszövegek régi stílusa. *Néprajzi Értesítő* XXXIX: 5–48.
- Lükő Gábor 2001. *A magyar lélek formái* (3. kiadás). Táton, Budapest.
- MNL = Ortutay Gyula (főszerk.) 1982. *Magyar néprajzi lexikon V. Népköltészet*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mona Ilona 1959. Népdalszöveg rendszerezés és népdalszöveg tipológia. *Ethnographia* LXX: 563–78.
- Péter Mihály 1991. *A nyelvi érzelmekifejezés eszközei és módjai*. Tankönyvkiadó Vállalat, Budapest.
- Pócs Éva 1983. Tér és idő a néphittben. *Ethnographia* XCIV: 177–206.
- Stoll Béla 1957. Közösségi költészet – népköltészet. Megjegyzések a XVII. Századi kéziratos szerelmi lírához. *ItK* LXII: 170–76.
- Szikszainé Nagy Irma 1999. *Leíró magyar szövegtan*. Osiris, Budapest.
- TD = Borsy István–Rossa Jenő (szerk.) 1953: *Tiszán innen, Dunán túl. 150 magyar népdal*. Editio Musica, Budapest.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2001. *A magyar nyelv szövegtana*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Vargyas Lajos 1988. Lírai népköltészet. In: Vargyas Lajos (főszerk.): *Magyar néprajz V. Népköltészet*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 427–565.
- Vater, Heinz 1991. *Einführung in die Raum-Linguistik*. Gabel Verlag, Hürth-Efferen. (KLAGE 24.)

Baranyiné Kóczy Judit

SUMMARY

Baranyiné Kóczy, Judit

Orientation metaphors in the imagery of Hungarian folk songs

This paper deals with a characteristic structural feature of a group of Hungarian folk songs: their initial image or point of departure (known as ‘sill’) involving some phenomenon of nature. In the framework of the theory of cognitive metaphors and taking principles of linguistic pragmatics into consideration, the author intends to support the claim that the metaphoric expressions of those initial images can be traced back to certain cognitive metaphors. She discusses the most frequent forms of spatial metaphors (a subtype of orientation metaphors that are in turn a type of cognitive metaphors), as well as their ranges of meanings, primarily in terms of binary oppositions like NEAR VS. FAR, UP VS. DOWN, UPWARD MOVEMENT VS. DOWNWARD MOVEMENT, CENTRE VS. PERIPHERY, TELICITY VS. ATELICITY, as well as conceptual domains like WIDE VS. NARROW PERSPECTIVE and DEGREE OF SPATIAL SATURATION. The paper concludes with raising a number of issues for future research in both text linguistics and folklore studies.

A minősítés kifejezésére használt szerkezetek a tanulók spontán beszédében

Bevezetés

A magyar nyelvben azt az eljárást, ha valakit vagy valamit minősége, jellege alapján valamilyennek nyilvánítunk, **minősítésnek** nevezzük (Juhász–Szőke–O. Nagy–Kovalovszky 1987: 960). Ez leggyakrabban egy élő személy vagy élettelen tárgy jellemzőinek feltárására irányul, de alkothatunk véleményt a jellege alapján egy-egy eseményről, folyamatról is. Anyanyelvünkben a minősítés kifejezésére használt nyelvi formák között leggyakrabban a minősítő és a fajtajelölő melléneveket használjuk, ugyanez a szemantikai tartalom azonban kifejezhető **szerkezetekkel** vagy az irodalmi nyelvben gyakori formával, körülírással is. A szerkezeteknek többféle formája létezik (a tipizálásra vö. Keszler 2000: 28, 349), hiszen a mondatban a szavak grammatikai szabályok segítségével kapcsolódnak össze, máskor a szerkezet tagjait logikai, pragmatikai jelentés vagy „csupán” a nyelvszokás tartja össze. A szerkezetek között meghatározó a szerepe a **szintagmáknak**. A szintagmák a Magyar grammatika meghatározásában „önálló fogalomjelölő lexémák és/vagy mondatrészek grammatikai kapcsolatából létrejövő, létrehozható nyelvi egységek” (Keszler 2005: 29). Leíró értelemben a szintagmák két nagy csoportját különítjük el. Az alárendelő szintagmák osztályozásában többféle szempont létezik, míg a mellérendelők csoportosítása egységes. A hagyományos felfogás a bővítmény szerepe szerint osztályozza az alárendelő szintagmákat (vö. Rácz 1985: 259), a másik osztályozási szempont az alaptag szófaját veszi figyelembe, s ennek alapján két-, három- vagy hatféle típust különítenek el. (A pontos kategóriákra vö. Keszler 2005: 353.) A minősítés nyelvi kifejezése az alárendelő és a mellérendelő szintagmatípusokkal egyaránt lehetséges. **Minősíthetünk** tehát **alany-állítmányi** viszonytal (*Péter tanuló*), **tárgyas szintagmával** (*Péter szeret olvasni, sokat ír*), **határozós szintagmával** (*uszodába jár*). A minősítésre használt szerkezetek között a leggyakoribbak azonban az úgynevezett **minősítő jelzős** (tehát a minőség- és mennyiségjelzős szintagmák (*magas diák, két épület*), ám az úgynevezett **azonosító értelmező** – amelynek tagjai koreferenciális kapcsolatban vannak egymással (Balogh 2003: 469) – szintén előfordul ebben a funkcióban (*a szomszédom, a tévészereelő; Péter, a barátom*). Valaminek a jellegére, milyenségére utalhatunk a **mellérendelő szintagmák** típusaival is (*érdekes, sőt izgalmas; lassan, megfontoltan dolgozott; főszerepet és mellékszerepet is játszott*).

A szerkezetek között sajátos típust alkotnak az **állandósult szó szerkezetek** (frazeológiai szókapcsolatok, vö. Forgács 2003: VII), amelyek két vagy több szó-

nak a nyelvben megrekedt kapcsolatai. Szó- vagy mondatértékű nyelvi egységek tehát, keletkezésüket tekintve grammatikailag szerves szókapcsolatokból jöttek létre. Egy lehetséges osztályozásuk (Keszler 2005: 350) szerint elkülöníthetők a szintagma alakú, lexémaértékű állandósult szókapcsolatok (*lánggra gyűl a szíve, farkaszemet néz*), a kettőnél több szóból állók, de lexémaértékűek (*szegény, mint a templom egere; egy bordában szőtték őket*), valamint a szintagma alakú, de szerkezetük szerint a morfémaszerkezetekhez közel állók (*részt vesz, perbe fog*). Egy másik osztályozásban a szerkezeti állandóság és a jelentésintegráció viszonya alapján idiómákat és nem idiomatikus frazeológiai egységeket különítenek el, sőt tág értelemben a szerkezeti lexikális állandósultság minimálisan érzékelhető fokát is elegendőnek tartják ahhoz, hogy egy szókapcsolatot frazeológiai egységnek értelmezzenek (vö. Forgács 2003: VII). Más szempont szerinti csoportosításban szokványos kifejezésekről (és annak típusairól), szólásokról, közmondásokról és szállóigékről beszélhetünk (vö. Rácz 1985: 494, O. Nagy 1998: 8, Bárdosi 2003: VIII, Forgács 2003: VIII). Az idiómák között igen fontosak a **szólások**. Olyan nyelvi jeleknek tekinthetők, amelyek „többosztályú nyelvi szerkesztmények formájában lexikalizálódtak” (R. Molnár 1996: 334), megjelenési formájuk tehát a nyelv. Csoportosításukban lényeges szempont például a szólás formája, nyelvtani alkata, a beszédben betöltött szerepe. Ennek alapján elkülönítik a szókapcsolati jellegű és a mondatjellegű szólásokat, az egyszerű és összetett szólásokat, valamint ezek altípusait (Forgács 2003, R. Molnár 1996). A szólások sajátos stilisztikai alkatuk tekintetében elkülönítendőek a megmerevedett formájú, többnyire szintelen állandósult kifejezésektől vagy a nyelvben gyakori fordulatoktól (R. Molnár 1996: 330, O. Nagy 1998: 8–9). A **minősítés nyelvi megformálása** (például epikus helyzet, esemény idézése stb. H. Tóth 2005: 35) az **állandó szókapcsolatokkal** és a **szólásokkal** tehát szintén megvalósítható, sőt használatuk igen fontos lehet, hiszen az adott kommunikációs situációban stilisztikai szerepet, pozitív vagy negatív hangulatot hordozhatnak.

A **gyermek beszédprodukciónak** vizsgálatában a kezdetektől igen fontos a **szóállomány** alakulása, s ezzel együtt a mentális lexikon nagyságának megállapítása. Az empirikus vizsgálatokban gyakran egyetlen gyermek szóállományának alakulására épülő adatokat ismertetnek a szerzők, így a kezdeti szókincs nagyságáról is eltérő számadatok jelennek meg, hiszen a gyermek egyéni sajátosságai is eltéréseket mutatnak. Máskor longitudinális vizsgálat alapján egy-egy korcsoportba tartozó gyermekek szavainak feljegyzése alapján próbálják meghatározni a gyermeki szókincs nagyságát, ám a mérési módszerek különbözősége és az anyagfeldolgozás eltérősége ezúttal is különböző eredményekhez vezet (vö. például Eltes 1903, Bakonyi 1918, Carroll 1961, Mc Neill 1970, Erdei 1987). A későbbi szakaszokban gyakran a szóasszociációs vizsgálatok nyújtanak segítséget, ám az empirikus vizsgálatok mellett egyre nagyobb szerep jut a becsült adatoknak is. A becsült adatok például az iskolába lépő magyar gyermek esetében körülbelül 3000 szót tételeznek fel (Büky 1984: 65), angol anyanyelvű gyermekek empirikus vizsgálatai szerint egy hatéves gyerek ennél jóval több szót is ismerhet (Carroll 1961, Lindblom 1999). A kutatók hangsúlyozzák, hogy az iskola beszédfejlesztő hatásával szintén számolni kell, tehát a későbbi életkorokban a szókincs nagyságának változása/növekedése nemcsak a gondolkodás és a kognitív fejlődés következménye, de az iskolai „okta-

tás függvénye” is. Ugyancsak Büky számításai szerint például a 14–15 éves magyar anyanyelvű diáknál már 8-10 ezer nagyságú passzív szókészlettel is számolhatunk, ha ehhez hozzászámítjuk a névkészlet elsajátításából eredő szóállományt vagy a tanult idegen nyelv közszavait és tulajdonneveit, akkor az e korú fiatal – írja Büky – akár 15-16 ezer szótári egységet is ismerhet (Büky 1984: 78).

A gyermeki beszédprodukciónak fejlődésében a **szóállomány** nagysága mellett igen fontos annak **minőségi összetétele** is, ezért lényeges szerepe van a különböző szófajok elsajátítási sorrendjének, illetve azok beszédbeli alkalmazásának (a magyarra például vö. a következő vizsgálatokat Kenyeres 1926, Meggyes 1971, Buzás 1972, Gósy 1984, Sugárné Kádár 1985, Bicskeiné 1990). Empirikus vizsgálatok azt is igazolták, hogy a gyermekek beszédprodukciónak a vizsgálatokor a szófajok gyakorisága és a beszédben betöltött funkciója a későbbi életkorokban is igen lényeges (Nagy J. 1978: 92, Laczkó 1989: 47–8, Szalai 1996: 91, Szilassy 2002: 29). Kísérletek szerint a beszédprodukciónak a megítélésének az anyanyelv-elsajátítás „záró” szakaszában napjainkban egyik objektív paramétere lehet a melléknevek száma és minőségi összetétele. A minősítés kifejezésének leggyakrabban használt szófaji csoportja (a melléknevek – elsősorban a minősítő melléknevek – aránya és típusai) ugyanis jellemzően árulkodó képet ad a mai középiskolások spontán beszédprodukciónak (Laczkó 2005: 32–3). Minthogy az **állandósult szókapcsolatok** állandó építőkövei a nyelvnek, azaz „kész gondolatközlő és érzelmkifejező nyelvi elemek” (vö. Károly 1970, O. Nagy 1998: 8), **feltételezzük**, hogy **elsajátításuk és használatuk** szintén jellemző lehet egy adott korosztály beszédprodukciónak szintjében, és a **minősítés** kifejezésében is **lényeges** kategóriák lehetnek. Az idiómák körébe tartozó **szólások** formái állandóságuk és közkeletűségük mellett az érzelmek, hangulatok megjelenítésének jellegzetes stilisztikai eszközei, így **használatuk** vagy éppen **hiányuk** egy **adott beszédeseményben** valószínűsíthetően szintén jól jellemezheti a mai tizenévesek spontán beszédét. Büky Béla a 80-as évek közepén a 14–18 évesek szóállományának becslésére „vállalkozva” a következőket írja: „A szólás, közmondás, szállóige ismerete és természete is növekszik e korban, de sajnos erre nézve futólagos becslésre sem mernék vállalkozni. Ugyanígy nehezen mernék vállalkozni – megfelelő vizsgálatok híján – arra is, hogy milyen százalékban értik meg az ilyen korúak a szótározott frazeológiai elemeket” (Büky 1984: 79). Büky a frazeológiai elemek „felfogásával” összefüggésben azt is megjegyzi, azzal van a baj, hogy vélhetően a „14–18 éves tanulók a szóban forgó frazeológiai elemet, ennek jelentését egyszerűen nem ismerik” (Büky 1984: 137).

Pedagógiai tapasztalatból és empirikus vizsgálatokból egyaránt ismert, hogy a mai 14–18 évesek olvasáskultúrája igen elszomorító, szókincsük szegényes, egy átlagos osztályban tanuló diákok gyakran egyszerű gondolataik világos, szabatos megfogalmazására sem képesek. Joggal vetődik fel a **kérdés**, hogy a beszéd színeségét, a kifejezés gazdagságát, árnyaltságát adó **frazeológiai szókapcsolatok**, közöttük a szólások, **jellemzik-e** és **milyen mértékben** az említett korosztály spontán beszédprodukciónak egy adott beszédeseményben. Azaz Büky Béla mintegy 20 évvel ezelőtti írásában megfogalmazott gondolataihoz, feltételezéséhez képest napjainkban milyen tendenciák mutatkoznak a diákok frazeológiai ismeretében, használatában. A frazeológiai elemek mellett a **szintagmák mely típusai** határozzák

meg spontán beszédprodukcióikat egy adott szituációban. Becslésre vélhetően napjainkban sem vállalkozhatunk. Az azonban vizsgálatok nélkül, csupán napjaink mindennapi tapasztalata és a pedagógiai gyakorlat alapján is minden bizonnyal megállapítható, hogy – különösen tanulóink frazeológiai ismeretére vonatkozóan – vélhetőleg lehangoló és elszomorító a kép.

A kérdések megválaszolását empirikus vizsgálat alapján kíséreljük meg, ehhez irányított spontán beszédet használtunk. A spontán beszéd témájának megfelelően (vö. **Anyag és módszer**) a vizsgálat alapjául egyetlen szemantikai kategória, a **minősítés kifejezésére használt szerkezetek tipizálása** szolgált. A vizsgálat tehát arra irányult, hogy a középiskolai tanulók egy adott témáról (jelen esetben a filmekről) alkotott mondanivalójuk kifejtésekor, véleményük megfogalmazásakor a mellékneveken túl milyen szerkezeteket – közöttük frazeológiai egységeket – milyen gyakorisággal és funkcióban használnak. A szerkezeteket tehát mennyiségi és minőségi szempontból egyaránt elemezzük. Feltételezzük, hogy a minősítés kifejezésekor előhívott szerkezetek megoszlása és a beszédben betöltött szerepe adatokkal szolgál az elsajátított frazeológiai egységeknek a mentális lexikonban elfoglalt helyéről is.

Anyag és módszer

A spontán beszéd vizsgálatához a középiskola első és utolsó évfolyamos tanulóit (átlagéletkoruk 15,3, illetve 18,3 év volt) választottuk. A tanulók spontán beszédéről felvételeket készítettünk egy olyan budapesti peremkerületi középiskolában, amelyikben a tanulók kétharmad része budapesti, egyharmad része a környező agglomerációs települések bejáró diákja. Valamennyi tanuló ép halló, átlagos értelmi képességű és tanulmányi előmenetelű volt. (Kiválasztásukhoz egy reprezentatív vizsgálat adataira támaszkodtunk, vö. OKÉV 2002). A beszédprodukciókat Sony MZR 900-as típusú kazettás magnetofonra rögzítettük mikrofon segítségével, az iskola egyik lecsendesített helyiségében. Az irányított spontán beszéd témája alapvetően a tanulóknak a filmekkel kapcsolatos gondolataik megformálására irányult. Ehhez a következő instrukciót adtuk nekik: „Szeretném, ha arról mesélnél nekem, hogy mi a véleményed a filmekről; a mozifilmekről, a tévében látható filmekről, a tévéműsorokról vagy a videofilmekről.”

Minthogy a spontán beszéd témája a tanulók filmekkel kapcsolatos véleményének kifejtése volt, ezért a dolgozatban azokat a frazeológiai egységeket vizsgáljuk, amelyek a filmekkel, azok jellemzésével, véleményezésével kapcsolatosak, a beszédprodukciók tervezése során beékelődő egyéb aktivált gondolatok kifejezésében megtalálhatóakat ezúttal nem elemezzük. Vizsgáljuk az alárendelő szintagmák típusait, az állandósult szókapcsolatok, közöttük a szólások megoszlását és használatát mennyiségi és minőségi szempontból. Vagyis azt, hogy a két korcsoport tanulói az általuk említett tévéműsorok, filmek minősítésekor milyen alárendelő szintagmákat, valamint állandósult szókapcsolatokat milyen arányban, milyen funkció jelölésére használtak az irányított spontán beszédben. Adatainkat összevetettük a minősítés kifejezésére leggyakrabban alkalmazott szófaj, a melléknév gyakoriságával is.

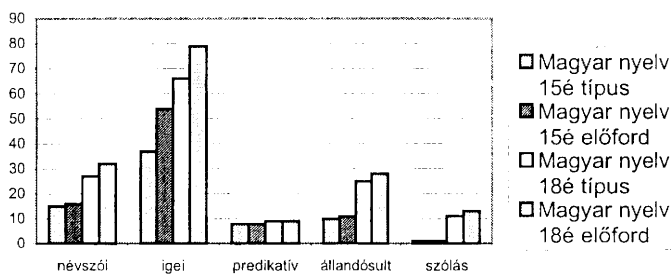
Az alárendelő szintagmák osztályozásában az alaptag szófaját vettük alapul. (A módszerre vö. Keszler 2005: 353.) A **tipizálásban** a feladat jellegéből adódóan elkülönítettük a **névszói** és az **igei alaptagú** szintagmákat, külön csoportot képviselnek az **állandósult szókapcsolatok** és a **szólások**. A névszói alaptagú szintagmákban mivel nem leíró szempontú elemzést végzünk, nem választottuk szét azt, hogy főnév, melléknév, számnév vagy névmás képezi-e a szintagma alaptagját (pl. *két óra veszekedés; nagyon jó; sok az erőszak*), hiszen végső soron arra voltunk kíváncsiak, hogy a minősítés kifejezésére használt szintagmákban vajon a névszói vagy az igei alaptag a domináns. (Azokat a névszói alaptagú szintagmákat, amelyeknek a bővítménye minőségjelzői funkciójú melléknév [pl. *jó film, izgalmas műsor, szép film, szórakoztató videó* stb.], nem vettük figyelembe, mert korábbi, a minősítés kifejezésének lehetőségeit taglaló munkánkban, a mellékeveknél számoltuk.) Az igei alaptagú szintagmákhoz az igékből és névszókból álló szintaktikai természetű szerkezeteket soroltuk. A feladat jellegéből adódóan (minthogy említettük, nem grammatikai szempontú elemzés volt a célunk) külön számoltuk a **predikatív** szerkezeteket, hiszen alanyuk mindig a **film**, a **reklám**, a **valóságshow**, a **tévéműsor**, s ily módon a hozzájuk kapcsolódó ige (pl. *szórakoztat a film, fölvidít a tévé*) megítélésünk szerint igen jellemző lehet az adott beszédesemény, a filmek minősítésének kifejezésére.

A felvett spontán szövegrészleteket a magyar helyesírás alapján jegyeztük le, meghatároztuk bennük az előforduló szerkezetek arányát, s a vizsgálat céljának megfelelően közülük csak a filmekkel kapcsolatosakat elemeztük. Az elemzésekhez valamennyi gyermek esetében az előforduló szerkezeteket csak egyszer számoltuk, az ismétléseket nem vettük tekintetbe. Összesen 60 gyermek (30-30 fő) spontán beszédét elemeztük, a gyermekek beszédének azonos volt a terjedelme, tehát ötperces beszédeket vettünk fel és elemeztünk.

Eredmények

Először a csoportosításra kapott összesített adatokat ismertetjük (vö. 1. ábra) a szerkezetek **típusaira** és az **előfordulások számára** vonatkozóan. (A számoláshoz a típusok esetén a szerkezetek egyszeri előfordulását vettük, az előfordulások összege alatt a különböző szerkezetek gyerekenkénti egyszeri előfordulásának összegét értjük.)

Feltételeztük azt, hogy a minősítés kifejezésére használt összes szerkezet (tehát a szintagmák és frazeológiai egységek) száma eltérést mutat a tanulók spontán beszédében ugyanennek a szemantikai tartalomnak a kifejezésekor a leggyakrabban használt szófaj, a melléknév számához képest. Valószínűsíthető volt ugyanis, hogy a diákok nem nagyon fogják az említett szerkezeteket, különösen a szólásokat és az állandósult szókapcsolatokat, használni, hiszen vélhetően nem is ismerik kellőképpen őket (vö. Büky 1984: 137). Éppen ezért az is feltételezhető volt, hogy a több szerkezetet, elsősorban állandósult szószerkezetet és szólást alkalmazó diákok beszédprodukcója „minőségileg” is jobb, magasabb szintű. A spontán beszéd minőségét, a kommunikációs helyzet sikerét ugyanis döntően a szavaknak a men-



1. ábra: A minősítés kifejezésére használt szerkezetek megoszlása (db)

tális lexikonban történő gyors aktiválása biztosítja. (Vö. a lexikális előhívás problémájával [Gósy 1993: 14, 1998: 190–1].) S minthogy a szerkezetek a beszéd során gyakran alkalmivá váló szókapcsolatok, előhívásukhoz a lexikon elemei közötti szintaktikai, grammatikai relációk gyors felismerése ugyancsak szükséges. A kapott adatok a feltételezésünket megerősítették. Az összes szerkezetre kapott típusoknak és előfordulásainak a száma mindkét korcsoport beszédprodukciónak alacsonyabb volt, mint a mellékneveké. Ha összehasonlítjuk e vizsgálatban a melléknevekre kapott értékekkel (vö. Laczkó 2005: 29), akkor megállapítható, hogy a tanulók **sokkal kevesebbszer** alkalmaztak valamilyen **szerkezetet** a **minősítés** nyelvi megformálásában, mint a kézenfekvőnek tűnő fajtajelölő és minősítő mellékneveket. (Amíg a filmek minősítésre használt összes melléknév száma 323, [15 évesek] és 417 [18 évesek], addig az összes szerkezet típusainak a száma: 71 [15 évesek], 137 [18 évesek], a típusok előfordulásának a száma: 90 [15 évesek], 161 [18 évesek].) A két korcsoport között életkori eltérés az előfordulások számában nem mutatkozik. Ha ugyanis azt szószinten a tartalmas szavak százalékos arányához viszonyítjuk, akkor minimális a különbség a két korcsoport között, csakúgy, mint ahogy azt a melléknevek előfordulásakor tapasztaltuk (15 é: 2,2%, 18 é: 2,8%, a mellékneveknél 3,2% [15 é], illetve 3,03% [18 é]). Jelentősebb különbség mutatkozik azonban – hasonlóan a mellékneveknél tapasztaltakhoz – az előforduló szerkezetek típusainak a számában. A fiatalabbak beszédében összességében valamivel több, mint a fele volt a használt szerkezet típusok száma, mint amennyit a 18 évesek használtak. (A szerkezetekre kapott alacsonyabb előfordulást tapasztaltuk egy másik szemantikai kategória, a tetszésnyilvánítás kifejezésekor előhívott rokon formák vizsgálatakor is, vagyis a tanulók spontán beszédében a *szere* / *nem szere* ige szinonimáiként szintén kevés szerkezetet találtunk. Különösen a fiatalabbaknál, s különbség volt abban is, hogy az alkalmazott szerkezetek milyen jelentésárnyalatokat tükröztek [vö. Laczkó 2006: 17].) A szerkezetekre kapott mennyiségi adatok tehát azt sejtetik, hogy a vizsgált tanulóknak egy szemantikai kategória nyelvi megformálásakor a spontán beszédben vélhetően gyakran tapasztalható kommunikációs kudarcok (amelyeket magunk is tapasztaltunk a felvételek során), nemcsak a lexikonban található elemek számarányával (a lexikon nagyságával) magyarázhatók. Valószínűsíthetően a lexikon elemei közötti kapcsolatok „felismerési” bizony-

talansága sokkal jobban megmutatkozik az adott szemantikai tartalom kifejezési nehézségeiben. Vagyis egy szemantikai kategória nyelvi megformálásában lényeges a lexikonban tárolt elemek száma, de az adott **jelentéstartalomhoz** a (kisebb) lexikonból **önálló, megfelelő szavakat előhívniuk** szintén **könnyebb**, mint a szintaktikai, grammatikai, szemantikai relációk alapján összekapcsolt szavakat, vagyis a **különböző** típusú **szervezeteket**. Az adott szituációra vonatkoztatva: egy filmet melléknevekkel minősíteni, vagy azok egymás utáni felsorolásával tenni ugyanezt, még akkor is könnyebb, ha az előhívható melléknevek száma a lexikonban kevés, mint ugyanazt a gondolatot valamilyen szerkezettel kifejezni, tehát szintaktikailag, szemantikailag és grammatikailag összekapcsolt szavakkal megjeleníteni. A továbbiakban megvizsgáltuk azt, hogy e feltételezést a szervezetek minőségi elemzése milyen mértékben támasztja alá.

Az elemzés azt mutatta, hogy az egyes **szervezetek használatában azonos tendencia** volt kimutatható a két korcsoport között. A feltételezésnek megfelelően mind a típusokat, mind az előfordulási arányt tekintve egyáltalán nem meglepő módon a **szólásoknak** volt a **legkisebb a száma**. Azaz azoknak a szervezeteknek, amelyeknek jelentése nem számítható ki szerkezeti tagjainak az adott szókapcsolaton kívül hordozott jelentéséből (vö. Forgács 2003: VII), minimális volt az előfordulása a filmek minősítésének kifejezésekor, főképpen a fiatalabbak spontán beszédében. A két korosztály spontán beszédbeli megoszlására jellemző, hogy **egy-egy 18 éves tanuló egynél több szólást** (többnyire kettőt) is alkalmazott, amíg a **15 éveseknél** szólás mindössze **egy tanuló beszédében** fordult elő, s az előforduló szólások mindkét korcsoportban csak egyszer szerepeltek a produkciókban, szemben az egyéb szervezetekkel. A 15 éveseknél megjelenő szólás párhuzamos felépítésű (vö. O. Nagy 1998: 13): *se füle, se farka*, az adott szövegkörnyezetben érzelmi funkció kiemelését hordozza. A tanuló a semmitmondó filmeket jellemezte vele, s az ezekkel kapcsolatos érzelmeit egy másik, a tanulók által gyakran használt szerkezettel is felerősíti: „*És (szünet) ő a nevelő tanítású filmek jobban érdekelnek, mint ami (szünet) úgy (szünet) aminek se füle, se farka, szóval nincs értelme*”. A **18 évesek** által használt szólások száma valamelyest több, ezek főképpen szókapcsolatra emlékeztetőek, szervezetüket tekintve egyszerű és összetett szólások (a fogalmakra vö. O. Nagy 1998: 13); a szólásokra például *mese habbal; kifele áll a rúdja; nagy dobra verték; ha törik, ha szakad* [gyilkolnak]). Az is megállapítható, hogy **többféle szemantikai tartalom** kifejezésére használták, s jellemző, hogy **nem pontos formájában** „idézék őket”. Ennek oka lehet az adott szólás pontatlan, felületes ismerete is, ám e szervezeteket nemcsak a szintaktikai szerkezeti forma állandósult volta jellemzi, hanem az úgynevezett belső jelentésintegráció is, amelynek a fel nem ismerése szintén nehezítheti az adott szólás pontos előhívását. S minthogy spontán beszédéről van szó, az előhívott idióma a beszédhelyzetbe történő szerkesztés miatt szintén alkalmivá/egyedivé válhat, és ez következképpen módosult formát eredményezhet. A pontatlan idézés klasszikus példája az *egy kaptafára megy* szólás, amelyet egy tanuló ebben a formában idézett, egy kissé módosítva (*egy kaptafára készül*), ám mindkettő azonos funkciójú, az egyhangú, azonos mintára készülő és ezért unalmas tévéműsorok minősítését szolgálja. Például: „*Szal, mert mind-egyik ilyen egy kaptafára mennek már*”; „*Hát ő nagyon kevés a (szünet) az igazán*

(szünet) *jó műsor* (szünet), *de* (szünet) *ő hát a legtöbb műsor az ő* (szünet) *egy ág egy kaptafára készülnek*”. Az utóbbi tanulónál a téves kezdés és a szünetek (néma és hangos) is sejtetik azt, hogy a szólás pontos formájának felidézése valamilyen okból – itt vélhetően **szemantikai zavar miatt** – nehézséget jelent neki. A szemantikai zavar oka lehet egy másik, a szövegkörnyezetbe szemantikailag beilleszthető szólás/idióma (*Egy[azon] fának ágai*) részleges felidézése vagy téves asszociációs kapcsolat is. Az *ahány ember annyi természet*, vagy *az embere válogatja* szólás „ferdítését”, vagyis szabad átköltését (esetleg a kettő kontaminációját) mutatja az a megnyilatkozás, amelyben a beszélő arról beszél, hogy milyen film a megfelelő számára és milyen nem, s hangsúlyozza azt a gondolatot is, hogy az adott film kiválasztása mennyire tükrözi az emberek ízlését. Ezt az említett, feltehetően a megnyilatkozás alapját adó szólások módosult alakváltozata mellett, az azt követő tagmondattal is kiemeli, vagyis úgy tűnik, ebben az esetben a **szerkezet/mondat állandósult** volta **nem tudatosult** eléggé a beszélőben. A példát tágabb szövegkörnyezetben közöljük a jobb érthetőség kedvéért: *Minden műfajnak megvan az embere, hogy úgy mondjam, mert van, aki kedveli ezt, van, aki kedveli azt, mert én mondjuk biztos nem néznék meg egy pornófilmet, mert engem nem érdekel, nem is fog érdekelni soha, s a környezetembe se szeretik az ilyenfajta stílust*. Egy esetben szóláshasonlatot (*olyan voltam, mint a mosott rongy*) is tapasztaltunk, ezzel a diák saját átélt (negatív) élményét, az egész napi tévénézés rá gyakorolt hatását (kimerültségét) fejezte ki. Ez a szólás sem pontos formában jelent meg, hiszen a szóláshasonlat eredeti alakja: *Olyan, mint a mosogatórongy* (O. Nagy 1998: 485, Bárdosi 2003: 830, Forgács 2003: 505), vagyis vélhetően itt is szemantikai zavar mutatkozott a helyes felidézéskor. Ez a 18 éves tanuló azonban szólást is alkalmazott a beszédprodukciónak, és általában jellemző volt rá, hogy beszéde választékosabb, színesebb a többiekénél. A beszélt nyelvben, különösen napjainkban, közismert a *csapból is ez folyik* szólásra emlékeztető mondás elterjedtsége, ezt az állandósult fordulatra emlékeztető szerkezetet formai megjelenése és a szövegkörnyezetben betöltött funkciója alapján e kategóriába soroltuk (vö. Forgács 2003: 101). Anyagunkban az említett formában és ferdített változatban (*a tévéből is ez folyik, mindenhol ez folyik*) egyaránt megtalálható volt, valamennyi a valóságshoktól teli televíziós programok minősítésére szolgált. A szerkezetet használó diákok a televíziós programok közötti választás hiányát, ennek következményét többnyire egyszerű, gyakorlatilag mondható nyelvi formában fejezték ki. Így e népszerű szerkezeteknek a szituációba illesztése – a módosult alakváltozatok ellenére – némi kiemelő funkciót hordoz. Például: „...*mert már mindenhol ezt* (szünet) *ezt adják, ez folyik a tévéből*”, „...*illetve hát ezt se nagyon nézem, csak* (szünet) *a csapból is ez folyik*”.

A minősítésre használt külön számolt **predikatív szerkezetek** aránya azonos volt a két korcsoportban. Említettük, hogy e szerkezetek közé az igei alaptagú szintagmákat soroltuk, amelyeknek az **alaptagja tartalmas ige** (de nem létige), s minden esetben a **film/show/tévé** képviselik a meghatározó tagot (az alanyt) (vö. Keszler 2005: 353). Közös jellemzőjük volt e szintagmáknak, hogy általában mindkét csoportban a filmeknek (tévéműsoroknak) a nézőre, a beszélőre gyakorolt hatását, vagyis **érzelmi viszonyokat** fejeztek ki velük a tanulók (például: *bosszant*

[a tévé], *kifáraszt* [a tévé], *idegesít* [a reklám], *elgondolkoztat* [a film], *tönkretesz a* [valóságshow], *fölvidít* [a tévé]. Érdekességként megjegyezzük, hogy ez utóbbi egy olyan tizenöt éves tanuló beszédprodukciónak való, aki sokat szokott tévézni. Ugyanakkor az *elgondolkoztat a film* szerkezet csak 18 évesek beszédében fordult elő, azt fogalmazták meg ezzel a tanulók, hogy milyen típusú film az, amit szívesen megnéznek. A filmek cselekményének minősítésére viszont – feltételezésünkkel ellentétben – nem volt jellemző e szerkezetek használata (elvétve találtunk ilyet, például *megrendített* [a film], nem *laposodott el a* [film]). Morfológiai szempontból e szerkezetek túlnyomó része – ahogy előre látható volt – kijelentő módú, jelen idejű egyes szám harmadik személyben „hívódott elő” (hiszen a hozzájuk kapcsolódó bővítmény, az alany is egyes számú forma), esetenként egyéb ragozott formák (múlt idejű igealakok) is előfordultak.

Az állandósult szószerkezetek gyakoribbak voltak az elemzett szólásokhoz és predikatív szerkezetekhez képest típusszámuk és előfordulásuk tekintetében is mind a két korcsoportban, de ritkábbak a névszói és az igei alaptagú szintagmatikus kapcsolatokhoz képest. A 15 és a 18 évesek között jelentős különbség van e szókapcsolatok számában és előfordulásában is. **A 15 évesek leggyakoribb** állandósult szókapcsolata a *hatással van, hatást gyakorol*, vagyis a filmeknek a tanulókra gyakorolt hatásának kifejezésére használatosak, érzelmi színezetűek. Az is elmondható, hogy az **érzelmi kapcsolatra** utalók találhatók meg náluk többségében, az egyéb jelentéstartalmat hordozók ritkábbak. (Például: *ad egy kis feltöltődést a tévé, visszafojtja a bánatát, elsül egy-két poén, poént szól el*). Az érzelmi színezetű állandósult szókapcsolatok közül a *hatással van* és a *hatást gyakorol* megtalálható a **18 éveseknél** is, de gyakoriságuk nem a legmagasabb. Beszédprodukciónkban azonban az **érzelmek** kifejezésének gyakori módjaként használták őket is ezeket (például: *felejthetetlené tesz, letargiába esik, elsírta a bánatát, lázban ég, lázba hoz* [ez utóbbi kettő a Harry Potter-filmnek a gyerekekre és a felnőttekre kifejtett hatására vonatkozott]). Mindemellett előfordultak **egyéb jelentésekben** is. Minősítettek vele filmet, műsort vagy azok szereplőit (*híressé vált film, sikert arat* [a film], *nagy hangsúlyt fektetnek* [a másságra], *helyt áll* [egy film főszereplőjének jelleméről van szó]), a költséges mozi jellemzésére használták (*nem szórnam rá a pénzt*).

A névszói alaptagú szerkezetek nemcsak **menyiségi eltérést** mutatnak a két korcsoport között, hanem **minőségit** is. Általánosan megfigyelhető, hogy e szerkezetek jelentős része a 18 évesek beszédprodukciónkban a 15 évesek által leggyakrabban említett, de általuk is gyakorinak mondható filmtípus, az **akciófilmek** (kritikai) **jellemzésére** vonatkozik, ezzel szemben a 15 évesek sokkal kevesebb fajta szerkezetet és kevesebbszer is használnak ezekre a filmekre. Ugyanezt tapasztaltuk a mellénevek használatakor is, azaz a negatív érzelmeket jelölő mellénevek gyakoribbak voltak az idősebbek produkcióiban, s nagyon gyakran az akciófilmekhez kötődően jelentek meg náluk (Laczkó 2005: 33). A negatív érzelmekekre utaló szavak száma általános iskolai tanulók szóasszociációs vizsgálatakor az életkorral szintén növekedett (Gósy–Kovács 2001: 335). Minthogy a szintagmák az akciófilmek legjellemzőbb (kedvezőtlen hatású) elemeire mutatnak rá, így a két korcsoportban mutatkozó különbség egyrészt azt sugallja, hogy ezek a filmek feltehetően sokkal

inkább elfogadhatóak a fiatalabbak számára (és valószínűleg a nézettségük is nagyobb a körükben), ez pedig viselkedés- és kommunikációs kultúrájukat is nagyobb mértékben behatárolja. Mindez nyilván negatív következménnyel jár(hat), a beszédprodukciónak színvonalának csökkenését von(hat)ja maga után. Másrészt a különbség a 18 évesek absztrakt gondolkodásának fejlődését, a kritikai gondolkodást is mutatja. (Érdekességként megemlíjtük, hogy e feltevés nem alaptalan, a beszédprodukciónak tartalmának ismeretében megállapítottuk, hogy a 15 évesek egyik legkedveltebb filmtípusa éppen az akciófilm volt, a leggyakrabban előforduló fajtajelölő melléknév is ez volt, szemben a 18 évesekkel, akiknél az akciófilm gyakori, de nem a leggyakoribb [vö. Laczkó 2005: 31].)

E szerkezetek nyelvi megformáltságát tekintve a **számnévi alaptag** dominál, általában a *sok/rengeteg* határozatlan számnevek (az új leíró magyar nyelvten felfogásában a melléknévek altípusaként mennyiségi tulajdonságot jelentenek), de előfordul főnévi alaptag is. S mivel e szerkezetekben a mennyiség határozatlan volta hangsúlyozza a hozzá kapcsolódó főnévben kifejezett szemantikai tartalmat, így e szerkezetek gyakorisága a 18 éveseknél megerősíti azt, hogy ők az akciófilmeket inkább fenntartással fogadják, mint a fiatalabbak. Náluk e filmek jellemzésére gyakori névszói alaptagú szintagmák: *sok a brutalitás, sok az erőszak, sok a vér, sok a lövöldözés; rengeteg a fegyver, rengeteg az akció; gyilkolás a filmekben; két óra veszekedés; csupa vér*. A 15 éveseknél előfordulók: *sok az erőszak, gyilkolás a filmekben*. Minthogy e szerkezetek főleg mennyiségre utalnak, s elvéve határozói körülményre, ily módon összefüggtek annak a magyar általános iskolásokkal végzett szóasszociációs kísérletnek az eredményével, amelyben az előhívott szerkezetek tipizálása a jelzős és határozós szerkezetek magasabb előfordulását mutatta (vö. Gósy–Kovács 2001: 338). Az **argóból átvett**, a diáknyelvben meghonosodott, gyakori és divatos – látszólag névszói szintagmákra emlékeztető kifejezéseket, amelyek ugyan partikulás szerkezetek – mind a **pozitív érzelmi** viszonyulás, mind a **negatív érzelmi** viszonyulás megjelenítésére használták mind a két korcsoportban. Ilyen például a *tök jó, baromi jó; tök hülyeség; tök ugyanaz; hülyeség a tévé*, amelyek ugyan szerkezetileg nem azonosak. A tanulók a névszói alaptagú szerkezeteket **más jelentéstartalmak** kifejezésére is alkalmazták. Így: a filmek, tévéműsorok monotonitását hangsúlyozták (mindegyiknek *egy a témája*), máskor kritizáltak (például: *butaság a valóságshow, fölösleges [hercehurca] a valóságshow, idegesítő a reklám*), vagy a film tartalmát jelölték velük (*bűvölet a film, az egész kitaláció, a történet a lényeg*). A 15 éveseknél fordult elő az, hogy a szerkezettel bíráltak, ám nyelvi formáját illetően maga a szerkezet is „bírálandó”, szintén az argó hatását mutatja (*az kész [az a beszédstílus]*). (E tanuló teljes beszédprodukciónak gyakoriak voltak a szlengehez közeli alakváltozatok és az úgynevezett töltelékelemek. Ezt mutatja az idézett példa „tágabb” szövegkörnyezete is: *„Szerintem meg (szünet) rendes műsoridőbe ilyenek, hogy izé (szünet) okoskodik, meg minden ott ő (szünet) mozgások, meg az a beszédstílus, hát az kész”*).

Ahogy az várható volt, az **igei alaptagú szintagmák** gyakorisága bizonyult a legnagyobbak mindkét korcsoportban. E szintagmák egyik gyakori változata a **létigével** alkotott szerkezet. Ez a szerkezetileg egyszerű szintagmatípus főképpen a **15 éveseknél fordult elő többször**, de találunk rá példát a 18 éves korcsoportban

is. Jelentésük minden esetben a filmek, tévéműsorok **cselekményének minősítésére** vonatkozik, az előforduló szerkezetek között mindkét korcsoportban ugyanaz (*nincs értelme* a filmnek) a leggyakoribb, gyakoriságuk azonban eltér, a 15 évesek többször használják. E nyelviileg egyszerű szerkezetek a szegényes szókinccs, a lexikon nagyságának problémáját egyértelműen jól tükrözik. Példák a 15 éveseknél: *van verekedés* benne, *szerelmes dolog van* benne, *nincs* benne *izgalom*, *nincs* benne *tetőpont*, *nincs tartalma*, *nincs valóságalapja*; a 18 éveseknél: *finomabb humor van* benne, *van története* (a filmnek). Az **egyéb igékkel** kifejezett szerkezetek többféle jelentést hordoznak általában mindkét korcsoportban, bár a **jelentésviszonyok szélesebb „skálája”** ezúttal is inkább az idősebbekre jellemző. Így a tanulók jellemzik e szerkezetekkel a filmek, a tévéműsorok tartalmát vagy tartalmatlanságát (például: *nemzeti összetartozást mutat be*, *szerelmem ismétlődik* [sorozatban], *nem nagyon beszélnek* benne [a drámában]), milyenségét/minőségét (*nem tükrözi a valóságot*, *amerikai filmeket [jól] átdolgozzák*, *sablontémára készül* [a film]). (Egy 15 éves – egyébként autista – diák a filmek minősítésére már vulgárisnak mondható kifejezést használ érzelmi felindultságának jeleként: „*beraknak ilyen olcsó szarokat*”). Itt jegyezzük meg, hogy a beszédprodukciójában a filmek megítélése nem tükrözte korosztálya álláspontját, gondolatvilága érettebbnek tűnt, a nyelvi megformálás azonban nem.) Szintén gyakori az **akciófilmek tartalmának minősítése** ezekkel a szerkezetekkel, főképpen a **18 éveseknél**. Ezt mutatják az alábbi példák: *rengeteg kocsit felrobbantanak*; *hogyan szúrunk ki egymással*; *hogyan öljük meg egymás*; *csöpög a vér* (benne), *megy az öldöklés* (benne). A **véleménynyilvánításban** a 18 éveseknél találunk példát arra is, hogy a filmek nyelvezetét minősítik az igei alaptagú szerkezetekkel (*nyelvezete megdöbbszent*, *megszokott nyelvet használ*). A **15 évesek** viszont a **valóságshowk** szereplőiről fejtették ki inkább véleményüket (ezt a fajta műsort saját bevallásuk szerint szintén gyakran nézik), az erre használt szerkezetek szintén az **argóhoz közeli, közönséges stílust** hordoznak. Például: „*Kedvencem a abból a (szünet) a Péter meg a (szünet) Csöpke. Csöpke az azért, mert olyan (szünet) izé olyan, mint a Györgyi az előzőben, hogy így ugat másokkal hát (szünet), Péter meg ahogy (szünet) idegesíti a röhögésével.*” Általában jellemző e szerkezetek használata a **nézőkre gyakorolt érzelmi hatásnak** megjelenítésére is. A kedvező hatást gyakran azonos szerkezettel fejezték ki mindkét korcsoportban (*lehet tanulni* a filmből/tévéből, illetve *lehet nevetni* rajtuk). Ez utóbbi főleg a 15 éveseknél fordult elő, részben ebben a formában, részben a szlenghez közeli alakváltozatban is (*lehet röhögni*). Ugyanakkor a 18 éveseknél választékos forma (*derülni lehet*) és a közönségesebb forma is mindössze egy-egy esetben volt tapasztalható. A filmek, a tévé kedvezőtlen hatását mutatják a következő szerkezetek (a 18 évesek beszédében: *roncsolja* a családi *kapcsolatokat*; *teletömik hülyeséggel* [az emberek fejét]; az emberek *tudatát akarják befolyásolni*; *befolyásolja a gyerekeket*; a 15 éveseknél: *tönkreteszi az ifjúságot*; *nem fejleszti az intelligenciájukat*).

Az **igei alaptagú szerkezetek** között igen gyakoriak az úgynevezett **vonzatos szerkezetek**. Közülük feltehetően az irányított beszéd témájából következően mindkét korcsoportban a **leggyakrabban** a *film szól valamiről* szerkezet fordul elő. A 18 évesek ezt is sokszor az akciófilmek minősítésére használták szemben a 15 évesekkel (példák a 18 évesektől: *öldöklésről szól*, *gyilkolásról szól*, *brutalitásról szól*,

rablóról szól, arról szól [hogy öljük meg egymást], a 15 évesektől: ugyanarról szól, egy fiúról szól, arról szól, [hogy a drog rabjává esett, ami az emberi tudatlanság]. Találtunk olyat is, amelyik mindkét korcsoportban előfordult (például: *brutalitáson alapul, a fantáziára alapul*), míg például a **véleményalkotással kapcsolatosak** (például *jónak lát, furcsának/érdekesnek/hülyeségnek tart, unalmasnak talál*) a **18 évesek** beszédében dominálnak. E szerkezetek gyakorisága azt is mutatja, hogy a vonzatos ige azonos toldaléka különböző szófajú szavakhoz kapcsolódhat (vö. a *szól valamiről* szerkezetben az igéhez járuló szavak szófaji különbözőségét), de találtunk példát arra is, amikor a vonzatos ige más-más toldalékkal kapcsolódott azonos szófajú szavakhoz (vö. *brutalitáson alapul, fantáziára alapul*).

Következtetések

Az elvégzett kísérlet minden bizonnyal pszicholingvisztikai és pedagógiai tanulságokkal egyaránt szolgál, még akkor is, ha a tanulók egy szűkebb csoportját vizsgáltuk, hiszen ők is részesei a 15 és a 18 éves korosztálynak. Megállapításaink azonban természetesen elsősorban a vizsgálatban részt vevőkre vonatkoztathatók.

A vizsgálat alapján leszögezhető, hogy a minősítés szemantikai kategóriájának nyelvi kifejezésekor a vizsgált tanulók a szerkezeteket (tehát a beszédben egymás mellé kerülő, alkalmivá váló, valamint a szerkezetileg állandó szókapcsolatokat is) ritkán alkalmazták mind a két korcsoportban. A szerkezetek típusainak a gyakorisága azt mutatta, hogy életkortól függetlenül a **legnagyobb számban az igei alaptagú** szintagmákat használták a személyek, tárgyak, fogalmak minősítésekor, míg a választékosabb kifejezésmódot jelentő, egyéni beszédmódra utaló, **frazeológiai kapcsolatok aránya** mindkét korcsoportban **alacsony**. Különösen igaz ez a szerkezeti állandóságot és a belső jelentésintegrációt együttesen mutató **szólásokra**, hiszen a tanulók spontán beszédében előreláthatóan ennek az előfordulása volt a **legkevesebb** valamennyi szerkezet között, életkortól függetlenül. Az előforduló alacsony arányszámok miatt messzemenő következtetésekbe nem bocsátkozhatunk, az adatok azonban így is jelzésértékűek. S noha a jelen vizsgálat az említett korcsoportban viszonylag kis mintán végzett spontán beszéd adatainak elemzésére épült, az adott tanulók körében nagy valószínűséggel napjainkban is igazolható Bükky Bélának a 80-as években tett megállapítása, az, hogy a tanulók szólásokat jóformán alig ismernek, s mivel a lexikonban tárolt idiómák száma sem megfelelő, egy adott beszédeseményben előhívni és helyesen használni nyilván még nehezebb. Ismerve a vizsgált életkorú tanulók olvasási képességét, szokásait, az erre vonatkozó kísérleti eredményeket, továbbá a jelen kísérlet eredményeit, feltételezhető, hogy a **szólások ismerete és adekvát alkalmazása nem mutat pozitív irányú változást** napjainkban a 15–18 éves korosztály nyelvhasználatában, noha ezt pontosítani nyilván nagyobb számú mintán végzett célzott vizsgálatokkal lehetne. Egy általános iskolásokra terjedő vizsgálat szintén a szólások nem kellő mértékű ismeretét és értését mutatta (vö. H. Tóth 2005). Az a tény, hogy anyagunkban az **állandósult szókapcsolatok aránya** is meglehetősen alacsony volt, s az igei alaptagú szintagmák között a **létigével** alkotott szerkezetek aránya, főleg a 15 éveseknél **magas**, vélhe-

tően megerősíti a frazeológiai kapcsolatok spontán beszédbeli alkalmazásáról feltevezett negatív irányú tendenciát.

A frazeológiai kapcsolatok és az egyéb szerkezetek minőségi elemzésekor azt tapasztaltuk, hogy a tanulók a **leggyakrabban érzelmi viszonyokat** jelenítenek meg ezekkel a szerkezetekkel, igaz e tekintetben a két életkori csoport között már különbség is mutatkozott. Míg a **18 évesek** beszédében gyakoribb a **negatív érzelmek** kifejezése, addig ez ritkább a fiatalabbak spontán beszédében. Jellemző továbbá az is, hogy az idősebbeknek a filmekkel kapcsolatos negatív érzéseik nagyon gyakran és szinte valamennyi vizsgált szerkezet típusban az egyébként általuk is kedveltnek mondott **akciófilmek jellemzéséhez** kapcsolódott. Ugyanakkor a fiatalabbak e filmekre, amelyek saját bevallásuk szerint számukra a legkedveltebb és a leginkább nézett kategóriát jelentik, jóval kevesebb negatív érzelmre utaló szerkezetet használnak. Véltetően ezzel függ össze az a korcsoportok között talált további különbség, hogy a 18 évesek a vizsgált szerkezetekkel a filmek minősítésével, közöttük az akciófilmek bírálataival, összefüggő **véleményüknek** is gyakran hangot adtak, szemben a 15 évesekkel, akikre a véleménynyilvánítás, a filmek (akciófilmek) kritikája egyáltalán nem volt jellemző. Ugyanakkor a **fiatalabbak** beszédprodukcióiban a szerkezetek között a szlengehez közeli alakváltozatok gyakoribbak voltak, csakúgy, mint az egyszerű, a köznyelvben gyakori, sokszor elcsépelet szerkezetek (például a **léti gével** szerkesztettek) aránya. Véltetően e nem éppen pozitív irányú változás mögött, amelyik **beszédprodukcióik** egyhangúságában, **monotonságában** szintén mutatkozott, a **médiának a nyelvfejlődésükre** gyakorolt (negatív) hatását is fel kell tételeznünk. Erre mutat az is, hogy a filmek minősítésének kifejezésekor a problémára, bajra utaló kifejezések szintén nem a 15 évesek, hanem a 18 évesek spontán beszédében fordulnak elő. S bár a **18 évesek** általában sokkal **többféle szemantikai tartalmat és többféle szerkezettel** is fejeztek ki, **produkciójuk jobb** színvonalú, **de korántsem jó**. Éppen a szerkezetek alacsony előfordulása mutatja náluk is az olvasás hiányát, és teszi szükségessé a célzott pedagógiai munkát.

A dataink arra is rámutattak, hogy a vizsgált életkorban a **szófajok** közül az **igék** és a **főnevek aránya** nagyjából kiegyenlített a mentális lexikonban. A **szerkezetek** előhívásakor a két korcsoportban mutatkozó azonos tendenciák és az előhívás során jelentkező **hibázásaik** – anyagunkban ez főként a szólások, az állandósult szókapcsolatok és a vonzatos szerkezeteknél volt tapasztalható – a lexikon felépítésére és működésre vonatkozóan azt a hipotézist erősítik meg, amelyik a magyarra a formai és szemantikai jegyek külön egységekként történő tárolását valószínűsítik (Gósy 1998). A szerkezeti állandóságot és a belső jelentésintegrációt egyszerre hordozó **szólásoknak** a vizsgált tanulók spontán beszédében való használatakor a **szemantikai tévesztések** valamelyest gyakoribbak voltak, mint a szólások szerkezetének tévesztései. Ugyanakkor az adott szólás szerkezetének pontatlan felidézésekor a vele kifejezésre szánt szemantikai viszonyokat egyéb szerkezettel is megerősítették. Az állandósult szerkezeteknél jellemző volt a szerkezet azonos alaptagjának más-más toldalékkal alkotott újabb szerkezetbe illesztése, míg a vonzatos szerkezetek spontán beszédbeli alkalmazásakor az adott vonzat túlnyomó többségben különböző szófaji értékben jelent meg. Mindezek, valamint a **tartalmi szótévesztések** (például a szlengehez közeli igei vagy névszói alaptagú szerkezeteknek az

adott szituációban való megjelenése) azokkal az empirikus kutatási eredményekkel mutatnak rokonságot, amelyek a lexikonnak a szemantikai analógia alapján történő szerveződését valószínűsítették (Butterworth–Howard–McLoughlin 1984, Meara, 1984, Gósy 1998). A jelen vizsgálat adatai arra is rámutattak, hogy a szerkezeteknek, köztük a frazeológiai kapcsolatoknak a lexikonban elfoglalt helyének pontosítására, működésére vonatkozóan további célzott, nagyobb elemszámú mintán végzett kutatások szükségesek.

SZAKIRODALOM

- Bakonyi Hugó 1918. A gyermeknyelvi szókincs fejlődése. *A gyermek*. XII. 7–10.
- Balogh Judit 2003. Értelmezős szerkezetek helye a szintagmák közt. *Magyar Nyelvőr* 127: 456–71.
- Bárdosi Vilmos (szerk.) 2003. Szólások, helyzetmondatok, közmondások értelmező és fogalomköri szótára. *A magyar nyelv kézikönyve* 5. Tinta Kiadó, Budapest.
- Bicskeiné Zsulán Julianna 1990. A szóbeli kifejezőképesség minőségének vizsgálata szókincselemzés segítségével. *Magyar Nyelvőr* 114: 67–85.
- Butterworth, B. D. Howard–P. McLoughlin 1984. The semantic deficit in aphasia: the relationship between semantic errors in auditory comprehension and picture naming. *Neuropsychologia*. Vol 22. 429–36.
- Buzás Klára 1972. Első osztályos gyermekek beszéde. *Magyar Nyelvőr* 96: 191–209.
- Büky Béla 1984. Az anyanyelvi képességek fejlesztése és továbbfejlesztése életkoronként. In: Büky Béla–Egyed András–Pléh Csaba (szerk.): *Nyelvi képességek – Fogalomkincs – Megértés*. Tankönyvkiadó, Budapest, 5–155.
- Forgács Tamás 2003. *Magyar szólások és közmondások szótára*. Mai nyelvünk állandósult szókapcsolatai példákkal szemlélve. A magyar nyelv kézikönyve VI. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Carroll J. B. 1961. Language Development in Children. In: Saporta S. Holt, Rinehart and Winaton (eds): *Psycholinguistics*. New York, 331–346.
- Éltes Mátvás 1903. Adatok a gyengeelméjű gyermekek szókincsének megismeréséhez. Budapest.
- Erdei Iván 1987. A szókincsvizsgálati módszer. *Tanárképzés és tudomány*. 145–68.
- Gósy Mária 1984. Hangtani és szótani vizsgálatok hároméves gyermekek nyelvében. *Nyelvtudományi értekezések* 119. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Gósy Mária 1993. A lexikális hozzáférés. In: Gósy Mária–Siptár Péter (szerk.): *Beszédkutatás '92*. MTA Nyelvtudományi Intézete, Budapest, 14–33.
- Gósy Mária 1998. Szókeresés a „mentális lexikonban”. *Magyar Nyelvőr* 122: 189–201.
- Gósy Mária–Kovács Magdolna 2001. A mentális lexikon a szóasszociációk tükrében. *Magyar Nyelvőr* 125: 330–53.
- H. Tóth István 2005. A közmondásokról, a szólásokról és a szóláshasonlatokról, valamint alkalmazásukról az 5-6. évfolyamon. *Magyartanítás*, 3: 34–40.
- Juhász József–Szöke István–O. Nagy Gábor–Kovalovszky Miklós 1987. *Magyar értelmező kéziszótár*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Károly Sándor 1970. *Általános és magyar jelentéstan*. Budapest.
- Kenyeres Elemér 1926. *A gyermek első szavai és a szófajok fellépése*. Athaneum, Budapest.
- Keszler Borbála (szerk.) 2005. *Magyar Grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Laczkó Mária 1989. *A beszédmegértés, a kifejezőképesség és az idegen nyelv kapcsolata az általános iskola felső tagozatában*. (Kézirat) Budapest.
- Laczkó Mária 2005. Jó, érdekes vagy elragadó, elbűvölő? Melléknevek gyakorisága és használata középiskolások spontán beszédprodukcióiban. *Magyartanítás* 5: 28–36.

- Laczkó Mária 2006. A beszédprodukción és a szövegértés összefüggései az anyanyelvben és az idegen nyelvben. *Magyartanítás 1*: 13–24.
- Lindblom, B. 1999. How speech works. Questions and some preliminary answers. Plenáris előadás, Eurospeech' 99. Budapest.
- Mc Neil P. 1970. *The Acquisition of Language*. New York Evanston and London.
- Meara, P. 1984. The study of lexis in interlanguage. In: A. Davies, C.–Criper–A. Howatt (eds.): *Interlanguage*. University Press, Edinburgh.
- O. Nagy Gábor (szerk.) 1998. *Magyar szólások és közmondások*. Talantum Kiadó, Budapest.
- Pála Károly (szerk.) 2002. *A magyar nyelvi oktatás eredményességének országos szakmai vizsgálata*. (Szakmai beszámoló országos adatok alapján) OM-OKÉV.
- R. Molnár Emma 1996. Egy idiómacsoport szemiotikai nézőpontból. *Magyar Nyelvőr* 120: 330–4.
- Nagy J. József 1978. A szófajok gyakorisági jellemzői a 8-10 éves tanulók nyelvhasználatában. *Magyar Nyelv* 74: 186–204.
- Rácz Endre 1985. A szó szerkezetek In: Rácz Endre (szerk.): *A mai magyar nyelv*. Tankönyvkiadó, Budapest, 257–69.
- S. Meggyes Klára 1971. *Egy két éves gyermek nyelvi rendszere*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Sugárné Kádár Júlia 1985. A szókincs fejlődése és alkalmazása az óvodáskorban. In: *Beszéd és kommunikáció kisiskoláskorban*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 11–33.
- Szalai Enikő 1996. A lexikális hozzáférés ép és zavart folyamatai. (5–10 éves gyermekek szóaktíválási képességei). In: Gósy Mária (szerk.): *Beszéd kutatás*. MTA Nyelvtudományi Intézete, Budapest, 79–96.
- Szilassy Eszter 2002. Szóaktíválási tesztek különféle korcsoportokban. *Magyartanítás*. 3: 26–31.

Laczkó Mária

SUMMARY

Laczkó, Mária

Attributive constructions in schoolchildren's spontaneous utterances

The attribution of some specific quality is most often expressed by adjectives; but the same semantic content may also be expressed by various constructions like coordinate or subordinate phrases and various types of phraseological units.

In this paper, the author discusses the way this semantic category is represented in 15- and 18-year-old secondary school students' spontaneous speech: what nominal and verbal phrases, set phrases, and idioms are used, how often and in what functions. The analysis is based on 'guided spontaneous speech'; in the resulting five-minute samples, constructions that related to the speaker's opinion on movies were analysed both in qualitative and quantitative terms.

The results yielded further data on the mental lexicon, as well as on age-specific features of teenagers' spontaneous speech.

A Halotti beszéd és az Ómagyar Mária-siralom Gondolatok és javaslatok

A magyar nyelv és irodalom első két szövegművét az idők folyamán a kutatók alapos tanulmányozásnak vetették alá. Mindazonáltal értelmezésükben mindmáig léteznek problémák. Én, olasz lévén, nem szándékozom megoldani azokat az enigmákat, amelyeket a kiváló magyar szakértőknek sem sikerült egyelőre vitán felül tisztázni, de mint a régi (és mai) magyar kultúra rajongója megkockáztatok néhány, személyes megfontolásokkal körített interpretációs javaslatot. Ezek a firenzei és padovai egyetemeken tartott kurzusaim idején tudatosultak bennem. És nem mellőzhetem, hogy ezzel kapcsolatban köszönetet mondjak régebbi (név szerint pl. Patrizia Dal Zotto, Arturo Gabbi) és jelenlegi (pl. Silvia Miani, Valentina Bolgan, Ester Schmitt, Giovanni Agugiaro, Lorenzo Rustighi) hallgatóimnak, ugyanis ők voltak azok, akik a téma iránt mutatott egyre növekvő érdeklődésükkel elvezettek az itt lentebb kifejtett gondolatokhoz.

1. Halotti beszéd

A Halotti beszéd és könyörgés szövegmagyarázatával a 18. század 70-es éveivel kezdődően nyelvtudósok tucatjai foglalkoztak behatóan. Túlnyomórészt magyarok, de felbukkan köztük például egy finn. Oskar Blomstedt, a helsinki egyetem finn és magyar nyelvi *dosentijje* egy figyelemre méltó tanulmányt közölt 1869-ben Helsinkiben '*Halotti beszéd*', *ynnä sen johdosta vertailevia tutkimuksia Unkarin, Suomen ja Lapin kielissä* címmel (id. Jakubovich–Pais 1929: 68). És találkoznak egy olasszal is. Az udinei egyetem hajdani magyartanára, Roberto Ruspanti, huszonnyolc évvel ezelőtt egy 40 oldalas könyvecskét bocsátott sajtó alá a magyar szövegműlekről (Ruspanti 1980). A szerző nem nyelvész, ezt bizonyítja egyértelműen minden későbbi publikációja, de a kis mű tisztán kompilatív jellege is. Ennek a műnek egyetlen érdeme, hogy első ízben nyújt olasz bevezetést a HB.-hez. Ezt leszámítva a munka használhatatlan az ellentmondások és a mind nyelvtörténeti, mind leíró nyelvtani téves interpretációk miatt. Íme egy példa: a *Hadlaua* alak (7. sor) újmagyar megfelelője helyesen *Hallá* (9), míg olaszul „Udi” (10); az „Asszimilációs jelenségek” (*Fenomeni di assimilazione*) című fejezetben ezt olvassuk: „*hadlaua* /hadlava/ [...] > *hallva* 'udendo'” (26), mintha ekkor határozói igenévről lenne szó, nem pedig elbeszélő múlttól. De térjünk rá a jelen írás igazi tárgyára. Mint említettem, nem hiányoznak a megoldatlan kérdések a HB. (és az ÓMS.) szövegmagyarázataiból, főként egyes szavak jelentését illetően. Ismeretes az *unuttej* esete (31. sor), amely többek között – mivel a *szentii* szóval áll párban, a latin *sanctos & electos suos* mintájára való tekintettel (vö. Molnár–Simon 1977: 32) – a 'felemelkedettei (választottai)' értelmezést kapta (Pais Dezső; ezt elfogadja V. Kovács 1984: 890, valamint Benkő 1980: 57 is: „valamennyi szentje és kiválasztottja/üdvözültje”). Egy estleges **ön-* (*önik* [*< ünik*] 'sich erheben; sich kräftigen') igető meglétét nem zárja ki az EWUng. (1994/2: 1083: s.v. *önött*) sem, amely felveti a török etimológia lehetőségét. Ez a megoldás immár elfogadottnak mutatkozott, amikor A. Molnár Ferenc, a Debreceni Egyetem tanára pár éve újra előhozta Mészöly Gedeon és mások elméletét, amely szerint az *unuttej* jelentése megegyezik a mai *övéi* értelmével. A. Molnár elveti viszont elődje rekonstrukcióját. Mészöly a HB.-beli

alakban egy *ön-* (*ün-*) névmási tövet + egy locativusi *-tt* ragot vélt felfedezni (vö. Mészöly 1956: 229–32), míg a debreceni nyelvész a másoló – nem ritka – átírás hibáját látja benne, azaz *unutte* áll *ununei* > *önönei* helyett, amely az *önnön(e)i* korábbi változata, de ugyancsak *övéi* értelmében (A. Molnár 2004: 449–53).

A. Molnár nem először foglalkozik régi magyar szövegekkel. Az imént idézett tanulmányban új szempontokat nyit meg a HB. *pur es chomuv és halalnec halaláál holz* kifejezések kialakulási módjával kapcsolatban is. Mégis a bevett hagyományhoz ragaszkodik, amikor megállapítja: „Máslási vagy fogalmazási hiba a *Menyi milostben* kezdetű mondatból az alany, az *Isten* szó kihagyása” (A. Molnár 2004: 450). Tudvalevőleg a HB. teljes mondata (2–3. sor) így hangzik:

Menyi milostben || terumteve eleve miv isemucut adamut.

Minden egyes számomra ismert újabb vagy kevésbé új elemzés egyetértően nyugtázza az alany (*Isten*) kihagyását, de továbbra is fennáll az *eleve* fájó pontja. Mészöly (1956: 110, 125, 128), a latin nyelvű „alapszövegre” támaszkodva, ahol *adammal* kétszer, a *parensszel* pedig egyszer kerül összefüggésbe a *primus* jelző (vö. Jakubovich–Pais 1929: 71), *elsőnek* fordítja a szót; V. Kovács (1977: 93; 1984: 889) inkább időhatározószónak könyveli el ’először’ jelentésben; Molnár József és Simon Györgyi (Molnár–Simon 1977: 39) elfogadják mind a Mészöly-féle *első*, mind a Pais-féle *először* interpretációt; Benkő (1980: 56, 292–6) vagy a *kezdetben* (olv. *eleve*) vagy az *elsőként* (olv. *elevé* > *elővé*) megoldást javasolja; Ruspanti (1980: 9) nyilvánvalóan magyar szakforrásból merítve, az *elsőnek* értelmezést tartja megfelelőnek. Bárczi Géza a magyar nyelv történeti összefoglalásában úgy intézi el a kérdést, hogy egyszerűen nem fordítja le az *eleve* szót (a javasolt olvasata: *elevé*), feltételezve talán, hogy benne foglaltatik az *atya* (HB. *isemucut* ’öszünket’) értelmében (Bárczi 1975: 86: „Mennyi malasztal ellátva teremtette [isten] a mi atyánkat, Ádámot”). Bevallom, hogy az *eleve* jelentése körüli bizonytalanságon túl mindig meglepőnek találtam (és hozzám hasonlóan a hallgatóim is) az *Isten* vagy az *Úr* alany kihagyását, márpedig ez az alany – el kell ismernünk – elsődleges fontosságú egy olyan szövegben, amely gyakran igen egyszerű emberek előtt hangzott el, akik számára a fogalmakat szükséges volt a lehető legjobban megvilágítani. Mindenesetre az *eleve* az előtte olvasható *terumteve* szóval a probléma középpontjában áll.

Először azt gondoltam: és ha az *eleve* mégsem névszó, hanem a mondat állítmánya lenne (< *él-* igető; vö. *elnie* [5. sor])? A *terumteve* pedig az alanya (mai *teremtő*)? Ez esetben az *eleve* műveltető értelmű kellene, hogy legyen, és az újmagyar *éltette* vagy esetleg *élesztette* típusú alakoknak felelhetne meg. Akkor, mai magyarrá fordítva, a szerkezet így hangzana:

...a teremő éltette a mi őszünket...

Igaz ugyan, hogy a jelek szerint az *él-* tőnek önmagában soha nem volt műveltető értéke. Ezen kívül a HB. 32. sorában egy látványos *ilezie*, azaz *élessze* formát találunk, és ez azt bizonyítja, hogy a műveltető ige önálló alakkal rendelkezett. Miután elvetettem a fenti hipotézist, egy másik, a kortárs nyelvészek által mellőzött lehetőséget vettem figyelembe. Nos, a *terumteve* pontosan, ahogyan csaknem minden kutató véli, a mondat állítmánya (elbeszélő múlt, egyes sz. 3. szem., tárgyas igeragozás), *eleve* viszont az alany szerepét tölti be, vagyis a mai *élővel* (vö. finn *elävä*) egyezik:

...teremtette az élő a mi őszünket...

De elfogadható-e, hogy *élő* az *Isten* szinonimája vagy jelzője lenne?

A Halotti beszéd első nyomtatott kiadása, a Könyörgés hat sora nélkül, Sajnovics Jánosnak köszönhető (Sajnovics 1771: 4–5). (Nem felel tehát meg a valóságnak Molnár–Simon [1977: 27] állítása: „A Halotti Beszédet és Könyörgést teljes terjedelmében először SAJNOVICVS JÁNOS közölte Demonst-

ratiójának 1770-es nagyszombati kiadásában [...]”. A tévedés Jakubovich–Pais [1929: 68] következő passzusának félreértéséből fakadhat: „A Halotti Beszédet egész terjedelmében először *Sajnovics János* közölte [...]”. Mellesleg Bárczi [1975: 86] sem jár helyes úton, amikor kijelenti: „E nyelvemlékünket [...] 1772-ben fedezték föl [...]”. Úgy tűnik, Kiss Jenő [1991: 102] és mások Bárczától merítették.) Sajnovics az ómagyar szöveget Faludi Ferenc költővel fordította le, aki az *eleve* kapcsán megjegyzi: „*Eleve*. alii interpretantur *elévé*, vel *elein*. seu *initio*: fors legi posset *Élő* seu *Vivens* pro: DEUS, ut sic constructio suum habeat Nominativum” (Sajnovics 1771: 5, *** jegyz.). A Sajnovics–Faludi-féle feltevést, amely szerint az *eleve élő*nek értendő, egyesek – például Révai Miklós, Teleki József (ez utóbbira nézve vö. Teleki 1988: 72) – jóváhagyták, később azonban általánosan elvetették: véleményem szerint azért, mert kétségbe vonták az *Isten ~ Élő* vagy lat. *Deus ~ Vivens/Vivus* korreláció lehetőségét. Egy múlt századi tanulmány így összegzi a problematikát: „A [*Menyi milostben...*] mondat alanya hiányzik. Az összefüggésből *Isten, Úristen*-féle alany volna várható. E hiány, kifejejtés meglepő, mert a HB. kézirata eléggé gondos, hibajavítás is van benne: *uimagguc : omuc*. Ezért Révai Miklós óta [sic!] (Ant. I [= *Antiquitates Literatvae Hvngaricae* I., Pesthini 1803], 122 kk.) többen az *eleve* szót 'Isten' jelentésűnek magyarázták. Ez azonban kétségtelenül téves” (Bárczi, id. A. Molnár 1994: 81).

De valóban annyira légből kapott lenne *Isten Élő*vel történő azonosítása? Ha az Ótestamentum Vulgata-változatát vesszük figyelembe – ez állt ugyanis a Kr. u. II. évezred elején a magyar papoknak rendelkezésére – szembeötlik, hogy a zsidó(-keresztény) istenséget *vivens* jelölheti vagy önmagában, vagy *Deusszal* összekötve (ilyen esetben *vivus* is előfordul). Néhány példa (vö. Vulgata 1999):

„[...] appellavit puteum illum Puteum *viventis* [...]” (Gen. 16, 14; itt és alább kiemelés tőlem); „[...] ad Puteum, cuius nomen est *Viventis* [...]” (Gen. 24, 62); „[...] iuxta Puteum nomine *Viventis* [...]” (Gen. 25, 11); „[...] ut audiat vocem *Dei viventis*” (Deut. 5, 26); „Ipse *Deus vivens* [...]” (Ier. 10, 10); „[...] verba *Dei viventis*” (Ier. 23, 36); „[...] exultaverunt in *Deum vivum*” (Psal. 83 [84], 3); stb.

(A Genesis magyar fordításai az idézett részletekben általában inkább meghagyják a héber megnevezést: pl. Gen. = 1 Mózes 16, 14: „[...] nevezé azt a forrást *Lakhai Rói* forrásának”; a többi könyvben mindazonáltal mindig *élő* szerepel: pl. Deut. = 5 Mózes 5, 26: „[...] *élő Istennek* szavát hallotta” [Szent Biblia 2000]. Egyébként az *élő Isten* formula a magyar köznyelvbe is behatolt: vö. *esküszik az élő Istenre* [ÉKsz. 296].)

A *vivens/vivus* tehát a *Deus*nak egy lehetséges jelzője vagy szinonimája volt. Meglátásom szerint semmi nem mond ellent annak, hogy azt a Halotti beszéd fordítója az *eleve* szóval szándékozott visszaadni, jóllehet úgy tűnik, az egész magyar vallásos irodalomban ez a szó már nem fordul elő az adott jelentésben (de mennyi régi írott emlék veszett el...!). Másrészt egy halott temetésének konkrét körülményei között az örök *Élő*re való hivatkozás talán megerősítette a rokonokban és a barátokban egy új élet reményét az ő szeretettük számára is (vö. 30–32. sor: *hug birsagnop || ivtua ... || ... ilezie wt*).

A HB.-ben még egy másik ponton (7–8. sorban) előfordul a *terumteve* alak:

Hadlawa choltat terumteve isten || tvl.

Érdekes módon a kommentátorok szerint ebből a szakaszból is hiányzik a kifejezett alany. Márpedig az előbbi mondatok után, ahol az alany általában 'Isten', itt ez megváltozik: benne kétségtelenül 'az első ember'-t kell értenünk. Én viszont úgy gondolom, hogy az alany – amely világossá teszi a szöveget – megvan, és hogy az a *terumteve* szó.

Mind ez ideig legalább háromféleképpen magyarázták a szót. Mészöly (1956: 175–7) véleménye az, hogy *teremtő* folyamatos melléknévi igenévvel állunk szemben, amely az *Istentől* jelzője;

mások, mint például Szinyei József és Zolnai Gyula, úgy látják, hogy „*terumteve* a folyamatos melléknévi igenév 2. [sic! = 3.] személyű birtokos személyjeles toldalékolása, jelentése tehát 'teremtője'" (Benkő 1980: 154). Mészöly (1956: 176) határozottan ellenzi ezt a megoldást; Benkő lehetségesnek tartja, és hasonló felépítésű példákat idéz, mint „a *teremtője isten* = az isten, aki őt teremtette" (uo.; vö. még Bárczi 1975: 86). Benkőnek azonban van egy újabb elképzelése is, azaz szerinte „a HB.-nek ez a *terumteve* alakja határozói igenév is lehet" (Benkő 1980: 296). Ő a következő módon érvel: mindeddig azt tartottuk, hogy *isten tvl* a *Hadlaua* függvénye, holott függhetne a *terumteve* szótól is, és ez esetben *terumteve isten tvl* szó szerint azt jelentené: 'megteremtette Istentől' (uo. 297). Egy egyidejűségi folyamat kifejezéséről lenne itt szó, amely magában foglalja az ember teremtését és – amennyiben ez bűnbe esne – halandóságának jóslását is (vö. Gen. = 1 Mózes 2, 15–17). Világosabban kifejtve a határozói igenévi szekezetet „az ige és az igenév együttes értelme tehát [...] lehet akár 'midőn megteremtett istentől, hallotta', akár 'istentől megteremtett állapotában hallotta'" (uo.). Ha ezt vesszük, „a *terumteve* igenév itt passzív jellegű" (uo.). Nem sokkal lejjebb Benkő hozzáfűzi: „[...] hiszen a cselekvő értelmű és alakú igéből képzett passzív igenevek **nemcsak a melléknévi**, hanem a határozói igenévi kategóriában is fölös számban található" (uo.; kiemelés tőlem).

Benkő magyarázata megerősítette meggyőződésemet. A *terumteve* lehetne éppen passzív folyamatos melléknévi igenév, egy *teremtető* ('aki teremtetik' → 'teremtmény') forma jelentésével, és lehetne *Ádám* szinonimája. Én tehát ekképpen képelném el a HB. modernizált mondatát kifejezett alannyal:

Hallotta 'holtát' a teremtető istentől.

2. Ómagyar Mária-siralom

Az ÓMS.-t illetően legalább ugyanannyi, de talán még több a nehezen megoldható probléma, mint a HB.-ben. Már magának az írásnak igen rossz és egyre kopottabb állapota („Sajnálatos meglepetésünkre az ÓMS. szövege az ÁrpSzöv. [= Benkő 1980] megjelenése óta is oly sokat romlott" – közölte E. Abaffy Erzsébet [E. Abaffy 1990: 124]) megnehezíti az interpretálását. A padovai óráim alatt meglehetősen hosszán elidőztem a költemény 7. versszaka (17–20. sor) fölött:

Syrolmom fuha || zatum therthetyk kyul en || iumhumnok bel bua qui || sumha nym kyul hyul

A versszaknak elsősorban mondattani szempontból lényegében négy értelmezése ismeretes, mellőzve G. Eckerdt [Elekfi] László explikálását, amely szerint a *qui* nem vonatkozó névmásnak tekintendő, hanem *ki-* igekötőnek (vö. ebben a vonatkozásban Benkő 1980: 273–4, továbbá Négyesy László, id. Mészöly 1944: 61). Ma a legelfogadottabb és legátfogóbb javaslat Benkőé (1980: 61):

*Síralmam, fohászkodásom
kifakad belőlem [~ kívül van már bensőmön];
lelkemnek belső búja az,
amely soha nem veszít hevességéből [~ nem távozik el].*

Nagyon közel áll ehhez Mészöly elképzelése (Mészöly 1956: 120; ezt a változatot szó szerint átvette Vizkelety 1986: 38):

*Síralmam, fohászkodásom
belőlem kifakad,
Én szívemnek belső búja,
mely soha nem enyhül.*

Keresztury Dezső olvasata a következő (Keresztury 1982: [23]):

*Síralmam, fohászokodásom –
[ezekkel] Terjed [mutatkozik] kívül
Én keblemnek belső búja,
Mi soha nem hül [enyhül].*

Ez az interpretáció Négyesyre vezethető vissza (vö. Mészöly 1944: 73; A. Molnár 1999: 53); benne – mint látjuk – *bel bua* a *therthetyk* alanyává válik, míg a *Syrolmom fuha* || *zatum* szinte egy felkiáltás, egy plasztikus elliptikus mondat.

Négyesytól származik még egy magyarázat (id. A. Molnár 1999: 53):

*Síralmam, fohászatom
mutatják kívül
szívemnek belső búját,
mely soha nem múlik el.*

Ebben az eshetőségben, azon túl, hogy a *therthetyket tettetiknek* kell olvasnunk (a *mutatkozik* fordítással Keresztury is elismeri a *tettetik* olvasatot, csak nem cselekvő, hanem visszaható értelemben), az eredeti *bua* formát jelöletlen accusativusnak kell feltételeznünk. Ez a hipotézis azonban számomra nem tűnik kellően megalapozottnak, főként azért, mert az ÓMS. másik hét accusativus esetében a *-t* mindenütt jelen van, még az *engumet* személyes névmásban is (21. sor), ahol – a verselési követelményeket figyelmen kívül hagyva – nyugodtan el is maradhatott volna. Szerintem az utolsó olvasati javaslat a leggyengébb, de az érthetőség érdekében az első és a harmadik is kisebb módosításra szorul: Benkő az *az* mutató névmást iktatja be mint a *qui* ('amely') által bevezetett alárendelt mondat utalószavát; Keresztury az *ezekkel* deiktikus elemhez folyamodik. Aki nem véli szükségesnek a kiegészítést, az Mészöly: ő, híven az eredetihez, a négysoros versszak harmadik sorát az előző kettő appozíciójaként fogja fel, és így tiszteletben tartja a költői tömörség követelményét. Mindezek ellenére eddig az *en iumhumnok* kezdetű szakasz egyik magyarázata sem tudott maradéktalanul meggyőzni.

Balassit olvasva beleütköztem az *en* alakba. Például XVIII., 29–30 (vö. Balassi 2004: 54):

*Ója, en a tanács, szerelemtől meg magát
Minden, ki kívánja életének nyugalmát.*

Szakértők szerint ez az *en* az *íme* variánsa: vö. egyebek között Jakab–Bölcskei 2000: 111; de vö. ÚMTSz. 1988/2: 189 („*en* msz *én* (Vas m. [...]): tessék”), valamint – *ime em* alakjához (*em* > *en*?) – TESz. 1970/2: 204: s.v. *ime*, EWUng. 1993/1: 608: s.v. *ime*. Az ÓMS.-ben az *en iumhumnok* enjét mindig *énnek* olvasták, valószínűleg azért, mert a *iunhum* (*iunh(u)* + *-m*) szó előzőleg is – feltételezések szerint – az *én* személyes névmással megerősítve fordul elő (vö. 9., 10. sor). De a 18. sorban lehetne másképpen is. Ha ugyanis a szócskát 'ime' értelemben fogjuk fel, a mondat jóval gördülékenyebb lesz, és nem szorul semmilyen erőltetett kiegészítésre:

*(Síralmam, fohászokodásom
kifakad belőlem [~ mutatkozik kívül]:)
ime lelkem belső búja,
amely soha nem enyhül [~ múlik el].*

Ezen a ponton helyes lenne az új szemszögből elemezni az ÓMS.-ben előforduló összes *en* jelentését is. Figyelmen kívül hagyva a 18. sor enjét, a fennmaradó ötből (5., 9., 10., 14., 25. sor)

legalább hármát (9., 14., 25. sor) helyettesíthetnénk az *íme* szóval. Lássuk a 9. sor *en*-jét. A szövegkörnyezet, amelyben feltűnik, a következő (8.–9. sor, 4. versszak):

Scemem kunuel || arad en iunhum buol farad

Egyik modern változat, ahol az *ent* az *énel* azonosítjuk, ez lehetne (Benkő 1980: 61):

*Szemem könnytől árad,
az én lelkem bútól fárad.*

Ha most az *ent* *ime*ként értelmezzük, a második sor, anélkül, hogy jelentése megváltozna, nagyobb érzelmi nyomatékot kapna, és ugyanakkor az előző sornak mintegy a motivációjaként szolgálna:

*Szemem könnytől árad:
íme lelkem bútól fárad.*

Feltételezésem, miszerint az ÓMS. *enje* egyes helyeken nem lenne más, mint Balassi *enje*, azaz *íme*, bizonyos akadályokba ütközik. Az említett értelemben egyedül ő használja, mindössze háromszor, és mindenhol a *tanács* szóval kapcsolatban (*en a(z) tanács*), míg igen gyakran, és mindenféle összefüggésben az *ímhez* folyamodik: a versekben és a komédiában 45-ször Jakab és Bölcskei (2000: 192) számításai szerint. Ezért van, aki úgy véli, hogy az ilyen Balassiéhoz hasonló kifejezések, amelyek nem egészen idegenek a múlt századok nyelve számára, valójában nem egyebek, mint a mai magyar *én azt tanácsolom* típusú közbeékelt mondat – gyakori ismétlődés miatti – összevonásai (vö. pl. Hadrovics 1995: 152), tehát újból az *en = én* egyezésről lenne szó. A magyarázat vonzónak látszik, ám elismert kortárs szakértők, mint Kőszeghy Péter és Szentmártoni Szabó Géza (vö. Balassi 1993: 256; Balassi 1999: 101; Balassi 2004: 438, 461, 496), valamint a Balassi-szótár szerkesztői – legalábbis a zólyomi költő viszonylatában – elvetik az *en = ime* megfelelés javára. Hogy aztán ez az *en* 'íme' csupán az *en a(z) tanács* formulában fordul elő, függhetne attól, hogy a 16. században az *im(e)* már szinte teljesen kiszorította azt a közhasználatból.

Visszatérve az ÓMS.-hez, a 18. sor *enje* lehetne *ez* variánsa is (egyébként az *ímnek* is az 'ez' valószínű eredeti jelentéséhez vö. EWUng. 1993/1: 609: „Die urspr Bed dürfte 'dies(er, -e, -es)' gewesen sein”): ezt gondolják Balassival kapcsolatban Kőszeghy és Szentmártoni Szabó (Balassi 1993: 256: „*en* – íme, ez”). Véleményem szerint ez a jelentés jobban ráillene a következő verssorra (LV, 41; vö. Balassi 2004: 134):

Azért en a tanács, hogy dolgozhoz jól láss.

Akkor tehát az ÓMS. 7. versszakának második részét így is olvashatnánk:

*ez lelkem belső búja,
amely soha nem enyhül [~ múlik el].*

Ha elfogadjuk az *en = ez* megegyezést, érvényét veszti az az elképzelés, amely az ÓMS. fénymásolatainak figyelmes áttanulmányozása után merült fel bennem, miszerint a 18. sor utolsó szavának záró mássalhangzója nem <n>, hanem <z>. A szöveg legtöbb retusált reprodukciójában a szóban forgó betű eléggé eltér a meglevő többi <n>-től: annak a jobb szára a rendesnél jóval hosszabb (vö. pl. ezzel szemben *ent* a 14. sor végén), míg meglepően hasonlít például a 15. sorban levő *mezúil* <z>-jéhez (a másolatokhoz vö. Molnár-Simon 1977: 42; V. Kovács 1977: 53; Benkő 1980:

32 után; továbbá, kissé elmosódott jellel, Bárczi 1975: 384 után; Keresztury 1982: [5]). A szöveg-
emlék nem retusált fényképein (Benkő 1980: 32 után; Vizkelety 1986: 16, 26 és melléklet [ebben
a kötetben a 27. oldalon az ÓMS. retusált képe a 18. sor utolsó betűjét inkább <n>-nek mutatja])
a minket érdeklő mássalhangzó nem jól kivehető, de nem zárható ki, hogy esetleg <3>.

Az eredeti lap Benkő Loránd, E. Abaffy Erzsébet, Vizkelety András és Nagy László által vég-
zett elemzése ma véglegesen az <n>-t látszik megerősíteni (vö. E. Abaffy 1990: 126), noha „nem
egy esetben csak ultraviola lámpa segítségével tudunk egy-egy kritikus részletben viszonylag
megnyugtató megállapításra jutni” (Abaffy 1990: 124). Nem tudom, hogy az egyik „kritikus részlet”
a mi szócskánkra is vonatkozik-e, de a „viszonylag” határozószó mindenestre sokatmondó.

SZAKIRODALOM

- A. Molnár Ferenc 1994. Lehet-e íráshibát feltenni a 'Halotti Beszéd' feze szavában? *FUD*. 3: 79–83.
- A. Molnár Ferenc 1999. Az 'Ómagyar Mária-siralom' egy szerkezetéről (*therthetyk kyul*). *Magyar Nyelvjárások* 37: 49–56.
- A. Molnár Ferenc 2004. Újabb szempontok a 'Halotti Beszéd' magyarázatához. *MNy*. 100: 439–53.
- Balassi Bálint 1993. *Verssei*. Szerk.: Kőszeghy Péter és Szentmártoni Szabó Géza. Balassi Kiadó, Budapest.
- Balassi Bálint 1999. *Szép magyar komédia*. Szerk.: Kőszeghy Péter és Szentmártoni Szabó Géza. Balassi Kiadó, Budapest.
- Balassi Bálint 2004. *Összes művei*. Szerk.: Kőszeghy Péter. Osiris Kiadó, Budapest.
- Bárczi Géza 1975³. *A magyar nyelv életrajza*. Gondolat, Budapest.
- Benkő Loránd 1980. *Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegemlékei*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- E. Abaffy Erzsébet 1990. Korai kis szövegemlékeink újabb olvasata. *MNy*. 86: 124–7.
- ÉKsz. = *Magyar értelmező kéziszótár*. Szerk.: Juhász József et al. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1972.
- EWUng. = *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen*. Bd. 1–2, Lief. 1–6. Herausgeber: Loránd Benkő. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1993–1994.
- Hadrovics László 1995. *Magyar frazeológia. Történeti áttekintés*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Jakab László–Bölcskei András 2000. *Balassi-szótár*. Debreceni Egyetem, Debrecen.
- Jakubovich Emil–Pais Dezső (szerk.) 1929. *Ó-magyar olvasókönyv*. A Danubia kiadása, Pécs (Tudományos Gyűjtemény 30).
- Keresztury Dezső 1982. *Ómagyar Mária-siralom*. Helikon Kiadó, Budapest (az oldalak számozatlanok).
- Kiss Jenő 1991. A magyar nyelv. In: Kósa László (szerk.): *A magyarságtudomány kézikönyve*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mészöly Gedeon 1944. *Az 'Ó-magyar Mária-siralom' nyelvtörténeti és stílustörténeti magyarázata*. Universitas Francisco-Josephina, Kolozsvár (Acta Philosophica 8).
- Mészöly Gedeon 1956. *Ómagyar szövegek nyelvtörténeti magyarázatokkal*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Molnár József–Simon Györgyi 1977². *Magyar nyelvemlékek*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Ruspanti, Roberto 1980. *'Halotti beszéd'. Il primo monumento linguistico ugro-finnico*. Istituto di Glottologia – Università di Roma, Roma.
- Sajnovics, Joannis [1771]. *Demonstratio. Idioma Ungarorum et Lapponum idem esse*. Typis Collegii Academicæ Societatis Jesu, Tyrnavia.
- Szent Biblia = *Szent Biblia azaz: Istennek Ó és Új Testamentomában foglaltatott egész Szent Írás*. Magyar nyelvre fordította Károli Gáspár. Anno Kiadó, [Budapest], 2000 (ered. kiadás: 1590).
- Teleki József 1988. *A magyar nyelvnek tökéletesítése új szavak és új szólásmódok által*. Szerk.: Éder Zoltán. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest (ered. kiadás: 1821).
- TESz. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*. 1–4. Főszerk.: Benkő Loránd. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967–1984.
- ÚMTSz. = *Új magyar tájszótár*. 1–4. Főszerk.: B. Lőrinczy Éva. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1979–2002.
- Vizkelety András 1986. „Világ világa, virágnak virága...” [*Ómagyar Mária-siralom*]. Európa Könyvkiadó, Budapest.
- V. Kovács Sándor (szerk.) 1977. *Régi magyar olvasókönyv*. Tankönyvkiadó, Budapest.

V. Kovács Sándor (szerk.) 1984. *A magyar középkor irodalma*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest.
Vulgata = *Biblia Sacra Vulgatae Editionis*. Edizioni San Paolo, Cinisello Balsamo (Milano), 1999².

Danilo Gheno

SUMMARY

Gheno, Danilo

Halotti beszéd and Ómagyar Mária-siralom. Remarks and suggestions

After commemorating two non-Hungarian scholars who studied the first linguistic document of the Hungarian language, *Halotti beszéd* (= HB.), the author discusses some as yet unresolved passages of that text and of the *Ómagyar Mária-siralom* (= ÓMS.). The first issue he considers is the meaning of HB. *eleve* (line 3). The author reappraises the hypothesis first advanced by János Sajnovics (1771), who thought that the meaning of that word was *élő* 'the living', i.e. 'God'. For this suggestion, some passages of the Vulgata, in which God is called *vivens/vivus*, are relevant. With respect to HB. *terumteve* (line 7) the author proposes, on the basis of some arguments advanced by Loránd Benkő, to explain it as *teremtető* 'he who is created', i.e., 'Adam', so that the term becomes the subject of the sentence. Moving on to ÓMS., after analysing the four prevailing interpretations of Strophe 7 – lines 17–20 (*Syrolmom fuha || zatum ...*) –, the author explains the *en* in the phrase *en iumhumnok bel bua* as Balassi's *en*, i.e., *ime* (Lat. 'ecce') or *ez* 'this', rather than *én* 'I' → 'my', intensifier of the possessive suffix *-m*.

A helynevek antropológiai nyelvészeti szempontból

1. A helynevek vizsgálata az antropológiai nyelvészetben

Az antropológiai nyelvészet egyik feladata a nyelvek életének (változásainak) dokumentálása és összevető, az általánost (általánosíthatót) és az egyedit megragadó bemutatása (vö. Balázs–Takács 2008). Most csak egyetlen névtani terület, a helynevek életének néhány mai, csak részlegesen megfigyelt, illetve le nem írt jelenségét mutatom be a magyarázat igényével, bár nem teljes értékűen. A helynevek vizsgálata, különösen a helynevek antropológiájának vagy pragmatikájának („a névvel élésnek”) a megfigyelése fontos nyelvészeti törvényszerűségek levonására ad lehetőséget. Egyúttal érdekes kapcsolódási pontokat kínál az antropológiai nyelvészet, a nyelvészeti pragmatika, a szemiotika és a névtan számára.

A helynevek (tájnevek) névélettani kérdéseit főként nyelvtörténeti és nyelvjárástani szempontból Juhász Dezső (1988) kismonográfiája tárgyalja. Dolgozatom további adalékokat, mai (részben saját gyűjtésű, friss) adatokat szolgáltat az ottani kitűnő tipológiához és történeti okfejtésekhez. Egy-egy részterületet korábban külön is kidolgoztam. Ilyen volt a kenunevekről (Balázs 1993), a helynévrövidülésekről (Balázs 1997), a barlangnevekről (Balázs 2001), a politikai nyelvhasználatról (azon belül például a helynévváltoztatásokról) stb. írt tanulmányom (Balázs 2006a), valamint a toponíma-verseket bemutató ismertetésem (Balázs 2006b).¹

¹ Elhangzott a VI. Magyar névtudományi konferencián (Balatonszárszó, 2007. június 22.).

2. A helynévadás motivációi

A helynévadás alapvető motivációi univerzálisak, de földrajzi területlenként, társadalmanként, koronként eltérő módon és arányban reprezentálódnak. Nyilvánvalóan szoros összefüggés van a földrajzi környezet (tér) és az azt uraló embercsoport (horda, állattartó, földművelő közösségek, falusiak, városiak) között, s ez a topográfiai kapcsolat toponímiai következményekkel jár.

Miért születtek és születnek, hogy élnek a helynevek? A helynév létrehozásának alapvető motivációja: tájékozódás, eligazodás szempontjából a tér strukturálása. Fontos kognitív szempont-ról van szó: hiszen az eligazodás minták alapján történik, és a túlélést szolgálja. Egy adott tájon az emberi közösség gyarapodása, cseréje, esetleg csökkenése nyilvánvalóan nyomot hagy a helynév-anyagon.

A helynévadás másik fontos motivációja: a tér humanizálása (kisajátítása), amely etológiai előzményekkel is magyarázható: a vadászterület (revír) körülhatárolása. Ugyancsak fontos, de már alapvetően emberi motiváció: az ürességtől (megnevezetlenségtől) való félelem (a horror vacui). Ez voltaképpen az előző motivációk megfordítása: vagyis eleinte nyilvánvalóan (in situ nascendi) vannak a jeltelen, megnevezetlen területek, amelyek bizonytalanságot, idegenséget, az eltévedés lehetőségét (lásd a mesék nagy sötét erdősegeit) rejtik magukban. Ezeket a „mehódítás” folyamatában el kell nevezni, s attól kezdve már nem idegenek, hanem ismerősek, a nevek segítik a tájékozódást.

A helynévadás motiváció között tarthatjuk számon a jelhagyás ösztönét, amely ugyancsak összekapcsolódhat a humanizálással vagy a horror vacuitól (ürességtől való félelem) való megszabadulással. De magában rejthet művészi, alkotói (jelen esetben nyelvi kreativitást mozgásba hozó) funkciókat.

A helynévadás újabb motivációi ragadhatók meg az átnevezésekben: hatalmi manipuláció, avagy éppen „ellenhatalmi”, ellenkulturális motiváció, lázadás az adott kultúra névhagyománya ellen. Valamennyire bőven kínálnak példát a 20. századi magyar történelemben megfigyelhető helynévváltoztatások.

3. A helynévadás további antropológiai szempontjai

A helynévadás vizsgálatában különösen a következő antropológiai nyelvészeti kérdéseket, problémákat fogalmazhatjuk meg, amelyre dolgozatomban is igyekszem válaszolni: 1. Hol, miként ragadhatók meg (napjainkban, recens anyagon) az első, spontán névadás indítékai? 2. Mi az oka egy név változatlanágának, mi lehet az oka egy másik név változékonyságának? 3. Milyen folklorisztikus-hétköznapi-művészi törekvések, az egyes kulturális szintek között milyen mozgások figyelhetők meg a névhasználatban?

A helynévadás motivációi – ahogy azt már az előzőek is sugallják – összekapcsolódnak, egymásba folynak. Vegyünk egy példát a többféle motiváció együttállására:

- (1) *Nagyfa galeri* (Tabán, Váralja) [a nagy fáról elnevezett galeri; a *Nagyfa* ebben a kontextusban: helynév, a *Nagyfa galeri*: csoportnév]

A *Nagyfa* az 1960-as évek Budapestjén, a Tabánban, a Váralján kitüntetett találkozóhelye volt a budapesti hippiknek (beatnikeknek). A *Nagyfa* nevet (amely egy egyszerű minőségjelzős szerkezetből lett helynévvé) nyilván a táji adottságot (ti. volt ott egy fa, amely kiemelkedett a többi közül) figyelembe véve adta a csoport (galeri, gang). Csörsz István (1983: 335) szociográfiában örökíti meg a galerit, a helyet: „A Nagyfa környékén időnként több száz ember is összejött. Ezt egy kalap alá vették, hogy a Nagyfa galeri. Ugye nem engedtek be egy koncertre, és ha az embernek egy

kedvenc együttese játszott, hát kénytelen volt főnről nézni. A Nagyfa volt a legmagasabb pont az Ifjúsági Park felett, és innen néztük. Ebből aztán alakultak kisebb csoportok, mint amilyen a miénk is volt, és még számos csoport alakult, akik egyébként írogattak, versztek, énekeltek...”

A névadással végrehajtották az addig (számukra) osztatlan tér alapvető strukturálását, ugyanis kiemelték belőle a számukra fontos, megkülönböztetendő helyeemet. Egyúttal ez a folyamat a tér humanizálása is volt, hiszen a *Nagyfa* → *Nagyfa* ettől a gesztustól és időponttól kezdve a közösség egyik jelképévé vált. Ilyen szempontból tehát a jelhagyás (jelteremtés) is lejátszódott. A névadást fölfoghatjuk úgy is, mint a horror vacuitól való félelem elleni lépést: hiszen mennyivel bonyolultabb, félrevezetőbb körülírni a találkozóhelyet, mint konkrétan megnevezni. A *Nagyfa* névadás fölfogható „ellenkulturális” lépésnek is, a *Nagyfa galeri* megnevezés pedig hatalmi manipulációnak (hiszen a galeri az 1960-as években, de ma is a bünszervezetet idézi fel, s ezzel tagjait társadalmilag megkülönbözteti, a perifériára utalja).

Érdemes megfigyelni, hogy a *Nagyfa* és a *Nagyfa galeri* megnevezés alig egy évtized elmúltával eltűnt. Egy szimbólummá növelt név maradt csak, némi szociográfiai-irodalmi leképeződéssel, jelképe az 1960-as évek magyarországi hippimozgalmának. Évtizedek óta senki nem használja, kihalt.

A *Nagyfa* (állandósulva, ezért egybeírva) tulajdonnév a magyar helynévadásban, hagyományosan is előfordul. Az FNESz. (1988, II/184) szerint: a Holt-Tisza kanyara által körülvett külterületi lakott hely a Szegedhez csatolt Algyő határában. Teljesen világosan etimologizálható: egy terebélyes, magányos fa lehetett a névadás indítéka.

A hasonló névadásra (névadásminta) további példákat idézhetünk: *Háromfa*, *Zöldfa* (tipikus vendéglőnév).

4. A megvizsgálandó helynévtípusok

Amint már a *Nagyfa* esetében is látható, az antropológiai nyelvészet etnográfiai ihletettsége folytán elsősorban a nem hivatalos helynevek iránt érdeklődik, hiszen ezekben közösségi mozzanat lappang. A következő helynév-jellemzőket vonom vizsgálat alá: 1. helynévcsoportok (több hely közös neve), 2. rövidüléssel névadás (névtorzítás), 3. alakváltozatok létrejötte (névtorzítás), 4. új névadás, 5. népetimológiás megfontolások, 6. nevek átköltése (toponimiaköltészet).

4.1. Helynévcsoportok. Juhász Dezső tipológiájában a műveltségi nevek között szerepelnek, és összefoglaló nevet viselnek (Juhász 1988: 28). A helynévcsoport több helynév fölrendelt, összefoglaló, átfogó megnevezése. Hagyományosan, a népi tájmegnevezésekben is előfordul. Például: *Hétfalu* (németül *Siebendörfen*, románul *Sapte sate*), amely további alhelynévcsoportokra is bomlik: *Négyfalu* és *Háromfalu*. A *Hétfalu* Barcaság délkeleti szegletében, Brassótól keletre a Kárpátok lábánál fekvő hét település együttes neve. A Brassóhoz közelebb eső *Négyfalu* (Bácsfalu, Türkös, Csernátfalu, Hosszúfalu) ma már egybeépült. A távolabbi *Háromfalu* különálló település. (Kósa-Filep 1983: 116). További ilyen (hagyományos) megnevezés a *Háromváros*, Kecskemét, Nagykőrös és Cegléd közös neve. Mint monográfusa, Novák László (1986: 7) írja: „A »három város« elnevezés nem önkényes... a XIV. században említik először így együtt, amikor Cegléd földesurát, a Clarissa (Klára) apácarendet 1368-ban birtokba helyezték. A »három város« megnevezés »trium oppidorum seu villarum« ekkor még csak a helységek egymáshoz való közelségére mutat, de a később évszázadokban mélyebb gyökerűvé vált: sorsközösséget, egymásraultaltságot is jelentett. Ez a jellegzetes állapot a török hódoltság korában vált egyértelművé.”

A hagyományos összefoglaló formákon túl az elmúlt időszakban további nevek jöttek létre: *Aranyháromszög* (Sopron és környéke), *Bermuda-háromszög* (Kiskunhalas, Kecel, Soltvadkert), *Tátika régió* (Sümege körüli 16 település összefogása), *Három föld szövetsége* (Karcag, Püspökkladány, Nádudvar–Sárrét, Hajdúság, Nagykunság).

Ezek a nevek kétségtelenül hasonlítanak Juhász Dezső (1988: 28) tipológiájában az úgynevezett eseményekre utaló tájnevekre. Egyesek eredetét tekintve irodalmi neveknek is nevezhetnénk őket. Például ilyen a *Viharsarok* (Féja Géza könyvének címéből), illetve ennek „ellenpontjaként” a *Kultúrsarok* (a történeti Sopon vármegye, Soproni Elek könyvcíméből, vö. Juhász 1988: 87).

A mai hivatalos helynévsoportok létrehozása mögött a településpolitika, a területi összefogás, az elnyerhető regionális pályázatok igénye és természetesen a PR, az idegenforgalmi vonzerő növelése munkál. A nem hivatalos helynévsoportok (pl. *Bermuda-háromszög*) névadási motivációja a humanizálás, eszköze az ironia.

4.2. A rövidüléssel névadás (névtorzítás) voltaképpen detrakció (vagyis kihagyás, csökkentés), és gyakorlati oka lehet sok bonyolult, összetett név, illetve a beszédbeli ökonómia. Számos, a retorikában külön néven nevezett formája van a rövidítéseknek. A nemzetközi példák között elsőként Amszterdam egészen közkeletű *A'dam* nevéét hozom példának. A jelenség retorikai neve szinkopé: a szó belsejéből kihagyott egy vagy több elemet jelenti. A magyar nyelvben hasonló eset: *Egom* (Esztergom), *Zeg*, *Zaszeg* (Zalaegerszeg), *Móvár* (Mosonmagyaróvár). Igen gyakori eljárás az apokopé, a szó végének elhagyása (levágása): *Nyiregy* (Nyiregyháza), *Balmaz* (Balmazújváros), *Kisúj* (Kisújszállás). Voltaképpen alig találtunk példát a fordítottjára, az aferézisre (a szó elejének elhagyására): *Újhel* (Újhely, Sátoraljaujhely). A rövidüléssel formák sokszor továbbképzéssel kapcsolódnak: *Kecsó* (Kecskemét), *Szombihely*, (Szombathely), *Zami* (Zamárdi). Bonyolult és nem egészen világos módon rövidült a Széll Kálmán tér (ma: Moszkva tér) *Kalef* formává.

A rövidüléssel névadásban az elmúlt évtizedekben erősödött meg jelentősen a betűszavak száma. Néhány újabb betűszavas hely-, illetve intézménynév: *BAH-csomópont* (Budaörsi út–Alkotás utca–Hegyalja út), *Pecsa* (Petőfi Csarnok), *Köki* (Kőbánya–Kispest), *Műpa* (Művészetek Palotája), *Lumú* (Ludvig Múzeum), *Szépmű* (Szépművészeti Múzeum), *Csótó* (Csónakázó-tó, Szombathely), *Hemo* (Helyőrségi Művelődési Otthon, Szombathely), *Picsa* (Piliscsaba), *Pivövä* (Pilisvörösvár), *Zépé/Zöpa* (Zöld Pardon – szórakozóhely, Budapest).²

4.3. A névtorzítással létrejött helynév-alakváltozatok azért érdekesek, mert valamiféle érzelmi viszonyt fogalmaznak meg. Voltaképpen a még nem elfeledett helynévcsőfűlők újabb, rövid formáit jelentik. Például *Kibanya*, *Kőbanya*, *Lóbánya* (Kőbánya), *Rákosborzasztó* (valamelyik Rákos- kezdetű település, ma Budapest része), *Dilisszántó* (Pilisszántó), *Lehánytfalu* (Leányfalu), *Dunaparaszti* (Dunaharaszti), *Jászkarafaszajenő* (Jászkarajenő). Hogy ezek a torzított helynevek olykor mennyire bántóak, csúfolkodóak, jól jelzi, hogy például az utóbbit kikérte magának egyik neves írónk.³

A reklámcéltól való névtorzítás ugyancsak a legújabb idők módszere. Kezdetben az eredeti hangzsmódot megtartva torzították a helyneveket, később sokszor már ezzel sem törődtek, mert a torzított nevek új paradigmát indítottak el. Például Budapest nevének hangzását még híuen követi a *Budafest*, a *Futapest*, a *Foodapest*, a *Bluesapest*, a *Tudapest*, de a *Futa-* önállóan is szereplő előtaggá (prefixum) vált, s így lett *Futafehérvár*, *Futagyőr*, sőt *Futafalu*. Számos más névvel alkottak hasonló reklámértékű nevet. Például *Wesztergom* (Esztergom a western városa). A példa nemzetközi forrására utal: *I AMsterdam*.

4.4. A régi helyett új név adása szinte kizárólag hatalmi megfontolásoknak köszönhető. Az 1950-es években így lett Szilasbálsóból *Mezőszilas*, Büdszentmihályból *Tiszavasvári*, Szolgaegyházából *Szabadegyháza*. A településegysítések újabb hullámának eredményeként pedig további összevont nevek keletkeztek: *Verőcemaros* (Kismaros és Verőce), *Boglárlelle* (Balatonboglár és

² A dolgozatban található folklorisztikus nevek saját gyűjtéseim.

³ Podmaniczky Szilárd tiltakozott egy glosszában szülőhelye nevének humoros eltorzítása és nyilvánosság előtt való emlegetése miatt.

Balatonlelle). Ebben a tekintetben egészen külön jelenségnek számítanak a vasútállomásnevek. Az összevont települések régi neveiket elvesztve ilyen állomásneveket kaptak: *Siófók alsó* (Balatonszabadi) stb.

4.5. A nevek élettana számos esetben fölveti az érzelmi kérdést. Különösen erősen ragadható ez meg azokkal a helynevekkel kapcsolatban, amelyekbe belemagyaráznak valamilyen negatív konnotációjú, avagy egyszerűen csak rosszálló, szégyenérzetet keltő jelentést. A folyamatot a helynevek pejoratívizálódásának nevezhetjük. A következő falunemekkel kapcsolatban vetődtek fel ilyen kifogások: *Pornóapáti, Bugyi, Ondód, Hugyag, Heréd, Bágyogszováti, Kishegyes*. Közismert viccek, szólások, csúfolók is kapcsolódnak némely névhez. A nyelvész természetesen tudja, hogy ezek mind belemagyarázások, ám ettől még a népetimológia működik, hat. Olyannyira, hogy egy emigráns egyszer hazája elhagyásának okaként jelölte meg szülőfaluja bántó nevét.⁴

4.6. A népetimológia magasabb szinten akár költészeté is válhat. A helynevekhez kapcsolt költői jelentéstulajdonítás már korai költészetünkben megjelenik. A gyermekköltészetben számos olyan alkotás van, amely helynevekhez kapcsolódik, helynevek „jelentésével” játszik. Közismert az a költői játék, amelynek során Csukás István, Kormos István és Tamkó Sirtó Károly a Magyar helységnevtárat megverselték. A legújabb költészeti játék egy nyelvészhez, Pusztay Jánoshoz fűződik, aki a változatlan alakú magyar helynevekből írt egy egész kötetre való verset.

Szókészlete a magyar helységnevtár (Aggtelek, Szombathely, Velem), nyelvtana a helynevekben rejlő grammatika (*boldog* – ige, *láb-od* – személyjeles főnév, *nak* – rag, *tol-na* – feltételes módú igealak, *tol-d* – felszólító módú igealak, *ban-a* – rag + névelő kapcsolata). A magyar nyelv csodája, hogy a helyneveket egymás mellé téve nyelvtani sorokat is kaphatunk: „egyek / egyed”. Pusztay János természetesen a helyneveket végig kisbetűvel írja, nehogy megzavarjon bennünket a tulajdonnévi jelleg. Ahol szükséges, a neveket jelentésük szerint szétbontja, ezt azonban nem jelöli különírással: „nemesnép / nemesvita”. Az értelmező olvasónak kell rájönnie: *nemes nép / nemes vita*. Mesteri (ez is egy helynév!) összeolvasásokra van lehetőség: „baj / bana / fiad – / füle / fáj” (folyamatos olvasással: *bajban a fiad – füle fáj*). Vagy ez: „kismacs / kám / bolhás” (*kismacs-kám bolhás*).

Játékos nyelvi párhuzamokon, a nyelvi kifejezőeszközök rugalmasságán, átértelmezhetőségén alapulnak Pusztay János helynévversei. Kötete fölfogható nyelvi rejtvénynek is: vajon hogyan tagoljuk, hogyan olvassuk egybe a neveket, mit rejt el a költő, s ha már rájöttünk, következhet az értelmezés: mit sugall. Például ez a Vas megyei rímes sor: „vasvár / sárvár / ikervár”, vagy a „csaknem” kiazmus: „szombathely / pórszombat”.

A kis kötet a következő ciklusra oszlik: *magyarföld, történelem, egyek?, mesteri, fáj, kápolna, topo(po)rno, zagyva földrajz*. Bevezető versikéje cikluson kívüli, talán mindennek az esszenciája, hiszen a mindennapi magyar bánat modern környezetben való elbeszélése. A címe: *hon-lap*. Maga a vers: „nagybajom kisbér@ türje.hu”.

A helynév-versek olykor szóhatárok beiktatásával, szétszabdalással alkotott egyszerű személynevek: *Pusztá Szabolcs, Békés Csaba, Török Bálint, Magyar Csanád, Kun Ágota, Hejő Csaba, Tisza Jenő* stb.

De elbeszélhető helynevekben a magyar történelem: „istenmezeje / mohács / heves / harc / vasad / vág / lábatlan / sirok”. A szűkebb és a tágabb szülőföld-szeretetét és ismeretét jól jelzi az első és legnagyobb ciklus: *magyarföld*. Mint tudjuk, Magyarföld Vas és Zala megye határán lévő kis település. Magam is sokszor megálltam a helységnevtáblánál, különösen a vonallal áthúzottnál. Sűrítve benne van az egész magyar költészet és mentalitás. De ebben a ciklusban is inkább uralkodik a (keserű) humor: „udvari / bódé – / gyűrűs / galambok / lak / ják”. A verseskönyben a Vas megyei

⁴ Egy nézői levélből.

települések versbe illesztése sokkal gyakoribb, mint másoké; ebből arra is következtethetünk, hogy a költő-nyelvész „alaphelynévkincsében” Vas megye, a szülőföldje áll központi helyen.

A helynévversnek egyike-másika gyermekversnek is felfogható, de szerző már a címbe tárogatásban (*to-popo-ez-is*) figyelmeztet, az egyik ciklus címében pedig egyértelműen utal rá, ezt inkább csak 18 éven felülieknek: *topo(po)rno*. (Persze dehogy pornó ez, inkább erotikus legyintés. Vagy mégsem?) Lássuk csak: „vica / ajka / bársonyos”, „bugyi / bana / sári”, „tököl / velem / tar / tata / bár / tolna”. Pusztay János helynévverseinek az egyedisége az, hogy semmit nem tesz hozzá a helynevekhez, megadott, kötött alakjukból építi fel a költeményt.

A költészetben benne van az ember játékosága, játékos próbálkozása, jelentéskeresése, amely a nyelvetkekezés pillanatát idézi fel. A megadott szókészletből újraalkotott jelentések ezt a pillanatot ragadják meg, s ezzel rádöbbenik olvasójukat, rejtvényfejtőiket a játékos teremtés, a felfedezés örök emberi értékére és értelmére, egyúttal a helynevekben, a helynévkincsben rejlő ropant nyelvi energiára, értékre.

5. Konklúzió

A dolgozatban helynevek, településrészek és néhány esetben intézménynevek kapcsán vizsgáltam a helynevek élettanának (új helynevek születésének, a helynevek átalakulásának) néhány kérdését. A vizsgált jelenségek a következők voltak: 1. helynévcsoportok (több hely közös neve), 2. rövidülés névadás (névtorzítás), 3. alakváltozatok létrejötte (névtorzítás), 4. új névadás, 5. népetimológias megfontolások (pl. pejoratívizáció), 6. nevek átköltése (toponímiaköltészet). Jelenkori (recens) anyag alapján megállapítható, hogy a területi összefogás nyomán folyamatosan keletkeznek helynévcsoportok, javában folyik a névtorzítás rövidítéses formákkal, alakváltozatok létrejöttével, közigazgatási és egyéni okok miatt új helynevek, helynévformák jönnek létre, megfigyelhető a helynevek pejoratívizációja (csúfolása), ellenpólusként azonban a helynevek alapanyaga kínálhatnak a költészetnek is (költői versenyek, egyéni költői lelemények).

HIVATKOZOTT SZÉPIRODALOM

Csörsz István 1983. *Sírig tartsd a pofád*. I–II. Második, bővített kiadás, Magvető Könyvkiadó, Budapest.
Pusztay János 2005. *topopoezis*. Savaria University Press, Szombathely

SZAKIRODALOM

- Balázs Géza 1993. A hajónévadás egyéni típusáról: a kenuevek. *Névtani Értesítő* 15: 20–3.
Balázs Géza 1997. Helynévrövidülések – antropológiai nézőpontból. In: Kiss Gábor–Zaicz Gábor (szerk.): *Szavak – nevek – szótárak. Írások Kiss Lajos 75. születésnapjára*. MTA Nyelvtudományi Intézete, Budapest, 29–35.
Balázs Géza 2001. Barlangnévtan – barlangi helynevek. In: Balázs Géza–Lieber Tamás–Varga Ferenc (szerk.): *A jelek mélyvilága. Barlangi helynevek. Jakucs László 75. születésnapjára*. Magyar Szemiotikai Társaság, Budapest, 21–35.
Balázs Géza 2006a. A nyelv a politika, a hatalom, az érdekek szolgálatában. In: Tóth Szergej (szerk.): *Hatalom – interdiszciplináris megközelítésben*. Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó, Szeged, 129–50.
Balázs Géza 2006b. Pusztay János: Beszakadt aranyhíd; Topopoezis. *Kortárs* 2006/3. (50/3.) 109–11.
Balázs Géza–Takács Szilvia 2008. *Antropológiai nyelvészet*. Pauz–Westermann Kiadó, Celldömölk.
Juhász Dezső 1988. *A magyar tájnévadás*. Akadémiai Kiadó, Budapest. (Nyelvtudományi Értekezések 126.)
Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára*. I–II. (FNESz.) Negyedik, bővített és javított kiadás. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Kósa László–Filep Antal 1975. *A magyar nép táji-történeti tagolódása*. Akadémiai Kiadó, Budapest. (Néprajzi tanulmányok.)

Novák László 1986. *A három város*. Gondolat, Budapest. (A magyar néprajz.)

Balázs Géza

SUMMARY

Balázs, Géza

Toponyms in an anthropological linguistic perspective

The paper investigates names of settlements, of parts of settlements, and in some cases names of institutions, exploring some aspects of the anatomy of place-names (i.e., the process of their coming into being and the changes they undergo). These aspects are as follows: (1) collective toponyms (common names for groups of places), (2) abbreviated place-names (name distortions), (3) form variants (name distortions), (4) giving new names, (5) folk-etymology (e.g., pejorativisation), and (6) coining variants for place-names (the poetry of toponymy). Recently collected data involve a growing number of new collective toponyms in the wake of regional cooperation; abbreviations and variants of existing place-names keep turning up, and new place-names and variants are generated for various administrative or individual reasons. Furthermore, there are examples of the pejorativisation of place-names (i.e., mockery), but toponyms also provide ground for poetry (poetic competitions or individual resourcefulness).

Redundáns jelenségek a magyar grammatikában

1. A beszédfeldolgozás, tehát az emberi beszéd észlelésének és megértésének folyamata régóta foglalkoztatja a tudományt. Az interdiszciplináris erőfeszítéseknek köszönhetően a különféle tudományágak területén folyó kutatások (nyelvészet, pszicholingvisztika, neurolingvisztika, neuropszichológia, neurofiziológia, neurokibernetika stb.) sokféle szempontból és különféle módszerekkel igyekeznek megismerni, leírni és modellálni ezt a jelenséget. A beszédmegértést leíró modellek ugyan nagyon különböznek egymástól (vö. Bańcerowski 2000: 84–5), de kérdésseltevésük (hogyan észleli és érti meg az ember a lineáris nyelvi sorokat), illetve kiindulópontjuk (milyen nyelvi strukturális szintekhez kapcsolhatók a megértés folyamatának összetevői) minden esetben ugyanaz vagy nagyon hasonló, hiszen minden modell a nyelvi információ feldolgozásának mechanizmusát igyekszik tükrözni.

A beszélő által létrehozott üzenet címzettjének, a hallgatónak kettős feladata van: egyfelől fel kell fognia a levegőrezgések által továbbított beszédjeleket, másfelől meg kell értenie az ezekben foglalt jelentést. A nyelvi információ feldolgozása hallási elemzéssel indul, csak ezután történik a jelentés megfejtése, mégpedig egyszerre két síkon: nyelvi és pszichológiai síkon. A nyelvi síkon az egyes szavaknak megfelelő fogalmak aktualizációja és a grammatikai struktúrákban rejlő információ feldolgozása megy végbe (az akusztikai, fonetikai, fonológiai, szintaktikai és szemantikai elemzés szintjein), a pszichológiai síkon pedig a nem nyelvi megfogalmazásokból nyert (ún. nyelven kívüli) információk (szituáció, előzetes tapasztalatok, háttértudás, következtetések, a beszélő szándéka stb.) feldolgozása történik. „A hallás az akusztikai ingereket dekódolja, ezen a szinten beszédelemzés még nem történik. Az ép hallás biztosítja a hierarchikusan ráépülő szintek működését. A beszéd-észlelés beszédhangok, hangkapcsolatok és hangsorok felismerése, azonosítása. A beszédmegértés az adott nyelv szerkezetének, illetőleg a szavak, szókapcsolatok, mondatok és szövegegységek

jelentésének (tartalmának) megértését jelenti. Az asszociációk vagy értelmezés szintjén a hallott és megértett közlés(ek) összekapcsolása történik meg az emlékezetben már korábban tárolt ismeretekkel és/vagy tapasztalatokkal. Valószínűleg nem létezik olyan szemantikailag dekódolható közlés, amely ne indítana el egyúttal asszociációs/értelmezési folyamatokat” (Gósy 1999: 91).

Mivel a közlésben használatos információfogalom szorosan összefügg a jelentéssel, ezért az információt célszerű a kognitív és a kommunikatív folyamatok tulajdonságaként értelmeznünk. Minden információáramlás sok mennyiségi és minőségi információból tevődik össze. Különösen a minőségi információk mennyisége befolyásolja a szemantikai információ jellegét. Grice feltételezése szerint a zökkenőmentes társalgás (és minden más nyelvi tranzakció is) az „együttműködés elvé”-n alapszik, illetve a mennyiség, a minőség, a relevancia és a mód maximáikhoz igazodik (vö. Grice 1997). A maximák a hallgatónak azt az igényét fogalmazzák meg, hogy a partner világosan, egyértelműen és megfelelő sorrendben tárja elő a mondanivalóját. A beszélőnek egyrészt tehát arra kell törekednie, hogy minél kevesebb jel felhasználásával minél gazdaságosabban formálja meg közleményét, másrészt azonban eleget kell tennie annak a követelménynek is, hogy a közlemény a hallgató által könnyen felfogható, világosan áttekinthető és félreérthetetlen legyen. A közlés továbbítása és a dekódolás megkönnyítése érdekében a beszélő legfontosabb feladata az adott információs sor elemeinek rendszerezése. Éppen a rendezetlenség csökkentésére irányuló tevékenység következménye a közlések strukturális meghatározottsága. A nyelvi információt tartalmazó strukturális reprezentációkról szólva a szakirodalom a következő négy nyelvi szintről tesz leggyakrabban említést: (a) fonológiai, (b) lexikális, (c) szintaktikai és (d) szemantikai szintekről (vö. Bańcerowski 2000: 85).

2. A közvetített üzenetben gyakran találunk olyan elemet vagy elemeket, amelyek az előzményekhez képest nem szolgálnak új információval, amelyeknek nincs saját hírértékük. Ezt a jelenséget „redundanciá”-nak (lat. 'áradás') nevezzük. Információelméleti értelemben redundanciáról akkor beszélünk, ha egy információ többszörösen van kódolva, azaz a közvetítéséhez több jelet használunk fel, mint amennyire feltétlenül szükség lenne. Ez pedig azt jelenti, hogy a jelsor egy részének elhagyása esetén is következtetni tudunk az üzenetre. A redundancia mértéke számszerűen is kifejezhető, mégpedig az üzenet közvetítéséhez minimálisan szükséges és aktuálisan felhasznált jelek mennyisége alapján. Ha nem lenne redundancia, akkor minden egyes szimbólum új információt továbbítana, ennek pedig az lenne a következménye, hogy a zajos csatornán áthaladó közleményekből valószínűleg sok és lényeges információt elveszítenénk, ez pedig nehezebbé, esetlegesen lehetetlenné tenné a megértést.

A redundancia a legkülönbözőbb szakterületeken jut fontos szerephez, például a technikai kommunikációban, amelyben tudatosan növelik meg a zajos csatornán áthaladó közlemények redundanciáját, vagy a számítástechnika területein, ahol a redundancia mindig valamiféle megbízhatóságot növelő többszöröződést jelent. A redundancia szerepet kap a tananyagtervezésben is, hiszen köztudott, hogy a tanulás folyamatában célszerű ugyanazokat az információkat különböző megfogalmazásban többször is közölni (esetleg más információközvetítő csatornák: képek, táblázatok, ábrák, grafikonok, technikai eszközök stb. igénybevételével). Itt valószínűleg az optimális mérték megállapítása tűnik a legfontosabb feladatnak.

A természetes nyelvek kódjait is nagymértékű redundancia jellemzi, tehát azok a megértéshez elegendő minimumnál jóval több információt tartalmaznak. A szavak például több hangból állnak, mint amennyire az egymástól megkülönböztetendő szavak létrehozásához szükség lenne, a mondat szerkesztés nyelvtani szabályai és a stilisztikai követelmények is további – információelméleti értelemben – felesleges jelekkel növelik a közleményeket. Ezek ugyanakkor fontos szerepet játszanak a megértésben: ezek teszik lehetővé, hogy felfogjuk, megértsük a – bizonyos határok között – pontatlanul vagy hiányosan közvetített jelsorozatokat is (pl. a helyesírás hibákat, hiányzó betűket tartalmazó szövegeket vagy a rosszul hallható beszédet) a lényeges információk elvesztése nélkül. Bańcerowski adatai szerint (2000: 52, 89) a beszédfeldolgozás szinte valamennyi szintjére jel-

lemző redundancia az európai nyelvek esetében rendkívül nagy mértékű: elérheti az 50–80%-ot is. A magyar nyelv redundanciája állítólag körülbelül 65%-os, ez azt jelenti, ha a szavakból vagy mondatokból kihagynánk a betűk vagy a szavak 65%-át, akkor a szöveg még mindig felismerhető, rekonstruálható lenne (vö. www.rviktor87.freeblog.hu/tags/redundancia). Ez bizonyos értelemben védelmet jelent az információközvetítésben (az adásban, a vételben, a kommunikációs csatornában) általában jelen lévő zajok ellen, amelyek következtében az információ bizonyos része elvész. Percipialáskor a redundáns jelenségeknek óriási jelentőségük van, ezek ugyanis éppen az átviteli kapacitást csökkentő zajnak köszönhetően előálló bizonytalanságot igyekeznek eloszlatni, illetőleg ellenállnak a sok zavaró befolyással szemben. „Az agyban reprezentálódott nyelvtudás (nyelvi kompetencia) alapján rekonstruálni tudjuk a jelsorozatot. Ha zavar támad az aktuálisan felhasznált felismerési kulcs feldolgozásában, át tudunk állni ugyanennek az információnak a többi hordozójára mint felismerési kulcsra” (Kassai 2006: 806).

Hogy a kommunikációs csatornában jelen lévő zajok ellenére is általában képesek vagyunk megérteni a továbbított közleményt, abban – a redundancia mellett – nagy szerepe van a kognitív bázisnak is, például a beszédhelyzetből fakadó ismereteknek, az életünk során felhalmozott úgynevezett világmismeretnek, a testnyelvnek és nem utolsósorban az intuitív nyelvi tudásnak is.

Dolgozatomban a nyelvi információt tartalmazó strukturális reprezentációk közül elsősorban a szintaktikai szinten jelentkező redundáns grammatikai jelenségek nyelvészeti leírásával próbálkozom. Az összegyűjtött adatok rendszerezésével párhuzamosan arra a kérdésre igyekszem választ találni, hogyan hat a redundancia a beszéd, a szöveg feldolgozására: elősegíti-e a megértést, vagy éppen ellenkezőleg, feldolgozási nehézségek elé állítja-e esetlegesen a befogadót (esetleg közömbös a megértés szempontjából).

3. A grammatikai redundancia általában nyelvspecifikus tulajdonság. Az azonos funkciójú grammatikai eszközök ismétlődése sok esetben kötelező, hiszen a nyelvi rendszer, a nyelvi norma „írja elő”. A grammatikai redundancia különféle típusai ismertek a különböző nyelvekben. Ezek a jelenségek többnyire az adott nyelv tipológiai sajátosságaiként írhatók le. A magyarban gyakran eredményez redundanciát az egyeztetés, tehát ugyanannak a nyelvtani kategóriának (szám, személy, eset, határozottság) az összetartozó tagok mindegyikén való megjelenése, mégpedig azonos vagy rokon jelentésű morfémákkal. A beszéd folyamán így megteremtett alakú egyöntetűség, illetőleg összhang (is) felhívja a hallgató figyelmét a szerkezeti vagy értelmi összefüggésekre, s ezáltal megkönnyíti a mondat szerkezet áttekintését. Szépe a kongruenciát a redundancia „hasznos típusá”-nak nevezi, ugyanis az „úgynevezett szabad szórendű nyelvek esetében bonyolultabb szórendi változatok esetén gyakran csak az egyezés »tartja össze« a mondatot” (Szépe 1963: 357–8), és éppen az együvé tartozás jelöltsége segíti elő a szabatosabb információközvetítést, illetve a közlemény könnyebb és gyorsabb felfogását és félreérthetlenségét.

3.1. Szám- és személybeli egyeztetés

3.1.1. Alany + ige, például *a diákok* (a bővítmény T/3. személyű) → *olvasnak* (T/3. személyű igei személyrag); (a számbeli egyeztetés bizonyos esetekben elmaradhat, pl. az értelmi egyeztetésnek az alakú fölékerekedése esetén, l. Keszler 2000: 400).

3.1.2. Szerkezeti szintű alany + igei igenévi alaptag: *a nagyanyám* (E/3. személyű bővítmény) → *sütötte* (kalács) (E/3. személyű személyrag). Az igei igenév legáltalánosabb bővítménye a kötelező alany (amely csak akkor maradhat implicit, ha az igenév első vagy második személyű, pl. *olvastam könyv, olvastad könyv*).

3.1.3. Az úgynevezett laza szerkezetű (kötetlen szórendű) birtokos szerkezetben a birtokos grammatikailag kétszeresen is jelölve van (a birtokoson és a birtokon), például *a háznak* (*a teteje* / *(a) teteje a háznak* (szemben az ún. szoros szerkezetű, kötött szórendű birtokos szerkezettel, amelyben a birtokos nominativusban áll, pl. *a ház teteje*). Ha a *-nak* ragos birtokos a mondatban elszakad birtokszavától, a dativus ragos főnév már nem is birtokos jelző, hanem önálló, szabad bővítmény,

ügynevezett birtoklást kifejező részeshatározó (dativus possessivus): a dativus ragos birtokos „minden távolodás esetén veszít genitívusi funkciójából és közeledik ahhoz, amit legcélszerűbb birtokos részeshatározónak neveznünk” (Elekfi 1993: 37). A többségnek a birtokoson, illetve a birtokon való kifejezése itt sem hordoz új hírértéket, mégsem felesleges, ugyanis megjelöli a szoros szerkezetből kilépett, egymástól elszakadt elemeknek az összetartozását, megkönnyítve a mondat áttekinthetőségét. Az a 19. század óta létező szabály, amely szerint a dativus possessivusos mondatban a többes számú 3. személyű birtokossal szabályosan egyeztetjük a birtokot (pl. *Pistáéknak drága az idejük*, szemben az ún. szoros birtokos szerkezettel, amelyekben nincs számbeli egyeztetés, például *Pisták[nak az] ideje drága*) ma már fellazulóban van. A mai beszélt (és írott) nyelvben egyre gyakrabban tapasztalható az egyeztetés hiánya, például *A gyermekeknek az iskolában van a helye*. Grétsy ezt a változást egy több évszázados változásfolyamat szerves részeként értelmezi, amely a nyelv-művelők lassító törekvései ellenére is tovább folytatódik, és már – vélhetően – nem fékezhető meg (Grétsy 2006: 7).

3.2. Határozottságbeli egyeztetés

3.2.1. Tárgy + ige: *fát* (határozatlan tárgy) → *vág* (határozatlan ragozás),

a fát (határozott tárgy) → *vágja* (határozott tárgyas ragozás),

Míg az alanyi ragozás csupán az alany számát és személyét jelöli, addig a határozott tárgyra utaló ragozás az alany számán és személyén kívül kifejezi a tárgy határozott voltát is. A két paradigma közötti különbségben nem a tárgy léte vagy nemléte a döntő tényező, hanem a tárgy minősége. A határozottság kifejezésére szolgáló determinánsok többé-kevésbé listázhatók (pl. a határozott névelő, a mutató névmás, a birtokos személyjelek, a visszaható névmások, a 3. személyű személyes névmások, a *maga* és az *ön* névmások, a kölcsönös névmás, a tárgyi mellékmondat főmondata stb.). Ezek a determinánsok azonban mind igénylik a megerősítést: esetükben kötelező a tárgyas ragozású igealakok használata.

3.3. Esetbeli egyeztetés (együtt jár a számbeli egyeztetéssel)

3.3.1. Értelmező + értelmezett: *csizmát, pirosat*;

„A szám- és esetbeli egyeztetést az teszi indokolttá, hogy az értelmező – a fordított szórend és az önálló hangsúly következtében – elveszti szoros kapcsolatát az értelmezett szóval” (Rác 1991: 47). Az ügynevezett hátravetett jelzős szerkezetek szintaktikai szempontból igen közel állnak a kifejtő magyarázó mellérendelésekhez (*csizmát, azaz/mégpedig a pirosat*). Bennük a hátravetett jelző valójában már nem jelző, tudniillik az említett szókapcsolatban a *pirosat* tag a *piros csizmát* szerkezettel egyenértékű. A redundáns szóismétlés elkerülésére következik be a jelzős szerkezet természetes redukciója, így a második helyen szereplő jelzett szó eltűnik a jelző mellől, és a jelző átveszi annak jelentését, funkciójelölő végződéseit, mondatrészi szerepét, tehát valójában nem jelző többé, csak ügynevezett „hátravetett jelző”, szintaktikailag azonban a jelzett szóval azonos minőségű, megismételt mondatrész, vagyis tárgy (vö. Keszler 2000: 455).

3.3.2. A mutató névmási kijelölő jelzős szerkezetekben az elől álló jelző egyezik számban és esetben a jelzett szóval (szemben a szintén elől álló minőség- és mennyiségjelzővel), például *azt az asztalt, azon az asztalon, azok alatt az asztalok alatt*; ez a szerkezet „minden valószínűség szerint értelmezős szerkezetből fejlődött át elől álló jelzőjű szerkezetté. Egyeztetését már csak ezért is megőrizte, mert a jelző és a jelzett szó kapcsolatát megszakítja a közéjük ékelődött névelő” (Rác 1991: 47).

3.4. Az ügynevezett kétszeres (vagy akár háromszoros) tagadás (pl. *Nem láttam senkit [sem]*); Az egyszeres tagadást tartalmazó *Nem láttam mindenkit/valakit* mondat mást jelent (‘volt valaki, akit nem láttam’), egyszeres tagadással nem juthatunk el a kiinduló állításig.

4. Az ügynevezett kötelező grammatikai redundancia fenti csoportjai mellett az ügynevezett fakultatív grammatikai redundancia eseteit is vizsgálom: (1) az azonos funkciójú toldalékmorfémák halmozásának az eseteit: a rag-, a jel- és a képzőfunkció ismétlődését; (2) az azonos szintaktikai

funkciók ismétlődésének eseteit: az alanyi, tárgyi és a határozói funkció ismétlődését; (3) a morfológiai természetű funkciószavak ismétlődésének eseteit: az igekötőhalmazt, a névelő- és a kötőszóismétlődést.

A fakultatív elemhalmazos jelenségek két nagy csoportja körvonalazható: vannak funkciós és funkciótlan esetek. A funkciós elemhalmazos esetek között találunk olyanokat, amelyek csak látszólag redundánsak, valójában bizonyos helyzetekben értelemmegkülönböztető szerepet töltenek be (pl. *Látja a barátod ~ Látja a barátodat; Badacsonyba kirándultunk ~ a Badacsonyba kirándultunk*), és olyanokat, amelyek sajátos rétegnyelvi használati értékkel (pl. *őt ~ ötet, ezt ~ eztet*) vagy sajátos stilisztikai funkcióval rendelkeznek (nyomatékosabban és egyértelműbben jelöli a kérdéses szavak grammatikai funkcióját, pl. *téged ~ tégedet, rólam ~ énrólam*). A funkciótlan elemhalmazos esetei nyelvhelyességi szempontból legtöbbször kifogásolhatók, vagy egyértelműen hibásnak minősülnek: e jelenségek megítélésével kapcsolatban rámutatnak a hivatalos nyelvvelő állásfoglalásokra, de – a helyesnek vagy helytelennek kikiáltott sztenderd formák ismeretében – sort keríték a nyelvhasználók véleményének ismertetésére is.

4.1. Ragisméltódések

4.1.1. A tárgyrag reduplikációja

A magyarban a tárgy általában *-t* ragot kap (*könyvet olvas* stb.), de a következő esetekben állhat rag nélkül is:

4.1.1.1. Az egyes számú 1. vagy 2. személyű birtokos személyjeles tárgy lehet ragtalan is: *lejettem a ceruzám* (vagy *ceruzámat*), *megkaptam a leveled* (vagy *leveledet*). A rag nélkül kettős funkciót is betölthető birtokos személyjeles szó gyakran félreértésekre adhat okot, például a *Látja a barátod* mondatban a birtokos személyjeles szót alanyként is, tárgyként is felfoghatjuk. Ilyen esetekben a birtokos személyjeles szót célszerű egyértelművé tenni, és ha az tárgyi funkcióban szerepel, akkor ajánlatos tárgyraggal együtt használni, például *Látja a barátodat*.

4.1.1.2. Bizonyos névmások ugyancsak kifejezhetik a tárgyat rag nélkül is, például:

– a személyes névmások tárgyesete egyes számú 1. és 2. személyben egyaránt lehet ragos és ragtalan: *engemet ~ engem, tégedet ~ téged*;

– a visszaható névmás is lehet egyes számú 1. és 2. személyben ragos és ragtalan: *magamat ~ magam, magadat ~ magad*;

– néha a birtoklást jelentő személyes névmás 1. és 2. személyű alakjai (mind egyes, mind többes számban) szerepelhetnek ragtalan tárgyként a szokásos ragos forma helyett: *enyémet ~ enyém, tiedet ~ tied, miénket ~ miénk, tieteket ~ tietek*;

– a *mind* névmás egyaránt szerepelhet ragos és ragtalan tárgyként: *mindet ~ mind* (megette).

Ezekben az esetekben a rag nélküli alakok is kifejezhetik tárgyat, ezért a *-t* ragos alakváltozatok redundánsak, de kétségtelül nyomatékosabban és egyértelműbben jelölik a kérdéses szavak tárgyi funkcióját.

4.1.1.3. Főként a népies, bizalmas nyelvhasználatban szerepel a kettős tárgyraggal ellátott *eztet, aztat* mutató névmási alak, amely akár megháromszorozva is előfordulhat: *eztetet, aztatat*. Ugyanígy, a tárgyrag ismétlésével alakult ki az *ötet* személyes névmási forma. „Noha a reformkorban még legnagyobb költőink is éltek ezekkel a formákkal olykor-olykor, a mai gondos nyelvhasználatban ezeket bántó hibáknak kell tekintenünk” (Grétsy – Kovalovszky 1983: 583).

4.1.1.4. Előfordul, hogy a többletmorféma jelentése többé-kevésbé elhomályosul és átértékelődik, mintegy a tö részévé válik (pl. *rubint, tulipánt, pergament, szappant, csalánt, csombort, kombinét*). Meglepő, hogy a TESz. a *-t* elemet csupán szeretlen járuléknak tartja („a *rubint* típus szóvégi *t*-je szeretlen, *n* utáni járulékhang; mintául a *gyémánt* is szolgálhatott” TESz. 3: 460), és nem említi annak lehetőségét, hogy az alapalakhoz a *-t* tárgyrag elemisméltelés megkettőzésének (pl. *tulipán-t-ot*) és az abból való töelvonásnak az eredményeként is hozzátapadhatott (pl. *tulipán-t*). A redundáns tárgyesetből tévesen visszakövetkeztetett alanyesettel csak az *arasz ~ araszt* (1. TESz. 1: 172), illetve a *kombiné ~ kombinét* változatánál céloz (TESz. 2: 535).

4.2. Ragisméltéses személyes névmási formák

A határozóragok nem járulhatnak úgy a személyes névmásokhoz, mint a többi névszóhoz, például **éntől*, **tevel*, **ónél*. Ehelyett a megfelelő személyjeles határozóragok illeszkedtek be a személyes névmások alakrendszerébe, nyelvtani kiegészüléssel, például *tőlem*, *veled*, *nála*. Közöttük is előfordulnak ragisméltéses alakok, amelyek közül a *tőlemtől*, *tőledtől*, *nekemnek*, *nekednek* stb. alakok nyelvhelyességi szempontból helytelen (esetleg tréfás) minősítést kapnak a mai normatív nyelvhasználatban. Minthogy a *-nál* ragnak a jelentései elég élesen elválnak egymástól (vö. *A pénz Péternél van és Pál magasabb Péternél*), a *nálam*, *nálad*, *nála* stb. inkább helyhatározói jelentésben fordul elő ('a táskámban, a zsebemben, a házámban stb.'). a kettőzött *nálammal*, *náladnál*, *nálánál* stb. alakokat pedig hasonló határozói szerepben – középfokú melléknév mellett – „némi nyomatékosító és bizalmas árnyalattal” (Grétsy–Kovalovszky 1985: 782) használjuk, például *Nincs nálánál külön ember!*

5. Pleonasztikus jelisméltődések

5.1. A többes szám redundáns jelölése

5.1.1. A dupla többes szám alapján – elvben – kifogásolható (logikailag helytelen) néhány idegen eredetű alakulat is, például *médiák*, *fóliák*, *periodikák*, ugyanis az átadó (latin) nyelvben a *media*, *folia*, *periodica* eleve többes számú főnevek (egyes számuk: *medium* 'eszköz, közvetítő, közjó, közvagyon', *folium* 'levél, lap', *periodicum* 'időszaki, határozott időközökben megjelenő kiadvány'). Aki ezeket a példákat a kettős többes szám miatt kifogásolja, az az „eredet csapdájá”-ba esik (fallacia etymologica), hiszen egyrészt a magyar anyanyelvű beszélőtől általában nem lehet számon kérni idegen nyelvi grammatikai ismereteket, másrészt az idegen nyelvi kategóriát sem lehet rákényszeríteni a magyarra. „A magyar nyelv a *média* szót egyes számnak kezeli (mi másnak kezelné, ha nincs a végén *-k*, mely a magyarban a többes szám kötelező jele). Összetételekben is így áll: *média-kuratórium*, *médiaszakértő*, *média szak* stb., márpedig ilyen helyzetben a magyar csakis egyes számú főnevet tűr meg. [...] Ha pedig a *média* egyes szám, akkor a többes számát az ép magyar nyelvérzék [...] mi másnak alkotná meg, mint *médiák*-nak?” (Nádasdy 2004). A helyette javasolt alak gyakran lehet félreértés forrása, hiszen például a *média* latin egyes számának, a *médiumnak* már régóta kialakult, megszilárdult jelentése van a magyarban: 1. 'Szuggerálható, hipnotizálható személy', 2. 'a holtak szellemei és az élők között közvetíteni képes személy', 3. 'közeg' (fiz.).

Az eredetileg többes számban lévő latin eredetű főnevek újabb többesjellel való ellátása a nyelvi rendszer logikájából következik, s inkább műveltségbeli hiányosságnak, mintsem nyelvtani hibának minősíthető, hiszen az idegen eredetű szavak morfológiai szerkezetének elhomályosulása az átvevő nyelvben természetes jelenség (vö. a 10.1. ponttal).

Az idegen eredetű földrajzi nevek között is akad néhány kétszeres (idegen és magyar) többesjellel alkotott forma, például: *Alpesek*, *Driadések*, *Laresek*, *Beatlesek*, amelyek többnyire eltűnőben vannak, illetőleg felváltotta őket az egyszerűen jelölt változat, például: *Alpok*, *driádok*, *lárók*.

5.1.2. A népies nyelvhasználatban alanyesetként használt *mink* és *tik* formák is pleonasztikusak: ezek az alakok a tárgyragos forma szerepét betöltő *minket* és *tiket* névmásokból (amelyekben a névmások személyjellegét az *-nk*, illetve a *-tek* személyjelek nyomósítják a tárgyrag előtt) tévesen lettek kikövetkeztetve, amelyekben a *-k* többesjel értékű.

5.2. A múlt idő jele duplázódik meg

A *kell* főként egyes szám harmadik személyben használatos ige. A kijelentő mód, múlt idő, egyes számú 3. személyű szabályos *kell* forma mellett segédigei funkcióban gyakran találkozunk népies ízű, jelisméltést tartalmazó változatával, a *kelletett* formával (pl. *el kellett utaznom*).

5.3. A birtokos személyjelek redundanciája

A köznyelvi *máj* szónak a dunántúli nyelvjárásokban ismeretes a *mája* változata is alakokban, amelynek egyes számú harmadik személyű birtokos személyjeles formája az elemisméltésesnek tűnő *májja* alak.

Ez a jelenség nem példa nélküli. Bizonyos főnevek már alapjelentésükben is utalnak valamiféle – rokonsági, családi, baráti – „összetartozás”-ra, például: *apa, anya, báty, öcs, nővér, húg, férj, feleség, barát, kolléga*. Ezeknek a főneveknek a szemantikai szerkezetében eleve benne foglaltatik a „kiegészültségny”, amely szintaktikailag a birtokos személyjel használatában realizálódik. Vannak főnevek, amelyek eleve csak birtokos személyjeles alakban léteznek a nyelvben, abszolút alakokkal nem rendelkeznek, például: *fia, lánya, széle, eleje, közepe, vége, színe-java, visszája, fonákja, csinja-binja*. Ezekben a nyelv már morfológiai eszközökkel is jelzi, hogy a főnév jelentése kiegészítésre szorul.

A rokonságneveken kívül a testrészneveket (és más szavakat) is gyakran használjuk birtokos személyjelekkel (különösen a 3. személyű alakot), ezért az ismétlődő használatnak, illetve a megszokottságnak lehet az a következménye, hogy a személyjeles alakokat egy idő után alapalakokként kezdik értelmezni az anyanyelvi beszélők. A *vese, zúza, gége, toka; apa, anya, bátya, néne; moha, torzsa* stb. szavak eredetileg birtokos személyjeles formát őriznek. A eredeti toldalék elhomályosodása miatt ezeket azonban újra el kellett látni birtokos személyjellel, s így keletkeztek a *veséje, zúzása, apja, torzsája* típusú (nyelvtörténetileg redundáns) formák.

5.4. A birtokjel redundanciája

Az *-é* birtokjellel ellátott személyes névmások (*enyém, tied* stb.) nyelvjárási alakváltozatai, az *enyimé* (< **én-é-m-é*), a *tiedé* (< **te-é-d-é*), a *mienké*, a *tieteké*, az *övéké* elemismétlést tartalmaznak: duplán szerepel bennük az *-é* birtokjel. Ezek a formák az igényesebb köznyelvben hibának minősülnek.

5.5. Kétszeres fokozás

Ez a forma akkor fordul elő, ha egy szónak kétféle fokozása ismeretes, s figyelmetlenségből mindkét módot egyszerre alkalmazzuk, például: „*Ez a keveréknyelv inkább közelebb áll az élőbeszédhez, mint az íráshoz*”. A kétszeres fokozás hibás forma, amelyet mindenképpen kerülni kell a nyelvhasználatban.

6. A képzőfunkció ismétlődése

6.1. A *látszódik, hallatszódik* típusú igék „túlképzetteknek”-nek tűnnek, bennük ugyanis két azonos funkciójú, passzív jelentésű igealakot (a cselekvést nem az alany végzi, ő csak átéli, elszenvedí, megtörténik vele) létrehozó képzőt találunk: az *-sz-* és az *-Ód(ik)* formánsokat. Az *-sz-* képző eredeti funkciója mára már többé-kevésbé elhomályosult, helyette a mediális, visszaható, illetve szenvedő jelentésárnyalat kifejezésére leginkább a nagyon termékeny *-Ód(ik)* képzőt használjuk. A *látszik, hallatszik* tipikusan félszenvedő értelmű igék: a mai nyelvérzék már-már hiányolja ezekben a mediális igék *-Ód* képzőjét, attól függetlenül, hogy tartalmazzák az eredetileg hasonló értelmű *-sz* képzőt. Az analógiás kényszer hatására jönnek létre tehát a *látszódik, hallatszódik* típusú alakulatok.

A képzőfunkció-ismétlődésre egyébként bőven találunk példát: a nyelvtörténet folyamán erős tendencia volt az egyelemű képzők társulása, „bokrosodás”-a, amely nagyrészt éppen annak köszönhető, hogy idővel bizonyos egyelemű képzők funkciója elhomályosult, ezért annak támogatására, felélesztésére a régivel azonos funkciójú elem csatlakozott a szóhoz (vö. pl. a *-cska, -tAt, -lAl* elemismétléssel keletkezett képzőket).

6.2. Ha a szemantikai kapcsolat a fő és a képzett alak között nem transzparens, lexikalizálódott jelentéssel rendelkező derivátumok jönnek létre, például: *hallgat, mosogat, látogat*. Ezek (esetleges) gyakorítóképzős formáiban ténylegesen kétszer szerepel ugyanaz a formáns (*hallgatgat, ?látogatgat* stb.), funkcionálisan azonban nem beszélhetünk elemismétlésről.

7. Az alanyi funkció ismétlődik

7.1. A magyarban a finit ige minden egyes személyben saját grammatikai kitevővel, önálló igei személyraggal rendelkezik, ezért a személyes névmások általában csak hangsúlyos helyzetben

vannak jelen, például: *Mit csinálsz? Leckét írok*, de: „*Én írok Önnek, kell ennél több*” (ti. *nem Ön ír nekem*). Ezzel szemben több indoeurópai nyelvben a finit ige morfológiája nem (vagy nem következetesen) tükrözi az alany számát és személyét. Az ige morfológiájának csönkulása miatt ezekben a nyelvekben az alany kitétele – a cselekvő személyének egyetlen azonosítójaként – kötelezőnek mondható (vö. ang. *I speak, you speak, we speak, you speak, they speak*).

7.2. Kettősen jelöltek a ragozott vagy névutós személyes névmások nyomatékos formái is, egyrészt a személyes névmások, másrészt a birtokos személyjelek utalnak a határozói funkcióban szereplő személy számára és személyére, például: *énrólam, minálunk, temelleted*.

7.3. A személyeknek szóló szükségességet, kötelezettséget, lehetőséget vagy éppen tiltást kifejező „ragozott főnévi igenév + *kell/szabad/lehet/tilos*” mondat szerkezetekben a dativusban lévő logikai alanyok mellett a személyragok is jelölik a „címezett”, például: *Mártának találkoznia kell vele; nekem már sikerült befejezmem a munkát; nektek látnotok kell*. A ragozott főnévi igenévi forma használatára bizonyos esetekben kimondottan szükség van, ugyanis kétértelműséget szüntethet meg, például: *A barátomnak vissza kell fizetni a pénzt; A barátomnak vissza kell fizetnem a pénzt (nekem) ~ A barátomnak vissza kell fizetnie a pénzt (nekem) / Nekem is segíteni kell az új munkatársaknak; Nekem is segítenem kell az új munkatársaknak ~ Nekem is segíteniük kell az új munkatársaknak*.

8. A tárgyi funkció ismétlődik

Ha a cselekvő egyes számú első személyű (*én*) és a tárgy 2. személyű (*téged, titeket/benneteket*), akkor a *-lak* – úgynevezett bennfoglaló – személyragot toldjuk az igehez. Az egyes számú *téged* és a többes számú *titeket/benneteket* tárgyat úgy különböztetjük meg egymástól, hogy az egyes számban lévő tárgyat semleges mondatban elhagyjuk, míg a többes számú formát kitesszük, például: *Látlak* Ø (ti. *téged*), *Látlak titeket / benneteket*. Az egyes számú *téged* tárgy is kithető, ilyenkor azonban hangsúlyossá, nyomatékosná válik a mondat, s a hangsúlyozás szabályai szerint a névmás az ige előtti fókuszpozícióba kerül, például *Téged látlak* (ti. nem valaki más látok).

Az egyes számú tárgyak esetén egyébként a személyragok általában feleslegessé teszik névmási tárgyak kitételét (hiszen általában csak egy meghatározott névmási tárgy állhat mellettük), például: *Látsz* Ø? (ti. *engem*), *Látom/látod/látja* Ø (ti. *őt*), és csak nyomatékos, hangsúlyos helyzetben használjuk őket (szórendi változtatással), például: *Őt látom, Engem keresel?*

9. A határozói funkció ismétlődése

9.1. Nem ritka jelenség, hogy bizonyos határozószó-típusokban a ragtalan alak is határozószói értelmű, például: *hogy, épp, akképp, mindenképp, semmiképp, rég, vasárnap, este, délelőtt*, ennek ellenére ezeknek a rag nélküli határozószóknak léteznek *-An* (módhatározói) vagy *-(O)n* (hely- és időhatározói) ragos változatuk is: *hogyan, éppen, akképpen, mindenképpen, semmiképpen, régen, ezen a vasárnapon, ezen az estén, ezen a délelőttön*. A toldalékos alakok természetesen nyomatékosabban jelölik a kérdéses szavak határozói szerepét, de kétségtelen, hogy a toldalékformák nélküli alakok is határozószói jelentésűek.

A *-lAn* fosztóképző eredeti alakja a *-lAl* volt (vö. *fiatal, hirtel, mezejtel* stb.), de a képzőhöz (még az ősmagyar kor folyamán) hozzátapadt *-n* modális rag idővel a formáns részévé vált, képzőelemmé értékelődött át. Ez a határozói jelentéstartalom számos esetben (elsősorban a régi nyelvben és a népnelvben) még ma is világosan érzékelhető a határozói funkció megerősítésére szolgáló újabb modális végződés (*-Ul*) nélkül is, például: *Haszontalan sanyargattam testemet* 'haszontalanul'; *A lába meztelen van* 'meztelenül'; *Kegyetlen fáj* 'kegyetlenül'. A fenti példákban a határozói funkció újabb megerősítése azonban feltétlenül javára válik az egyértelmű információknak.

A *Dunántúl* tájegység neve a *Dunán túl* szerkezetből vált összetett szóvá. Ez a névutós kifejezés valaha külön rag nélkül fejezett ki helyhatározós körülményt. Földrajzi tulajdonnévvé válva *hol?* kérdésre ma már a grammatikailag pleonasztikus *-on* ragos formával válaszolunk: *a Dunántúlon*.

9.2. Előfordulhat, hogy ugyanazt a viszonyjelentést tömorfémával és toldalék morfémával is ki lehet fejezni, ilyen például az essivusi határozói viszonyt jelölő határozóvá tevő *mint* és a *-ként* viszonyrag, például: *mint tanár* (analitikus szerkesztésmód), illetve *tanárként* (szintetikus szerkesztésmód). Mivel a két forma tulajdonképpen egyenlő értékű, használatuk szinte megegyezik („kiválthatják” egymást), ezért időnként abba a hibába esünk, hogy kétszeresen, a *mint*-tel és a *-ként* raggal is jelöljük az állapothatározói funkciót, például: *Mint tanárként dolgoztam évekgig*. Az efféle tautologikus szerkesztés természetesen súlyos hibának tekintendő.

9.3. A középfokú melléknév *-nál* ragos hasonlító határozói mondatrészt vagy *mint* kötőszóval bevezetett hasonlító határozói mellékmondatot kíván maga mellé kötelező vonzatként, például: *A Duna hosszabb a Tiszánál* vagy *A Duna hosszabb, mint a Tisza*. A két szerkesztés azonos értékű (ezek is „kiválthatják” egymást), de mivel használatuk szigorúan vagylagos (úgynevezett komplexmentáris disztribúcióban vannak egymással), együttes használatuk megengedhetetlen, és nyelvhelyességi szempontból hibás, például: **Egy jó állapotú Trabant nem ér többet mint harmincezernél*.

9.4. Nyelvhelyességi hibának számít, ha a dativusi funkcióban szereplő *részére*, *sámára* névutókat *-nak* dativusragos névszók után használjuk. Ilyenkor vagy a névutó felesleges, vagy ha a névutót használjuk, akkor a *-nak* rag szükségtelen, például: *A klubnak a részére folyóiratokat is rendeltem* (helyesen: *a klubnak* vagy *a klub részére*), *A gyerekeinek a számára vásárolt ajándékokat* (helyesen: *a gyerekeinek* vagy *a gyerekei számára*). Gyakran azonban a ragos névszóval (is) helyes a kifejezés, például: *annak (a) részére, akinek (a) számára, többeknek (a) számára, a másodiknak (a) részére*. A *sámára*, *részére* alakokban a határozói raghasználat állandósulása minden bizonnyal kapcsolatban lehetett a létige birtoklást kifejező jelentésének, a dativus possessivusnak a kialakulásával. A *nekem van* kifejezés eredetileg ugyanis azt jelentette, hogy 'számomra van' (l. pl. Klemm 1928: 200), vagyis 'hozzám tartozik, enyém'.

10. „Igekötőhalmazás”

Köztudomású, hogy a mondat adott helyén nem állhat két azonos szerepű viszonzó (pl. igekötő, névelő, kötőszó). Az ige előtt is csak egyetlen igemódosító állhat. Ha több kerül egymás mellé, az egyiket kötelező törölni.

10.1. Idegen, elsősorban latin eredetű igék mellett gyakran akkor is használunk igekötőt, ha azok már tartalmaznak (latin) prefixumot. A latinul nem tudók ezekben az igékben nem észlelik az igekötő jelenlétét, így ezekben az esetekben – vélhetően – a jelentés bizonytalan ismerete okozza a rokon értelmű magyar igekötős megfelelővel való vegyülést, például: *beinvestál* (*investál* x *befektet*), *beinstallál* (*installál* x *beiktat*), *beinjekcióz* (*injekcióz* x *beadja az injekciót*), *kiexportál* (*exportál* x *kivisz*), *kiexhumál* (*exhumál* x *kihantol*), *kidisszidál* (*disszidál* x *kivándorol*), *ledegradál* (*degradál* x *lefokoz*), *ledesztillál* (*desztillál* x *lepárol*), *áttranszformál* (*transzformál* x *átalakít*).

Mivel az idegen szó belső szerkezetének elhomályosulása az átvető nyelvben természetesen tekinthető, ezért a latin igekötős igék (újabb) magyar igekötővel való ellátása is inkább műveltségbeli hibának, mintsem nyelvtani hibának tekinthető (vö. az 5.1.1. ponttal).

10.2. Az azonos funkciójú igekötő és határozórag párhuzamos használata közönséges néhány igei vonzatszerkezetben (pl. *bemegy a tanterembe*, *lemegy a földszintre*, *rúil az asztalra*); az irányjelölő igekötős igék az irány mellett az igében kifejezett mozgás célhoz érését is jelölik. Ugyanez elmondható a *hová?* kérdésre felelő határozóragos szerkezetekről is, tehát jelentésük közös eleme a szituációt befejezetté tevő képességük: *A földszintre megyek* vagy *Lemegyek a földszintre* mondatokkal – más-más szöveggel, de egyaránt azt fejezem ki, hogy a 'földszinten leszek'. De míg az első esetben a cselekvés iránya (*a földszintre*) a fő információhordozó, addig a második mondatban maga a lekerülés ténye (*lemegyek*), s az irányt kifejező bővítmény (*a földszintre*) csupán annak pontosítását szolgálja. Az elmondottakból adódóan a két mondat kérdése is más: az első a *hová?*, az igekötősé pedig a *mit csinál?* lenne. Úgyszintén lényeges különbség szórendi felépítésük: míg a *hová?* és a *honnan?* kérdésre felelő határozók megelőzik az igekötő nélküli igét (pl. *könyvtárba*

megy), addig az igekötős igével alkotott szintagmában az ige után állnak (pl. *bemegy a könyvtárba*) (vö. Szili 2005: 192–3).

11. Névelőismétlődés

A determináns redundanciájáról beszélünk például akkor, ha az egyébként is határozott főnév (tulajdonnév, birtokos személyjeles főnév, kijelölő jelzős főnév) előtt megjelenik a határozott névelő, például: *a Mátra, a Balaton; a barátom; ez a ház, az egyik ház, a második dolog* stb. Néha a tulajdonnevek előtt is használunk névelőt, jóllehet a tulajdonnév az „egyedként azonosító” funkciójú határozott névelő nélkül is identifikál, hiszen valakinek vagy valaminek a nevét jelenti; leggyakrabban földrajzi nevek: hegységek (pl. *az Alpok*), hegyek (pl. *a János-hegy*), folyók (pl. *a Duna*), tengerek (pl. *a Fekete-tenger*), tavak (pl. *a Balaton*), tájegységek (pl. *az Alföld*), utcák, terek (pl. *a Rákóczi utca*), valamint újságok (pl. *a Magyar Hírlap*), könyvek (pl. *az Édes Anna*), intézmények (pl. *az MTA*) neve előtt fordul elő névelő. A névelő redundáns használata – mint a grammatikai redundancia általában – haszonnal is járhat. Bizonyos helyzetekben értelemmegkülönböztető szerepe is lehet, például segít elkülöníteni egymástól a homonim tulajdonneveket, tehát *Balaton* (községnév) – *a Balaton* (a tó neve), *Badacsony* (településvnév) – *a Badacsony* (hegynév), *Vértes* (családnév), *a Vértes* (hegységnév).

Bizonyos mondattani helyzetekben egyértelművé teheti a közleményt, például: *A diák leckéjét írja – A diák a leckéjét írja* (csak a második szerkezetben egyértelmű, hogy a diák a saját leckéjét írja, mivel az első esetben a *diák* szó alany és birtokos jelző is lehet, a másodikban azonban csak alany) (Keszler 2000: 139).

Az úgynevezett laza szerkezetű birtokos szerkezetben (amelyben a birtokos a birtokoson és a birtokszón is jelölve van, pl. *a háznak (a) teteje / (a) teteje a háznak*) a birtoknak általában van névelője, amely – a dativusra és a birtokos személyjelen kívül – még külön jelöli az említettségét vagy a beszélő és a hallgató előtti ismertséget.

Előfordul ilyesmi akkor is, ha a névelős tulajdonnév (pl. cím) elé újabb névelő kívánczik a mondatban, például **Megvettem az A Karamazov testvéreket → Megvettem Ø A Karamazov testvéreket*. Ha tehát a magyar könyv-, napilap- vagy folyóiratcímnek van névelője (pl. *Az Est, A Nap, Az Újság, A Munka*), az a helyes, ha kerüljük a tautologikus névelőhasználatot, tehát **Azt írta az Az Est, hogy...* helyett *Azt írta Az Est, hogy...* változatot használjuk.

Az idegen nyelvű címekben azonban – nyelvművelő irodalom állásfoglalása szerint – helyesebb változatlanul meghagyni a címbeli (idegen) névelőt, s bátran kitehetjük eléje a magunk mondatbeli névelőjét, például: *Olvastam a L'Humanitéban, a The Timesban, a The Guardianban, a Le Figaróban, a Die Zeitben*. Amennyiben nem így járunk el, megcsonkítjuk az eredeti címet, az pedig hibának számít.

Ha azonban az idegen szó nem cím, hanem valaminek (pl. egy együttesnek) a neve, például: *The Beatles, The Rolling Stones, The Royal Shakespeare Company*, megszokottabbnak tűnik az idegen névelő elhagyása a mondatban, például: *A Ø Beatles ma is nagyon népszerű.*

12. Kötőszóismétlődés

Pongyolaságnak számít az ellentétes kötőszók halmozása, például: *de azonban, de viszont, de ugyanakkor, ennek következtében tehát: Pétert is meghívtuk a buliba, de azonban nem jött el*. Ezek a halmozott formák általában nem jelentenek többet, mint alkotóelemeik külön-külön, ezért használatuk indokolatlan.

13. A grammatikailag redundáns jelenségekkel kapcsolatban fentebb ismertetett „hivatalos” nyelvművelői állásfoglalásokat igyekeztem empirikus adatokkal szembesíteni. Egy kérdőív 30 – közlési helyzetből kiszakított – mondatpárjával kapcsolatban 30, Budapesten tanuló egyetemi hallgatótól kértem értékelő állásfoglalást, hogy megismerhessem a vizsgált jelenséggel kapcsolatos

egyéni nyelvhasználati vélekedésüket. Az adatközlőnek a mondatpárok közül azt a változatot kellett megjelölnie, amelyet helyesnek vélt (A vagy B), illetőleg ha mindkét mondatot helyesnek ítélte, természetesen mindkettőt megjelölhette (A & B). A kérdőívekre adott válaszokat értékelve úgy tűnik, hogy a köznapi gondolkodásban a nyelvi jelenségek megítélésével kapcsolatban még mindig igen erős a „helyes – helytelen” kettősségének az érvényesülése, Domonkosi megfogalmazásában „a nyelvről való hétköznapi, nyelvészetiileg strukturálatlan gondolkodás a nyelvet olyan, a kognitív beágyazottságon kívüli valóságként képzelel el, amelynek létezik egy ideális formája. Ez az ideális forma a beszélő embertől függetlenül létezik: az egyén eltérhet ugyan tőle, de a köznapi gondolkodás, a nyelvről való tudásunk tudatosult része hibaként, esetleg nyelvjárási jelenségként, helytelen nyelvhasználatként értékeli ezeket az eltéréseket” (Domonkosi 2007: 141). A köznyelvi norma, a sztenderd presztízse köztudottan nagy; mellettük a nyelvi változatosság ténye alig kap helyet. Minden bizonnyal ezzel magyarázható, hogy a „mindkét forma helyes” minősítés jóval ritkábban szerepelt még az anyanyelvjárási háttérrel rendelkező adatközlők (a kérdőívet kitöltők kb. 20%-a) válaszaiban is. Pedig például az 5., 11., 14., 15., 16., 17., 22. mondatok redundanciát tartalmazó elemei nyelvhelyességi szempontból semmiképpen sem kifogásolhatók, „csak” sajátos (rétegnyelvi) használati értékkel rendelkeznek; a 3., 4., 6., 21. mondatok pedig sajátos stilisztikai funkcióval bírnak. A válaszadók arról is meggyőződtek, hogy az idegen eredetű szavak morfológiai szerkezetének elhomályosulása az átvevő nyelvben már-már természetesnek tekintendő: a kétszeres többes számmal, a kettős névelővel vagy a két igekötővel megalkotott formákat nem mindig minősítették nyelvtani hibának (pl. 13, 28, 29, 30). A funkciótlan elemhalmozás eseteit azonban (pl. a 9., 10., 12., 23., 24., 25., 26., 27. mondatok) legtöbbször az adatközlők is kifogásolták nyelvhelyességi szempontból.

A) nem redundáns változat	B) redundáns változat	A	B	A & B
1. <i>Leejtettem a ceruzám.</i>	<i>Leejtettem a ceruzámat.</i>	3%	20%	77%
2. <i>Kóstolja meg termékeink!</i>	<i>Kóstolja meg termékeinket!</i>	–	90%	10%
3. <i>Téged kérlek arra, hogy segíts.</i>	<i>Tégedet kérlek arra, hogy segíts.</i>	80%	3%	17%
4. <i>Nézd meg magad a tükörben.</i>	<i>Nézd meg magadat a tükörben!</i>	40%	–	60%
5. <i>Csak őt szeretem!</i>	<i>Csak őtet szeretem!</i>	97%	–	3%
6. <i>Mind megette.</i>	<i>Mindent megette.</i>	27%	3%	70%
7. <i>Szép tulipánok nyílnak a kertemben.</i>	<i>Szép tulipántok nyílnak a kertemben.</i>	80%	–	20%
8. <i>Szép szerelmem, rubinos rózsám!</i>	<i>Szép szerelmem, rubintos rózsám!</i>	7%	70%	23%
9. <i>Nekem mondd?</i>	<i>Nekemnek mondd?</i>	97%	–	3%
10. <i>Nem menekülhetsz tőlem!</i>	<i>Nem menekülhetsz tőlemtől!</i>	97%	–	3%
11. <i>Nincs nála külön ember!</i>	<i>Nincs nálánál külön ember!</i>	60%	3%	37%
12. <i>Nincs pénz nála.</i>	<i>Nincs pénz nálánál.</i>	100%	–	–
13. <i>Hirt adott róla a média is.</i>	<i>Hirt adtak róla a médiák is.</i>	57%	33%	10%
14. <i>Ti meg mit csináltok itt?</i>	<i>Tik meg mit csináltok itt?</i>	97%	–	3%
15. <i>El kellett mennem az orvoshoz.</i>	<i>El kellett mennem az orvoshoz.</i>	90%	–	10%
16. <i>Sok idő kellett a történetek feldolgozásához.</i>	<i>Sok idő kellett a történetek feldolgozásához.</i>	97%	–	3%
17. <i>Az enyém szebb, mint a tied.</i>	<i>Az enyimé szebb, mint a tiedé.</i>	87%	–	13%
18. <i>A hegyek már innen is jól látszanak.</i>	<i>A hegyek már innen is jól látszódnak.</i>	37%	10%	53%
19. <i>A távolból beszélgetés hallatszik.</i>	<i>A távolból beszélgetés hallatszódik.</i>	67%	–	33%

A) nem redundáns változat	B) redundáns változat	A	B	A & B
20. Pistáéknak Agárdon van a háza.	Pistáéknak Agárdon van a házuk.	33%	34%	33%
21. Mindenképp telefonálj!	Mindenképpen telefonálj!	27%	17%	56%
22. Kegyetlen fáj a lábam.	Kegyetlenül fáj a lábam.	–	87%	13%
23. Tanárként dolgozom.	Mint tanárként dolgozom.	100%	–	–
24. Egy Trabant nem ér többet 30 000 Ft-nál.	Egy Trabant nem ér többet, mint 30 000 Ft-nál.	94%	3%	3%
25. A klub részére folyóiratokat rendeltem.	A klubnak a részére folyóiratokat rendeltem.	74%	3%	23%
26. Ajándékot vett a gyermekei számára.	Ajándékot vett a gyermekeinek a számára.	93%	–	7%
27. Pistát is meghívtuk, azonban nem jött el.	Pistát is meghívtuk, de azonban nem jött el.	97%	3%	–
28. A Beatles ma is nagyon népszerű.	A The Beatles ma is nagyon népszerű.	50%	17%	33%
29. A családomból sokan disszidáltak Amerikába.	A családomból sokan kidisszidáltak Amerikába.	57%	8%	37%
30. Az orvos injekciózza a betegeket.	Az orvos beinjekciózza a betegeket.	47%	30%	23%

SZAKIRODALOM

- Balázs Géza 2007. Miért érdekes? Mutató névmásaink egyes alakváltozatai. *Édes Anyanyelvünk* XXIX/1: 5.
- Bañcerowski Janusz 2000. *A nyelv és a nyelvi kommunikáció alapkérdései*. ELTE BTK Szláv és Balti Filológiai Intézet Lengyel Filológiai Tanszék, Budapest.
- Domonkosi Ágnes 2007. Nyelvi babonák és sztereotípiák: a helyes és a helytelen a népi nyelvészet szemléletében. In: Domonkosi Ágnes–Lanstyák István–Posgay Ildikó (szerk.): *Műhelytanulmányok a nyelvművelésről*. Gramma Nyelvi Iroda–Tinta Könyvkiadó, Dunaszerdahely–Budapest, 140–53.
- Elekfi László 1993. Eltűnően van-e a magyar birtokos részeshatározó? In: Horváth Katalin–Ladányi Mária (szerk.): *Allapot és történet – szinkrónia és diakrónia – viszonya a nyelvben*. ELTE BTK Általános és Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék, Budapest, 35–43.
- Ferenczy Géza–Ruzsiczky Éva 1964. *Nyelvművelő levelek. Az Akadémia Nyelvtudományi Intézetének levelezéséből*. Gondolat, Budapest.
- Gósy Mária 1999. *Pszicholingvisztika*. Corvina, Budapest.
- Grétsy László–Kovalovszky Miklós (főszerk.) 1983. *Nyelvművelő kézikönyv I. A–K*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Grétsy László–Kovalovszky Miklós (főszerk.) 1985. *Nyelvművelő kézikönyv II. L–Zs*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Grétsy László 2006. Van-e még jövőjük a fiataloknak? *Édes Anyanyelvünk* XXVIII/5: 7.
- Grice, H. P. 1997. A társalgás logikája. In: Pléh Csaba–Siklaci István–Terestyéni István (szerk.): *Nyelv – kommunikáció – cselekvés*. Osiris, Budapest, 188–97.
- Jarceva, V. N. (szerk.) [Ярцева, В. Н.] 1990. *Лингвистический энциклопедический словарь*. Советская энциклопедия, Москва.
- Kassai Ilona 2006. A beszéd észlelése. In: Kiefer Ferenc (főszerk.): *Magyar nyelv*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 800–7.
- Keszler Borbála (szerk.) 2000. *Magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Klemm Antal 1928. *Magyar történeti mondattan*. Pécsi Egyetemi Könyvkiadó, Pécs.
- Lőrincze Lajos 1968. *Nyelvőrségen*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Lőrincze Lajos 1972. *Édes anyanyelvünk*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Nádasdy Ádám 2002. Látszódik. *Magyar Narancs* III: 28.

- Nádasdy Ádám 2004. „A médiumok”. *Magyar Narancs* II: 19.
- Nádasdy Ádám 2005. „The Game”. *Magyar Narancs* IX: 15.
- Rácz Endre 1991. *Az egyeztetés a magyar nyelvben*. Akadémiai kiadó, Budapest.
- Szathmári István 2004. *Stilisztikai lexikon. Stilisztikai fogalmak magyarázata szépirodalmi példákkal szemlélve*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Szépe György 1963. Az egyeztetés kérdéséhez. *NyTudÉrt.* 40: 355–9.
- Szili Katalin 2005. *Vezérkönyv a magyar grammatika tanításához*. Enciklopédia Kiadó, Budapest.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2004. Nyelvhelyesség és megismerés. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Nyelv, érték, közösség*. Gondolat Kiadó, Budapest, 958–95.

H. Varga Márta

SUMMARY

H. Varga, Márta

Redundant phenomena in Hungarian grammar

From an information theoretical point of view, redundancy is the use of more signs for conveying some amount of information than would be absolutely necessary. Natural language codes are also characterised by extensive redundancy. In this paper, the author attempts to describe redundant grammatical phenomena at the syntactic level, from among the various structural representations containing linguistic information. In systematizing her collected data, she intends to find out how redundancy affects the reception of a text: whether ‘superfluous signs’ facilitate comprehension or, quite on the contrary, they pose difficulties for the decoding process. With respect to grammatically redundant phenomena, the author confronts ‘official’ statements by specialists of language care with actual empirical data. She elicited grammaticality judgements on 30 pairs of sentences in a questionnaire from 30 university students studying in Budapest, in order to get acquainted with their individual views on usage in connection with the phenomenon at hand.

Grafika, grafikus

Szótárainkban hiányzik ezeknek a szavaknak egy fontos – sőt alighanem alapvető – jelentése. Az ÉrtSz. (II, 1055) a *grafika* 1. jelentésében művészeti szakszóként értelmezi, 2. jelentéseként e művészet sokszorosító eljárását mint tantárgyat említi, 3. jelentésként kép vagy írás nyomdai sokszorosítását jelenti e szó. Az ÉKsz. (1972. 473) csak mint művészeti ágat és műalkotást értelmezi. Ugyanezt veszi át az ÉKsz.² (2003. 451) is. A *grafikus* melléknév első két jelentése az ÉrtSz. idézett helyén szintén erre a művészeti jelentésre utal, de 3. jelentésként hozzáteszi: „Grafikonnal szemléltetett, grafikonnal készült”. Az ÉKsz. ez utóbbit elhagyta, melléknévként egyetlen jelentést ad: „Rajzzal, ábrával kapcsol., azzal történő”. Főnévként az ÉrtSz. szerint csak művészt jelent, a kézisztótarak ezt kiegészítik: „Grafikával foglalkozó művész, ill. szakember”.

A hiányzó jelentést, a kézírásra való utalást a gyorsírók szóhasználatában találjuk meg. Beszélnek egy-egy gyorsírási rövidítés grafikájáról és fonetikájáról. A *fonetika* ebben az értelemben egy szakmai zsargonhoz tartozik, általános szótárba nem való; szakszerű megnevezése: hangérték. A *grafika* jelentése: 'íráskép', és ezzel kapcsolatos jelentései sokkal tágabb körben ismeretesek. A Magyar Grafika c. folyóirat nem csak művészi rajzok előállításával és sokszorosításával, nyomtatásával foglalkozik, hanem általában a könyvnyomtatás mesterségével és művészetével. Ennél is fontosabb azonban az a jelentése, amely kézírásra utal. A görög γραφω a. m. 'karcolok, bevészek, írok, rajzolok'. A kézírásra utal a *grafológus*, *grafománia*. Az 'ábra' és a 'kézírás' mint jelentés-elem együtt van a *graféma* szakszóban és a matematikai *gráf*-ban, bár ez utóbbi inkább rajzra utal, változó irányú összekötő vonalat jelent. (L. ÉKsz.² 2003. 451) Kézírást jelent az *autográf*, amely az ÉKsz.-ban (1972. 77) szerepel először, de az *autografál* igét gyorsírási szaklapok használják abban az értelemben, hogy kinek a keze írása olvasható nyomtatott másolatban: *Autografálta X. Y.* A *grafikus* melléknév pedig a gyorsírási rendszerek egyik fajtájának a jelzője. Az angol, francia gyorsírási rendszerek geometrikusak: különálló vonalakból, körökből állnak, Németországban és keleti szomszédainál pedig grafikus rendszerek honosodtak meg, ezek ugyanis a kézírás vonalvezetésére emlékeztetnek, abból alakultak.

A *grafika* értelmezését tehát a kézisztótar következő kiadásában nem a művészeti jelentésével kezdeném, hanem: „I. Íráskép. *Gyorsírási rövidítések grafikája*. – 2. A könyvnyomtatás mestersége és művészete.” A *grafikus* melléknév pedig: I. mn 1. A kézírásra emlékeztető v. abból levezethető. *Az egszeges magyar gyorsírás is grafikus rendszerű.*

Elekfi László

Érdekes növénynevek II.

rovarbangó J. *Ophrys scolopax* (Különös növények. Bp., 1981, 20). A névadás szemléleti háttere az, hogy rovarcsalogató növényről van szó. Az összetétel *bangó* utótagja valószínűleg a 'bogyó' jelentésű nyelvjárási *bangá* szóval függ össze (és esetleg a *bangita* növénynévvel is). Az *Ophrys* nemzetség számos más fájának van hasonneve, így a méhbangónak, levéldarázsbangónak, poszméhbangónak (P. 42, 43) vagy a légybangónak, légyutánzó bangónak 'Ophrys insectifera' (MNöv. 117) R. 1807: légytermő bangó 'Ophrys myodes' (MFüvK. 497). Ezek a társnevei is annak bizonyítékai, hogy e növény virága az embert egyes rovarokra emlékezteti, „légyformát mutat”, ahogy Diószegiék leírták (MFüvK. 497). Nem csupán az embernek tűnik azonban így, hanem bizonyos hártványászárnyúk himjeit is megtéveszti rovarszerűségével. Ezek ugyanis rárepülnek a virágra, és megkísérlik az alsó ajkat megtermékenyíteni. Ehhez hozzásegít a virág szőrössége, valamint a szaga is. Egyidejűleg a legyek a virágorcsomagokat átviszik egyik virágról a másikra, és így idézik elő annak beporzását. A megfigyelések szerint a virágok fölkeresését csak akkor hagyják abba, amikor már elegendő számú nőtény kikel. A tudományos elnevezés faji *insectifera* utótagja is erre utal: < lat. *insectum* 'rovar'; -fer 'hordozni'. A rovarbangó tudományos latin faji nevében pedig az erdei szalonka neve rejtiözik (későlat. *scolopax* < görög *szkolopax* 'szalonka'), a növény színe, mintázata és formája az üllő erdei szalonkához hasonlítható. Ennek a madárnak a zoológiai neve ugyanakkor *Scolopax rusticola*, a botanikai faji név az állattanban tehát nemi név ebben az esetben. Az *Ophrys scolopax* egyébként Dél-Európában terem, virága ügyesen csalogatja a megporzó rovarokat. Virágainak mézajka ugyanis megdöbbenően hasonlít némelyik rovarfaj (poszméhék és más vadméhfajok) nőtényére. A hímek össze is tévesztik azzal. Sőt a virág olyan illatanyagot is termel, amellyel tökéletesen megtéveszti a párt kereső hímeket. Ha az így alaposan becsapott „szerencsés” hím rátalál a virágra, izgatottan párosodni próbál vele, s közben elvégzi a növénynek oly fontos beporzást.

rovargubacs J. *Entomoecidium* (DBP. E 213). A görög szavakból alkotott tudományos latin név megfelelője a *rovargubacs*, akár a növény német *Insektengalle* (uo.) elnevezése (*Insekt* 'rovar' és *Galle* 'gubacs'). A görög *éntomosz* szó 'rovar' jelentésű a latin nemzetségnevben.

rovarpenész J. *Entomophthora* (Priszter 141). Szintén a latin nemzetségnev mintájára alakult. Az *Entomophthora* genusnév a görög *éntomosz* 'rovar' és a *phthorá* 'megsemmisítés, szétzúzás' szavakra vezethető vissza, és e parazita rovarölő tulajdonságára utal. A növény német neve, a *Fliegenschimmel* 'ua.' (Genaust 229), azaz a 'légypenész' is erre a mintára keletkezett.

rovarporvirág J. *Tanacetum cinerariaefolium* (P. 72). R. 1925: ua. 'Pyrethrum cinerariaefolium' (HGy. 178). A *Tanacetum cinerariaefolium* hasonneve a **rovarölő aranyvirág** (P. 72), amely szintén a *dalmátvirág* rovarokra gyakorolt mérgező hatására vonatkozik. A növény eredetére utal német *persische Kamille* (HGy. 178) elnevezése. A franciában a magyar *dalmátvirág*hoz hasonlóan a *Dalmácia* földrajzi név szerepel; vö. francia *Pyréthe de Dalmatie* (uo.). A dalmáciai rovarport *Tirgram* néven forgalmazták. A *Pyrethrum cinerariaefolium* éréfélben lévő, de még nem teljesen kinyílt kossárvirágzatai különösen hatásosak. Poruk néhány másodperc alatt megöli a legyeket. Poloskák ellen is kitűnően használhatók. Szintén a növény mérgező hatása a névadás szemléleti háttere a **rovarvirág** J. *Chrysanthemum cinerariaefolium* (MNöv. 47), a dalmátvirág egyik tájnyelvi elnevezése esetében. A fent szereplő három tudományos latin névben a *cinerariaefolium* faji név a hamuval, porral bevontnak tűnő levelekre utal, hiszen a latin *cinerarius* (lat. *cinis*, gen. *cineris* 'hamu') és a 'levél' jelentésű latin *folium* (< görög *phyllon* 'ua.') szavak összetétele.

rovarrontógomba J. *Cordyceps* (MNöv. 163). Minden bizonnyal mérgező a rovarok számára. Latin nevét a görög *kordyle* 'bunkó, buzogány' és a latin *ceps* 'fejes' (vö. *biceps* 'kétféjű') szavakból alkották, a gomba föld fölötti terméstarték formájára utal.

sertésborsóka J. *Cysticercus cellulosae* (Mezgazd. 497). Szaknyelvi szó, a németből került át fordítással a magyarba; vö. ném. *Schweinefinne* 'ua.' (uo.).

sértéscsemege J. *Symphytum x uplandicum* (MNöv. 169). R. 1951: *sértés-csemege* 'Symphytum asperum' (Soó 494). Más néven *komfri* (uo.), illetve *takarmány nadálytő* (P. 183). A névadás alapja az, hogy a hizók takarmánynövényeként termesztik.

sértésgomba J. *Scleroderma vulgare* (MNöv. 21). Hasonneve a *sértésrifla*, *áltrifla* (uo. 169), R. 1911: ua. (Nsz. 277). A sertésről valószínűleg a kövér terméstestet borító bőr-, illetve fakemény-ségű héj alapján vették el. A tudományos latin *Scleroderma* nemzetségnév is erre utal, mely a görög *szkleródermosz* (< gör. *szklerósz* 'kemény'; *dérma* 'külső hám') szóval függ össze. Német elnevezése is *Hartbovist* (Genaust 570), azaz 'kemény bovistgomba'.

rénszarvasmoszat J. *Liagora viscida* (Priszter 139). Hogy az állatnév hogyan került az összetételbe, nem világos, talán idegen nyelvi mintára. (Sajnos azonban idegen nyelvi párhuzamot nem találtam. A magyarban is ebben az egy forrásban szerepel a terminus.) Az összetett szó *moszat* utótagja a nyelvújítás óta botanikai szakszó; a *moszat* változat szóhasadásának eredményeképpen. A moszatos vizet ugyanis tömegesen élő algák fonadékának szövevénye borítja, piszkosnak tűnik.

rénszarvaszuzmó J. *Cladonia rangiferina* (MNöv. 160). **rénzuzmó** (**pálcikás és villás**) J. *Cladonia bacillaris* és *Cladonia furcata* (Növhat. 31). A rénszarvaszuzmó, illetve rénzuzmó társneve az *iramzuzmó* (MNöv. 160), nyilván az *iramzarvas* névből. A *rénzuzmó* a német *Rentierflechte* 'ua.' (PbF. 133) tükörszava. Az elnevezés onnan ered, hogy az északi tundrákon, így ott élő nyelvrokonainknál is, a rénszarvasok fontos tápláléka ez a gyepeképző zuzmó. Az 1807-től (MFüvK. 571: „Zuzmó. Az élő és kiszáradt fákonn félyfelragazó levél matériák”) adatható *zuzmó* utótag nyelvújítási származékszó a R. *zúz* 'zúzmará' főnévből. A zuzmó kezdetleges növényi telepei hasonlóan lepik be a fatörzseket, köveket.

serkefű J. *Lycopodium inundatum* (MF. 21). R. 1783: *serke-fű* 'Lycopodium selago' (NclB. 430), 1833: ua. (Dankovsky 812), 1843: *serkefű* 'ua.' (Bugát 377), 1845: ua. (Műsz. 392), 1870: ua. 'Hypnum abietinum' (CzF. 5: 801), 1873: ua. 'a fenyűfákon tenyésző élődi növény a hiponféle mohok közül; Hypnum abietum' (Ballagi 2: 514), 1897: ua. 'Lycopodium selago' (Pallas 14: 1062), 1903: *sörkefű* 'Juncus efesus' (MVN. 71), 1911: ua. (Nsz. 283), *serkefű* 'Lycopodium' (uo. 277). N. Pallas 14: 1062: *serkefű* (Erdély) | Nyr. 28: ua. (Csik, Gyimes) 'Lycopodium clavatum'. A név magyarázata az, hogy e mohafaj külseje a serkéhez hasonlít (a serke a tetű petéje). A moha levélvel férget, bogarat irtanak, ez is lehet a névadás háttere. A latin nemi név a 'farkaslábú' jelentésű *lycoposus* (< gör. *lykosz* 'farkas' és *pousz* 'láb'), illetve pontosabban a *lykosz* és a *podion* 'lábacská' szavakból való. Több *Lycopodium* faj elnevezése is görög-latin mintára keletkezett a magyarban; vö. *farkastop* (Nsz. 104), *farkaslábfű* (MF. 905), *farkasnyom* (MNöv. 108) és *farkastalpfi* (MVN. 6). A németben is megvan a *Wolfstrapp* (PbF. 278), R. 1783: *Wolfsfuss* (NclB. 322).

ravaszfark N. Nyr. 87: 249: ua. (Felsőborsod) 'erdei indás szeder, Rubus' | Nyr. 30: 349: ua. (Mátraalja, Diósd) 'ua.'. Az összetett növénynévben a róka régi társneve őrződött meg. A népnyelvből ma is adatható a *ravaszfark* (Kalotaszeg, Zsombok: *ravaszfark-állat* [MTsz.], Szlavónia, Kórogy: *ravaszfark* [Nyr. 45: 419]) szó 'róka' jelentéssel; a nyelvjárási szókincsben megmaradt a régi állatnév. A metaforikus terminusnak a szeder kúszó indája volt a névadás szemléleti háttere.

rókabab J. *Thermopsis* (P. 115). Tükörfordítás eredménye a németből; vö. ném. *Fuchsbohne* 'ua.' (PbF. 445). *Thermopsis* tudományos nemzetségeve az ókori görög *thérmosz* növénynévvel függ össze, amelyet már Theophrasztosz és Dioszkuridész is említ (+ *ópszisz* 'hasonlatos').

róka fark J. 1. ecsetpázsit; 2. betyárkóró; 3. iszapgyopár (MNöv. 162). R. 1643: *roka fark* (Com:Jan. 26), 1775: *róka fark* 'Gnaphalium' (Csapó 102), 1783: *roka-fark* 'ua.' (NclB. 415), 1793: *róka fark* 'ua.' (Földi 34), 1911: ua. (Nsz. 259). Szó szerinti megfelelője a németben a *Fuchsschwanz* 'Amaranthus caudatus' (Genaust 54). A tudományos *Amaranthus caudatus* utótagja a latin *cauda* 'fark' szóból képzett. **róka fark** J. 1. bárányfark; 2. magyarparéj (MNöv. 162). N. SzegFüz. 2: 68: *róka fark* (Trencsén) 'Celosia cristata'. Nem valószínű, hogy tükörfordítás eredménye a *róka fark*, itt inkább a különböző nyelvet beszélők gondolkodásának analógiája eredményezte a német megfelelőt. A *Fuchsschwanz* egész sor (34) növény elnevezése (M. 140–141).

rókafarok, rókafarkú sóvirág J. Psylliostachys suworowii (P. 228). A tudományos nemi név antik növénynévből származik. Már Dioszkuridésznél olvasható a *psyllion*, amely a latinba is átkerült: *psyllion* = *herba pulicaris* (Plinius 25: 140). A görög *psyllon*, illetve a latin *pulex*, gen. *pulicis* szó 'bolha' jelentésű; a növény magja a bolhák ellen hatásos mérget tartalmaz. A szóvégi *stachys* jelentése 'kalász, fűzér', ez nyilván a virágnyéltre vonatkozik. Ezt hasonlítják a róka farkához.

Rókafark J. Juhfark (szőlőfajta) (Németh 2: 265). R. 1835: *roka-fark szőlő* 'juhfark' (Kassai 4: 235), 1845: *rókafarkú* 'fejér szőlőfajta' (BVO. 107), 1858: *rókafark* (FG. 110), 1899: *rókafarkú* 'bőtermő, de silány bort adó fajta' (Útmutatás a szőlőművelésre. Bp., 29). N. uo.: *rókafarkú* | Kassai 4: 235: *roka-fark szőlő* (Pécs) 'ezen szőlő fajt a Hegyalján Juhfark szőlőnek nevezik' | Nyr. 30: 348: *rókafarkú szőlő* (Tolna m., Kölesd). Metaforikus terminus. A fürt alakjáról nevezték így el ezt az értékes szőlőfajtát. Hasonneve a *Juhfark* (R. 1730 k.: *juh fark* [Balassa 136], 1744: ua. [NyK. 70: 401], 1780: *juh fark* [Prónay P.: Szöllők 59], 1800 k.: *júh fark* [Erdélyi borgazda 35], *jú-fark* [20]). Kitűnő, kemény, száraz bort ad, különösen a Somlói juh fark bor számított különlegesnek. A „nászéjszakák borának” fogyasztása a hiedelem szerint fiúgyermek születését segíti elő. A Habsburg-ház császármője a trónörökösök érdekében Bécsbe hozatta a somlait. A hegy legkedvezőbbben fekvő dűlőin szüretelt szőlőt, az abból készült nedűt csak Ausztriába volt szabad eladni.

rókafarkfenyő J. *Pinus balfouriana* (P. 88). R. 1974: ua. 'Pinus arisata' (Uránia 1: 153). Az Észak-Amerikában élő fenyőfajta *serte-* vagy *szálkásfenyő* (uo.) hasonnevei is alakleíró elnevezések, a jellegzetes ág a névadási szemlélet alapja. Korábban a mamutfenyőt tartották a legmagasabb korú fáknak, a *rókafarkfenyő* faj egyes példányai azonban elérik a 4600–4900 éves kort, azaz a legidősebb mamutfenyőt is kerek 1000 évvel élik túl. Ezek a Földön legrégebben élő mai fák; elhalt példányait évgyűri-kronológia kidolgozására használták föl. Ezzel az elmúlt idők éghajlatváltozásaiiba nyerhetünk betekintést.

rókafarkfü J. *Melampyrum* (MNöv. 45). R. 1604: *roka farkfü* 'Alopecurus' (MA.), 1698–1703: *rókafark, rókafarkfü* (MedBorb. 168, 128), 1708: *roka-fark-fü* 'ua.' (MA. 199), 1762: ua. (PP. 974), 1798: *roka-farkú* (Veszelszki 312), 1807 előtt: *rókafarkfü* 'ua.' (Julow 399), 1813: *roka-fark* (OrvF. 385), 1832: *roka-fark-fü* (Kreszn. 2: 160), 1833: ua. (Dankovszky 790), 1835: *roka-fark* 'ua.' (Kassai 4: 235), 1843: *rókafarkfü, rókafarkú* 'ua.' (Bugát 364), 1855: *rókafarkú fü* 'Melampyrum arvense' (MAKÉrt. 525), 1870: *rókafarkfü* 'ua.' (CzF. 5: 580), 1897: *rókafark, rókafarkú fü* 'Melampyrum barbatum' (Pallas 14: 621). N. SzamSz. 2: 275: *ró"ka-farkú-fü* 'Festuca mynrus'. A német *Fuchsschwanz* 'Amaranthus caudatus' (LWb. S0062), de különösen a *Fuchsschwanzgras* 'Alopecurus' (PbF. 81) szó szerint mind a három tagjában egyezik a *rókafarkfü* növénynevünkkel. A német nevet latinból fordították; vö. *alopecurus* (< görög *alopex* 'róka'; *oura* 'farok') > latin *Alopecurus pratensis* 'réti ecsetpázsit' (MoK. 9/4: 5), akár a francia *queue renard* (Natter 29). A tudományos *Amaranthus caudatus* utótagja is a latin *cauda* 'farok' szóból képzett.

Hasonneve, az *ecsetpázsit* szintén a fü virágzatára utal. Virágzása fűzerszabású és bugás, hasonlít a rókafarkhoz. Vö. még az idegen nyelvi megfelelőkkel: francia *vulpin des prés, vulpine*, olasz *coda di volpe*, orosz *liszohvoszt lugovoj*, cseh *psárka lucni*, lengyel *lisi aga* (MoK. 9.4: 5), román *coada-vulpii* 'Alopecurus pratensis' (DRM. 2: 772).

rókafark-orchidea J. *Aërides* (P. 216). Valószínűleg német mintára keletkezett a magyarban; vö. *Fächerschwanzorchidee* 'ua.' (PbF. 68), azaz 'legyezőfarok-orchidea'. A német elnevezést az angol tükörszóból fordították, a húsos légygökökre utaló nevek. Latin *Aërides* nemi neve a görög *aer* 'levegő' és az *eidesz* 'hasonlatos' szavakra vezethető vissza, és a növény epiphytikus életmódjára utal, hasonlóan a növény német társnevéhez, a *Luftorchidee* (PbF. 68) kifejezéshez, amely 'levegőorchidea' jelentésű. Az *epiphyták* (< görög *epi* 'rajta'; *phyton* 'növény') 'felülő, ránövő növények' az elnevezés szerint, ez azt jelenti, hogy a fák koronájára, például a villás részekre telepednek, így érve el a trópusokon a napfényt, hogy virágozni tudjanak.

rókafarkú köles J. *Setaria italica*. R. 1711: ua. (Pusztafalun akkoriban ültetett gabonákról való feljegyzésben) 'gabonafajta' (Balassa 183), 1780: *roka-farkú köles* 'Panicum italicum' (Phyto-

logicon 85), 1783: ua. (NclB. 325), 1835: *róka-farkú-köles* 'muhar' (Kassai 4: 235), 1897: *rókafarku köles* 'ua.' (Pallas 14: 621). N. KertLap. 17: 243: *rókafarkú köles* (Nagykörös) 'muhar' | Balassa 70: ua. (Hegyköz) 'gabonafajta'. Az olasz köles (R. 1783: *olafz köles*, francia *panis d'Italie* [NclB. 325]) korábbi zoomorf metaforikus elnevezése. A magyar terminus *rókafarkú* előtagja a szálkás lepelsörtékre utal, akárcsak a tudományos nemi név, amely a latin *saeta* 'sörte, merev haj, szőr' szóval függ össze. Német neve is *Borstenhirse*, azaz sörteköles. **rókafarkú roznok** J. *Bromus rubens* (P. 219). Más néven *pirosuló roznok* (uo.). A magyar írásbeliségben 1585-ben fölbukkanó (Cal. 612: „*Rosnok*, auagy vadocz”) utótag valószínűleg szláv eredetű. Megfelelői a magyar *rozs* gabonanév szláv nyelvi megfelelőinek származékai. A latin *Bromus* nemi névben a Vergiliusnál és Pliniusnál olvasható ókori latin *bromos* név őrződik meg, amely Theophraszosz görög *brómosz* növénynevével függ össze; Galenos szerint nem gabonafajtát, legfeljebb takarmánynövényt jelentett.

rókahátúfü J. 1. élesmosófü; 2. fenyérfü (MNöv. 162). R. 1894: N. *rókahátúfü* 'Andropogon ischaemum' (FöldrKözl. 22: 74), 1911: *rókahátúfü* 'Chrysopogon gryllus' (Nsz. 259). N. NéprÉrt. 33: 237: *rókahátú fü* (Cserszegtomaj) 'Arrhenatherum elatius' | Herman:Pászt. 683: ua. (Balaton mellékén) 'Alopecurus'. A *rókahátúfü* 'fenyérfü' jelentéssel a Balaton környékén ismert. Egyik morfológiai bélyegén, színbeli hasonlóságon alapul a neve; a rókához vörös virágzata miatt hasonlítják. Megvan a németben is a *Fuchsenkraut* (Hegi).

rókáliliom J. *Fritillaria imperialis* (MNöv. 41). A császárkorona, koronáliliom népi társneve a *rókáliliom*. A *császárkorona* a német *Kaiserkrone* 'ua.' tükörfordítása. A nemzetség *Fritillaria* nevét a 'kockapohár, esetleg sakkábla' jelentésű latin *fritillus* szóból Linné adta. Ebből a nemzetségnévből való a szép virágú *kockásliliom* a *Fritillaria meleagris* neve, amely lepelleveleinek sakkáblaszerű („kockás”) mintázatára utal. A németben egyenesen *Schachblume*, azaz 'sakkvirág'. A *meleagris* fajnév a gyöngytyúk ókori nevével kapcsolatos, Varro, Plinius latin *meleagris* (< görög *meleagrisz*) neve alapján a gyöngytyúk szárnyának világos gyöngyszerű foltjaihoz hasonlított a kockásliliom. A német *Perlhuhn-Egerling* (Perlhuhn 'gyöngytyúk') 'Agaricus meleagris' szintén ilyen névadási szemléletű; akárcsak a kockásliliom magyar *bibictojás* társneve. Igen népszerű, ezt tekintélyes számú további társneve is bizonyítja: *kotulilium*, *ostáblásliliom*, valamint *feketetulipán*, *kongóvirág*, *konyócska*, *mezeikisasszony* és *szerecsemák*. A rókáliliomot ismerik a nyelvjárásokban még *virágkorona*, *koronavirág*, *pápakorona* néven is. Ez utóbbi elnevezések szintén a növény tekintélyes, pompás virágzatára utalnak, akár a binominális latin terminus *imperialis* faji neve (< későlatin *imperialis* 'császári' ~ *imperium* 'uralom, birodalom', *imperator* 'vezér, császár'). Már Bauhinnál *Lilium sive Corona Imperialis* volt a *Fritillaria imperialis*.

rókamony J. 1. agárkosbor; 2. bablevelű varjúháj (MNöv. 162). R. 1578: *röka mon* 'Umbilicus veneris' (Herbarium 11a), *roka mon* 'Cotyledon' (uo. 35), XVII. sz. *rókamon* 'Satyrium' (Herbolarium), 1706: *roka mony* 'Crasula major és Orchis' (PPNomH.), 1916: *rokamony* (MNy. 11: 134), 1922: *rókamony* (Nyr. 51: 16). Melius 1578-ból való magyarázata szerint: „roka monnak hyiác, mert az gyökerének soc monyotskoi vannak”. A róka ivarszerveihez való hasonlításon alapuló elnevezés, az összetett szó utótagja a növény heréhez hasonló gyökérgumóira utal. Ugyanezen a szemléleten alapul a német *Fuchshödlein* 'Platanthera' (M. 140) tükörszó, valamint a *Fuchsklee* 'Trifolium rubens' (uo.) és a *szír eskē ta'alā* 'Orchis' (Nyr. 51: 18). De megvolt a latinban is; vö. *testiculus vulpinus* (Aigremont: Volkserotik und Pflanzenwelt. Halle, 1908), R. 1671: *testiculus vulpis* (Bauhin 83). Az Orchis, Satyrium, Cynosorchis, testiculus canis (Bauhin 82) magyar hasonneve az *agármony*. Akár a *rókamony*, metaforizációval vált növénynévvé. A XIX. századi szakirodalomban olvasható a *Cynorkis* (Genaust 195) növénynév, mely a latin *Cynosorchis* 'fiúfü, kutyahere' (Plinius 27: 65) (< görög *kynosz*, gen. *kyon* 'kutya'; és *orchisz* 'here') elnevezésre vezethető vissza.

rókaölő sisakvirág J. *Aconitum vulparia* (MNöv. 162). R. XVII. sz.: *roka ölő mérges fw* 'Aconitum lycocotonon; Wolffswurtz' (NépNyelv. 1935: 176), 1911: *róka ölő sisak virág* 'ua.' (Nsz. 284). Régi *farkas ölő* (NépNyelv. 1935: 176) neve is ismert ennek a mérgező fűfélének. Ez ma a növény tudományos neve: *farkasölő sisakvirág*, tájnyelvi elnevezése pedig a rövidebb *farkasölőfü*

(MNöv. 57) alak. Mérgező voltára a szintén népnyelvi *mérgezőfü* (uo.) mutat. A tudományos név előtagja, az *Aconitum* – egy mérgező növény nevéként – a legtöbb antik forrásban szerepel. Utótagja a latin *vulpes* a 'róka' szóból képzett 'rókaméreg' jelentésben. Az összetett növénynév *sisakvirág* utótagjának pedig az az alapja, hogy a növény virágja sísak alakú.

rókarózsa J. *Rosa foetida* (MNöv. 162). Nevezik *viaskrózsának* is. Szaknyelvi szó, újabkori átvétel tükörfordítással a németből; vö. *Fuchsrose* 'ua.' (M. 140).

rókasás J. *Carex vulpina* (MNöv. 162). R. 1807: *róka sás* '*Carex vulpina*' (MFüvK. 387). Diószegi a „Régi és Népközt forgó magyar nevezetek” sorában szerepeltetett *motsári sás* helyett javasolta a „Megállított Nevek” közé. A *rókasás* a latin elnevezés megfelelője (< lat. *carex, caricis* 'sás'; *vulpinus* 'rókaforma, rókavörös'); a rőtarna fűzérké színe a névadás szemléleti alapja. Szintén ezzel az állatnévvel jött létre az orosz *liszja oszoka* 'ua.' (MO. 604). *Kaszabántóka* társneve (uo.) arra utal, hogy ez a sásféle rendkívül éles, kemény levelű, a kasza pengéjét rövid idő alatt kicsorbítja.

rókaszőlő J. 1. *Vitis labrusca*; 2. farkasszőlő (MNöv. 162). R. 1896: *rókaszőllő* '*Paris L.*' (Pallas 6: 709), 1911: ua. (Nsz. 259). Ebben a forrásban a 'farkasszőlő' jelentéssel tehát nem szőlőfajtát jelölő név. Ez a szaknyelvi szó a francia *raisin de renard* '*Paris quadrifolia*' (NclB. 364) megfelelője lehet. A német *Fuchstraube* továbbá a *Solanum nigrum* (Hegi) neve is. A *Vitis labrusca* bogyói jellegzetesen rókaszagra emlékeztetnek. A németben is tükörszóval, a *Fuchstraube*, illetve a *Fuchschweinrebe* (M. 141), *Fuchschrebe* (Hegi) kifejezéssel jelölik a *Vitis labrusca* fajtát. A latin *Vitis* 'szőlő' régi római növénynév, a *labrusca* pedig olyan szőlőfajta neve, amelynek héber neve *busca* (PbF. 260). A lat. *labrusca vitis/uva* a vadszőlő, a *Vitis vinifera ssp. sylvestris* neve. A szótárakban szereplő *Vitis labrusca* más, ez a fajta Amerikából származik. A *labrusca* Linné névátvitelének eredményeként vonatkozik a gyengébb minőségű amerikai szőlőfajtákra. Ezek a filoxeravész idején kerültek Magyarországra. A filoxéra (gyökértetű, rosféreg, szőlőpestis) a múlt század végén az ország szőlőültetvényeinek túlnyomó részét végzetesen tönkretette, súlyos gazdasági, elvándorlási, demográfiai válságot okozva. Az újratelepítések során a korábbi hazai fajták helyett újakat hoztak be. Ezeket a világfajtákat (*Rizling, Szilváni, Kékfrankos, Cabernet, Merlot* stb.) úgynevezett vad-alanyokra oltották. Erre a célra voltak alkalmasak az amerikai direkt termő fajták, amelyek gyökérzete a filoxéra támadásával szemben ellenálló.

A NEM KÖZISMERT RÖVIDÍTÉSEK FELOLDÁSA

Balassa = Balassa Iván: *Földművelés a Hegyközben*. Budapest, 1964.

Bauhin = Caspar Bauhin: *Theatri botanici index in Theophrasti Dioscoridis Plinii et...* Basileae, 1671.

BVO. = Hölbling Miksa: *Baranya vármegyének orvosi helyirata*. Pécs, 1845.

Csapó = Csapó József: *Uj füves és virágos magyar kert*. Pozsony, 1775.

Dankovszky = Dankovszky, G.: *Magyaricae linguae lexicon critico-etymologicum*. Pozsony, 1833.

DBP. = Vaczy, Coloman: *Dictionar botanic poliglot*. Bucuresti, 1980.

DRM. = *Dicționar romin-maghiar*. Bukarest, 1964.

FG. = *Falusi Gazda*. Pest, 1856–1868.

Földi = Földi János: *Rövid kritika és rajzolat a magyar fűvésztudományról*. Béts, 1793.

Genaust = H. Genaust: *Etimologisches Wörterbuch*. Basel–Boston–Berlin, 1966.

Hegi = G. Hegi: *Mitteuropäische Flora*. München. V. 1: 360.

HGy. = Magyary Kossa Gyula: *Hazai gyógynövények*. Budapest, 1925.

Herbarium = Melius Juhász Péter: *Herbarium a faknac fveknec nevekről, természetekről és hafjnairol*. Kolozsvár, 1578.

Herbolarium = Herbolarium, Vincentiae (1491.) bejegyzései. (MNy. 11: 131–5)

Julow = Julow Viktor: *Bepillantás a Magyar Fűvészkönyv műhelyébe*. Debrecen, 1965.

KertLap. = *Kertészeti Lapok*. Budapest, 1885–.

Kreszn. = Kresznerics Ferenc: *Magyar szótár gyökérrenddel és deákózzattal*. Buda, 1831–2.

- LWb. = *Landwirtschaftliches Wörterbuch in acht Sprachen. I–II.* Prága, 1970.
- M. = H. Marzell: *Alphabetisches Verzeichnis der deutschen Pflanzennamen.* Leipzig, 1957.
- MAKÉrt. = *Magyar Akadémiai Értesítő.* Budapest, 1855.
- MedBorb. = Beccsereki Váradi Szabó György: *Medicusi és borbélyi mesterség.* 1698–1703. (Az azonos című gyűjteményes könyvben.) Budapest, 1989.
- Mezgazd. = Surányi–Kunffy: *Német–magyar mezőgazdasági szótár.* Budapest, 1965.
- MF. = Jávorka Sándor: *Magyar flóra.* Budapest, 1924–1925.
- MFüvK. = Diószegi S.–Fazekas M.: *Magyar Fűvész Könyv.* Debrecen, 1807.
- MNöv. = Csapody V.–Priszter Sz.: *Magyar növénynevek szótára.* Budapest, 1966.
- MO. = Magyar Beck Vladimír: *Magyar-orosz mezőgazdasági szótár.* Budapest, 1953.
- MoK. = *Magyarország kultúrflórája.* Budapest, 1959.
- Műsz. = Kováts Mihály: *Háromnyelvű fejtő műszótár.* Buda, 1845.
- MVN. = Hoffman K.–Wagner J.: *Magyarország virágos növényei.* Budapest, 1903.
- Natter = Natter-Nád Miksa: *Virágos könyv.* Budapest, 1939.
- NclB. = Benkő József: *Nomenclatura botanica.* (Magyar Könyvház I.) Pozsony, 1783.
- Németh = Németh Márton: *Ampelográfiai album I–III.* Budapest, 1967–1975.
- Növhat. = Pázmány Dénes: *Növényhatározó.* Kolozsvár, 1983.
- NP. = Friedrich Krauss: *Nösnerländische Pflanzennamen.* Beszterce, 1943.
- Nsz. = Cserey Adolf: *Növénysszótár.* Budapest, 1911.
- P. = Priszter Szaniszló: *Növényneveink.* Budapest, 1998.
- PbF. = R. Schubert–G. Wagner: *Pflanzennamen und botanische Fachwörter.* Leipzig, 1988.
- Péntek–Szabó = Péntek J.–Szabó A.: *Ember és növényvilág.* Bukarest, 1985.
- Phytologicon = Molnár János: *Phytologicon.* Buda, 1780.
- PPNomH. = Pápai P. F. följegyzései: *Nomenclatura Herbarum.* Anno 1706 (*Nyr.* 29: 363–6).
- Priszter = Priszter Szaniszló: *Növényneveink.* Budapest, 1986.
- Sander = Nagy Sámuel: *Az Istennek jósága és böltsessége a természetben, Sander Henrik után.* Pozsony, Komárom, 1794. Ajánlással 'Kazincy Ferenc úrhoz, Széphalmon.
- Soó = Soó Rezső: *A magyar növényvilág kézikönyve.* Budapest, 1951.
- Tarisznyás = Tarisznyás Márton: *Gyergyó történeti néprajza.* Budapest, 1994.
- Uránia = *Uránia – Növényvilág I–II. Magasabbrendű növények.* Budapest, 1974–76.
- Veszelszki = Veszelszki Antal: *A 'növény-plánták' országából való erdei, és mezei gyűjtemény.* Pesth, 1798.

Rác János

Pethő József: Jelentéstan. Tankönyv a BA képzés számára, Nyíregyházi Főiskola, Nyíregyháza, 2006. 136 pp.

A kétszintű tanárképzés bevezetésével minden bölcsészettudományi szak számára újra kellett gondolni az egyes tantárgyakhoz kapcsolódó tematikákat, valamint a rendelkezésre álló tankönyvek és segédanyagok felhasználhatóságát az új oktatási rendszerben. Ugyanakkor indokolja ezt az egyes tudományágak rohamos fejlődése is. Ilyen igény hozta létre a Bölcsész Konzorcium keretében az új képzési formához igazodó új tankönyveket is, amelyek sorában Pethő Józsefnek, a Nyíregyházi Főiskola tanárának *Jelentéstan* című tankönyve megjelent. A könyv megjelenésére nagy szükség volt, hiszen amint azt a szerző is írja könyve *Jelentéstan és szemiotika* című fejezetében, a jelentéstan „...viszonylag rövid történetében azonban számos annyira eltérő elmélet alakult az erre adott válasz, vagyis a jelentés fogalmának megragadására és leírására alkalmazott módszer és a kapott eredmények alapján, hogy helyesebb talán ... jelentéstanokról szólni” (9). A szerző tankönyve az egyes fontosabb jelentéstani irányzatok közötti azonosságok és eltérések részletes vizsgálatára nem vállalkozhatott, de a legfontosabb jelentéstani alapfogalmak ismertetése kapcsán – jel, jelölő, jelölt, jelentés, a jelentéstípusok, a jelentésváltozások – érinti a hagyományos leíró, és a modern szemantikai irányzatok, iskolák felfogását is.

A tankönyv 10 nagyobb fejezetre tagolódik. Ezek közül az első 8 a legfontosabb elméleti ismereteket közli, világos példákkal szemléltetve azokat.

1. *A jelentéstan a tudományok rendszerében*

A fejezet a jelentéstant mint tudományt helyezi el a különböző jelek jelentéseit leíró tudományok között. Saussure társadalomtudományi rendszerében a szemiotika (szemiotika) nyelvi jelekkel foglalkozó ága a nyelvtudomány. Morris rendszerében a szemiotika egyik ága a szemantika a szintaktikával és a pragmatikával együtt. Pethő József a következő szempontok szerint osztályozza a szemantikákat: 1. a nyelv időbeliségének vizsgálata szempontjából: szinkrón és diakrón; 2. a vizsgált nyelvek szerint: általános jelentéstan és az egyes nyelvek jelentéstana; 3. a vizsgált nyelvi szintek szerint: lexikális szemantika és mondatszemantika; 4. az elméleti háttér alapján: logikai, strukturális, kognitív stb. szemantikák.

2. fejezet: *A jelentéstan történetének vázlata*

A fejezet az ókortól napjainkig ad áttekintést a jelentéstan alapfogalmairól, a szemiózisz alaptényezői: a fogalom, a jel, jelölt összefüggéseiről; Herman Paul két alapvető jelentéstípusáról (uzuális, okkasionális); Saussure-nek a nyelvről tett alapvető megállapításairól, amelyek a nyelvtudomány fejlődésében mérföldkönek számítanak; a Saussure tanaiból kinőtt strukturalista szemantika két irányzatáról: a Bloomfield és követői által képviselt deskriptív és a Chomsky képviselte amerikai strukturalizmus „szemantikaellenességéről”. A szerző röviden ismerteti Katz és Fodor elméleteit is a szemantikai kompetenciáról, valamint a szójelentés komponenseiről.

A 3. fejezet a *Szemantika és pragmatika* viszonyáról nyújt rövid áttekintést.

A 4. fejezet, amely *A jelentés leírásának módjai napjaink szemantikájában* címet viseli, három, módszertanában és célkitűzéseiben lényegesen eltérő fő irányzat tömör bemutatására vállalkozik. Ezek a következők: 1. a logikai (formális) szemantika 2. a strukturális szemantika és 3. a kognitív szemantika. A szerző Kiefer Ferenc *Jelentéelmélet* című alapvető munkáját felhasználva szemlélteti a szemantikák lényegét.

Az 5., 6., 7. fejezet egy-egy lexikológiai jelentés, a *szinonímia*, a *poliszémia* és a *homonímia* lényegét ismerteti elsősorban a strukturális szemantika szemszögéből, helyenként kitérve azonban más szemantikák szempontjaira is.

A 8. fejezet a jelentésváltozások okaival, típusaival, a jelentésváltozások és a grammatikalizálódás kapcsolatával foglalkozik.

A 9. fejezet *Szöveggűjtemény* a szerző által legfontosabbnak tartott szakirodalomból: a jelentésfajták Kiefer Ferenc által írt világos és logikus gondolatmenetű összegzéséből, amely a szerzőnek az 1982-ben megjelent *Az előfeltevések elmélete* című munkájából való. A második szemelvény a tulajdonnév jelentését járja körbe Kiefer Ferenc *Jelentéelmélet* (2000) és J. Soltész Katalin *A tulajdonnév funkciója és jelentése* (1974) című munkája alapján. A harmadik szemelvény a *Kognitív szemantika* címet viseli. Tolcsvai Nagy Gábor: *A magyar birtokos szerkezet jelentéstana, kognitív keretben* című tanulmánya betekintést nyújt a kognitív szemléletű nyelvleírásba. A tankönyv szűkre szabott terjedelme nem tett lehetővé más, a hagyományos leíró és az újabb szemantikai irányzatokba, illetve új szemantikai diszciplinákba való betekintést, de mint ahogyan a szerző is utal rá, tankönyve megírásával párhuzamosan készült egy, a modern szemantikákra épülő jelentéstan tankönyv is, amely minden bizonnyal hasznos kiegészítője lesz a BA-képzésben nyert jelentéstani alapismereteknek az MA-képzésben.

A 10. fejezet gyakorlatai az elméleti ismeretek alkalmazására nyújtanak lehetőséget a hallgatóknak. A gyakorlatokban elsősorban a *jel*, *jelölő*, *jelentés* szavak jelentéseinek felismertetésére, a poliszémia, homonímia, szinonímia, antonímia felismertetésére, valamint egymástól való megkülönböztetésére, továbbá a grice-i maximák felismertetésére és alkalmazására helyezi a szerző a hangsúlyt.

Pethő József tankönyvének minden fejezete bőséges, logikus, jól áttekinthető példaanyaggal szemlélteti a leírt elméleti ismereteket. A tankönyvet gazdag szakirodalomjegyzék zárja, amelyben a hallgatók megtalálhatják a jelentéstani ismereteik kibővítéséhez, a további tájékozódásukhoz szükséges alapmunkákat. A szerző, munkájának rövid terjedelme ellenére, bemutatja mindazokat az ismereteket, amelyek a szemantikai alapismeretek megszerzéséhez, a magyar szakos tanárképzés MA-szakaszában szükséges ismeretbővítéshez biztos alapul szolgálnak.

Pethő József könyvét jó szívvel ajánlom a BA-képzésben részt vevő hallgatók és tanárok számára azzal a reménnyel, hogy ez a tankönyv csak az első különböző szemléletű jelentéstanok sorában, és még újabbak is követik, hogy a tanárok is, diákok is a „bőség zavarában” válogathassanak a jobbnál jobb, korszerűbbnél korszerűbb segédanyagok között. Haszonnal forgathatják a tankönyvet nemcsak a magyar szakos tanárjelöltek, hanem az oktatás különböző szintjein működő magyar szakos tanárok is, akik korábban szerzett ismereteiket felfrissíthetik és kiegészíthetik a világos, logikus szerkezetű tankönyv alapján. De hasznos lehet a tankönyv más bölcsész szakos hallgatóknak is, hiszen a jelentéstani alapismeretek sok tudományterületen hasznosíthatók.

Lőrincz Julianna

Domonkosi Ágnes: Stíluselemzés, trópusok, alakzatok. Líceum Kiadó, Eger, 2006. 187 lap

Domonkosi Ágnes, a kötet szerzőjét a nyelvtudomány több diszciplínája, így például a szociolingvisztika, a stilisztika és a szövegtan is, legtehetségesebb, legígéretesebb fiatal kutatói között tartja számon. Eddigi munkásságának főbb eredményeit korábbi önálló kötetéből, számos – tanulmánygyűjteményben és rangos folyóiratban megjelent – dolgozatából, tudományos előadásából ismerhetjük.

Jelen kötetben azokat a tanulmányait gyűjtötte egybe, amelyeket az elmúlt közel egy évtizedben az ELTE Mai Magyar Nyelvi Tanszéke mellett működő Stíluskutató Csoport legutóbbi, az alakzatok vizsgálatára irányuló OTKA-programjának keretében vagy legalábbis e programmal valamiképpen összefüggően készített. Az eredetileg önállóan megjelent dolgozatokat a lényegében közös kutatási keretnek és a logikus elrendezésnek köszönhetően sikerült úgy összefogni, fejezetekbe rendezni, hogy a tanulmánykötet valódi belső egységet mutat, gerincét ugyanis a nyelvi képek és az alakzatok világos és konzekvens elméleti alapokra épített, funkcionális vizsgálata adja.

A tanulmányokat három nagy fejezetbe, tematikus egységbe rendezve olvashatjuk: *A posztmodern szépirodalom stilisztikai elemzésének lehetőségei; A képszerűség szerepének értelmezési lehetőségei; Az alakzatok szerepének értelmezési lehetőségei.* Az első fejezet írásai komplex stíluselemzéseket adnak napjaink magyar szépirodalmának köréből, az első Garaczi László műveinek átfogó, a második pedig Parti Nagy Lajos egyik versének részletekbe menő, funkcionális leírásával. A második nagy egység a stilisztika egyik legvitatottabb területének, a trópusoknak a vizsgálatára vállalkozik. A harmadik fejezet kötődik a legszorosabban a fent említett, az OTKA által támogatott kutatási témához, a retorikai-stilisztikai alakzatok leírásához.

A posztmodern szépirodalom leírásának bevezetéseként, a fejezet első tanulmányának – *A stíluselemzés lehetőségei és korlátai: kísérlet Garaczi László műveinek stilisztikai elemzésére* – elején a stíluselemzés módszeréről szólva egy rövid nyelv- és stíluselméleti áttekintést ad a szerző. Ez mindenképpen szükséges, szerencsés itt, hiszen bármilyen nyelvi leíráshoz-elemzéshez, illetve annak helyes értelmezéséhez elengedhetetlen feltétel az elméleti háttér egyértelművé tétele. A Domonkosi által e tanulmányban, illetve magában a kötetben alkalmazott módszer egyrészt alapoz a funkcionális stilisztika – bizonyos vonásaiban a strukturalista stílusfelfogástól sem idegen – eredményeire, másrészt azonban (és ez a kötet egészét olvasva meghatározóbbnak tűnik) erőteljesen érvényesíti a pragmatikai-hermeneutikai alapozottságú megközelítésmódot, illetve a kognitív nyelvészet bizonyos meglátásait. Ennek alapján a Garaczi-művek stílusát tárgyaló dolgozat arra tesz kísérletet, hogy „a funkcionális stilisztika átértékelt eszközkészletének segítségével” alakítson ki dialógust a művekkel, így válaszolva fel Garaczi stílusának egy lehetséges értelmezését. Ebben a keretben elemzi aztán remekül kiválasztott példákra építve a következőket: a szó- és kifejezőkészslet, ezen belül a szókincs rétegződése, egyéni szóalkotás – a sajátos szavak világa, a jelölés és a jelentés játéka, a kifacsarodó frazémák játéka, a névadás – a tulajdonnevek világa és játéka; a szövegköziség és a stílusköziség stílus- és értelemképző szerepe, másképpen szólva az egységgé keveredés stilisztikájának újabb megvalósulási lehetőségei, ezen belül az allúziók, a beépített szövegdarabok és a stílusimitációk összjátéka. A stíluslemek harmadik nagy egységként az „átlényegülő stilmák”-at, azaz a „stílusesszóközök öniróniája”-ként értelmezhető trópusokat: a hasonlatokat, metaforákat, metonímiákat, szinesztéziákat és szimbólumokat tárgyalja. A negyedik nagy vizsgálati terület az alakzatok funkciója, itt főképp az ismétlés különböző típusairól, ezenkívül néhány kisebb jelentőségű alakzatról esik szó. Végezetül az extralingvális eszközöket és a jellegzetes szintaktikai viszonyokat, a mondat szerkesztés stílusbeli szerepét tárgyalja Domonkosi. A tanulmányt egy példászerűen tömör és informatív összegző stílusjellemezés zárja. Az első fejezet második tanulmánya Parti Nagy egy szövegének elemzésére építve mutatja be azt, hogy miképpen értékelődik át a nyelv a legújabb irodalomban (*A nyelv átértékelődése a posztmodern költői stílusban, Parti Nagy Lajos: elrepullman*). Domonkosi a nyelvhez való viszony gyökeres átalakulását Kulcsár Szabó Ernő nyomán „a nyelv

uralhatatlanságának tapasztalatára” vezet vissza, vagyis arra, hogy a nyelvbe és a nyelv által leírt világba, az elmondhatóságba vetett bizalom meginog, és így maga a nyelv, a stílus is új dimenziókat kap. Az „egymásba csúszó” grammatikai és jelentéskategóriák invenciózus, igen részletes elemzése teljességgel megalapozza a következő összegzést: Parti Nagy szövegének „stílusa a hasonló és azonos hangalakok egymásba játszásával, az egyéni és bizonytalan jelentésű szóalkotások gyakoriságával, a szóképzés és a szóösszetétel lehetőségeinek kitágításával, az alakitai és szintaktikai szabályok folyamatos megszegésével, vagyis grammatikai metaforák sokaságával, a mondatstruktúra zártságának felbontásával, a hagyományos költői képek (pl. az *este* megszemélyesítése) megújításával és a kétféle vizuális megjelenés intertextualitásával írható le átfogóan”.

A költői képek szerepét tárgyaló fejezet első tanulmányának – *Az emlékezet metaforái a magyar nyelvben* – témája nemcsak igen fontos, hanem rendkívül időszerű kérdéskört is érint. Napjaink egyik meghatározó nyelvelméleti irányzatának, a kognitív nyelvészetnek ugyanis kulcsfontosságú kutatási területe a metafora. E szókép értelmezésében a kognitív nyelvészetnek sikerült újraírni a több évezredes retorikai-stilisztikai hagyományt, és ezáltal sokoldalúan bizonyítani azt, hogy a metafora az emberi gondolkodás és nyelv megértésének és leírásának nem periférikus, hanem centrális eleme. Domonkosi elsősorban az új metaforaelmélet nagy hatású kutatóinak, Lakoffnak, Johnsonnak, Turnernek és Kövecsesnek az elméleti eredményeire épít, a korábbi meglátásokat egyrészt továbbgondolva, másrészt számos magyar nyelvű példával bizonyítva a kognitív metaforaelmélet alkalmazhatóságát. A nyelvhasználat és a nyelvészeti leírás egészen más területét érinti a következő, *A képszerűség szerepe Kossuth stílusában* című tanulmány. Ráadásul egészen más nyelvi korszakba is vezet, mint a korábbi írások, hiszen az első fejezet korpuszát a legújabb szépirodalom termése adta, az emlékezet metaforáinak vizsgálata is jórészt napjaink nyelvhasználatára épült. Szerencsés ez a „váltás”, hiszen ezáltal jóval teljesebb képet kapunk a metafora természetéről, nyelvi szerepéről, emellett ez a tanulmány újszerű szemléletével, lényeglátó gondolataival jelentős mértékben hozzájárul ahhoz, hogy Kossuth szónoki stílusáról is árnyaltabb képünk legyen. A dolgozat arra is példát mutat, hogy az új kognitív metaforaelmélet alkalmazhatóságának milyen a megszokottaktól eltérő, ám lényeges lehetőségei vannak a nyelvtudományban, azon belül is a stilisztikában. A fejezet harmadik, *„Belül ég, de kívül éget” – A kint-bent viszonylat megjelenítése József Attila költészetében* című tanulmánya megint csak új líra- és nyelvtörténeti időszakba vezet. Az elméleti keret azonban változatlan, azaz itt is a kognitív metaforaelmélet alap gondolataiból indul ki a szerző, majd meggyőzően bizonyítja, hogy a metaforikus kint-bent viszonylat szempontjának érvényesítése rendkívül tanulságos lehet József Attila több tematikus verscsoportjának az interpretálásában is. Találó és megalapozott Domonkosi összegzése is, amelyben azt állapítja meg, hogy a kint és a bent viszonylatának több szinten történő értelmezése egyrészt „olyan általános érvényű térmetaforikus lehetőséget kínál, amely keretet ad a szubjektum világba vetettségének értelmezéséhez, másrészt a kint világának forrástartományai metaforizálhatják a belsőt, harmadrészt pedig a térmetaforába a kint és bent elválasztottságát és összefüggését megjelenítő további képi sikok épülhetnek”. A következő tanulmány (*A képszerűség jelentésviszonyai Baka István Tájékpohárral című versében*) célja annak bemutatása, hogy a metaforában egymás mellé rendelődő jelentések szemantikai kölcsönviszonya hogyan hoz létre egy új, sajátos, az adott kapcsolatra jellemző jelentésszerkezetet. A szerző elsősorban azt tartja szem előtt, ami a jelentések kapcsolódásából általánosítható. Az elemzett szöveg kiválóan alkalmas e célok megvalósítására, mert a két izotópiásíkon mozgó képszerű szerkezet allegorikussá nő, és ezáltal bizonyos értelemben egyesíti a költői és a köznapi metaforák sajátosságait. *A metaforikus szövegek koreferenciális elemzésének kérdései* című dolgozat egy szöveg-tanulmányi-stilisztikai érdekű, mindkét tudományterület szempontjából igen lényeges terület, ahogy a szerző írja: „kikerülhetetlen feladat” tárgyalására vállalkozik, amikor a nyelvi képekkel építkező képszerű szövegek koreferenciahálójának vizsgálatára fókuszál. Különböző, alapvető képtípusok, majd egy hosszabb szöveg koreferenciarelációinak alapos elemzésével több szempontból is értékes eredményekkel szolgál ez a dolgozat: így szövegelméleti és stilisztikai hozadéka mellett az irodalmi interpretáció különböző formáihoz is hasznos kiinduló-

pontokat adhat. A *Gondolatok a képszerűség kifejezőeszközeinek tanításáról* című tanulmány az anyanyelvi nevelés sajátos szempontjából közelíti meg a nyelvi képeket. Nem lehet eléggé kiemelni e témaválasztás helyességét és hasznosságát. Csak egyetlen érvet hadd említsek: a mindennapi kommunikáció sikerességének egyik fontos feltétele az, hogy a nyelvhasználók tisztában legyenek a nyelvi képek természetével és ezáltal azok alkalmazásának, illetve értelmezésének eljárás módjaival, ennek megalapozásában pedig döntő szerepe van az iskolai anyanyelvi nevelésnek. Domonkosi számos praktikus tanácsot ad ehhez dolgozatában, változatos, produktív gyakorlatokat javasol. Itt jegyzem meg – ugyan korábban is említhettem volna, de mint a jó értelemben vett „didaktikusság”-hoz tartozó jellemző, leginkább talán ideillik –, hogy Domonkosi kötetében igen jó érzékkel és következetesen alkalmazza az olvasó értelmezését segítő, könnyen áttekinthető felosztásokat, táblázatokat.

A könyv harmadik nagy, az alakzatokat tárgyaló fejezetének első tanulmánya az alakzatok kutatásának retorikai örökségét összegzi, az ezt követő dolgozatok pedig egyes alakzatok funkcionális leírását adják különböző szövegtípusok, szövegpéldányok vizsgálatára építve. *Az alakzatok és a retorika* című tanulmány témájával látszólag egyszerű, valójában azonban rendkívül bonyolult kérdéseket vet fel: a retorikai hagyományban ugyanis gyakran gyökeresen eltérő, sőt nemegyszer önellentmondásokat tartalmazó alakzatértelmezések, -tipológiák is jelentkeztek. Így a szerzőnek nem egyszerűen a rendszerek leírása, hanem ezen túl ezek egymáshoz való viszonyának értelmezése és – mondhatni – kritikája is feladata volt. Ezáltal válik különösen hasznossá Domonkosi dolgozata: hiszen az újragondolásnak, az új értelmezéseknek szükségszerű feltétele a korábbi tudományos eredmények mérlegelő összegzése. A jól válogatott szakirodalomra épített áttekintés a kezdetektől, Gorgiasztól (i. e. 5. sz.) a 20. század végi modellekig jut el, jó eligazítást adva a leginkább vitatott kérdéskörökről: stíluserevények, díszítmények vagy éppen nyelvi vétségnek, szabályszerűségnek vagy éppen eltérésnek tekinthetjük-e az alakzatokat, hogyan oszthatóak a figurák, hogyan viszonyul egymáshoz az alakzatok és a trópusok kategóriája? Napjaink egyik nagy hatású nyelvhasználati területéről ad leírást sajátos szempontja szerint a *Kérdésalakzatok az újságírás nyelvhasználatában* című dolgozat, amely a fő típusok, funkciók bemutatásával árnyalt képet mutat arról, hogy milyen lehetőségei is vannak a kérdésalakzatoknak az újságírás közléshelyzetében. Először is: állítás és értékelés, ezen belül a kérdés lehet cím, figyelemfelkeltő szöveg- vagy szövegrészindítás, az ábrázolás és az érvelés eszköze, a szöveget lezáró alakzat és értelmező erejű mondat. Ezután „átmeneti kategória”-ként vizsgálja Domonkosi a megválaszolt állítást és az „állítást habozásként”, végül pedig a „kérdés értékű, de nem tudakoló szerepű kérdések”-et tárgyalja, ilyenek felosztásában a kérdező által megválaszolt, az információt előkészítő kérdések, az egyetértető kérdések, a nyitva hagyott kérdések. *Az elhallgatva kimondás változatai: nyelvi megformáltság, működés és funkció a praeteritio alakzatában* című tanulmány azt a retorikai eljárást, illetve annak a retorikai eljárásnak az eredményét mutatja be, amelyben a megnyilatkozó úgy mutat be valamit, úgy beszél egy tárgyról, hogy közben azt nyilvánítja ki, hogy nem kíván beszélni róla. A szerző először számba veszi a különböző fogalomértelmezéseket az ókortól egészen napjainkig, eljutva az interakciós-pragmatikai, kognitív nyelvészeti megközelítésig. Ezt követi az alakzat megjelenési formáinak tipizálása és példamutatóan alapos elemzése, ahol is Domonkosi úgy épít a retorikai hagyományokra, hogy közben természetesen módon felhasználja a pragmatika, a konverzációelemzés, a funkcionális-kognitív nyelvészet és a szövegtan szempontjait és eredményeit is. A kötet utolsó tanulmánya Kazinczy Sallustius-fordításának ő-zését vizsgálja (*Az archaizálás alakzata a stilusekvivalencia szolgálatában: Kazinczy Sallustius-fordításának ő-zése*). Közismert tény, hogy milyen fontos szerepet töltött be Kazinczy munkásságában a műfordítás, ám viszonylag kevésbé ismert munkája Sallustius történeti művének fordítása, amelyen 30 éven át dolgozott. A különböző változatok keletkezésének, mint azt Domonkosi mutatja, legfőbb oka az lehetett, hogy a fordító Sallustius „beszéde sajátosságait”, vagyis a legfőbb „sajátosságokat, az archaikus formákat és a neologizmusokat saját szövegében is meg kívánta őrizni. Az eredeti és a fordítás „funkcionális egyenértékűségére való törekvés” a magyarázata annak, hogy az 1826-os kéziratban megjelennek az ő-ző alakok, amelyeknek részletes analízisével

ismerkedhetünk itt meg. A tanulmány fontos adalékokat szolgáltat Kazinczy nyelvszemléletéről, a nyelvről, a normáról és a nyelvi változatokról alkotott állásfoglalásáról.

Befejezésül-összegzésül először is engedessék meg a recenzióknak egy nem túl eredeti, de mégis ide kívánczó gondolat: a külön keletkezett, ám valamiképpen egymás mellé került szövegek az „összeolvasás” által mindig új jelentést és jelentőséget kapnak. Különösen igaz ez akkor, ha – mint az ismertetett kötet esetében – az eredeti szövegek elméleti háttérüket tekintve is összetartoznak. A *Stíluselemzés, trópusok, alakzatok* kötet így összegződő jelentése által pedig kétségtelenül olyan eredményekhez juthatunk hozzá, amelyek nemcsak alkalmasak arra, hogy újragondoljuk és kiegészítsük tudásunkat a posztmodernről, a nyelvi képekről és az alakzatokról, hanem egyenesen felszólítást is jelentenek erre.

Pethő József

Morvay Károly: [DUK] Rövid baszk nyelvtan – Euskal gramatika Ilaburra. L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2007, 176 oldal.

Morvay Károly munkája nem az első magyar nyelven írt baszk nyelvtan, az ugyanis 1866-ban jelent meg a Nyelvtudományi Közlemények V. kötetében *A baszk nyelv ismertetése* címmel. A leírás, Ribáry Ferenc műve, amelyet Julien Vinson franciára fordított, és 1877-ben Párizsban jelentetett meg, külföldön is kedvező fogadtatásban részesült. Vinson, bár bizonyos kritikai megjegyzésekkel látta el a fordítást, bevezetőjében maga is elismerően szól erről a nyelvtanról, hangsúlyozva, hogy a szerző messze él a baszkoktól, és nem álltak rendelkezésére megfelelő segédanyagok. A fordító Ribáry munkáját összességében jól sikerült műnek tartja, s kiemeli a bonyolult igerendszer bemutatása során alkalmazott módszer helyességét, egyedülálló voltát. A francia változat megjelenésének évében Louis-Lucien Bonaparte, a kor legismertebb baszkológusa, megjegyzéseket fűzött a fordításhoz, és ezeket könyv fonnyájában publikálta. Bonaparte egyébként néhány levelet is váltott Ribáryval, s dicséri a magyar tudós nyelvtanárt, megjegyezve, hogy a vitás esetek nagyobb részében szerinte nem Vinsonnak, hanem Ribárynak van igaza. Morvay Károly szerint, aki saját munkájával kíván tisztelni a 180 éve született szerző emléke előtt, az első magyar nyelvű baszk nyelvtannak és fordításának napjainkban mint történelmi dokumentumnak van jelentősége. Fontosságát jól mutatja az a tény, hogy francia változatát, más dokumentumok társaságában, az *Euskaltzaindia*, a Baszk Nyelvi Akadémia, Morvay szerkesztésében hamarosan újra meg fogja jelentetni. Mielőtt rátérnék az új nyelvtan bemutatására, szeretnék néhány szót szólni Ribáryról és munkájáról.

Ribáry Ferenc (1827–1880) történész volt, aki történelmi kutatásai révén került kapcsolatba a finnugor nyelvek és a baszk vizsgálatával, a nyelvrokonság kérdésével. Számunkra különösen érdekes, hogy a szerző szót ejt a baszk és a magyar nyelv közötti hasonlóságokról is (ragok, képzők, jelek használata; tárgyas igeragozás megléte; főneveknél a nyelvtani nem hiánya). A 19. században sok nyelvész vizsgálta a baszk és az uráli nyelvek feltételezett kapcsolatát, a tudomány mai állása szerint azonban a baszk nyelv egyetlen nyelvcsaláddhoz sem tartozó, elszigetelt nyelv. Illyés Gyula a *Hunok Párizsban* című regényében ezt a következőképpen fogalmazza meg: „A magyarság a világon csak a baszkok önzetlen barátságára számíthat, mert nyelvükkel, származásukkal éppoly árvák, mint mi, s ezen az alapon még rokonságot is kiderítettek” (Illyés: 1970, 83).

Ribáry baszk nyelvtana a következő témákkal foglalkozik: kiejtés és átírás (beszédhangok és betűk), főnév- és igeragozás. A beszédhangoknak szentelt fejezetben a szerző ábécésorrendben közli a hangokat és a hozzájuk tartozó betűket, s bemutatásukhoz a magyar nyelv hangrendszerét veszi alapul. Ebben a részben erősen kifogásolható a nem túl következetesen alkalmazott átírás, amelyen a második részben a szerző bizonyos változtatásokat végre is hajtott. A nyelvtani leírásról általában elmondható, hogy néhány hiányzó információ és pontatlanság ellenére tartalmában meg-

egyezik a korszak ismereteivel. Igaz ugyan, hogy bizonyos esetekben csak példákban és nem pedig a magyarázatokból derül fény arra, hogy a szerző tisztában van a vizsgált nyelv jellemző vonásaival. Csak egy példát említenék: a baszk főnévragozásban fontos különválasztani a tulajdon- és köznevek csoportját, illetve a közneveken belül az élőlényt jelentő főneveket az élettelen dolgokat kifejező főnevektől, mert a ragozásban ezek egyes esetekben eltérő végződéseket kapnak. Erre a megkülönböztetésre Ribáry nem utal explicit módon, de az általa idézett példák arra engednek következtetni, hogy tudott a ragozás ezen jellegzetességéről. A névszóragozás bemutatásakor a magyar tudós a paradigmákban tíz esetet szerepeltet: az ergatívust (kortársaihoz hasonlóan) nem külön esetnek, hanem a nominativus egy olyan altípusának tekinti, amelyet tranzitív igék mellett használunk. A paradigmán kívül felsorol még néhány esetet (pl. Derivatívf, Separatívf, Élatívf, Allatívf stb.), de ezeket nem foglalja rendszerbe. A szerző megfélekedzik a határozatlan ragozásról, pedig ennek említése nagyon fontos, mert a baszk névszóragozás két alapvető fajtája közül az egyikről van szó (a másik a határozott ragozás). A főnevek tárgyalása után Ribáry a melléknevek, számnevek és névmások ragozásáról ír. Az említett mű leghosszabb és legjobban kidolgozott része az igével foglalkozik. A szerző először bemutatja a tranzitív és intranszítív igék alakjait kijelentő mód jelen időben, majd áttér a kijelentő mód múlt idejére, és ismerteti az ige alakjait felszólító, kötő-, óhajtó és feltételes módban. Mindent összevetve elmondható, hogy az első magyar nyelvű baszk nyelvtan – hiányságai ellenére – jelentős alkotás. Természetesen az egységes baszk nyelv megszületése szükségessé tette egy modern leírás megírását, amelyet 141 évvel Ribáry után, Morvay Károly valósított meg.

Morvay műve külső megjelenését tekintve megnyerő, belső tartalmára nézve pedig több funkciót betöltően hasznos könyv. A külső borítón található képek és írásos információk sok mindent elárulnak arról, hogy mivel is foglalkozik ez a munka, amely nemcsak egy hagyományos értelemben vett nyelvtankönyv, hanem sokkal több annál. A könyv rejtélyes címe [*DUK*], amely az elülső borítón a baszk zászló piros-fehér-zöld színe alatt található, egy kis magyarázatra szorul, amelyet a szerző az első fejezetben ad meg. Ez a szócska a baszk tárgyas segédige egyes szám második személyű tegező alakja, amely kifejezi azt is, hogy a beszélő egy hímnemű személyhez szól. A baszk nyelv ugyanis képes arra, hogy jelölje, férfihez (*duk*) vagy nőhöz (*dun*) szólunk. Ez a jelenség is sejteti, hogy a baszk nyelv számos érdekes jellegzetességgel büszkélkedhet. Ez sokakat készíthet arra, hogy elkezdjenek baszkul tanulni, hiszen egy olyan nyelvvél ismerkedhetnek meg, amely nagyban különbözik más nyelvektől, és nagyon érdekes, bár nehéz is. Morvay Károly, az ELTE Spanyol Nyelv és Irodalom Tanszékének docense, 1982 óta tart szemináriumi órákat „Bevezetés a baszk nyelvtanba” és „Baszk szövegolvasás” címmel. A szerző könyvében megemlíti, hogy a spanyol és a francia nyelv ismerete elősegítheti, megkönnyítheti a baszk nyelv elsajátítását, amely a hátsó borítón található – Illyés Gyula már idézett regényéből kölcsönzött – állítás szerint Európa legősibb és legkifejezőbb nyelve.

A baszk zászló párjaként a könyv hátsó borítóján láthatjuk a baszk címet, amely arra utal, hogy a mű – ha röviden is – művelődéstörténeti kérdéseket is tárgyal, s foglalkozik a baszk nyelvvel kapcsolatos hiedelmekkel is. Az olvasónak lehetősége nyílik arra, hogy megismerkedjen olyan alapvető elnevezések pontos jelentésével, mint például *euskara* (*euskera*, *eskuara*, *üskara*) 'a baszk nyelv', *euskaldun* 'baszkul beszélő; baszk', *Euskal Herria* 'Baszkföld' (tulajdonképpen: 'a baszk nyelv országa'). A könyvből megtudhatjuk azt is, hogy a baszk nyelv Spanyolországban két autonóm területen (Baszkföld, Navarra) a spanyol mellett hivatalos nyelv. A szerző röviden szól a baszk irodalmi nyelvről és a nyelvjárásokról, a nyelvemlékekről, az irodalomról, a baszk nyelv kutatóiról és a baszk szókincs jellegzetességeiről. Folytatva a hátsó borító vizsgálatát, a címer alatti részben egy táblázatot látunk, amely a baszk segédige alakjait foglalja össze tárgyas ragozásban kijelentő mód jelen időben. Ha az olvasó figyelmes, nemcsak a nagyobb betűvel nyomtatott *DUK* igealakot fedezheti fel, hanem azt is, hogy a felsorolásban egy 5-ös, illetve 5 pl. rövidítéssel jelölt alak is szerepel, valamint azt is, hogy a *zaituzte* forma kétszer fordul elő a táblázatban. Gondolom, sokan

azonnal késztetést éreznek arra, hogy fellapozzák a könyv azon részét, amely a hagyományos értelemben vett baszk nyelvtant tartalmazza (11–70. fejezet).

Morvay a baszk nyelv nyelvtanát a hangtani jelenségek ismertetésével kezdi (11–15. fejezet). Ebben a részben kiemelném, hogy a kiejtés tárgyalásakor sok példát találunk, amely segíti a gyakorlást, a helyes kiejtés memorizálását, sőt a nyelvtanuló látja a példaként hozott szavak jelentését is, tehát a baszk nyelvvel való ismerkedés első lépéseiben már komplexen látja a szavakat (szóalak, kiejtés, jelentés). A magyarul és/vagy spanyolul tudó nyelvtanuló számára nagy könnyebbség, hogy a szerző több helyen utal az adott baszk hang magyar vagy éppen spanyol megfelelőjére, amely így azonnal beazonosítható, és elsajátítása sem okoz nehézséget. Ez az összehasonlítás a szórend tárgyalásakor is előtérbe kerül (16. fejezet). Ribáryval ellentétben, aki betűrendben tárgyalja a beszédhangokat, Morvay a nyelvelsajátítás módszertanát szem előtt tartva a könnyebben érthető tartalomtól halad a bonyolultabb felé, és a mássalhangzókat csoportokba rendezve mutatja be. Ezáltal a nyelvtanuló rendszerezett információhoz jut, amely elősegíti az anyag megértését, az összefüggések felismerését.

Ezután kezdődik az alak- és mondattani rész, amely új fogalmakat vezet be a névszóragozással kapcsolatban, összefoglalja a baszk nyelv esetrendszerét, megadva az eset nevét, kérdőszavát és az esetragokat. Ezt követően kerül sor az esetek használatának tárgyalására, ahol nagyon jónak tartom, hogy a különböző funkciókat sok példamondat illusztrálja. Didaktikai szempontból kiváló, hogy a ragozott névszó nem önállóan, hanem mondatba foglalva szerepel, ez lehetőséget ad az olvasónak arra is, hogy tanulmányozza a szintagma elemeinek sorrendjét, a baszk mondat felépítését, valamint a szerző már itt megismerteti az olvasót olyan mondatokkal, amelyek a könyv függelékének II. részében tárgyalt Bernardo Atxaga *Merkatari aberatsaren morroia* (A gazdag kereskedő szolgája) című elbeszéléséből származnak. Amikor tehát az olvasó eljut az elbeszélés elemzéséhez, feldolgozásához, munkáját megkönnyítik ezek az ismerős mondatok. Az esetek használatát bemutató példamondatokat tekintve láthatjuk, hogy egy mondatban több, különböző esetben álló névszó is van, amelyek mellett a szerző zárójelben közli az eset sorszámát és azt, hogy a névszó egyes vagy többes számban áll-e. Ezzel kapcsolatban megjegyezném, hogy szerintem aláhúzással vagy más módon ki kellett volna emelni azt az egy szóalakat, amely az éppen tárgyalt esetet szemlélteti. Bár a ragozott névszó végződéséből egyértelműen látható, hogy milyen esetben áll, az abszolút esetnél azonban, amely egyes számban nem rendelkezik esetraggal, nem olyan könnyű az illusztrálni kívánt alak azonosítása. A szerző a továbbiakban a névszóragozást más szempontból ismerteti, megadja egy kiválasztott névszó összes, a már említett esetekben ragozott alakját, majd ezeket a paradigmákat kiegészíti a személy- és helynevek ragozásával. Ezután tér rá a melléknevek fokozásának kérdésére, a névmások és a számnevek ragozásának tárgyalására. A nyelvtani rész ezt követő fejezetei, amelyek a baszk igével foglalkoznak, jól illusztrálják a baszk nyelv nehézségeit és jellegzetes nyelvtani rendszerét. Agglutináló nyelvről lévén szó, nagyon hasznosnak tartom a 68. fejezetet, amely az igealakok szegmentálását tárgyalja. A különböző ragozott igealakok táblázatos elrendezése lehetővé teszi, hogy itt már kevesebb példa jelenjen meg. Itt emelném ki, hogy a szerző gyakran ad meg a nyelvtanuló számára jól használható internetes címekeket, ahol további információk találhatóak, például a baszk segédige alakjairól. Az egyik ilyen hasznos anyag szintén Morvay – jelenleg csak az interneten található – munkája, egy igealakszótár, amely betűrendben közli a baszk segédige több mint kétezer formáját, valamint az egyszerű ragozású igék több mint ötezer alakját. (Lásd spanyolszak.elte.hu): → Oktatás → Baszk nyelvrörök, ahol a DUK teljes szövege is megtalálható.)

A könyv igen gazdag függeléke, amely nagyon jól egészíti ki a mű eddigi fejezeteit, három funkcióval bír: összefoglal, illusztrál és új ismeretet ad át. Az I. rész megadja a baszk segédige *izan/ukan* alakjait táblázatokba szedve, a II. rész a már említett elbeszélés nyelvi elemzését tartalmazza, a III. rész pedig egy tematikai szöszedetet közöl, tehát a nyelvtani fejtegetések mellé a mindennapi kommunikációban hasznos szókincset nyújt témákra bontva (pl. köszönés, feliratok, szál-

lodai szoba, étkezés stb.), amely egy kisebb baszk–magyar társalgási zsebkönyvnek felel meg, és melynek használatát tárgymutató segíti.

Morvay Károly könyve a L’Harmattan Kiadó gondozásában látott napvilágot. A kiadó meszesemenően megpróbál lehetőséget nyújtani különféle tudományos munkák közreadására, és olyan művek, tanulmányok terjesztésével is foglalkozik, amelyek rétegolvasói igényeket elégítenek ki, és emiatt csak kis példányszámban jelennek meg. A L’Harmattan által publikált kiadványok túlnyomó többsége tudományos kutatóintézetekkel és felsőoktatási intézményekkel közösen gondozott sorozatok része, ez pedig garanciát nyújt a művek szakmai színvonalát illetően. Ez a kiadói politika segítette elő ausztrál és bantu nyelvekkel foglalkozó nyelvészeti tanulmányok, valamint a baszk nyelvtan megjelenését. Kétségtelen, hogy a DUK nyelvészeti leírásként nagy hiányt pótol, hiszen Ribáry Ferenc 1866-os tanulmánya óta nem jelent meg nálunk magyarul írt baszk nyelvtan. Ugyanakkor a DUK hasznos kézikönyv nyelvtanulók, a Baszkföldre utazók számára is. A könyv magas színvonalú és komplex volta miatt (rövid baszk művelődéstörténet, nyelvtan, szövegelemzés, tematikus szótár) fontos pillére lehet a szerző által több mint 25 éve elindított magyarországi baszk nyelvoktatásnak. Morvay Károly jövőbeni tervei között szerepel egy magyar–baszk kisszótár szerkesztése is, mely újabb oktatási segédanyagként elősegítheti a baszk nyelv és kultúra megismerését és megértését a magyar olvasók és nyelvtanulók körében.

SZAKIRODALOM

Hovelacque, Abel 1877. «RIBARY *Essai sur la langue basque*, traduit du hongrois avec des notes complémentaires et suivi d’une notice bibliographique par J. Vinson». – In-8, p. XXVIII-158. Paris, 1877. *Revue de Linguistique et de Philologie comparée*. Tome dixième, 1^{re} Fascicule – Juillet 1877. Paris, 167–8. [recenzió]

Illyés Gyula 1970. *Hunok Párizsban*. Szépirodalmi Kiadó, Budapest.

Morvay Károly 2007. [DUK] *Rövid baszk nyelvtan – Euskal gramatika llaburra*. L’Harmattan, Budapest.

Ribáry Ferenc 1866. *A baszk nyelv ismertetése*. Nyelvtudományi Közlemények V. Budapest, 37–75. 426–74.

www.harmattan.hu

<http://eltespanyol.hu>

<spanyolszak.elte.hu>: → Oktatás → Baszk nyelvórák

Menaker Angelika

Beszámoló az MTA Magyar Nyelvi Bizottságának 2007. évi munkájáról

A Magyar Nyelvi Bizottság az MTA osztályközi bizottságaként működik, a nyelvész tagok mellett a bizottságban az MTA valamennyi osztálya képviselteti magát. Az üléseken továbbá állandó, esetenként alkalmi meghívottak vesznek részt. A Magyar Nyelvi Bizottság – elnöke *Nyomárkay István* akadémikus, tiszteletbeli elnöke *Grétsy László* a nyelvtudomány kandidátusa, társelnökei *Kaán Miklósné Keszler Borbála*, az MTA doktora és *Balázs Géza* a néprajztudomány habilitált kandidátusa, titkára *Heltainé Nagy Erzsébet* a nyelvtudomány kandidátusa – 2007-ben a bizottsági tagok aktív részvételével és eredményes közreműködésével, a megszokott működési rendben folytatta az előző években megkezdett munkáját, és számos tudományos, oktatási, kulturális rendezvényen képviseltette magát.

1. A Magyar Nyelvi Bizottság 2007-ben négy ülést tartott: 2007. február 20-án, 2007. november 8-án, 2007. november 20-án, 2007. december 11-én; a bizottsági tagok 80%-os részvételével. A bizottság ez évi legfontosabb témája, az úgynevezett akadémiai helyesírási szabályzat, a magyar helyesírási szabályzat 11. kiadásának felülvizsgálata és egy újabb kiadás előkészítése volt. Ez a 2005–2006-ban megkezdett munkálat folytatódott tovább 2007-ben is. A tárgyév során alkalomszerűen egyes konkrét, aktuális nyelvhasználati kérdésekkel is foglalkozott a bizottság.

2. A Magyar Nyelvi Bizottság saját kezdeményezésékként, tudományos és társadalmi okokat mérlegelve fogott hozzá a magyar helyesírási szabályzat 11. kiadásának felülvizsgálatához és egy újabb kiadás előkészítéséhez. *Laczkó Krisztina* és *Dobsonyi Sándor* tematikus előtanulmányainak megvitatása után a bizottsági tagok kiegészítéseit, javaslatait *Keszler Borbála* fogta össze, és dolgozta be az egyes konkrét helyesírási fejezettervekbe. Ugyancsak ő állította össze folyamatosan a függőben maradt kérdések és problémák listáját.

2007-ben a részben már megvitatott fejezetek új változatát tekintette át a bizottság, illetve elkészítette a korrekciókat a már többször tárgyalt vitás pontokkal kapcsolatban. Az őszi ülésekre kézhez kapták a bizottsági tagok a szabályzat egyes fejezeteinek újabb változatát, további módosítási javaslatokkal és a függőben maradt kérdésekkel. Még ekkor is volt mód újabb javaslatok, megjegyzések beépítésére a következő fejezettervezetekbe, sőt bizonyos elméleti és módszertani háttérkérdések újbóli tárgyalására is. A munka legfontosabb célja ugyanis egy tudományosan korszerű, a valós nyelvállapotot és nyelvhasználatot minél inkább szolgáló szabályzat elkészítése. Ennek része a minél szélesebb körű szakmai konszenzus megerősítésének szükségessége és igénye is. Az üléseken fölvetett témák, a bizottság által kidolgozott tudományos helyzetképek fontos részei a magyar nyelvstratégiának, azon belül is a helyesírásnak és a nyelvi tanácsadásnak.

3. A Magyar Nyelvi Bizottság jellegéből adódóan természetes és folyamatos kapcsolatban van az MTA egyes osztályaival. A különböző tudományterületekkel való kapcsolattartás intenzitása változó, a szükséglethez igazodik. A bizottságnak különösen szoros kapcsolata van az MTA Nyelvtudományi Intézete Nyelvművelő és Nyelvi Tanácsadó Osztályával, az ELTE Mai Magyar Nyelvi Tanszékével és a Mezőgazdasági és Vidékfejlesztési Minisztérium keretében működő Földrajzinév-bizottsággal.

4. A bizottság helyesírási kérdésekben kialakított állásfoglalása közvetlenül hasznosult az MTA Nyelvtudományi Intézete Nyelvművelő Osztályának munkájában; az osztály tanácsadó-szolgálatának problémás kérdései pedig időről időre a bizottság elé kerültek. A bizottság tagjai közül

2007-ben is többen részt vettek a Magyar Terminológiai Tanács munkájában, illetve az országos középiskolai és felsőoktatási helyesírási versenyek szervezésében.

5. A bizottság tagjai nyelvészeti folyóiratok, periodikák szerkesztői. Magyar Nyelvőr: *Keszler Borbála*; Édes Anyanyelvünk: *Grétsy László*; Alkalmazott Nyelvtudomány, Beszédkutatás: *Gósy Mária*; Acta Linguistica Hungaricae: *Siptár Péter*; illetőleg szerkesztőbizottsági tagjai: *Adamikné Jászó Anna*, *Balázs Géza*, *Fábián Pál*, *Gósy Mária*, *Heltainé Nagy Erzsébet*, *Kemény Gábor*, *Tolcsvai Nagy Gábor*.

6. A bizottság tagjai révén szoros kapcsolatban van a Magyar Nyelvtudományi Társasággal. Többen vezető funkciót töltenek be, *Benkő Loránd*, *Gósy Mária*, *Keszler Borbála*, *Kiss Jenő*; mások tagként vesznek részt benne.

A Magyar Nyelvi Bizottság gazdája a Magyar Nyelvőr című folyóiratnak, amelynek szerkesztője és a szerkesztőbizottság tagjai valamennyien a bizottság tagjai. Felelős szerkesztő *Keszler Borbála*, a szerkesztőbizottság elnöke *Fábián Pál*, tagjai *Balázs Géza*, *Grétsy László*, *Heltainé Nagy Erzsébet*, *A. Jászó Anna*, *Kemény Gábor*, *Tolcsvai Nagy Gábor*. A folyóirat olvasható az interneten is, gondozója *Mártonfi Attila*, a bizottság állandó meghívottja. A folyóiraton keresztül a Magyar Nyelvi Bizottság fontos tudománynépszerűsítő és ismeretterjesztő szolgáltatást végez.

A bizottság tagjai állandó kapcsolatban vannak a Magyarországi Alkalmazott Nyelvészek Egyesületével. *Gósy Mária*, a bizottság tagja 2007-ben is fő szervezője volt a Pszicholingvisztikai Nyári Egyetemnek és a Beszédkutatás 2007 konferenciának, amelyeken beszéd és helyesírás kapcsolatának számos részterülete megjelent. *Gósy Mária* az Országos Felsőoktatási Kazinczy Szépkiejtési Verseny elnöke is. A Magyar Nyelvi Bizottság hagyományosan támogató viszonyban van az Anyanyelvápolók Szövetségével, annak ifjúsági szervezeteivel. Több bizottsági tag a szövetség választmányának is tagja: *Grétsy László*, *Balázs Géza*, *Heltainé Nagy Erzsébet*. A szövetség folyóiratát, az Édes Anyanyelvünket a Magyar Nyelvi Bizottság támogatja. Az évente ötször megjelenő ismeretterjesztő folyóirat felelős szerkesztője *Grétsy László*, a szerkesztőbizottság tagjai *Balázs Géza* és *Kemény Gábor*, ugyancsak a bizottság tagjai. Többen a bizottsági tagok közül tagjai a Magyar Rádió Nyelvi Bizottságának (*Balázs Géza*, *Bencédy József*, *Deme László*, *Fábián Pál*, *Szathmári István*), valamint szerkesztői, illetőleg szereplői több rádiós és televíziós anyanyelvi műsornak: *Balázs Géza*, *Deme László*, *Fábián Pál*, *Grétsy László*.

7. A bizottsági tagjai folyamatosan részt vesznek a tudományos utánpótlás kinevelésében: a felsőfokú képzésben, a PhD-képzésben és az akadémiai fiatal kutatók támogatásában. A bizottsági tagok közül többen egyetemi és főiskolai tanszékvezető professzorok: *Adamikné Jászó Anna*, *Balázs Géza*, *Banczerowski Janusz*, *Gósy Mária*, *Kemény Gábor*, *Keszler Borbála*, *Kiss Jenő*, *Nyomárkay István*, *Tolcsvai Nagy Gábor*, *Zimányi Árpád*; docensek: *Antalné Szabó Ágnes*, *Heltainé Nagy Erzsébet*, *Minya Károly*, *Posgay Ildikó*; nyug. professzorok: *Bencédy József*, *Benkő Loránd*, *Grétsy László*, *Sebestyén Árpád*, *Szathmári István*. *Balázs Géza*, *Minya Károly*, *Zimányi Árpád* szervezik az évente sorra kerülő ifjú nyelvvelők és ifjú szemiotikusok konferenciáját, ezzel is szolgálva a tudományos utánpótlás ügyét.

8. 2007-ben a bizottság tagjai egyénileg több országban is képviselték a magyar nyelv kultúra ügyét, különös tekintettel a magyar nyelvközösségekre. Így például *Posgay Ildikó* és *Heltainé Nagy Erzsébet* rendszeres munkakapcsolatban van a határon túli nyelvi irodákkal; többen részt vettek 2007-ben is a szerbia-montenegrói Adán megrendezett Szarvas Gábor Nyelvvelő Napokon. A bizottság elnöke és tagjai nemzetközi tudományos szervezetek és intézmények munkájában vettek részt.

9. A Magyar Nyelvi Bizottság 2007-ben a bizottsági tagok aktív részvételével és eredményes közreműködésével, a megszokott működési rendben folytatta az előző években megkezdett szakmai munkáját, számos tudományos, oktatási és kulturális rendezvényen képviseltette magát. A bizottság – a lehetőségekhez képest – eredményes és sikeres tevékenységet folytatott.

A bizottság jegyzőkönyvei alapján összeállította:

Heltainé Nagy Erzsébet
a Magyar Nyelvi Bizottság titkára

Szemle

Pethő József: Jelentéstan (Ismerteti: <i>Lőrincz Julianna</i>)	374
Domonkosi Ágnes: Stílselemzés, trópusok, alakzatok (Ismerteti: <i>Pethő József</i>)	376
Morvay Károly: Rövid baszk nyelvtan – Euskal gramatika Ilaburra (Ismerteti: <i>Menaker Angelika</i>)	379

A Nyelvőr hírei

<i>Heltainé Nagy Erzsébet</i> : Beszámoló az MTA Magyar Nyelvi Bizottságának 2008. évi munkájáról	383
---	-----

A Magyar Nyelvőrnek ez a száma
az MTA Könyv- és Folyóiratkiadó Bizottsága,
valamint
a Nemzeti Kulturális Alap (Oktatási és Kulturális Minisztérium)
támogatásával jelent meg.



Nemzeti Kulturális Alap



OKM

OKTATÁSI ÉS KULTURÁLIS MINISZTERIUM

Olvasóinkhoz!

Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlap Üzletága (1008 Budapest Orczy tér 1.)
Előfizethető valamennyi postán, a kézbesítőknél; e-mailen: hirlapelofizetes@posta.hu; faxon:
303-3440. További információ: 06-80-444-444.

Külföldön terjeszti a Batthyány Kultur-Press Kft. (H-1014 Budapest, Szentháromság tér 6.,
tel./fax: 201-8891).

A folyóirat egyes régi példányai beszerezhetők a Magyar Nyelvtudományi Társaságban
(Bp. VIII., Múzeum krt. 4/a. II. em. 224.). Példányonként kapható a Hírlap-előfizetési és Lapellátási
Irodában (Bp. XIII., Lehel út 10/A.), a Kis Magiszter könyvesboltjában (1053 Budapest, Magyar
utca 40., tel.: 327-7796), valamint a Magyar Nyelvtudományi Társaságban.

A folyóirat elektronikus változata olvasható a világhálón: <http://www.c3.hu/~nyelvor/>.
Email-címünk: nyelvor@c3.hu; keszler@ludens.elte.hu.

Ára: 800,- Ft

Előfizetés egy évre: 3200,- Ft

Nyomtatott: ISSN 0025-0236

Webváltozat: ISSN 1585-4515

A NYELVTUDOMÁNYI ÉRTEKEZÉSEK ÚJABB SZÁMAI

147. **Fehér Erzsébet:** A szövegkutatás megalapozása a magyar nyelvészetben. Tudománytörténeti vázlat. 2000.
148. **A. Molnár Ferenc:** Két régi magyar ima az oltáriszentségről. A Laskai Sorok és párhuzamos szövege a Thewrewk-kódexben. 2000.
149. **Wacha Balázs:** Időbeliség és aspektualitás a magyarban. 2001.
150. **Kertész András:** Nyelvészet és tudományelmélet. 2001.
151. **Kocsány Piroksa:** Szöveg, szövegtípus, jelentés: A mondás mint szövegtípus. 2002.
152. **Kugler Nóra:** A módosítószók funkciói. 2003.
153. **Zsilinszky Éva:** Az angol vonatkozású elemek újabb etimológiai szótárainkban. 2003.

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG ÚJABB KIADVÁNYAI

215. Révai Miklós-jubileum. Győr, 2000. november 28. Szerk. **Kiss Jenő.** 2000. 400 Ft.
216. Feladatok és módszerek az anyanyelvi nevelésben a XXI. század elején. XIV. anyanyelv-oktatási napok. Szerk. **Raisz Rózsa és Zimányi Árpád.** 2002. 2000 Ft.
217. **Benkő Loránd:** Nyárádmente földrajzinevei. 2001. 700 Ft.
219. **B. Gergely Piroksa:** A felekezetek hatása az erdélyi keresztnévhasználatra a reformáció és ellenreformáció korában. 2003. 1000 Ft.
221. Nyelv és nyelvhasználat a moldvai csángók körében. Szerk. **Kiss Jenő.** 2004. 1500 Ft.
222. **Szenczi Molnár Albert:** Novae grammaticae ungaricae libri duo. Új magyar grammatika két könyvben. Hasonmás kiadás fordítással. Fordította C. Vladár Zsuzsa. 2004. (Ez a szám könyvárusi forgalomban nem kapható!)
224. Regionális dialektusok, kisebbségi nyelvhasználat. A 2005. október 20–21-i somorjai konferencia előadásai. Szerk. **Vörös Ferenc.** 2005. 1500 Ft.
225. Vallanak a neveink múltról és jelenről. Magyar névtani kutatások Szlovákiában. Névtani konferencia Nyitrán 2005. jún. 2–4. Szerk. **Vörös Ferenc.** 2006. 1500 Ft.

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG NYELVEMLÉK-SOROZATA

A nyelvemlékek hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel

- Simor-kódex. Krisztina-legenda. XVI. század eleje. 1988. 114 Ft.
- Weszprémi-kódex. XVI. század első negyede. 1988. 170 Ft.
- Domonkos-kódex. 1517. 1990. 286 Ft.
- Virginia-kódex. XVI. század eleje. 1990. 283 Ft.
- Czech-kódex. 1513. 1990. 188 Ft.
- Nádor-kódex. 1508. 1994. 580 Ft.
- Debreceni-kódex. 1519. 1997. 2500 Ft.
- Lobkowicz-kódex. 1514. 1999. 1700 Ft.
- Nagyszombati-kódex. 1512—13. 2000. 2200 Ft.
- Peer-kódex. 2000. 2000 Ft.
- Török Bálint deákjának, Martonfalvy Imrének naplótöredéke (1555) és emlékirata (1585). 1986. 108 Ft.
- Magyar nyelvű kortársi feljegyzések Erdély múltjából. Szamosközy István történetíró kézirata. XVII. század eleje. 1991. 258 Ft.
- Kézírtos magyar nyelvtanok. Kolozsvári Grammatika. Fejérvári Sámuel: Institutiones. XVII. és XVIII. század. 1998. 300 Ft.

A kiadványok megvásárolhatók a társaság irodájában.

MAGYAR NYELVŐR

4.

TARTALMÁBÓL

Fischer Márta: Az európai uniós fordítás és terminusalkotás magyar vonatkozásai

Zimányi Árpád: A magyar helyesírás szabályzatának változásairól. A kis és nagy kezdőbetűk. A tulajdonnevek

Farkas Tamás: Hozzászólás az új akadémiai helyesírási szabályzat tervezetének a tulajdonnevek írásával kapcsolatos szabálypontjaihoz

Dobsonyi Sándor: A tulajdonnevek helyesírásának néhány kérdése a szabályzattervezet tükrében

Biró János: Végül ki teszi fel az i-re a pontot?

Bañcerowski Janusz: A kommunikációs fragmentumok mint a nyelvhasználat alapvető egységei

Gósy Mária–Horváth Viktória–Bata Sarolta: Szabálytalan „előzés” a beszédprodukciónban

Pete István: Nyelvészeti atomizmus és holizmus

Szathmári István: Ki lehet a Telamon királyról szóló 16. századi verses széphistória szerzője?

MAGYAR NYELVŐR

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
MAGYAR NYELVI BIZOTTSÁGÁNAK
FOLYÓIRATA

SZERKESZTETTÉK: SZARVAS GÁBOR (1872–1895), SIMONYI ZSIGMOND
(1896–1919), BALASSA JÓZSEF (1920–1940), BEKE ÖDÖN (1946–1953),
LŐRINCZE LAJOS (1954–1993)

FELELŐS SZERKESZTŐ: KESZLER BORBÁLA

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

BALÁZS GÉZA, FÁBIÁN PÁL, GRÉTSY LÁSZLÓ,
HELTAINÉ NAGY ERZSÉBET, A. JÁSZÓ ANNA, KEMÉNY GÁBOR,
TOLCSVAI NAGY GÁBOR

A szerkesztőség címe:

ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszék
1088 Budapest, Múzeum krt. 4/a.

TARTALOMJEGYZÉK

Nyelvművelés

<i>Fischer Márta</i> : Az európai uniós fordítás és terminusalkotás magyar vonatkozásai	385
<i>Zimányi Árpád</i> : A magyar helyesírás szabályzatának változásairól. A kis és nagy kezdőbetűk. A tulajdonnevek	402
<i>Farkas Tamás</i> : Hozzászólás az új akadémiai helyesírási szabályzat tervezetének a tulajdonnevek írásával kapcsolatos szabálypontjaihoz	407
<i>Dobsonyi Sándor</i> : A tulajdonnevek helyesírásának néhány kérdése a szabályzattervezet tükrében	417
<i>Biró János</i> : Végül ki teszi fel az i-re a pontot?	426

A nyelvtudomány műhelyéből

<i>Bañcerowski Janusz</i> : A kommunikációs fragmentumok mint a nyelvhasználat alapvető egységei	432
<i>Gósy Mária–Horváth Viktória–Bata Sarolta</i> : Szabálytalan „előzés” a beszédprodukciónban	442
<i>Pete István</i> : Nyelvészeti atomizmus és holizmus	461
<i>Szathmári István</i> : Ki lehet a Telamon királyról szóló 16. századi verses széphistória szerzője?	478

Szó- és szólásmagyarázatok

<i>Rácz János</i> : Érdekes növénynevek III.	484
---	-----

MAGYAR NYELVŐR

132. ÉVF.

*

2008. OKTÓBER–DECEMBER

*

4. SZÁM

Az európai uniós fordítás és terminusalkotás magyar vonatkozásai

Magyarország uniós csatlakozása a magyar nyelv számára is fontos változásokat hoz. Bár a csatlakozás előtt felmerültek olyan félelmek, hogy a magyar nyelv nem kap hivatalos státuszt, ma már nem kérdés, hogy a magyar az Európai Unió hivatalos és munkanyelveinek egyike. Az érdeklődés középpontjában így inkább az áll, hogy milyen következményekkel jár ez a státusz. A tanulmány a nyelvtervezés, a fordítók szerepe és a magyar nyelvet ért hatások szempontjából vizsgálja a kérdést.

Az uniós hivatalos státusz nyilvánvaló következménye egyrészt a folyamatos fordítási kötelezettség, másrészt a nyelv szókészletében tapasztalható változás. Ez a tény önmagában még nem jelent újdonságot, hisz a magyar nyelvben volt már példa a nyelv tudatos fejlesztésére vagy a szókészlet nagyarányú bővülésére, a nemzetközi élet pedig számos területen tette szükségessé a fordítási tevékenységet. Az uniós tagsághoz kapcsolódó fordítási tevékenység és terminológiaalkotás azonban mind volumenében, mind feltételrendszerében egyedülálló. A csatlakozás után a fordítási tevékenység – és ezzel a terminológiaalkotás – az uniós intézményekbe került, és ez sajátos helyzetet teremt a nyelvtervezésben, egyedülállóvá teszi az uniós fordítók szerepét, és közvetlen hatással lehet a magyar nyelvre is.

A tanulmány először bemutatja, hogy milyen korlátai lehetnek a tagállami részvételnek a nyelvtervezésben, áttekinti az uniós szintű fordítás és terminológiaalkotás sajátosságait, végül elemzi e tényezők szövegszintű, valamint lexikai-szemantikai hatását. A tanulmány célja az is, hogy ezekben a témákban áttekintést adjon a hazai és nemzetközi kutatásokról és a további kutatási lehetőségekről. Ezt két ok is indokolja. Egyrészt elenyésző még azoknak a kutatásoknak a száma, amelyek az európai uniós fordítást vagy terminusalkotást választották vizsgálatuk tárgyául. Másrészt az uniós nyelvpolitikával összefüggésben általában a nyelvi jogok – a kisebbségi és a migráns nyelvek – kerülnek előtérbe, és kevés szó esik e nyelvpolitikai-nyelvtervezési környezet hivatalos nyelvekre gyakorolt hatásáról.

Hivatalos *versus* „célnyelvi” státusz

Az Európai Uniónak nincs kodifikált nyelvpolitikája, a nyelvhasználatot érintő döntések, ajánlások és programok azonban tudatos tevékenységre utalnak. Ezt támasztja alá az a tény, hogy 2005-ben első ízben adott ki az Európai Bizottság egy

ügynevezett többnyelvűségi keretstratégiát,¹ amelyben önálló szakpolitikaként szerepel ez a terület (Fischer 2007a). Bár a stratégia több területen – így a gazdaság, a kultúra és az oktatás területén – is megfogalmaz javaslatokat, fontos hangsúlyozni, hogy a polgárok közötti nyelvhasználat szabályozása, amelyet az Európai Bizottság külső többnyelvűségnek is nevez, továbbra is a tagállamok hatásköre. Uniós szinten csak az intézményi nyelvhasználat (az ügynevezett belső többnyelvűség) szabályozására van lehetőség, amelyhez konkrét nyelvertervezési lépések kapcsolódnak.

Az intézményi nyelvhasználatról a Tanács 1958-ban, első rendeletében² döntött, amelyben meghatározta a Közösség hivatalos és munkanyelveit, valamint a használatukra vonatkozó szabályokat. A hivatalos és munkanyelvek egyben a tagállamok hivatalos nyelvei³ is voltak, és ezeken a nyelveken⁴ szövegezték meg az alapszerződést is. A rendeletet az új tagállamok csatlakozásakor módosították, így 2004-ben a magyar nyelv is hivatalos, a többivel egyenrangú státuszt kapott az Európai Unióban. A hivatalos nyelveket kell használni az intézmények és a tagállamok közötti kommunikációban, ezeken a nyelveken jelenik meg a Hivatalos Lap, és e nyelveken kell szövegezni a rendeleteket és az egyéb általánosan alkalmazandó dokumentumokat is. Uniós kontextusban így elméletileg nem is beszélhetnénk fordításról, csak párhuzamos szövegezésről. Mivel ez a gyakorlatban lehetetlen, ezért a (jogi) fordításoknak elsősorban jogi hatásukat tekintve kell az eredetivel egyenértékűnek lenniük. Az egyenrangúság így nem a párhuzamos szövegezésben érvényesül, hanem abban, hogy végeredményben a dokumentumok mindegyike hiteles.

Mindezek alapján felmerül a kérdés, hogy a hivatalos státusz mennyiben jelent a magyar nyelv számára tényleges nyelvhasználatot, különösen a dokumentumok megszüvegezését illetően. A válasz nem olyan egyszerű, hiszen az 1958-as rendelet nem tesz különbséget hivatalos és munkanyelv között, azaz minden hivatalos nyelv egyben munkanyelv is. A Tanács hivatkozott rendelete azonban lehetőséget ad arra, hogy az intézmények eljárási szabályzataikban rögzítsék, mely nyelveket, mely esetekben használják belső működésük során. Ezeket a nyelve-

¹ *Új keretstratégia a többnyelvűség ösztönzésére.* A Bizottság Közleménye a Tanácsnak, az Európai Parlamentnek, a Gazdasági és Szociális Bizottságnak és a Régiók Bizottságának COM (2005) 596.

² A Tanács 1/1958/EGK rendelete az Európai Gazdasági Közösség által használt nyelvek meghatározásáról.

³ A tagállami hivatalos státusz ugyanakkor nem jelent automatikusan uniós státuszt. Ha egy tagállam több nyelvet is hivatalosnak ismer el, jogának általános szabályai szerint dönthet az uniós szinten alkalmazandó nyelv(ek)ről. Példa erre Luxemburg, ahol 1984-ben a luxemburgi (lëtzebuergesch) ugyan a nemzeti nyelv rangjára emelkedett, és (a német, valamint a francia mellett) a közigazgatás nyelve is lett, de Luxemburg lemondott a nyelv európai közösségi használatáról.

⁴ A hivatalos és munkanyelvek mellett beszélhetünk még szerződésnyelvekről is. Ezek azok a nyelvek, amelyeken a Római Szerződés 314. cikke, valamint a Csatlakozási okmány 61. cikke szerint a szerződés hiteles. Király (2007: 35) utal rá, hogy a jogirodalomban ezeket a nyelveket „hiteles nyelveknek” is nevezik, különösen a német forrásokban („*authentische Sprachen*”). E megkülönböztetésnek 2007 előtt volt igazán jelentősége. Ekkor ugyanis az ír nyelv bár hiteles volt, de nem élvezett hivatalos státuszt. 2007. január 1-jétől ez módosult, így az ír – a bolgárral és a románnal együtt – az Európai Unió hivatalos és munkanyelvévé vált.

ket ezért eljárásnyelveknek vagy egyszerűen munkanyelveknek nevezik, Király Miklós (2007: 39) pedig „szokásosan használt nyelvekként” utal rájuk. A dokumentumok szövegezésében így értelemszerűen csak a nyelvek egy csoportja, legtöbbször az angol, a francia és (egyre kevésbé) a német vesz részt.⁵ Ez a fordítások forrásnyelveinek arányában érhető leginkább tetten. Az Európai Bizottság fordítószolgálat 2006-ban mintegy másfél millió oldalt fordított, és ebből az eredeti szövegek 72%-a angol, 14%-a francia és csak 2,8%-a íródott német nyelven. A többi hús nyelven a dokumentumoknak mindössze 10,8%-át szövegezték.⁶ Ez az arány egyben tükrözi az intézményeken belüli kommunikációban használt nyelvek arányát is.

Az intézmények fordítási tevékenységének alapját tehát a hivatalos nyelvek közötti *de facto* egyenlőtlenség teremti meg. A magyar nyelv számára a hivatalos státusz így nem párhuzamos szövegezést, hanem folyamatos fordítási kötelezettséget, egyfajta „célnyelvi státuszt” jelent. Ez két gondolatot vet fel. Egyrészt a hivatalos státusz egyik fontos következménye, hogy meg kell teremteni a nyelv uniós funkcióját, ez pedig szükségszerű változást okoz a nyelvek korpuszában is. Másrészt a legtöbb hivatalos nyelv – így a magyar számára is – ez a funkció fordítás révén teremődik meg. Érdemes ezért megvizsgálni, hogy milyen lehetőségei vannak a tagállamnak e folyamatok tudatos tervezésére. Az uniós fordításpolitikával összefüggésben már utaltam az uniós nyelvtervezés sajátosságaira (Fischer 2007b), amelyet az alábbiakban a tagállami részvétel szempontjából részletesen vizsgálók.

Magyar státusz- és korpusztervezés uniós szinten

A nyelvhasználat tudatos szabályozásának egyes lépéseit többen is megkísérelték modellezni. A két legismertebb modell Einar Haugen és Heinz Kloss nevéhez fűződik, amelyekről Sándor Klára (2006) ad részletes áttekintést. Haugen modelljében négy lépést különböztetett meg, attól függően, hogy a nyelvtervezés a formára vagy a funkcióra, illetve a nyelvre vagy a társadalomra irányul. Kloss modelljében e két utolsó szempontra helyezi a hangsúlyt, és a társadalomra irányuló nyelvtervezési lépéseket státusztervezésnek (a haugeni modellben kiválasztás-elterjesztés), míg a nyelvre irányuló lépéseket (kodifikáció-kidolgozás) korpusztervezésnek nevezi. E lépések egy része az uniós szintű nyelvtervezésben is jól nyomon követhető. Státusztervezés eredménye, hogy az európai nyelvek egy csoportja uniós státuszszal rendelkezik. Ehhez a lépéshez pedig szorosan kapcsolódik a kodifikáció és a kidolgozás is, hiszen folyamatosan szükséges a nyelv uniós funkciójának biztosítása, különösen a terminológia rögzítése és folyamatos bővítése. Alapvető különbség van azonban abban, hogy uniós kontextusban kik e nyelvtervezési folyamatok

⁵ Az uniós intézmények eljárási szabályzatai rögzítik a belső munkafolyamatban használt nyelveket. Az egyes intézmények belső eljárásai során használt nyelvekről részletes áttekintést ad Somssich Réka (2003a).

⁶ *Translating for a multilingual community*. European Commission. Brussels, 2007.

végrehajtói, és milyen mértékben vehetnek részt a tagállam intézményei az egyes lépésekben.

A nyelvtervezési döntéseket legtöbbször politikai döntéshozók, kormányok hozzák. Ez az uniós szintű státusztervezésről is elmondható, hiszen a hivatalos státuszról az Európai Unió Tanácsa, azaz a tagállamok miniszterei döntenek, mégpedig egyhangú határozattal.⁷ Az egyhangú döntéshozatal azt jelenti, hogy ebben a kérdésben a tagállamok mindegyike vétőjoggal rendelkezik, így a nyelvek uniós státuszáról nem születhet olyan döntés, amellyel akárcsak egyetlen tagállam nem ért egyet. Amíg a nyelvhasználatról szóló döntéshez egyhangú határozat szükséges, addig tehát a magyar nyelv is az EU hivatalos nyelve marad,⁸ hiszen a Tanács magyar tagja feltételezhetően minden ezzel ellentétes javaslatot megvétőzna. Fontos emellett hangsúlyozni, hogy a hivatalos nyelvek egyenrangúsága nem csak politikai presztízs kérdése. Az EU sajátos, nemzetek feletti jellegéből adódóan önálló jogrendet is teremtett, amelynek egy része automatikusan a nemzeti jog részévé válik, illetve közvetlen hatálya van annak polgáira. Alapvető demokratikus követelmény tehát, hogy ezeket a jogszabályokat a tagállam hivatalos nyelve(i)n ismerhessék meg az európai polgárok.⁹ Ennek eredményeként kapcsolódik a státusztervezéshez uniós szinten is korpusztervezés, hiszen biztosítani kell az uniós terminológia kialakítását, dokumentálását és folyamatos bővítését. Ezekben a lépésekben azonban már korlátozott a tagállami részvétel.

A korpusztervezésben való részvétel ugyanis az uniós csatlakozással módosult. Míg a csatlakozás előtt az uniós joganyag fordítását – és ezzel az uniós terminológia kialakítását – az Igazságügyi Minisztérium (IM) Fordításkoordináló Egysége fogta össze, a csatlakozás után a dokumentumok fordítása az uniós intézményekbe került. Ez a kidolgozás és a kodifikáció lépését egyaránt érinti, hiszen a csatlakozással nem zárult le az uniós terminológia alkotása, az új terminusokat pedig folyamatosan dokumentálni és rendszerezni kell. Mivel a terminusalkotás a fordítási folyamat része, ezért a kidolgozásban a fordítók vesznek részt, az uniós intézmények koordinálásával. A kodifikáció eszköze az EU intézményközi adatbázisa (*Interactive Terminology for Europe – IATE*), amelyet ugyancsak a magyar fordítók/terminológusok töltenek fel új terminusokkal. A korpusztervezésben így a tagállamok akadémiái, intézményei, illetve a szakmai közösségek nem vesznek részt

⁷ A Római Szerződés 290. cikke. (Az Európai Gazdasági Közösséget létrehozó szerződés 217. cikke.)

⁸ Röviden utalunk arra, hogy az egyhangú döntéshozatal fontos következménye ugyanakkor az is, hogy nincs mód a tagállami nyelvpolitikák felülírására. A tagállami szintű státusztervezési döntések határozzák meg, hogy mely nyelvek kapnak uniós hivatalos státuszt. Az egyenrangúság így *de jure* egyenlőtlenséget is jelent, mivel csak a tagállamok által elismert hivatalos nyelvek kapnak uniós státuszt. Az európai nyelvi szabályozásról lásd még Szépe György (2001) és Király Miklós (2007) munkáit, a nyelvi jogokról pedig Andrassy György (2001) írását.

⁹ Az európai polgárok tehát a hivatalos nyelveken ismerhetik meg a dokumentumokat, amely nem feltétlenül az anyanyelvüket jelenti. Az európai polgárok egy részének így az uniós hivatalos nyelvek nagy száma sem teszi lehetővé az anyanyelven való kommunikációt az uniós intézményekkel.

közvetlenül.¹⁰ Ennek következménye, hogy a fordítókra óriási felelősség hárul a magyar uniós terminológia megteremtésében, az ő szerepüket Balázs Géza (2003: 11) a „nyelvi kapuőrökhöz” hasonlítja.

Fordítás az uniós intézményekben

Az uniós dokumentumok fordítása a hazai folyamatoktól távoli intézményi közegben folyik, amely sajátos feltételrendszert teremt az uniós fordítások számára. Ennek a feltételrendszernek a leírásához gyakorló külföldi (Wagner 2002, Koskinen 2000) és magyar fordítók, tolmácsok (Lesznyák 2007, Gulyás 2005, Farkas Á. 2006, Farkas I. 2007, Rádai-Kovács 2006, Egyedi 2006) is hozzájárultak. Az intézményi közeg a fordítási folyamat valamennyi tényezőjére hatással lehet, a forrásnyelvtől kezdve egészen a fordított szövegig. A dokumentumokat általában nem anyanyelvi beszélők szövegezik, így az anyanyelvi interferencia már a forrásnyelvi szöveg érthetőségét is befolyásolhatja. A szöveget emellett állandó változás is jellemzi, hiszen folyamatosan javíthatnak, törölhetnek benne, akár több nyelven is. A végső szöveg így többlépcsős, és többszereplős fordítás eredménye. Ez egyben az uniós szövegek kutatását is megnehezíti, hiszen az eredeti és a célnyelvi szöveg összehasonlítása során gyakran megkérdőjelezhető az eredeti szöveg forrásnyelve.

A fordítók munkáját hivatottak segíteni a hazai¹¹ és az intézményi ajánlások, útmutatók. Farkas Ildikó (2007) ezzel kapcsolatban megjegyzi, hogy gyakori probléma az ajánlás szigorú szabályként való értelmezése. Példákkal támasztja alá, hogy az ajánlás szó szerinti, átgondolatlan követése a magyar mondat szerkesztéstől idegen megoldásokhoz is vezethet. Marzocchi (2005) arra hívja fel a figyelmet, hogy számos esetben nincs összhang a nyelvi közvetítést meghatározó alapelvek és az EU intézményeiben tapasztalható nyelvi valóság között. Nem szabad elfeledkezni a fordítóról és a fordítói szerepek változásáról sem. Koskinen (2000) hangsúlyozza, hogy az uniós intézményekben dolgozó fordítók egy önálló nyelvi és kulturális közösség részei, amely alapvetően kihat fordításaikra. Ezért különbséget tesz az egyes kultúrák közötti, illetve a tagállamoktól független, EU-kultúrán belüli fordítás között. E sajátos intézményi közeg a fordítói szerepekben is ellentmondásos helyzetet eredményez. Miközben a fordítóknak egyfajta nyelvi tanácsadói és szakértői szerepet is be kellene tölteniük, az intézményi közeg inkább a „magányos filológus-fordító” szerepet erősíti (Lesznyák 2007: 195). Emellett a fordító időben és térben is elszigetelődik, így alig adódik lehetőség az együttműködésre, a szakértőkkel való konzultációra.

Mindezek fényében kiemelt jelentősége van az intézményi és a tagállami együttműködésnek. Az intézményközi együttműködést az teszi szükségessé, hogy

¹⁰ A terminológia és nyelvpolitika összefüggéseire és az EU-csatlakozással összefüggésben a nyelvújítás intézményesítésének szükségességére Pusztay János (2007) is felhívja a figyelmet.

¹¹ *Útmutató az európai uniós joganyag magyar nyelvre történő fordításához, nyelvi és szakmai és jogi lektorálásához.* Igazságügyi Minisztérium, Európai Közösségi Jogi Főosztály. Budapest, 2004.

minden intézménynek saját fordítószolgálat van. A munkaszervezés folyamata (Rádai-Kovács 2006), illetve a minőségbiztosítás és a lektorálás (Egyedi 2006, Farkas Á. 2006) gyakorlata így az egyes intézmények magyar nyelvi osztályaiban eltérhet egymástól. A belső szerveződés gyengeségeire és következményeire Gulyás Róbert (2005) is felhívja a figyelmet. Az intézményeken belüli együttműködést erősítené az is, ha a tolmácsok és a fordítók szorosabb kapcsolatban lennének, hiszen legtöbbször a tolmácsok találkoznak először új terminusokkal, és ők érzékelik közvetlenül a nyelvi változatokat. Az intézményközi együttműködés mellett nagy szerepe van a tagállammal való kapcsolatoknak is, hiszen – ahogy az előzőekben láttuk – a korpusztervezésben nem vesznek részt közvetlenül hazai intézmények. A magyar közigazgatási szerveknek a lefordított dokumentumokkal kapcsolatban van lehetősége észrevételt¹² tenni, a szakemberekkel való együttműködésre azonban már a fordítás során vagy azt megelőzően szükség lenne. Az intézményi sajátosságok és a tagállammal való korlátozott kapcsolatok ugyanis szükségszerű hatással vannak a fordított uniós szövegekre és terminusokra.

Az európai uniós fordítás szövegszintű hatásai

A gyakorlatban a fordított szövegeket a megrendelő és a célközönség általában a minőség, azaz a „jó” és a „rossz” kritériuma alapján vizsgálja. Ez a szempont – bár nem igazán tudományos – a felhasználók, az uniós dokumentumokkal naponta dolgozók számára kiemelkedő jelentőségű, hiszen a fordított szöveg érthetősége alapvetően meghatározza a szakmai kommunikáció hatékonyságát. A tudomány ezzel szemben objektív kritériumok alapján próbálja leírni a fordított és nem fordított szövegek közötti különbségeket és feltárni a fordított szövegek általános jellemzőit, a fordítási univerzálékát. A vizsgálatokba az utóbbi két évtizedben a korpusznyelvészet is bekapcsolódott, így ma már párhuzamos korpuszokon vizsgálhatók a fordítási szövegalkotás (a folyamat) és a fordítási szöveg (az eredmény) sajátosságai.¹³ Az uniós szövegalkotás és fordítás egy új szövegtípus, az euroadminisztrációs szövegek (Klaudy 2001) megjelenését eredményezte, amelynek vizsgálata a tudomány és a gyakorlat számára is releváns eredményekkel szolgálna. A témában ennek ellenére kevés empirikus kutatás született, holott érdekes lenne annak vizsgálata, mennyiben igazak az uniós fordított szövegekre és folyamatokra az eddigi kutatások általános megállapításai. Különösen az lehet érdekes, hogy vannak-e olyan törvényszerűségek, amelyeket az uniós feltételrendszer erősít (vagy éppen gyengít).¹⁴

¹² Az uniós tervezet magyar nyelvű szövegének módosítására az Európai Unió döntéshozatali tevékenységében való részvételről és az ehhez kapcsolódó kormányzati koordinációról szóló 1123/2006. (XII. 15.) kormányhatározat szerint van lehetőség.

¹³ A fordítástudomány és a korpusznyelvészet kapcsolódási pontjairól, a fordítási szövegalkotás és a fordítási szöveg sajátosságairól és korpusznyelvészeti vizsgálatairól, elméleti és módszertani keretéről, valamint kutatási eredményeiről lásd Károly Krisztina (2007) átfogó monográfiáját.

¹⁴ Lesznyák Ágnes (2007) és Gulyás Róbert (2005) további, kutatásra érdemes kérdéseket vetnek fel.

Az uniós tagállamok közül elsősorban a skandináv országok foglalkoznak az uniós fordítások vizsgálatával. Ez arra vezethető vissza, hogy itt különösen nagy szerepet tulajdonítanak annak, hogy a jog nyelve a polgárok számára is érthető legyen. Az uniós fordítások minőségéről ezért már a csatlakozástól kezdve komoly viták folynak, és számos kutatás, empirikus vizsgálat indult e témában. A finnek, svédok és dánok is végeztek kérdőíves felméréseket az uniós tisztviselők körében. E felmérések azt a feltételezést támasztották alá, hogy a tisztviselők akkor is a forrásnyelvi dokumentumot használják, ha rendelkezésre áll a fordított változat, és ennek oka a lefordított szövegek minőségében, nehezebb érthetőségében rejlik (Piehl 2003). A finnek önálló kötetet is szenteltek e témának, amelyben a finn fordítók szerepét, a lefordított jogszabályok nyelvezetét és a finn nyelv használatát elemezték az uniós intézményekben. Ebben a kötetben Aino Piehl (2006) vizsgálata az uniós irányelveket és a finn jogszabályokat vetette össze. Az uniós fordítások hatása különösen jól nyomon követhető az irányelvek esetében, hiszen itt a legtöbb esetben „kettős fordításról” van szó. Az irányelv ugyanis csak célja tekintetében köti a tagállamot, a megvalósítás módjáról és eszközéről a tagállam dönthet. Az uniós intézményekben lefordított irányelvet tehát a tagállam még átülteti saját nemzeti jogába. Piehl vizsgálata arra világított rá, hogy a fordított uniós irányelvek nehezebben követhető mondatszerkezeteket tartalmaznak, mint a hasonló finn jogszabályok, és ez a sajátosság az irányelvet átültető jogszabályokban is „öröklődik”. Ezt a jelenséget erősíti az is, hogy az uniós irányelvek egy része változtatás nélkül, a fordított jogszabály szövegezését egy az egyben átvéve kerül a nemzeti jogszabályba.

A finnek egy másik kutatása az uniós támogatások lehívása szempontjából is tanulságos lehet. Sonja Tirkkonen-Condit (2001) vizsgálata az uniós és a finn pályázatok szövegeit vetette össze. Kimutatta, hogy az uniós szövegek eltérnek a megszokott tagállami normáktól, és az egyes tagállami gyakorlatokat ötvözve sajátos retorikát alkalmaznak. Mivel a sikeres pályázat feltételezi az uniós norma követését, ezért a pályázat megírásakor döntő szempont lehet, hogy melyik norma – a hazai (esetükben finn), a célnyelvi (legtöbbször angol) vagy az uniós – alkalmazása mellett dönt a pályázó. Tirkkonen-Condit így arra a megállapításra jut, hogy az uniós szövegek nem tekinthetők hibrid szövegnek, hanem egy teljesen önálló szövegtípust jelentenek. Ennek ismerete pedig a hazai pályázók számára is döntő jelentőségű, hiszen a pályázat sikere (és az uniós támogatás) múlhat a megfelelő norma alkalmazásán.

Klaudy Kinga (2004a) a magyarra fordított uniós szövegeken is vizsgálta azt a jelenséget, amikor a mondatok ugyan grammatikailag helyesek, de az olvasó mégsem érti a fordított szöveg egészét. Korábbi vizsgálataira támaszkodva kimutatta, hogy az uniós szövegek is gyakran azért érthetők nehezen, mert eltolódik a kommunikatív, azaz a tematikus és a rematikus részt elválasztó szakaszhatár. Mivel az angol és a magyar kommunikatív szakaszhatárok jelölése eltér, ezért a fordítónak fokozottan kell figyelnie a megfelelő mondatszerkesztésre. Érdeemes az eredményeket összevetni Farkas Ildikó (2007) megállapításával, aki a fordítási segédeszközök hatásaira hívta fel a figyelmet az uniós intézményekben. Tapasztalatai szerint a fordítási segédeszközök, különösen a fordítói memória nagyban

hozzájárulhat a kommunikatív szakaszhatárok eltűnéséhez, hiszen az automatikusan átemelt panelmondatok szövegbe illesztése megbonthatja a szöveg koherenciáját. Elképzelhető tehát, hogy az uniós feltételrendszer elő is segíti a kommunikatív szakaszhatárok eltűnését a magyarra fordított uniós szövegekben. Érdemes lenne ezt a hipotézist nagyobb korpuszon is megvizsgálni.

Az uniós szövegek jó alapot jelenthetnek az eredeti szövegek minőségének vizsgálatához is. Heltai Pál (2004) hívja fel a figyelmet arra, hogy a korpuszalapú fordításkutatás jellemzően jó minőségű eredeti és fordított szövegekből indul ki. A gyakorlatban azonban az eredeti és a fordított szövegek minősége is változhat, ezért a fordított és nem fordított szövegek vizsgálatába érdemes lenne bevonni a rossz minőségű szövegeket is. Fentebb láthattuk, hogy az uniós fordítások egyik problémája éppen az eredeti szöveg minősége, erre Farkas Ildikó (2007) számos példát is hoz. Az uniós szövegek így kiváló alapot biztosíthatnának e kutatások megkezdésére is. Pozitívum, hogy a hazai doktorandusz hallgatók egy része is európai uniós dokumentumok vizsgálatát választja szövegszintű kutatások témájaként (Jablonkai 2009, Trebits 2008). Az európai uniós szövegek kutatásának új lendületet adhat az a tény is, hogy az Európai Bizottság Fordítási Főigazgatósága (DGT) 2007 novemberétől a nyilvánosság számára is elérhetővé tette a közösségi joganyag 22 nyelvű fordítói memóriáját.¹⁵ Ez a korpusz – méretét és a nyelvek számát tekintve – jelenleg a legnagyobb párhuzamos korpusz, amely ritka nyelvekben is lehetőséget ad korpusznyelvészeti vizsgálatokra.

Terminológiaalkotás az uniós intézményekben

Az európai integráció következtében számos új fogalom keletkezik. Mivel nincs egyetlen különálló, „semleges” nyelv, amely kizárólag az uniós fogalmakat írná le, ezért ezt a feladatot a 23 hivatalos nyelvnek kell betöltenie. A hivatalos nyelveknek a feladata így kettős, mert mind a tagállami, mind az uniós fogalmi rendszerhez kötődő fogalmakat le kell írniuk. Az uniós terminológia¹⁶ alkotása elméletben – a párhuzamos szövegezéshez hasonlóan – mind a 23 hivatalos nyelven egyidejűleg történik. A gyakorlatban azonban a terminusalkotás a legtöbb nyelven, így a magyar számára is egy másodlagos, fordítási tevékenység eredménye. A terminusok az intézmények belső kommunikációjában használt munkanyelveken,

¹⁵ A közösségi joganyag (*acquis communautaire*) többnyelvű fordítói memóriája (DGT-TM) a <http://langtech.jrc.it/DGT-TM.html> honlapon (2008. július 30-i állapot) érhető el.

¹⁶ A tanulmányban uniós terminológia alatt mindazokat a szakkifejezéseket értem, amelyek uniós fogalmat jelölnek. Az uniós terminológia meghatározására ugyanis nincs egységes definíció, így elemzése önálló kutatás tárgya lenne. Várnai Judit (2005) a szövegbeli előfordulás és a téma szerint különítette el a típusait. Gulyás Róbert (2005) az EU-szaknyelvet terminológiai konglomerátumnak nevezi, amelynek része az EU jogi terminológiája, az intézményspecifikus terminusok, az egyes szakterületek terminológiája és a köznyelvhez közelítő, sokszor divatos EU-zsargon. Az EU IATE terminológiai adatbázisa pedig igen tág megközelítést alkalmaz, és – a fordítók igényeit szem előtt tartva – mindazokat a szakkifejezéseket, sőt mondatrészeket tartalmazza, amelyek az uniós szövegekben általában előfordulhatnak.

angolul, franciául vagy (ritkábban) német nyelven születnek. A magyar szakértők pedig az előkészítő munkacsoportokban is ezeken a nyelveken kapják kézhez a dokumentumokat. A fogalmi gondolkodás tehát a legritkább esetben zajlik magyar nyelven. A fogalom magyar meghatározásával – pontosabban már a terminus **fordításával** – ezért „hivatalosan” először a fordító szembesül. A magyar uniós terminológia alapvető sajátossága tehát, hogy azt az uniós intézményben dolgozó magyar fordító hozza létre.

Részben kivételt jelent ez alól a jogszabályok fordítása. A jogi terminológia megteremtésében ugyanis a fordítók mellett kiemelt szerepet játszanak a jogásznyelvészek is. Feladatuk annak biztosítása, hogy az egyes nyelvi verziók jogi tartalma ugyanaz legyen, azaz a jogalkotó akarata valamennyi hivatalos nyelven ugyanazt tükrözze. Ennek jelentősége azért sem hanyagolható el, mert komoly jogi következményei lehetnek a téves vagy pontatlan fordítói megoldásoknak. Erre utalnak az Európai Bíróságnak azon esetei, amikor a vitát nyelvi-fordítási probléma okozta (Temesvári 2004). Jogász-nyelvészek a Bizottságnál, a Tanácsnál és a Parlamentnél is dolgoznak, de szerepük a jogalkotási folyamat legvégén, a Tanácsban a legmeghatározóbb. Ez az a fázis is, ahol nemzeti szakértő bevonására is lehetőség van a jogász-nyelvészek munkacsoportjainak ülésén. Somssich Réka (2003a) utal ugyanakkor arra, hogy a jogszabályok nagy száma nem teszi minden esetben lehetővé az alapos vizsgálatot, így sokszor ez a tevékenység is rutinszerű ellenőrzéssé válhat, és ez ismét a fordító szerepét erősíti. Sajátos helyzetet teremt az irányelvek fordítása és nemzeti jogba való átültetése. A közvetlenül alkalmazandó jogszabályokkal ellentétben az irányelvek terminológiája ugyanis nem épül automatikusan a nemzeti jogi nyelvbe. Az irányelv átültetése során a nemzeti jogalkotónak így lehetősége van az irányelv uniós terminusait „újrafordítani”, azaz – ugyanarra a fogalomra – az irányelvben szereplő megnevezéstől eltérő kifejezést bevezetni. A jogi fordítás e sajátos formáját elemzi Somssich Réka (2003b) átfogó tanulmányában.

Az uniós fordító feladata tehát nem merülhet ki a megfelelő célnyelvi terminus felkutatásában és behelyettesítésében, hiszen az esetek nagy részében alkotómunkát végez. Az új terminusok alkotása során pedig alapvető követelmény, hogy a fogalomból kell kiindulni. Először meg kell határozni a fogalom lényeges jellemzőit, majd létrehozni a megfelelő új terminust, beilleszteni a terminológiai rendszerbe és végül elfogadtatni az adott szakterülettel (Fóris 2005a: 23). Ugyanígy elengedhetetlen a fogalomból való kiindulás a célnyelvi terminusok közötti megfeleltetéskor is, különösen az eltérő (gazdasági és társadalmi) fogalmi rendszerekhez tartozó terminusok esetében (Muráth 2007). Uniós kontextusban is problémát jelenthet azonban, hogy a fogalmi háttér gyakran nem ismert vagy bizonytalan. Ez lehet szándékos is, ha az adott terminus egy kompromisszum eredménye, és éppen a pontatlan definíció a cél, de visszavezethető arra az egyszerű tényre is, hogy az uniós fordító nem vesz részt a fogalmi gondolkodásban, a szövegből pedig gyakran nem derül ki a fogalom pontos tartalma. Még ha a magyar szakemberek az előkészítő ülések során elkezdenek is használni egy magyar megnevezést az adott fogalomra, arról a fordítónak ritkán van tudomása. Itt kell szólni a tolmácsok szerepéről is, akiknek már a kodifikációt megelőzően használniuk kell a magyar

megfelelőket (Gulyás 2005), megoldásaik azonban az intézményesített együttműködések híján egyediek maradnak. A fogalmi háttér ismerete nélkül a fordító így gyakran csak a nyelvi alakból tud kiindulni.

Előfordulhat az is, hogy a nehézséget nem a forrásnyelvi, hanem a célnyelvi terminológia okozza. A fordító ismeri ugyan a forrásnyelvi terminus tartalmát, de a célnyelvi terminológia nem egységes, azaz több célnyelvi megfelelő is fel-lelhető. A pontos megfeleltetéshez a szakmai közösség együttműködésére és konszenzusára lenne szükség, különösen akkor, ha még a szakemberek között sincs egyetértés egy-egy megnevezés használatáról. Erre azonban a legtöbbször nincs lehetőség, hisz a fordítások határideje szoros, a fordító távol van a hazai történésektől, és nincsenek formalizált, hatékonyan működő, gyors csatornák e kérdések megvitatására és főként eldöntésére. A fordító tehát végeredményben egymaga dönt valamelyik célnyelvi megfelelő használatáról. A fordítók és szakemberek közötti kapcsolattartás mellett így a hazai szakemberek közötti együttműködés is elengedhetetlen lenne az egységes terminológia kialakításához.

A fenti problémákkal (pontatlan definíció, bizonytalan fogalmi háttér, párhuzamos célnyelvi megfelelők) természetesen nem csak az uniós fordítók találkozhatnak. Lényeges különbség van azonban az uniós és egyéb fordítások között, és ez egyedülállóvá teszi az uniós fordító szerepét. Egyrészt az uniós fordítások volumene nemcsak a fordított szövegek, de az így keletkező új terminusok számában is egyedülálló, hisz a közösségi szabályozás eredményeként tömegesen jönnek létre olyan uniós fogalmak, amelyekre magyar megnevezést kell alkotni. Ezek egy része közvetlenül az uniós eljárásokhoz, döntéshozatalhoz kapcsolódik, mint például a *briefing note*, *policy paper*, *reasoned decision*,¹⁷ amelyek egy részére még nincs magyar terminus, vagy a *gold-plating*, amely a fordított dokumentumok egy részében csak az angol megnevezés körülírásával („*az irányelvek által nem előírt eljárások bevezetése*”¹⁸) szerepel. Ez utóbbi terminusra a HUTERM terminológiai fórum is tett javaslatot (*tagállami túlszabályozás, túlteljesítés*). Az uniós terminológia egy másik része a szakterületek uniós együttműködéséhez, szabályozásához kötődik. Erre példa az oktatás terén az Értelmiségiek Csoportjának ajánlása egy úgynevezett *personal adoptive language* (magyar fordításban *második anyanyelv*¹⁹) elsajátítására, amely jól mutatja a nem magyar fogalmi gondolkodás eredményeként született terminusok fordítási nehézségeit is, hisz a *második anyanyelv* nem tükrözi teljes egészében az eredeti terminus tartalmát. Az európai foglalkoztatáspolitikai rugalmasságot és biztonságot ötvözni kívánó stratégiája, a *fle-*

¹⁷ A HUTERM terminológiai fórumon felvetett terminusok.

¹⁸ *Jobb szabályozás a növekedés és a munkahelyteremtés területén az Európai Unióban*. A Bizottság közleménye a Tanácsnak és az Európai Parlamentnek. COM/2005/0097, végleges; *Az Európai Unió belüli jobb szabályozás stratégiai felülvizsgálata*. A Bizottság közleménye a Tanácsnak, az Európai Parlamentnek, az Európai Gazdasági és Szociális Bizottságnak és a Régiók Bizottságának. COM (2006) 691, végleges.

¹⁹ *Hálás Feladat. Hogyan erősítheti Európát a nyelvi sokszínűség?* Az Európai Bizottság kezdeményezésére létrehozott Értelmiségiek Csoportja a kultúrák közötti párbeszédhez javaslatai. Brüsszel, 2008.

*xicurity (rugalmas biztonság)*²⁰ pedig arra jó példa, hogyan vesz át az uniós gondolkodás egy már létező tagállami fogalmat (ez esetben a skandináv szociális modell egy elemét), és tölti azt fel uniós tartalommal.

A másik alapvető különbség az uniós és egyéb fordítások között a folyamat dinamikájában van. A közösségi jog sajátosságából adódóan ugyanis bizonyos jogforrások, mint például a rendeletek közvetlenül alkalmazandóak a nemzeti jogban, azaz automatikusan a nemzeti jog részévé válnak. Ez azt jelenti, hogy a jogszabályok nyelvezete, terminológiája is a nemzeti (jogi) nyelv részévé válik. Ez a folyamat nemcsak a jogi nyelvre, hanem a szakterületek terminológiájára is igaz, hiszen a szakmai diskurzus is ezeket a terminusokat veszi át. Az uniós fordító megoldásai tehát nem maradnak egyediek, hanem – többségében automatikusan – beépülnek az adott szakterület uniós terminológiájába. Ez az automatizmus más fordításokról nem mondható el. Előfordulhat ugyan, hogy a fordító célnyelvi megfelelő hiányában „újat alkot”, de a fordított kifejezések legtöbbször nem épülnek a célnyelvi terminológiai rendszerébe, és nem is lesznek valódi terminusok (Fóris 2005b: 51). A fogalmak körülhatárolását, majd megnevezését ugyanis általában a szakemberek és a terminológusok végzik, és – ideális esetben – ezek a terminusok kerülnek be a szakszótárakba és a terminológiai adatbázisokba. Ezzel szemben az uniós terminusokat általában a fordítók alkotják, megelőzve a szakmai konszenzust (illetve annak lehetőségét), fordítói megoldásaik pedig beépülnek az uniós terminológiai adatbázisba (IATE adatbázis), és ezzel valódi terminusokká válnak. Az uniós fordító így átveszi a szakmai közösség szerepét, és egyfajta katalizátorszerepet tölt be az adott szakterület uniós terminológiájának megteremtésében. Az uniós fordító feladata tehát nemcsak a már létező terminusok ismerete és felkutatása, de az új terminusok folyamatos alkotása is.

Az uniós fordító egyedülálló szerepének alátámasztásához érdemes felidézni azt is, hogy a csatlakozás előtt hány hazai szakember, fordító, nyelvész és intézmény folyamatos egyeztetésére volt szükség a fogalmak tisztázása és az új terminusok alkotása során (Várnai 2005). A csatlakozás után a koordináció és a fordítás az uniós intézményekbe került, így az együttműködés intézményes alapja megszűnt. Kivételesen ez alól a jogász-nyelvészek és a nemzeti szakemberek együttműködése a jogszabályok fordításában, ez azonban korántsem fed le a teljes uniós terminológiát. A jogalkotási mechanizmusban ugyan lehetőség van észrevétel tenni a fordításokra, ennek gyakorisága azonban legtöbbször az adott intézménytől/tisztviselőtől függ. Új terminusok pedig tömegével keletkeznek, így a szakemberek, nyelvészek és fordítók közötti együttműködés ma ugyanolyan fontos lenne, mint a csatlakozás előtt volt. A formalizált kapcsolatok hiányában kezdeményezések indultak a tagállami együttműködések erősítésére. A fordítók, tolmácsok és szakemberek gyors egymásra találását és a problematikus terminusok megvitátását

²⁰ *A rugalmas biztonság közös elveinek kidolgozása felé: Több és jobb munkahely a rugalmasságon és biztonságon keresztül.* A Bizottság közleménye az Európai Parlamentnek, a Tanácsnak, az Európai Gazdasági és Szociális Bizottságnak és a Régiók Bizottságának. COM (2007) 359, végleges.

hivatott elősegíteni a már említett HUTERM terminológiai internetes fórum,²¹ amelyet Gulyás Róbert európai parlamenti tolmács hozott létre 2003-ban. E kezdeményezések azonban közel sem teszik szükségtelessé a tagállami kapcsolatok erősítését és a szakmai közösségek, hazai intézmények bevonását az uniós terminológia alkotásába.

Az uniós terminológia lexikai-szemantikai hatása

Az uniós fordításokkal kapcsolatban leginkább a nyelv szókészletét ért változások kerülnek előtérbe. Gyakori észrevétel, hogy az új, uniós fogalmak magyar megfelelői idegen hangzásúak, magyartalanok. Ezért az is felmerül, hogy az uniós fordítások pozitív vagy negatív hatással vannak-e a nyelvünkre. Az előzőekben láthattuk, hogy az uniós terminológia alkotását nagyban befolyásolja az a tény, hogy a terminusokat – jogszabályoknál a jogász-nyelvészek közreműködésével – a fordítók alakítják, akik a fogalom ismeretének hiányában sokszor a forrásnyelvi alakból indulnak ki. Zauberga (2005) szerint a fordítókra általában jellemző, hogy megoldásaikban leginkább a transzkripciót és a tükörfordítást használják. Ennek megfelelően feltételezhető, hogy a forrásnyelvi terminus az uniós fordításokban is óhatatlan hatással van a célnyelvi megoldásokra. Tudomásom szerint nem készült még olyan empirikus kutatás, amely ezt a feltételezést uniós kontextusban vizsgálná, holott ez a hipotézis itt vizsgálható a legjobban, hiszen az új uniós terminusokat a hivatalos nyelvek többségében (és tömegesen) fordítás útján alkotják. E feltételezéssel kapcsolatban további két gondolatot érdemes felvetni.

Először is az a tény, hogy folyamatos kötelezettség áll fenn az uniós terminológia megteremtésére, önmagában is értéknek tekinthető. Míg az angol nyelv számos területen fokozatosan átveszi a szerepet a szakmai kommunikációban, addig az uniós nyelvhasználat feltételeit valamennyi hivatalos nyelven és szakterületen meg kell teremteni.²² Ugyanakkor igaz az is, hogy a tényleges nyelvhasználat a nyelveknek csak egy részére korlátozódik, az uniós fordítások forrásnyelve pedig elsősorban az angol. Joggal feltételezhetjük ezért azt is, hogy az angol nyelv szerepét és hatását uniós tagságunk csak felerősíti (Kiss 2005). Ezt a feltételezést az uniós terminológiaalkotás részben alátámaszthatja. Az előzőekben láttuk, hogy a fordító a fogalmi háttér ismeretének és a szakemberekkel való konzultáció hiányában gyakran nem a fogalomból, hanem a nyelvi alakból indul ki, amely tükörfordításokhoz, idegenszerű hangzashoz vezethet. Nem szabad azonban elfelejtenünk, hogy az idegenszerűség szükségszerű cél is lehet az új terminusok alkotásakor. A közösségi szabályozás ugyanis önálló fogalmi rendszert, egyfajta „európai szemantikai hálót” alakított ki (Szépe 2001: 205). Ez egyben azt jelenti, hogy a magyar nyelvnek nemcsak a magyar, de az uniós fogalmi rendszerhez kötődő fogalmakat is le kell írnia. Ennek vagy az a módja, hogy már létező köznyelvi szavak, összetételek

²¹ www.huterm.com

²² A magyar nyelv tényleges használata az uniós intézményekben egy másik kérdéskörhöz tartozik, ezzel a tanulmányban nem foglalkozunk.

kapnak új uniós tartalmat (*nyitott koordinációs módszer, közös álláspont, irányelv, rendelet*), vagy neologizmusok képződnek (*komitológia, főtanácsnok*). Ez utóbbi megnevezések célja éppen az, hogy egyértelműen elkülönítse az uniós fogalmat a magyar fogalmi rendszertől. Ennek eszköze pedig gyakran lehet az idegenszerű hangzás, amely jelzi, hogy egy nemzetek feletti, a tagállamitól elkülönülő fogalmi rendszerről van szó.

Az is elképzelhető ugyanakkor, hogy az idegen megnevezések használatát és elterjedését gyakran éppen a szakemberek közötti kommunikáció erősíti fel. Ezt a jelenséget – bár empirikusan még nem igazolták – e sorok írójának közigazgatási tapasztalatai is alátámasztják. Az uniós ügyekkel foglalkozó tisztviselők számára ugyanis könnyebben azonosítható a megnevezés, ha abban vissza lehet követni az eredeti angol vagy francia terminust, hiszen a tárgyalások, azaz a fogalmi gondolkodás is ezeken a nyelveken zajlott. Ezzel szemben a fordítók – a munkájukat meghatározó ajánlások alapján is – tudatosan törekednek arra, hogy magyar megnevezést találjanak, hiszen feladatuk a magyarra fordítás. Az uniós tagság így éppen elősegítheti a magyar megnevezések meghonosodását, hiszen az új szak kifejezések tudatos tevékenység (fordítás) eredményeként kerülnek a nyelvbe. Jó példa erre az *action plan* (hivatalos fordításban *cselekvési terv*), amely a szakmai nyelvhasználatban gyakran *akcióterv*, vagy *a twinning* (az uniós dokumentumok szerint *ikerintézményi együttműködés*), amely a mindennapi használatban legtöbbször *twinning* maradt. Ezt a tendenciát a sajtó is felerősítheti, hiszen a *directive* (*irányelv*) is még gyakran *direktíva*.²³ Összességében tehát éppen a fordítás ténye, a tudatos fordítói magatartás segítheti elő azt a törekvést, hogy a megértetés és elterjesztés során a megnevezendő új fogalmakat „a nyelvközösség tagjai számára ismert, tehát anyanyelvi elemekből is építkezve jelöljük” (Kiss 2005: 23).

A fenti folyamatok előrevetítik a terminológia egységes használatának problémáját is. Dróth Júlia (2000) párhuzamos angol és magyar uniós szövegeken vizsgálta a terminológia magyarra fordítását, és rendszerezte a különböző jelenségeket. A konklúzióban megfogalmazott javaslatok nagy része, így a terminusok és szak kifejezések szótárba rendezése, időközben megvalósult. Az egységes használatot az EU hivatalos kifejezéstára és az EU egységes terminológiai adatbázisa (IATE) segíti, ez utóbbi már a nagyközönség számára is elérhető. Az uniós intézményeknél pedig a terminológia megnövekedett jelentőségét mutatja, hogy a fordítók egy része – terminológusként – munkáját már a terminológiai kutatásoknak és az egységesítésnek szentelheti. Az egységes használat azonban már nem kizárólag az uniós fordítók felelőssége, hanem valamennyi fordítóé és szakemberé is. Mivel az uniós terminológia bármilyen szövegben előfordulhat, ezért a hazai fordítók számára is elengedhetetlen az uniós terminusok ismerete. A hazai fordító számára azonban nem az új terminusok alkotása, hanem a kodifikált terminusok felismerése, valamint a fogalmi rendszerek közötti megkülönböztetés jelenti a nehézséget.

Egy uniós szöveg fordításakor a hazai fordítónak például fel kell tudnia ismerni, hogy a *financial perspectives* / *finanzielle Vorausschau* / *perspectives financières* szóösszetétel uniós terminus, amely nem pénzügyi kilátásokra vagy előre-

²³ A szóbeli nyelvhasználat sajátosságaira Gulyás Róbert (2005) is számos példát hoz.

jelzésekre, hanem az EU hétéves költségvetésére, *pénzügyi tervére* utal. A fordítás így lényegében az IATE adatbázis szerinti magyar megfelelő behelyettesítését jelenti. A terminusok dinamikus változását jelzi, hogy az adatbázis szerint az újabb (2007–2013-ra szóló) dokumentumokban a fenti terminusok helyett már a *financial framework / mehrjähriger Finanzrahmen / cadre financier pluriannuel* terminusok szerepelnek. Hasonló példa a közös agrárpolitika egy terminusa, a *common market organisation*, amelynek magyar megnevezését (*közös piacszervezés*) az adatbázis ugyancsak idejétműltnak minősíti. Nehézséget okozhat, hogy egyazon terminus több uniós fogalmat is jelölhet, mint például a *convention*, amely nemcsak számos *egyezményt*, de (az EU Alapjogi Chartáját vagy az alkotmány szerződést kidolgozó) *konventet* is jelentheti. Még problémásabb lehet a több (tagállami és uniós) fogalmi rendszer közötti mozgás egyazon szövegben. Uniós kontextusban a *value added tax* magyar megfelelője nem *általános forgalmi adó*, hanem *hozzáadott-érték-adó*, amely az eltérő uniós szabályozást jelzi. Hasonló nehézség adódhat a magyarról idegen nyelvre történő fordításban is. Ha uniós jogi aktusról van szó, akkor az (uniós) *rendelet* megfelelője a *regulation/Verordnung/réglement*, míg a magyar illetékes szervek által kiadott (magyar) *rendelet* bevett angol és francia fordítása a *decree/décret*.

E kérdések tudatosítása a közép- és felsőfokú oktatásra is nagy felelősséget ró, amelyben kulcsszerepet játszik nemcsak a jövő fordítók, de a szakemberek képzése is. Klaudy Kinga (2004b) az európai integráció fontos következményének tartja, hogy a nyelvi közvetítés oktatását minél szélesebb körben ki kell terjeszteni. Szépe György pedig már jóval a csatlakozás előtt felhívta a figyelmet arra, hogy az európai terminológiai egységesülés „a terminológia, szaknyelv, fordítástan előterbe kerülését eredményezheti a kutatásban és az oktatásban egyaránt. A többnyelvűsége is törekvő európai középiskolában nyilvánvaló, hogy mind az anyanyelv, az idegen nyelvek és más szaktárgyak keretében szükség lesz bizonyos terminológiai képzésre” (Szépe 2001: 47). A korpusztervezés sajátosságainak fényében erre a csatlakozás után még nagyobb szükség van. Az uniós terminológia kialakítása és egységes használata nemcsak az uniós fordítók, de a hazai fordítók és szakemberek felelőssége is. Az ismeretek terjesztésének és e kérdések tudatosításának így már az oktatásban meg kellene kezdődnie.

Összegzés

Az uniós csatlakozás után a dokumentumok fordításáért az uniós intézmények felelnek, ez pedig sajátos helyzetet teremt a nyelvtervezés számára. Míg az uniós hivatalos státuszról szóló döntésben tagállami vétó érvényesül, addig a korpusztervezésben korlátozott a tagállami részvétel. Uniós kontextusban két okból is beszélhetünk korpusztervezésről. Egyrészt a hivatalos státuszból adódóan folyamatosan biztosítani kell azt, hogy a nyelv be tudja tölteni uniós funkcióját. Ugyanakkor a hivatalos státusz a magyar nyelv számára egyfajta „célnyelvi státuszt” jelent, amelynek eredményeként az uniós szöveg- és terminológiaalkotás nem magyar fogalmi gondolkodás, hanem fordítás eredménye. Fontos tehát hangsúlyozni,

hogy a csatlakozással nemcsak a fordítási tevékenység, de a terminológiaalkotás is kikerült a tagállami keretekből. Ez a gyakorlatban óriási felelősséget helyez az uniós fordítók vállára, és fontos kérdéseket vet fel az oktatás és a kutatás számára is.

Az uniós fordítók szerepe abban egyedülálló, hogy fordítói megoldásaik nagy része – a jogszabályok és a szakmai diskurzus révén – automatikusan a szakterületek terminológiájának részévé válnak, gyakran megelőzve a szakmai konszenzus létrejöttét. A legtöbb tagállam így közvetlenül az uniós intézmények fordítói révén vesz részt a korpusztervezésben. Az oktatásnak – elsősorban a felsőoktatásnak – ezért több szempontból is kiemelkedő a szerepe. Egyrészt a leendő uniós és hazai fordítókat a fordítóképzés készíti fel erre a feladatra. Az uniós fordítók különösen a terminológia alkotásában vállalnak nagy szerepet, a hazai fordítóknak pedig a terminológia egységes használatában van felelősségük. Ez a felelősség ugyanakkor nemcsak a fordítókat, hanem a szakembereket is terheli. Ezért a tudatos felkészítésnek, az uniós és terminológiai ismeretek közvetítésének nemcsak a fordítók, de a (jogi, gazdasági, műszaki stb.) szakemberek képzésében is kiemelkedő szerepe lenne. Fontos emlékeztetni arra, hogy a csatlakozás előtt a közösségi joganyag fordítása és az uniós terminológia kialakítása a hazai intézmények, nyelvészek, szakértők, terminológusok és fordítók szoros együttműködésével zajlott. Az együttműködésre, az érintettek bevonására tehát ma még nagyobb szükség lenne.

Az uniós fordítások új feladatokat jelentenek a korpusznyelvészeti, a fordítástudományi és a terminológiai kutatások számára is. Először a fordítási tevékenység szövegszintű hatásainak vizsgálata indult meg, nem utolsósorban a fordított szövegek minőségével szembeni kritikák alapján. E kutatások a gyakorlat számára is hasznosak lehetnek, különösen az uniós pályázatírás számára. A szövegszintű kutatásokban érdekes lehet annak vizsgálata is, hogy léteznek-e olyan törvényszerűségek, fordítási univerzálék, amelyek kifejezetten az uniós fordított szövegekre jellemzőek. Az uniós terminológia vizsgálata ugyanakkor a fordítástudományi és terminológiai kutatások összekapcsolására is lehetőséget ad. Az új terminusok tömegesen, de a legtöbb hivatalos nyelvben fordítás eredményeként születnek. Ez lehetőséget ad annak vizsgálatára, hogy az uniós fordítási tevékenység milyen hatással van a célnyelvi terminusok alkotására. E kutatások segítséget nyújthatnak abban is, hogy milyen típusú hazai együttműködésekre és iránymutatásra lenne szükség az uniós fordítás és terminológiaalkotás során. Végül az európai polgárok megszólításának eszköze is a nyelv, így e kérdéseknek nemcsak a szakmai kommunikáció, de az európai polgárokhoz eljutatott üzenet szempontjából is nagy a jelentősége.

Csalóka tehát azt gondolni, hogy a fordítások uniós intézményekbe kerülésével a fenti kérdéseknek ne lenne közvetlen hazai vonatkozása. Az a tény, hogy a fordításért és terminológiaalkotásért már nem hazai intézmények felelnek, csak megerősíti azt, hogy ezek a tevékenységek a napi együttműködések, valamint az oktatás és a kutatás számára is új feladatokat támasztanak, így azokkal nemcsak érdemes, de szükséges is foglalkozni.

SZAKIRODALOM

- Andrássy György 2001. Nyelvek és nyelvi jog az ezredfordulón. *Jogtudományi közlöny*. 56: 265–78.
- Balázs Géza 2003. Euroterminológia és a magyar nyelv. Szaknyelvi kommunikáció és nyelvstratégiai munka. *Magyar Orvosi Nyelv* 1: 9–26.
- Dróth Júlia 2000. Legyen egységes az Európai Unió terminológiája! Az EU adminisztratív és közigazgatási nyelvezetének magyar fordítása. *Magyar Nyelvőr* 124: 287–97.
- Egyedi András 2006. Lektorálás az európai közösségi intézmények magyar nyelvi osztályain. *Fordítók és Tolmafcok Őszi Konferenciája előadásának anyagai*. http://www.translationconference.com/2006_eloadasok_anyaga.html (2008. július 30.)
- Farkas Ágnes 2006. Fordítás az Európai Bizottságnál: minőségi követelmények és minőségbiztosítás. *A Fordítók és Tolmafcok Őszi Konferenciája előadásának anyagai*. http://www.translationconference.com/2006_eloadasok_anyaga.html (2008. július 30.)
- Farkas Ildikó 2007. A fordítói szabadság korlátai az EU intézményekben. *Fordítástudomány* 9: 98–105.
- Fischer Márta 2007a. A többnyelvűség és a nyelvtanítás támogatása az Európai Unióban. A fejlesztés új irányai. *Új Pedagógiai Szemle* 57: 101–7.
- Fischer Márta 2007b. Fordítás(politika) és terminológia az Európai Unióban. *A XVI. Magyar Alkalmazott Nyelvészeti Kongresszus előadásai*. (MANYE Vol. 3). MANYE-Szent István Egyetem, Pécs–Gödöllő, 806–11.
- Fóris Ágota 2005a. *Hat terminológia lecke*. (Lexikográfia és terminológia kézikönyvek 1.) Pécs, Lexikográfia Kiadó.
- Fóris Ágota 2005b. A terminológiai norma és az ekvivalencia kérdése műszaki szövegek fordításánál. *Fordítástudomány* 7: 41–53.
- Gulyás Róbert 2005. Magyar terminológia az EU-intézményekben. *Fordítástudomány* 7: 17–27.
- Heltai Pál 2004. Mítől fordítás a fordítás? In: Feketéné Silye Magdolna (szerk.): *Porta Lingua. A szaknyelvtudás esélyteremtő ereje*. DE ATC, Debrecen, 203–17.
- Jablonkai Réka 2009. In the light of: A corpus-based analysis of two EU-related registers. In: Károly Krisztina–Holló Dorottya (eds): *Working Papers in Language Pedagogy. (WoPaLP)*. Megjelenés alatt.
- Károly Krisztina 2007. *Szövegtan és fordítás*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Király Miklós 2007. *Egység és sokféleség. Az Európai Unió jogának hatása a kultúrára*. Új Ember, Budapest.
- Kiss Jenő 2005. A magyar nyelv és az Európai Unió. *Magyar Nyelvőr* 129: 12–30.
- Klaudy Kinga 2001. Mit tehet a fordítástudomány a magyar nyelv korszerűsítéséért? *Magyar Nyelvőr* 125: 145–52.
- Klaudy Kinga 2004a. A kommunikatív szakaszhatárok eltűnése a magyarra fordított európai uniós szövegekben. *Magyar Nyelvőr* 128: 389–407.
- Klaudy Kinga 2004b. Az EU-szakszövegek fordításának oktatása. In: Dobos Csilla (szerk.): *Miskolci nyelvi mozaik*. Eötvös József Kiadó, Budapest, 11–24.
- Koskinen, Kasia 2000. *Beyond Ambivalence. Postmodernity and the Ethics of Translation*. Academic Dissertation, University of Tampere, Tampere.
- Lesznyák Ágnes 2007. Justitia foglyai? Fordítói munka az Európai Bizottságnál. *A XVI. Magyar Alkalmazott Nyelvészeti Kongresszus előadásai*. (MANYE Vol. 3). MANYE-Szent István Egyetem, Pécs–Gödöllő, 193–8.
- Marzocchi, Carlo 2005. On a Contradiction in the Discourse on Language Arrangements in EU Institutions. *Across Languages and Cultures*. Vol 6. No. 1. Akadémiai Kiadó, Budapest, 5–12.
- Muráth Judit 2007. Szakszótárak előkészítő munkálatai. In: Magay Tamás (szerk.): *Félmúlt és közeljövő*. Lexikográfiai füzetek 3. Akadémiai Kiadó, Budapest, 155–70.

- Piehl, Aino 2003. Die finnische Sprache und die EU. In: *European Profiles of Language Policy*. (Terminologia et Corpora. Tomus I.) Berzsényi Dániel Főiskola, Szombathely.
- Piehl, A.–Vihonen, I. (toim.) 2006. *Vuosikymmen EU-suomea*. 2006. Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisuja 142. Kotimaisten kielten tutkimuskeskus, Helsinki.
- Pusztay János 2007. Terminologie und Sprachpolitik. In: *Terminology and Lexicology in Middle-Europe*. (Terminologia et Corpora. Tomus III.) Berzsényi Dániel Főiskola, Szombathely, 84–90.
- Rádai-Kovács Éva 2006. Az EU-ban dolgozó fordítók internetes és számítógépes segédesszközei, terminológiai problémák számítógépes megoldása. *A Fordítók és Tolmácsok Őszi Konferenciája előadásának anyagai*. http://www.translationconference.com/2006_eloadasok_anyaga.html (2008. július 30.)
- Sándor Klára 2006. Nyelvtervezés, nyelvpolitika, nyelvművelés. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Magyar nyelv*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 958–95.
- Somssich Réka 2003a. A nyelvi kérdés az Európai Unió intézményeinek gyakorlatában. *Régió. Kisebbség, Politika, Társadalom* 14: 181–236.
- Somssich Réka 2003b. A jogfogalmi megfeleltetés problémái a közösségi jogban az irányelvek átültetésének szintjén – a jogi „fordítás” sajátos formája. *Magyar Jog* 50: 746–53.
- Szépe György 2001. *Nyelvpolitika: múlt és jövő*. (Iskolakultúra-könyvek 7.) Iskolakultúra, Pécs.
- Temesvári Csilla 2004. A többnyelvűség problémája az EU intézményeiben és az autentikus szerződések esetében. In: Balázs Géza–Grétsy László (szerk.): *Az Európai Unió és a nyelvek. Válogatás a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma anyanyelvi pályázataiból*. Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma, Budapest, 155–71.
- Tirkkonen-Condit, Sonja 2001. EU Project Proposals as Hybrid Texts: Observations from a Finnish Research Project. *Across Languages and Cultures*. Vol 2. No. 2. Akadémiai Kiadó, Budapest, 261–4.
- Trebits Anna 2008. English Lexis in the Documents of the European Union – a Corpus-based Exploratory Study. In: Károly Krisztina–Holló Dorottya (eds.): *Working Papers in Language Pedagogy*. (Wo Pa LP). Vol. 2. 38–54.
- Vármai Judit Szilvia 2005. Európai uniós terminológia és fordítás – múlt és jelen. *Fordítástudomány* 7: 5–15.
- Wagner, E. et al 2002. *Translating for the European Union Institutions*. St Jerome, Manchester.
- Zauberger, Ieva 2005. Handling Terminology in Translation. In: Fóris Ágota–Károly Krisztina (szerk.): *New Trends in Translation Studies. In Honour of Kinga Klaudy*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 107–17.

Fischer Márta

SUMMARY

Fischer, Márta

Translation and term creation in the European Union

The paper aims at analysing EU-level translation and term creation from the point of view of corpus planning, the translators' role and the impact translations may have on Hungarian at both the textual and lexical levels. First, the peculiarities of EU-level status and corpus planning are presented. In an EU context, corpus planning is closely related to status planning since the official EU-status implies a constant obligation to create the language's "EU function". However, translation and term creation are carried out in the EU institutions, making national level involvement in corpus planning rather limited. With this in mind, the paper presents the unique framework that EU institutions have created for translation and terminology work. Starting with the textual level, it analyses the impact of this framework on EU-translated texts and gives an overview of research in this field.

Turning to the lexical level, it is argued that for smaller languages, such as Hungarian, EU terminology is created through a secondary activity, that is, translation. Moreover, while in a national context terminology is created and documented by experts, linguists, terminologists and translators, in the EU domain translators are the main carriers of this process. Their role is crucial as – contrary to other translations – their solutions automatically become part of the terminological system. Finally, it is argued that the peculiarities of EU-level planning, the role of EU-translators and the impact of EU-translations all call for an enhanced coordination at national level. Furthermore, these aspects provide an excellent basis for research in corpus linguistics, translation studies and terminology as well.

A magyar helyesírás szabályzatának változásairól* A kis és a nagy kezdőbetűk

A tulajdonnevek (AkH. 143–201.)

A kis és a nagy kezdőbetűk, valamint *A tulajdonnevek írása* a szabályzat szorosan összetartozó két fejezete. Az AkH.¹¹ szabálypontjainak számozását követve áttekintjük a Magyar Nyelvi Bizottság előkészítő munkájának javaslatait, a viták lényegét, valamint a beérkezett véleményeket.

Különös időszerűséget ad ennek a területnek a mai írásgyakorlatunkban egyre jobban megmutatkozó jelenség, a nagy kezdőbetűk korábbinál gyakoribb alkalmazása, a nagybetűsítés. A részben idegen hatásra, részben belső fejleményként terjedő formák hovatovább a tulajdonnevek kategóriáit is érintik. Olyan esetek tartoznak ide, mint például a biztosítási formák, a telefonkártyák, különféle programcsomagok, pályázatok, projektek tulajdonnévi vagy tulajdonnévi értékű – és nagy kezdőbetűvel írt – megnevezése. Igen változatos a lakóparkok írásmódja, és külföldi minták alapján már házak is kapnak nevet. De bővül a címek sora is, hiszen például az internetes portálok már közéjük sorolhatók. Általánosságban megállapíthatjuk, hogy a tervezet igen visszafogottan bánik ezekkel az új jelenségekkel, és nem kíván utat nyitni a nagy kezdőbetűs alakulatok terjedésének. De úgy is értékelhetjük ezt az eljárást, hogy a kialakulófélben lévő kategóriák írásmódját nem kívánja rögtön felülről szabályozni és kodifikálni a testület, hanem megvárja az önszabályozást, azt, amíg kiforrnak és az írásgyakorlatban jobban meggyökereznek ezek a kifejezések.

Fontos elvi kérdésről van tehát szó, amelyet a szakemberek sem ítélnek meg egységesen. Már a bizottsági viták során is körvonalazódott a kétféle, egymással szemben álló törekvés: **a napra kész szabályozás igénye**, amely a legújabb helyesírási esetekre is útmutatást ad, valamint az általános, időtálló elvi döntések melletti érvelés, bizonyos távolságtartás megőrzése. Az utóbbi bizonyult erősebbnek, ez a magyarázata annak, hogy a legfrissebb jelenségekre nem találunk konkrét választ a szabályzatban. Konkrét választ nem, de elvi útmutatást igen, még-

* Elhangzott a Magyar Nyelvi Bizottság nyilvános ülésén 2008. június 4-én.

pedig olyat, ami a szabályok szelleméből több helyütt kikövetkeztethető. Éppen az imént vázolt kiforrottlanságra gondolt a szabályalkotó, amikor némileg módosította a **143.** pontot, amely így a következő mondattal zárul: „Néhány esetben nehéz egyértelműen eldönteni, hogy egy-egy nyelvi alakulat köznévi vagy tulajdonnévi-e. Ilyen esetekben ingadozhat a kezdőbetű-használat.” A részletes változás-elemzés előtt még annyit érdemes jelezni, hogy összességében viszonylag kevés módosítási javaslat került ebbe a két fejezetbe, és közöttük alapvetőnek, elvi jellegűnek csak néhány nevezhető.

A **145.** pontban, az **ünnepek, nevezetes napok, történelmi események** stb. írásában továbbra is megmarad a kis kezdőbetű, és ezt két új példa beemelésével szemlélteti, sőt erősíti a szabályzat: *a magyar kultúra napja, a víz világnapja*. Ezen a területen is a nagy kezdőbetű felé mozdult el írásgyakorlatunk, de az erre való zárójeles utalás – „(bár [ezeknek az alakulatoknak] olykor nem kicsi az érzelmi töltésük)” – már az AkH.¹¹-ben megfogalmazódott.

A **rendezvények, társadalmi és politikai mozgalmak**, programok nevének írásáról szóló eddigi **146.** szabály a kis és a nagy kezdőbetűk fejezetéből átkerült a tulajdonnevek – és ezen belül az intézménynevek – közé, a **191.** pontba. Valójában nem egyszerű átcsoportosítás történt, hanem két összetartozó szabály egységesítése. Az ilyen elnevezéseket manapság gyakran nagy kezdőbetűvel írják, mintegy tulajdonnevesítik a fogalmat. Erre eddig is utalt a szóban forgó paragrafus utolsó mondata az „intézményszerű” terminust használva, bár értelmezése vitákra adott okot. A tervezetben már némileg árnyaltabb a főszabály megfogalmazása: az eddigi „általában kisbetűvel írjuk” helyett „ajánlatos kisbetűvel írni” kitétel szerepel.

A **150.** pontba viszont nagyon helyesen belekerül a szaknyelveket érintő, így a különféle regiszterek helyesírását szabályozó megállapítás. Egyébként az írásbeli vélemények összegezéséből kitűnik, hogy többen kívánatosnak tartanak az irodalmi nyelv normáitól való elszakadást, nem csupán itt, hanem általánosságban, a szabályzat egészére vonatkoztatva. A kérdéses szabály így módosul: „A közsavak nagybetűs kezdése nem szokásos a magyarban, kivéve a hivatalos iratokban (például: *Alperes, Felperes, Eladó, Vevő, Szerző*).” A nagy kezdőbetű használata tehát nem szorítkozik az irodalmi művek metaforáira és allegóriáira, mint ahogy korábban volt. Ezzel párhuzamosan a **148.** pontból kikerült az a mondat, mely szerint a nagybetűsítés a szépírók stilisztikai célzatú szokásjoga.

A **tulajdonnevek** bevezető, **154.** szabálypontja némileg bővült. Az eddigi tulajdonnévi kategóriák mellett megjelentek a tárgynevek, a márkanemekhez pedig a fajtanevek is csatlakoztak. – A **személynevek** körében (**155–171.**) csak kisebb kiegészítések, pontosítások vannak. Ilyen például a **167.** pont: „Vannak kizárólag a név előtt használatos közsavak: *ifjabb* vagy *ifj.* *Pál Adalbert, idősebb* vagy *id. Szathmári Judit*. Ezek – az alapvető kisbetűs írásmód helyett – kiemelt helyzetben nagy kezdőbetűsek.” Mindez az előző fejezet (A kis és a nagy kezdőbetűk) **153.** pontjának logikus kiegészítéseként került ide.

Új bekezdéssel bővült az egy- vagy többemű személynevekhez kapcsolódó köznévi utótag **168.** szabálya. Ezek szerint: „Ha egy személynévből és egy közsóból álló, **kötőjeles írásmódú összetétel** újabb taggal bővül, ezt a tagot kötőjellel kell a személynevet tartalmazó összetételhez fűzni: *Oscar-díj-átadás, Achilles-*

-in-szakadás, *Munkácsy-kép-restaurálás*.” A megfogalmazás harmonizál a kérdésben főszabálynak tekinthető és most jelentősen kibővített **138. b)** ponttal, amely általánosabban a többszörös összetételek három csetére vonatkozik: betűszós előtag (*C-vitamin-adagolás, tb-járuulék-csökkenés*), három azonos mássalhangzó találkozási (*sakk-készlet-gyűjtemény*), valamint az itt említett tulajdonnévi előtag. Lényeges elvi jellegű változásról van szó, hiszen eddig csak egy kötőjelet tartalmazó összetételek szerepeltek a szabályzatban. Az utóbbi évek írásgyakorlatában viszont már megjelentek a fentiekhez hasonló alakulatok, tehát szükséges és feltétlenül üdvözlendő kodifikációs lépésről van szó.

A tulajdonnevek csoportja új kategóriával, a **tárgynevekkel** bővül, amelynek szabálypontja az állatnevek és a földrajzi nevek közé kerül. Idetartoznak a következők: nemzeti ereklyék (*Szent Jobb, Szent Korona*), hajónevek (*Kisfaludy Sándor, Santa Maria*), mozdonynevek (*Nádor, Deák*), újrjárművek nevei (*Apollo, Szaljut, Apollo-13, Szozuz-14*), fegyvernevek (*Excalibur, Kövér Berta*), hangszernevek (*Lady Blum*), gyémántnevek (*Kohinoor, Rózsaszín Párduc*).

A **földrajzi nevek** szerepeltetéséről lényeges elvi vita zajlott le a bizottsági üléseken. Fölmerült ugyanis, hogy a földrajzi nevek írásmódját az akadémiai szabályzatnak nem kellene tartalmaznia, hiszen ezt külön feldolgozza A földrajzi nevek írása című kiadvány. Ugyanennek a véleménynek több írásbeli hozzászóló is hangot adott. A bizottság állásfoglalása viszont az, hogy továbbra sem tekinthetünk el a földrajzi nevek szabályainak szerepeltetésétől, mivel a mindennapi írásgyakorlatban (iskola, hivatalos iratok, sajtó stb.) nagyon gyakran le kell írni ezeket az alakulatokat. A beérkezett véleményekben szerepelt az is, hogy egyszerűsíteni kellene a földrajzi nevek írásmódját. A Magyar Nyelvi Bizottságnak erre azonban felhatalmazása nincsen, mivel olyan megnevezésekről, hivatalos formákról van szó, amelyeket részben magasabb szintű alapidokumentumok, jogszabályok, államigazgatási iratok határoznak meg. Figyelembe kell venni azt is, hogy ezekben a kérdésekben a földrajzinév-bizottság jogosult dönteni. A viták során fölvetődött a háromelemű földrajzi nevek – az átlagember számára valóban bonyolult – szabályainak mellőzése, de végül is indokoltnak tűnik további szerepeltetésük.

Hasznos észrevételek érkeztek több határon túli nyelvésztől, akik javasolták, hogy a példák között ne csupán magyarországi földrajzi nevek szerepeljenek.

A konkrétumokra rátérve, lényeges kiegészítéssel bővül a **175. szabálypont**: „A *-falva, -földje, -telke, -völgye* stb. utótagú – esetenként más *-a, -e* végződésű – nevek *-i* képzős származékainak megalkotásakor fontos szempont lehet, hogy az alkalmazott formából, ha nem közismert névről vagy a hagyomány által szentesített formáról, kifejezésformáról van szó, pontosan kikövetkeztethető legyen az alapalak, ezért, bár hibásnak egyik változat sem mondható, hasznos és egyszerű a *Kerekegyháza: kerekegyházai, Veresegyház: veresegyházi, Becsvölgye: becsvölgyei, Egervölgy: egervölgyi* stb. típusú megkülönböztetés, de a hagyomány vagy az elterjedtség jogán: *hollóházi porcelán, pannonhalmi apátság*.” Bizonyos szempontból figyelemre méltónak tarthatjuk ezt az inkább nyelvhasználati célzatú, illetve nyelvművelő tanácsot. (Az ilyenek helyesírási szabályzatbeli szerepeltetésének indokoltsága, szükségessége szintén bizottsági viták tárgya volt.) Azért is érdekes a mostani előírás, mert az AkH.¹⁰ **257.** pontja éppen ellentétes megállapítást tett:

az *-a*, *-e* végződés elhagyását szorgalmazta a melléknévképzős származékokban, majd a 11. kiadásból kikerült ez a kérdés.

Sok vitára adott okot a bizottsági üléseken az **-i végű földrajzi nevek -i** melléknévképzős származékainak írása. A jelenlegi tervezet kétféle megoldást fogad el: a kiejtés és a morfológiai egyszerűsítés elvén alapuló eddigi írásmódot (*Tamási – tamási, Balatonalmádi – balatonalmádi*), valamint a szóelemzés elvét követő új formát (*Tamási – tamásii, Balatonalmádi – balatonalmádi*). Az utóbbi esetben tehát feltüntetjük a képzőt, és a szó végén két *i*-t írunk, feltételezve a [tamásii] vagy inkább [tamásiji] ejtésformákat (174., 175.). Az írásbeli vélemények az újítással kapcsolatban megoszlanak: támogatói és ellenzői egyaránt vannak, pedig itt a szabályalkotó ugyanaz a logika vezérelte, mint az előző pontban: az alapforma visszaállíthatósága.

A 181. pontba, a **közigazgatási egységek** nevének írásába belekerül a régió és a kistérség is: *Ajkai kistérség – ajkai kistérségi, Abauj-Hegyközi kistérség – abauj-hegyközi kistérségi*. A régióra még nem található példa, mert törvényi szabályozás híján a bizottság nem tudta megállapítani a hivatalos formát: *Észak-Magyarország régió – Észak-magyarországi régió* (az utóbbit tartanánk üdvözlendőnek).

A 182. pont külön bekezdésben felhívja a figyelmet egy 1984 utáni módosulásra: „Ha egy eredetileg kötőjellel kapcsolt földrajzi köznévi utótagot tartalmazó földrajzi név közterület nevébe kerül, a kötőjeles írásmódot egybeírás váltja fel: *Csörsz-árok – Csörszárók utca, Ferenc-hegy – Ferenchegyi út, Tábor-hegy – Táborhegyi út* stb.” Az AKH.¹⁹⁸⁴-ben e pont példái között még a kötőjeles *Tábor-hegyi út* szerepelt, ám a földrajzinév-bizottság későbbi állásfoglalása alapján az 1994-es, példaanyagában átdolgozott lenyomat már az egybeírt formát tartalmazta, külön indoklás nélkül. Ezzel a kiegészítéssel – annak megnevezése nélkül – az egyszerűsítés elvének alkalmazását hangsúlyozza a szabályalkotó.

Pontosabbá vált az egyik alcím. Korábban csillagnevek szerepeltek, a mostani változatban **csillagászati elnevezésekről** van szó, nagyon helyesen. A 185. pont után külön szabályban fogalmazódik meg a bonyolultabb alakulatok írása: „Ha egy csillagászati név utolsó eleme köznévi (pl. *felhő, köd, üstökös*), akkor azt kötőjellel kapcsoljuk az előtaghoz: *Magellán-felhő, Androméda-köd, Jászol-köd, Rák-köd, Hale–Bopp-üstökös*.”

Az **intézménynevek** főszabálya (187.) lényegében változatlan marad, akár csak az alárendelt egységek nevének írásáról szóló 189. pont. A közbülső szabály a teljes és cégszerű intézménynevek mellett vagy helyett használt egyéb formák írását foglalja össze, és ennek **d)** része módosult. Az **intézménynévtípusok** önálló használatáról szólva, az egyediként, kivételesként számon tartott *Akadémián* és *Operán* kívül más intézmények esetében is elképzelhető a nagy kezdőbetűs forma a következők szerint: „Az intézménynévtípusokat jelentő szavakat (*minisztérium, egyetem, hivatal, intézet, iskola, vállalat, üzem, rendőrkapitányság* stb.) ajánlott kisbetűvel írni, amikor valamely szövegben egy bizonyos intézményre utalnak, bár belső használatra az alkalmi tulajdonnevesülésből fakadó nagybetűs írás is megengedhető.” Az utolsó tagmondaton kívül a szabály szövegébe újként került bele még az „ajánlott” [kisbetűvel írni]. – A beadott hozzászólásokban ezekkel a módosításokkal szemben ellenvetésüknek is hangot adtak kollégáink.

Az **intézménynévszerű** megnevezések **190.** szabálya új bekezdéssel egészült ki. Továbbra is megmarad a pályaudvarok, repülőterek, vendéglők, üzletek stb. főszabálya, melynek alapján a tulajdonnévi vagy a tulajdonnévi értékű tago(ka)t nagybetűvel írjuk, az értelmezésre szolgáló köznévi tago(ka)t pedig kisbetűvel kezdjük (*Keleti pályaudvar, Ferihegyi repülőtér, Korona cipőbolt*). Tapasztalhattuk, hogy a 11. kiadás óta eltelt időben ez a szabály nem társadalmiasult kellő mértékben, és a mindennapi írásgyakorlatban nem rögzült. Részben emiatt is szerencsés a bekezdésnyi kiegészítés: „A repülőterek, mozik, vendéglők, eszpresszók, üzletek, fürdők, temetők, szállodák, panziók nevét teljes intézménynévi formájukban csupa nagy kezdőbetűvel írjuk: *Corvin Budapest Filmpalota, Rózsakert Bevásárlóközpont, Lukács Gyógyfürdő és Uszoda, Fiumei Úti Sirkert, Erzsébet Szálloda, Platán Panzió.*” A szabályponton belüli kettősség rámutat az intézménynévírás – vagy inkább az intézménynév-megítélés – alapvető nehézségére, azaz a teljes, hivatalos forma és a rövidebb, közkeletű megnevezés közötti különbség érzékeltetésére. Az efféle kettősségeknek sok ellenzőjük van. A beküldött vélemények között is több kollégánk – nem csupán erre a szabályra vonatkoztatva, hanem elvileg, általánosságban – hangsúlyozta, hogy nem szerencsés a szabályokban a kettősség, a vagylagosság, sőt az alakváltozat sem. Magam viszont éppen ezt tartom szerencsésnek és indokolhatónak. A szabályzatnak rá kell mutatnia arra, hogy elkülönül(het) egymástól a teljes, hivatalos forma, és léteznek közkeletű rövidebb alakulatok. Sem az átlagembertől, sem a helyesírás szakemberétől azonban nem várhatjuk el, hogy kellő tájékozottság, előzetes ismeretek, tehát a pragmatikai háttér ismerete nélkül döntsön az írásmódban. Ez a szabály elvi útmutatás, és magában foglalja azt, hogy előismeretek nélkül, nem hivatalos kiadványban nem hibáztatható sem az egyik, sem a másik változat.

A **márkanévek** szabálya változatlan maradt, ám a **196.** pont új példával bővült ekként: *Soproni Kékfrankos* (borfajta). A beadott véleményekben a hozzászólók értetlenségüket fejezték ki, hogy miért nagy kezdőbetűs a **borfajták** neve. Ugyanakkor ellentmondást látnak a szabály következő mondatával, amely „a márkanévként használt, többnyire a termék anyagára vagy származási helyére utaló nevekben” kis kezdőbetűs írásmódot javasol: *kecskeméti barack, tokaji bor*. Valóban, a nyelvészek körében nem közismert, hogy a borfajták bejegyzett és védett márkanévek, ezért mindenképpen jogos a csupa nagy kezdőbetűs megoldás, és szabályon belüli ellentmondás sincs: *tokaji bor* (általános megnevezés) – *Tokaji Aszú* (márkanév); hasonlóan: *bikavér* – *Egri Bikavér, Villányi Bikavér*. Helyesírásunk tehát nem most kívánja szabályozni ezt a kérdést, éppen ellenkezőleg: követi az utóbbi évtizedek – egyébként indokolható – gyakorlatát.

A következő két alfejezetben – A címek, Tulajdonnevek köznevesülése – néhány példa frissítésén kívül lényegi változás nincs.

Összegezőképpen elmondhatjuk, hogy a tulajdonnévírás szabályozásának jelenlegi tervezete a hagyomány elvének továbbvitelét példázza. Csak a legszükségesebb mértékben avatkozik bele a korábbi szabályokba, és az új jelenségek közül is a feltétlenül szükségeseket kodifikálja. A beadott vélemények a most tárgyalt témákban meglehetősen szűkszavúak voltak, és kevés érdemi javaslatot tartalmaztak, ezért szorítkoztunk a változások pusztá bemutatására. Több írásos hozzászóló

viszont megszívlelendő tanácsként hangsúlyozta, hogy a szabályzat megszövege-
zésekor az egyszerű, világos megfogalmazásra kellene törekedni, és ugyancsak
lényeges szempont a taníthatóság.

Zimányi Árpád

SUMMARY

Zimányi, Árpád

On changes in Hungarian orthography Upper and lower case initials

I. Proper nouns

This paper discusses two chapters of the rules of Hungarian orthography: those on upper vs. lower case initials and on proper nouns, respectively. It presents five years of work of a committee of the Hungarian Academy of Sciences devoted to the regulation of spelling, the finished proposal, the essence of proposed changes, and compares the latter with earlier regulations. It covers contributions and suggestions coming from external experts, too. Briefly, it can be said that the regulation of writing proper nouns is planned to be modified in very minor ways only, hence tradition and permanence continue to be the guiding principles there. Contributors have suggested that the revised handbook of orthography should be simple in its formulation and easy to comprehend, the interests of general education should be taken into account more than before, and methodological considerations should also be observed.

Hozzászólás az új akadémiai helyesírási szabályzat tervezetének a tulajdonnevek írásával kapcsolatos szabálypontjaihoz*

1. Kiindulópontok

Mindenekelőtt előre kell bocsátanom, hogy nem helyesírással foglalkozó kollégaként, hanem névkutatóként kapcsolódom e témához. Megjegyzéseimben ennek megfelelően a tulajdonnevek helyesírásának problematikájával foglalkozom csupán, nem térve ki az ehhez akár tágabban csatlakozó egyéb – mint a nagybetűs írásmód használatát általában érintő – aktuális kérdésekre.

Hozzászólásom elvi kiindulópontjának tekintem, hogy a tulajdonnevek helyesírásának szabályozásában tekintettel kell lennünk:

a) a névkutatás elméleti eredményeire, így a tulajdonnevek mibenlétének, sajátosságainak, rendszerének kérdéseire;

b) a jelen nyelvhasználati tényeire és tendenciáira; így egyfelől a mai névtudat és a névadási lehetőségek tágulására, a névtípusok gyarapodására; másfelől azonban a nevek írásmódját érintő és az új nevek megalkotását konkrétan is befolyásoló mai helyesírási típushibák tanulságaira; valamint:

* Elhangzott a Magyar Nyelvi Bizottság nyilvános ülésén 2008. június 4-én.

c) a szabályrendszer egyszerű, érthető, áttekinthető kialakításának, közreadásának, példázásának szempontjaira is.

E kiindulópontok szerint azonban az AkH.¹¹ és az ezen alapuló jelenlegi tervezet több szempontból és több ponton is módosítandónak látszik.

a) A tervezet napjaink nyelvhasználatának több jellemző névfajtájával nem vagy csak keveset foglalkozik. A valós hiányosságokat szövegszerűen és/vagy a példaanyagban pótolni érdemes.

b) Egyes szabályok ellenkeznek a névkutatás jelenlegi ismereteivel, véleményével, illetve a jelenkori névhasználat objektív tényeivel. Ezeket a szabályokat egészükben vagy némi megszorításokkal ezekhez érdemes igazítani.

c) A nevekkal kapcsolatos szabályozás szükségszerűen igen összetett. Alkalmazhatóságát a konkrét szabályokat meghatározó szempontok áttekintő igényű, rendszerező bemutatásával, valamint a példaanyag módszeresebb alkalmazásával lehetne javítani.

Az elvégzendő munka során a kapcsolódó szakirodalom anyaga megfelelő mérlegeléssel hasznosítandó. A valós írásgyakorlatot elemző feldolgozások (akár egy kisebb névtípus, mint a díjak nevei esetében: Erdélyi 2002; esetlegesen a község névtudatának vizsgálatával, mint az AkH.¹¹ kiadása előtt, az intézménynevek esetében: Antalné 1983; nem mellékesen a kisebbségi magyar névírás helyzetével kapcsolatosan: Misad 2005–2007); de az elméleti alapállásból megfogalmazott – és akár éles – kritika (pl. Várnai 2005: 58–63) esetében is. A névírás addig részletesebben nem tárgyalt kérdéseivel is foglalkozó, különböző célú összefoglalások: a földrajzi nevek írásának önálló és részletes szakmai szabályzata (FőNH.), illetve a nagyközönség számára készült, további javaslatokat kínáló helyesírási kézikönyv (OH.) tanulságai ugyancsak jól kamatoztathatók. (Utóbbi munka igen kiterjedten foglalkozik a tulajdonnévírás kérdéskörével; anyagából, példáiból én is merítettem. Névtani szempontú értékelésére l. Fercsik 2005.)

A tulajdonnévírás különböző aktuális kérdéseiről helyesírási vonatkozású előadások, cikkek rendszeresen születnek. (L. pl. a Nagy J. Béla országos helyesírási verseny köteteit, több tanulmányukat a következőkben is hivatkozva.) A névtudományi ismeretek és szemlélet szabályzatbeli érvényesítésének, illetve a helyesírás és névkutatás együttműködésének fontosságára a közelmúltban ugyancsak felhívták már a figyelmet. (Elméleti és gyakorlati szempontból l. különösen Fercsik 2005–2007.)

Az itt említett tényezők szélesebb látókört, hátteret biztosíthatnak az új helyesírási szabályzat elkészítéséhez. Ne felejtjük el: míg igen régi törekvése volt az egyetemes írástörténetnek a tulajdonnevek és a közszók elkülönítése (l. Keszler 1996), addig az akadémiai helyesírást megelőző korszak grammatikusai a magyar tulajdonnevek köréből a családnevek helyesírásának kérdéseire összepontosítottak (Fábián 1967: 195–200); a szabályzatok a személynevekhez képest később kezdtek foglalkozni a földrajzi nevek írásával, a további névtípusok pedig még később kerültek be ezekbe a kiadványokba (bővebben l. Szemere 1974: 179–206), s körük az AkH.¹¹-gyel is csak tovább bővült. A jelenlegi tervezet a tárgyanevek csoportjával tágítja ezt a kört, az OH. vonatkozó szakaszára (OH. 175–8), illetve az ennek is alapjául szolgáló klasszikus névelméleti monográfiára (J. Soltész 1979:

74–7) építve ebben. Ezzel párhuzamosan hagyja ki viszont az asszonynévformák felsorolását a szabályzatból, érthető okból: ez elsősorban nem helyesírási kérdés. A változtatások folyamán az egyes névtípusok leírásának szabályai is módosultak, leírásuk részletezettsége bővült. (Pl. az intézménynevek esetében erről l. Bozsik 2000.)

A kiindulópontok áttekintését követően azonban immár térjünk át a tulajdonnevek írásmódját különböző szabálypontok kapcsán, valamint önálló fejezetben (155–204. A tulajdonnevek írása), illetve kiemelt figyelemmel is taglaló (205–225. Az idegen közsavak és tulajdonnevek írása) szabályozás elemzésére. Az érintett szabálypontokra a helyesírási szabályzatban megszokott módon – a szabálypont sorszámának félkövéren szedett formájával – utalok. A számozás természetesen a szabályzattervezet jelenlegi változatát (2008. 05. 26.) követi, amely kis mértékben tér el az AkH.¹¹ tagolásától.

2. Tulajdonnevek írásmódját érintő különböző szabálypontok

2.1. Helyesírásunk alapelvei, illetve az ezeket tárgyaló szabálypontok bizonyos pontokon kimondottan is kapcsolódnak a tulajdonnevek írásmódjához.

94., 155., 163. Az egyszerűsítés elve a kettőzött mássalhangzóra végződő tulajdonnevek toldalékolásában általában ma sem alkalmazható (*Bükk-**kel***, *Wittmann-**né***), a magyar keresztnévek (*Bernadettól*, *Mariannal*) azonban az AkH.¹¹ és a jelenlegi tervezet szerint is kivételt képeznek. Ezek kivételessége azonban nem tartható. Az alapvető szempont: az eredeti forma helyreállíthatósága ugyanis a mai (hivatalos, anyakönyvezhető) keresztnévállomány esetében (legteljesebb jegyzékét a magyar nevekre l. <http://www.nytud.hu/oszt/nyelvmuvelo/utonevek/index.html>) így több esetben sem lenne biztosítható.

a) Kevésbé közismert magyar keresztnévek esetében a nyelvhasználó elbizonytalanodhat, hogy az adott nevet egy vagy két névvégi mássalhangzóval kell-e írni; például:

Viviennel = *Vivien* + *nel*, de: *Ivonnal* = *Ivonn* + *nal*
Eliottal = *Eliot* + *tal*, de: *Linettel* = *Linett* + *-tel*

b) Egyazon keresztnév magyar és idegen nyelvbéli (és nemzetiségi névként akár hazánkban is anyakönyvezhető) formájának csupán a névvégi mássalhangzó hosszúságában megmutatkozó íráskülönbségéből is adódhat ilyen eset; például:

Marcellel = (m.) *Marcell* + *lel*, vagy: (fr.) *Marcel* + *lel*
Hermannal = (m.) *Herman* + *nal*, vagy: (ném., mo.-i ném.) *Hermann* + *nal*

c) A mai névviselőknél a Ladó-féle utónévkönyv megjelenése előtt anyakönyvezett nevei közt is találunk e szempontból problémás írásváltozatokat (l. még Lőrincze 1970: 326–7); például:

Adriennel = *Adrien* + *nel* és *Andrienn* + *nel*

Mirtillel = *Mirtil* + *lel* és *Mirtill* + *lel*

d) Elsősorban azonban: az egyszerűsítés szabályának alkalmazása esetén egyes idegen eredetű keresztnévek ma már (ha nem is szerencsés módon, de) egyaránt anyakönyvezhető írásváltozatainak esetében megállapíthatatlan lenne az illető hivatalos neve; például:

Annabellel = *Annabel* + *lel* és *Annabell* + *lel*

Izabellel = *Izabel* + *lel* és *Izabell* + *lel*

(De: *Mirabellel* = *Mirabel* + *lel*; illetve **Mirabell* + *lel*; utóbbi tudniillik jelenleg nem anyakönyvezhető.)

Ebből a szempontból tehát az egyszerűsítés elvének teljes és egységes kizárásával minden tulajdonnév azonos elbírálást igényel: *Bükk-kel*, *Wittmann-né* és *Mariann-nal*, *Ivonn-nal*. Így a meglévő írásváltozatok toldalékolt formái is megfelelően tükrözhetik a keresztnévek különbségeit: *Annabell-lel* (= *Annabell* + *lel*), illetve: *Annabellel* (= *Annabel* + *lel*).

87., 158. A hagyományos írásmód kapcsán egyetlen apró megjegyzés teendő: nem csupán családneveket érinthet, de egyedileg és kivételesen más névtípusokban is előfordul; lásd például: *Erdélyi Múzeum-Egyesület*, *Ferencvárosi Torna Club*; *Napoleonhoz*, *Hymnus*, *Ratio Educationis*. Sajátosan problematikus ez az intézménynevek esetében: a hivatalosan bejegyzett, azaz hivatalosan használandó forma ellentétes lehet a helyesírás szabályaival.

2.2. A kis és nagy kezdőbetűk problémája helyesírásunk bevett gyakorlata szerint egyes nyelvi alakulatok tulajdonnévként – azaz: egyedi, állandósult formájú jelölőként – vagy közszóként való kezelésének kérdését jelentheti. A tulajdonnevek nagybetűs írásmódja helyesírásunk fontos jellemzője, amely fontos szerepet játszhat a tulajdonnévként értelmezés kérdésében is (erre l. pl. Hegedűs 1997: 8, részletesebben Laczkó 1998: 39–43; sőt feltűnhet akár a tulajdonnév meghatározásában is: Hajdú 2003: 58).

147. A történeti, illetve egyes múltbeli események nyelvhasználatban rögzült megnevezésének kisbetűs írásmódját először az AkH.¹⁰ szabályozta, visszaszorítandó a terjedő nagybetűs írásmódot (Szemere 1974: 144). Ezek azonban nem annyira „tulajdonnévszerűek”, mint inkább tulajdonnevek; egyedítő szereppel és állandósult alakkal bírnak (l. erről már Károly 1970: 114, részletes elemzésükre J. Soltész 1985.) Ebből következőleg tehát ezeket is megilletteheti a címszerűen nagybetűs írásmód. (Következtesen nagybetűs írásukat l. Hajdú 2003: 149, ill. passim.) Az így ajánlható írásmód tehát: *Tatárjárás*, *Mohácsi vész*, *Szent Bertalan éjszakája*, *Bécsi béke*, *Népek csatája*, *Anschluss*, *Második világháború*, *Október huszonharmadika*; továbbá *Iliási per*, *Duk-duk affér* stb.

Az ünnepek és emléknapok neveit hasonlóképpen írhatnánk nagybetűvel. Például: *A magyar kultúra napja*, *Húsvét*, *Anyák napja*, *Május elseje*, *Pészah*,

Ramadán. A mindennapi írásgyakorlatban, az egyházi (eredetű) ünnepek esetében jellemzőek is ezek a formák.

A nagybetűs írásmód szerepe szembevetően példázható lehet a fikciós eseménynevek típusával. Isaac Asimov jövőbeli univerzumot teremtő sci-fi klasszikusából véve példánkat: „A kis Delicass bolygó ... a Nagy Dúlás után kapta nevét...”; „Az úrbázis ... üresen tátongott a negyven évvel korábbi Nagy Dúlás robbanás- és tűzmarta cseréphalmaz[a]ként”; „...mielőtt a királyi család a Nagy Dúlás pusztító tűzvésze elől szívszorogva ide nem menekült...”. (Alapítvány és Birodalom. Ford. Baranyi Gyula. Budapest, 1972: 226–7. A mindkét névelemet érintő nagy kezdőbetű az eredeti angol írásmódot követi.) A valós eseménynevek esetében feltételezhető – a név ismeretére és felidézett tartalmára vonatkozó – háttértudásunk ilyenkor hiányozhat, azaz nem segít abban, hogy ezeket a megnevezéseket egy bizonyos, rendszerint történelmi súlyú esemény egyedi jelölőjének tekintsük. (Itt: a Galaktikus Birodalom fővárosát, egy egész bolygót feldúló egykori lázadás és pusztítás megnevezésének.) Mivel pedig az eseménynevek rendszerint az adott nyelv áttetsző etimológiájú elemeiből, többnyire közszávaiból állnak, a nagybetűs írásmód hiányában ezeket természetsszerűleg szokásos, illetve közszóji jelentésükkel olvasnánk, ami viszont megmászta a kifejezés eredeti értékét. (Itt: a *Nagy Dúlás*, tulajdonnévként, egy nyilvánvalóan nagy pusztítással járó konkrét, egyedi, a mű univerzumában fontos történelmi esemény képzetét fogadtatja el az olvasóval, mely bővebb kifejtést nem kap a regényben, de így nem is igényel. Ugyanezek a mondatok a *nagy dúlás* írásformával ettől eltérő, hiányos jelentéstartalmat közvetítenének.)

194. A fentebbiekhez hasonlóan a különböző rendezvények, rendezvénysoportok, programok egyedi nevét ugyancsak nagybetűvel lehetne kezdeni. Ebben az esetben ezeket nem csupán az intézménynevekhez hasonlóan, hanem címként is kezelhetnénk. (Talán nem tanulság nélküli itt megjegyezni, hogy a magyar tulajdonnevek formális nyelvészeti vizsgálata szerint az intézménynevek és a címek egy típust is alkotnak, l. Barabás–Kálmán–Nádasdy 1977: 154.) Az így ajánlható írásmód tehát, például: *A Föld éve, A magyar nyelv hete, Hegyvidéki napok, VI. magyar névtudományi konferencia, Országos középiskolai tanulmányi verseny.* Emellett a már igen elterjedt – az eddigi szabályzat szerint lehetővé is tett, ráadásul egyre gyakoribb – intézménynévszerű írásmód sem lenne kizárandó. Például: *Budapesti Nemzetközi Vásár, VI. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus.* Igaz, a kétféle írásmód lehetősége – ahogyan az egyedi és az állandó címek esetében is – ugyancsak elgondolkodtató.

Az itt említett, tulajdonnévnek tekintendő nyelvi alakulatok esetében a névhez társítható határozott névelő kis vagy nagy kezdőbetűs írásmódjában ugyanakkor megfelelő döntést kellene hozni; bár ez a nem könnyű kérdések közé tartozik (vö. Várnai 2005: 56–8). Ezt követően azonban ezeket a csoportokat következő nagy témánk: a tulajdonnevek helyesírását taglaló önálló fejezet keretében lenne szükséges tárgyalni.

3. A tulajdonnevek helyesírását tárgyaló fejezetek

3.1. A tulajdonnevek helyesírásának alapkérdései a nevek írásmódját tárgyaló önálló fejezet élén vétetnek számba (155.): nagybetűs írás, névterjedelem jelölése, állandóság kérdése. E kétségekívül legfontosabb jellemzők mellett azonban határozottabban megfogalmazandó lehet a tulajdonnevek később feltáruló változatossága: egy- vagy többeleműek; nagybetűs vagy nagy- és kisbetűs írásmód kombinációi, kivételesen pedig – az interneten használt névtípusok esetében – kisbetűsen jelenhetnek meg.

Egyes további kérdésekben ugyancsak előnyös lehetne a részletező szabálypontokat megelőző rendszerező áttekintés. Így kiemelten is a tulajdonneveket tartalmazó képzett, jeles vagy ragos, utótaggal ellátott nyelvi alakulatok írásmódját illetően (ami a személynevek esetében megvalósul, a helynevek körében nem); vagy a személynévhez kapcsolódó közzsói elemek tárgyalásában (a név előtt vagy után áll, ahhoz szorosabban vagy lazán kapcsolódik).

Példamutató ebből a szempontból a földrajzi nevek helyesírását részletesen leíró szabályzat (FöNH.) is, amely mindenekelőtt a terminológiát és az általános alapelveket tekinti át meglehetősen részletességgel (FöNH. 15–8, 19–31; sőt táblázatszerűen, ill. ábraként is: 27, 30), majd ezt követően tér rá a különböző névtípusok írásmódjának szabályaira, hasznos függeléki résszel is kiegészítve tartalmát (FöNH. 33–60, ill. 61–101, 103–27).

3.2. A szabályzatból hiányzó névtípusok helyét szövegszerűen, illetve a példanyagban biztosítani szükséges.

A személynevek között érdemes megemlíteni a nemesi előnevek (*gr. széki Teleki József*) és a megkülönböztető betűjelek (*B. Kovács Katalin, Lőrincz B. István*) írásmódját, míg a kiskötőjellel összekapcsolt családnevek esetében megemlítendő, hogy ez a házassági név (*Kiss-Kovács* vagy *Kovács-Kiss*) egyik típusa is. A szabályzatban megjegyzendő továbbá, hogy a helyesírás megszokott rendjétől eltérő formák is használatosak a nem hivatalos nevek, így a művésznevek, még inkább pedig a – mindennapokban igen gyakori – internetes személynévhasználat körében.

Az intézménynevek mellett megemlítendőek lennének az emberek csoportját jelölő nevek: *Purcell kórus, Ózike csoport, Kovács család, 969. sz. gr. Csáky Imre bíboros cserkészcsapat, Kispál és a Borz, de Hot Jazz Band*. Mint látható, a személynévi előtaggal alakult neveknek a szabályzatban korábban leírt csoportja ezeknek csak egy részét képezi, az intézménynevek helyesírásának szabályai pedig egyértelműen nem alkalmazhatók rájuk.

Említést érdemel továbbá az építménynevek csoportja, ezek közt a lakóparkok, épületek nevei: *Margaréta udvar, Sissy lakópark, Origó ház, de West End City Center*.

3.3. A szabályzatban szereplő példasorok különösen fontos eszközei a szabályok kellőképpen részletes bemutatásának. Ezeket a tárgyalta névtípust, illetve szabályt minél jobban leíró, reprezentáló példákkal érdemes feltölteni. A tulajdonnevek írásmódját általában tárgyaló szabálypontokban – a döntően és hagyományosan sze-

mély- és helynévi példák mellett – a kisebb névtípusokból (pl. **155., 217., 225.**), egyes névfajtákon belül pedig azok sajátos altípusaiból is célszerű példákat hozni.

Az állatneveket tárgyaló rövid szakasz jelenlegi példásora (*Bodri, Cirmos, Csákó, Ráró, Villám, Bagira, Vuk*) csupán a legegyszerűbb, hagyományos, népi és irodalmi eredetű neveket jeleníti meg. (Előbbiek egyébként még az 1910-es évek szabályzataiból öröklődő nevek, utóbbiak az AkH.¹¹ kiegészítései voltak; vö. Szemere 1974: 188.) Az állatnévadás itt nem képviselt csoportjai: a törzskönyvezett (*Hercegvári Anita, Neszmélyi Bendegúz*), az idegen írásmódú (*Lassie, Spotty*) vagy a kevésbé tipikus (*Mardel, Sir Kán, Züzü*) nevek azonban további kérdéseket vethetnek fel, így azokat is érdemes megjeleníteni a szabályzatban (**173.**).

A szabályzat különösen részletes figyelmet szentel a földrajzi nevek helyesírásának. Az AkH.¹⁰ óta jellemző ez, míg mellé, majd az AkH.¹¹ mellé az érintett több tudományterület közreműködésével elkészült önálló szabályzatuk is (bővebben l. FöNH. 5–7). Meggondolandó lehet ez a helyzet önmagában is, de ennek kérdését itt csupán jelezni szeretném (**175–186.**).

Az intézmények esetében azok sokféle típusa és kiemelkedő gyakoriságuk igényli a gazdagabb példázást, különösen a – szövegszerűen egyébként meg is említett (**190.**) – társadalmi, politikai és gazdasági célú csoportosulások neveivel, de akár egyéb közhasználatú típusok – mint gyógyszertárak, vonatjáratok stb. – példaival együtt is (**189–195.**).

A címek körében ugyancsak külön említést érdemelhetnek a kiadványsorozatok (*A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai, Búvár Zsebkönyvek*), gyakoriságuk miatt a filmek és filmsorozatok (*Barátok közt, Tűzzel-vassal, Micsoda nő!*), valamint sajátosan új típusként az internetes portálok (*Index, Női Lapozó*) címei (**199–203.**).

A példasorok megformálásában figyelembe vehető szempontok sora azonban tovább is folytatható. Az itt felmerülő szempontokat egy-egy szabályponttal illusztrálom az alábbiakban.

A példasorokat olykor a szabályt szembetűnőbben bemutató formában lehetne megadni. Így például nem csupán különböző, hanem ugyanazon névvel is példázva a szabályt, például: *Táncsicsnak*, de *táncsicsi*, illetve *Táncsics Mihály-i* (**162.**).

A példaanyagot erőteljesebben is frissíthetjük. Így egyes példák elhagyhatók – például az idézett mozaikszók, szóösszevonások közül (*Közért*, ti. tulajdonnévként) – elavulásuk miatt (**235.**), mások pedig beemelhetők – például az újonnan átvett keresztnevek közé (*Dzsenifer, Fabrició*; a most ott szereplő egyes nevek, például *Krisztián* helyére is) – mint napjainkra jellemzőbb példák (**161., 210.**)

A hagyományosabb nevek és névtípusok mellett a kevésbé tipikusnak tűnő, de ugyancsak használatos névformákra is hasznos lehet példát adni – például az imént idézett állatnevek vagy a tárgynevek (*Eutelsat W3*) esetében (**174.**).

Az érthetően elsősorban magyar névanyagot tárgyaló példasorokat több helyen is indokolt lehet idegen (eredetű) tulajdonnevekkel is kiegészíteni – mint akár már a családnevek körében (*Novák, Wagner*), még inkább külföldi díjak neveinek (*Grammy-díj, Golden Globe-díj*) esetében, főleg pedig az intézménynevek különféle csoportjaiban (**156., 198., 189–195.**). Akad ugyanakkor olyan hely is a sza-

bályzatban, ahol a magyar névpéldák arányát lehetne gyarapítani – így a tárgynevek (*Rákóczi fája*, az iskolai csontvázak szokásos neve: *Samu*) csoportjában (174.).

A példák közé néhány téves forma is bekerült. A *Buddenbrook ház* a legújabb változatban *Buddenbrock ház* alakban olvasható (167.), s hibásan szerepel a tárgynevek közt az egyik régi mozdonynev: helyesen *Deáki*, s nem *Deák* (174.). A szóban forgó (a szabadságharc bukása után üzembe helyezett) mozdonyt ugyanis nem személyről, hanem – a jellemző korabeli gyakorlat szerint – valamely magyarországi (itt: a Pozsony vármegyei) településről nevezték el (Perger Imre szíves levélbeli közlése alapján). Ezek a példák értelemszerűen javítandók vagy cserélendők.

3.4. A szabálypontok alóli kivételek, azaz az általános gyakorlattól való eltérések számát a csoportszerű és az egyedi kivételek esetében is ritkítani érdemes.

167., 169. Az uralkodóházat jelentő *ház* szó kötőjeles írását – a sajátos jelentés és a kiterjedt írásgyakorlat miatt – érdemesnek látszik megtartani, de kiterjeszteni is. Például: *Árpád-ház*, *Habsburg-ház*; de ugyanígy: *Béltéky-ház*, *Buddenbrook-ház*. (Ugyanakkor intézménynévként: *Teleki Ház*, lakóházként: *Gizella ház*; az már más kérdés, hogy például a Google internetes keresőprogram már első néhány találatát közt a Thomas Mann-regény címekeként mindhárom, itt szóba jöhető formát megtaláljuk.) Ez a kivételesség, azaz a kiskötőjeles írásmód viszont a *dinasztia* és a *család* esetében nem tűnik indokoltnak, a példák közt említett *Hunyadi* vagy *Rákóczi család* esetében pedig történelmi szempontból sem tartható.

185. Egyedi példát is említve: a *Fertő tó* jelenlegi írásmódja láthatólag szemben áll mai nyelvérzékünkkel. A tó eredeti nevét ma szinte csak a közszoói utótaggal együtt használjuk, amely ilyen formán a név részévé vált. (Vö. például: „Fertő tó vagy röviden – főleg a helybeliek által használt alakjában – Fertő...” – www.wikipedia.hu.) Ez a helyzet viszont óhatatlanul a név kötőjeles írásmódját hívja elő, mégpedig a szorosabban kapcsolódó és a széles körű névhasználatban is. (Pl. a magyar világörökségi helyszíneket tárgyaló honlapon: www.vilagorokseg.hu, de jobbra a térséghez kapcsolódó honlapokon is: fer-to-lap.hu.) Érdemes itt figyelembe venni a FőNH. ezen névtípussal kapcsolatos megjegyzését is: „a földrajzi köznév [esetleges] magyarázó jellegének eldöntése nem helyesírási, hanem névhasználati kérdés” (FőNH. 53). A konkrét név írásmódját ezért a fő típushoz célszerű igazítani: *Velencei-tó*, *Fertő-tó*, de persze továbbra is *Balaton* és *Balaton tó*.

210., 213. Az idegen (eredetű) tulajdonnevek esetében a kivételesség nemcsak egyedi eltérést, de ingadozást is jelenthet. Ez ugyan nem a legszűkebb értelemben vett helyesírási kérdés, de sokféleségük miatt szabályzatbeli tárgyalásuk rendszerezettebb áttekintést igényelhet. A javasolt tárgyalásmód: esetükben a magyaros írásmód lehet általános (*Kálvin János*, *Peking*), az idegen formával változó (*Jules Verne* ~ *Verne Gyula*), csak bizonyos állandósult kifejezésekben használatos (*Dárius*, *Krözus*) – míg a többi esetben, azaz általában, az átírás szokásos rendje szerint használjuk ezeket a neveket.

222. Az a szabály, amely szerint a magyar átírású neveket a bennük szereplő betűk hangértéke szerint ejtjük, mindenképpen helyeselhető, viszont átgondolan-

dóvá tesz több korábbi példát, illetve kivételes esetet. Az ingadozó írásmódot megengedő *Kolumbus* így csak *Kolumbusz* lehet (210.); az *Ezópus* pedig *Ezópusz* lenne, bár ezt görögösen *Aiszóposz*ként is használjuk, a latin *Esopus* írásmód pedig ugyanígy elfogadhatónak tűnik (213.).

3.5. A szabálypontok érvényességi köre néhány helyen módosítandó. Van, ahol a szabály általános érvénnyel nem, csak szűkebb körben lenne kimondható – így az intézménynevek elemeinek nagybetűs írásmódjával kapcsolatban (189., vö. 193. *Keleti pályaudvar, Tabán mozi*). S van, ahol épp ellenkezőleg: a szabály tágabban, általánosabban is megfogalmazható – így a *ch*-t és az *x*-et nemcsak az (idegen eredetű) keresztnevekben és földrajzi nevekben, hanem több más esetben is (*Xerxész, Marx, Xavéri Szent Ferenc*) megtartjuk (212.).

4. Összefoglalás. Összefoglalásképpen elmondható: az AkH. új kiadása tervezetének egyes részei – a munkaanyagban már jelenleg is szereplő célszerű változtatások mellett – az itt megfogalmazott felvetések és példák megfelelő mérlegelésével, illetve azok értelmében további átgondolásra és szükség szerinti módosításra érdemesek

- a) a névkutatás ismeretei;
- b) napjaink nyelvi, nyelvhasználati tényei és tényezői;
- c) a szabályrendszer belső logikája; valamint
- d) az alkalmazhatóság javítása

szempontjából, azaz egy célszerűbb és célszerűbben használható helyesírási szabályzat érdekében, a tulajdonnevek írásának területén is.

SZAKIRODALOM

- AKH.¹⁰ = *A magyar helyesírás szabályai. 10. kiadás.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1954.
 AKH.¹¹ = *A magyar helyesírás szabályai. 11. kiadás.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1984.
 Antalné Szabó Ágnes 1983. *Névírás-szociológia az intézménynevekben.* Magyar Névtani Dolgozatok 28. ELTE Magyar Nyelvészeti Tanszékcsoport, Budapest.
 Barabás András–Kálmán C. György–Nádasdy Ádám 1977. Van-e a magyarban tulajdonnév? *Nyelvtudományi Közlemények* 79: 135–55.
 Bozsik Gabriella 1999–2000. Az intézménynevek helyesírásának alakulása az akadémiai helyesírási szabályzatok alapján (1832–1994). In: Bozsik Gabriella–V. Raisz Rózsa (szerk.): *Helyesírás és tanárképzés. A Nagy J. Béla országos helyesírási versenyek előadásai, egyéb tanulmányok és feladatsorok.* Eszterházy Károly Tanárképző Főiskola Magyar Nyelvészeti Tanszéke, Eger. 40–5.
 Erdélyi Erzsébet 2002. Rend vagy rendtelenség a rendeletekben, avagy díjazható-e a díjak helyesírása? In: Balázs Géza–A. Jászó Anna–Koltói Ádám (szerk.): *Éltető anyanyelvünk. Mai nyelv-művelésünk elmélete és gyakorlata. Írások Grétsy László 70. születésnapjára.* Tinta Könyvkiadó, Budapest, 152–6.
 Fábán Pál 1967. *Az akadémiai helyesírás előzményei.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
 Fercsik Erzsébet 2005. Névtan és helyesírás találkozása egy kézikönyvben. *Névtani Értesítő* 27: 333–9.

- Fercsik Erzsébet 2005–2007. A tulajdonnevek helyesírásáról. In: Bozsik Gabriella (szerk.): *Két évtized a helyesírásért*. EKF Líceum Kiadó, Eger. 57–66.
- FöNH. = Fábíán Pál–Földi Ervin–Hőnyi Ede 1998. *A földrajzi nevek helyesírása*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Hajdú Mihály 2003. *Általános és magyar névtan*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Hegedüs Attila 1997. Mi a tulajdonnév? *Névtani Értesítő* 19: 5–8.
- Károly Sándor 1970. *Általános és magyar jelentéstan*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Keszler Borbála 1996. A névjelek fejlődése a képjeltől a nagybetűs írásig. *Magyar Nyelvőr* 120: 220–6.
- Laczkó Krisztina 1998. Kisbetűk és nagybetűk. In: O. Bozsik Gabriella–V. Raisz Rózsa–Zimányi Árpád (szerk.): *Helyesírásunkról, helyesírásunkért. A Nagy J. Béla országos helyesírási versenyek előadásai, egyéb tanulmányok és feladatsorok*. Eszterházy Károly Tanárképző Főiskola Magyar Nyelvészeti Tanszéke, Eger. 39–47.
- Lőrincze Lajos 1970. Névtudomány és államigazgatás. In: Kázmér Miklós–Végh József (szerk.): *Névtudományi előadások. II. névtudományi konferencia. Budapest 1969*. Nyelvtudományi Értekezések 70. Akadémiai Kiadó, Budapest. 325–37.
- Misad Katalin 2005–2007. A tulajdonnevek írásának sajátos esetei a szlovákiai magyar nyelvű sajtóban. In: Bozsik Gabriella (szerk.): *Két évtized a helyesírásért*. EKF Líceum Kiadó, Eger. 104–17.
- OH. = Laczkó Krisztina–Mártonfi Attila 2004. *Helyesírás*. Osiris Kiadó, Budapest.
- J. Soltész Katalin 1979. *A tulajdonnév funkciója és jelentése*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- J. Soltész Katalin 1985. Történésnevek. In: Békési Imre (szerk.): *Név és névkutatás. Az Inczeffi Géza halálának 10. évfordulóján rendezett emlékülés előadásai (Szeged, 1984. április 13–14.)* MNyTK. 170. Budapest. 187–200.
- Szemere Gyula 1974. *Az akadémiai helyesírás története (1832–1954)*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Várnai Judit Szilvia 2005. *Bárhogy nevezzük... A tulajdonnév a nyelvben és a nyelvészetben*. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához XLII. Tinta Könyvkiadó, Budapest.

Farkas Tamás

SUMMARY

Farkas, Tamás

A contribution to the rules of writing proper nouns in the proposed modification of the Rules of Hungarian Orthography

This paper analyses the portions of the proposed new edition of the academic rulebook of spelling having to do with the spelling of proper nouns, in the perspective of onomatology. As a point of departure, the author discusses theoretical issues in proper name research, characteristics of present-day naming and name use, and requirements of clear and expedient formulation. He lists missing types and subtypes of names that are not treated as proper nouns (that is, not spelt with a capital initial) in the present rulebook, even though they would deserve that treatment. He makes suggestions with respect to the appropriate revision of the sets of examples accompanying the relevant entries. He recommends a cutback in the number of exceptions, as well as a more accurate reformulation of the individual rules. In addition, he covers issues arising in other sections of the rulebook that also touch upon the spelling of proper nouns.

A tulajdonnevek helyesírásának néhány kérdése a szabályzattervezet tükrében

Bizvást mondhatjuk, hogy a szabályzat 11. kiadásának éppen a tulajdonnevek írásmódjáról rendelkező fejezete az, amely fölött leginkább eljárt az idő. Több tényező mutatta-mutatja, hogy e szabályok felülvizsgálatra, illetve módosításra szorulnak.

a) Mindenekelőtt az jelzi, hogy egyre több az olyan alakulat, amelynek az írásmódjáról nem találunk eligazítást. Az elmúlt negyed században nem egy új, a jelenlegi kiadás előkészítésekor még nem létező tulajdonnévtípus, illetve -altípus jött létre, terjedt el a nyelvhasználatban; esetenként előfordul az is, hogy korábban is meglévőnek az írásmódjáról nincs rendelkezés a szabályzatban.

b) Van példa arra is, hogy egy-egy szabály nehezen alkalmazható, esetleg következtelen vagy ellentmondásos, avagy bizonyos alakulatok esetében a szabály ismeretében sem lehet megnyugtatóan dönteni a követendő írásmódról.

c) A módosítás mellett szól az is, hogy a 11. kiadásban van olyan rendelkezés, amelyet az írásgyakorlat igen kevésbé követ (ez persze összefügg az előzőekkel: az úzus nem kis részben éppen azért járja a maga útját, mert a szabályzat nem ad kellő útbaigazítást).

A bizottság által összeállított szabályzattervezet szóban forgó fejezetét célszerű abból a szempontból szemügyre venni, hogy milyen mértékben szolgálja e problémák megoldását. A tervezett változtatásokról Zimányi Árpád már áttekintést adott; magam néhány, általam fontosnak vélt részletkérdésről szólok.

Véleményem szerint a legnagyobb probléma a tervezettel kapcsolatban az, hogy jó néhány – a mindennapi írásgyakorlatban gyakori – alakulatot szabályozatlanul hagy, noha az új kiadás elsődleges feladata éppen az lenne, hogy az eddig nem szabályozott esetekre is kínáljon megoldást. Elsőként ilyen, szabályozatlan írásmódú alakulatokat mutatok be, majd a tervezet néhány vitatható pontjáról szólok. Az, hogy a hiányosságokat, hibákat sorakoztatom föl, természetesen nem jelenti azt, hogy az anyagnak ne lenne számos pozitívuma – erről Zimányi Árpád referátumából is meggyőződhattünk –, ám célszerűbbnek látom, ha jelen esetben a javítandókra igyekszem felhívni a figyelmet.

1. Szabályozatlan írásmódú alakulatok

1.1. A földrajzi nevek

a) 1990 óta új altípusa terjedt el a földrajzi neveknek; az újonnan épült lakóparkokat, lakókertereket, épületegyütteseket rendszerint megjelölik valamilyen – fantázia-, esetleg a földrajzi elhelyezkedésükre utaló – névvel. Ezekről azonban egyáltalán nem esik szó az anyagban. Lássuk a példákat (eredeti helyesírásukkal idézem őket; forrásként a nyomtatott sajtóban, illetve az interneten megjelent hirdetések szolgáltak):

<i>Angyalkert</i>	<i>Mandarin kert</i>
<i>Balázs Házak</i>	<i>Narancsliget lakónegyed</i>
<i>Béke liget</i>	<i>Pasarét Residence</i>
<i>Castrum Ház</i>	<i>Rózsa Udvar</i>
<i>Csillagkert Teraszház</i>	<i>Sasad Liget lakópark</i>
<i>Éden villapark</i>	<i>Sasad Resort</i>
<i>Erdőalja lakókert</i>	<i>Sissy Lakópark</i>
<i>Királylakai Villakert</i>	<i>Terra Zebra Parkváros</i>
<i>László Liget</i>	<i>Velezda Park</i>

Nyilván napjainkban is bővül – és a jövőben is fog – ezeknek a neveknek a köre, újabb és újabb változatok születnek, ezért részletes, kötelező érvényű szabályt adni nem érdemes, valamiféle iránymutatást azonban célszerű lenne. Például annyit, hogy az egyedítő névelemet ajánlatos különírni a többitől, illetve hogy a nem tulajdonnévi értékű névelem(ek)et (*ház, kert, lakópark, liget, park* stb.) tanácsos kisbetűvel kezdeni.

Kérdés az is, melyik szabálypontban tárgyalassanak. Mivel közterületekről van szó – a házak, házcsoportok is ezekhez állnak legközelebb –, a szabályzat-tervezetnek a 184., az utcák, terek, hidak stb. nevének írásáról rendelkező pontjában (a 11. kiadásban ez a 182.) lennének a legmegfelelőbb helyen.

b) Ugyanebben a szabálypontban sajátos problémát találunk. A példák között van a *Táborhegyi út* és a *Szemlőhegy utca*. Felmerülhet a kérdés: nem *Tábor-hegyi út, Szemlő-hegy utca* alakban kellene-e írni őket? Hiszen tudjuk, „ha egy földrajzi név egy földrajzi köznévből és egy eléje járuló (egyelemű vagy egybeírt többelemű) közszóból vagy tulajdonnévből áll, a nagybetűvel kezdett előtaghoz kötőjellel kapcsoljuk a kisbetűvel kezdett utótagot” (az AkH. 1984. 176., illetve az új tervezet 178. pontja). Arra nézve pedig nem kapunk eligazítást – sem a jelenlegi szabályzatból, sem a tervezetből –, hogy mi a teendő akkor, ha egy ilyen alakulat közterületnek a nevébe kerül.¹ Mindemellett a 11. kiadás tizedik lenyomatáig éppen a kötőjeles *Tábor-hegyi út* szerepelt példaként a szabálypontban, az 1994. évi tizenegyedik, példaanyagában átdolgozott lenyomattól kezdve azonban egybeírva találjuk meg.

Már csak ez a változtatás is indokolja, hogy az e névtípus írásáról rendelkező szabály bekerüljön az AkH.-ba. Továbbá azért is célszerű lenne, ha helyet kapna benne, mert 1998 óta van olyan – a nagyközönség számára is elérhető – kézikönyv, amelyben viszont megtalálható ez az előírás. A földrajzi nevek helyesírásának 3.33. pontja (Fábián–Földi–Hőnyi 1998: 55) kimondja, hogy ha egy eredetileg kötőjellel kapcsolt földrajzi köznévi utótagot tartalmazó földrajzi név közterület nevébe kerül, a kötőjeles írásmódot egybeírás váltja föl: *Ferenc-hegy* > *Ferenchegyi út*, *Csörsz-árok* > *Csörszárók utca*. (E földrajzinév-írási szabályzat elődje, a FÖNMÍSz. a kötőjeles *Ferenc-hegyi út* formát írta elő. Ám e szabály és a közgyakorlat között „nagy szakadék” volt, ez állt a szabályváltoztatás hátterében; erről l. Fábián 1987: 431–3.)

¹ A szabályzattervezetnek a vitaülés óta készült újabb változatában már szerepel ez az előírás.

1.2. A csillagászati elnevezések

A tervezet bővítette – helyesen – az AkH. 1984. megfelelő pontjának az anyagát: új példaként kerültek be többemű csillagképnevek (*Bereniké Haja, Dél Keresztje, Nagy Medve*), illetve új szabálypont rendelkezik a köznévi utótagú csillagászati elnevezések kötőjeles írásáról (*Magellán-felhő, Androméda-köd, Jászol-köd, Rák-köd, Hale–Bopp-üstökös* stb.).

Emellett azonban szükség lenne további bővítésre is. Útmutatást kellene adni arról, hogyan irandók a *csillagkép* szót tartalmazó elnevezések. Vajon *Nagy Medve-csillagkép* vagy *Nagy Medve csillagkép* a helyes alak? Nézetem szerint az utóbbi, a különírt, hiszen a *csillagkép* elem nem szerves része a névnek, el is hagyható. Vagyis ugyanolyan felépítésű alakulatról van szó, mint a földrajzi nevek között a *Duna folyó, Mátra hegység, Szahara sivatag*. (Különírást találunk ez esetben az égitestek elnevezéseiről és helyesírásukról szóló tanulmányban [Kozma 2007: 137], és ezt javasolja az OH. is [215].)

Nincs szó a tervezetben arról sem, hogyan kell írni ezeknek a csillagászati elnevezéseknek a *-beli* képzős származékát. Pedig könnyen rendezhető e kérdés, hiszen a hasonló felépítésű földrajzi nevek kínálják az analógiát: *Hold > holdbéli, Androméda-köd > Androméda-ködbeli, Rák-köd > Rák-ködbeli* (a *Rák* itt mint egyedítő névelem tulajdonnévi értékű, ez indokolja a melléknévi származék nagy kezdőbetűjét), *Nagy Medve > Nagy Medve-beli, Nagy Medve csillagkép > Nagy Medve csillagképbeli*. Tehát a megfelelő szabályt csak át kellene emelni a földrajzi nevek fejezetéből.

1.3. A kitüntetések és a díjak neve

Az ilyen nevek előtagja „állhat több (nagybetűs) elemből is: *Életfa díj, Korona emlékérem, Nagy Testvér díj* [...] stb.” – olvasható a tervezetben. Nincs azonban példa az ilyenekre (eredeti helyesírással idézem): *a Magyar Művészetért díj, a Közoktatás Minőségéért díj, Házi ápolás a családért emléklakett*, így nem tudjuk, ezekben az első szón kívül kell-e még valamelyiket nagybetűvel írni. Ha csak az első szó kezdőbetűje nagy, az vajon elfogadható-e? És vajon a névelő a név részének tekintendő-e? Tehát *A Közoktatás Minőségéért díj* vagy *a Közoktatás Minőségéért díj* a helyes?

Hasonlóképpen nem tudjuk meg a szabálypontból azt sem, hogy vajon a következők közül melyik a követendő forma: *az Év könyve díj, az Év Könyve díj* vagy *Az év könyve díj*, netán *Az Év Könyve díj*? Célszerű lenne továbbá itt szólni arról az esetről is, amikor a szerkezetből elmarad a *díj* szó, így kerül mondatba: *Tavaly a Renault Clio volt az év autója / az Év Autója. Utoljára lépett színpadra a nemzet színésze / a Nemzet Színésze*. Magam ez esetben a kisbetűt pártolom, az írásgyakorlat azonban, úgy tűnik, inkább a nagybetűs forma felé hajlik.

1.4. A címek

Nem szól a szabálypont arról, hogy a könyvsorozatszímek az állandó vagy az egyedi címek közé tartoznak-e. Nem tudjuk tehát, hogy minden szót nagybetűvel kell-e kezdenünk, vagy elég az elsőt. A MHSz.-ban szerepel példaként a *Klasz-szikus Regénytár*, így, két nagy kezdőbetűvel. Az írásgyakorlat is meglehetősen egységesen a végig nagybetűs írásmódot alkalmazza: *Egyetemi Fonetikai Füzetek*, *Magyar Remekírók*, *Modern Könyvtár*, *Nyelvtudományi Értekezések*; ha a szabálypont szólna erről a típusról, csak szentesítené az elterjedt gyakorlatot. Problematikus lehet viszont a kezdőbetű-használat az ilyenekben mint sorozatszímekben: *Krúdy Gyula Összegyűjtött Művei / összegyűjtött művei*. Ez utóbbi esetben célszerű lenne ajánlásként megfogalmazni a nagy kezdőbetűt, nem zárva ki a kisbetűs írásmód lehetőségét sem.

Sajátosak az évente egyszer azonos címmel megjelenő évkönyvek, könyv formátumú kalendáriumok (például *Katolikus kalendárium*, *Kincses kalendárium*, *Evangélikus naptár*; illetve az *X. Y. Z. intézmény évkönyve* típus). Érdemes lenne említeni, hogy az effélék címe is írható-e csupa nagybetűvel. Szerintem igen.

Nem esik szó az állandó – meghatározott rádió- vagy tévécsatornán rendszeresen azonos időpontban jelentkező – műsorok címéről sem; pontosabban van egy ilyen a példák között, a *Jó éjszakát, gyerekek!*, ám mivel ez mondat formájú, nem igazít el abban a kérdésben, hogy például a *Déli krónika*, *Heti hírmondó* alak-e a helyes, vagy *Déli Króniká-t*, *Heti Hírmondó-t* kell írunk. Az állandó címek végig nagy kezdőbetűjével az lenne összhangban, ha az utóbbi szerepelne a szabálypontban.

Jó lenne, ha az is belekerülne a szabályba, hogy miként kell toldalékolni a honlapcímeiket: *Hvg.hu-n*, *Index.hu-t* vagy *Hvg.hun*, *Index.hut* a követendő? A cím könnyű azonosítását, a visszakövetkeztethetőséget a kötőjeles kapcsolat szolgálná.

1.5. Egyéb nevek

A lakóparkok nevéhez hasonlóan ugyancsak az utóbbi jó másfél évtizedben jelentek meg, illetve szaporodtak meg a különféle értékpapírok, pénzügyi konstrukciók, távközlési és egyéb szolgáltatások, illetve az ezekhez tartozó úgynevezett díjcsomagok elnevezései. Néhányuk esetében kérdéses lehet a tulajdonnévi minősítés – ilyen például a *Diszkont Kincstárjegy*, a *Kamatkozó Kincstárjegy*, a *Kincstári Takarékjegy* vagy a *Magyar Államkötvény* –, vannak azonban közöttük egyértelműen a tulajdonnevek közé sorolhatók is. Ez utóbbiak valamilyen egyedítő, megkülönböztető névelemet, fantázianevet tartalmaznak, ezt követi(k) a terméktypust jelölő nem tulajdonnévi elem(ek). Néhány példa (eredeti írásmódjukkal):

<i>„Az Egészség útja” biztosítási csomag</i>	<i>Jövőkép csomag</i>
<i>Fátum kockázati életbiztosítás</i>	<i>Kábelnet Optimum csomag</i>
<i>Favorit Plusz díjcsomag</i>	<i>Kontroll díjcsomag</i>
<i>Fészekrakó lakáshitel</i>	<i>Trezor értékjegy</i>
<i>Hungária Otthonbiztosítás</i>	<i>Vodafone Internet Szabadon csomag</i>

Gyakori eleme az efféle elnevezéseknek a *program* is:

<i>Életcél MKB-Allianz Lakáshitelprogram</i>	<i>Multipont Program</i>
<i>Fészekrakó program</i>	<i>OTP Életjáradék Program</i>
<i>MOL Törzsvásárlói Program</i>	

Úgy vélem, az írásmódjukat a márkanevek fejezetében – egy új szabálypontban – rendezni lehetne. Hiszen ezeknek a denotátumai is a piacon megvásárolható áruk – még ha nem olyan termékek is, mint egy doboz testápoló vagy egy tábla csokoládé –, és nyelvi felépítésük is hasonló a márkanevekéhez. Érvényes lehetne tehát rájuk is a márkanevekre vonatkozó szabály: az egyedítő, tulajdonnévi (értékű) elem(ek) nagy-, a szolgáltatás típusára utaló elem(ek) kisbetűvel írandó(k).

2. A szabályzattervezet néhány vitatható pontja

2.1. Rendezvények, mozgalmak, programok neve

Megítélésem szerint az AkH. 1984.-nek ez az egyik legneuralgikusabb pontja. Annak érdekében, hogy a szabályzattervezetben olvasható javaslatot megfelelőképpen értékelhessük, tekintsük át röviden a most érvényes szabályozást.

Mint ismeretes, a jelenlegi szabályzat ezeket – vagy legalábbis többségüket – nem tekinti tulajdonnévnek, ezért – a 146. szabálypontban – kis kezdőbetűs írásukat rendeli el (az „általában” megszorítással): *jövőkutatási konferencia, nemzetközi orvoskongresszus, légkörkutatási szimpózium, termoanalitikai tudományos ülésszak, erdészeti és faipari tudományos napok, a magyar nyelv hete, országos középiskolai tanulmányi verseny* stb. A 191. pont ellenben úgy rendelkezik, hogy „intézményszerű (rendszeresen ismétlődő országos vagy nemzetközi) rendezvények, kiállítások, vásárok stb. nevét az intézményekével azonos módon szokás írni: *Budapesti Nemzetközi Vásár, Szegedi Szabadtéri Játékok, Vadászati Világkiállítás* stb.”. – Kérdés, mi lehet az „intézményszerű”-ség kritériuma. Ha az utóbbi szabálypontban zárójelben olvasható magyarázatot (vagyis a rendszeres ismétlődést és az országos vagy nemzetközi jelleget) tekintjük annak, akkor úgy tűnik, a szabályzat megadja a szükséges útbaigazítást. Elbizonytalanítanak, kétségeket ébresztenek azonban a kritérium alkalmazhatóságát illetően a 146. pont példái. Ugyanis például a magyar nyelv hete és az országos középiskolai tanulmányi verseny egyaránt országos is, rendszeresen ismétlődő is, mégis kis kezdőbetűvel szerepel mindkettő.

Hogy a jelenlegi szabályozás felülvizsgálandó, azt meggyőzően bizonyítja az írásgyakorlat is. Különösen nagy súllyal esik latba, hogy meglehetősen általános a szóban forgó alakulatok nagy kezdőbetűs írása a nyelvészeti, illetve nyelvművelő folyóiratokban is. Zimányi (1996: 73) alábbi példái a Magyar Nyelvörből, az Édes Anyanyelvünkől és a Magyartanításból valók (itt csak szemelgetésre van mód a jóval bőségesebb listából): *III. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus, Anyanyelv-oktatási Napok, Édes Anyanyelvünk Országos Nyelvhasználati Ver-*

seny, *Implom József Helyesírási Verseny*. A példák felsorakoztatása után a szerző megjegyzi: „Az országos középiskolai tanulmányi versenyt e sorok írója a szabályzaton kívül eddig kizárólag nagy kezdőbetűs formában látta (...)” Ugyanezt mondhatom magam is, hozzátevé, hogy találkozhatunk ezenkívül is olyan alakulattal, amely kizárólag nagy kezdőbetűvel fordul elő: az egyetemi és főiskolai hallgatók két évente megrendezett tudományos konferenciájának nevét minden kiadványban – meghívón, programfüzetben, a dolgozatok összefoglalóit tartalmazó kötetben – egyaránt *Országos Tudományos Diákköri Konferencia* alakban láthatjuk.

Nos, ezek után vizsgáljuk meg, megoldotta-e ezeket a problémákat a tervezet.

Elsőként az tűnik szembe, hogy csak az intézménynevek között találjuk meg a rendezvények nevére vonatkozó előírást; a kis és a nagy kezdőbetűk fejezetéből kikerült a kérdéses pont. Ez a megoldás ellentmondást szült. Tudniillik a kis kezdőbetűt mint általában követendő írásmódot érvényben hagyta az anyag, ebből pedig az következik, hogy vannak olyan tulajdonnevek, amelyek kis kezdőbetűvel írandók. Hiszen – ne felejtjük el – az intézményneveket tárgyaló alfejezet „A tulajdonnevek írása” címet viselő fejezet része! Jobb megoldás a jelenlegi: szólni róluk a kis és a nagy kezdőbetűk fejezetében is. Vissza kellene térni ehhez a megoldáshoz, legalábbis abban az esetben, ha az új szabályzat sem ismeri el ezeknek az elnevezéseknek a tulajdonnévi státusát.

Legalább ekkora gond, hogy az anyagban olvasható szabály nem segít a rendezvények, programok nevének írásmódjában mutatkozó bizonytalanságon (és az írásgyakorlatban tapasztalható káoszon).

Nézzünk néhány példát arra, milyen rendezvényekkel találkozhatunk ma a mindennapokban, milyen példákra lenne tehát szükség (példáim napi- és hetilapokból valók, az eredeti írásmóddal idézem őket).

a) Tulajdonnévi (értékű) névelem nélkül:

<i>XXVII. Országos Táncháztalálkozó és Kirakodóverseny</i>	<i>Fiatal Képzőművészek Nemzetközi Biennáléja</i>
<i>Fiatal Művészek Fesztiválja</i>	<i>III. Nemzetközi Kisgrafikai Biennálé</i>
<i>I. Budavári Pálinka- és Kolbászfesztivál</i>	<i>Szentendrei Tavasz Napok</i>
<i>IV. Debreceni Őszi Fesztivál</i>	<i>Tarsolyosok III. Országos Találkozója</i>
<i>Kortárs Művészeti Fesztivál</i>	<i>35. Magyar Filmszemle</i>
<i>VI. Magyar Névtudományi Konferencia</i>	<i>79. Ünnepi Könyvhét</i>
<i>Magyar Nagydíj, Német Nagydíj</i>	<i>Pest-budai II. Nonstop Sportfesztivál és Labdarúgótorna</i>
<i>(a Formula-1-es autóverseny-sorozat futamai)</i>	

b) Tulajdonnévi (értékű) névelemmel:

<i>Almavirág Fesztivál</i>	<i>Regejáró Misztrál Fesztivál</i>
<i>Happy Art Fesztivál</i>	<i>Volt Fesztivál</i>
<i>Mediawave fesztivál</i>	<i>Titanic Nemzetközi Filmfesztivál</i>
<i>Szent István Könyvhét</i>	<i>Őt Templom Fesztivál</i>
<i>Alternatív Székén Találkozó</i>	<i>Aegon Balaton Nagydíj</i>
<i>Metabond–Veszprém Rali</i>	<i>Stanley Kupa</i>
<i>Jóakarát Játékok</i>	<i>Balaton Boat IX. Nemzetközi Vízisport- és Szabadidő Kiállítás</i>

Az effajta elnevezések között sem ritkák a *program* szót tartalmazók, mégpedig ugyancsak csupa nagybetűvel. Például a Nemzeti Fejlesztési Ügynökség honlapján 2008. június 16-án a következők voltak olvashatók:

<i>Államreform Operatív Program (ÁROP)</i>	<i>Elektronikus Közigazgatás Operatív Program (EKOP)</i>
<i>Közlekedés Operatív Program (KÖZOP)</i>	<i>Regionális Operatív Programok (ROP)</i>
<i>Társadalmi Megújulás Operatív Program (TÁMOP)</i>	<i>Társadalmi Infrastruktúra Operatív Program (TIOP)</i>

Különbféle iskolai – pedagógiai, módszertani – programok vagy akár ösztöndíjak, pályázatok is kaphatnak nevet, s ezeket is láthatjuk nagy kezdőbetűvel: *Arany János Tehetséggondozó Program* (Köznevelés 2002/1–2., 3); *Lépésről lépésre program* (uo.); *Bolyai János Kutatási Ösztöndíj* (Akadémia 1998. ősz, 31); *Bursa Hungarica Felsőoktatási Önkormányzati Ösztöndíjpályázat* (Köznevelés i. h.); „*Társ a házban*” *lakóközösség-építő pályázat* (egy biztosítótársaság hírleveléből).

Ha összehasonlítjuk a tervezetben szereplő példákat a fentiekkel, azt kell mondanunk, hogy a szabály a jelenlegi formájában nem sok fogódzót ad az írásmódot illetően; az AkH. 1984. elavult példái – tudniillik legnagyobbbrészt ezek kerültek át a tervezetbe – nem alkalmasak arra, hogy eligazítsanak ezen elnevezések írásmódjáról. Ezért a kérdéses szabálypontban életközeli, a mai nyelvhasználatból vett – a fentiekhez hasonló – példákra lenne szükség, közöttük mindenképpen tulajdonnévi (értékű) elemet tartalmazókra is. Az kétségtelen előnye azonban a tervezetben olvasható szabályjavaslatnak az AkH. 1984. szabályával szemben, hogy az intézményszerűség igen vitatható kritériumait (a rendszeres ismétlődést és az országos vagy nemzetközi jelleget) már nem tartalmazza.

Az írásgyakorlat, mint a példákból is látható, meglehetősen egyértelműen – figyelmen kívül hagyva a szabályzati előírást – a nagy kezdőbetű mellett tette le a voksát. Az AkH. következő kiadásának ezért a nagybetűs formát a kisbetűssel egyenértékűként kellene kodifikálnia – nincs értelme ugyanis olyasmit előírni, amit az úzus nem követ. Ezzel összefüggésben nézetem szerint célszerű lenne a kérdéses szabálypontban kijelenteni, hogy sok ilyen alakulat esetében bizonytalan a szófaji minősítés, nem lehet egyértelműen dönteni afelől, hogy tulajdonnevek-e, vagy sem. Azt is el tudom képzelni, hogy e bizonytalanságra való utalással, a nagy- és a kisbetűt egyaránt helyesnek elismerve csak a kis és a nagy kezdőbetűk fejezetében szóljon róluk a szabályzat, a tulajdonnevek között ne.

Végezetül nagyon fontos lenne annak kimondása – akár külön pontban az intézménynevek fejezetében –, hogy az intézmény- vagy rendezvénynévnek a cég-bíróságon való bejegyzése a különben helytelen írásmódú névalakot nem teszi helyesírási szempontból helyessé, vagyis a bejegyzés a helyesírási szabályokat nem írja fölül, az írásmód tekintetében a szabályzat a mérvadó, nem pedig a bejegyzés mikéntje. (Az elmúlt években olvasószervezőként nemegyszer hallottam olyan reklamációt, amikor egy-egy intézmény- vagy rendezvénynevet kijavítottam, hogy „nem kellett volna kijavítani, mert úgy van bejegyezve a bíróságon, ahogy én írtam, tehát az a jó, úgy kell használni”. Ezt a ki tudja honnan származó tévhitet el kellene oszlatni.)

2.2. Az intézménynevek

a) Jelenlegi formájában problematikus – a tervezetben éppúgy, mint az AkH. 1984.-ben – az intézménynevek *-i* vagy *-beli* képzős származékára vonatkozó előírás. Mint tudjuk, a szabály az, hogy a képzős származékokban a tulajdonnévi vagy az azzal egyenértékű tag(ok) nagy kezdőbetűjét megtartjuk, a köznévi elem(ek)et pedig kisbetűvel kezdve írjuk.

A gond az, hogy a szabály nem ad felvilágosítást arról, pontosan mi tekintendő tulajdonnévvel egyenértékű tagnak. A példák között csak egyetlen olyan név van, amelynek az egyik eleme önmagában, a névből kiemelve köznévi, tehát amely nem saját tulajdonnév mivolta, hanem az adott intézménynévben betöltött alkalmi szerepe, „tulajdonnév-értékűsége” miatt marad nagy kezdőbetűs: a *Fórum Hotel*. (A többinél – *Géza Király Téri Egészségügyi Szakközépiskola*, *Törökbálinti Nagyközségi Önkormányzat*, *József Attila Gimnázium* – ez nem merül föl, mert az első elem önmagában is tulajdonnév.) Az *-i* képzős származéka *Fórum hoteli*; vagyis a *Fórum* – mint egyedítő, megkülönböztető névelem – tulajdonnévi értékűnek minősül.

Ez helyénvaló, de eligazításnak nem elegendő. Különösen akkor nem, ha felapozzuk a MHSz.-t, hasonló alakulatokat keresve. A szótár szerint a *Vidám Park*, *Vidám Színpad* melléknévi származéka *vidám parki*, *vidám színpadi*. Ez esetben tehát a *Vidám* nem ugyanolyan megkülönböztető elem, mint a *Fórum Hotelben* a *Fórum*? Milyen megfontolásból szerepel itt kisbetű? Talán mert a *vidám* önmagában melléknév, a *fórum* viszont köznévi? Arról, hogy ezt mérlegelni kellene, nem tesz említést a szabály. A kisbetű mindenesetre véleményem szerint ez esetben nem elvszerű megoldás, ellentmond a szabály logikájának.

Az sem segíti a kérdés megoldását, hogy a MHSz.-ban *nemzeti múzeumi-t*, *nemzeti színházi-t*, ellenben *Nemzeti szállodai-t*, *Nemzeti szállodabeli-t* találunk.

Úgy vélem, mindez indokoltá teszi, hogy a szabálypont tisztázza, mi minősül tulajdonnévvel egyenértékű tagnak. Fontos továbbá, hogy a képzős származékával együtt közöljön több olyan példát, amelyben az egyedítő névelem önmagában köznévi vagy melléknév – például *Magyar Színház*, *Új Színház* –, segítvén a helyes megoldás megtalálását a hasonló esetekben.

b) Érdemes a szabályt szemléltető példaanyag összetételét is szemügyre venni. Széles körből vannak összeválogatva a példák, van közöttük minisztérium, színház, önkormányzat, oktatási intézmény, vállalat stb. neve, néhány típust mégis hiányoltam.

Célszerű lenne beilleszteni az 1987–88 táján megjelent új gazdasági társaságok (rt.-k, kft.-k, bt.-k stb.) írásmódját szemléltető alakulatokat, hiszen az ilyenek írásmódjára – tekintettel hazánk jelenlegi gazdasági berendezkedésére – valószínűleg sokan kíváncsiak: *Hungarofest Kht.*, *Lira és Lant Zrt.*, *Marker Bt.*, *Olimpia Kft.*, *Rodler Állatforgalmazó Kft.*; szükség lenne a képzős származékuk írásmódjának bemutatására is.

Hasonlóképpen ajánlatos lenne fölvenni a példák közé valamely egyház hivatalos, teljes nevét is (például *Magyarországi Evangélikus Egyház*). Hogy erre

a múlt század nyolcvanas éveinek elején nem került sor, az érthető, ma viszont bizonyára nincs ok a mellőzésre.

Végül pedig legalább egyetlen példa segíthetné az idegen elemeket tartalmazó, idegen szórendű intézménynevek helyesírását, leginkább a képzős származék írásmódját. Főként szállodák neveként gyakoriak az ilyenek: *Four Seasons Gresham Palace Budapest*, *Hotel Palace*, *Hunguest Hotel Forrás*, *Kempinski Hotel Corvinus Budapest* stb.

3. Összegzés

A fentiek alapján azt mondhatom, hogy az elkészült szabályzattervezetnek a tulajdonnevek helyesírását tárgyaló fejezetében láthatók jó irányú változások, ám nem egy esetben további átgondolásra, mérlegelésre, illetve módosításra, bővítésre van szükség. Mindenekelőtt ajánlatos a minél jobb használhatóság érdekében a szabályrendszerbe illeszteni az eddig szabályozatlan írásmódú alakulatokat; némely szabályt pontosítani, bizonyos szabályponti példákat újabbakkal kiegészíteni; egyes esetekben csak tanácsolni, ajánlást megfogalmazni; akkor pedig, amikor az úzus nemigen követi az előírást – ez a rendezvénynevek esetében tapasztalható a leglátványosabban –, megfontolandó a szabályváltoztatás lehetősége, helyesnek, követhetőnek elismerve az általánossá vált írásgyakorlatot.

SZAKIRODALOM

- Fábián Pál 1987. A többemű utcanévi előrészek írásmódjának szabályozása. *Magyar Nyelvőr* 427–33.
- Fábián Pál – Földi Ervin – Hőnyi Ede 1998. *A földrajzi nevek helyesírása*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- FÖNMÍSz. = Fábián Pál – Földi Ervin – ifj. Hőnyi Ede: *A földrajzi nevek és megjelölések írásának szabályai*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 1965.
- Kozma Judit 2007. Az égitestek neveiről és helyesírásukról. *Névtani Értesítő* 29: 131–40.
- OH. = Laczkó Krisztina – Mártonfi Attila: *Osiris Helyesírás*. Osiris Kiadó. Budapest. 2004.
- Zimányi Árpád 1996. Nagybetűsítések mai írásgyakorlatunkban. In: O. Bozsik Gabriella – V. Raisz Rózsa – Zimányi Árpád (szerk.): *Helyesírási kultúránk fejlesztéséért*. Az Eszterházy Károly Tanárképző Főiskola Magyar Nyelvészeti Tanszéke. Eger. 68–84.

AZ IDÉZETT PÉLDÁK FORRÁSAI

Akadémia. A Magyar Tudományos Akadémia hírmagazinja.
Köznevelés. Hetilap.

MHSz. = Deme László – Fábián Pál – Tóth Etelka (szerk.): *Magyar helyesírási szótár*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 1999.

Dobsonyi Sándor

SUMMARY

Dobsonyi, Sándor

Issues in the spelling of proper nouns and the proposed new edition of the rules of orthography

This paper discusses the chapter on proper nouns of the proposed new edition of the Rules of Hungarian Orthography. It is not the author's intention to give an overall critique of the whole chapter; rather, he discusses problems of detail. The author first gives sets of examples of types of proper nouns that are not covered either by the current regulations or by the new proposal, trying to fit them into the system of rules. Then he points out that, in the case of names of cultural events, spelling practice does not in general follow the rules, and proposes changing the current regulations. Finally he discusses problems of the spelling of adjectival forms of names of institutions. The final conclusion of the paper is that, although the proposal exhibits certain changes in the desirable direction, further modifications will be required in several cases.

Végül ki teszi fel az *i*-re a pontot?(Az *i* végű földrajzi nevek *-i* képzős alakjainak írásmódjáról)

1. A magyar helyesírás-történet tanúsága szerint egy emberöltő, vagyis körülbelül 30 év az az időtartam, ameddig a helyesírási szabályzatok a kor kihívásainak többé-kevésbé megfelelnek. Az új szabályzatok létrejöttének okai: a nyelv, a nyelvtudomány és a társadalom igényeinek változása (Fábián 1998: 12). Az 1984-es, 11. kiadású szabályzat megjelenése óta – főleg a közelmúltban – rengeteg ilyen változásnak lehet(t)ünk szem- és fültanúi: ezeket a változásokat időről időre jelezték is a különböző cikkek és tanulmányok. Mind közül leginkább a Laczkó Krisztina és Mártonfi Attila által szerkesztett Helyesírás című kézikönyv. Az új szabályzat szükségességét Nyomárkay István, az MTA Magyar Nyelvi Bizottságának elnöke is hangsúlyozta: „A magyar helyesírás szabályai című regulagyűjtemény és példatár új, vagyis 12. kiadásának előkészítése »összszemzeti ügy, sok millió magyar ügye!«”

A rengeteg helyesírási kérdés megoldása (az egybeírás és a különírás, a kis- és a nagybetűs írás) azonban még várat magára, ugyanis – ahogy Balázs Géza, a bizottság alelnöke is mondta – a nyelvészek között is vita van arról, milyen irányt vegyen a reform. Egyelőre csak kisebb módosítások történtek: az egyik lehetséges változtatás az, hogy az *i*-re végződő földrajzi nevek melléknévképzős alakjai a jövőben két *i*-re is végződhetnek – például: *nyírcsászárii*. Jelen cikkemmel az *i*-re végződő településnevek *-i* képzős írásmódját érintő (még akár megengedő) változtatás újrarendelése mellett szeretnék érvelni.

2. A *marcalii*-, a *lőrincii*-, a *szűcsii*-féle írásmód javaslata nem teljesen új keletű helyesírásunkban; Szűts László mellett Minya Károly A név tisztelete című nyelv-művelő cikkében már évekkel ezelőtt felvetette ennek az írásmódnak a létjogosultságát. Az írásmód melletti érvei a következők voltak:

- A magyar helyesírás szabályai 175. pont b) alpontja szerint írt *i* végű földrajzi nevek melléknévi alakjaiból „jóval nehezebb visszakövetkeztetni az alapalakra, s kevésbé tarthatjuk tiszteletben a tulajdonnév sérthetlenségének elvét. Ha szűk, hiányos szöveggörnyezetben vagy szöveggörnyezet nélkül látjuk leírva azt a szót, hogy *marcali*, nem tudjuk pontosan, mire gondoljunk: a *Marcal* folyóra vagy *Marcali* városra.”
- „Helységneveink öt százaléka végződik *i-re*, összesen majdnem kétszáz. (S ne feledjük a külföldieket sem! Olaszországban pl. különösen nagy számú ilyen földrajzi név van.)”
- „Ha az *y-ra* végződő helységnevek *-i* képzős alakjában (lásd *vichyi*) kiírhatjuk az *i-t*, miért nem szabad a *marcalii* és a többi ilyen melléknévi származék esetében is?”
- „S egyáltalán, miért kell idegenkedni attól, hogy két azonos magánhangzó (két *i*) álljon egymás mellett? Hiszen az ilyesmi teljesen elfogadott és **természetes** (kiemelés tőlem) nyelvünkben, pl. *kiiktat*, *kiigazit*.”
- „Mi a fontosabb, a jó hangzás (amennyiben pl. a *nyírcsászárii* alakot rossz hangzásúnak minősítjük) vagy a név tisztelete és ezzel együtt könnyebb visszakövetkeztethetősége?” (Minya 2002: 402–4.)
- S végül: „egyre inkább terjed a »dunakeszii«-típusú kiejtés” (Balázs 2004).

Az új, 12. szabályzat tervezetének 95. szabálypontjában is (a Minya Károly által első érvként említett) az eredeti alak visszakövetkeztetése az indok: „Az *i-re* végződő földrajzi nevek *-i* képzős alakját általában egyszerűsítjük, s csak egyetlen *i-t* írunk: *helsinki*, *tamási*, *zamárdi* stb. Szükség esetén az alapforma visszaállíthatósága érdekében azonban ki is lehet írni az *-i* képzőt. Például a *Budakeszi*, *Kemenesmagasi*, *Ópályi* helységnevek melléknévi származéka egyaránt lehet *budakeszi*, *kemenesmagasi*, *ópályi*, illetőleg: *budakeszii*, *kemenesmagasii*, *ópályii* stb.” (<http://akkrt.hu/szabalyzat.pdf>)

A tervezett szabálypont-módosítás értelmében tehát mindkét írásforma helyes; bár helyesebb a *budakeszi*, a *kemenesmagasi* és az *ópályi* írásmód, hiszen a szabályzat azt mondja, hogy csak szükség esetén éljünk/élhetünk a két *i-s* írásformával. A szabálypontban szereplő *általában* és *szükség esetén* kifejezések nem objektív kategóriák.

3. A fentiekből láhattuk, hogy milyen érvek szól(hat)nak a *marcalii*, *budakeszii* írásmódok mellett. Véleményem szerint azonban szükségtelen a változtatás (még ha mindkét alakot elfogadhatónak tartaná is a szabályzat). A következőkben egy vizsgálatot mutatok be, amelynek célja a kérdés újrágondolása a következő szempontok mentén:

- a) A magyar településnevek statisztikai mutatója és egyéb források ismeretése; a nyelvi kompetencia kérdése

A 3363 magyar településből mindösszesen 186 település neve végződik *i-re*, vagyis a településnevek 5 %-a. Ez a szám elsőre talán soknak tűnhet, ám ha a település-

neveket alaposabban megvizsgáljuk, érdekes és a(z *-i* képzős) földrajzi nevek eredeti alakjának visszaállíthatóságát segítő jelenségre lehetünk figyelmesek.

Az *i* végű, magyar településnevek nagyrészt összetett szavak. A társadalmi és történelmi körülményekből adódóan az összetételek utótagjai (amely utótagok néhány esetben önálló településnevek is) gyakran, egészen pontosan 112-szer ismétlődnek. A leggyakoribb utótagú településneveket a következő táblázat tartalmazza:

Alsónemesapáti	Budakeszi	Hernádnémeti
Aranyosapáti	Dunakeszi	Hidasnémeti
Bátaapáti	Gyulakeszi	Sajónémeti
Gagyapáti	Karancskeszi	Sopronnémeti
Gencsapáti	Magyarakeszi	Szatmárnémeti
Jászapáti	Papkeszi	Tornyosnémeti
Kisapáti	Sárkeszi	
Kisbárapáti	Tiszakeszi	
Körösszegapáti		
Monostorapáti		
Nemesapáti		
Olcsvaapáti		
Pornóapáti		
Pusztapáti		
Somogyapáti		
Zalaapáti		
Bakonytamási	Csehi	Hernádpetri
Drávatamási	Drávacsehi	Lövöpetri
Kistamási	Egercsehi	Pócspetri
Rábatamási	Kiscsehi	Sajópetri
Tamási	Ordacsehi	Szinpetri
	Sümegegsehi	
Balatonszabadi	Gyöngyösoroszi	Meggyeskovácsi
Csabasabadi	Kisoroszi	Nagykovácsi
Szabadi	Nagyoroszi	Pápakovácsi
Vámosszabadi	Oroszi	Pusztakovácsi
	Vámosoroszi	Rinyakovácsi

A táblázatból láthatjuk, hogy az *-apáti* utótag tizenhatszor, a *-keszi* nyolcszor, a *-németi* és a *-csehi* hatszor, a *-tamási*, a *-petri*, az *-oroszi* és a *-kovácsi* ötször, és végül a *-szabadi* utótag négyszer ismétlődik a tulajdonnevekben. Ezzel szemben *-német*, *-tamás*, *-cseh*, *-petr*, *-szabad*, *-orosz*, *-kovács* utótagú településnevek egyáltalán nem léteznek; *-apát* végződésű egy van (Nyársapát), *-kesz* végződésű pedig kettő (*Berkesz*, *Nagycserkesz*). Az *i* végű utótagok nagy arányú ismétlődésből pedig feltételezhetjük, hogy a nyelvhasználókban kialakult az a kompetencia, amelynek birtokában ezeket a végződések felismerik, és ennek megfelelően toldalékolják a településneveket. Vagyis: ha a *Jászapáti* településnév *-i* képzős származékát egy *i*-vel írjuk (*jászapáti*), az eredeti alak visszaállíthatósága semmilyen gondot nem okoz a nyelvhasználónak, éppen a gyakori ismétlődésből adódóan.

A két *i-s* írásmód mellett érvelők másik indoka az, hogy vannak olyan településnevek, amelyek csupán az *i* meglétében, illetve hiányában különböznek. A településnevekre azonban példát nem hoznak, csupán a *Marcal* (folyónév) és a *Marcali* (településnév) különbségét említik. Ez a szembeállítás azonban nem jó, mert egy folyó és egy település összetévesztésének az esélye elenyésző. Ha Moszkva városát nem szokás összetéveszteni a Moszkva folyóval, pedig nem csupán az *-i* képzős alakjuk esik egybe, akkor mitől kellene félni? Az azonos alakú példákat hosszan lehetne sorolni.

Vizsgálatom szerint csak két olyan magyar településnév van, amelyekben megvan ez a különbség: *Udvar*, *Udvári*. A településnevek visszaállíthatósága tehát ebben az esetben jelenthet nehézséget; de muszáj hangsúlyozni: mindez két településnevet érint, és ne feledkezzünk el a kontextusról sem, amelyben a név szerepel! Véleményem szerint a szabályzat passzusai – éppen az ehhez hasonló túlzott értelemtükrötetésből adódóan – egészen furcsa és ellentmondásos képet festenek a nyelvhasználóról. A kodifikátor ugyanis néhány szabálypont esetében komoly grammatikai ismeretek meglétét, más pontok esetében pedig a teljes tájékozatlanságot feltételezi az írástudóról. Ráadásul az értelemtükrötetés a tervezetben szereplő fakultatívással nem tudja elérni a célját, hiszen ha a *budakeszi* és a *budakeszii* írásmód egyaránt helyes, éppúgy nem lehet tudni egy *budakeszi* szóalak nyomán az alapalakot.

Ha megvizsgáljuk továbbá a fontosabb, nem magyar földrajzi nevek listáját (amelyeket például az Osiris Kiadó Helyesírás című könyvének szótárrészéből vagy a földrajzi atlaszokból gyűjthetünk), azt tapasztaljuk, hogy ezen adatok nem számottevőek; s fontos hangsúlyozni azt is, hogy a helyesírási szabályzat csak a legfontosabb és a leggyakrabban használt földrajzi nevek írásmódját szabályozhatja. Épp ezért nem szerencsés a szóelemző írásmód melletti érvként említeni az olasz nyelvterületen gyakori *i* végű településneveket. Az Osiris Kiadó Helyesírás című kézikönyvében 56 nem magyar, *i* végű földrajzi név található:

Abu-Dzabi,	Cincinnati,	Funafuti,	Kiribati,	Philippi,	Togliatti,
Almati,	Csernovci,	Góbi,	Lahti,	Pompeji,	Tripoli,
Bangui,	Csernyivci,	Gorki,	Malawi,	Pori,	Újdelhi,
Bengázi,	Delhi,	Haiti,	Mali,	Préri,	Usszuri,
Brindisi,	Delphoi,	Hanoi,	Miami,	Szaloniki,	Váránaszí,
Brunei,	Dili,	Hawaii,	Mississippi,	Szantorini,	Zambézi.
Burundi,	Dunakiliti,	Helsinki,	Missouri,	Szocsi,	
Cagliari,	Dzsibuti,	Kalahári,	Moroni,	Tahiti,	
Capri,	Filippi,	Karacsi,	Nagaszaki,	Tbiliszi,	
Chianti,	Fudzsi,	Kigali,	Nairobi,	Thermopülai,	

(Laczkó–Mártonfi 2004)

b) Az egyszerűsítő írásmód és annak fonetikai okai

A statisztikai adatok mellett helyesírásunk belső logikájával, illetőleg fonetikai okokkal is igazolhatjuk a *marcalii* írásmód szükségtelenségét.

A 11. kiadású és azt megelőző szabályzatok a szóelemzés elvével (Marcali + *-i* = *marcalii*) szemben az egyszerűsítést (Marcali + *-i* = *marcali*) érvényesítették. Az egyszerűsítés a tágabb értelmezés szerint „a jelöltebb alak jelöletlennel való racionális felcserélését jelenti.” (Laczkó–Mártonfi 2004: 49). A felcserélhetőség oka a kiejtésben tapasztalt magánhangzó-kiesés. Két azonos magánhangzó találkozásakor ugyanis – ha az nem elemhatárnál történik, vagy ha mégis, a nyelv-érzék számára az elemek nem felismerhetők – ejtésben az egyik magánhangzó feltételezhetően igen gyakran kiesik: *koordináta* [kordináta], *vákuum* [vákum]. Ez a tendencia ugyanakkor annyira erős, hogy szó végén (ahol kisebb nyomatékkal ejtik a hangokat) a nem azonos és grammatikai funkcióval rendelkező magánhangzó is kieshet: *Duna mente*, de *Duna menti*; *Bélapátfalva*, de *bélapátfalvi*; *Duna–Tisza köze*, de *Duna–Tisza közi* stb.

A 12. szabályzat terveiben szereplő módosítás – miszerint a szóelemző írásmód is legyen helyes – okait azonban mind idáig egyetlen tudományos vizsgálat sem igazolta. Vagyis: nincs megnyugtató adat arról, hogy a *marcalii*, *nyírcsászárii* ejtőmód terjedőben lenne, illetve az sem igazolt, hogy az *i* végű földrajzi nevek melléknévi alakjaiból az alapalakok visszaállíthatósága komoly nehézségekbe ütközne. Az írás, amikor csak lehet (amikor nem nehezíti a megértést), a kiejtést kell, hogy kövesse. Az *i* végű földrajzi nevek melléknévi származékaiban a szóelemzés véleményem szerint szükségtelen.

S végül: érdemes megemlíteni a két *i*-s írásmód ellenérveként Balogh László (1991) nyelvészeti indokait is: „A magyar nyelv nemcsak a mássalhangzó-torlódást nem tűri el, hanem a hiátusnak nevezett hangűrt sem. Ez utóbbit *j*, *v*, *h* hangok beiktatásával igyekszik feloldani. Itt Szabolcs-Szatmár-Beregben a *j* járatos hiátustöltőként. Ezért a Minya Károly által javasolt *marcalii*, *nyírcsászárii* stb. formákat mi csak *marcaliji*, *nyírcsáriji* hangalakban tudnánk kiejteni.”

4. Összegezeként elmondhatjuk, hogy mind a statisztikai adatok, mind pedig a helyesírási és fonetikai okok az egy *i*-s írásmód kizárólagosságát igazolták.

SZAKIRODALOM

Balázs Géza 2004. *A földrajzi nevek helyesírásának logikája*. A Földgömb 2: 68–73.

Balogh László 1991. Marcali vagy marcalii? *Magyar Nyelvőr* 286–7.

Fábián Pál 1998. Helyesírási szabályzatunk 11. kiadásáról. In: Bozsik Gabriella–V. Raisz Rózsa–Zimányi Árpád (szerk.): *Helyesírásunkról, helyesírásunkért*. Liceum Kiadó, Eger.

Laczkó Krisztina–Mártonfi Attila 2004. *Helyesírás*. Osiris Kiadó, Budapest.

Minya Károly 2002. *A név tisztelete*. In: Kemény Gábor–Szántó Jenő (szerk.): *Mondd és írd*. Auktor Könyvkiadó, Budapest.

<http://akkr.hu/szabalyzat.pdf>

SUMMARY

Biró, János

Who will finally dot our i's?

In the practice of Hungarian spelling, the way of writing *i*-final geographical names suffixed in *-i* arises again and again. This issue is especially burning at present since the relevant arguments and counter-arguments have recently been raised anew during the preparation of the proposal for a 12th edition of the current handbook of orthography. This paper argues for the present spelling that follows the principle of simplicity, and against the proposed modification.

A kommunikációs fragmentumok mint a nyelvhasználat alapvető egységei¹

A beszélő a memóriájában kész állapotban tárolt kommunikációs fragmentumok (= KF) óriási mennyiségével rendelkezik, amelyek összetételében rokon szóalakok is szerepelnek (Bańcerowski 2008: 129–50). A köztük meglévő számos kölcsönös összefüggés, egymásra való ráarakódás, átszövődés, kontamináció az analógiák sűrű hálóját képezi. Így nem nehéz bármely ismert kifejezésből levezetni a rokon formák teljes „paradigmáját”, mivel minden egyes ilyen forma előhívja a többi is. Ennek következtében támad az az illúzió, mintha a beszélők minden szó és kifejezés paradigmáját a grammatikai szabályok alapján hoznák létre. Ennek azonban ellentmondani látszik az az elég egyszerű, de sajnos általában figyelmen kívül hagyott tény, hogy egy szó vagy az egész kifejezés paradigmájának a kommunikációs kivitelezése sohasem egyforma. A paradigma egyes tagjait azonnal felismerjük, más tagjait viszont úgy érzékeljük, mint többé vagy kevésbé természetesnek tűnő, elmosódott kontúrú alakokat. Lehetetlen olyan paradigmát találni, amelyben a tagok a beszélő nyelvi tevékenységében betöltött státusza egyenjogú lenne, és értelmüket, valamint használati körüket tekintve rendszeres, arányos, kölcsönös viszonyban lennének egymással. Ez azért van így, mert a nyelvhasználók valójában nem operálnak sem a paradigmákkal, sem pedig a paradigmák sémáival, hanem az ismert formálisan rokon kifejezések készletének a tartalmát veszik igénybe. Minden ilyen készlet egyéni jellegű, és egyik sem teljes a lehetséges rokon formákat tekintve. A kifejezések között fennálló kölcsönös viszony szükség esetén lehetővé teheti a kívánt modifikáció megvalósítását akkor is, ha az adott konkrét kifejezésre vonatkozóan az ilyen modifikáció nem szerepel az emlékezetben kész nyelvi tény formájában. Az asszociációs kölcsönhatások nemcsak formailag és használati körüket illetően módosíthatják kölcsönösen a KF-ok kontúrjait, hanem ennek nyomán a KF-ok „össze is keveredhetnek” oly módon, hogy összetevőik a beszélő tudatában egy kaleidoszkopszerű egészet alkotnak. Ebből az anyagból a beszélő újabb és újabb kontaminációkat hoz létre, és ezzel együtt újabb figurákat is, amelyekben, bár „elnyújtott” formában, de jelen vannak az emlékezetben tartósan rögzült kiinduló KF-ok. Vegyük példaként a következő három stacionárius KF-ot:

- (1) *bámulatos a fejlődőképes gazdaság,*
- (2) *a gazdaság fejlődése bámulatba ejt,*
- (3) *a gazdaság nem fejlődőképes.*

Ezekből a kifejezésekből a többféle kontamináció, azaz az összekeveredés, összevegyülés eredményeképpen a nyelvi figurák egész halmaza jön létre. Ezek bármelyikének a feljebb felsorolt fragmentumokból történő levezetését egyrészt általában lehetetlen pontosan meghatározni, másrészt pedig ez a levezetés különböző is lehet a különböző beszélők szubjektív értékelése szempontjából. Természetesen ezekben a kontaminációkban részt vehetnek más KF-ok is azokon kívül, amelyeket

¹ Az OTKA (TO4632 NYE) támogatásával készült. Jelen cikkünk A nyelv fogalma a nyelvhasználat tükrében című tanulmányunk folytatása (Nyr. 2008/2).

kiindulásként választottunk. Mindenesetre a létrejött szekvenciákban, bár különböző átrendezésben, de felismerhetjük a kiinduló három KF elemeit:

- (1) *a fejlődőképes gazdaság bámulatba ejt,*
 - (2) *a gazdaság fejlődőképessége bámulatos,*
 - (3) *a fejlődésre képes gazdaság bámulatos,*
 - (4) *bámulatos, hogy milyen ennek a gazdaságnak a fejlődőképessége,*
 - (5) *a gazdaság bámulatosan fejlődik,*
 - (6) *nem minden gazdaságnak bámulatos a fejlődőképessége, de minden gazdaság képes fejlődni,*
 - (7) *ennek a gazdaságnak a fejlődési képessége nem ejt bámulatba,*
 - (8) *bámulatos, hogy állandóan növekszik ennek a gazdaságnak a fejlődési képessége,*
 - (9) *nem minden gazdaság képes úgy fejlődni, hogy bámulatba ejtsen,*
- (...).

Nyilvánvaló, hogy ez a felsorolás messze nem teljes, és tulajdonképpen korlátlanul tovább folytatható, de a megadott példák is elégségesek ahhoz, hogy bizonyos következtetéseket levonhassunk arra vonatkozóan, hogy hogyan képezzük ezeket a KF-okat. A feljebb felsorolt kilenc kifejezésben, bár észleljük bennük a már korábban említett három kiinduló KF-ot, észrevehető, hogy a formájuk már más állapotot mutat, mivel „összekeveredtek” más KF-ok elemeivel. Láthatjuk tehát, hogy az analógia kitágítja, kinyújtja a kiinduló kifejezés képét, és így változik a kontúrja, de a kép egésze nem esik szét. A kontamináció viszont egy egészet alkot a különböző elemek összekeveredéséből és összekapcsolásából. Az új kifejezés értelme a számunkra abból áll, hogy felismerjük benne a jól ismert fragmentumokat, amelyek bár saját maguk formailag nem hasonlítanak az adott kifejezésre, de mégis felbukkannak benne szétszórt formában.

Amikor arról beszélünk, hogy az analógia és a kontamináció folyamatai átalakítják a nyelvi anyag stacionárius fragmentumait, nem arra gondolunk, hogy minden konkrét esetben (különösen a feljebb felsorolt példák esetében) csak az egyik folyamat érvényesül. Valószínű, hogy egy konkrét KF képzésében és értelmezésében részt vesz mind a kettő, de lehet, hogy ezenkívül valami más is közrejátszik. Valójában az analógia legkisebb modifikációja is képes aktiválni a tudatunkban a jól ismert és közvetlenül előhívott mintákon kívül a közvetett asszociációkat, mintázatokat is. Ezeknek is, a megismételhetetlen értelme egybeolvasztása révén, kétségkívül szerepük van minden kifejezés értelmi kompozíciójának a kialakításában.

A legösszetettebb nyelvi példákban is mindig felbukkannak, felismerhetővé válnak bizonyos kiinduló KF-ok. A köztük fennálló különbség tulajdonképpen abban rejlik, hogy az egyikben jobban dominál az analógia, a másikban pedig a kontamináció. Ennek a két tipikus folyamatnak a megkülönböztetése hasznos lehet nemcsak a nyelvi tények osztályozásában, hanem abban is, hogy bemutassuk a nyelvi gondolat működésének sokféleségét és dinamikusságát, amelynek révén az ismert nyelvi anyag alapján létrejönnek az újabb és újabb nyelvi figurák. A nyelvünkkel való efféle rutinjellegű operálás az ismert, az adott, az előző tapasztalatból eredő nyelvi tényeken alapul. Ezek az ismert tények viszont csak a folytonos, „szétfolyó” mozgásban léteznek. Minden ismert nyelvi objektumnak a kontúrjai elmosódnak, szétfolynak a végtelen képlékeny átalakulások mezőjében, új konfigurációk jönnek létre, amelyekben itt-ott felbukkannak az ismert objektumok, azaz a nyelvi létezésünk tapasztalataiban meggyökerezett KF-ok.

A képlékeny átalakulások mezőjében létrejött kifejezéseknek a természete nagyon is különböző lehet. A stacionárius fragmentumban megjelenhetnek például bizonyos eltolódások is, amelyek a beszéd folyamatában teljesen észrevehetetlenek maradhatnak, de lehetnek olyanok is, amelyek azzal a szándékolttal jöttek létre, hogy a megfelelő hatást váltsák ki bennünk. Az új KF-ok képzése és felfogása minden esetben a már ismert prototípusokra támaszkodik. A beszélő minden ismert ki-

fejlesztést olyan analógiás modifikációk, egymással való érintkezések és kapcsolódások egész háló-jában lát, amelyben más kifejezések is szerepelnek. Ez a háló változhat az értelmi eltolódások és potenciális mozgások mezőjétől függően, amely mindig jelen van a beszédaktusok megvalósításakor. Vele együtt változik annak a konfigurációnak a környezete is, amelyben az ismert KF megjelent. Nyilvánvaló, hogy a beszélő nincsen teljesen tudatában annak, hogy valójában hogyan zajlanak ezek a folyamatok. Nem gondol azokra a kifejezésekre sem, amelyek utóhatásként felbukkannak a tudatában azzal a kifejezéssel kapcsolatosan, amelyre az adott pillanatban koncentrált. Minden, amit a beszélő tud, nem más, mint az, amit ő „megtudott” arról, hogy ebben az értelmi hálózatban valami megjelent, valami jelen van, és a nyelvi cselekvés eredményeképpen tovább bontakozik a nyelvi tudatában.

A fő kérdés az, hogy a beszélő az emlékezetében tárolt KF-ok óriási mennyiségéből hogyan képezi a tetszőleges hosszúságú újabb és újabb nyelvi képződményeket. Vegyük példaként a következő kiinduló KF-ot: *Érdemes elgondolkodni azon, hogy...* Ez a kifejezés azonnal aktiválja az emlékezetünkben lévő kész KF-ok egész sorát. Például:

- (1) *Érdemes elgondolkodni azon, hogy milyen legyen a megoldás / hogyan oldjuk meg ezt a kérdést / mit tegyünk ebben a helyzetben / vajon ez helyes lépés volt-e? / ...*
- (2) *Mindenképpen érdemes elgondolkodni azon, hogy tulajdonképpen mi is történt?*
- (3) *El kell gondolkodni azon, hogy mi legyen / ez jó volt-e? / helyesen választottunk / helyesen jártunk el / ezt érdemes folytatni / ...*

Természetesen, a valóságban a beszélők emlékezetében sokféle olyan kész állapotban lévő rokon fragmentum létezik, amelyek a szóban forgó kiinduló KF-nak nagy kiterjedésű asszociációs háttérét alkotják. A beszélők gondolata a nyelvi tevékenység különböző momentumaiiban az emlékezet készletéből különböző fragmentumokat választhat, amelyek minden konkrét esetben azt a konkrét anyagot szolgáltatják, amelyből megszületik az adott összetett KF. Az asszociációs mező sokfélesége és képlékeny mozgékonyasága biztosítja a kívánt kommunikációs eredmény sikeres elérését.

Nézzük meg közelebbről, hogy milyen módon történik az, hogy a különböző KF-ok, amelyek mindegyikének saját önálló jelentése és saját kiterjesztése, terjedelme van, mégis egy egészet alkothatnak a létrehozott új kifejezés határain belül. Ez azért lehetséges, mert a kiinduló KF-ok összetételében közös komponensek szerepelnek, és ennek eredményeképpen a nyelvi anyag egyes darabjai úgy léteznek, mintha az egyik „rárakódna” a másikra. A kommunikációs fragmentumok összekapcsolódása a beszédben kölcsönös egybevegyülés, illetve „összenövés” formájában megy végbe, s ez a folyamat a nyelvi anyag közös részei mentén feje ki az ilyen jellegű hatását. Ily módon a szomszédos fragmentumok nemcsak egyszerűen lineárisan követik egymást, hanem egybefolynak, összenőnek egymással, és ennek következtében a létrejött új egység nem a diszkrét elemek halmazának, hanem olyan folytonos kontinuumnak tekinthető, amely magába abszorbeálja az összetevőit képező stacionárius kifejezéseket. Ezt a szomszédos fragmentumokból szervesen összenőtt kifejezést a beszélők közvetlenül úgy fogják fel, mint egészet, és ennek az egésznek az értelmét egy egységes nyelvi képként képzelik el, illetve fogják fel. Nem kell nekik az ily módon létrejött kifejezésnek az értelmét az összetevők külön értelemeinek az összeadásából levezetni, mivel ezek az összetevők már az új képződményben összenőttek, és ez az új képződmény ugyanolyan egységet és folytonosságot mutat, mint amely a nyelvi anyag minden más ismert KF-át is jellemzi.

Ha a beszélőnek az $X + Y + Z + Q + (...)$ szabály szerint kellene eljárni, tehát a lineárisan egymáshoz csatolt komponensekből kellene felépítenie a kívánt kifejezést, akkor minden esetben kényszerülne igénybe venni a megfelelő grammatikai-szemantikai szabályokat is. Például az ilyen egyszerű kifejezés esetében, mint *A professzor könyvet ír*, tudnia kellene, hogy az *ír* tárgyias ige, tehát ennek megfelelően a *könyv*, mint tárgy tárgyesetbe kerül, és hogy ebben a konkrét esetben az ige a folyamatos cselekvést fejezi ki jelen időben, egyes számban és harmadik személyben. Ezen kívül

tudnia kellene azt is, hogy az *ír* igének más vonzata is lehet, például: *ceruzával ír, papíron ír* stb. Tudomása kell, hogy legyen az *ír* teljes alanyi és tárgyi ragozási paradigmájáról is stb. Erre az eljárásra azonban egyszerűen sem a beszélőnek, sem pedig a hallgatónak nincs szüksége. A nyelvi tevékenységükben, az egyes kivételes eseteket leszámítva, azért nem folyamodnak a grammatikai-szemantikai szabályokhoz, mert az emlékezetükben már létezik a helyesen felépített fragmentumok óriási mennyisége. A beszélők feladata csak abban áll, hogy ezeket a kész állapotban lévő fragmentumokat közelebb hozzák egymáshoz oly módon, hogy a létrejött képződmény egészként, olyan benyomást keltsen, hogy a kifejezés helyes és értelmes. Azért ahhoz, hogy a beszélő létrehozassa a *A professzor könyvet ír* szekvenciát, nincs szüksége a feljebb felsorolt metanyelvi ismeretekre, hiszen már rendelkezik a kész fragmentumokkal: *a professzor ír és könyvet ír*. Az összetett kifejezés olyan egységet alkot, amelyet nem lehet mechanikusan széttagolni. A létrejött egésznek a tulajdonságai nem azonosak azoknak a külön összetevőknek a tulajdonságaival, amelyek részei lettek az egésznek az „összeolvadás” előtt. Az „összeolvadás” effektusa olyan egyedí nyelvi figurákat hoz létre, amelyek kontúrjában az emlékezetből előhívott kiinduló KF-ok úgy bukkannak elő elmosódott formában, mintha itt-ott „villognának” az új képződmény szövetének „összeolvasztott” helyein. Ahhoz, hogy elkülöníthessük benne azt az elsődleges anyagot, amelyből az egészet képeztük, valamint azt az elsődleges formát, amellyel ez az anyag rendelkezik az emlékezet konglomerátumában (amennyire ez egyáltalán lehetséges a dinamikus változékony és képlékenységi miatt), komoly figyelem-összpontosításra van szükségünk. Ezzel együtt, amikor a KF-ok „belenőnek” az új összetett kifejezés szövetébe, bár módosulnak a tulajdonságai, de nem oldódnak bele teljesen. Azok a KF-ok, amelyek részt vesznek a kifejezés kibontakozási folyamatában, minden módosítás, átalakítás és redukció ellenére, mégis ilyen vagy olyan formában, de jelen vannak benne bizonyos visszaulások révén. A létrejött kifejezés felszínén fel lehet ismerni azoknak az ismert nyelvi „objektumoknak” az egyes részecskéit, amelyek azokra a KF-okra utalnak, amelyek „összeolvadtak” egy egészbe. Az ily módon keletkezett kifejezés egyidejűleg „ismertnek” és „újnak” is tekinthető, amely teljes egészében a KF-okból áll, és semmi olyan sincs benne, amely nem utalna vissza az előző tapasztalatból származó, ismert nyelvi „objektumokra”. Ha a KF-ok az adott kifejezésben, megőrizve a saját önállóságukat, egymás után szereplnének, akkor az egésznek az értelme is a különálló értelmeik summájából tevődne össze. De itt nem erről van szó, hanem arról, hogy a kiinduló fragmentumok nem az eredeti formájukban szerepelnek az adott kifejezésben, hanem fúzióban, és az ilyen fúzióknak a konfigurációja minden alkalommal újból és újból megteremtődik. Amikor a következő kifejezést megalkotjuk, rögtönzünk, és a kommunikációs célnak megfelelően olyan fragmentumokat választunk ki, amelyek természetes módon összeférnek egy egészben. Minden beszédaktus sikere abban rejlik, hogy mennyire sikerült kiválasztani az olyan KF-okat, amelyek leginkább alkalmasak az összenövésre.

A KF-ok egy kifejezésben történő összenövését jelentősen elősegíti a bennük szereplő közös komponens jelenléte, mint például a feljebb említett *A professzor könyvet ír* szekvencia esetében az emlékezetben tárolt *a professzor ír és könyvet ír* két kész KF, amely pontosan ugyanazt az elemet tartalmazza, nevezetesen az *ír* szót. Más részről viszont, amikor két KF között csak megközelítőleg hasonló közös rész szerepel, amelyeknek a teljes azonosságát csak különféle modifikációk útján lehet elérni, az összenövési folyamat nyilván bonyolultabbá válik.

A két KF összenövését és további kibontakozását megkönnyíti a mind a kettőben megnyilvánuló hasonló valenciajelenség is. Minden KF saját kibontakozási potenciállal rendelkezik, amely nemcsak a közvetlenül hozzátapadó komponensekre, hanem a tőle távolabbra eső tematikus asszociációkra is kiterjed. Ha a két KF nagymértékben hasonló vagy azonos kibontakozási potenciállal rendelkezik, akkor az egy egészbe történő összefűzése természetesnek és magától értetődőnek tűnik. Például a *most érdemes és érdemes megvitatni* két KF az emlékezetben különféle asszociációkat ébresztenek, amelyeknek nagy része hasonló vagy teljesen azonos is lehet. A *most érdemes* kifejezés szoros kapcsolatban áll az olyan hasonló szokásos kifejezésekkel, mint például: *most kell, most*

szükséges, most aktuális, most következnek, most itt az ideje, most nélkülözhetetlen, most időszerű, most esedékes stb. Az *érdemes megvitatni* KF-hoz a vele szoros összefüggésben lévő KF-ok egész mezője kapcsolódik: *meg kell vitatni, szükséges megvitatni, érdemes megvilágítani, meg kell világítani, érdemes megállapítani, érdemes befejezni, szükséges rámutatni, rá kell mutatni* stb. A KF-ok között reálisan bekövetkezett összeolvadást mindig a potenciális lehetőségek háttérben észleljük, ez pedig megkönnyíti mind a beszélőnek, mind pedig a hallgatónak a sikeres nyelvhasználatot.

A felsorolt KF-ok a nyelvi emlékezetünk felszínére könnyedén hívhatják elő az őket inkorporáló kibővített szekvenciákat is, például:

Most érdemes foglalkozni azzal a kérdéssel, hogy...

Érdemes megvitatni azt a kérdést, hogy...

Most érdemes meghatározni, hogy mi legyen a teendő...

Érdemes megvitatni, hogy mi legyen a teendő...

Most érdemes elgondolkodni azon, hogy mi az oka annak, hogy már régóta nincsenek eredmények...

Érdemes megvitatni azt a helyzetet, hogy mi az oka annak, hogy már régóta nincsenek eredmények...

Ahhoz, hogy a két KF egy egészé álljon össze, nem elégséges a közös rész jelenléte. Ebben a folyamatban nemcsak a sokoldalú és igen finoman zajló kölcsönös formai átszövődések mennek végbe, hanem egyidejűleg megjelenik az általuk előidézett asszociációs mezők egész sora, valamint a további potenciális kibontakozási lehetőségek is. Abban az esetben viszont, ha a két KF egy közös résszel rendelkezik, de különböző tematikus és stíluszférákhoz tartoznak, akkor ez ellentétet szülhet közöttük; megjelennek az egymásnak ellentmondó asszociációs mezők, és ennek megfelelően az egymástól különböző potenciális kibontakozási irányok is. Az ilyen KF-ok összeolvadása értelmi és stílus-paradoxonhoz vezethet.

Érdemes megjegyezni, hogy a nyelvhasználat minőségére vonatkozó általános követelményeknek a szigorú figyelembevételre is bizonyos nehézséget okozhat a kiinduló KF-ok összeszövődésében és ennek kielégítő módon történő kialakításában. Minél gyorsabb tempóban zajlik a kommunikációs folyamat, minél nagyobb mértékben jelenik meg benne a nem formális, improvizáló tényező, amely megengedi a hanyag beszéd használatát is, minél nagyobb mértékben utal a beszédaktus egy közvetlen és a beszédpartnerek számára nyilvánvaló szituációra, annál inkább csökken az igény a nyelvi anyag pontos megmunkálására és ebben a KF-ok közötti illeszkedések helyes kivitelezésére. Ha a beszélők egymás után igen gyors ütemben hívják elő a nyelvi kifejezéseket, ha nincs idejük ellenőrizni a megszületett végeredményt, visszatérni az előző fragmentumokhoz, illetve arra sem, hogy az emlékezetükben következőként átválogassák a lehetséges alternatívákat azzal a céllal, hogy a legmegfelelőbb megoldást válasszák ki, akkor ez azt jelenti, hogy vagy egyáltalán nem veszik észre, vagy szándékosan ignorálják a saját maguk által létrehozott deviáns szekvenciákat. Ennek ellenére a beszélők megsejtik a feltételezett eredményt akkor is, ha a létrehozott kifejezés csak megközelítőleg, illetve nem tökéletes formában felel meg ennek a végeredménynek. Abban az esetben viszont, ha fennállnak azok a feltételek, amelyek biztosítják a szöveg nyitottságát, tehát nagyobb mértékben nyújtanak lehetőséget ahhoz, hogy különféle megismételt, retrospektív, interpretációs műveleteket hajtsunk végre rajta, valamint figyelembe vesszük a kontextuális összefüggéseket is, akkor ez azt jelenti, hogy nagyobb körültekintéssel járhatunk el a megfelelő KF-ok kiválasztásánál és összeillesztésénél. A szöveg megalkotója és a címzettjei ahhoz, hogy tudatosuljon bennük a szöveg értelme, „belegondolnak” a szövegbe, komponenseinek konfigurációiba, és ily módon rekonstruálják a benne rejlő képet. A normális, szokásos szituációban a KF-ok összeillesztése olyan simán és természetes módon történik, hogy maguk a beszélők sem tudnak teljes bizonyossággal nyilatkozni arról, hogy valóban összeillesztették-e a két különböző KF-ot egy egész kifejezésbe,

vagy ez az egész a beszédaktus elkezdése előtt már készen létezett az emlékezetükben ilyen formában. Tulajdonképpen az ilyen összeillesztések is nagyon könnyedén lerakódhatnak az emberi emlékezetben az egész nyelvi szubsztancia részeként, és többszöri használatuk után véglegesen át is mehetnek a KF-ok állandó állományába. Ez azt jelenti, hogy a KF-ok összeillesztésének a „varratai” annyira összenőttek, hogy alig észrevehetőek, vagy teljesen észrevétlenek maradnak. Ily módon a beszélők emlékezetében még egy új fragmentum jelenik meg a további használatnak a megszámlálhatatlan következményével, kibontakozási lehetőségével, valamint más KF-okkal történő kölcsönhatással stb. Az efféle jelenségek a beszélő szubjektumot állandóan kísérik egész nyelvi létezése során.

Érdeemes hozzátenni, hogy a kommunikációs folyamatban néha ügyetlenül, furcsán vagy helytelenül összeillesztett KF-oknak is pozitív hatása lehet a nyelvfejlődés szempontjából. A nyelvben semminek sincs abszolút, egyszer és mindenkorra meghatározott értéke vagy állapota. A KF-ok összeillesztésénél tapasztalt, a szokásostól, a normától eltérő vagy teljesen helytelen eljárás az egész kifejezést torzulttá vagy nem egyértelművé, illetve értelmetlenné is teheti. Ennek az egésznek az értelmi képe eltorzul, különböző komponenseinek a valenciája nincs összhangban egymással, és ez lehetőséget ad a hamis interpretációra is. Az irodalomtörténetben olyan írókat is találhatunk, akiket a mindennapi értelemben olyanoknak tekintettek, mint akik „nem tudtak írni”, és mégis ezt az „írni nem tudásukat” az alkotói egyéniségük elválaszthatatlan részének tudták elismertetni.

Amikor a nyelvhasználatról van szó, a beszélők általában igyekeznek elkerülni azokat a különféle, előreláthatatlan mellékeffektusokat, amelyek képesek lennének deformálni az eredeti kommunikációs szándékukat. A mindennapi nyelvi tevékenységünkben azonban előfordulhat az is, hogy sokszor lehetetlen megkülönböztetni a spontán beszédben létrejött „balsikert” a másodlagos alkotói felhasználástól. Az adott nyelv- és kultúrközösségben elfogadott dialógus modellje viszont lehetőséget ad a létrehozott replikák módosítására, korrekciójára, illetve értelmüknek többféle módon történő interpretációjára is, például paródiaként, előre megfontolt nyelvi gesztusként vagy netán nyelvi játékként is stb., felhasználva ehhez a metainformációs lexikon megfelelő operátorait. Tudatában kell lenni azonban annak is, hogy az ilyen jellegű eljárásnak bizonyos társadalmi etikett által megszabott korlátai is vannak. Ezek figyelembe nem vétele előreláthatatlan és nemkívánatos következményekhez is vezethet. A beszélő a beszédaktus folyamatában mindig arra kényszerül, hogy az emlékezetéből a sokféle lehetőség közül csak azokat a KF-okat válassza ki és illeszse össze, fuzionálja egy egészbe, amelyek a legjobban tükrözik kommunikációs alkotói szándékát. Hozzá lehet tenni azt is, hogy ez nem mindig szokott „teljes mértékben” sikerülni.

Szeretnénk megjegyezni, hogy a KF-ok összeillesztése nem azonos a hagyományos értelemben vett szintaktikai összekapcsolással. A szóban forgó eszmeifuttatásunkban nem az adott kifejezés komponenseinek az összekapcsolásáról, hanem azok fűzőjéről, egybeolvadásáról, összenövéséről van szó, amikor minden komponens elveszíti azt a kiinduló állapotot, amelyben az emlékezetünkben tárolódott, tehát a saját önállóságát, és beleolvad valami egészbe, amelyet nem külön darabokból felépített szerkezetként, hanem egy egészként észlelünk. A szintaktikai konstrukció létrehozása a nyelvészeti modelltől függetlenül mindig az absztrakt struktúrából, sémából kiindulva egy konkrét realizációhoz vezet. A szintaktikai szabályoknak, mint bármilyen szabálynak, általánosított jellege van, azaz azok elvonatkoztatnak a nyelvhasználat konkrét egyedi aktusaitól. A szintaktikai struktúra a beszédaktusban csak akkor válhat önálló nyelvi tényvé, ha megtestesül a megfelelő nyelvi anyagban. Ez olyan benyomást kelt, mintha a szintaktikai struktúra és a megtestesülése, azaz az absztrakt metanyelvi ismeret és annak konkrét realizálása a beszédben a nyelvi tevékenység két különböző, egymástól elkülönült síkján folya. A valóságban azonban ez a nyelvi realizáció nem az absztrakttól a konkrét felé halad, hanem a konkrétól a konkrétig, azaz az emlékezetünkben tárolt konkrét, osztatlan KF-okból kiindulva az egyedi, megismételhetetlen nyelvi konfigurációk megteremtéséig, amelyek a KF-ok egymással való fűzőjában jutnak kifejezésre. A KF-ok fűzőjének a folyamatában a beszélők nem operálnak a nyelvi egységek logikai alapon történő általánosí-

tásának az osztályaival, illetve a megállapított típusok között megvalósuló különféle relációkkal, hanem mindig konkrét kifejezésekkel és konkrét döntésekkel van dolguk, s így jön létre az egy egészet alkotó, összetett képződmény. A kommunikációs tevékenység számtalan konkrét döntés eredménye. A konkrét kiinduló egységeken, amelyek előhívásával kezdődik a kifejezni szándékolt gondolat megtestesülése, végzett adaptációs és fúziós műveletek eredményeképpen létrejött kifejezésben elmosódik a határ a tudás és a tudás használata, valamint a nyelv és a nyelv használata között is. A beszélő tudása, nyelvi kompetenciája nem más, mint az emlékezetében tárolt KF-ok és használati mintájuknak az egy egészet alkotó óriási konglomerátuma. Más oldalról viszont e használati minták között minden újabb konkrét szituációban megvalósuló adaptációs folyamat újabb konfigurációk, újabb használati minták megjelenését idézi elő, amelyek közvetlen hatást gyakorolhatnak nemcsak az adott konkrét beszélő nyelvi tudatára, hanem az adott nyelvközösség többi tagjára is. Ha a nyelvi tevékenységet egy folytonos kibontakozási folyamatként fogjuk fel, akkor a „nyelvi kompetencia – nyelvi performancia (nyelvi végrehajtás)” megkülönböztetés, amelyet elsősorban a generatív nyelvészetben szokás alkalmazni, elveszíti az érvényességét.

Az eddigi eszmefuttatásunkban kísérletet tettünk arra, hogy nagy vonalakban leírjuk a nyelvhasználat valódi folyamatát. Választ kerestünk arra, hogy a beszélő a memóriájában tárolt nyelvi anyagból hogyan választja ki a megfelelő fragmentumokat, és ezeket a fragmentumokat hogyan illeszti össze egységes nyelvi egésszé, amelyet nyelvi kifejezésként észlelünk. Arra a megállapításra jutottunk, hogy ebben a folyamatban elsődleges nyelvi egységeknek a kommunikációs fragmentumokat kell tekinteni. A KF-ok a beszédaktusban a konkrét prototipikus minták alapján összenőhetnek, egybeolvadhatnak egy egészet alkotó nyelvi kifejezésbe. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a folyamat során a szó fogalma elveszíti az értelmét. Egyszerűen az általunk bemutatott nyelvi tevékenységnek a modelljében egész más a helye és a szerepe, mint a nyelv strukturális szempontú leírásában. A szót a számtalan asszociációs egybevetésnek és a beszélő által elsődlegesen és közvetlenül ismert nyelvi fragmentumok összenövésének másodlagos produktumaként kell értelmezni. Függetlenül attól, hogy a nyelvhasználó átválogatja-e vagy sem azokat a hasonló fragmentumokat, amelyek a beszéd kibontakozásában alternatív megoldást kínálnak neki, vagy igyekszik a két fragmentumot úgy illeszteni egymáshoz, hogy azok organikus egésszé nőjenek össze, akarva vagy akaratlanul, tudatosan vagy véletlenül észleli a szavakat, valamint a köztük megmutatókozó hasonlóságokat és különbségeket is. Az adott nyelvi szövegben a beszélő képes felismerni és elkülöníteni a szavakat mint diszkrét egységeket, és paradox módon ezt sokkal nagyobb sikerrel és bizonyossággal teszi meg, mint például az általa ismert KF-ok elkülönítését és felsorolását. Ennek a látszólagos paradoxonnak viszont, úgy véljük, megvan a maga értelme, hiszen a nyelvhasználó a nyelvi anyagban szereplő szavakat csak másodlagosan ismeri fel az elsődlegesen és közvetlenül ismert KF-ok alapján. Ily módon ezek az egységek (szavak) jobban felismerhetővé válnak, könnyebben el lehet őket különíteni és a különböző kritériumok figyelembevételével osztályozni, ellentétben az elsődleges nyelvi anyaggal, azaz a KF-okkal. Ilyenkor könnyen olyan illúzióknak támadhat, mintha a beszélő nyelvi tevékenysége során elsősorban ezekre az egységekre, azaz a szavakra támaszkodna, amelyek mindenki számára kézenfekvő nyelvi ténynek tűnnek. Ha azonban jól megfigyeljük a nyelvi szöveg mozgását, akkor első pillantásra észrevehetjük, hogy az „azonos” paradigmákat képező szóalakok közötti viszonyok mennyire messze állnak strukturális arányosságuktól, hogy milyen végtelennek látszó változásokon megy át „ugyanannak” a szónak a használata a különböző értelmi pályákon, és hogy minden ilyen esetben hogyan változik/változnak a szó által előhívott „jelentés” vagy „jelentések”, amelyek/amelyeknek a meghatározása az első pillantásra problémamentesnek tűnik. Ezenkívül észrevehetjük azt is, hogy a beszéd folyamatában mintha ugyanazt a mintát követő szóösszekapcsolások minden alkalommal más és más eredményhez vezetnének, különbözhetnek az elfogadottságuk, gördülékenységük és érthetőségük stb. szempontjából is. Ebből azt a következtetést vonhatjuk le, hogy nyelvi tevékenységünket nem lehet a szavak és alakjaik

ismeretének alapjaként tekinteni. Valójában a szavak és alakjaik a nyelvi tevékenységünknek csak másodlagos egységei a KF-okhoz képest.

A KF-ok és összeillesztéseik a beszélő tudatában különféle szellemi reagálást válthatnak ki. A nyelvi képek közvetítésével az összeillesztés következtében létrejött kifejezés vagy alávétődik a gondolat interpretációs tevékenységének, vagy a gondolat arra irányul, hogy testet öltjön az adott kifejezésben. Ha a beszélő tudatában megjelent a kifejezés képe, függetlenül attól, hogy ez a kép világos, homályos vagy csak vázlatos kontúrral rendelkezik, akkor ez azt jelenti, hogy a kifejezés felismertté vált, és megfelelő nyomot hagyott a tudatban. Az adott nyelvi kifejezés felismert képe úgy jelenik meg, mintha bevezetné ezt a kifejezést a beszélő nyelvi emlékezetének a világába, és amikor oda kerül, mint a vízbe dobott kő, kiváltja benne a különféle irányú rezonanciákat. Ily módon ez a kifejezés egybevetődik más KF-okkal, és magával hozva a saját asszociációs mezőit, kiterjesztési potenciálját, beleolvad a nyelvi emlékezet konglomerátumába. Olyan esetben viszont, ha a nyelvi kifejezés nem volt képes kiváltani a képi reakciót, egyértelműen az következik, hogy a kifejezés nem rögzült a tudatban, azaz semmilyen nyomot nem hagyott benne. Mint ismeretes, a beszédproduktió lineáris, ami azt jelenti, hogy a közlést alkotó komponensek csak egymás utáni sorrendben következhetnek. A beszédtevékenység lineáris jellegéből viszont az következik, hogy minden újabb lépés kiszorítja az előzőket. Ezzel ellentétben az értelmezés folyamata nem ismer semmilyen korlátozást. A gondolat egyidejűleg többféle irányba is haladhat, és ezek a sokirányú pályák egy meghatározott helyen összefutnak, majd egy olyan egészbe integrálódnak, amelyet a beszélő az adott közlés értelmének észlel (Vigotszkij 1956: 372). Amikor a közlés kibontakozási folyamatában érintkezésbe kerülnek egymással a különálló kifejezések képei, azonnal adaptálódnak egymáshoz, megváltoztatják eredeti kontúrjukat, és egybeolvadnak egy szintetizáló, általánosabb képbe.

Amikor az emlékezetünkben előhívunk például egy régebben lezajlott beszélgetést vagy egy elolvasott könyvnek a tartalmát, a mentális térben megnyílik előttünk a világ megfelelő fragmentumának a metaképe. Természetesen a mentális térben a gondolatunk különféle pályákon mozoghat a kép részei között is, az egyikről a másikig. Ilyenkor sorra hívjuk elő az egyes személyeket, eseteket, situációkat, visszaemlékezünk az egyes kifejezésekre, valamilyen témájú beszélgetésre stb. De ezekre a gondolati mozgásokra nem érvényesek sem az időbeli, sem pedig a lineáris korlátok. Akarva vagy akaratlanul egy pillanat alatt áthelyezhetjük magunkat az egyik pontról egy tetszőleges másikra, függetlenül a lineáris sorrendtől és a pontok közötti távolságtól, ugyanúgy, mint ahogy a tekintetünk minden irányból képes átsiklani az előttünk feltáruló tájon. A mentális kép komponenseivel különböző módon manipulálhatunk, összekeverhetjük egymással és más képekkel is, cserélhetjük azokkal stb.

A fentiek alapján is láthatjuk, hogy a nyelvi anyag percepciójakor igen fontos szerepet játszik a vizuális tényező. A nyelvi kifejezések percepciójukkor az emberi memóriában előhívják, aktiválják a megfelelő mentális képeket, és ily módon azok az interpretáló gondolat objektumává válnak (Bańcerowski 2006: 187–98). Az interpretáló gondolat tulajdonságaitól és munkájától függ, hogy az adott kifejezés milyen asszociációs, intellektuális, emocionális reakciót vált ki a vevőben. A nyelvi kifejezés által kiváltott mentális kép meghatározhatatlan számú kelléket tartalmazhat, amelyek elválaszthatatlanok attól a környezettől, a situációtól, amelyben az adott kifejezés létrejött. Egy „rétnék” mint a széna termesztésére használt, füvel benőtt területnek a képi reprezentációja magába foglalja az adott terepet is, például a domborzatot, a rétet körülvevő kerítést, fákat és bokrokat, a terület egyik oldalán folyó kis patakocskát, a partján álló és a békákra vadászó két golyát, és sok más, számtalan komponens és részlet is, amelyek együttvéve egységes képet alkotnak. E kép minden egyes komponense előtérbe kerülhet, külön figyelmet kelthet, és ez azonnal előhívja a nyelvi emlékezetből az ennek a képrészletnek megfelelő KF-okat. Ez viszont a kiinduló KF bővítéséhez vezet. Például: *vadvirágok a réten* → *ezen a tavaszon kivételesen gyönyörűen kinyíltak a vadvirágok a réten* → *a kinyílt vadvirágok a réten úgy néztek ki, mint a csillagok az égen* → *ha nem lennének ezek a vadvirágok a réten, akkor az egész környék nagyon szomorúan és elhagyatottan nézne ki* →

ma, vasárnap reggel, gyönyörű napsütésben élénk tárult ez a káprázatos látvány, a körülöttünk sok színben virágzó vadvirágok a réten, és az azon legelő tehenek, lovak és birkák stb. Nehéz eldönteni, hogy ebben a folyamatban mi okozza a kezdeti ingert: vajon a mentális kép váltja-e ki a megfelelő nyelvi reagálást, vagy az emlékezetünkben aktualizálódó, magára a mentális képre kivetített nyelvi anyag? Valószínű, hogy a figyelmünk középpontjába kerülő eredeti képnek az egyik részlete hívja elő a nyelvi emlékezetünkben a megfelelő KF-ot, és ezzel együtt aktiválja az asszociációs nyelvi mechanizmust is, amelynek hatására az adott KF egybevetődik más fragmentumokkal, egyre bővül az újabb és újabb kellékekkel, és így megszületik/megszületnek a teljesen új kifejezés/kifejezések vagy a nagyobb nyelvi egység is. A szóban forgó folyamatot elindíthatja a nyelvi inger is. A hallott, olvasott vagy esetleg véletlenül eszünkbe jutott valamilyen nyelvi kifejezés szintén kiváltja a megfelelő képi reakciót, amely az előzőekhez hasonlóan tetet ölt a megfelelő KF-okban. Úgy tűnik, hogy a szóban forgó folyamat kétirányú: az egyik a nyelvi képtől a nyelvi kifejezéshez, a másik pedig fordított irányú, a nyelvi kifejezéstől a nyelvi képhez vezet.

A nyelvi kifejezés jellegének a meghatározása nagymértékben függ a kommunikációs térben elfoglalt helyétől is. Minden nyelvi közlés, legyen az rövid vagy hosszú, művészi vagy nem művészi, pillanatnyi replika vagy elbeszélés stb., Schmidt gondolatát követve, bizonyos szöveget, azaz nyelvi artefaktumot alkot, amely az ismert nyelvi anyag és az ismert eljárási módok alapján jött létre mint textuális egész (Schmidt 1973: 144). Feltételezik, hogy azok, akik számára ez a szöveg készült, adekvátan fognak reagálni a szöveg tartalmára és formájára. Más oldalról viszont, ahhoz, hogy tudatosítsuk magunkban a szöveg tartalmát, kénytelenek vagyunk ezt a nyelvi artefaktumot a saját gondolatunk mozgásába integrálni.

Minden egyén tudatában szüntelen mozgásban van mindenféle visszaemlékezés, asszociációk, analógiák, kontaminációk, reminiscenciák, anticipációk, találgatások, sejtések, előfeltevések, emocionális reakciók, értékelések, minősítések, analitikus általánosítások. Ezek a folyamatok nem kötődnek szorosan a megszületendő nyelvi kifejezéshez; egyidejűleg terjedhetnek a különböző, gyakran egymással ellentétes pályákon, és mint állandóan mozgó és határtalan közeg, csak folyamatosan körvonalazza a lineárisan kibontakozó nyelvi kifejezésnek a kontúrjait. Ezeknek a kontúroknak a jellege a beszélő saját jellemétől, az állandóan változó pillanatnyi kommunikációs állapotától és sok más előre nem sejtethető tényezőtől is függ. Minden nyelvi közlés a beszélő szubjektum mentális világában történő létezésekor egyedi és megismételhetetlen objektum.

Vélhetően hasonló gondolati alkotómunkának a folyamata, bár különböző erőfeszítéssel és különböző nagyságú és minőségű végeredménnyel, mindenkor minden beszélőre jellemző, amikor valamit mondani akar, vagy a mások által létrehozott közlést megérteni, azaz rekonstruálni szeretné. A szóban forgó kommunikációs erőfeszítések eredményeiben, függetlenül az egyéni különbségektől, van valami közös is, amely egyesíti őket. Nevezetesen, az a szöveget jellemző jelenség, amely az önálló elemek egy egészbe történő egybefolyása, egybeolvadása következtében olyan minőségileg új eredményt hoz létre, amely sokkal több, mint az, amely az elemek egyszerű összekapcsolásából következne.

SZAKIRODALOM

- Bańcerowski, Janusz 2006. A világ nyelvi, tudományos és kultúrképe mint a második valóság komponensei. *Nyr.* 130: 187–98.
- Bańcerowski, Janusz 2008. A nyelv fogalma a nyelvhasználat tükrében. *Nyr.* 132.
- Бурвикова Н. Д. 2007. Речевой фрагмент и методика русского языка как иностранного. *Вестник. Современный русский язык: функционирование и проблемы преподавания.* 21. Российский культурный центр. Венгерская ассоциация преподавателей русского языка и литературы. Будапешт. 15–8.
- Casey, S. Edward 1987. *Remembering: A Phenomenological Study.* Indiana University Press, Bloomington–Indianapolis.

- Гаспаров Б. М. 1996. Язык, память, образ. Лингвистика языкового существования. Новое Литературное Обозрение, Москва.
- Kiss Jenő 2008. A nyelvi változás – kutatói dilemmák. (2008. március 31-én az MTA Székházában megtartott székfoglaló előadás). *Ny.* 257–74.
- Леонтьев А. А. 1969. Язык, речь, речевая деятельность. Москва.
- Nyomárkay, István 2000. A hangváltozások klasszikus és modern interpretációi. *Ny.* 124: 86–91.
- Paivio, Allan 1991. *Images in Mind: The Evolution of the Theory*. Harvester Wheatsheaf, New York–London.
- Петренко В. Ф., Нистратов А. А. 1981. «Коэффициенты образности, конкретности и ассоциативной значимости для 84 русских существительных». *Общение. Текст. Высказывание*. Москва.
- Richardson, T. E. John 1980. *Mental Imagery and Human Memory*. St. Martins, New York.
- Schmidt, J. Siegfried 1973. *Texttheorie. Probleme einer Linguistik der sprachlichen Kommunikation*. Wilhelm Fink, München.
- Выготский Л. С. 1956. Избранные психологические исследования. Москва.

Bañcerowski Janusz

SUMMARY

Bañcerowski, Janusz

Fragments of communication as basic units of language use

This paper is a sequel to “The notion of ‘language’ in actual language use” by the same author (*Magyar Nyelvőr*, 2008/2: 129–150). It constitutes an attempt to describe the real process of language use, albeit in gross terms. The author comes to the conclusion that in that linguistic process, regulated by thinking, the role of primary linguistic units is performed by fragments of communication (FCs). In a speech act, and on the basis of concrete prototypical patterns, FCs can amalgamate into holistic linguistic expressions. However, this does not imply that the notion of ‘word’ loses its coherence in that process. Words are to be taken as secondary end products of numerous associative comparisons and of the amalgamation of FCs known primarily and directly for speakers.

FCs and their complexes may elicit various reactions in the mind of the speaker. An expression coming into being via linguistic images and from their amalgamations either undergoes the interpretative operation of thinking, or else thinking is directed at a thought being embodied in the given linguistic expression. In that way, that expression is compared with other FCs and, contributing its own fields of association, widens its own potential, and melts into the conglomerate of linguistic memory. Thoughts may proceed in various directions simultaneously and those multidirectional paths then come together at a certain point and get integrated into something that the listener perceives as the sense of what is being spoken. When images coming from distinct expressions come into contact with one another as communication unfolds, they immediately get adapted to each other, changing their original contours, and amalgamate into a synthetic and general image. Speakers can manipulate components of mental images in various ways, mixing them with one another and with components of other images, swap them, etc.

Szabálytalan „előzés” a beszédprodukciónban

Bevezetés

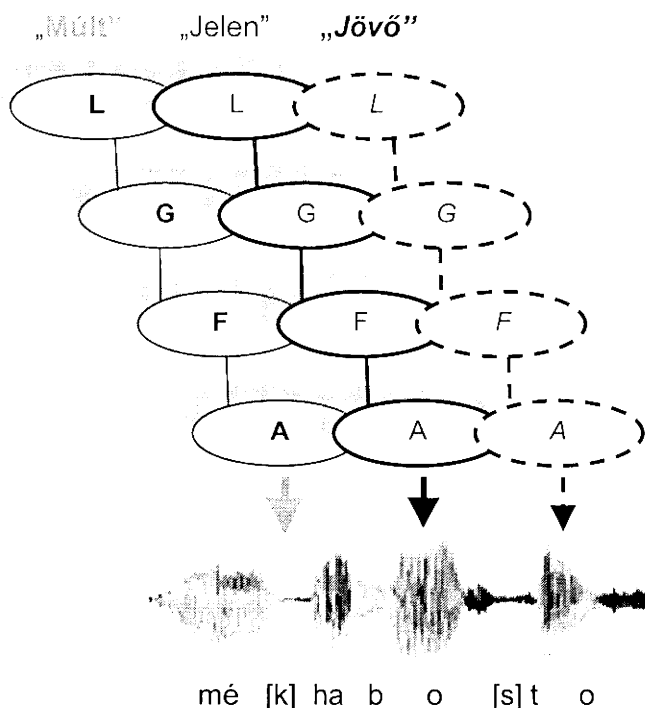
Az anyanyelv-elsajátítás folyamán a gyermek mintegy hároméves korától válik képessé a hosszabb spontán beszédre. Noha addigra már viszonylag sok szót ismer, ezeket mások számára is érthetően kiejti, elsajátította a nyelv legfontosabb és leggyakoribb grammatikai szabályait, a spontán beszéd létrehozása mégis a legnehezebb feladatok egyike számára. Az előzetes felkészülés nélküli beszélés felnőttkorban is okozhat nehézségeket. Levett úgy fogalmaz, hogy a beszélő valami egészen misztikus úton alakítja át a gondolatait, az érzéseit egy folyamatosan artikulált beszéddé (1989). A spontán beszéd produkciója az a folyamat, amely a megszólalás szándékától a kiejtésig tart. A szándék, illetve a kezdet és a létrehozott beszéd között számos művelet zajlik, nagy részük időben párhuzamosan, ez pedig azzal jár, hogy átfedések történnek. Ez azt jelenti, hogy miközben elhatározzuk, hogy mit akarunk közölni (gondolatok), máris megkezdődik a lexikai válogatás, illetőleg a grammatikai átalakítás. A válogatás és a grammatikai struktúrák kialakítása még messze nem fejeződik be, amikor már működik a fonológiai tervezés, és annak befejezése előtt indul az artikulációs tervezés. Mindezzel szinte egy időben kezdődik a kivitelezés, vagyis az artikulációs mozgássorozat, a kiejtés. Ez a mentális lexikon és a teljes beszédproduktív mechanizmus szimultán aktiválását jelenti valamennyi nyelvi szinten. Általánosan fogalmazva azt mondhatjuk, hogy a beszédtervezés balról jobbra építkezik, gyakorlatilag egyszerre valamennyi nyelvi szinten. A beszélő tehát előhívja a szükséges jelentést, az annak megfelelő szóhoz hozzárendeli a fonémákat, majd ezeket megfelelően az adott beszédhangoknak, megtervezi az artikulációs gesztusokat, végül kialakítja a prozódiai struktúrákat. Ezt minden egyes közlés alkalmával újra és újra meg kell tennie, mivel akár ugyanazok a közlések különféleképpen ejthetők ki (Roelofs 1996).

A nemzetközi szakirodalomban hosszú ideje folyik vita arról, hogy vajon a beszédprodukción során a tervezésben aktivált szó csak fonológiailag, avagy szemantikailag is aktiválja-e a hasonló szavakat (két felfogás áll szemben egymással: a szeriális, diszkrét modellek, illetve az előre tervező és interaktív modellek). Az újabb kísérletek azt igazolták, hogy a beszédtervezés során a fonológiai aktiválás sokincs kiváltságos helyzetben, tehát a szemantikai aktiválás is egyidejűleg megtörténik (Jescheniak et al. 2002). Ez magyarázatot ad a szóelőhívások esetén mind a fonológiai, mind a szemantikai hasonlóságból adódó hibákra. A hierarchikus kódolást (tervezést) már két évtizeddel ezelőtt kísérletileg igazolták (Gordon–Meyer 1987). A kísérleti eredmények megerősítették, hogy a beszélő a szótagok sorozatát hierarchikusan tervezi meg a közlésben (a lexikális előhívástól az artikulációs tervezésig), a kódolás tehát nem elemről elemre, illetve nem az elemek helye szerint történik. Howell EXPLAN modellje (a rövidítés a *kivitelezés* és a *tervezés* jelentésű angol szavakból létrehozott mozaikszó) azt állítja, hogy a tervezés és a kivitelezés független folyamatok; a szerző magyarázatot keres arra, hogyan történik az információcsere a két folyamat között (2007). Feltételezése szerint a megoldást az idő szinkronizálása jelenti. Az időzítés a folyamat komplexitásától függ, és ennek megfelelően változik az egyes szinteken végbemenő működések közötti átfedés tartama. A beszélő a beszédprodukción során kontrollálja a tervezési és a kivitelezési folyamatok időviszonyait úgy, hogy az átfedések ne okozzanak zavart a beszéd folyamatosságában. Sok oknál fogva ez az időkontroll nem mindig működik jól. Az időzítési nehézségek jellegzetes felszíni következményei a perszeverációk, az anticipációk és a metatézisek. A perszeverációk esetében a már kiejtett nyelvi elem fennmarad és újra megjelenik, az anticipációk esetében a később szándékozott elemet előbb ejti ki a beszélő, míg a metatéziseknél két elem cseréje valósul meg. Ezek az univerzális (nyelvfüggetlen) sorrendiségi hibák felvetik a beszédproduktív mechanizmus szeriálisitásának kérdését. Az egyes kutatók között nincs egységes állásfoglalás arra vonatkozóan, hogy a beszédtervezés szeriálisan zajlik-e. Több mint fél évszázada Lashley (1951) hívta fel a figyelmet a szeriális szerveződés problémájára. Úgy gondolta, hogy létezik egy hierarchikusan szervezett, szeriálisan működő mecha-

nizmus, amely bizonyos folyamatokat vezérel. Különös jelentőséget kapott ez a gondolat a beszédtervezés vizsgálatában. Számos felszíni jelenség a spontán beszédben megmagyarázható a szeriális szerveződés elméletével, beleértve a sorrendiségi hibákat.

A spontán beszédben szükséges, hogy a kívánt elemeket a tartalmilag és nyelvileg megfelelő sorrendben valósítsuk meg; ehhez a tervezésnek előbbre kell tartania, mint az aktuális kiejtésnek. Ha nem így lenne, akkor a beszéd nem lehetne folyamatos. A beszélőnek ugyanis már a tudatában kell lennie a kiejteni szándékozott elemeknek (szavaknak, toldalékoknak stb.) akkor, amikor még egészen más szavakat, toldalékokat (stb.) artikulál; így biztosítja a kiejtés folyamatosságát. Az aktuális közlés a reprezentációk három időbeli dimenzióját tartalmazza: a beszédbeli jelent, a beszédbeli múltat és a beszédbeli jövőt (Dell et al. 1997). A jelen az éppen kiejtett nyelvi egység reprezentációja, a múlt az aktuálisan kiejtett nyelvi egységet közvetlenül megelőző nyelvi egység, a jövő pedig az az egység, amely a jelent közvetlenül követi (az „egység” elvben bármilyen szerveződésű nyelvi jel). A beszédprodukcións mechanizmus különböző funkciói felelősek az időrendi sorrend betartásáért. Amikor a mechanizmus „bekapcsoló funkciója” a jelen nyelvi jeleit aktiválja, akkor a „kikapcsoló funkciónak” is működnie kell, ami megakadályozza, hogy a már kiejtett nyelvi jel a kelleténél hosszabban aktív maradjon. Ha a deaktiválás nem történik meg, akkor jönnek létre a perszeverációs jelenségek. Az „előfeszítő (priming) funkción” készenléte helyezi a következő nyelvi jeleket, vagyis ez a funkción felelős a jövőért. Az elkövetkező nyelvi jelek aktiválása nélkülözhetetlen számos nyelvi forma és szabály korrekt érvényesülése szempontjából. Például a jelenben aktivált határozott névelő hangzó formája – *a* vagy *az* – attól függ, hogy mi a rá következő szó (*a bagoly*, de *az oroslán*), tehát a névelő után következő szónak már aktiválnak kell lennie az előfeszítő funkción révén. Hasonlóképpen, például a *hogy* kötőszó szóvégi mássalhangzójának zöngésségét a rá következő szó első beszédhangja, mássalhangzó esetén annak zöngéssége vagy zöngétlensége határozza meg. Magánhangzó és zöngés mássalhangzó előtt megőrződik az eredeti hang (*hogy akkor* vagy *hogy belépjén*), de a zöngétlen obstruensek hatására bekövetkező koartikuláción eredményeként a *gy* mássalhangzó zöngétlenedik (*hogy ketten* vagy *hogy segít*). A „jelen” artikulációs gesztusát tehát mindkét példában a „jövő” határozza meg. Az előfeszítés akkor működik jól, ha a kikapcsoló funkción is hibátlan. Ha az előfeszítő funkción időzítése nem tökéletes, akkor jönnek létre az anticipációk. Ekkor a beszélő egy későbbi nyelvi reprezentáción korábban realizál, azaz szándéka ellenére kiejti a későbbre tervezett nyelvi jelet (1. ábra). Az anticipációk voltaképpen szabálytalan előzések a beszédprodukción folyamatában. A közlekedésből kölcsönzött kifejezéssel azt kívánjuk hangsúlyozni, hogy az előre tervezés – az előzés – a verbális kommunikáción viselkedésspecifikus sajátossága (mint láttuk a fentiekben), ám – csakúgy, mint a közlekedésben – előfordulhatnak szabálytalan megvalósítások.

A beszélő maga is tapasztalhatja az előre tervezést, főként akkor, amikor a válogatás, avagy a kiválasztás problémájával találja szembe magát. Mit is mondjon előbb, hogyan időzítse a mondani-valóját a beszéd során? Feltehetően minél bonyolultabb a gondolatsor, illetve minél bizonytalanabb a beszélő abban, hogy mit is akar mondani, annál nagyobb mértékű az előre tervezés. Ez megzavarhatja a spontán beszédet, ellentmondás keletkezik a gondolati időzítés és a beszédátalakítás artikulációs eredménye között. A beszélők gyakran észreveszik és relatíve sokszor javítják is ezt a fajta hibát. A hallás alapján gyűjtött magyar anticipációkat a beszélők mintegy 61%-ban korrigálták (a legnagyobb mértékben az összes sorrendiségi hiba közül). Ez az arány nyilvánvalóan azt is mutatja, hogy a lejegyzők a javított anticipációkra különösen érzékenyek lehetnek. Felmerül a kérdés, hogy hogyan következik be az anticipáción mint hiba. Úgy gondoljuk, hogy ha egy nyelvi jelnek (vagy jelek sorozatának) az aktivációja túlzott, illetve korábban átlép egy adott aktivációs küszöböt, akkor már nem állítható le a kivitelezés; a későbbre tervezett elem „előre ugrik” a kiejtésben. A túlaktiválásnak többféle oka lehet, beleértve a rossz időzítést a tervezésben. Az univerzális jellemzők mellett az anticipációk számos nyelvspecifikus tényezőt tartalmaznak, amelyek részletes elemzése a produkción tervezés és az önellenőrzés folyamatainak jobb megismerését teszi lehetővé.



1. ábra. A beszédtervezés és kivitelezés temporális összefüggései

Az [o] magánhangzó anticipációját szemlélteti a *még ha bo[s]tos* (szándékozott: *bi[s]tos*) közlés rezgésképe. (A kiemelések mutatják az előre ugró o magánhangzót tervezett, eredeti helyén, a „jövőben” és korábban, a „jelenben”, az i magánhangzó helyett.)

(L = lexikai válogatás, G = grammatikai átalakítás, F = fonológiai tervezés, A = artikulációs tervezés)

A jelen kutatásunk **célja** az előre tervezésből adódó hiba, az anticipáció sajátosságainak leírása és objektív időviszonyainak meghatározása. Hipotézisünk az, hogy az előfeszítő funkció – a hierarchikus beszédtervezés mechanizmusában – nyelvileg több szinten is jelentkezik, akár a mentális lexikon aktiválásában, akár a grammatikai átalakításban, akár a fonológiai vagy az artikulációs tervezésben. Feltételezésünket az indokolja, hogy az anticipációk mint megakadásjelenségek különféle nyelvi jeleket érinthetnek a felszínen: hangokat, hangkapcsolatokat, szótagokat, szavakat, sőt akár szókapcsolatokat is. Kutatásunkban a hallás alapján létrehozott beszédkorpusz és rögzített spontán beszéd alapján végeztük az anticipációk akusztikai fonetikai elemzését.

Anyag, módszer, kísérleti személyek

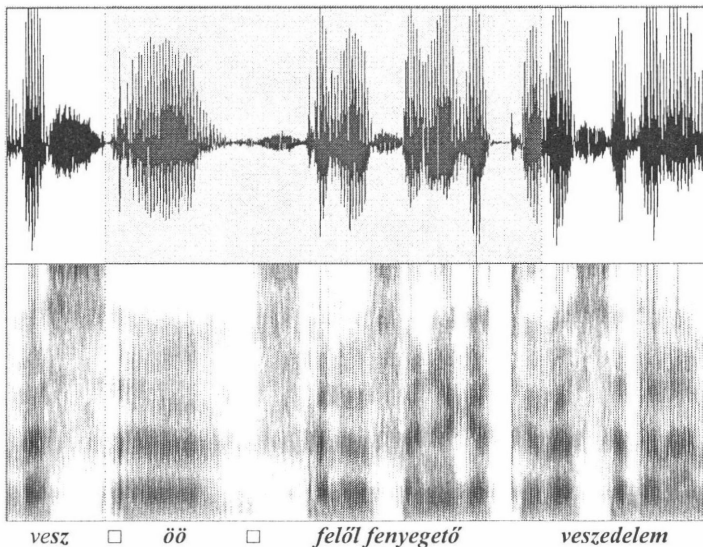
Az elemzést 650 nyelvi adaton végeztük. Az anticipációkat két korpuszból adatoltuk. 1. Az egyik a magyar „nyelvbötléskorpusz” (Gósy szerk. 2004), ez az úgynevezett online anyag, ami azt jelenti, hogy a megakadásjelenségek felismerésére megtanított, gyakorlott lejegyzők az elhangzó, szándék-talan hibás beszédrezsletet lejegyzik. Ennek az anyagnak 500 anticipációját vizsgáltuk (kontextusban). E korpusz előnye, hogy nagyszámú nyelvi adat tanulmányozására alkalmas. A lejegyzett

adatokból összeállított (és osztályozott) korpusz hátránya, hogy az észlelt megakadások a hallgató egyéni percepciói szűrőjén mennek keresztül, ennek következményeként az egyes lejegyzőknek más-más jelenségek tűnnek föl, ezért az adatok gyakorisági elemzésre nem alkalmasak. 2. A kutatásban felhasznált másik korpusz 150 anticipációja úgynevezett offline gyűjtés eredménye. Ez azt jelenti, hogy rögzített spontánbeszéd-anyag feldolgozásával azonosítottuk az elemzendő anticipációkat. A BEA spontánbeszéd-adatbázisból (Gósy 2008a) választottunk véletlenszerűen 27 beszélőt. Az adatközlők 20–76 évesek, átlagéletkoruk 40 év (15 férfi és 12 nő). A beszélőktől átlagosan 30 percnyi spontán beszédet (monologikus közlések és társalgás) elemeztünk. Összesen 13,5 órányi anyagot dolgoztunk fel. Adatközlőink átlagosan 5,5 anticipációt tartalmazó közlésrészletet mondtak, mintegy 5 percnként hangzott el egy ilyen hiba. Ennek a korpusznak az anticipációi lehetőséget nyújtanak valós gyakorisági elemzésekre is. A két korpusz összesen 650 anticipációjának elemzési szempontjai a következők voltak.

a) Az anticipáció **típusának** vizsgálata. Minden adatot kategorizáltunk aszerint, hogy milyen nyelvi elem anticipálódott a beszédtervezésben. Öt fő kategóriát különítettünk el. 1. Beszédhangok: egy vagy két beszédhang ugrik előre a közlésben, például: *szokszor elgondolkozom azon* (szándékolt: *sokszor*). 2. Szótöredék-anticipáció: nem a teljes szó aktiválódik korábban, hanem annak csak egy része. Ennek a kategóriának két alcsoportját különítettük el. Az egyikben a teljes szótag ugrik előre, például: *jött a szon a kollegája az autótól a szondával*. A másik csoportba azok az anticipációk kerültek, amelyeknél a helyváltoztató nyelvi elem nem volt szótagkövető (nem érvényesült a szótaghatár), például: *akkor kirúga hát most egyszerűbb kirúgatni magadat*. 3. Toldalékanticipáció: a gazdag morfológiájú nyelvekben feltételezhető különféle morfémák, így a toldalékmorféma előre ugrása is, például: *ez a generáció hagyományabb őrzőbb alakot használ*. 4. Szótő-anticipáció: ekkor nem a kiejteni szándékozott teljes szó, hanem csak a szótő kerül a tervezettnél előrébb a közlésben, például: *csinál ráadásul nem azt csinálták*. 5. Szót érintő túlaktiválás: egy vagy akár több szó is előre ugorhat a közlésben, például: *tudod két Varsányon van Varsányon van két lánya*.

b) Az anticipációban részt vevő szavak **szófajának** vizsgálata. Azokat a lexikai egységeket osztályoztuk, amelyek anticipálódtak, avagy amelyekből a különböző elemek előre ugrottak. Például a *tu te nyilván tudod közlés* *tu* szótagja a *tudod* része, ez szófaját tekintve ige. Az osztályozást a Magyar grammatika alapján végeztük (Keszler szerk. 2000).

c) Az **anticipációs hatótávolság** vizsgálata. Elemeztük, hogy az előre ugró elem hány beszédhangnyi, szótagnyi, szónyi távolságra van a tervezett helyétől. Az első hangnak az előre ugró elemet követő első hangot, az utolsónak pedig a szándékozott helyen lévő elem előtti beszédhangot tekintettük. Ennek alapján például a *műsz így van műszakilag* esetén öt hang távolság van az ugró elem tervezett és megvalósult helye között. A szótag esetében az előre ugró elemet követő első szótagot tekintettük elsőnek, utolsónak pedig azt a szótagot, amelyben az anticipálódo elemet eredetileg tervezték. A fenti példában ennek megfelelően három szótag az anticipációs hatótávolság. Az anticipálódo elemet követő szót vettük elsőnek, utolsónak pedig azt a lexikai egységet, amelyben az ugró elem, a szándéknak megfelelően, előfordult. A *műsz így van műszakilag* közlésben a harmadik szóból ugrik előre a szótöredék. Az anticipációs hatótávolságot fizikai időtartamában is elemeztük; arra kerestünk választ, hogy mekkora idő telik el a jelenben realizált nyelvi elem és az eredetileg tervezett realizáció megjelenése között. Az időtartam meghatározása a következőképpen történt. A helyváltoztató nyelvi elem első megjelenésekor az utolsó beszédhang lecsengésétől a második megjelenés (tehát a szándékolt) első beszédhangjának kezdetéig mértük az időtartamot. Ezen belül külön adatoltuk az ebben az időszakaszban ejtett néma és kitöltött szünetek időtartamát is (Praat 4.4-es verziószámú szoftverrel). A 2. ábra rezgésképe (felül) és hangszínképe (alul) mutat példát az időtartammérések módjára; az anticipációs hatótávolságot kiemeléssel szemléltettük.



2. ábra. A vesz öö felől fenyegető veszedelem példában az anticipációs hatótávolság meghatározása

(A helyváltoztató vesz elem két megjelenése közötti időtartamot a kiemelés szemlélteti.

A □ jel a néma szünetet, az öö pedig a hezitálást jelöli.)

Az adatok statisztikai elemzése az SPSS 13.0 szoftverrel történt (egytényezős ANOVA, független mintás *t*-próba).

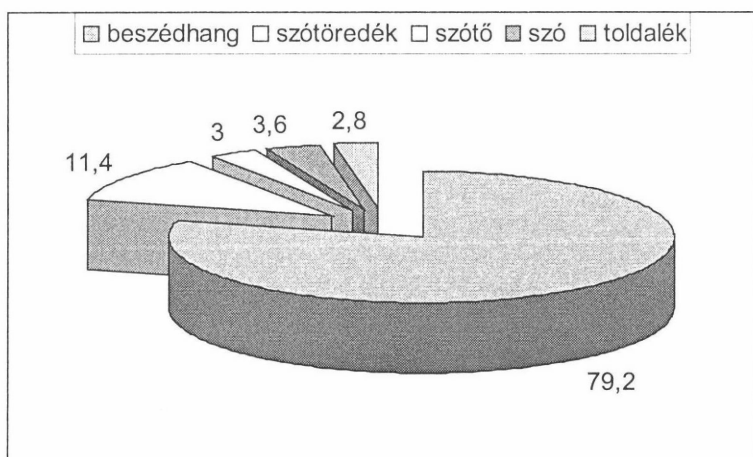
Eredmények

Már évtizedekkel ezelőtt felismerték a hallás alapján gyűjtött és a rögzített beszédben adatolt megakadásjelenségek relatív különbözőségét. Azonosságuk úgy fogalmazható meg, hogy mindkét esetben a természetes beszédprodukciónak szolgáltatta az adatot, a különbség pedig az, hogy a hallásalapú gyűjtéskor a lejegyző észlelési-megértési mechanizmusa valamiképpen megszüri a hallottakat. Az előfordulási gyakoriság, valamint az objektív időviszonyok vizsgálatának kivételével tehát a két korpusz összevethető; a nagy adatmennyiség releváns megállapításokra adhat lehetőséget.

Az anticipációk következtében túlnyomó többségben értelmetlen hangsorok jönnek létre. Ez egyfelől abból következik, hogy az előre ugró beszédhangok – akár elfednek egy magán- vagy más-salhangzót, akár beékelődnek egy hangsorba – legfeljebb véletlenszerűen eredményeznek értelmes szót. Az előre ugró szótöredékek pedig csaknem kizárólag értelmetlen hangsorok. A helyváltoztató szavak aránya a hallott korpuszban 6,6%, a rögzített korpuszban pedig 12,7%. Ez egyértelműen a módszer különbségéből adódik; a hallgató beszédmegértése mintegy restaurálja a hibás közlést, az értelmes szavak helyváltoztatása kevésbé tűnik fel a lejegyzőnek.

1. A hallás alapú anticipációk

a) Az ötszáz, anticipációt tartalmazó közlést elemeztük a helyváltoztatásban érintett nyelvi jel szempontjából. Megállapítottuk, hogy anyagunkban hangok, hangkapcsolatok, szótöredékek, szavak és toldalékok vesznek részt a vizsgált jelenségben. Ezek előfordulása természetesen nem kiegyenlített, arányukat százalékban a 3. ábra mutatja.



3. ábra. Az anticipációk típusainak eloszlása a hallás alapú korpuszban (%)

Legnagyobb arányban a beszédhangok (396 db) aktiválódnak túl korán, és változtatják helyüket, majd a szótöredékek (57 db), a szavak (18 db), végül a szótövek (15 db) és a toldalékok (14 db) következnek. A hallgató rendkívül érzékeny a szavak konvencionális hangalakjára, az abban tapasztalt eltérést azonnal felismeri. Nyilvánvalóan szembeűnő számára, ha a szó nincs befejezve, avagy ha helytelen toldalék kapcsolódik hozzá. A szótöredékeket elemeztük aszerint, hogy teljes szótag változtatta-e a helyét, avagy a szóhatárt nem érvényesítő hangsor. Azt feltételeztük, hogy az artikulációs megállás főként szótaghatáron fog bekövetkezni, hiszen a produkciós modellek többsége a szótagot tekinti egységnek. Adataink azonban ezt csak részben erősítették meg; a szótaghatár érvényesítését 61,4%-ban tapasztaltuk (az összes szótöredék arányában). A szótő és a szó elkülönítését az indokolta, hogy több esetben csak a szótő változtatott helyet, de nem vitte magával a toldalékokat. Ekkor a beszélő a túlaktivált szó ejtését a toldalék előtt leállította.

A beszédhangok helyváltoztatását érintő anticipációs jelenségek okai többfélék; egyrészt az eredeti beszédhang elfedésében, másrészt hangbeékelődéseként jelennek meg. Ez utóbbiak lényegesen ritkábbak voltak a korpuszunkban, példák: *levágtatni* ('levágtatni'), *trarhonyával* ('tarhonyával'), *részsfolyamat* ('részsfolyamat') vagy *szalagavatómon* ('szalagavatómon'). Az elfedés a későbbi következő beszédhang túlaktiválása következtében jön létre. A *j* és a *r* mássalhangzók vagy az alveorális és a posztalveolális réshangok mind elfedő, mind elfedett beszédhangként előfordulnak, egymás rovására történő túlaktiválásuk valószínűleg a képzési sajátosságaikban, azok hasonlóságában keresendő. A *ha te kifogyó* (szünet) *kifogod a a legnagyobb pontyot* példában ugyanakkor feltételezhetjük, hogy az előre tervezés során aktivált három palatális artikulációs gesztus (a zöngés és zöngétlen palatális zárhangok, valamint a koartikuláció eredményeként létrejött palatális nazális) hatása idézte elő a kívánt veláris artikuláció elfedését és a palatális gesztus előretörését. Az anticipáció ebben az esetben tehát részben a fonológiai, részben a fonetikai szintek tervezési folyamatait érinti. További példák közelebbi és távolabbi helyváltoztatásokra: *barnya nyelű kés*; *bahajthatalan a korábbi büntetés*; *lepakoltam a tőkörrel is* (szünet) *őő tükörrel is*; *hány éva lakik ott*; *budapesti budapesti tudósítónk jelenti*; *csem csalfaság*; *a videgverű gyilkost elfogták*; *egy csomót szegít a szegényeken*; *alig kepek fizetést*; *felhívom a figyelmet a sótagolásra*; *te eddig a zapá a japán zászlóig*; *ha te kifogyó* (szünet) *kifogod a a legnagyobb pontyot*; *a feleség olyan síros sérű* (szünet) *súlyos sérüléseket szenvedett*. Anyagunkban az anticipációkban nem fordult elő a két zöngés affrikáta, valamint az *ú* magánhangzó. A felszínen egyetlen beszédhang kiejtése sokszor egy későbbi szó kezdete, például az *csak úgy m* (szünet) *balra lesz mellette* vagy *ezeket a f kommunikációs funkciókat*

meg kell ragadni esetekben. A korpuszban öt hangkapcsolat is előfordult, amelyek egy későbbben kiejteni szándékozott szó részei voltak, de beékelődtek egy korábban artikulált szóba, például: *bot-rankodás, gyötrellem* (szándékozott: *bosszankodás*) vagy a *jól találták el Fernando Aunso* (szünet) *Alonso autóját*.

A szótöredékeket érintő anticipációk jelzik a tervezési folyamatban bekövetkezett hibát, valamint azt, hogy a beszélő kontrollja működött, az artikulációs kivitelezés valamely pontján felismerte a hibát, és korrigált. A szótöredék lehet különböző hosszúságú szótag, például *a su a víz-sugár tisztítja; heves mérsék vérmérsékletű fiatalember; több terület kor* (szünet) *önkormányzata; sok ember választja a könnyebbik do* (szünet) *végét a dolognak*. A leggyakoribb az első szótag ejtését követő megállás, de előfordult a három szótag utáni felismerés is. A szótöredékek viszonylag nagy arányban (közel 40%-ban) sértik meg a szótaghatárt abban az értelemben, hogy az előre ugró szemantikai egység realizációja a kiejtésben nem szótaghatáron áll le. Például: *ami a konc* (szünet) *a beszédre koncentráltást illeti; anyut jó felhívni mert mon* (szünet) *mindig mond; a beszédtempóról annyit, hogy a la* (szünet) *a leglassabb; mert ő nem vél* (szünet) *nem nyilváníthat véleményt*. A lejegyzők valamivel gyakrabban jelölték a szünettartást, ha a kiejtett szótöredék nem szótaghatárra esett; továbbá lényegesen nagyobb mértékű volt a szünetek jelölése a szótöredékek esetében szemben a beszédhangokat érintő anticipációkkal.

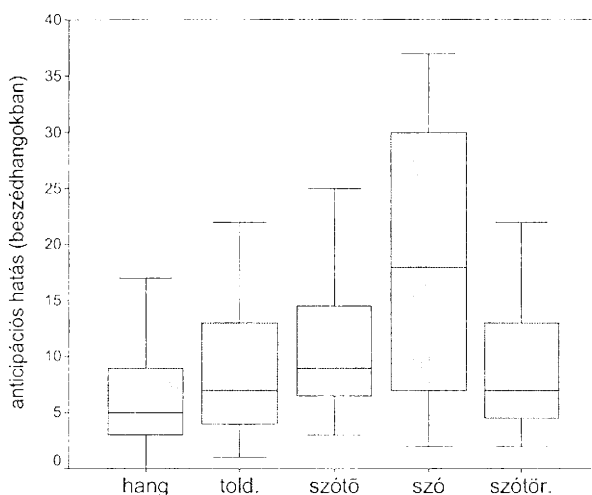
A szavak anticipációi a korpuszban viszonylag ritkák, a tőszók és a toldalékolt szavak együttesen nem érik el a 7%-ot. Ez arra utalhat, hogy az ilyen jellegű anticipációkat a kontrollmechanizmus már a tervezési folyamatban sikeresebben kiszűri. Példák: *a Ferenciek terén is van egy virág egy fa ami virágzik; Szabadság Júlia vagyok nem vagyis Szabados Júlia és szabadságra megyek nemsokára* (a nevet megváltoztattuk); *jobb agyféltekéseknél bocsánat kezeseknél találunk bal agyfélteke-domináns; a művészet kezdődik az antikvitás befejezésével kezdődik; reggel egy anyuka is hozott egy buszt* (szünet) *egy gyereket a buszon; aki ver aki másnak vermet ás*. A helyváltoztató szavak esetében a beszélő szinte kivétel nélkül igyekszik valamiképpen javítani.

Feltűnő jelenség, amikor a toldalék változtat helyet, és szándéktalanul előre kerül a kiejtésben. Példák: *kétmillióval* (szünet) *évvel ezelőtti; emnyi tanulás után kenni vágja fogja az anyagot; este kimész a rácskor* (szünet) *a rácsnál tízkor*. A korpuszunkban előfordultak igei és névszói toldalékok, igeképző, valamint a középfok jele mint helyváltoztató szegmentum.

b) A beszédtervezési folyamat pontosabb megismeréséhez elemeztük az anticipációban részt vevő szavak **szófaji** megoszlását. Az előre ugró nyelvi jelet (beszédhang, hangkapcsolat, szótó stb.) tartalmazó lexéma szófaja a legnagyobb arányban várhatóan főnév volt. Ezt követte a melléknév, majd az ige, végül az igenév (összesen 89%-ban). Két százalékon felüli arányban szerepeltek a névmások, a határozószók és a névutók, a többi szófajba tartozó szavak azonban lényegesen ritkábbak voltak. A hallgató számára a főnév, a melléknév és az ige jelenti a megértés szempontjából meghatározó kategóriákat; hiszen ezek helyváltoztatása adott esetben megértési nehézségekhez is vezethet. Az anticipációkban részt vevő szófaji kategóriák arányai nem mutatnak összefüggést a spontán beszédben tapasztalt szófaji gyakorisággal (vö. Keszler 1983).

c) Elemeztük az **anticipációs hatótávolságot**, azaz azoknak a nyelvi jeleknek a számát, amelyek mintegy közbeékelődnek az eredeti és a helyváltoztatott nyelvi jel közé. Az anticipációs hatótávolságot a beszédhangok számában kifejezve azt látjuk, hogy relatíve nagy a szóródás, a 0 közbeékelődéstől (ez a szomszédos beszédhang) 37 beszédhangig (az átlag 6,97 hang), szótagban kifejezve a 0 szótagtól (ez a szótagon belüli anticipációt jelenti) 18 szótagig (az átlag 3,73), illetve 1 szótól 10 szóig (az átlag 1,66 szó) terjed a hatás. Statisztikailag elemeztük, hogy a közbeékelődő hangok száma függ-e annak a szónak a szófajától, amelyből előre ugranak. Az eredmények azt mutatták, hogy nem. A beszédhangok számában kifejezett hatótávolság azonban statisztikailag szignifikáns összefüggést igazolt a nyelvi jel típusától függően (egytényezős ANOVA: $F(5, 499) = 16,042$, $p = 0,001$). Ez azt jelenti, hogy az anticipációs hatótávolságot az határozza meg, hogy beszédhang, szótöredék, toldalék vagy szó ugrik előre. A részletes elemzések (Tukey-féle post hoc teszt) szig-

nifikáns különbséget igazoltak a teljes szó és az összes többi nyelvi jel között ($p = 0,001$, ill. $0,002$, ill. $0,025$), valamint a beszédhangok és az összes nyelvi jel között, a toldalék kivételével ($p = 0,000$, ill. $0,017$, ill. $0,044$). A toldalék anticipációs hatótávolsága – mint említettük – csak a szóval történt összehasonlításban mutat szignifikáns különbséget. A szótó anticipációs hatótávolsága a teljes szó és a beszédhang tekintetében tér el szignifikánsan. A szótaghatárt érvényesítő szótöredékek anticipációs hatótávolsága csupán egyetlen esetben különbözik szignifikánsan a többitől (a teljes szóval szemben), míg a szótaghatárt nem érvényesítő szótöredékek szignifikánsan eltér úgy a szóétól, mint a beszédhangokétól. A szótagkövető anticipációk hatótávolsága átlagosan 9,08 hang (1–18 hang), míg a nem szótagkövetőké átlagosan 10,35 (1–34 hang; a két típus között nincs matematikailag igazolható eltérés). A 4. ábra az anticipációs hatótávolság átlagát (medián) és szóródását szemlélteti a nyelvi jel függvényében.



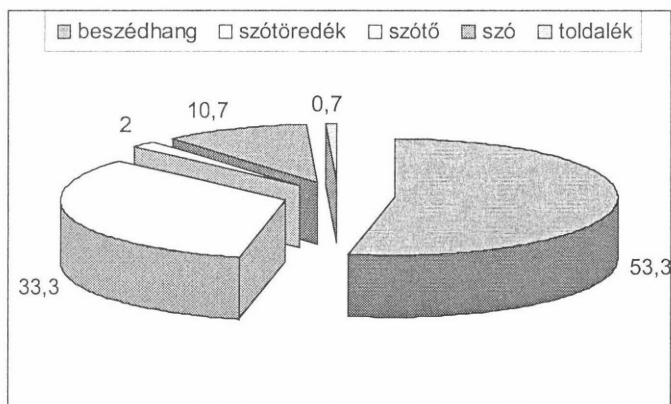
4. ábra. Az anticipációs hatótávolság beszédhangokban kifejezve (medián és szóródás) a nyelvi jel függvényében

(told. = toldalék, szótör. = szótöredék)

Elvárásainknak megfelelően szignifikáns különbséget tapasztaltunk az anticipációs hatásban akkor is, ha a szótagok számát vettük figyelembe ($F(5, 499) = 21,583$, $p = 0,001$), és akkor is, ha azt néztük, hogy a közlés hányadik szavából ugrik előre az adott nyelvi elem ($F(5, 499) = 38, 887$, $p = 0,001$).

2. Anticipációk a rögzített spontán beszédben

a) A 150 anticipáció elemzési szempontjai megegyeztek a lejegyzett korpuszéival, itt azonban lehetőségünk volt a temporális szerkezet akusztikai fonetikai vizsgálatára is. Adatainkat osztályoztuk aszerint, hogy milyen **nyelvi jel** vesz részt az anticipációban, és milyen arányban fordulnak elő (5. ábra).

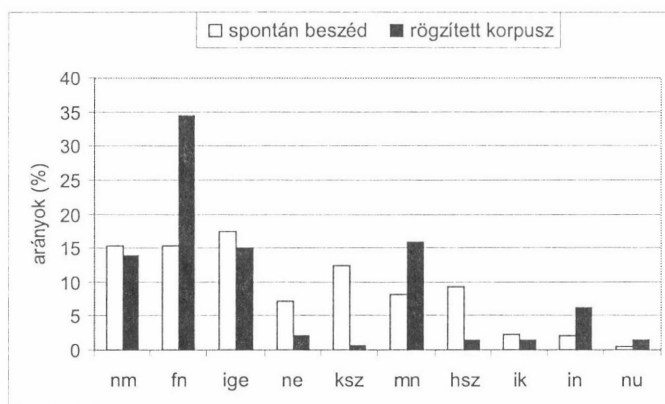


5. ábra. Az anticipációk típusainak eloszlása a spontánbeszéd-anyagban (%)

Az adatok több mint fele (53,3%) a beszédhangokat érintő anticipáció, vagyis egyetlen beszédhang artikulációs gesztusa kerül előrébb a tervezettnél (*az egész körzetet dulajdonképpen a dunakeszi, másrészt pega pedig vagy Szinnyei Márs Merse Pál*). A magánhangzók közül nem fordult elő az *ü* és az *ű*, az *u* és az *ú*, valamint az *ó* és az *i* helyváltoztatása; a mássalhangzók közül pedig az egyébként is kevésbé gyakoriakat nem adatolhattuk, mint a *ty*, a *zs*, a *c*, a *h*, a *dz* és a *dzs*. A szótöredék-anticipációk aránya a korpuszban mintegy 30%. Például: *gon a növényeket is ugyanígy kell gondozni, avagy bele kicsit belegabalyodtam*. A másik alcsoportba azok az anticipációk tartoznak, amelyekben a helyváltoztató elem nem teljes szótag (ezek aránya a szótöredékeken belül 56%). Például: *a mutatv pont azelőtt hogy a mutatványkötetet össze kellett dojni, avagy a vit a Varkocs György vitézei*. A toldalékot érintő anticipációra ebben az anyagban egyetlen példát találtunk, de szótó-anticipáció is csupán háromszor fordult elő, például *csinál ráadásul nem azt csinálták*. A teljes szót érintő anticipáció a harmadik leggyakoribb típus volt a spontán beszédben (10,7%). Az esetek döntő többségében egyetlen szó ugrott előre szándéktalanul, például *ma ugyanez van ma is*; ezek szótagszáma átlagosan 2 (1–5 szótag), néha azonban előfordult két, illetve három szó anticipálódása is, például: *maradtak kint azért Varkocs György kapitány vezetésével maradtak kint városvédő erők*.

b) Az anticipációk **szófaji** megoszlását összevetettük a spontán beszéd szófaji gyakoriságával (Keszler 1983). Ez utóbbiban 10 500 szóra közölték az arányokat. Csak azokat a szófajokat tüntettük fel a 6. ábrán, amelyek mindkét elemzésben előfordultak.

A főnév és a névmás a leggyakoribb szófaj a spontán beszédben (15,38%, ill. 15,39%). A névmás – gyakorisága ellenére – viszonylag kevés esetben valósul meg a tervezettnél hamarabb a közlésben (13,8%). Ez azzal magyarázható, hogy a tervezésben kevésbé hangsúlyos a szerepe, a helyváltoztatása valószínűsíthetően kisebb zavart okoz a megértésben. A főnév a spontán beszédben nem csupán nagyon gyakori szófaj, de lényeges része a megnyilatkozásnak (a megértésben nagy szerepe van, ezért hangsúlyos a tervezésben is), előretörése a legnagyobb arányú az összes szófaj közül (34,4%). Az igék előfordulási aránya (17,48%) nagyjából megfelel annak, amilyen arányban az anticipáció igei szófajú szóból indul (15,1%). A névelő és a kötőszó előfordulása a spontán beszédben 10% körüli, ennek ellenére nagyon ritkán érintettek az anticipációban (2,1%, ill. 0,7%). A melléknevek jóval nagyobb arányban vesznek részt az anticipációban a spontán beszédbeli előfordulásuknál. A többi szófaj és arányuk az anticipációkban 10% alatt van.



6. ábra. A spontán beszéd és az anticipációk szófaji gyakorisága

(nm = névmás, fn = főnév, ne = névelő, ksz = kötőszó, mn = melléknév, hsz = határozószó, ik = igekötő, in = igenév, nu = névutó)

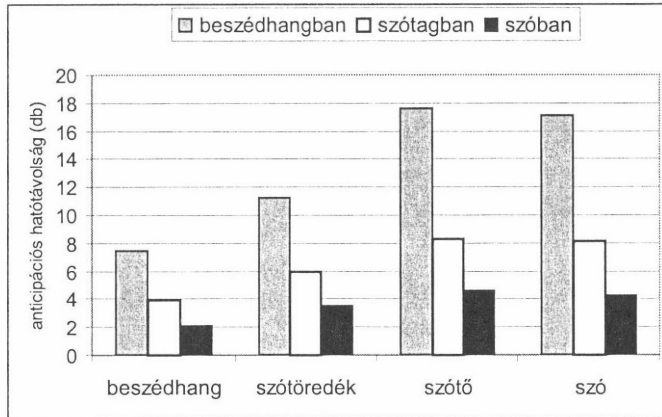
c) Az **anticipációs hatótávolságot** elemeztük a beszédhangok, a szótagok és a szavak szintjén; továbbá meghatároztuk az objektív időtartamot is. Az összes adatot elemezve azt láttuk, hogy a helyváltoztató elem átlagosan 10 beszédhanggal kerül előre a közlésben a tervezettnél (függetlenül a nyelvi jel típusától). A legkisebb távolság egyetlen beszédhang volt, a legnagyobb pedig 61. A továbbiakban az anticipációs hatótávolságot a nyelvi jel darabszámában kifejezve vizsgáljuk részletesen (vö. 1. táblázat).

1. táblázat. A helyváltoztató elem anticipációs távolsága a nyelvi jel szerint

Anticipációs hatótávolság		A nyelvi jel típusai			
		beszédhang	szótöredék	szótő	szó
Beszédhangban (db)	átlag	7,51	11,28	17,67	17,18
	minimum	1	2	12	3
	maximum	28	61	28	61
Szótagban (db)	átlag	3,93	5,94	8,33	8,11
	minimum	1	2	5	2
	maximum	13	29	13	28
Szóban (db)	átlag	2,11	3,54	4,66	4,31
	minimum	0	1	3	2
	maximum	7	16	7	15

Feltételeztük, hogy a nagyobb lexikai egységek nagyobb távolságokat képesek átívelni a tervezésben, mint a beszédhang. A beszédhangot érintő anticipációkban az anticipációs hatás átlagosan 7,51 beszédhang volt. A szótöredék-anticipációk során ez növekedett, a beszélők átlagosan 11,28 beszédhangot ejtettek az anticipálódó elem két megvalósítása között. Az egyetlen toldalékanticipációban az adott rag 7 beszédhangot ugrott előre. Feltételezésünknek megfelelően a szótőt és a teljes szót érintő anticipációk mutatták a legnagyobb távolságot (az átlag 17,67, ill. 17,18 hang). Minél magasabb beszédtervezési szint érintett a jelenségben, annál nagyobb hatókörrel rendelkeznek, vagyis annál nagyobb relatív távolságot képes átívelni a helyváltoztatáskor. A helyváltoztató elem két realizációja között ejtett szótagok száma a beszédhang előre ugrása esetén átlagosan 3,93; a szószintű anticipációknál ennek majdnem háromszorosa. A lexikai elemek komplexitásával az átívelt szavak

mennyisége is növekszik. Az egyetlen beszédhanghoz képest egy teljes szó kétszer több szótávolságban is anticipálódhat. Csak a beszédhangoknál fordult elő, hogy az anticipáció egy szón belül valósult meg. A statisztikai elemzések megerősítették, hogy az anticipációs hatás – beszédhangokban kifejezve – szignifikáns különbséget mutat a nyelvi jel függvényében (egytényezős ANOVA: $F(4, 149) = 3,712, p = 0,004$). Ez azt jelenti, hogy az anticipációs hatótávolság attól függ, hogy milyen nyelvi jel anticipálódik. A 7. ábra oszlopai szemléltetik az összefüggést.



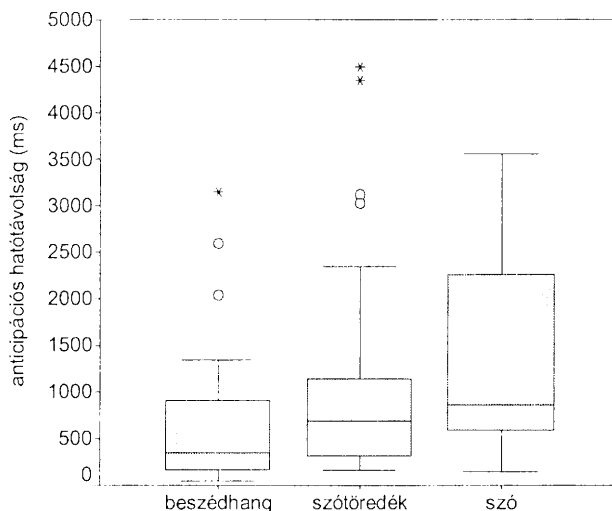
7. ábra. Az előre ugró elem anticipációs hatótávolságának változása a nyelvi jel darabszámában kifejezve

Az anticipációs hatótávolság **időtartamát** minden egyes adat esetében meghatároztuk. A 150 anticipációt tekintve átlagosan 920 ms telt el az ugró elem két kiejtése között (átlagos eltérés: 1024,02 ms). A legrövidebb időtartam 50 ms volt (*é dékáni*), a legnagyobb pedig 8123 ms (*a Turba Zoli öö szoltam a tesvéremnek hogy nem tud-e egy öö oda hozzájuk bevinni az eltére [ELTE-re] akkor szolt a Turba Zolinak*). Elemeztük az egyes anticipációtípusok és a temporális szerveződésük közötti összefüggéseket (2. táblázat). Az egyetlen toldalékot érintő adat időtartama 716 ms.

2. táblázat. Az anticipációs hatótávolság (ms-ban) az anticipációtípusok szerint

Anticipációs hatótávolság időtartama (ms)				
	beszédhang	szótöredék	szótő	szó
átlag	707,90	1050,38	1359	1576,12
minimum	50	148	807	146
maximum	3149	4495	2349	8123

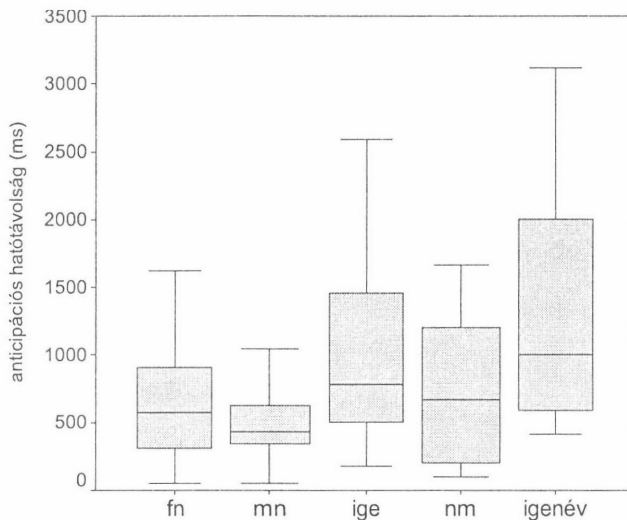
Az objektív időadatok tendenciája igazolta a hipotézisünket, illetőleg megerősítette azokat az eredményeket, amelyeket a nyelvi jel anticipációs hatótávolságának elemzésével kaptunk. Minél komplexebb egy lexikai egység, annál nagyobb távolságot képes átvélni. Egy anticipálódó beszédhang átlagosan 707 ms-mal hamarabb jelenik meg a közlésben a tervezettnél, egy teljes szó pedig átlagosan már 1576 ms-os távolságot is képes előre ugrani. A statisztikai elemzést három típusra tartottuk érdemesnek elvégezni: a beszédhangot, a szótöredéket és a szavakat érintő anticipációkra (8. ábra).



8. ábra. Az anticipációs hatótávolság időtartama a helyváltoztató nyelvi jel függvényében (medián és szóródás)

Az elemzés szignifikáns különbséget mutatott a beszédhang- és a szóanticipációk időtartama között (független mintás t -próba: $t(94) = -3,223$, $p = 0,001$), vagyis a teljes szó szignifikánsan nagyobb anticipációs hatókörrel rendelkezik, mint a beszédhang. A szótöredék-anticipáció két típusát (szótag vagy nem teljes szótag érintett a sorrendcserében) külön-külön vizsgáltuk. A szótagok szignifikánsan nagyobb távolságot ívelhetnek át az anticipáció során, mint a beszédhangok (független mintás t -próba: $t(100) = -2,603$, $p = 0,001$). Statisztikailag szignifikáns a különbség a nem teljes szótagot alkotó szótöredékek és a teljes szavak anticipációs hatótávolsága között is (független mintás t -próba: $t(42) = -1,472$, $p = 0,038$). A szótagok átlagos anticipációs hatótávolsága 1192 ms, a nem teljes szótagoké 939 ms, vagyis ha teljes szótag érintett az anticipációban, akkor a helyváltoztató elem nagyobb távolságban képes hatni, mint a nem szótagkövető nyelvi jel. Az eredmények azt mutatják, hogy noha a tervezés nem kizárólag szótagszintű lépésekben történik, a szótag kitüntetett egysége a beszédtervezési folyamatnak.

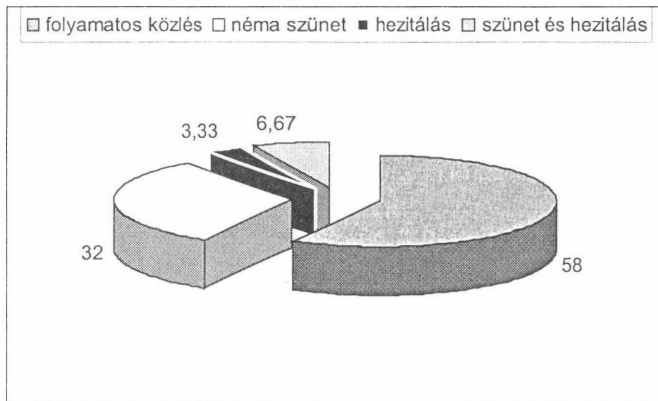
Felmerült a kérdés, hogy vajon a rögzített korpuszban a szófaj meghatározó tényező-e az anticipációs hatótávolság időtartamát tekintve. Ezen időtartamok átlaga főnévénél 725,4 ms, melléknévnél 566,3 ms, névmásnál 1048,6 ms, igénél 1173,3 ms, az igenévnél 1349,8 ms, a névelőnél pedig 2068,0 ms (a többi szófajnál az elemszám nagyon alacsony volt). Az időtartamok szóródása minden esetben igen nagy. A szófajok közötti különbségek nyilvánvalóan a spontán beszédben előforduló gyakoriságukkal is magyarázhatók. Ha ezt elfogadjuk, akkor kimondható, hogy a gyakori elemek aktivációs szintje relatíve magasabb. Ez magyarázza például a névmásoknak az anyagunkban tapasztalt nagy anticipációs hatótávolságát. A statisztikai elemzés azt mutatta, hogy a szófaj meghatározó tényező az anticipációs hatótávolság szempontjából (egytényezős ANOVA: $F(12, 149) = 2,008$, $p = 0,028$). A részletes statisztikai vizsgálatot ott végeztük el, ahol ezt az elemszám lehetővé tette. Ennek alapján három esetben találtunk szignifikáns különbséget, a főnév és az ige ($F(2, 71) = 6,714$, $p = 0,012$); a főnév és a névmás ($F(2, 68) = 7,009$, $p = 0,010$); valamint a főnév és az igenév között ($F(2, 57) = 6,192$, $p = 0,016$). Ez azt jelenti, hogy a felsorolt szófajok esetében az előre ugrás időtartama a szófajtól függ (9. ábra).



9. ábra. Az anticipációs hatótávolság időtartama (medián és szóródás) a helyváltoztatásban érintett szófajok függvényében

(fn = főnév, mn = melléknév, nm = névmás)

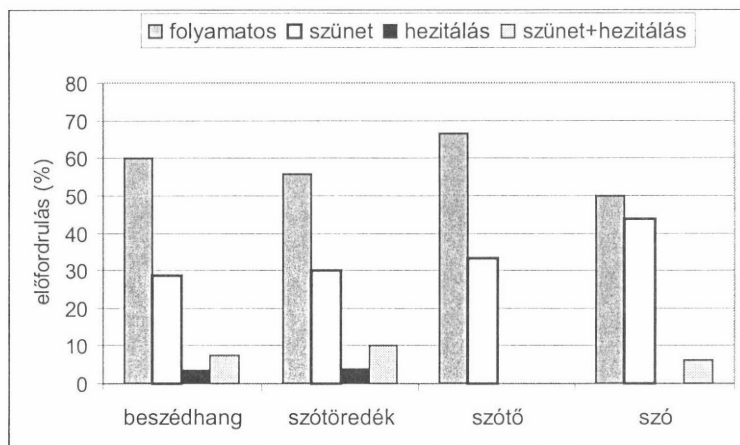
A rejtett beszédtervezési folyamatokra utalhat az, hogy az anticipációban részt vevő nyelvi jel két kiejtése között mi történik: folyamatos-e a közlés, avagy tartalmaz néma, illetve kitöltött szüneteket (10. ábra).



10. ábra. Az anticipációt tartalmazó közlés folyamatosságának sajátosságai (%)

A megjelenő nem nyelvi jelek arra utalnak, hogy a beszélő észlelte a hibát – akár a tervezésben, akár a kivitelezésben –, és ez megakadást eredményezett a produkció folyamatosságában. Az önkéntelen következmény pedig a néma vagy a kitöltött szünet, avagy mindkettő megjelenése a felszínen. Valószínű, hogy a nem nyelvi jelek időtartamában a korrekciós folyamatok működtetésére is lehetőség nyílik. A szünetek arányának növekedése a közlésben arra utal, hogy a kontroll ugyan végbement, a hibadetektálás is megtörtént, de a javítás valamilyen okból nehézségbe ütközött. A 150

anticipáció 58%-ánál a két kiejtés közötti közlést nem szakította meg semmilyen szünet, például: *bankkáracsacsalást követett el*. Ez a folyamatos önmonitorozás és az azonnali korrekció eredménye (Gósy 2009). Az adatok 32%-ában néma szünet jelent meg az anticipációt tartalmazó közlésrészben, amely már egyértelműen utal a beszélő bizonytalanságára, a mentális lexikon aktiválásának nehézségére vagy az önmonitorozási folyamatok működésére, például: *és a j (szünet) a tanárnak is (szünet) joga van*. A beszédtervezésben jelentkező diszharmoniót a néma és a kitöltött szünet együttes megjelenése is jelezheti (anyagunkban ennek aránya 6,67% volt), például: *teljesen bevá (szünet) őő bezárkóztak (szünet) a (szünet) belső (szünet) udvarba*. Csupán néhány esetben (3,33%) fordult elő, hogy néma szünet nem, csak hezitálás utalt a beszédtervezés problémájára, például: *főő egy hatalmas fal*. Feltételezzük, hogy az anticipációk hibaaazonosítási és javítási folyamataiban a hezitálás zavaró tényező a beszélő számára, nehezíti a megfelelő korrekció végrehajtását, ezért jelentek meg ekkor nagyobb mértékben az indokolatlan néma szünetek. A kétféle szünet együttes előfordulása abból adódik, hogy a beszélő javítani ugyan még nem tud, de túl hosszúnak találja a néma szünetet, ezért felváltja a hezitálással. Megvizsgáltuk, hogy a szünetelőfordulások szempontjából miként alakulnak az anticipációt tartalmazó közlésrészletek (11. ábra).



11. ábra. A nem nyelvi jelek előfordulása az anticipációkat tartalmazó közlésekben

A helyváltoztató elem két kiejtése közötti közlés – mint említettük – rendszerint folyamatos, tehát nem szakítja meg jelkimaradás, ilyen az egyetlen toldalékszintű anticipáció kontextusa is. A második leggyakoribb eset az, hogy néma szünet töri meg a közlés folyamatosságát, legnagyobb arányban a szótő és a szó anticipációja során fordul elő. A beszélőt nyilvánvalóan a szavak előre ugrása jobban megzavarja, mint más nyelvi jel helyváltoztatása. A beszédhang- és a szótő-anticipációkban a néma szünetek időtartama átlagosan rövidebb, a szóródás kisebb (3. táblázat).

3. táblázat. A közlésekben megjelenő néma szünetek időtartama az anticipációk szerint

A néma szünet időtartamátlagai (ms)				
	beszédhang esetén	szótöredék esetén	szótő esetén	szó esetén
átlag	151,0	254,82	130,0	239,8
minimum	35	33	147	30
maximum	625	1311	113	624

Mindössze két nyelvi jelet érintő anticipáció volt a spontánbeszéd-anyagunkban, amelyekben hezitálás megjelenése utalt a fennálló diszharmóniára, a beszédhang és a szótöredék. A beszédhang-anticipációk esetében a kitöltött szünet időtartamát átlag 199 ms (határértékek: 147–265 ms). A szótöredék előre ugrása nagyobb zavart okozott a kivitelezés során, erre utal a hosszabb időtartamú hezitálás, átlag 543,5 ms (határértékek: 112–975 ms). A szótagkövető anticipációkat tartalmazó közlésekben fellelhető szünetek átlag 499,9 ms (határértékek: 33–1744 ms); a nem szótagkövetők esetében az átlagérték 282,18 ms (határértékek: 61–975 ms). Ez a relatíve nagy különbség jelezheti azt, hogy ha nincs szótaghatár, akkor a beszélő önmonitorozási folyamata gyorsabban felismeri a hibát, hamarabb tudatosodik benne a zavar ténye. A kombinált előfordulás (amikor hezitálás és néma szünet egyaránt megjelenik az anticipációt tartalmazó időtartamban) a beszédhang-, a szótöredék- és a szóanticipációknál egyaránt előfordult. A néma és a kitöltött szünet – sorrendjüket tekintve – nyolc különböző módon kombinálódott. Kettőre mutatunk példát a szünetidőtartamok feltüntetésével: *tartozóvakkal is* (szünet 533 ms) *(őö 224 ms) bizonyos szempontból* (szünet 72 ms) *versengeni; szultán felől vesz (őö 388 ms) (szünet 88 ms) felől fenyegető veszedelem.*

3. A két korpusz anticipációinak összevetése

Elemztük, hogy melyek a két korpusz egyezései, illetve melyek a hallgató percepciós szűrője következtében tapasztalható különbségek.

a) A **nyelvi jel** elemzése azt mutatta, hogy a beszédhangokat érintő anticipációk aránya lényegesen kisebb a valóságban; a hallgató észlelési mechanizmusa ezekre sokkal érzékenyebben reagál. A két korpuszban az eltérés majdnem 26%. Hasonlóképpen, jobban feltűnik a toldalék helyváltoztatása a hallgatónak, mint amilyen mértékben az a rögzített anyagban előfordul. A szótöredékeket és a szavakat érintő anticipációk ugyanakkor a rögzített anyagban jóval gyakoribbak, mint a lejegyzésekben. Mindez a beszédmegértés korrekciós, helyreállító folyamataival van kapcsolatban (vö. Bóna et al. 2007). A hallgató percepciós stratégiáinak működésére utal az anticipációkban érintett tőszók és teljes szavak arányának eltérése a két korpuszban. A lejegyzésekben ezek közel azonos arányban fordulnak elő, míg a valóságban mintegy ötször annyi a teljes szavak, mint a tőszók előre ugrása a közlésekben. A hallgató percepciós restaurálásának eredménye az is, hogy míg a hallott anyagban a szótagkövető szótöredékek aránya 61,4%, addig a valóságban ez csak 44%. A percepciós szűrő jelentkezik az anticipációt tartalmazó közlések szüneteinek azonosításában is. A lejegyzők valamivel nagyobb mértékben jelölték a szünetet, ha a szótöredék nem volt szótagkövető. Feltételezhető, hogy a saját percepciós folyamatuk megakadását (is) tükröztették a szünetjellel. A beszélő ugyanakkor átlagosan majdnem fele olyan hosszú szünetet tart, ha a kiejtett hangsor nem szótagkövető, és ez arra utal, hogy az önmonitorozás érzékeny a szótaghatár „megsértésére”. A beszélő ezért reagál gyorsabban a szótagot mint egységet érintő hibára. Mindez megerősíteni látszik a szótag kitüntetett szerepét mind a beszédpercepcióban, mind a produkciós tervezésben.

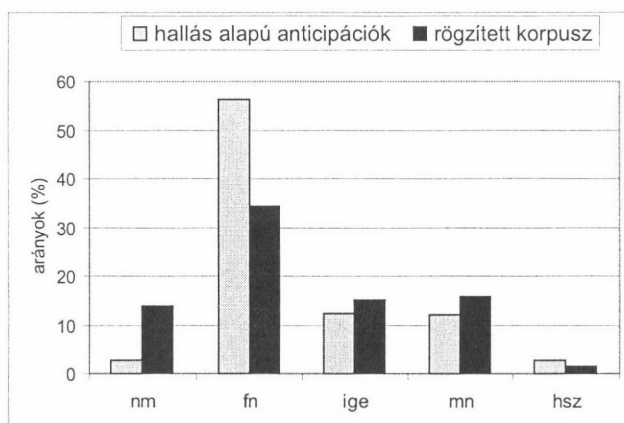
A beszédhangok közül a mássalhangzók gyakrabban vettek részt az anticipációkban, mint a magánhangzók (arányuk a hallásalapú korpuszban 69,34%, a rögzített anyagban 63,75%). A hallásalapú korpuszban két mássalhangzó és egy magánhangó nem fordult elő, a *dz*, a *dzs* és az *ú*; a rögzített spontán beszédanyagban jóval többre nem adódott példa. Az előre ugró beszédhangok megterheltsége mindkét korpuszban nagyon változó volt. A percepciós szűrő kiemelte a zöngétlen alveoláris és posztalveoláris réshangokat, a valóságban az *n*, a *j* és a *k* mássalhangzók voltak a leggyakoribbak. Egyformán sokszor megjelentek mindkét anyagban az *r*, az *e* és a *t* hangok; legritkábbak (vagy elő sem fordultak) a hosszú, felső nyelvállású magánhangzók, valamint a *v*, a *ty* és a *zs* mássalhangzók voltak. A 4. táblázat azokat a beszédhangokat és arányaikat tartalmazza, amelyek 2,8%-nál többször fordultak elő mindkét korpuszban. Az a tény, hogy szó eleji és nem szó eleji beszédhangok egyaránt anticipálódtak, megerősíti, hogy nem csupán a fonológiai tervezés hibáival szembesülünk (vö. egy angol kísérletben: Wilshire 1998).

4. táblázat. Az anticipációkban leggyakrabban érintett előre ugró beszédhangok (félkövérrel kiemeltük az azonosakat)

A leggyakoribb előre ugró beszédhangok			
Hallott korpuszban		Rögzített korpuszban	
betűjel	arány (%)	betűjel	arány (%)
s	8,6	n	8,7
sz	8,4	j	7,5
r	4	e	7,5
cs	3,8	i	6,2
t	3	k	6,2
k	3	o	3,7
e	2,8	r	3,7
ny	2,8	t	3,7
ö	2,8	ny	3,7

A rögzített korpuszban jóval több hangbetoldás fordult elő, mint a hallásalapúban. Az elfedett és az elfedett beszédhangok között nem volt jellegzetes különbség. A mássalhangzók nemegyszer képzési módjukat megtartva „cserélődtek”, például a nazálisok, az approximánsok, a réshangok. A magánhangzók legnagyobb arányban elől vagy hátul képzett jegyüket megtartva „váltakoztak” a rögzített korpuszban (46,4%), a hallásalapúban ez valamivel kisebb arányú volt (33,8%). A rögzített spontánbeszéd-anyagban nincs nagy különbség attól függően, hogy az előre ugró beszédhang a szájüreg elülső vagy hátulsó részében képződik-e. A hallásalapú korpuszban az előre ugrók 65,9%-a hátul képzett magánhangzó. Az eltérések adódhatnak a két korpusz adatmennyiségének különbségéből, illetőleg a hallgató beszédpercepciói szűrőjéből is.

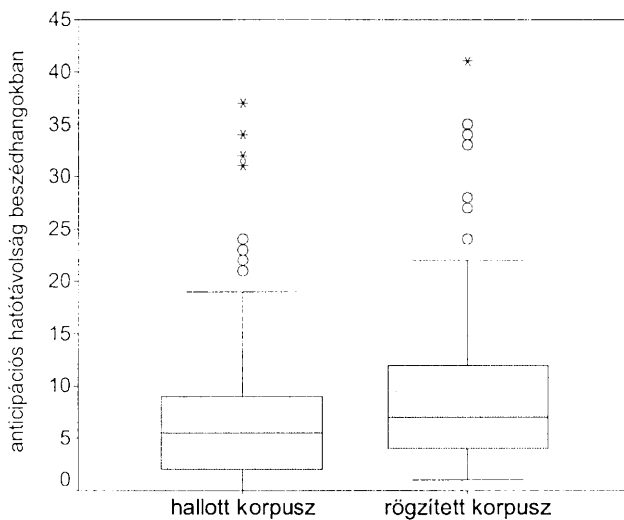
b) Az anticipációban érintett szavak **szófajának** arányait összehasonlítottuk a két korpuszban. A rögzített spontán beszéd adatai kissé jobban követik a spontán beszéd szófaji arányait, mint az a hallás alapján rögzített adatokban látható. A hallásalapú korpuszban a névmások, valamint a névelők aránya lényegesen kisebb, valamivel nagyobb ugyanakkor a határozószók és a névtők jelenléte. Rendkívüli mértékben kiemelkedik ebben a korpuszban a főnév, vagyis ennek a szófajnak az érintettsége kitéüntetett szerepű a beszédpercepcióban (12. ábra).



12. ábra. Az anticipációban érintett nyelvi jelet tartalmazó szó szófajának arányai a két korpuszban

(nm = névmás, fn = főnév, mn = melléknév, hsz = határozószó)

c) Az **anticipációs hatótávolság**, a beszédhangokban kifejezve, szignifikánsan különbözött a két korpuszban (független mintás t -próba: $t(649) = -3,823$, $p = 0,001$). A valóságban nagyobb az anticipációs hatótávolság, mint amit a lejegyzések tükröznek (13. ábra). Ez azt jelenti, hogy a beszédtervezés folyamatában a beszélő több nyelvi jel előre tervezésére képes, mint amennyire a hallgató emlékszik a lejegyzéskor.



13. ábra. Az anticipációs hatótávolság különbségei a kétféle korpuszban (medián és szóródás)

Összehasonlítottuk, hogy a két korpuszban hányadik szóból ugrik előre az anticipálódó nyelvi jel. A hallásalapú korpuszban az anticipációs hatótávolság 1,66 szó (átlagos eltérés: 1,56), a rögzített korpuszban pedig 2,87 szó (átlagos eltérés: 2,25). A különbség statisztikailag szignifikáns ($t(648) = -7,563$, $p = 0,002$). Az eltérés egyértelműen a hallgató memóriájával, illetőleg lejegyzéstechnikájával magyarázható.

Következtetések

Az anticipációs hibák gyakoribbak a spontán beszédben, mint a perszeverációk. A német, a holland, az angol (Stemberger 1989, Levelt 1989, Dell et. al 1997) és más nyelvek hangzó változatában is kimutatták ezt a tendenciát; a magyar adatok ugyanezt támasztják alá (Horváth 2004, Gósy–Gyarmathy 2008). A tervezés előrehaladtára utaló elemek tehát gyakrabban jelennek meg az aktuális kivitelezésben, mint az olyanok, amelyek a már elhangzott közlésből maradnak meg. Ennek megfelelően az anticipáció „jó hiba”, mert utal az előrébb tartó beszédtervezés aktuális működésére, a perszeveráció pedig „rossz hiba”, mert visszatartja a már kivitelezett jelet (Huszár 1998, Gósy 2002).

Az anticipáció jelensége legnagyobb arányban a beszédhangokat érinti, a hallásalapú és a rögzített korpusz között azonban jelentős a különbség (79,2% az előbbiben és 53,3% az utóbbiban). Ez azzal magyarázható, hogy a hallgató észlelési mechanizmusa a beszédhangokkal kapcsolatos helyváltoztatásokra érzékenyen reagál. A szótöredék- és szóanticipációk azonban jóval gyakoribbak a rögzített, mint a hallásalapú korpuszban (vö. 3. és 5. ábra). Az adott nyelvi jel anticipációs hatótávolsága és lexikális komplexitása összefüggést mutat: minél összetettebb az adott egység, annál nagyobb időtartamot képes „átugrani”, vagyis az előre tervezés ideje megnövekszik. Ennek

megfelelően a szavak anticipációs hatóköre szignifikánsan nagyobb, mint a beszédhangoké. A tartalmas szavak éppen összetettségük miatt lassabban épülnek fel, ezért nagyobb a hatótávolságuk (Howell 2007). A nyelvi jel előre ugrása, ami az előre tervezést igazolja, jóval nagyobb mértékű, mint azt feltételeztük volna. A szótöredék- és a szóanticipációk esetén nemritkán 2–3 mp (egy esetben 8 mp-et is mértünk).

Fontos kérdés az, hogy a beszédtervezési folyamat mely szintjéhez köthető az anticipációs időzítési probléma, vagyis a különböző nyelvi jelek nemkívánatos előre ugrása a közlésben. A beszédprodukcións modellek többféle választ kínálnak, illetve különféleképpen igyekeznek feloldani a problémát. Az előre tervezés a beszédprodukcións folyamatban közismert tény, aktuális mechanizmusát azonban még nem teljesen derítették fel. Adataink alapján – Dellhez hasonlóan (1988) – feltételezzük, hogy a beszédtervezés bármely szintjén bekövetkezhet valamiféle tervezési zavar, s ez hatással lehet a többi szint működésére. Legutóbb kínai megakadások elemzésével is hasonló megállapításra jutottak (Wan 2007). Az aktuális zavar befolyással lesz a további szeriális tervezésre; a rejtett hibák azonban vagy megjelennek a felszínen, vagy nem, illetve ha meg is jelennek, az nem feltétlenül utal egyértelműen a hiba keletkezési helyére. A nyelvi jel aktivációs szintjének különbözőségét, a beszédtervezési működések gyorsaságát, az aktiválás letiltási műveleteit, avagy a kivitelezés előtti időben bekövetkező keveredést tartják a sorrendiségi hibák okainak (Garrett 1988, Levelt 1989, Roelofs 1996, Dell 1986, Dell et al. 1997, Vousden et al. 2000, Pouplier–Hardcastle 2005).

Megkíséreltünk magyarázatot találni az anticipációs hibák létrejöttének okára saját anyagaink alapján. Tekintettel arra, hogy a beszélő szándékát nem ismerhetjük, elemzésünk – egyfajta kompromisszumként – minden esetben a felszíni jelenségekből indult ki. Ennek alapján megállapítható, hogy legnagyobb mértékben a helyváltoztató elem túlaktivált, és ez a magas aktivációs szint okozza a hibát, függetlenül attól, hogy elfogadjuk-e a fokozatos aktivációk elméletét (vö. neurális hálózatok), avagy a deaktiválás hiányát jelöljük meg okként. Például: *nem marad szerintem nem fog maradni a pályán; azoknak a szülő a azok a gyerekek, akik most iskolába járnak, azoknak a szülei*. Ez a túlaktiváltság adódhat az adott nyelvi elem objektív információértékéből, a beszélő szubjektív megítéléséből, avagy a lemma ismeretében egy rejtett lexématalálási nehézségből. Utóbira példa: *nem említhető egy lapon a két cső (szünet) őő hiánycsökkenés*. Ebben az esetben a beszélő a lexémaszinten átmenetileg nem fért hozzá a hiány szóhoz. A túlaktivációt a hangalaki hasonlóság is előidézheti, például: *a világ legkülönbözőbb tárgyai őő tájairól bekerültek tárgykultúrát kifejező tárgyak*. A grammatikai tervezés hibája vagy bizonytalansága, illetve a rossz időzítés eredményezi azokat az anticipációkat, amelyekben névelő, névutó vagy kötőszó változtat helyet, például: *a általánosságban a tömegközlekedés helyzetéről*. Természetesen ezekben az esetekben sem kizárt az aktivációs szint megváltozása. Láttuk, hogy az anticipációk többsége beszédhangokat érint, ezért feltételezhető, hogy ezek a szeriális hibák a fonológiai és/vagy az artikulációs tervezéshez köthetők (vö. Gósy–Markó 2006). Nem fogadható azonban el ez a feltevés a szótagot, a nem szótagkövető szórészt vagy a szavakat érintő anticipációkra. A szemantikai egységet érintő anticipációk a lexikai válogatáskor, az előhíváskor, bizonyos esetekben a grammatikai átalakítás folyamataiban jönnek létre. Az előre ugró nyelvi jelek sajátosságai az önmonitorozás eredményességétől és a korrekciós művelettől is függenek.

A toldalékok és az összetételek második tagjának előre ugrása megerősíteni látszik a dekompozíciós lexikon elméleteit, amelyek kettős szervezettséget feltételeznek: a tövek és a toldalékok külön elemként tárolódnak a lexikonban. Példák: *este kimész a rácskor (szünet) a rácsnál tízkor; én ezt nem tartom hibásnak megközelítésnek; én még ki akarom bot (szünet) javítani a nyelvbottásokat; az alatti fül (szünet) telefonfülke mellől*.

A beszédtervezési folyamatok előre tervezése általános magyarázatként szolgál az anticipáció jelenségére. Különböző mértékű aktivációt tételeznek fel, és ez a nyelvi jeleket érinti, de nem feltétlenül a lexémákat, hanem akár egyetlen beszédhangot is a lexémán belül. Az anticipációs hatótávolság objektív (felszíni) időviszonyai képet adnak az előre tervezés sajátosságairól. Eredm-

nyeink megerősítették, hogy a különböző nyelvi jeleket érintő aktivációs minőség nem független a kontextustól, a nyelvi jeltől, a beszédhang típusától, a szófajtól, továbbá gyaníthatóan függ a beszélő személytől is.

SZAKIRODALOM

- Bóna Judit–Gósy Mária–Markó Alexandra 2007. Megakadásjelenségek korrekciója a beszédmegértésben. *Alkalmazott Nyelvtudomány* VIII/2: 17–39.
- Dell, Gary 1986. A spreading-activation theory of retrieval in sentence production. *Psychological Review* 93: 283–321.
- Dell, Gary 1988. The retrieval of phonological forms: Tests of predictions from a connectionist model. *Journal of Memory and Language* 27: 124–42.
- Dell, Gary S.–Burger, Lisa K.–Svec, William R. 1997. Language production and serial order: A functional analysis and a model. *Psychological Review* 104: 123–47.
- Garrett, Michael 1988. Processes in language production. In: Newmeyer, Frederick (ed.): *Linguistics: The Cambridge Survey III. Language: Psychological and Biological Aspects*. Cambridge University Press, Cambridge, 69–96.
- Gordon, Peter C.–Meyer, David E. 1987. Control of serial order in rapidly spoken syllable sequences. *Journal of Memory and Language* 26: 300–21.
- Gósy Mária 2002. A megakadásjelenségek eredete a beszédprodukción tervezési folyamatában. *Magyar Nyelvőr* 126: 192–204.
- Gósy Mária (szerk.) 2004. „Nyelvbtlás”-korpusz. *Beszéd kutatás 2004*, 19–186.
- Gósy Mária 2008a. Magyar spontánbeszéd-adatbázis – BEA. *Beszéd kutatás 2008*: 194–208.
- Gósy Mária 2008b. Önellenőrzési folyamatok a beszédben. *Magyar Nyelv*. (Megjelenőben.)
- Gósy Mária–Gyarmathy Dorottya 2008. A nyelvhasználati változás egy jelensége. *Magyar Nyelvőr* 132: 206–22.
- Gósy Mária–Markó Alexandra 2006. Szegmentumsorok hibás kivitelezése a beszédprodukción. *Magyar Nyelvőr* 130: 198–214.
- Horváth Viktória 2004. Megakadásjelenségek a párbeszédokban. In: Gósy Mária (szerk.): *Beszéd kutatás 2004*, 187–99.
- Howell, Peter 2007. A model of serial order problems in fluent, stuttered and agrammatical speech. *Human Movement Science* 26: 728–41.
- Huszár Ágnes 1998. Az elszólasvizsgálat egy lehetséges módja. *Beszéd kutatás 1998*, 21–34.
- Jescheniak, Jörg D.–Schriefers, Herbert–Garrett, Merrill F.–Friederici, Angela D. 2002. Exploring the activation of semantic and phonological codes during speech planning with event-related brain potentials. *Journal of Cognitive Neuroscience* 14: 951–64.
- Keszler Borbála 1983. Kötetlen beszélgetések mondat- és szövegtani vizsgálata. In: Rácz Endre–Szathmári István (szerk.): *Tanulmányok a mai magyar nyelv szövegtana köréből*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 164–202.
- Keszler Borbála (szerk.) 2000. *Magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Lashley, Karl 1951. The problem of serial order in behavior. In: Jeffress, Lloyd A. (ed.): *Cerebral mechanisms in behavior*. Wiley, New York, 112–46.
- Levelt, Willem 1989. *Speaking. From intention to articulation*. A Bradford Book, Cambridge, Massachusetts.
- Pouplier, Marianne–Hardcastle, William J. 2005. A re-evaluation of the nature of speech errors in normal and disordered speakers. *Phonetica* 62: 227–44.
- Roelofs, Ard 1996. Serial order in planning the production of successive morphemes of a word. *Journal of Memory and Language* 35: 854–76.
- Stemberger, Joseph P. 1989. Speech errors in early child language production. *Journal of Memory and Language* 28: 164–88.
- Vousden, Janet I.–Brown, Gordon D. A.–Harley, Trevor A. 2000. Serial control of phonology in speech production: A hierarchical model. *Cognitive Psychology* 41: 101–75.
- Wan, I-Ping 2007. On correlating aphasic errors with speech errors in Mandarin. *The Linguistics Journal* 2: 53–87.
- Wilshire, Carolyn E. 1998. Serial order in phonological encoding: an exploration of the ‘word onset effect’ using laboratory-induced errors. *Cognition* 68: 143–66.

SUMMARY

Gósy, Mária–Horváth, Viktória–Bata, Sarolta

Irregular early activation of upcoming words in spontaneous speech

In speech, linguistic signs that the speaker wants to convey have to be produced in an order that is both appropriate to the intended content and formally acceptable. Therefore, speech planning has to proceed ahead of actual articulation. If this were not the case, speech could not be fluent. However, due to that asynchronicity of planning and execution, the speaker may inadvertently anticipate a linguistic sign that was intended to come later and pronounce it at an earlier point (that is, commit an ordering error known as anticipation). In the present paper, we have studied a total of 650 instances of anticipation taken from two corpora: a speech material consisting of slips of the tongue reduced to transcription on-line, and a 13.5-hour-long tape recording of spontaneous speech. We have analysed the properties of the utterances containing anticipation errors, as well as the distance of anticipation in each case.

Misplaced linguistic items are mostly speech sounds or sequences (fragments of words); also, to a lesser extent, whole words or affixes; differences between the two corpora are significant in that respect. The distance of anticipation is 900 ms on average (ranging between 50 and 8,100 ms); the actual value is partly determined by the type of item misplaced (sound, fragment, word), the part of speech involved, self-monitoring processes, as well as the method of data collection. The speaker is capable of planning a higher number of linguistic signs ahead of pronouncing them than the listener is capable of recalling when recording the error in writing.

Nyelvészeti atomizmus és holizmus

Az interneten egyre növekvő elmélyedéssel (azaz formálódó egyetértéssel és ellenvetéssel) olvastam Kálmán László *Holisztikus szemlélet a nyelvészetben* című tanulmányát. Kálmán értékelése szerint „a nyelvészetben az ókor óta egyfajta **analitikus** vagy **atomisztikus** szemlélet uralkodik”. Tanulmányában többek között ez olvasható: „Az európai nyelvészet évezredek óta azon a szemléleten alapul, hogy a nagyobb egységek (szerkezetek, mondatok stb.) létezését és tulajdonságait az őket alkotó kisebb egységek tulajdonságai magyarázzák. Ezt az analitikus szemléletet nyelvészeti *atomizmusnak* fogom nevezni (a *társadalmi atomizmus* mintájára, ld. Johansson 2003), [...] amely komoly problémákat vet fel. Ez azért van, mert ha a szerkezetek elemeinek tulajdonságaival akarjuk a felépítésüket magyarázni, akkor általában ad hoc, függetlenül nem igazolható tulajdonságokat kell feltételeznünk” (1). Alternatívának az általa *holisztikusnak* nevezett szemléletet ajánlja, amelyben meglátása szerint „fel sem merülnek azok a problémák, amelyekkel az atomisztikus szemlélet szembetalálkozik [...] az alkotóelemeknek tulajdonított sajátosságok helyett a teljes mintázatok figyelembevétele nyújtja az elegánsabb és egyértelműbb megoldást” (2).

Az atomisztikus és holisztikus filozófiai és logikai terminusok pár évvel ezelőtt teljesen elkerülték a figyelmet (Pete 2003: 186–95). Kálmán László cikke nyomán benyomásaim pontosítása céljából felütöttem a kéznél levő nyelvészeti terminológiai szótárakat. A szótárak nagy része (különösen az angol) azt igazolja, hogy az „atomisztikus és holisztikus szemléletű nyelvészet” valóban Kálmán leleménye, mivel például J. Richards–J. Platt–H. Weber (1985), David Crystal (1991, 1992, 1993), R. L. Trask (1993), S. Chalker–E. Weiner (1994) Rudi Conrad (1985) nyelvészeti terminológiai szótáraiban nem található az *atomic/holistic linguistics*, illetve *atomische/holistische Linguistik* címszó, de Gerhard Helbig (1970), H. Tóth Imre (2005) nyelvtudomány-történeti könyvében sincs ilyen vagy ezekhez hasonló terminus. Jack Richards és mások alkalmazott nyelvészeti

szótárában (1985) van egy *holistic approach* 'holisztikus szemlélet' címszó, amely a *gestalt psychology* 'személyiség-lélektan' címszóhoz utal. (A kísérleti pszichológusokra a holisztikus és atomisztikus szemléletmód a jellemző.) Az interneten azonban a témával kapcsolatban meglepően gazdag, lényegében filozófiai anyagot találtam. Az olvasók figyelmébe itt csak Gustavo Bueno (1991), Kathrin Glüer (2000) és Barbara Merker (2007) tanulmányait ajánlom.

1. Az atomizmus és az analitikus filozófia. Bakos Idegen szavak szótárában az *atomizmus* „olyan szemléletmód, amely az egész helyett a valóságnak csak egymástól elszigetelt, nem összefüggő jelenségeit vizsgálja és veszi figyelembe”. Az atomizmusnak ez az értelmezése azonban nem illik Kálmán nyelvészeti atomizmusára. Az *analízis* pedig „elemzés; részekre, elemekre való bontás”. Barbara Merker megállapítja, hogy az analízis módszerét a „zerlegen”, a „darabokra szedés” értelmében igen különböző tudományokban fedezhetjük fel: a fizikában, a kémiában, a nyelvészetben stb. Az ilyen elemzési eljárás alapvető törekvése az, hogy ráleljen a végső, legegyszerűbb összetevőkre vagy atomokra, tovább már nem elemezhető részekre, amelyek többé már nem összetettek és bonyolultak, hanem redukálhatatlanul egyszerűek. Az ilyen típusú atomizmus hosszú múltra tekint vissza a természetfilozófiában az antik atomizmustól, a pszichológiában pedig a brit empiristáktól kezdve. Amíg azonban a fizika vagy a nyelvészet terén nem túl nehéz elképzelni, milyen végső összetevőkről lehet szó, addig Merker szerint nem ennyire könnyű megérteni, melyek lehetnek ezek egy *fogalom* elemzése során. Ennél azért – úgy vélem – összetettebb a probléma. Ma már az *atom* sem az a régi „végső összetevő”.¹

A több ezer éves „atomista” nyelvészet története folyamán különböző tudományágakkal (filozófia, logika, retorika, poétika, filológia, történelem, esztétika, lélektan, biológia, néprajz, szociológia, matematika, vegytan, szociológia) volt/van kapcsolatban. Kialakult a nyelvszaládokkal kapcsolatos összehasonlító-történeti nyelvészet, az egybevető, tipológiai, az areális öszevető, általános és univerzális nyelvészet.

1.1. A logikai atomizmus műszo 1918-ban Bertrand Russel *The Philosophy of Logical Atomism* című, közel 100 oldalas munkájában jelent meg, amely egyszerre metafizika és jelentéselmélet, a jelentés és a valóság alapvető elemeiről szóló tanítás. Ez a logikai atomizmus az *analitikus filozófia* megszületéséhez vezetett, amelyen belül többféle irányzat alakult ki: a *logikai atomizmus*, *pozitivizmus* és *empirizmus*. Képviselői – Barbara Merker jellemzése szerint – az analízist **redukcióként** és **összefüggések** felmutatásaként értik. Közös bennük az is, hogy „az analízis tárgyai fogalmak vagy szavak, kijelentések vagy mondatok, vagy általában érzéki jelenségek lehetnek”. Vizsgálhatnánk még Edmund Husserl *Cartesianische Meditationen* (1900) (Karteziánus elmélkedések, fordította Mezei Balázs Budapest, 2000) kanti örökséget folytató, de Hegel *Phänomenologie des Geistes* (1807) (A szellem fenomenológiája, fordította Szemere Samu Budapest, 1961, 1979) című művéhez is kapcsolódó **fenomenológiai** (gör. *phainomenon* 'jelenség' + *logosz* 'tudomány') **filozófiájának intencionális** (vmilyen célra irányuló) *analízises* módszerét, amelyben a megismerés nem a valóságos tárgyvilágra, hanem a tudatra irányul, vagyis a fenomenológia nem a jelenségek tudománya, hanem a tudat által tudomásul vett (intencionált) dolgoké. (Husserl fenomenologizmus a nyelvészetben korlátok közé szorította H. Steinthal pszichologizmusát. Vö. *fenomenologisztikus nyelvészet*, ném. *Phänogrammatik*.)

¹ A kémiában az atom csak kémiai eszközökkel nem osztható: az atomon belül megkülönböztetik az atommagot és a körülötte keringő negatív töltésű elektront, az atommag pedig protonokból és neutronokból áll. Az atommaghasadás az atommagoknak energiafelszabadulásával járó egyesülése. A Kálmán által mintának tekintett *társadalmi atomizmus* a hangsúlyt az egyénekre helyezi, akik a képződő társadalmi csoportok alapjai. Csak hát a társadalmi atomok is kisebb-nagyobb csoportokba – család, falu, város, megye, régió, nemzet, ország, földrész, vallási közösségek, kultúra stb. – szerveződnek, s ezek bonyolult kölcsönhatásban vannak egymással.

A 20. századra jellemző a **rendszerelmélet** kialakulása, amelyben az egyes tudományok addigi éles határai is kezdtek eltörlődni (vö. *morfológia, morfoszintaxis, mikroszövegek*).

1.2. A *nyelvészeti atomizmus* (ang. atomistic linguistics, or. атомистическая лингвистика) jelentése és értékelése a nyelvészetben eltérő. Az A. N. Baranov és D. O. Dobrovol'skij (1996) terminológiai szótárban *atomistic tenet* 'atomista doktrína' elsősorban S. Kripke nevéhez kötődik. G. B. Dzsukján (1978) örmény nyelvész elmarasztalja a nyelvtudománynak „tudomány előtti” és „tudományos” korszakra történő periódizációját, amely a nyelvtudomány megjelenését a 19. században kialakult összehasonlító-történeti nyelvtanhoz kapcsolja (Franz Bopp: *A szanszkrit nyelv konjugációs rendszeréről, összehasonlítva a görög, latin, perzsa és germán nyelvekével*, 1816). Dzsukján a nyelvtudomány történetét a következő három nagy korszakra osztja: 1) statikusan analitikus nyelvészet (az ókortól a 19. század elejéig), 2) történeti-összehasonlító nyelvészet (19. század), 3) a rendszerszerű művelti nyelvészet (20. század). Mindegyik korszak 3-3 alperiódusra oszlik (69), és mindegyik korszaknak következetesen 12-12 jellemző vonását nevezi meg. A 8. jellemző vonás a nyelvi szerkezet teljessége felfogásának a foka. E szempont alapján az első korszakot az **integrálás**, a másodikat az **atomizmus**, a harmadikat pedig a **szisztematizáció** jellemzi. Ahmanova orosz nyelvű terminológiai szótárában az atomizmus az a nyelvészeti irányzat, amely az individuális nyelvi egységek fejlődését külön-külön vizsgálja. Az *atomizáló módszer* (ang. *atomistic method*, or. *атомистический/изолирующий метод*) Kálmán László nézetétől eltérően tehát csak a 19. század történeti-összehasonlító nyelvészetére jellemző: például az egyes szavak feltételezett *gyökeinek hangtani és jelentéstani vizsgálatában. Igazi atomizmusról azonban a szavak etimológiájának a vizsgálatánál nemigen lehet szó, mivel figyelemmel kell lennünk a külső és belső bizonyítékokra, hangtani, morfológiai, szemantikai, területi, kultúrtörténeti kritériumokra, a hangtörvények általános rendszerszerűségére. A szótanban elsősorban a szemantikai jegyek összetevők szerinti **kompozicionális elemzést** tekintik atomizmusnak. Ez az elemzési mód még a 21. században is dívik, ahogy ezt például Bibok Károly cikke is bizonyítja (2007). Bibok Bierwisch (1983: 61–99) „kétszintű konceptuális szemantika” elvét magáévá téve a *vágáseseményt* (событие резания) így határozza meg (53): X Z-nek Y-ra történő nyomásával deformálja Y-t. Vö.: „(используя) Z так, что Z давит на Y, (X) каузирует то, что Y становится (объектом) другой формы”. Bibok megállapítja, hogy egy „vágás” a cselekvés módja és eszköze összefüggése alapján lehet prototipikus és nem prototipikus. Vö: *резать доску ножом* 'késsel vágja (faragja) a deszkát' – *резать венский шинцель топором* 'bárddal nyiszálja a bécsi szeletet'. Az oroszban, ha vmilyen eszköz csapásával történik a vágás, annak jelölésére a *рубить* igét és a *рубка* főnevet használják. A *prototipikus* szó használata sem egyértelmű. A magyarban és a németben *vágás* szó jelentéstartományába még belefér a *hajvágás* is, sőt egy borbélynál a vágásnak ez a típusa a prototipikus. Az oroszban azonban ilyenkor csak a *стричь* 'nyír' igét használják. Vö. *Vágja le a hajamat! – Schneiden Sie mir das Haar! – Постригите меня!* Probléma számomra a *vágás*nak deformálásként való értelmezése. A *deformálás* 'alakváltoztatás' legegyszerűbb formái a tömeg változatlanul hagyása mellett a *kinyújtás, összenyomás, görbítés, sodrás*. A deformálás szemantikájának kompozicionális elemzése mindjárt „holisztikusabb” lenne, ha a deformálást kifejező igéket **osztályozó, integráló, differenciáló és szelektáló** szemantikai jegyek alapján vizsgálánánk. Igazi atomizmus talán csak az egy szempontú (pl. kiejtési, helyesírási) szótárakban lehetséges. Hadamud Bußmann *Lexikon der Sprachwissenschaft* (1990) terminológiai szótárában az *atomares Prädikat* (*primitive predicate, semantic primitive*) és az *atomarer Satz* (*elementarer Satz*) műszók találhatók. Az előbbire példa *töten* 'öl/megöl', 'állatot, személyt életétől megfoszt' jelentésű ige, amely a műveltetést egyetlen igével szintetikususan és nem analitikusan fejezi ki. (Műveltetőnek én csak az *ölet/megölet* típusú jelentéseket tekintem.) A *Philipp ist groß* – 'Fülöp magas' mondat pedig azért atomizált, mert nem tartalmaz logikai kötőszót. A *Philipp ist groß und schlank* – 'Fülöp magas és sudár termetű' viszont már nem atomizált mondat, mivel ez két mondat (*Fülöp magas* és *Pülöp sudár termetű*) összevonása. T. Lewandowski (1985) szótára utal F. Hiorth munkájára, akinek felfogása szerint az atomizált mondat „egy olyan mondat,

amelynek a tartalmát ugyanabban a nyelvben nem lehet egy rövidebb mondattal kifejezni” (100). Vagyis egy kis módosítással bizonyos mértékben igaza van Kálmán Lászlónak: a holisztikus nyelvészetben kívüli nyelvtudományban (beleértve a generatív és strukturális nyelvészetet is) ilyen-olyan mértékben jelen van az **atomizmus**. A szavak morféimákra való bontása, a morfemika is felfogható atomizmusnak. De még egy egész nyelvet, annak egyes jelenségeit is lehet atomisztikusan, azaz más nyelvektől izolálva leírni. Ennek eredménye például a magyarban nem egy nyelvészeti *specificum hungaricum*, mint például az a jelenleg általánosnak tekinthető vélekedés, hogy a ragok csak szóalakzáró toldalékok lehetnek. (Ezt az állítást közvetve csak Kiefer Ferenc cáfolja, rámutatva egyes képzők szóalakzáró voltának a lehetőségére is: *magyarul*.) A ragok szóalakzáró voltának általános követelményét cáfolja többek között az orosz visszaható igék, a tagadó és határozatlan névmások ragozása is: *учусь, учишься, учится чему-нибудь у кого-нибудь* ’tanulok, tanulsz, tanul vmit kiktől’. De ennél is perdöntőbb az a tény, hogy a magyar személyes névmások egyes függőeseteinek **ragjait** is a névmási gyökérmorfával vagy annak \emptyset (zéró) változatával, szóalakzáró birtokos személyragokkal továbbragozhatjuk: *könyvemmel – énvelem – ővelem, őveled*. A ragok fő kritériuma tehát nem a szóalakzáróság, hanem a jelektől eltérően a **szigorúan** strukturált (esetenként vagy személyenként váltakozó) **paradigma** képzése. A 20. században általánossá vált **rendszerelmélet** legnehezebben a szótanban honosodott meg, amelyben ma már szintén megkülönböztetnek specifikus szintagmatikai, paradigmaticai, derivációs és hierarchikus nem zárt, hanem nyitott és laza rendszerek (Pete 2006: 15).

2. A **holizmus** terminus először 1926-ban Jan Christian Smuts, dél-afrikai tábornagy, *Holism and Evolution* című könyvében jelent meg. A **holizmus** (gör. *holos* ’egész’, magyarul ’teljességtan’, vö. ném. *Ganzheitslehre*) a teljesség figyelembevételét jelenti. A holisztikus szemléletű gyógyítás például az embert egésznek tekinti, feltételezi testének, szellemének és érzelmeinek egységét. (Vö.: *Mens sana in corpore sano*. ’Ép testben ép lélek’.) Ehhez azonban hozzáteszem, hogy a holisztikus gyógyítás előtérbe állítása nem csökkentheti szakorvosok és specialisták szerepét. A holizmusnak strukturálista, szemantikai, ismeretelméleti, metodológiai, közgazdasági szociológiai stb. válfajai vannak (vö.: <http://de.wikipedia.org/wiki/Holismus>). Kálmán László azt hangsúlyozza, hogy „nem a kisebb alkotórészek tulajdonságai határozzák meg az összetett kifejezések tulajdonságait, hanem fordítva, az összetettnek látszó szerkezetek tulajdonságai az elsődlegesek, és a részeknek – amennyire egyáltalán önállóak – csak az ő jóvoltukból, másodlagosan tudunk bizonyos sajátságokat tulajdonítani”. A *kutyatej* növény (ang. *wolf's milk*, ném. *Wolfsmilch* ’farkastej’ vagy *Eselmilch* ’szamártéj’) típus esetében ez teljesen így van. De a nyelvészetben többnyire az összetevők elsőrendű fontosságúak. Vö.: *aprófa, családfa, májusfa, meggyfa, bányafa, tűzifa, tiszafa, sodrófa*.

3. Az **atomizmus ellentéte**. Kálmán Lászlónál az atomizmus ellentéte a holizmus. Előjáróban hangsúlyozza, hogy a „*holisztikus* szót [...] nem a *modularista* vagy *moduláris* ellentétként használja, ahogy ez például a kognitív nyelvészetben szokás (pl. Josephson–Blair 1982; Kravchenko 2006)”. A pontosabb tájékozódás céljából megjegyzem, hogy a kognitív nyelvészeti **modularizmus** szerint az ember rátermettsége például különböző tagolható képességek összessége. A **holizmus** viszont azt vallja, hogy az ember rátermettsége (veleszületett és szerzett tulajdonságai) oszthatatlan egész, amelyet egy sor alapvető tényező határoz meg. (A legtöbb ember képességei tagolhatók: élete különböző szakaszaiban, de még ugyanabban a szakaszban is különböző területeken lehet elismerésre méltó teljesítménye.) Vannak olyanok is, akik a holizmust a **totalizmussal** vagy a **kollektívizmussal**, esetleg a **globalizmussal** azonosítják, sőt a múlt század 50-es éveiben még az **imperializmussal** is kapcsolatba hozták. Az egyik országos napilapban (2008. febr. 22., 13) *Lehet-e egy párt holisztikus* című cikk jelent meg. A holizmus ellentétének többen a **pozitívizmust**, a **merizmust** vagy a **monizmust** tekintik. Gustavo Bueno spanyol tudós a holizmust az atomizmus és a monizmus **között** helyezi el. T. Lewandowskinál (1985) az atomizált mondat ellentéte a **molekuláris** mondat. Az

atomizált mondatok részei ugyanis már-már nem mondatok, ellentétben a molekuláris mondattal. Vö. *Atomsatz, Elementarsatz*. „Ein Satz, dessen Teile keine Sätze mehr sind (im Gegensatz zu einem molekularen Satz).”

4. Kálmán Lászlónak a **holizmus előnyeit** bizonyító példái, amelyeket a román participium, a vonatosság és a kötőhangzók köréből vesz, számomra nem meggyőzőek. A következőkben – vele vitatkozva – mindegyik esetben tőle eltérő megoldási lehetőséget javaslok.

4.1. A román participium Kálmán szerint „azért érdekes igealak, mert sokféle használata van”. (Zárójelben megjegyzem, hogy Zimányi Árpád cikke [2006] alapján a magyar melléknévi igenévnek csak az egyik fajtája is „érdekes igealak”). Örülök, hogy a participium Kálmánnál igealak, és nem „keresztvezető szófaj”. A participiumok vizsgálata azonban nála lényegében atomisztikus. A holizmus szemszögéből, de e terminus nélkül is, a következőket nehezményezem:

- **A melléknévi igenév nincs elhelyezve az igenevek rendszerében.** Az igenevek (*verboidok*, lat. *verbum infinitum*) fő tulajdonsága, hogy 1) nem lehetnek személyragjaik (lat. *infinitum*), 2) bizonyos igei tulajdonságaik megőrződnek, de kiegészülnek más szófajok egyes jellemzőivel. Igenevekhez a **főnévi igenevet** (lat. *infinitivus*), a **melléknévi igenevet** (lat. *participium*), a **határozói igenevet** (a lat. *gerundium*) és néhányan a **szupinomot** (lat. *supinum*) sorolják. Az igenevek típusai, sajátosságai és jelentései több vonatkozásban nyelvspecifikusak. Az egyes típusok jelentései között nincs éles határ, továbbá ugyanazt a jelentést eltérő igenevekkel fejezhetjük ki. A magyarban például a főnévi igenevet személyragozhatjuk: *Mindnyájunknak el kell menni/mennünk*. A magyarban a ritka szenvedő szerkezetben határozói igenevet használhatunk (*Az ügy el van intézve/elintézdött*). Az oroszban szenvedő melléknévi igenevet találunk, amelynek rövid (állítmányi) és teljes (jelzői) alakja van. Az orosz cselekvő melléknévi igeneveknek azért nincs rövid alakjuk, mert ebből határozói igenevek lettek.
- **A melléknévi igenév a román igenevek rendszerében.** A románban a **főnévi igenévnek** van egy rövid (*infinitivul scrut*): a partikulás és partikula nélküli alakja, valamint egy hosszúnak nevezett (*infinitivul lung*) *-re* képzős főnévi jelentésű formája: *lucra* 'dolgozni' – *lucrare* 'dolgozás, munka'. Igei alakként a rövid alak, több esetben a partikula nélkül használatos. (Az angolban is van *bare* infinitive, *to*-infinitive és egy főnévi jelentésű *-ing* képzős alak, a németben *reiner* Infinitiv, *zu* Infinitiv és semleges nemű főnévként használt infinitívusz: *arbeiten* – *zu arbeiten* – *Stören Sie mich nicht beim Arbeiten* 'Ne akadályozzon a dolgozásban/a munkában). A **melléknévi igenevek** lehetnek cselekvők, szenvedők, jelen, múlt és jövő idejűek. A románban csak egy **múlt idejű melléknévi igenév** (*participiul trecut*) van, amelynek a képzője lehet *-ut*, *-s*, *-t*: *a face* – *făcut* 'megcsinált', *a dechide* – *dechis* '(ki)nyitott, kinyílt', *a frige* – *fript* 'sült'. A **határozói igenév** (*gerunziu*) is csak egy van a románban, amelyet az ige jelen idejének a tövéből *-ind* vagy *-ind* képzővel képzünk: *a lăsa* – *lăsînd* 'félretéve', *a fugi* – *fugînd* 'futva, futván'. Ez a határozói igenév kifejezhet egyidejűséget és előidejűséget: *povestea plîngînd* 'sírva mesélte', *spunînd aceasta a ieşit* 'miután elmondta, kiment'. **Szupinum** a románban nincs, de múlt idejű melléknévi igenévvél és előljáróval kifejezhető. Az ószlávban a szupinum a főnévi igenévhez közeli célhatározót kifejező igealak (az oroszban ennek szerepét a főnévi igenév vette át, latin megfelelője az *-um* végű szupinum: ószl. *идя играть*, or. *иду играть*, lat. *eo lusum* 'megyek játszani'. A latinban van egy *-u* végű *supinum* is, amely egyes melléknévek semlegesnemű alakja mellett tekintethatározó (*ablativus limitationis*): *horribile dictu* 'még kimondani is szörnyű'. Az angolban a **gerund** lehet igei főnév (*verbal noun*) vagy folyamatos melléknévi igenév (*imperfective participle*): *in the third reading* 'a harmadik olvasatban' – *I am reading a book*. 'Olvasok egy könyvet'.

- **A román participium használata.** Kálmán László előrebocsátja, hogy „a román mondattani leírások nem nagyon tudnak mit kezdeni a participiumnak [...] a sokarcúságával. Általában úgy tekintik, hogy többféle kategória véletlen egybeeséséről van szó (például az összetett igealakokban *participium*nak, a birtokos jellegű szerkezetben *igené*vének, az előljárás használatban pedig *szupinum*nak nevezik, de ennek az eljárásnak független, például alaktani alapja nincs). Az sem megoldás, ha a participiumnak a sok különböző kategória (főnév, ige stb.) tulajdonságait egyaránt tulajdonítjuk, mert a participium viselkedése mindezeknek a kategóriáknak a viselkedésétől eltér” (3). Én pedig Kálmán nemegyszer atomisztikus értelmezéseivel nem tudok mit kezdeni. Az *igené*v és a participium elnevezés például két különböző jelentésű és terjedelmű terminus. A *melléknévi igené*v és a *participium* viszont azonos jelentésű szófajtani/alaktani műszavak, amelyek azt fejezik ki, hogy az adott kategória igei és melléknévi **szófaji kategoriális jelentést** egyesítő átmeti kategória.

1) **A participiumok melléknévi jelentése** akkor kerül előtérbe, ha azokat a románban és számos más nyelvben **jelzői** mondattani funkcióban használjuk. Ennek az eljárásnak az igétől „független alaktani alapja” az, hogy az így használt participium posztpozícióban a román melléknemekhez hasonlóan nemben, számban, néha esetben is megegyezik a főnévvel: *un om deschis* 'egy őszinte (nyílt, nyitott) ember' – *o fereastră deschisă* 'egy nyitott ablak' (nőnemű főnév) – birtokos és részeseset: *unei ferestre deschise* 'egy nyitott ablaknak'; – többes szám: *două ferestre deschise* 'két nyitott ablak', *ochii deschiși* 'nyitott szemek' (az *ochi* himnemű főnév). A melléknemek és a melléknévi igevek jelzői funkcióban tehát egyformán váltakoznak. Vö. a 'fehér' melléknév és a 'megcsinált' melléknévi igenév váltakozását egyes és többes szám him- és nőnemű ragozása alanyesetében: *alb – albă, albi – albe* ↔ *făcut – făcută, făcuți – făcute* (vö. *manufaktúra*).

2) **A participiumok igei jelentése és a múlt idők.** A participiumok igei szófaji kategoriális jelentése elsősorban abban fejeződik ki, hogy a melléknévi igenevet állítmányi funkcióban használjuk, s ilyenkor a participium megőrzi az ige vonzatát. A mai románban négy múlt idő van: folyamatos múlt (imperfect), egyszerű múlt (perfectul simplu), régmúlt (mai mult ca perfectul) és összetett múlt (perfectul compus). A csak múlt idejű participium a mai románban a ritkán használt folyamatos múlt kivételével a többi három múlt idő képzésében vesz részt.

- Az **egyszerű múlt idő** *-i, -și, -, -răm, -răși, -ră* **személyragjait** a múlt idejű melléknévi igenévének *-t* nélküli alakjához illesztjük: *face, fac, făcut* 'csinálni': *făcui* 'csináltam', *făsuși* 'csináltál', *făcu – făcuram* 'csináltuk', *făcurăți, făcură*.
- Az előidejűséget kifejező **régmúltat** is ugyanebből az alakból képezzük a régmúlt *-sem, -seși, -se, -serăm, -serăți, -seră* eltérő személyragjaival. (A csonkított participium már kaphat személyragokat.)
- Az általánosan használt **összetett múlt idő** képzése a múlt idejű melléknévi igenévének és a birtoklást kifejező *avea* ige segédigeként való használatával történik. Az összetett múlt idő képzésének ez a módja megtalálható a németben és az angolban is. Vö. *Van egy könyvetek* = ném. *Ihr habt ein Buch*; ang. *You have a book*; rom. *Aveți o carte – Írtatok egy könyvet* = ném. *Ihr habt ein Buch geschrieben*; ang. *You have written a book*; rom. *Ați scris o carte*. (Az 'írni' ige három alakja: *a scrie, scriu, scris*.) Ezzel kapcsolatban Kálmán Lászlónak van egy sajátos atomisztikus értelmezése: „A participium sok szempontból igei természetű, de önmagában nem rendelkezik az igének azzal a tulajdonságával, hogy tárgyesetű bővítménye lehetne (csak segédigével vagy prepozícióval alkotott szerkezetekben válik ez lehetővé)” (3). A német és angol példák azt bizonyítják, hogy az összetett múlt idejű mondatok tárgya megőrződik, mert az igeidők egyszerű és összetett alakjai (és általában egy cselekvés idő-, személy- és módbeli változásai) nem változtatják

meg az ige szófaji kategoriális jelentését és annak vonzatát sem. A románban azonban a birtoklást kifejező *avea* főige és az összetett múlt időt képző *avea* segédige ragozása ez E/3.-ban és a T/1.-ben és T/2.-ben nem esik egybe, vagyis van itt duplán is „független alaktani alap” (persze csak akkor, ha nem feledkezünk meg az összetett/analitikus alaktani alakok létezéséről sem). Vö.: főige: *am, ai, are, avem, aveți, au* – segédige: *am, ai, a, am, ai, au*.

3) A szenvedő szerkezetek és a particípiumok. A szenvedő szerkezetet a románban jelen időben a létezést jelölő *a fi* (jelen: *este* E/3., *sînt* T/3., múlt: *a fost* E/3., *au fost* T/3.) segédigével és a ragozott tárgyias igék particípiumával képezzük, amely a változatlan összetett múlttól eltérően nemben és számban megegyezik az alannyal. (Tehát itt is megvan a hiányolt „független alaktani alap”.) Vö.:

Szám	Személy	Segédige		Particípium	
		jelen	múlt	hímnem	nőnem
E. sz.	<i>eu</i> (én) <i>tu</i> (te) <i>el, ea</i> (ő)	<i>sînt,</i> <i>ești,</i> <i>este,</i>	<i>am fost</i> <i>ai fost</i> <i>a fost</i>	<i>iubit</i> (engem szeretnek) <i>iubit</i> (téged szeretnek) <i>iubit</i> (őt szeretik)	<i>iubită</i> <i>iubită</i> <i>iubită</i>
T. sz.	<i>noi</i> (mi) <i>voi</i> (ti) <i>ei, ele</i> (ők)	<i>sîntem,</i> <i>sînteți,</i> <i>sînt,</i>	<i>am fost</i> <i>ați fost</i> <i>au fost</i>	<i>iubiți</i> (minket szeretnek) <i>iubiți</i> (titeket szeretnek) <i>iubiți</i> (őket szeretik)	<i>iubite</i> <i>iubite</i> <i>iubite</i>

Vö. még: *Az öltönyt megvették* = *Costumul a fost cumpărat*; *A könyvet megvették* = *Cartea a fost cumpărată*; *Ez a hely el van foglalva* = *Locul acesta este ocupat* (*ocupa, ocup, ocupat* 'elfoglal'). *Dohányozni tilos!* = *Fumatul este oprit!* A szenvedő szerkezetben a cselekvő személyt a *de* előljáróval, néha a *de către* által' jelentésű összetétellel, a cselekvés eszközt pedig a *cu* '-val/-vel' előljáróval jelöljük: *Petru cumpără cadouri* 'Péter ajándékokat vásárol' → *Cadourile sînt cumpărate de (de către) Petru* 'Az ajándékok Péter által vásárolódnak meg' (*ajándék* = *cadou*, többes szám *cadouri*, semleges nemű, *vásárol* = *cumpăra, cumpăr, cumpărat*). *Ușa a fost deschisă cu cheia* 'Az ajtót kulccsal nyitották/nyitódott ki'.

4) A szupinum és a particípium előjárós használata. Kálmán László az előjárós alakokat sem tekinti „független alaktani alapnak”. Itt csak azt jegyezzük meg, hogy a franciában és a bolgárban az előjárós főnevek jelentése más nyelvek esztragos főneveivel egyenértékűnek tekinthető. A szupinumnak sokféle használata van. Képzése a románban úgy történik, hogy a melléknévi igenév elé többnyire a *de* előjárót tesszük (de előfordul a *la, pentru* előjárók használata is). Az ilyen szerkezet valaminek a rendeltetését, a cselekvés célját, kötelezettséget stb. fejez ki. Magyarra ezeket általában jelen vagy jövő idejű melléknévi igenévvél fordítjuk. Vö. *vagon de dormit* 'hálókocsi' (*dormi, dorm, dormit* 'aludni, durmolni'); *apă de băut* 'ivóvíz' (*bea, beau, băut* 'inni'); *lucru de făcut* 'elvégzendő munka'. *Van egy lefordítandó levelem* 'Am o scrisoare de tradus' (*traduce, traduc, traduc* 'fordítani'); *Sok tennivalóm van* 'Am multe de făcut'; *Mi a látnivaló itt?* 'Ce este de văzut aici?' (*vedea, văd, văzut* 'látni'); *Sok vásárolnivalóm van* 'Am multe de cumpărat'; *Munkára fel!* 'Spor la muncă!'.

4.2. A vonzatosság: kötelező és fakultatív bővítmenyek. Kálmán László megközelítési módja lényegében itt is „atomisztikus”, mégpedig háromszorosan az: 1) a vonzatosság kapcsán csak az igékkel foglalkozik; 2) a vonzatosságot az állítmányhoz köti; 3) a vonzatosságot a már régebbi *specifium hungaricum* értelmezéshez kapcsolódva az igei állítmány kötelező bővítmenyeire szűkíti, amellyel az úgynevezett „szabad határozókat” állítja szembe. Úgy véli, hogy a nyelvészetben hagyományosan, különösen pedig Frege (1879) óta, továbbá a strukturális mondattanban szerkezeti

és jelentéstani **hiányok** tartják össze a szerkezeteket (vö. Empty Category Principle in GB). Ennek lényege, hogy „a szerkezet valamelyik eleme hiányos, valamelyik másik eleme pedig betölti ezt a hiányt” (4). A hiányos kifejezések prototipikus példajaként csak a **vonzatos** igéket említi, amelyek alapján az ige-bővítmény szerkezeteknek két fajtáját (az ige-vonzat viszony és az ige-szabad határozó kapcsolatot) különbözteti meg. Az ige-vonzat viszonyban az igének van bővítménye, az ige-szabad határozó kapcsolatban „a szabad határozónak van szüksége az igére” (5). Végző következtetése: „Ezzel a mindmáig egyeduralkodó szemlélettel azonban súlyos gondok vannak”, mivel a vonzatok és a szabad határozók közötti különbség pontos megállapítására még nem született általánosan elfogadott teszt, továbbá súlyos problémát jelentenek az „elhagyható vonzattal” rendelkező igék: *Eszik*. Az ilyen „hiányosan sem hiányos” igék létezése „meglehetősen diszkreditálja a vonzatosság hiányossággal való magyarázatát” (5). Megoldásként a holisztikus szemléletet ajánlja: „nem az elemek tulajdonságaiból (ebben az esetben egyikük-másikuk hiányosságából) magyarázható az összetartozásuk, hanem fordítva, az egész összetartozó egység tulajdonságaiból magyarázható, hogy mi történik vele, ha megcsonkítjuk [...] A holisztikus megközelítésben a mondatban alapegységei teljes szerkezetek mintázatai” (5). Úgy véli, „hogy az alaktanban a szóalakok mintázata az elsődlegesek, ezeknek a segítségével írhatjuk le legjobban a szóalakokat, nem pedig úgy, hogy a szóelemeket vesszük elsődlegesnek, és ezek összetételével magyarázzuk a szóalakokat” (6). Megjegyzéseim: 1. Az úgynevezett „mintázatok” mintha egyenlőek lennének a régóta ismert **ragozási paradigmák** típusmintáival. Szerinte az atomisztikus jelekkel, ragokkal nem kell foglalkoznunk. 2. „Bővítménye” a régi hagyományos leíró nyelvészetben – a *holisztikus* jelző nélkül is – a mondat alanyának vagy állítmányának, sőt valamelyik bővítményének lehet. Vagyis a „holisztikus” mondat egész nélkül nincs bővítmény. Javasolom, hogy mondjunk le a „vonzat” strukturalista és *specificum hungaricum* jellegű értelmezéséről, válasszuk el egymástól a vonzat és a kötelező bővítmények problematikáját.

- **Mi a vonzat?** Bárminemű vonzat (ném. *Rektion*, ang. *government*, or. *управление*) az alárendelő szó szerkezetek létrehozásának egyik módja: **az alárendelt tag egy meghatározott alakban áll az alaptag bármilyen jellegű változása esetén**. A vonzat hasonló meghatározása található más nyelvekben is. Vö.:

ném. **Rektion**: Form der Subordination, bei der die Kasusform des untergeordneten Wortes durch das ihm syntaktisch übergeordnete („regierende“) Wort bestimmt wird (Rudi Conrad 1985).

or. **управление**: Вид подчинительной связи в словосочетании, когда управляющее слово требует постановки зависимого компонента в определённой грамматической форме. При этом изменение управляющего слова не влечёт за собой изменения управляемого слова (Vasiljeva et al. – Н. В. Васильева и др. 1995).

ang. **government**: A type of grammatical relationship between two or more elements in a sentence, in which the choice of one element causes the selection of a particular form of another element (Jach Richards 1985).

A vonzat lehet **jelölt** és **jelöletlen**. Vö. *Péter(nek a) könyve (könyvét, könyvében, könyvei); büszke (büszké, büszke lesz, volt, lenne) vkire/ vmire; régen Szegeden lakom és dolgozom (lakott és dolgozott, laknék és dolgoznék stb.)*. A határozószó kapcsolódását is tekinthetjük „jelöletlen vonzatnak”, hiszen ezeket a szavakat is csak egy meghatározott alakban használjuk az alaptag különböző változásaikor. (Az oroszban ilyenkor a *примыкание* terminust használják.)

- **Mikor kötelező egy bővítmény használata?** Akkor, ha elhagyása esetén a „holisztikus” mondat értelmetlen. Egy mondat kötelező bővítménye nemcsak egyenes és függő **tárgy** (*Írom a levelem Balog Máriának; törődik vkivel*) lehet, hanem **határozó** (*Szegeden lakom*), sőt még **jelző** is (*Nóri derék teremtés*). Vö. **Péter lakik; *Nóri teremtés* (vö. Pete 1997). Kiss Margit Mikor vonzat a birtokos jelző? (2006: 335–50) című cikkében mér-

hetetlenül sok energiát fordít a birtokos jelző kötelező fokozatainak a megállapítására. Vö.: „Nem egyszerű eldönteni, hogy kötelező vagy fakultatív jellegű-e a szemantikai valencia a birtokos jelző esetében. Kérdés, hogy önmagán belül akarjuk-e ezeket a kategóriákat meghatározni, esetleg egy nagyobb rendszeren belül más típusú kötelezőséghez, fakultatívításhoz viszonyítva” (336). Egyetértek azzal, hogy figyelembe kell vennünk a szavak jelentéstani környezetét, a szintaktikai alapú valenciát stb. A birtokos jelzők nyelvtani vonzat voltához a vonzat fent javasolt meghatározása alapján nem férhet semmi kétség. Ez akkor is érvényes, ha a birtokviszony kétszeri jelölésének lehetőségét is figyelembe vesszük: *A fiúnak a könyve / a fiú könyve az asztalon van*. Mivel a kötelező és fakultatív vonzat között – az elhagyhatóságon kívül – nemigen van formai különbség, elegendő a tendenciák feltérképezése.

- **A vonzatok nyelvspecifikussága.** A tárgyias igék többségének a vonzata nem egy nyelvben a tárgyeset. De a függő tárgy esetében is sokszor találkozunk egybeeséssel: *büszkélkedik sikereivel* – ném. *sich mit seinen Erfolgen brüsten*, or. *гордиться успехами*. Kálmán László számára „súlyos problémát jelentenek az »elhagyható vonzattal« rendelkező igék, mint amilyen az *eszik*. Az *eszik* és a tárgy viszonyát egyöntetűen ige-vonzat viszonynak tekintik, mégsem kötelező a tárgy jelenléte. Az ilyen esetekben valamilyen extra mechanizmust (pl. »egzisztenciális lezárást«) kell feltételezni, hogy megmagyarázzuk, miért nem kötelező a bővítmény” (5). A magyarban szinte minden tárgyias igének van általános és határozott (tárgyas) ragozása. Az alanyi ragozásban a tárgyias igéket gyakran használjuk tárgy nélkül, ha a közlés célja csak magának a cselekvésnek a megnevezése: *A kisbaba nemcsak szopik, hanem már eszik is*. A tárgyias igéknek ez a használata a külön alanyi ragozással nem rendelkező nyelvekben is természetes jelenség. Vö.: *Ne egyél olyan gyorsan!* – ang. *Don't eat so quickly!* – or. *He емь так быстро!* – ném. *Iss nicht so schnell!* A magyarban a mondat aktuális tagolásakor a határozott tárgyat is elhagyhatjuk: *Rebi, írod már a levelet Rozinak?* – **Írom**. A szavak kollokációs jelentése egyébként vonatkozik a kötelező és a fakultatív vonzatokra is: *Hanni Szegeden lakik és dolgozik*. Mindkét ige bővítménye csak *hol?* kérdésre felelhet. Vö.: **Hanni lakik*. – *Hanni dolgozik*. A birtokos jelző vonzat voltának a bizonyítására sincs szükségünk a határozóval való párhuzamba állításra, ahogy ezt Kiss Margitnál többször is találjuk: *megoldás a problémára – a probléma megoldása, alelnök a vállalatnál – a vállalat alelnöke* (2006: 337). A határozós párhuzamok első olvasásra magyartalanul hangzanak: **A megoldás a problémára még hátravan*. De: *Van/nincs megoldás a problémára; Ő az alelnök ennél a vállalatnál*.
- **Vonzata-e az alany az igének?** Kálmán mintha nem tekintené az alanyt az ige vonzatának. Ha ez valóban így van, annak örülök. Az alany ugyanis nem függ az igétől. Ezt egy igen egyszerű, könnyen érthető – ezért talán nem is tudományos – kísérlettel lehet bizonyítani: a személyhez, számhoz, időhöz, módhoz nem köthető **főnévi igenévvel** kérdezzünk az ige vonzataira: **Ki lakni/dolgozni? – lakni, dolgozni hol?, mikor? meddig? mióta?* Ragozott igealakkal az ige bármely vonzatára és az alanyra is lehet kérdezni, ilyenkor azonban az ige lexikai jelentése már grammatikai kategóriák jelentésével is társul.
- **Hány vonzata lehet egy igének?** Újból hangsúlyozom, hogy a szavak vonzata és a mondat (nem az ige!) kötelező bővítménye két különböző dolog. Kálmán úgy véli, hogy „az igék legfeljebb csak véletlen egybeesés miatt állhatnak meg a vonzatuk nélkül. Például az *él* ige abban az értelemben, hogy 'használ valamit', csak *-val/-vel* ragos vonzattal használható; az, hogy önmagában is használhatjuk, csak véletlen (ti. annak köszönhető, hogy van egy 'életben van' jelentésű, vonzat nélküli *él* ige is). Amikor pedig az *él* igét *-ból/-ből* ragos vonzattal használjuk, akkor egy harmadik *él* alakú igét használunk” (5). Ez több mint meglepő. Elnézését kérem Kálmán Lászlónak, de e nézet elfogadása esetén nyelvészeti ismereteimeit jelentősen át kellene alakítanom. Nincs többjelentésű ige. Az eltérő

vonzatok nem az egyes jelentésektől függenek, hanem minden eltérő vonzat vagy vonzat nélküli használat egy új igét hoz létre. Kálmánnál három *él* igénk van. Az eltérő vonzatok és velük az *él* igék számát is esetleg tizenháromig lehetne növelni (a Pusztai-féle ÉKSz.-ban ennyi jelentése van az *él* igének): *85 évet élt; a tudománynak él; tejen él; vígan él; külön él Évától; békességben él*; stb.

4.3. A kötőhangzók (unifixek) kérdése. Kálmán László (2007) kijelenti, hogy „azért nem lehet a **ház-an* alak, mert ez nem illeszkedne a többi szuperesszívuszi alak mintázatára” (8). A mintának megadott *izom, csíga, birtok, bíró, csíra* szavaknak valóban nincs *-an*-ra végződő alakjuk, de a *ház* szónak vannak *-a*- kötőhangzóval képzett szóalakjai: *ház-a-t, ház-a-k* alakjai is. Az itt figyelembe veendő *birtok* és *izom* szónak a tárgyesetben és többes számában sincs *-a*-, de a többes tárgyesetben és birtokos személyragozásban már előfordul: *birtokon, izmon, birtok-o-t, birtok-o-k – birtok-o-k-a-t*. Vagyis Kálmán László úgynevezett mintázatai nem biztos útmutatói a lehetséges kötőhangzók alkalmazását s főként megértését illetően. Aztán van még egy – nyelvtanainkban hosszú ideig szuperesszívusznak tekintett – *magasan és gyorsan (repül a daru)* határozószó is. Ez az utóbbi probléma könnyen eltűnik, ha felismerjük, hogy a határozószóknak a mai nyelvben képzőjük és nem ragjuk van. A kötőhangzókkal kapcsolatban a következőket ajánlom az olvasók figyelmébe:

1) Kiefer Ferenc (2000: 156) szerint „tipikus esetben a kötőhangzó zérussal váltakozik, megjelölhető minőségű, megjelenésének fonotaktikai [szintagmatikai] indoka van, nem jelenik meg magánhangzó végű tövek után, és nem törli a tövégi magánhangzót”. Arra is rámutat, hogy a szóképzésnél ez utóbbi lehetséges: *barna – barnul, sárga – sárgul, fekete – feketit*, de: *fekete – feketélik*. Megjegyzéseim:

- A *hosszú – hossz-a-bb, könnyű – könny-e-bb* esetében a törlés a **fokozásnál** is előfordul. A több szótagú képzett **melléknaveknél** a hosszú *-ű, -ő, -ó, -ú* és *-i* képzők után az *-e*- vagy *-a*- kötőhangzó többes *-k* jellel együtt **magánhangzó** után is megjelenik: *nagyszűkek, kifizetődőek, megoldhatóak, hosszúak, szegediek*. Néha ingadozás is lehetséges: *Ezek a próbálkozások meddőek/meddők maradtak; A problémák megoldhatók/megoldhatóak*.
- A kötőhangzó az interfixekhez hasonlóan **kihagyásokat** is megenged, vagyis zérussal **nem** „váltakozik”, mivel megjelenése vagy hiánya nem felel meg az ugyanabban a pozícióban és jelentésben megjelenő nem zéró morfémák zéróval való váltása hármasszámú feltételének (Pete 2004). Vö.: *pad-o-m, pad-o-d, pad-ja, pad-unk, pad-o-tok, pad-juk* típusú ragozásban a kötőhangzó-hiányos szóalakokban **soha** sem található kötőhangzó, ezért nem is hiányozhat.

2) A **ragok és jelek** kötőhangzói könnyen szegmentálhatóak: paradigmacentrikusak, és megfelelnek a morfémaelemzés **alsó- és felsőhatár-törvényének** (Antal 1964). Ugyanazon és különböző ragozási/jelezési „mintázatokban” rendszeresen ismétlődnek, és felcserélhetők más hasonló funkciójú, magánhangzó-illeszkedéstől függő unifixvariánsokkal. A kötőhangzók **funkciója** a szóalakok alkotásának segítése.

3) A **főnevek esetragjai** – a tárgyeset ragjának kivételével – **kötőhangzó nélkül kapcsolódnak a szótóhoz**. Az esetragok e vonatkozásban négy csoportba oszthatók. Az *-ig, -ért* esetragoknak nincs magánhangzó-illeszkedéshez alkalmazkodó variánsuk: *Ezért a deszkáért mentem ad-dig az épületig*. A ragok többségének két (mély és magas hangrendhez igazodó) variánsuk van: *-nak /-nek, val/-vel, -ba/-be, -ban/-ben, -ból/-ből, -ra/-re, -ról/-ről, -tól/-től, -nál/-nél, -vá/-vé*. A *-hoz, -hez, -höz* rag három (magas és mély hangrendhez, ajakműködéshez igazodó) variánsú: *ajtóhoz ablak-hoz, csészé-hez, fűzet-hez tető-höz, könyv-höz*. Az *-n, -on, -en, -ön* rag négyes variánsa függ a szótó végződésétől, a hangrendtől és az ajakműködéstől: *ajtó-n, csészé-n, tető-n, ablak-on, fűzet-en, könyv-ön*. Nyelvtanaink ebben csoportban csak *-n* ragot szegmentálnak a négyes variáns

helyett. A szótóhöz igazodó magánhangzó-illeszkedés már benne van a ragvariánsokban, s így itt **semmilyen kötőhangzó** nincs. Sárosi Zsófia (2003: 140) is úgy véli, hogy az *-n* határozórag előtt álló „tővéghangzó közepső nyelvválásfokban egységesült, majd a raghoz vonódott [...], s nem toldalékként fejlesztett illeszkedésre alkalmas változatokat”.

4) A főnevek négyes és kettős unifixrendszere. A kötőhangzók használata szófaj- és rag-specifikus. Az E/3.-ban a magyar névszói és igei ragozási rendszerben (a múlt idő itt kivétel) nincs kötőhangzó. A kötőhangzók **magánhangzó-illeszkedéssel** segítik a többnyire egyfonémás ragok és jelek kapcsolódását a szótóhöz. A főnevek ragozásában az egyes **tárgyeseteket**, a **többes számot**, és az **egyes birtokos személyragokat** a kötőhangzók **négyes** (*-a-*, *-o-*, *-e-*, *-ö-*) **változatával** illesztjük a szótóhöz. Ez a szám a többes tárgyeset létrehozásakor és a birtokos személyragozás tárgyese-tében **kettőre** (*-a-*, *-e-*) csökken, mivel ebben az esetben a ragok olyan szóalakokhoz csatlakoznak, amelyekben már van egy „teljes” magánhangzó-illeszkedés. Vö.:

<i>hajó-t</i>	<i>hajó-k-a-t</i>	<i>hajó-m-a-t</i>	<i>hajó-n</i>	<i>hajó-hoz</i>	<i>hajók-on/-hoz</i>
<i>ház-a-t</i>	<i>ház-a-k-a-t</i>	<i>ház-a-m-a-t</i>	<i>ház-on</i>	<i>ház-hoz</i>	<i>házak-on /-hoz</i>
<i>bot-o-t</i>	<i>bot-o-k-a-t</i>	<i>bot-o-m-a-t</i>	<i>bot-on</i>	<i>bot-hoz</i>	<i>botok-on /-hoz</i>
<i>kép-e-t</i>	<i>kép-e-k-e-t</i>	<i>kép-e-m-e-t</i>	<i>kép-en</i>	<i>kép-hez</i>	<i>képek-en /-hez</i>
<i>fül-e-t</i>	<i>fül-e-k-e-t</i>	<i>fül-e-m-e-t</i>	<i>fül-ön</i>	<i>fül-höz</i>	<i>fül-ek-en/-hez</i>
<i>kürt-ő-t</i>	<i>kürt-ő-k-e-t</i>	<i>kürt-ő-m-e-t</i>	<i>kürt-ön</i>	<i>kürt-höz</i>	<i>kürtök-ön /-höz</i>

Kiefer (1998: 206; 2003) a főnevek *-a-* kötőhangzójával kapcsolatban megjegyzi, hogy „a *ház* szó ún. nyitító, ezért kapcsolódnak hozzá a toldalékok az *a* magánhangzóval (a várt *o*-val szemben)”. A nyitótőviség következménye az *e* magánhangzó megjelenése is a várt *ö* helyett. Kiefer (2000: 588) megállapítása („A nyitítóvék általános tulajdonsága az, hogy a toldalékokat kötőhangzóval kapják”) nem ad megbízható eligazítást a kötőhangzók használatát illetően. Úgy néz ki, hogy ezek az *-a-*, *-e-* kötőhangzós „nyitítóvék” mind egy szótágú szavak, amelyek általában egy mássalhangzóra végződnek, *á*-val, *ő*-vel, *ú*, *u*-val, *ó*-val, *ü*-vel kezdődnek (*ágy-ak*, *ág-ak*, *öz-ek*, [de: *ör-ök*, *ős-ök*], *úr* – *ur-ak*, *út* – *ut-ak*, *ujj-ak*, *ól-ak*, *ügy-ek* [de: *orr-ok*, *ok-ok*]), vagy pedig az egy szótágú mássalhangzóval kezdődő tövek *-a-*, *-á-*, *-ü/ü-*, *-ö-* magánhangzót tartalmaznak: *fal-ak*, *hal-ak*, *sav-ak*, *vágy-ak* (de: *sáv-ok*, *gáz-ok*, *tűz-ek*, *tölgy-ek*, *völgy-ek*, *hölgy-ek* – *makk-ok*, *búb-ok*, *bőr-ök*, *tőr-ök*, *ablak-ok*, *vödr-ök*, *firt-ök*). A nem egy szótágú *-a-*, *-á-* szótágú szavak is kaphatnak *-a-* kötőhangzót: *kanál* – *kanal-ak*, *madár* – *madar-ak*, de: *lakás* – *lakás-ok*, *lábás* – *lábos-ok*, *lakáj-ok*. A mássalhangzóra végződő főnevek többes *-k* jele előtt mindig van kötőhangzó: *asztal-t*, *asztal-ok*. A főnévként használt *-i*, *-si*, *-beli*, *-szerű*, *-nemű*, *-ő* magánhangzóra végződő szavak többes száma is kötőhangzós: *városi-a-k*, *buda-i-a-k*, *falubeli-e-k*, *újszerű-ek*, *döntő-e-k*. A **tárgyesetben** képzések ezek a kötőhangzók néhány kivételtől eltekintve megmaradnak. Vö.: *ört*, *bört*, *asztalt*, *lakást*, *lábost*, *kanált/kanalat*.

5) A melléknevek ragozásakor, középfokuk képzésekor *-o-*, *-e-*, *-a-* hármas unifixrendszer van: Ezek a *lakások nagyok*, *szépek*, *világosak* és *magasak*; *Vettek neki lakást, nagyot, szépet, világosat és magasat*; *Péter nagy-ó-bb*, *erős-e-bb* és *magas-a-bb*, *mint Pál*. Ha a középfokot ragozzuk, akkor a tárgyeset ragja előtt csak *-a-*, *-e-* kettős rendszer van: A nagyobb-**a-k**-a-t vedd meg. A játékosok közül a gyorsabb-**a-k**-a-t és az erősebb-**e-k**-e-t tették a csapatba.

Az unifixek főneveket és mellékneveket elkülönítő funkciója. Az unifixek szófajoktól függő eltérő száma lehetővé teszi, hogy az *-ö-/e-* és az *-o/-a-* unifixek számos esetben elhatárolják egymástól a **főnevek** és a **melléknevek** többes számú alakjait: A *felelős-ök* csak ezért *felelős-e-k*; A *havas-o-k* sokszor *nyáron* is *havas-a-k*. Vö. még: *ismerősök* – *ismerősek*, *hatalmasok* – *hatalmasak*, *milliárdosok* – *milliárdosak*, *hazafiasok* – *hazafiasak*, *nádasok* – *nádasak*, *öszöntődíjasok* – *öszöntődíjasak*, *diplomások* – *diplomásak*, *családosok* – *családosak*, *pocakosok* – *pocakosak*, *tehetősek* – *tehetősek*. (De úgy is fogalmazhatunk, hogy a szófajok különbözősége az oka az eltérő unifixeknek.)

Egyesek szerint ezek az oppozíciók csak az unifixek **fonémaértékűségét** bizonyítják, nem pedig morfémaértékűségüket. Ez az állítás összetéveszti a fonéma- és morfémaelemzést, figyelmen kívül hagyja, hogy a morfémának jelentést és funkciót megkülönböztető szerepe lehet.

6) **Az igék hármas unifixrendszere.** A ragozott és jelezett igealakokban **hármas** (-o-, -e-, -ő-) rendszer van: *ballag-o-k, ballag-o-tt, áld-o-k, áld-o-m, áld-o-tt, vezet-e-k, vezet-e-m, vezet-e-tt, küzd-ő-k, küzd-ő-tt, olvas-o-l, tesz-e-l, űz-ő-l*. Egyes igék **kijelentő** és **felszólító** módját az -o-, -e- unifixek megléte és hiánya különíti el: *ír-o-d – ír-d, csinál-o-d – csinál-d, hoz-o-d – hoz-d, olvas-o-d – olvas-d*, de: *mond – Mondd már!*

7) **A személyes névmások és a névutók személyragozásának** -a-, -á-, -e-, -é- négyes unifix van: *(én)nál-a-m, (te)hozz-á-d, (én)vel-e-m, (én)bel-é-m, belől-e-m, alatt-a-m, alám, mögött-e-m – mög-é-m*.

8) **A morfémák megszakíthatósága.** A szakirodalomban nemrég talákoztam a már több évtizede meglévő *megszakítható morféma* (*discontinuous morpheme, diskontinuierliches Morphem, разрывная морфема*) terminussal, amely elsősorban a gyökérmorfémák megszakíthatóságára vonatkozik. Vö. a latin -n-, -m- **infix**eket. Ettől függetlenül Martsa Sándornál (2007: 72) is találtam öt szógyökérbe ékelt, vagyis szógyökér megszakíthatóságát bizonyító példát. Az egyik ilyen példa az *abszolútely* szóba ékelt *abso-blooming-lutely* 'teljesen vacak' szóalak. Ide sorolhatjuk a *passer-by* típusú szavak *passers-by* többesét is. Az *enyém, tied, övé, mienk, tietek, övék* állítmányi birtokos névmások több birtokra utaló alakjait kétféleképpen képezhetjük: **hozzáadásos** és **infixes** módon. Vö.: *Ezek a könyvek érdekesek / az érdekesek – Ezek a könyvek az enyém-e-k / az enyé-i-m (a tiedek / a tiéid, az övék / az övé-i, a miénk-e-k / a mie-i-nk, a tiétek / a tie-i-tek, az övé-i-k)*.

A kétféle képzési módszer azért lehetséges, mert az állítmányi birtokos névmások a nem birtokos -k többesjel esetén is egyértelműen jelölik a birtokos személyét. A másik változat pedig a birtokos személyragozási rendszerhez igazodik. Az állítmányi birtokos személyragok névmásba infixként beékelő jelei meggyőzően bizonyítják az -i- többes birtokosjel külön szegmentálhatóságát és annak szükségességét. Benkő Loránd és Kálmán Béla (1954: 106) iskolai nyelvtanában az -i- többesjel beékelődik a birtokos személyragok közé. Vö.: *enyém → enyé(i)m, könyvem → könyve(i)m, könyve(i)d* stb. A két képzési mód azonban nem azonos. Nincs **enyé*, de van önálló *könyv, könyv-e* és *könyv-e-i*, a *könyv-ünk*-ből pedig infixszel nem lehet *könyv-e-i-nk*. Az sem elfogadható, hogy az -ai-/ei- morfémaváltozat már a HB. *fel-ei-m* alakjában megjelent. Van *fél év, száz forintnak ötven a fele*, van *ügyfél*, vkinek lehet *ügyfel-e*, vannak *ügyfel-e-k*, egy hivatalnak pedig *ügyfel-e-i*.

9) **Az -i többes birtokjel problémájának megoldása.** Kiefer Ferenc felfogása szerint „a -k és az -i allomorfok ugyanazon morféma különböző felszíni alakjai, ugyanazt a morfémát megvalósító morfofok” (1998: 203). Két évvel később 2000: 587): „a többesjel harmadik allomorfja az -ék toldalék, amely személyt jelentő tulajdon- vagy köznevekhez járul: *Szabó-ék, Feri-ék, barátomé, barát-ai-m-ék*”. Ez a nézet még az amerikai nyelvészet alapján is érthetetlen, mivel ezek a morfémák nemcsak formai kapcsolatban nincsenek egymással a „felszínen”, hanem a „mélyben” is más a jelentésük, vagyis még csak nem is szinonimák. Az is furcsa, hogy az amerikai nyelvészet nem ismeri a szinonim morfémákat (*box-es* 'dobozok' – *ox-en* 'ökrök'), de a közös epidigmatika alapján elfogadható, hogy egy többes jelentésű morféma allomorfjai. Ha Kiefer következetes önmagához, akkor az *ír-o-k – ír-o-m* E/1. ragjait is értékelhette volna egy első személyű morféma két allomorfjának. Szerencsére ezt nem teszi. Sajnálom, hogy „mintázatai” magas piedesztálra emelése közben Kálmán László megfélemedezett Kiefer Ferenc birtokos személyragozási mintázatairól. Érdekes lett volna azt olvasni, hogy a négy mintázati lehetőség közül szerinte melyik mintázathoz érdemesebb igazodni. Vö.:

1. mintázat: *vér + eim*
2. mintázat: *vér + ei + m*
3. mintázat: *vér + e + i + m*
4. mintázat: *vére + m*

Kis-Erős Ferenc (1915: 390), Balassa József (1943: 347), S. Hámori Antónia (1961: 531–51), K. E. Majtyinszkaja (1955: 116), Velcsov Mártonné (1988: 191–2), Fenyvesi Anna (1998: 214–8) **tömbösített birtokos személyragjai** magukba foglalják az unifixeket, a többes birtokos jelet és a személyragokat. A *hajó, ház, bot, kalap, kert, könyv, kürt, vödör* szavak ragozása:

Egy birtok:

- | | |
|-------------|--|
| Egyes szám | 1. sz.: <i>-m</i> (<i>-am, -om, -em, -öm</i>)
2. sz.: <i>-d</i> (<i>-ad, -od, -ed, -öd</i>)
3. sz.: <i>-a, -e; -ja, -je</i> |
| Többes szám | 1. sz.: <i>-nk, -unk, -ünk</i>
2. sz.: <i>-tok, -tek, -tök</i> (<i>-atok, -otok, -etek, -ötök</i>)
3. sz.: <i>-ük, -ük, -juk, -jük</i> |

Több birtok:

- | | |
|-------------|--|
| Egyes szám | 1. sz.: <i>-im</i> (<i>-aim, -eim, -jaim, -jeim</i>)
2. sz.: <i>-id</i> (<i>-aid, -eid, -jaid, -jeid</i>)
3. sz.: <i>-ai, -ei, -jai, -jei</i> |
| Többes szám | 1. sz.: <i>-ink</i> (<i>-aink, -eink, -jaink, -jeink</i>)
2. sz.: <i>-itok, -itek</i> (<i>-aitok, -eitok, -jaitok, -jeitek</i>)
3. sz.: <i>-ik</i> (<i>-aik, -eik, -jaik, -jeik</i>) |

Balogh Judit (2000: 187–9) szegmentálása egy birtok esetén *ház-am, pad-om, kez-em, vödr-öm* (megegyezik az előzőekkel), több birtok esetén viszont *ház-ai-m, pad-jai-m, kez-ei-m, vödr-ei-m, ház-ai-Ø, pad-jai-Ø, kez-ei-Ø, vödr-ei-Ø* szegmentálás van. Forgács Tamás (2000: 132–9) a kötőhangzókat mindenütt külön szegmentálja: *ház-a-m, ház-a-i-m*, didaktikai megfontolásból több birtok esetén a *ház-ai-m* változatot is elfogadja (134). Kiefer Ferenc (1998: 205) úgy véli, hogy a *hajó-ja* alakban a *-ja* birtokviszonyjel, a birtokos személyrag pedig *Ø*, a *hajó-i* alakban pedig *Ø* birtokviszonyjel, *-i* többesjel és *Ø* birtokos személyrag van. Megjegyzéseim: 1. A *Ø* morfémák egyike sem felel meg a zérók szegmentálása hármass feltételének (Pete 2004). 2. Az egy birtokot jelölő ragozási táblázatból világosan kiderül, hogy az E/3.-ban nem birtokviszonyjel, hanem többjelentésű birtokos személyrag van, jelölik a birtokviszonyt, a birtokos személyét és a birtok számát: *pad-om, pad-od, pad-ja*. A *hajó-i* alakban pedig az előbbi három jelentést az *-i* morféma egyesíti. A birtok többségének képzőszerű *-i* jele ugyanis nem „többesjel”, hanem többes birtokjel. A mássalhangzóra végződő főnevek több birtokot történő jelölése esetén Kieferhez hasonlóan elfogadhatnánk, hogy az E/3. személyének egy birtokra utaló *-a/-e, -ja/-je* személyragja **birtokos személyjellé** válik, s minden személyben ehhez tesszük a az egész paradigmában megmaradó **többes birtokjelet**, amelyet aztán a személyenként váltakozó **birtokos személyragok** követnek: *bot-ja* → *bot-ja-i-m*. A másik megoldási lehetőség pedig az additív (hozzáadásos) képzési rendszer elfogadása lehetne. Az *embertelen* képzős alakból képezzük az *embertelen-ség* főnevet, a *jobb* középfokból a *leg-jobb* felsőfokot, a *szomszédom* alakból pedig a *szomszédom-é-i-t*. Ezeknek a mintájára az is logikus megoldás lenne, ha azt mondanánk, hogy a több birtokra utaló birtokos személyragozás az **egy birtokra utaló E/3. személyének** továbbragozása. Miért éppen az E/3.-ot használjuk minden személyben? Azért, mert az E/3. személynek kitüntetett szerepe van a magyar névszó- és igeragozásban: a *szomszéd* a kiindulópontja a névszói viszonyragozásnak, az *ír* az alanyi ragozásnak, a határozott tárgyias

ragozás csak 3. személyű tárgyra irányul. Mindezek alapján a több birtokra utaló birtokos személyragozás esetén a következő két paradigma között lenne jó választanunk:

<i>bot-ja-i-m</i>	<i>botja-i-m</i>
<i>bot-ja-i-d</i>	<i>botja-i-d</i>
<i>bot-ja-i</i>	<i>botja-i</i>
<i>bot-ja-i-nk</i>	<i>botja-i-nk</i>
<i>bot-ja-i-tok</i>	<i>botja-i-k</i>
<i>bot-ja-i-k</i>	<i>botja-i-k</i>

Tehát a képzés folyamatát tekintve a továbbképzéses szegmentálás a helyes: *padja-i-m*, *kürtje-i*, *háza-i-nk*. Morfémaelemzéskor pedig az E/3. birtokos személyragot birtokviszonyjellé átminősítő *pad-ja-i-m*, *kürt-je-i*, *ház-a-ink*.

11) Az unifixek átrendeződése (ang. *metanalysis*, ném. *Deglitunation*, *Aditionsbildung*, or. *переразложение*). A **szóképző** morfémák esetében régebben (Pete 2004) azt javasoltam, hogy kötőhangzók nélküli **képzővariánsokról** beszéljünk, **unifixeknek** pedig csak azokat a szóelemeket nevezzük, amelyek szógyökekhez és szótövekhez **grammatikai** jelentésű morfémákat (jeleket és ragokat) kapcsolnak. Felmerülhet a kérdés, hogy mi a különbség az *áld-o-z* szó, az *áld-o-k* ragozott ige és az *áld-o-tt* igenév *o* fonémái között. A válasz akkor az volt, hogy szegmentálhatóságuk eltérő jellege és foka.

- **A képzők** esetében az látszott egyszerűbbnek, ha a kötőhangzókat „kikapcsoljuk” az elemzésből, vagyis egyszerűen unifix nélküli szóvégződéstől és magánhangzó-illeszkedéstől függő **képzővariánsokat** ismerünk. Például a *-z* (*-az*, *-oz*, *-ez*, *-öz*) igeképzőt. A képzők ugyanis **szócentrikusak**, bennük az unifixek használata nem általános, a képzőkkel való egységüket sohasem bontja meg egy közbeékelte szóelem, vagyis a morfémahatárok átrendeződését itt minden fennakadás nélkül elfogadhatjuk. Az sem elhanyagolható tény, hogy a **képzők jelentése** unifixekkel és nélkülük is elég homályos, egyértelműen csak a velük képzett szavak **szófaji kategoriális** jelentése állapítható meg. Az ÉKSz. például a *-z* igeképzőnek és variánsainak **hét** jelentését tünteti fel (vö.: *magá-z*, *ár-az*, *vaj-az*, *ágy-az*, *hord-oz*, *fénykép-ez*, *sör-öz-ik*). A képzők pontos jelentésének a megállapítását az is nehezíti, hogy ugyanolyan vagy hasonló jelentése több képzőnek is lehet. A *-z* képző negyedik jelentése az ÉKSz.-ban ’vki vmely folyamatnak alávet vmit’: *pasztőr-öz*. Ez a jelentés az *-ál*, *-íroz*, *-izál*, *-ít* képzőkkel is kifejezhető: *telefon-ál*, *filozof-ál*, *maszk-íroz*, *finansz-íroz*, *civil-izál*, *hajl-ít*. A képzők többségének nincs is előhangzós variánsa, vagy pedig ezeknek a variánsoknak a száma kevesebb: *ír-ás*, *kér-és*. Továbbá a képzővariánsok típusai nemcsak az előhangzók (kötőhangzók) hiánya vagy megléte következtében jönnek létre. Vö. például: *zaj-talan* – *esz-telen*, *áld-atlan* – *öriz-etlen*, *só-tlan* – *levegő-tlen*, *akarát-lan* – *részvét-len*. Ez lehetővé teszi egy morfémában allomorfként/variánsként való egyesítésüket.
- **A jelek és ragok esetében** az *-i* birtokos többesjel problémájának megoldása következtében az látszik egyszerűbbnek, ha a **jövőben a kötőhangzókat sem szegmentáljuk** külön, hanem a jelekhez és ragokhoz csatoljuk őket: megadjuk az alapváltozatot, a kötőhangzós alakokat pedig zárójelben a raggal vagy a jellel együtt közöljük. Például: a tárgy ragja *-t* (*-at*, *-ot*, *-et*, *-öt*; tb. *-at*, *-et*): *hajó-t*, *asztal-t*, *kötvény-t*, *vezér-t*; *ház-at*, *lov-at*, *pad-ot*, *köv-et*, *könyv-et*, *fészk-et*, *kürt-öt*. tb. *hajók-at*, *hajó-i-m*, *asztal-om*, *asztal-od*, *asztal-a* → *asztala-i-m/asztal-a-i-m*. (Hasonló kettőség: *jó* → *jo-bb* → *leg-jobb* → *leges-legjobb* és *leges-leg-jo-bb*).

5. Dési Edit nyelvészeti holizmusa. Dési Edit kitűnő tanulmányában arra mutat rá, hogy „a természetes nyelvekben az ellentét és az ekvivalencia együttes jelenléte, a jelenség látszólagos logikátlansága ellenére sem ritka. Némelyek közülük talán azt az ősi holisztikus gondolkodási sémát tükrözik, ami az ellentétek még egységben szemlélte. Gondoljunk csak meséink talányos *egyszer volt, hol nem volt, volt egyszer egy...* [ném. *Es war einmal...*, ang. *Once upon a time there was a...*, or. *Жил-был...*] kifejezésére, vagy arra, hogy a mesebeli hősök *időtlen idők óta* [ang. *from time immemorial/from time out of mind* ném. *seit/vor undenklichen Zeiten*, or. *с незапмятных времён*], *végestelen-végig* [ang. *from one end to the other*, or. *по всему нуту*], *úttalan utakon* [ang. *along untrodden paths*, ném. *auf unwegsamen Pfaden*, or. *по непроходимым дорогам*] haladnak mesebeli céljuk felé. Sokszor a nyelvi megnevezés két teljesen vagy részben ellentétes fogalom segítségével ábrázol egy harmadikat, amolyan 'X is meg Y is' értelemben: *tragikomikus, keserűdes, élőhalott, szűzkurva, rablólovag, munkásarisztokrácia*". Véleménye szerint ennek egy másik típusát képezik a 'már X (és nem Y), de még Z (és nem Q)' jelentésű *aggszűz, vénlány, agglégény* szavak, amelyek háttérben az *agg/vén/öreg* ↔ *fiatal/ifjú* és a *szűz/lány* ↔ *asszony*, illetve a *legény/nőtlen* ↔ *nős* ellentétpárok bújnak meg. A 'még X (és nem Y)', de *már 'Z (és nem Q)'* jelentésű *leányanya* összetételben a *leány/hajadon* ↔ *asszony/férjes* és az *anya/szülő* ↔ *gyermektelen* ellentétpárok rejtőzködnek. A **kohiponimák** mellérendelt fogalmakat s a köztük lévő ellentéteket mintegy „közömbösítik”: *fofelágy* (nappal ↔ éjjel), *ingkabát, ingpulóver, törkard harisnyanadrág, folyadékkristály*. Az **enantioszémia** esetében egy jelölő két vagy több két ellentétes jelöltre vonatkozik: *Kivágta a fát a kertben – Papírból kivágott egy fát; A gyerek elnézi a madarakat – A tanító néha elnézi a hibát. A kölcsönöz* jelentheti azt, hogy 'kölcsönad' és 'kölcsönvesz'. Az is előfordul, hogy két ellentétes jelölő egy jelöltre vonatkozik: *Jutott eszembe számosság/számtalan gondolat; Összeörtel/szétörtte a vázát*.

6. Összegezés. Végezetül én úgy látom, hogy az „atomizmus” és „holizmus” a nyelvben, annak egyes szintjein, a társadalomban, a világmindenségben értelmezésektől függetlenül szoros, elválaszthatatlan kapcsolatban van egymással. Elméletektől, gyakorlati megfontolásoktól függ, hogy mit tekintünk egésznek és résznek, fontosnak és kevésbé fontosnak, esetleg lényegtelennek. Az általános, tipológiai, areális, összetevő nyelvtanok, az egyes nyelvek nyelvtanai, a nyelveken belüli területi, szociológiai dialektológiai, az egyes írók nyelvhasználatának a leírása a **holizmus** és **atomizmus** bonyolult összefüggését és az „elegáns” megoldások elégtelenségét bizonyítják. Ezt még kiegészítem négy különböző – nem általam kigondolt – kissé játékos példával:

1. Mi a következő **rejtvény** megfejtése: *Kas saison Ka?*

2. A jó **marketing** fontossága (atomisztikus és holisztikus értelmezésben):

„Örömmel jelenthetjük, hogy a 2007. évi futbalszezonban a marketingosztály kiélezett csatában a második helyet szerezte meg, míg a karbantartók mindössze egyetlen győzelemmel az utolsó előtti helyen végeztek.”

Egy nagyvállalatnál focimeccset rendeztek a marketing- és a karbantartó osztály között. A meccset a karbantartók nyerték nagy fölényvel. A vállalati hirdetőtáblán a marketingosztály fenti beszámolója jelent meg a mérközésről.

3. **Eltérő olvasási módok.** Tekintsünk el most a különböző írásmódokról. Az arabban 28 mássalhangzó és 3 magánhangzó van. Így ebben a nyelvben a mássalhangzós írásmód alakult ki. Vannak olyanok, akik a magyarban már a szó elejéről kitalálják az egész szót. Egy újabb itt ismerttetett tanulmány szerint az emberi agy nem egyedi betűket, hanem teljes szavakat olvas, és így csak a szó eleje és vége az igazán fontos. **Gyorsan** olvassuk el a következő szöveget:

„cmabrigde-i ctegyemen kűszlt cikgy tnuamálny áitllsáa sznreit a szvkaaon bleül nincs jlnestőgéé annak, mkénit reeözndenk el a btűek: eygeüdl az a fitoos, hgyo az eslö és az uolstó betű a hlyéen lygeen; ha a tbőbric a lgnogeyabb özeássivsaszg a jleezmlő, a szvzeg aokkr is tleesj mrtébéékn ovasalthó mraad. A jlnleéég mgáayzrataa az, hgyo az erbemi agy nem eyedgi btűeket, hneam tleesj szavkat ovals. Úhygyog tnseseek mkneit bkébeén hyagni a hleysesrri fmonisáokgkka!

4. A világmindenség és az egyes dolgok összefüggése. Nicolaus Cusanus (1401–1464): „Az éles értelem világosan megérti, hogy Isten különbség nélkül benne van mindenben, mert minden egyes dolog benne van minden dologban, és minden Istenben van, mert az összes is benne van az összesben” (94).

SZAKIRODALOM

- Ahmanova, Ахманова О. С. 1966. *Словарь лингвистических терминов*. Москва.
- Antal László 1964. A formális nyelvi elemzés. *Studium könyvek* 44. Gondolat, Budapest.
- Balassa József 1943. *A magyar nyelv könyve*. Dante Könyvkiadó, Budapest.
- Balogh Judit 2000. A névszóragozás. In: Keszler Borbála (szerk.): *Magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Bañcerowski Janusz 2001. A nyelvtudomány paradigmái. *Nyr.* 125: 18–9.
- Baranov, N.–Dobrovol'skij D. N. 1996. *English-Russian Dictionary of Linguistics and Semiotics* (About 8000 terms).
- Benkő Loránd–Kálmán Béla 1954. *Magyar nyelvtan az általános gimnáziumok I–IV. osztálya számára*. Ötödik kiadás. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Bibok Károly 2007. Концептуально-семантическое исследование русского глагола *резать*. *Studia Slavica Hung.*, 52/1–2: 47–54).
- Borza Lucia–Dr. Nagy Béla 1971. *Román nyelvkönyv tanfolyamok és magántanulók számára*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Bueno, Gustavo 1990. Holismus. In: *Europäische Enzyklopädie zu Philosophie und Wissenschaften*. II: 552–9. – <http://www.fgbueno.es/ger/agb> 1990b.htm.
- Bußman, Hadumod 1990. *Lexikon der Sprachwissenschaft*. Alfred Kröner, Stuttgart.
- Chalker, Sylvia–Weiner, Edmund 1994. *The Oxford Dictionary of English Grammar*. Clarendon Press, Oxford.
- Conrad, Rudi (Hrsg.) 1985. *Lexikon sprachwissenschaftlicher Termini*. Bibl. Inst. Leipzig.
- Crystal, David 1991. *A Dictionary of Linguistics and Phonetics*, Basil Blackwell, Cambridge.
- Crystal, David 1992, 1993. *An Encyclopedic Dictionary of Language and Languages*. Blackwell, Oxford.
- Cusanus, Nicolaus, De docta ignorantia. *A tudós tudatlanság*. Ford. Erdő Péter. Paulus Hungarus – Kairosz Kidó.
- Dzsaukjan, Джаукян Г. Б. 1978. *Общие и армянское языкознание*. Ереван, АН Армянской ССР.
- Fenyvesi Anna 1998. Morphology. In: István Kenesi–Robert M. Vago–Anna Fenyvesi (eds.): *Hungarian*. Routledge, London–New York.
- Forgács Tamás 2001. *Ungarische Grammatik*. Edition Praesens, Wien.
- Glüer, Kathrin 2000. *Alter Hut kleidet gut*. Zur Verteidigung des semantischen Holismus. – <http://www.google.hu/>
- Helbig, Gerhard 1970. *Geschichte der neueren Sprachwissenschaft*. VEB BI, Leipzig.
- Hiorth F. 1962. *Zur formalen Charakterisierung des Satzes*
- H. Tóth Imre 2005. *A nyelvtudomány története. A kezdetektől a XX. század elejéig*. JATEPress, Szeged.
- Kálmán László 2007. *Holisztikus szemlélet a nyelvészetben*. (Google – <http://www.szw.hu/cikkek/holisztikus-szemlelet-a-nyelveszetben>) (4. szám. Cikk | Nyelvészet.)
- Karinthy Frigyes 1956. *Csodapók. Vidám Könyvek*. Magvető, Budapest.
- Keszler Borbála (szerk.) 2000. *Magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Kiefer Ferenc 1998. A ragozás. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Új magyar nyelvtan*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Kiefer Ferenc 2000. Fonológiai jelölések. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális magyar Nyelvtan*. 3. Morfológiá. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Kis-Erős Ferenc 1915. *A magyar nyelv rendszeresen vizsgálva*. Hornyánszky Viktor cs. és kir. udvari könyvnyomdája, Budapest.
- Kiss Margit 2006. Mikor vonzat a birtokos jelző? *Nyr.* 130: 335–50.
- Lewandowski, Theodor 1985. *Linguistisches Wörterbuch*. Quelle und Meyer, Heidelberg, Wiesbaden.
- Майтинская, К. Е. 1955. *Венгерский язык*. I. Академия Наук, Москва.
- Martsa Sándor 2007. *English Morphology*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.

- Merker, Barbara 2007. *Analitikus filozófia és fenomenológia*. (Ford. Ribáry Márton.) <http://www.c3.hu/~prophil/profi061/merker.html>
- Pete István 1997. A jelző mint kötelező mondatrész. In: Büky László (szerk.): *Nyíri Antal kilencvenéves*. JATE Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged, 133–8.
- Pete István 2003. Korunk nyelvtudományának háttere és jellemzői. *Nyr.* 128: 186–95.
- Pete István 2003. Hány esetük van a magyar főneveknek. *Nyr.* 128: 308–13.
- Pete István 2004. A morféma újradefiniálásának szükségessége. *Nyr.* 128: 187–95.
- Pete István 2004. Zérók és nem zérók, kis pro-k és nagy PRO-k... *Nyr.* 128: 326–38.
- Pete István 2006. A határozott tárgyazásról. *Nyr.* 130: 317–23.
- Пете, Иштван 2006. *Лексикология русского языка*. Сегед, Сзлав Интэзет.
- Рерина–Репина, Т. А. 1968. *Румынский язык*. МГУ.
- Richards, Jack–Platt, J.–Weber, H. 1985. *Longman Dictionary of Applied Linguistics*. Essex, Longman.
- Sárosi Zsófia 2003. Morfémátörténet. A tövek. In: Kiss Jenő–Pusztai Ferenc (szerk.): *Magyar Nyelvtörténet*. Osiris Kiadó, Budapest.
- S. Hámosi Antónia 1961. A névszói személyragozás. In: *A mai magyar nyelv rendszere*. I. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Szadeczkaja–Садецкая, А. С. 1962. *Практический курс румынского языка*. Москва, Институт Международных Отношений.
- Tamásiné Bíró Magda 1996. A fészekalja aprájának jár a zsákmány legjava. A kötelező főnévi bővítményekről. *Nyr.* 120: 468–76.
- Tompa József 1961. Az igeragozás. A névszóragozás. In: *A mai magyar nyelv rendszere*. I. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Trask, R. L. 1993. *A Dictionary of Grammatical Terms in Linguistics*. Routledge, London–New York.
- Vasiljeva, N. V. et al.–Васильева Н. В. и др. 1995. *Краткий словарь лингвистических терминов*. Москва. »Русский язык«.
- Velcsov Mártonné 1988. A szófajok. In: Rác Endre (szerk.): *A mai magyar nyelv*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Zimányi Árpád 2006. A befejezett melléknévi igenév állítmányi szerepének szemantikája és pragmatikája. *Nyr.* 130: 176–86.

Pete István

SUMMARY

Pete, István

Atomism and holism in linguistics

László Kálmán (2007) claims that linguistics has been characterized by atomism for several thousands of years and suggests adopting a holistic approach instead. (The term *holism* first appeared in 1926 in *Holism and Evolution* by Jan Christian Smuts.) Kálmán makes an attempt to demonstrate the benefits of holism by giving examples involving the Romanian past participle, as well as argument structure and unifixes (connective vowels) in Hungarian. In our opinion, Kálmán's suggested patterns can help too little in the description of participles, arguments and unifixes. In linguistics, atomism and holism, induction and deduction are inseparable. Nevertheless, everything is possible in theory-dependent metalinguistics.

Ki lehet a Telamon királyról szóló 16. századi verses széphistória szerzője?

1. Egy, a régi magyar irodalommal foglalkozó barátom kérésére elsősorban részletes nyelvi egybevetések segítségével megpróbáltam eldönteni, hogy Heltai Gáspár-e a fordítója, illetve átdolgozója a Fortunatusról szóló 16. századi verses széphistóriának. A nyelvi egyezések ellenére bizonyos lényeges helyesírási eltérések miatt arra az eredményre jutottam, hogy valószínűleg nem Heltai a fordító, átdolgozó, hanem – mások véleményével megegyezően – valamely akkori protestáns pap, esetleg tanító (l. Szathmári 2008). Ezután merült fel a kérdés, hogy az ugyanabban az időben keletkezett, Telamon királyról szóló, szintén verses széphistóriának a szerzője nem lehet-e azonos a Fortunatuserével. Ez annál inkább jogos kérdés, mivel a Fortunatusról szóló széphistória is közli rövidebben Telamon király és fia, Diomedes történetét, a IV. részben, tizenegy versszakban. Megkíséreltem tehát ennek a feltevésnek is hasonló nyelvi egybevetésekkel utánajárni.

2. A vizsgálandó széphistóriának két szövegéről van tudomásunk. A nyomtatott kiadás címe, adatai: Szep Historiás ének az Telamon Királyról, És Az Ő Fianac Diomedes szörnyű haláláról. Ad Notam, Hatalmas wram etc. Nyomtatott Colosuárát Heltaj Gaspárné Műhelyébe 1578. Esztendőben. A másik szöveg az 1630-as évekbeli Széll Farkas-kódexben kéziratban maradt fent. Ennek címe, adatai: Ieles Szép Historia Egi Telamon Nevő Kiralirul Az Ő Egietlen Egi Fiarul És Egi Nestorcus Fűrds Catharista Nevő Lanniarul (RMKT. IX. 600). Egyébként Balassi Bálint is utal erre a széphistóriára, a Mire most barátom... kezdetű (Szerelem példái című) versében, amely 1578-ra keltezhető (RMKT. IX. 600). A két szöveg közötti fő különbség az, hogy a főszereplő lánynak, Kataristának az apja a nyomtatott kiadásban *varga*, a kéziratban pedig *fördös*. Minden bizonnyal az a szöveg az eredetibb, amelyben a *varga* szerepel. A két szöveg más-más forrásra mehet vissza. Ezek ismeretlenek. Mind a szövegek bonyolult összefüggését vizsgáló Reichard Piroska (Reichard 1910), mind az RMKT. 1990-es IX. kötetében (600–1) a szövegközlés bevezetője arra az eredményre jut, hogy alapszövegnek, egyúttal helyesebbnek, eredetibbnek a nyomtatottat kell tekintennünk. Magam is a nyomtatott szövegnek a Reichard Piroska közölte betűhív változatát (1910: 30–6) vizsgáltam.

Legalább röviden utalnom kell a széphistória és a Kádár Kata című népballada sokoldalú rokonságára, illetve ezek elemzésére. Valóban az alaptéma és számos, kisebb-nagyobb jelentőségű motívum megegyezik a két műben. Úgy látom azonban, hogy az idevágó elemzések (felsorolásukat és jellemzésüket l. RMKT. IX. 601–602; Reichard 1910: 199–210) átcsúsztak a népballadák vizsgálatára, a széphistóriát illetően pedig jobbára bizonyítatlan és ilyenformán bizonytalan következtetésekre jutottak. Úgyhogy teljes mértékben Klaniczay Tibor megállapításával értek egyet: „...nem kellene erőltetett és filológiaiilag tarthatatlan érveléssel bizonyítani próbálni, hogy [...] a Telamon históriája a Kádár Katáról szóló népballada irodalmi átdolgozása” (idézi RMKT. IX. 601). Ezzel a kérdéskörrel tehát én nem foglalkozom.

3. Lássuk, hogyan vélekedtek a kutatók a tárgyalt széphistória szerzőjének a kilétéről. Ismeretlennek tartja (időrendben felsorolva) Reichard Piroska (1910: 37–8), Horváth János (1957²: 106), a Magyar irodalmi lexikon (1965. III. 319), Nemeskürty István (1972: 575) és a RMKT. (IX. 602). Egyedül Széll Farkas tételezte fel, hogy a Telamon szerzője Istvánfi Pál, a Volter és Grizeldisz írója. Emellett azonban nagyon kevés érv szól (l. Reichard 1910: 199–210), legfeljebb Istvánfinak valamelyes hatásáról lehet szó, amint Horváth János utal rá (1957²: 106).

Aztán figyelembe lehet még venni, amit az RMKT. IX. kötetbeli bevezetője (600) említ. A széphistória nyomtatott kiadásának az elején lévő két szakaszt ugyanis – amely a Széll Farkas-féle változatban nem szerepel – Heltai Gáspár írhatta. Heltai tudniillik a nyomtatandó művek kezdetét szerette megváltoztatni. Ez viszont azt is jelentené, hogy a megmaradt kiadást megelőzhetette egy olyan változat, amely Heltai életében, azaz 1575 előtt készült, mert – folytatja a bevezető – „Heltainának

ilyen szövegváltoztató tevékenységéről nem tudunk, ő [...] legfeljebb egy-egy strófával megrövidíti a szöveget. Ezért lehetséges, hogy a nyomtatott kiadásból hiányzó öt szakaszt Heltainé hagyta ki” (RMKT. IX. 600).

A széphistória története egyébként nem eredeti, de hogy honnan vette át a szerzője, az szintén ismeretlen (a feltételezéseket l. RMKT. IX. 602–3).

4. De lássuk a viszonylag legszilárdabb fogódzót: a 16. századi nyelven íródott alapszöveget. A kérdés, árul-e el ez valamit a széphistória szerzőjéről. (Mint jeleztem, alapszövegnek a Reichard-féle betűhív közlést tekintem, helymegjelölésként tehát az ott szereplő sorszámot adom meg.)

A Telamon királyról szóló széphistóriát teljes egészében feldolgoztam. Először bemutatom a magán- és mássalhangzóknak, majd az alaktani jelenségeknek – a mai köz- és irodalmi nyelvtől eltérő, de a korabeli nyelvjárásra, nyelvhasználatra mindenképpen jellemző – legfontosabb sajátosságait. A hangtani jelenségeket a korábbi szokásokhoz híven szembenállásonként sorolom fel.

Magánhangzók

Labiális-illabiális megfelelés

ü-zés (*i*-vel szemben): Néhány szóban főhangsúlyos helyzetben jelenik meg: *dűczőféségből* (94. sor), *vgyekezetedben* (102. sor), *vőd* (331. sor, többször), *hűtőfét* (312. sor).

ö-zés (*ē*-vel szemben): Igen gyenge *ö*-zés mutatkozik a szövegben: a *tesz*, *lesz*, *vesz* igék közül csupán az utóbbi fordul elő *ö*-vel: *el vőüéd* (323. sor), ugyancsak egy szóban szerepel szuffixum előtti *e* helyén: *lőőkőllék* (272. sor). Más esetben éppen az *ö* helyén áll *e*: *felőt* (116. sor), az *Ehöz* (6. sor) szóalakban meg a *-höz* változat járul illabiális palatális tőhöz.

Zártság-nyíltság

u-zás (*o*-val szemben): Az egyetlen *csuda* szó képviseli több példában: *czudállya* (44. sor, többször), bár egyszer ez is *o*-val szerepel (54. sor).

i-zés (*é*-vel szemben): Igazi *i*-ző szóalakkal nem találkoztam. Egyedül az egyes szám harmadik személyű birtokos személyjelben kerül elő az *i* az *é* helyén: *lőékiben* (92. sor, többször). Viszont *é* van a mai *i* helyén a *kin* és a *kiván* szóban: *ként* (340. sor), *kéuán* (48. sor, többször).

a-zás (*o*-val szemben): Két szóban szerepel, de szuffixumban: *Aranyas* (239. sor, többször), *álnak* (244. sor), egy esetben viszont *o* áll az *a* helyén: *álatatofon* (142. sor, többször).

ő-zés (*ű*-vel szemben): A *gyűrű* mindig *gyűrő* alakú (120. sor, többször) és az *-ű* melléknévképző szintén: *Xantus neuő* vízben (216. sor).

Magánhangzók megnyúlása

Megnyúlik a *tesz*, *lesz*, *vesz*, *megy* többeli *e* hangja *é*-vé: *tész* (147. sor), *lészén* (180. sor, többször), *vészai* (152. sor), *mégyen* (249. sor), továbbá a *nekem*, *velem* névmás valamennyi alakjában az első *e*: *Ennékem* (22. sor, többször), *vele* (86. sor, többször).

Mássalhangzók

Depalatalizációs jelenségek

gy > d: A *vagynak* szóalak következetesen *vadnac* (65. sor, többször).

ly > l: Általában *l* előtt következik be: *személt* (8. sor, többször), *fortélt* (102. sor), *helt* (208. sor, többször), *Királt* (283. sor, többször), *mihelten* (277. sor).

ny > n: Ez a változás *-ny* végű szavak meghatározott helyzetében tapasztalható: *Leánt* (42. sor, többször), *szegént* (160. sor, többször), *szegénfégnec* (164. sor, többször).

A szótagzáró *l* viselkedése

A *volna*, *hol*, *holt* mindig *ó*-val fordul elő: *vólma* (161. sor, többször), *hól* (252. sor), *hólta* után (326. sor, többször). Ezekkel kapcsolatban Benkő Loránd a következőt jegyezte meg: „A XVI. század közepétől kezdve [...] érdekes jelölési szokás jött divatba: [...] ékezettel látták el a hangsúlyos szótagokban az *l* + dentális zárhang előtt álló *o*, *ö* (*u*, *ü*) hangokat [...], de e jelölési mód [...] az élőbeszédben *l* nélkül, hosszú magánhangzóval ejtett szóalakoknak [...] a sajátos írásbeli kifejezése” (Benkő 1957: 95).

Mássalhangzónyúlás és -rövidülés

A mássalhangzók intervokális helyzetben – nemegyszer furcsállható módon (esetleg éppen német hatásra vallanak?) – igen gyakran megnyúlnak: *keduelefséről* (3. sor), *Attyádnac* (22. sor, többször), *állazátos* (32. sor, többször), *szólla* (49. sor), *czuffolni* (71. sor), *keuélyeket* (93. sor, többször), *melly helyyen* (253. sor). Viszont a múlt idő egyes szám harmadik személyében, a befejezett melléknévi igenévben, valamint határozóragos szóalakokban a szóvégi *-tt*-ből *-t* lesz: *miat* történt (4. sor, többször), *felőt* vala (116. sor), *fel ugrot* vala (220. sor, hasonló többször), nem *szeretet* engem (263. sor).

Hiátus és feloldása

Csupán egy szóban találtam az intervokális *v* helyén *j*-t: *Buiárok* (281. sor).

Alaktani jelenségek

Szóképzés

Az *-ul* igeképző fordul elő egy példányban *-ól* alakban: *tanólhatnac* (5. sor).

Fokozás

A középfok jele *-b*, egyetlen példa: *Iob* immáron (302. sor).

Határozóragok

A *-ból*, *-ből*; *-ról*, *-ről*; *-tól*, *-től* kivétel nélkül ilyen formában található. A mai *-ba*, *-be* helyett sokszor *-ban*, *-ben* áll (persze ez már a vonzatok kérdése is): Nekem el kel mennem [...] az *Hadban* (122. sor), *fűékiben* ülteti (195. sor), Attya *eleiben* czac Ómaga méne (241. sor).

Birtokos személyjelezés

A többes szám harmadik személyben a birtokos személyjel: *-ok*, *-ek*, *-ők*, de gyakran az *-ők* helyett is *-ek*-kel találkozunk: az ő *fűép Leányoc* (83. sor), Nem adá helt többé az ő *belűedeknec* (208. sor).

Igeragozás

Valószínűleg idegen nyelvi hatásra gyakori a feltételes mód használata: Nekem meg mongyátoc, mi iőuendő *vólna* (164. sor). Aztán a feltételes mód jelen idejében az egyes szám harmadik személyben (csak erre van példa) a személyrag *-ja*, *-je*-vel bővül: *venneye* (20. sor), *ifmerneye* (333. sor). A tárgyas (határozott) és alanyi (általános) igeragozás szokatlan esetekben is többször előfordul (erre l. Velcsov Mártonné 1977–1978: 57–69). A *tesz*, *lesz*, *vesz*, *megy* ige a jelen idő egyes szám harmadik személyben *-en* raggal bővül: *lélzen* (180. sor, többször), *viűzen* (236. sor), *mégyen* (249. sor).

Az az ez mutató névmás és az az határozott névelő viselkedése

A határozott névelőnek *az* változatával találkozunk a mássalhangzóval kezdődő szavaknak mintegy nyolcvan százalékában: *Az Varga* (3. sor), *az Czafzarét* (71. sor). Más esetekben, azonos helyzetben *a*, *à* is: *A fűeretet* (4. sor), *Ès à fűent Iráfnac* (132. sor), *à Sűegény* embert (313. sor). Az *az*, *ez* mutató névmás *z*-je csak részben hasonul az utána álló mássalhangzóval kezdődő rag, névelő, illetve névmás kezdő mássalhangzójához: *ez fűelec* (7. sor), *az mint* (321. sor), *az kic* benne biznac (192. sor), *Az míg* (330. sor), illetve *ebből* (135. sor, többször), *euel* (150. sor), *abban* (155. sor), továbbá *kit* (23. sor, többször), *Kiket* (81. sor, többször).

Mondattani jelenség

Szórend

Két jellegzetes, a szokásostól eltérő szórendtípust emelhetünk ki. Birtokos szerkezetben a birtokszó előtt gyakran megjelenik a harmadik személyű személyes névmás: Szóla *ő Attyánac* (17. sor), *az ő édes Attya* (53. sor). Nem ritkák aztán a teljesen szokatlan sorrendű mondatok: *Telamon királynac ha lenne halála* (14. sor), *Az ki az kazdagot nagyobnac alította*, | *Istennec átkában lenne Király mongya* (315–316. sor).

Helyesírás

Végül ki kell térnünk a $d + j$ hangkapcsolat írásmódjára. Molnár József ugyanis – Heltai Gáspár nyelvét, helyesírását vizsgálván (Molnár 1963: 118–26) – azt írja, hogy Heltai ezt a hangkapcsolatot 1570-ig *dgy*-vel, 1670-től pedig *di*-vel jelöli. Nos, a Telamon királyról szóló széphistória szerzője – a Fortunatuséhoz hasonlóan (Szathmári 2008) – *dgy*-vel, illetve ritkábban *gy*-vel jelöli a jelzett hangkapcsolatot, jóllehet keletkezésének idejét – szintén a Fortunatuséval együtt – 1570 utánra tehetjük. Példák: *tudgya* (112. sor, többször), *Aprodgyával* (224. sor, többször), *meg hidgye* (169. sor), *fogadgya* (343. sor), illetve *gongyát* (59. sor), *mongya* vala (243. sor, többször).

5. Mielőtt a címben feltett kérdésre válaszolnék, hasonlítsuk össze a Telamon királyról szóló széphistória nyelvi és helyesírási állapotát a Fortunatuséval (l. Szathmári 2008). Azt tapasztaljuk, hogy ami a magánhangzók, a mássalhangzók, az alaktani jelenségek, a szórend és a helyesírás használatát illeti, szinte semmilyen különbség sincs a két széphistória között. (Csak zárójelben utalok rá: legfeljebb abban lehet különbség, hogy a Telamon királyról szóló szövegből hiányzik – valószínűleg annak rövidsége miatt – egy-egy jelenség, vagy éppen kevesebb szer fordul elő.) Tehát a Telamon királyról szóló széphistória szerzője sem követte Heltait – mint a Fortunatusé sem – a határozott névelőnek, a mutató, valamint a vonatkozó névmás ragos és névtűtő alakjainak a használatában, írásmódjában. És a $d + j$ hangkapcsolat írásában – ismét a Fortunatus szerzőjével egyező módon – szintén másként járt el, mint Heltai.

Megkockáztatom tehát azt a feltevést, hogy ugyanaz a személy lehet a két széphistória szerzője. Közelebről egy akkori erdélyi, talán éppen kolozsvári verselgető, rigmusoló protestáns pap, esetleg tanító. Gyakorlott verselő lehetett, bár korántsem volt igazi költő, hiszen nehézkes verselés, döcögő rímek jellemzik a széphistóriát. Mindamellettt sikerültebb sorok, versszakok is kikerültek a tolla alól. Ilyen például a következő:

Telamon Királynac vala fő tanácsza,
Vitez Polidorus mindenben dolgojsa,
Királynac mindenben iö tanác adóya,
És a fzent Iráfnac értőye tudóya.
(129–132. sor)

Egyébként a szerző a Szentírást minden bizonnyal jól ismerte: gyakran hivatkozik rá, miközben többször utal a hűség, az emberek közötti szeretet fontosságára, legtöbbször azonban a szegények és gazdagok Isten előtti egyenlőségét emlegeti. Bizonyos műveltségét a Görögországra, a görög történelem egyes alakjaira való hivatkozás mutatja.

SZAKIRODALOM

- Benedek Marcell (főszerk.) 1965. *Magyar Irodalmi lexikon*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Benkő Loránd 1957. *Magyar nyelvjárástörténet*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Horváth János 1957². *A reformáció jegyében*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Molnár József 1963. A könyvnyomtatás hatása a magyar irodalmi nyelv kialakulására 1527–1576 között. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Nemeskürty István 1972. Heltai Ponciánusa és a magyar reneszánsz szórakoztató próza. *Irodalomtörténeti Közlemények* 76: 555–79.
- Névtelen. *Telamon históriája*. RMKT. 1990. IX. Sajtó alá rendezte: Horváth Iván, Lévay Edit, Orlovsky Géza, Stoll Béla, Szabó Géza és Varjas Béla. Akadémiai Kiadó, Budapest, 600–3. Teljes szövegközlés mai helyesírással, de valamennyi ettől eltérő szövegrésznél mindkét forrás megjelenésével: 525–36.

Reichard Piroska 1910. Telamon históriája. *Egyetemes Philológiai Közlöny* 31: 29–41, 199–210. Közben betűhív szövegközlés: 30–6.

Szathmári István 2008. Heltai Gáspár-e a fordítója, átdolgozója a Fortunatusról szóló XVI. századi széphistóriának? Sajtó alatt.

Velcsov Mártonné 1977–1978. Heltai Gáspár német anyanyelvének nyomai magyar nyelvű műveiben. *Néprajz és Nyelvtudomány* XXII–XXIII: 47–69.

Szathmári István

SUMMARY

Szathmári, István

Who was the author of a 16th-century romance on King Telamon?

This paper discusses the authorship of a sixteenth-century epic poem featuring King Telamon. Two versions of that poem are known: a printed and a manuscript version. The former is currently taken to be the basic text version. As to the author of the poem, researchers agree that it is an unknown person, except for Farkas Széll who claims, actually not quite on the basis of solid evidence, that the author is that of ‘Volter and Griseldis’: Pál Istvánfi. It has to be noted that people have extensively studied the mutual influence between this poem and the folk ballad ‘Kata Kádár’, on the basis of their similarities in content and motifs. Given that the romance on Fortunatus includes the story of King Telamon and his son Diomedes, and given that the two poems make the same kind of impact on their readers, the present author thinks that the same person may have written both. After a thorough comparison of the two poems in terms of phonology, morphology, syntax and orthography, and taking other circumstances into consideration, he concludes that the two poems may indeed have been written by the same person: probably a 16th century Protestant priest or perhaps a schoolmaster, possibly living in Kolozsvár.

Érdekes növénynevek III.

páviángyökér J. Babiana (P. 203). A magyar növénynév a tudományos latin *Babiana* (< holland *babianer*, R. *babiaen* 'majom, pávián') nemzetségnévvel függ össze, amelyet a növénynek azért adtak, mert azt majomeleségként hasznosították.

pocokrépa R. 1783: *putzók-répa* 'Helianthus tuberosus' (NclB. 419), 1835: ua. (Kassai 4: 166). N. Nsz. 250: *pucok répa* 'ua.' | Bálint 2: 139: *pocokfarkú répa* (Szeged) 'rövid növésű, vastag répafajta'. A pocok rácsaló neve a botanika magyar szaknyelvének összetett növényneveiben ma nem használatos, csupán a népi növényismeret terminológiájában fordul elő, elsősorban metaforikus terminusokban. A *pocokrépa* is ilyen alakfestő elnevezés, a *csicsóka*, társnévén *földi alma* (~ német *Erdapfel*, francia *poire de terre* [NclB. 419]) népnyelvi neve. Benkő József révén került magyar fűvészeti szakkönyvbe. Későbbi botanikusok nem vették fel nőmenklatúrájukba, csak Kassai József „gyökerészó szótárában” bukkan föl, de a népnyelvben máig használatos.

pocokfarkú uborka J. kígyóuborka (Bálint 2: 139). A jellegzetes alakú, hosszúkás uborka alakfestő neve Szeged környékén a pocokfarkú uborka. A *kígyóuborka* ma a termesztett uborka egyik kultúrváltozatának, a *Cucumis sativus* var. *anglicus*nak (P. 144) a széles körben elterjedt neve. (Ez az uborkafajta is Magyarországon, mint manapság sajnos szinte minden, elsősorban importáru.)

pondrófű J. *Anagallis arvensis* (Ethn. 48: 151). R. 1775: ua. (Csapó 288), 1925: ua. (HGy. 2: 268). A magyar írásbeliség igen korai forrásaiban már (mezei) *tikszem* néven emlegetett növény *pondrófű* társneve e növénynek a népi orvoslásban való felhasználására utal. A Felvidéken a népi gyógyászat fontos gyógyfüve: „pondró esetén a *pondrófű*vet megcsavarni és a sebbe nyomkodni, vagy kenyérben, tésztafélében beadni, mire az állatból kipereg a pondró” (Ethn. i. h.). Csapó József 1775-ben veszett állatok marása ellen ajánlja: „akit a dühös állat megmárt, annak sebjét e fű kinyomott levélvel vagy vízával kell mosni. A fű porát gyakran etessék vele”. A pondrófű mai latin *Anagallis* nemzetségneve igen régi, ókori eredetű növénynév (Dioszkuridésznél görög *anagallisz*; Pli-niusnál latin *anagallis*).

polipbromélia J. *Hechtia* (P. 209). A magyar összetételben az utótag a latin *Bromelia* (R. 1807: MFüvK. 222) nemzetségnévből származik, amely – Linné jóvoltából – Olof *Bromel* svéd botanikusnak (1639-1705) állít emléket. De a latin nemi elnevezés is személynévi eredetű, J. Hecht (megh. 1837) porosz hivatalnok nevét őrzi. A *polip* előtag minden bizonnyal a növény számos kacskarin-gós szárára utal.

ökörakadály R. 1845: ua. 'Resta bovis' (Műsz. 351). A névadás szemléleti alapja az, hogy – amint ugyanott olvassuk – „ha az ökrök ekével ének gyökerére akadnak, kénytelenek megálni, olyly szélesen elterjednek ének gyökerei a földben”. A latin fajnévben szintén megvan a 'szarvas-marha, ökör' állatnév (< lat. *bos*, gen. *bovis* < gör. *bous* 'ua.'). L. még az *ökörgúzs* szócikkét.

ökörérfű, ökörérőfű J. 1. *Helleborus*; 2. keserűfű p.p.; *Veratrum album* (MNöv. 81). R. 1799: N. *ökörérfű* 'Helleborus novus' Pécsvárad, 1808: N. *ökör-élé* 'ua.' Váralja (Kítaibel 167), 1833: N. *ökör-ér-fű* /Bodrog Kisfalud/ (Kassai 1: 27), 1951: *ökörérfű* 'Helleborus dumetorum' (Soó 211). N. Nyr. 97: 337: *ökörérgyökér* (Hosszúhetény) 'Helleborus odorus'. Borbás Vince szerint (Nyr. 30: 529) az *ökörérfű* hibás leírás. Az „ökörérőfű e fű értékének természeti tárggyal való kifejezése,

ökröt ér a haszna”. Hihetőbb talán Fialovski névmagyarázata (uo. 320), aki a népnyelvi elnevezés szemléleti háttérét a vastagon vörös érű levélben keresi. Így az elnevezés tulajdonképpen *ökör-érfű*. A Helleborust, azaz hunyort régebben a tüsszentőporok készítéséhez használták fel, Melius már 1578-ban *prószóktető hunyornak* nevezi (Herbarium). Német neve is *Nieswurz* (HGy. 65), azaz ’tüsszentőgyökér’.

ökörfarkkóró J. *Verbascum* (P. 195); *Verbascum phlomoides* (MoK. 5.20: 9). R. 1395 k.: *eker fark* (BesztSzj), 15. sz. vége: *ewkerfark koro* (Casanate gl.), 1500 k.: *ekerfark* ’de Tapso barbato’ (StrassGl.), *ewkerfarkkoro* ’Tissus verbascum’ (CasGl. 86), 1525 k.: *ewkewrfark* ’Tapsus barbatus’ (Ortus), 1540 k.: *eker fark* (HerbVinc.), 1578: *ökör fark* ’ua.’ (Herbarium 146), 1585: ua. (Cal.), 1588: *ökör-fark* (FrankHasznK. 19), 1590: ua. ’Candela regia, verbascum’ (SzikszF. 11), ’Tapsus’ (uo. 29), 1595: ua. (FK. 115), 1604: *ökörfarkfű* ’Verbascum, Asphodelus’ (MA.), 1643: ua. (Com:Jan. 223), 1662: *eökör fark korro* (PróbOrv. 302), 1703: *ökör fark kóró* (Botanicon), 1708: ua. (PP.), 1728: *ökörfarkú fű* ’ua.’ (OkISz.), 1752: *ökör-fark kóró, -virág* (PaxCorp. 305 és 223), 1762: *ökör-fark-fű* ’Verbascum’ (PP. 952), 1767: ua. (PPB.), 1775: *ökörfark* (Csapó 203), 1783: ua. ’Wollkraut’ (NclB. 339), 1792: *ökör fark* [Váli 185], 1793: *ökörfarkkóró* ’ua.’ [Földi 37], 1798: ua. [Veszelszki 437], 1800: N. ua. Izsák (Kítaibel 167), 1807: *ökör farkkóró* ’Verbascum’, *ökörfarkfű* ’Asphodelus’ (MFüvK.), 1813: ua. (OrvF. 382), 1832: *ökörfark-fű* ’Verbascum’ (Kreszn. 2: 96), 1833: ua. (Dankovszky 707), *ökör-fark-kóró* ’ua.’ (Kassai 1: 357), 1843: *ökörfark* ’Verbascum’, *ökörfarkfű* ’Asphodelus ramosus, Orobanche major’, *ökörfarkkóró* ’Verbascum thapsus’ (Bugát 325), 1867: ua. (CzF. 4: 1161), 1896: (Pallas 13: 643), 1925: ua. (MF.). N. Nyárádi 95: ua. (Marosvásárhely) | MNy. 4: 33: ua. (Réty) ’Verbascum Austriacum és hozzá hasonló Verbascum-ok’ | Zelnik 20: *ökör-fark burján* (Bogdánfalva) ’Verbascum phlomoides’ | Nagy 17: *ökörfarkutéjakóró, ökörfarku fű* (Nagyváty) | Péntek–Szabó 328: *ökörfarok* (Erdély) ’ua.’ | Nyr. 86: 440: ua. (Kopács) ’Corydalis cava’, 441: *ökörfarkkóró* (Várdaróc) ’Verbascum thapsiforme’ | Nyr. 29: 18: ua. (Kiskunság) | SzegFüz. 2.:166: *ökörfark* (Szászfénes, Bonchida) | FöldrKözl. 22: 64: *ökörfarkú kóró, ökörfarkkóró* (Balaton mell.) ’Verbascum; Centaurea scabiosa’ | Kovács 26: *ökörfark* (Szigetköz) ’Verbascum phlomoides’ | NéprÉrt. 33: 241: *ökörfarkkóró* (Cserszegtomaj) ’ua.’ | Herman:Pászt. 682: ua. (Alföld) ’Verbascum thapsus’ | Péntek–Szabó 301: ua. (Bánffyhunad, Nyárszó), *ökörfarok* (Sztána) ’ua.’

Alakfestő elnevezés; a gyapjas-bolyhos, gyakran kunkorodó virágok egy hosszú tengelyen ülnek. A növény szára, levelei is molyhos szőrrel borítottak. A régi, találó magyar belső fejlődésű névnek idegen nyelvekben nincs megfelelője. A magyar nevet Melius összefoglaló névnek szánta, az *ökörfark* alaptagú jelzős szerkezetek tíz önálló növényt különböztetnek meg, A szó alapjelentése mutatja a névadás szemléleti alapját. (Hasonló növényeknek pl. a *cickafark*, *macskafark*, *lófark*, *báránfyfark*, *borjúfarkfű*, *üszőfark*.) A molyhos ökörfarkkóró német neve *Wollkraut* (Boerner 391), amelynek a magyar *gyapjúfű* ’ua.’ (MNöv. 71) a megfelelője. A szöszös *ökörfarkkóró* binominális latin nevében az előtag, a *Verbascum* már Pliniusnál előfordul, és a *barbasum* megváltoztatásából keletkezett. A *barba* ’szakáll’ szóból ered (*Barbasum* ’szakállas’). Ez a jellegzetes szőrzetre utal, levelét szőrök szegélyezik; vö. olasz *barabasso*, *barabasco* (MoK. 5.20: 9). Feltűnő növény; a talajon lévő tölevélrózsa közepéből egyenes, magas szár nő fel, a végén bugás virágzattal. Az ökörfarkkóró tájnyelvi neve Zemplénben és Nagykőrösön az *ökörfarkvirág* (MNöv. 143), *ökörfarkkóró-virág* (Nép és Nyelv 3: 187) R. 1884: N. Deregyő (Nyr. 13: 235). A *molyfogó ökörfark* (Term. 36: 130) ’Verbascum blattaria’ nagyon hasznos növény, Plinius szerint magához csalogatja a molyokat, ezért Rómában *molyfünek* (= blattaria) nevezik. Mint azt Mollay Erzsébet írja (Növénynevek Mélius Herbariumában. Bp., 1983: 57), a molyhos ökörfarkkóró egyik társneve, a *királygyertya* azon alapul, hogy a száraz növény hosszú szára könnyen ég. A görögöknél *phlomos*, azaz ’lángoló’ volt a neve. Az ókorban ugyanis szárát szurokba mártva fáklyának használták, a leveléből gyertyakanócot, olajmécsehez kanócot készítettek. A mi *királygyertya* elnevezésünket a németből fordították; vö. *Königs-kerze* ’ua.’ (Boerner 371), amely a régi latin *candella regia* (HGy.) megfelelője. *Misegyertya* (MNöv. 143) neve toktermése alapján keletkezett.

A növénynek régi története van a gyógyításban is. Növénytani családneve, a *Scrophulariaceae* a *scrofula* szóból származik, amely – a tuberkolózis egyik formájával azonosított – krónikus nyirokcsomó-duzzanat régi kifejezése.

ökörfarkú csengettyűke R. 1864: *ökörfarku csengettyűke* 'Campanula bonomiensis' (Gönczy 126). Metaforikus terminus a javából. Mai neve *csengőcske*, illetve *harangvirág* (MNöv. 42). Ez utóbbi szó szerinti megfelelője a németben a *Glockenblume* 'ua.' (Genaust 120). Mindegyik elnevezés, akárcsak a tudományos nemi név, a *Campanula*, mely a latin *campana* 'harang' kicsinyítő képzős alakja, a jelölt növény virágkoronájának formájára utal.

ökörfej-orchidea J. Stanhopea (Priszter 44). A búvárkosbor, viaszkosbor (P. 57) társneve. Metaforikus terminus szintén, a virág alakjára vonatkozó elnevezés. A latin *Stanhopea* nemzetségnév az angol politikus és tudós, Philip Henry Earl of Stanhope (1781–1855) nevét őrzi, aki a Medicobotanical Society of London elnöke is volt.

ökörfülfű R. 1604: *ökörfülfű* 'Intubus maculosa' (MA.), 1708: *ökör-fül-fű* 'ua.' (MA. 180), 1762: ua. (PP. 952), 1832: ua. (Kreszn. 2:96), 1843: *ökörfülfű* 'ua.' (Bugát 325), 1867: ua. 'katángkóró' (CzF. 4: 1161). Szintén metaforikus terminus. A latin *maculosa* fajnév 'foltos, színes' jelentésű (< lat. *macula* 'folt, szepelő'). Az *Intubus* nemzetségnév eredetileg ókori növénynév.

ökörgűzs J. *Ononis spinosa* (MNöv. 83). R. 1578: *ökör gus* 'Resta bouis, Anonis' (Herbarium 48), 1643: *ökör gús* 'pásintos fű' (Com:Jan. 24), 1698–1703: *ökörgusz* 'ekeakadály' (MedBorb. 168), 1783: *ökör-gu's* 'ua.' (NclB. 401), 1832: *ökör-gűzs* 'Ononis' (Kreszn. 2: 96), 1835: ua. (Kováts 147), 1843: ua. (Bugát 325), 1845: ua. (Műsz. 352), 1867: ua. (CzF. 4: 1161), 1894: *ökörguzs* 'Ononis' (Pallas 7: 945). Tudományos latin elnevezése (< görög *onosz* 'szamár') *spinosa* (< lat. 'tövises') a növény föld feletti részének jellegzetességét írja le. Az *ökörgűzs* név esetében azonban fontosabb a föld alatti rész, a növénynek ugyanis nagyon szívós a gyökerzete. Ez a magyarázata következő hasonneveinek is: *ekeakadály* (R. 1578: *Éke akadaly, Éke tarto fű* 'felette erős a gyökere [Herbarium 48]), *N. ekenyűg, eketartófű, ördögűzs* (MNöv. 83), *ökörakadály*, illetve az utóbbi német megfelelője, az *Ochsenbrech* (Herbarium 48). Vö. még ném. *Ochsenkraut, Stalkraut* 'ua.' (NclB. 401).

ökörhagyma A göcseji Zalabaksán 1943-ban gyűjtött nyelvjárási növénynév, a jelentés megadása nélkül. Szétszedett leveleit daganatra kötik, mert eloszlatja azt (NéprÉrt. 35: 82). Másutt is ismert a nyelvjárásokban; vö. *ökörhagyma, jurda* (Almamellék, Lukafapuszta, Terecseny [Nyr. 97: 333]). Az utóbbi *jurda* nevet a cigányoktól vették át, akik az ökörhagymát fiatalon szívesen fogyasztják.

ökörkalács J. *Carlina acaulis* (Péntek–Szabó 328). N. uo. 215: ua. (Magyarvalkó) 'ua.'. A *bábalakács* társneve Kalotaszegen, ahol jól ismert, fogyasztják is a gyerekek, mint arra az összetételek *-kalács* utótagja is mutat.

ökörnyál R. 1834: ua. Hegyalja 'Tela aranearum' (Kassai 3: 398), 1843: ua. (Bugát 325). Hasonneve: *bikanyál*. Ma már növénynévként nem használatos a szó, a levegőben lebegő pókhálósálakat jelöli.

ökörnyelv J. 1. borágó; 2. farkasszem (MNöv. 143). R. 1500 k.: *eker nyelv* 'Buglossa' (HerbVinc.), 1520 k.: *ökör nieluű fw* 'Borago' (uo.), 1525 k.: *ewkewr nyelvew fw* 'Buglossa' (Ortus), 1533: *ökör nyelw* 'ua.' (Murm. 1421), 1560 k.: *eökör nyelu* 'Arnoglossa lingua bouina herba est'; *ökör nyelu* 'Buglossa herba' (GyöngySzt. 2063; 3193), 1570: *ökör nyelv fw* 'Buglossa; Ochsenzung' (KoGl. 178), 1570 k.: *eokër nyelv fw* (Ars Medica 642), 1585: *ökör nyelo borago* 'ua.' (Cal.), 1588: *eökör nyelu* 'Buglossa' (FrankHasznK. 18), 1590: ua. (SzikszF. 10), 16–17. sz.: *koz ökor nyelv* 'Echium, Lycopsis' (Erlanger Herb. 170), 1604: *ökörnyelvfű* 'Euphosynum' (MA.), 1643: *mezei, vad ökör nyelv* (Com:Jan. 25), 1653: *ökör nyelv fű* (Apáczai: Magy.Enc. 217), 1669: *ökör nyelv* (Nadányi 508), 1683: *ökörnyelvi* 'Borago' (Nyr. 40:112), 1703: *ökörnyelv* (Botanicon), 1708: *ökör-nyelv fű* 'Euphosynum, Buglossum' (MA. 180), 1762: ua. (PP. 952), 1775: ua. (Csapó 204), *ökör-nyelv* 'Echium vulgare, Buglossum, Alcanna, Anchusa' (uo. 205), 1780: *ökör-nyelv-fű* 'Anchusa officinalis' (Benkő József levelezése. 108), *kerti ökör nyelv* 'Borago officinalis' (Phytologicon 94),

ökörnyelv-fű 'Buglossum' (uo. 101), 1783: *ökör nyelv-fű* 'Ochsenszunge' (NclB. 333), 1792: *ökör nyelv* (Váli 184), 1793: *ökörnyelvűfű* (Földi 41), 1798: ua. (Veszelszki 111), 1807: *ökörnyelv fű* 'Anchusa officinalis', *piros, vagy vad ökörnyelvű fű* 'Anchusa tinctoria' (MFüvK. 153), 1813: *ökörnyelv* (OrvF. 382), 1832: ua. (Kreszn. 2: 96), 1833: ua. 'Buglossum' (Dankovszky 707), 1835: *piros ökörnyelv fű* 'Anchusa tinctoria' (Kassai 4: 127), 1843: *ökörnyelv* 'Borago' (Bugát 325), 1845: ua. (Műsz. 352), 1867: *ökörnyelvű* 'ua.' (CzF. 4: 1161), 1893: *piros ökörnyelv* 'Alkana Tausch' (Pallas 2: 628), *ökörnyelvű* 'Buglossum gärtn.' (uo. 13: 643). N. Zelnik 10: *ökörnyelve* (Lészped) 'Symphytum officinale' | Péntek–Szabó 219: *ökörnyelv* (Gyerővásárhely, Inaktelke, Nádásdaróc, Szucság) 'Cirsium canum'.

A német R. *wild Oschsenszunge, Scharfochsenszunge* (Erlanger Herb. 170), *Ochsenszungenkraut* 'ua.', *Ochsenszunge* (DWb. 2695) és a magyar név szó szerint egyezik. Tükörszóval állunk szemben a román *limba boului* 'Cirsium canum' (Péntek–Szabó 175), [R. 1783: *limbá bouluj* 'ua.' (NclB. 410)], a cseh R. *wolowy yazyk plany* 'ua.', lengyel R. *wolowy ięzyk* 'ua.' (Erlanger Herb. 170), szlovák *plany wolowy jazyk* (szó szerint a Márton-féle mű *vad ökör nyelv fű* neve), *wolowy gazýček* 'Echium vulgare' (StSl. 5: 135) esetében is, és ezeket nem a különböző nyelveket beszélők gondolkodásának analóg volta hozta létre. Mind a latin *buglossos* 'nagyelyvű, tulajdonképpen ökörnyelvű' jelentésű szóra vezethetők vissza. Már Pliniusnál olvasható a *buglossos* növénynév, mely a görög *bouglosszosz, bouglosszon* 'ua.' (Dioszkuridész) (< gör. *bousz* 'tehén, ökör' és *glossza* 'nyelv') átvétele. A középkori fűvészeknél szerepel a latin *lingua bovis* is. Az elnevezés alapja a növény érdes, durva és nyelvé alakú levele.

A *piros ökörnyelv* hasonnevei (*pirosító fű, báránypirosító* uo.) szintén a szép pirosra festő gyökérre utalnak.

ökörnyelvgomba J. *Fistulina hepatica* (MNöv. 124). R. 1899: *ökörnyelvgomba* 'ua.' (Istvánffi Gy.: A magyar ehető és mérges gombák könyve. Bp., 162), 1911: *ökörnyelv gomba* 'ua.; Boletus buglossum' (Nsz. 223). A májgomba (tölgyfagomba) társneve. A régebbi tudományos *Boletus buglossum* név utótagjából került az *ökörnyelv* a gombanévébe. A franciában *foie de boeuf*, az olaszban *lingua di castagno rossa, fung lingua*, az angolban *vegetable beef-steak* (Istvánffi i. h.). A mai tudományos elnevezésben a *hepatica* fajnév a görög *hepar*, gen. *hepatosz* 'máj' szó származéka, és – akár a német *Leberblümchen* (PbF. 212), azaz 'májvirágocska' (és természetesen a magyar *májgomba* is) – a gyógyhatásra utal. További német neve is *Leberreischling, Leberpilz* (Genaust 251).

ökörnyelvűfű J. *Onosma* (MNöv. 204). R. 1911: *ökörnyelvűfű* 'Onosma' (Nsz. 221). A vértő további nevei: *csacsigyom, vérfő* (MNöv. i. h.). A németben is megvan az *Ochsenszunge*, azaz ökörnyelv növénynév. Mai *Onosma* nemzetségeve régi görög (Dioszkuridész) és latin növénynév (Plinius), a görög *ónosz* 'szamár' és *oszmé* 'szag' szavakra vezethető vissza.

ökör szem J. *Buphthalmum* (P. 195). R. 1570 k.: *eökörZöm fw* (Ars Medica IV: 10a), 1578: *ökör szem* 'Buphthalmus' (Herbarium 71), 1584: *ökör zöm* 'ua.' (NomPann. 45), 1585: *ökör szem* 'Regaliolus' (Cal.), 1588: *okerzoem* 'Buphthalmum' (Kr. 87), 1595: *ökör szem* 'Oculus bouis' (FK. 92), 1596: *okerzoem* 'Oculus bouis vel vaccae' (KamHerb. 320A), 16–17. sz.: *ökör zöm* 'Buphthalmum, Chamaemelum, Oculus bouis' (Erlanger Herb. 133), 1604: *ökör szemű* 'Buphthalmus' (MA.), 1643: *ökör szem* (Com:Jan. 25), 1661: *eökör szem* (Kájoni 46), 1703: *ökör szem fű* (Botanicon), 1708: *ökör szem fű* 'ua.' (MA. 180), 1762: ua. (PP. 952), 1775: *ökör szem virág* 'Rindsaugkraut' (Csapó 206), 1783: ua. 'Chrysanthemum: Leucanthemum' (NclB. 426), 1792: *ökör szem* (Váli 185), 1807: *ökör szem aranyvirág, ökörszemvirág* 'Crysanthemum leucanthemum' (MFüvK. 481), *ökör szemű* 'Buphthalmum' (uo.), 1832: ua. (Kreszn. 2: 96), 1835: *ökör szem fű* 'ua.' (Kassai 4: 399), 1843: *ökör szemű* 'ua.' (Bugát 325), 1845: ua. (Műsz. 352), 1867: ua. (CzF. 4: 1163), 1872: *ökör szem* 'ua.' (FKézK. 303), 1966: ua. 1. *Buphthalmum salicifolium*; Szent János virága; 2. Telekivirág; 3. festő pipitér; 4. májvirág (MNöv. 143).

Az *ökör szem* mint növénynév nem a hasonló madárnévből ered, hanem a klasszikus ókori növénytanból ismert *buphthalmum* névre vezethető vissza. Alapja a latin *buphthalmus* (Plinius),

mely a Dioszkuridésznél szereplő görög *bouphthalmon* 'ua.' (< gör. *bousz* 'ökör'; *ophthalmosz* 'szem') átvétele. Vö. még újlatin *Oculus bovis* (Erlanger Herb. 133). Az elnevezés szemléleti alapja a növény nagy virágtányérja; vö. Méliusnál (R. 1578: Herbarium 71): „fzéles, el terölt feier virága, mint az ökör izeme”. Mint Veszelszki írja 1798-ban, a virág közepén nagy sárga gomb van „mint egy ökörnek szemc, a széleit köröskörül hosszú keskeny virágocskák karimázzák”. Diószegiéknél „virága közepénn sárga, sugári fejérek” (MFüvK. 481).

A német R. 1578: *Rindsaug* 'ua.' (Herbarium 71), 1588: ua. (Kr. 87), 1775: *Rindsaugkraut* (Csapó 206) tulajdonképpen 'tehénszem' jelentésű, de megvan az *Ochsenauge* 'Telekia; Buphthalmum' (PbF. 504, 129) 'ökörzem' növénynev is. Vö. még román *ochiul-boului* 'Scilla bifolia' (DRM. 140), szintén az *ökör* és a *szem* szavakból lett képezve; francia *oeil de boeuf*, olasz *occhio de bue* (Csapó 206), lengyel R. *wolowe oko* 'Buphthalmum', cseh R. *wolowec, kwietec* 'ua.' (Erlanger Herbarium 133), illetve cseh *volovec vrbolistý* 'ua.' (Hradský: Magyar–cseh nagyszótár. Bp., 1989, II: 291).

Kardos Albert (Nyr. 37: 216) – mint többek között a *madárhúr* esetében is tévesen – azt kifogásolja, hogy a Magyar nyelvújítás szótára ezt a debreceni fűvészkönyvben előforduló elnevezést, amely szerinte a Diószegi–Fazekas szerzőpáros szóalkotása, nem vette föl. Nyilvánvaló a szótörténetből azonban, hogy nem ott bukkan föl először, a szó keletkezése jóval a nyelvújítás előtti időkre vezethető vissza.

ökörzemke J. *Tradescantia* (MNöv. 194). Nálunk nem honos dísznövény metaforikus elnevezése Bugacon.

ökörzemszilva R. 1753: *ökörzem szilva* (Posoni kert 561), 1814: *ökörzem* 'egy fajta nagyszemű gyümölcs' (Peretsenyi Nagy L.: Orod 64), 1867: *ökörzem szilva* 'igen szép nagy szemű szilvafaj' (CzF. 4: 1163). N. Nyr. 31: 175: *ökörzem* (Nyiregyháza, Újtelektanya) 'szilvafajta'. Az ökör nagy szeméhez való hasonlítás, a nagy szemű gyümölcs a névadás alapja. Az 1814-es adat az *ökörzem(ü) szilva* típusú szókapcsolatból keletkezett tapadással.

ökörzemszőlő J. *Ochsenauge* (MNy. 3: 375). R. 1726: *ökörzemü szőlő* (Balassa I.: Tokaj-Hegyalja szőleje és bora. 1991: 117), 1730-as évek: *ökörzemü* (Rózsás L.: A szőlőművelés átalakulása Baranyában a XIX. században. Bp., 1961, 5), 1780: *ökörzem* (Prónay P.: A' szőlőknek plántálásáról. Pest: 62), 1812: *ökörzemü kék* (Patay Á.: Az alföldi 15), 1825: *fekete ökörzem* (Balassa i. h. 125), 1829: *ökörzem* (Azon 8), 1845: ua. (BVO. 107), 1854: ua. (Kertészeti Füzetek 108), 1856: ua. (Gyürky A.: Vinczellérek könyve. Pest, 134), 1870: *ökörzemü* (CzF. 5: 1445), 1896: *ökörzemü szőlő* 'francia *oeil de boeuf noir*' (Pallas 13: 644), 1935: *ökörzem* (Révai 17: 723), 1968: *ökörzemü kék* 'gros colman' (Kozma Pál: Csemegeszőlő. Bp.), 1988: *kék ökörzem* 'dobrelabi' (Csepregi–Zilai: Szőlőfajta-ismeret és -használat. Bp., 346). A népnyelvben H. Frisch: Verschetz (Versec, Vršac). Wien, 1982: 298: német *Ochsenaugen*, 299: *Ochshaugn* 'ua.' (Versec vid.); R. 1886: *blaues Ochsenauge* (W. Hamm: Das Weinbuch. Leipzig: 14).

Ez a sötétkék, gömbölyű, igen nagyszemű (dió nagyságú bogyójú) szőlő magyar nevét a franciából való részfordítással kapta; vö. *oeil de boeuf noir* (Pallas 13: 644). A filoxeravész előtt elterjedt szőlőfajtánk volt. Az *ökörzem* szó elsősorban madárnév a magyarban, amely latin és német szavak tükörfordításával keletkezett. Már 1596-ban jelölt azonban növényt is 'csillagöszirőzsa' jelentéssel (MNy. 58: 496); a fenti forrásokban szólót, 1814-ben pedig 'egy fajta nagyszemű gyümölcsöt' (Peretsenyi Nagy L.: Orod 64), míg 1867-ben az *ökörzem-szilva* (CzF. 4: 1163) – szintén egy ökörzemü – szilvafajta elnevezése. Keletkezésének indítéka az ökör nagy szeméhez való hasonlatosság.

ökörzemvirág J. *Chrysanthemum leucanthemum* (MNöv. 126). R. 16/17. sz.: *ökör zöm* 'Chrysanthemum' (Erlanger Herb. 133), 1775: *ökör-szem-virág* 'Buphthalmum, Bellis major pratensis, Consolida media, Bellis sylvestris' (Csapó 206), 1783: ua. 'Chrysanthemum' (NclB. 417), 1798: *ökörzem-virág* (Veszelszki 212), 1815: *ökör-szem virág* 'Chrysanthemum, Leucanthemum' (Kassai B 201), 1833: *ökör-szem-virág* 'ua.' (Dankovszky 707), 1835: *ökör-szem* 'arany virág' (Kas-

sai 4: 63), *ökör szem virág* 'Chrysanthemum leucanthemum' (uo. 4:399), 1843: *ökör szem, ökörszemvirág* 'ua.' (Bugát 325), 1845: ua. (Műsz. 352), 1867: *ökör szem-aranyvirág*, N. *ökör szemvirág* 'ua.' (CzF. 4: 1163), 1911: *ökör szem aranyvirág* 'Chrysanthemum' (Nsz. 223). N. Szabó-Pétek 99: *ökör szem* (Árapatak) 'Chrysanthemum leucanthemum' | Nyr. 12: 477: ua. (Szolnok-Doboka m. Domokos) 'Anemone Triloba'.

Kör alakú, sárga közepű virágáról nevezték el így e növényeket, különösen a margaréta színzöldése és virágainak kerekése hasonlatos az ökörszeméhez. „Közepén egy nagy, aranyszínű gömb vagon” – mint Csapó jellemezte. A német *Rindsauge*, azaz tehénszem 'Chrysanthemum leucanthemum' (Dankovszky 707), *Kalbsauge*, azaz 'borjúszem', francia *Oeil de boeuf* 'ua.' (NclB. 418) szintén ezen a névadási szemléleten alapul.

ökör szív-annóna J. *Annona reticulata* (P. 32). R. 1894: *ökör szívű anóna* 'a fa, a gyümölcs' (Vörös 135), 1974: *ökör szív* 'ua.' (Uránia 1:300), 1985: ua. (Surányi 148), 1989: *ökör szív annóna* (Vörös 135). Nagyon finom egzotikus gyümölcs jelölésére szolgál a magyar szaknyelvi kifejezés, társneve az *ökör szivalma* (Priszter 127). A latin *Annona* nemzetségnév egyébként a haitin beszélt taino *anon* 'ua.' (PbF. 82) szóból került át, a magyar *annóna* a latin szaknyelvi szó átvétele. Az *ökör szív*, illetve az *ökör szív-annóna* a német *Ochsenherz*, *Ochsenherzannone* 'ua.' tükörfordítása (Vörös 135). Idegen nyelvi megfelelője az angol *bullock's heart*, francia *coeur de boeuf*, orosz *anona szemcsataja* 'ua.' (uo.). Mint Vörös Éva írja, a névadás alapját „a gyümölcs sima felszíne, szív alakú, vörösesbarna színe képezte. Az *ökör szivalma* szintén tükörszó a németből; vö. *Ochsenherzapfel*.”

öszvérfű R. 1845: ua. 'Hemionitis' (Műsz. 355). A régi forrásokból fordítással átvett növénynevünk. A görög *hemiónosz* 'öszvér' (tulajdonképpen 'félzsámár') névvel elkeresztelt fűfélék ezek az állatok szívesen legelik. A névadás alapja azonban mégsem ez, a Dioszkuridésznél szereplő régi görög *hemionitisz* növénynevén olyan növényt jelöl, amelynek sem virágja, sem magja nincsen; természetesen már az antik világban ismert volt a számarósvérek és lóöszvérek terméketlensége.

özkáposzta R. 1884: ua. 'Spartium scoparium' (ErdL. 23: 790). N. Nyr. 97: 340: ua. (Veszprém, Somló vid.) 'ua.'. Ennek a növénynek – ugyanazon a vidéken – az azonos névadási szemléletű *nyúlkáposzta* a hasonveve.

özláb gomba J. *Macrolepiota procera* (MoK. F.2: 22). R. 1584 k.: *ewz lab* 'Lepiota procera' (NyTudÉrt. 80: 30), 1601: ua. (FungPann. 274), 1675: ua. (Sterbeeck), 1901: *öz-lábú gomba* (TermtudKözl. 455), 1911: *özláb* (Nsz. 224). N. NyTudÉrt. 80: 30: *özláb* (Szentgál) | Nyr. 30: 323: *öz-lábú gomba* (Heves) | Botanikai Közlemények 41: 113: *özláb gomba* (Mátra) 'Lepiota procera'. Clusius művében – nyilván Beythe István tájékoztatása alapján – 1601-ben az szerepel, hogy „a magyarok *ewz lab*-nak hívják, mi szerintem nem talál, a németek *Watzling* néven ismerik”. Istvánffi Gyula (A Clusius-codex mykologiai méltatása. Bp., 1900) ezzel szemben azt írja, hogy a „márványos tönk olyanforma, mint a levágott, megszáritott özlábszár, a mit korbácsnyélnek stb. használnak” (76). Alakleíró elnevezés ezek szerint. Annál is inkább, mert az özláb gomba színével, mintájával is hasonlít az özre. Kalapja barnán foltosodik. Feltűnően hosszú tönkje szintén barnán tarkázott, az öz lábára emlékeztet.

A németben egy másik gombát, a *Cantharellus cibarius*t jelölik hasonló összetétellel: *Rehfußchen* (M. 447), azaz 'özlábacska'. Biztosan a németből való ugyanennek a gombának a 17. sz. végétől a Buda környéki német települések nyelvjárásainak hatására elterjedt *kukumuki*, *kukimuki* [< ném. *Guckenmicke* (Molnár 1987: 315), *Kuckenmucken* 'Psalliota' (uo. 319)] elnevezése.

özgomba J. *Hydnum repandum* (MNöv. 145). R. 1911: *özgomba* 'Hydnum imbricatum' (Nsz. 224). Más néven sárga gereben (uo.). Az *özgomba* újabbkori átvétel. Tükörfordítással a németből kölcsönzött kifejezés, vö. *Rehpilz* 'ua.' (M. 447).

özsaláta J. *Smyrnum perfoliatum* (MFV. 2: 446). R. 1843: *özsaláta* 'ua.' (Fäller J.: Növényeink a népies gyógyászatban. Debrecen. 51), 1911: ua. (Nsz. 224). Tájnyelvi elnevezései: gyapor

és lópetrezselyem (uo.). *Ózsaláta* nevét egyrészt élőhelyéről, másrészt a nagy, szárölelő levelek üde, salátázöld színéről kapta. Igazi otthona mészkőhegységeinkben, bükkösökben, hárs-köris sziklaerdőkben van a Mecsektől a Bükkig.

Óztapló J. *Trametes cervina* (Priszter 160). A tudományos latin faji elnevezésben ugyan nem az őz állatnév, hanem a latin *cervus* 'szarvas' szerepel, de nyilván az őzek is fogyasztják a szarvasokon kívül ezt a gombát, amelynek német neve is *Hirschtrüffel* (Genaust 144).

A NEM KÖZISMERT RÖVIDÍTÉSEK FELOLDÁSA

- Ars Medica = Lencsés György: *Ars Medica*. Kézirat orvosbotanikai mű. 1570 k.
 Azon = Azon sokféle szőlőfajoknak lajstroma, a' mellyeket egy érdemes hazánkfia... (A' Bétsi Magyar Újság mellé Toldalékul). Bécs, 1829.
 Bálint = Bálint Sándor: *A szögedi nemzet I-II*. Szeged, 1976–77.
 Boerner = F. Boerner: *Taschenwörterbuch der botanischen Pflanzennamen*. Berlin, 1966.
 Botanicon = Th. Dorstenius: *Botanicon*. Frankfurt, 1540. A füveskönyvbe bejegyzett magyar növénynevek 1703-ból.
 BVO. = Hölbling Miksa: *Baranya vármegyének orvosi helyirata*. Pécs, 1845.
 Csapó = Csapó József: *Új füves és virágos magyar kert*. Pozsony, 1775.
 Dankovszky = Dankovszky, G.: *Magyaricae linguae lexicon critico-etymologicum*. Pozsony, 1833.
 DRM. = *Dicționar romin-maghiar*. Bukarest, 1964.
 ErdL. = *Erdészeti Lapok*. Budapest, 1882–.
 Erlanger Herb. = Az erlangeni Universitätsbibliothek (Egyetemi Könyvtár) latin Herbariumának növénynevei (16. és 17. sz. fordulója).
 Ért. = *Értekezések a nyelv- és széptudományi osztály köréből*. (MTA) Pest, 1870/71
 FK. = Beythe András: *Fives kőnűv, fiveknek es faknac nevékről, természetökről es hasznokrul*. Németújvár, 1595.
 FKézK. = Hazslinszky Frigyes: *Magyarhon edényes növényeinek füvészeti kézikönyve*. Pest, 1872.
 Földi = Földi János: *Rövid kritika és rajzolat a' magyar füvésztudományról*. Béts, 1793.
 FungPann. = C. Clusius: *Fungorum in Pannoniis observatorum brevis Historia* (a Rariorum Plantarum Historiához csatolva). 1601.
 Genaust = H. Genaust: *Etymologisches Wörterbuch*. Basel–Boston–Berlin, 1966.
 Gönczy = Gönczy Pál: *Pestmegye és tájéka viránya*. Pest, 1864.
 Herbarium = Melius Juhász Péter: *Herbarium az faknac fiveknek nevekről, természetökről és hafnairoi*. Kolozsvár, 1578.
 HerbVinc. = *Herbolarium Vincentiae* (a/ 1500 k., b/ 1520 k., c/ 1540 k.) bejegyzései (MNy. 11: 37–38, 131–135).
 HGy. = Magyary-Kossa Gyula: *Hazai gyógynövények*. Budapest, 1925.
 Kájoni = Kájoni János: *Hasznos orvsköny az fáknak és fiveknek erejéből*. Kézírási mű 1661-ből.
 KamHerb. = Kamerarius: *Herbarium*. 1596 (MNy. 58: 495–498).
 MUSz. = Budenz József: *Magyar–ugor összehasonlító szótár*. Budapest, 1873–1881.
 Kovács = Kovács Antal: „*Járok-kelek gyöngyharmaton*”. Mosonmagyaróvár, 1987.
 Kováts = Kováts Mihály: *Magyar patika*. Pest, 1835.
 Kr. = *Neue Kreuterbuch* von Jacob Theodor Tabernaemontanus. Fankfurt am Main, 1588.
 Kresznerics = Kresznerics Ferenc: *Magyar szótár gyökérrenddel és deákozattal*. Buda, 1831–2.
 M. = H. Marzell: *Alphabetisches Vezeichnis der deutschen Pflanzennamen*. Leipzig, 1957.
 MedBorb. = Becskerei Váradi Szabó György: *Medicusi és borbélyi mesterség. 1698–1703*. Az azonos című gyűjteményes könyvben. Budapest, 1989.
 MF. = Jávorka Sándor: *Magyar flóra*. Budapest, 1924–1925.
 MFüvK. = Diószegi S.–Fazekas M.: *Magyar Fűvész Könyv*. Debrecen, 1807.
 MNöv. = Csapody V.–Priszter Sz.: *Magyar növénynevek szótára*. Budapest, 1966.
 Molnár 1897 = Molnár István: *A szőlőművelés és borászat kézikönyve*. Budapest, 1897.
 Müsz. = Kováts Mihály: *Háromnyelvű fejtő műszótár*. Buda, 1845.

- Nadányi = Nadányi János: *Kerti dolgoknak le-írása*. Kolozsvár, 1669.
- Nagy = Nagy Rózsa: *Adatok a Baranya megyei Nagyváty...* Kolozsvár, 1943.
- Natter = Natter-Nád Miksa: *Virágos könyv*. Budapest, 1939.
- NclB. = Benkő József: *Nomenclatura Botanica*. (in Magyar Könyv-ház I.) Pozsony, 1783.
- NomPann. = C. Clusius: *Stirpium nomenclator pannonicus*. Antverpia, 1584.
- Nsz. = Cserey Adolf: *Növényesztár*. Budapest, 1911.
- Nyárádi = Nyárádi E. Gyula: *Marosvásárhely és környékén élő tavaszi és nyáreli növények*. Marosvásárhely, 1914.
- OrvF. = Diószegi Sámuel: *Orvosi Fűvész Könyv*. Debrecen, 1813.
- P. = Priszter Szaniszló: *Növényneveink*. Budapest, 1998.
- PaxCorp. = Pápai Páriz Ferenc: *Pax Corporis*. Kolozsvár, 1690.
- PbF. = Schubert – Wagner: *Pflanzennamen und botanische Fachwörter*. Leipzig, 1988.
- Péntek–Szabó = Péntek J.–Szabó A.: *Ember és növényvilág*. Bukarest, 1985.
- Phytologicon = Molnár János: *Phytologicon*. Buda, 1780.
- Posoni kert = Lippay János: *Posoni kert*. Nagyszombat–Bécs, 1664–1667.
- Priszter = Priszter Szaniszló: *Növényneveink*. Budapest, 1986.
- PróbOrv. = Révay István: *Próbálás bizonyos orvosságok*. 1662. In: Medicusi... Budapest, 1989.
- Soó = Soó Rezső: *A magyar növényvilág kézikönyve*. Budapest, 1951.
- Sterbeeck = F. von Sterbeeck: *Theatrum Fungorum oft het Tooneel der Campernoelim*. Antwerpen, 1675.
- StSl. = *Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae*. Budapest, 1955–
- Surányi = Surányi Dezső: *Kerti növények regénye*. Budapest, 1985.
- Szabó–Péntek = Szabó A.–Péntek J.: *Ezerjófű*. Budapest, 1996.
- Term. = *A Természet*. Budapest, 1898–1944.
- Uránia = Uránia – Növényvilág. I–II. Magasabbrendű növények. Budapest, 1974–1976.
- Váli = Váli Mihály: *Házi orvosi szótártska*. Győr, 1792.
- Veszelszki = Veszelszki Antal: *A 'növény-plánták' országából való erdei, és mezei gyűjtemény*. Pesth, 1798.
- Vörös = Vörös Éva: *Egzotikus gyümölcsök magyar neveinek történeti – etimológiai szótára*. Debrecen, 1996.
- Zelnik = Halászné Zelnik Katalin: *Moldvai csángó növénynevek* (Csoportnyelvi Dolgozatok 36). Budapest, 1987.

Rácz János

Bencédy József: Retorika – Gyakorlati útmutató. Tinta Könyvkiadó, Bp., 2008, 143 lap, 990– Ft.

Okos és ügyes könyvet adott a nagyközönség kezébe a Tinta Könyvkiadó, amikor megjelentette Bencédy József *Retorika* című munkáját.

Mint a borítón olvasható szöveg is mondja „Bencédy József több évtizedes tanári – és tegyük hozzá: kutatói, közírói és közszereplői: „szónoki” – pályáján szerzett tapasztalatait felhasználva adja közre mindenki által érthető, egyszerű nyelven – és ismét tegyük hozzá: rendkívül tömör célratörő megfogalmazással – közli mindazt, amit a 21. század elején a klasszikus és a modern retorikáról tudnunk kell”. Külön ki kell emelnünk, hogy a kötet nyelvezete mind stílusában, mind szerkezetében és tartalmában mindvégig példamutatóan megfelel az igényes nyilvános beszélt nyelv követelményeinek. Aki egyszer is hallgatta valamilyen élőszóbeli megnyilatkozását (egyetemi-főiskolai előadását, versenyt záró-értékelő beszédét vagy netán pohárköszöntőjét), az a szöveget olvasva is hallja Bencédy hangját.

A könnyen forgatható, jól kézbe simuló kötet két nagy részre bontható. Az első, az elméleti rész tíz arányos fejezetben a retorika alapfogalmait mutatja be. Az első fejezet (*A retorikáról általában*) a retorika kialakulását ismerteti röviden, majd meghatározza a retorika és a szónoki beszéd fogalmát, tárgyát. Ebből a tárgykörből, mivel hiányzik az (élő)szóbeliség és a közönség visszajelzése – számomra némileg vitatható módon – kizárja a közéleti megnyilatkozás számos formáját, így például a sajtóbeli publicisztikai műfajokat. Pedig ezeknél is nagy szerepet kapnak – mind a tájékoztató, mind a tanácskozó-vitakozó jellegű írásokban – a retorikai eszközök, elsősorban az érvelésnek, a bizonyításnak, a meggyőzésnek az eszközei. Igaz, hogy Bencédy figyelemre méltónak tartja bizonyos rádiós, televíziós műfajok retorikai eszközeinek megfigyelését, bár többnyire ezeknél is hiányzik a közvetlen visszajelzés lehetősége.

A második fejezet a szónoki hatás legfontosabb tényezőit foglalja össze. Szól a szónok személyiségének szerepéről, a beszéd témájának, tárgyának helyes megválasztásáról, a közönség ismeretéről, a stílus eszközeiről és a szerepéről és az élőszóbeli és az írott szöveg közötti különbségekről. Ez utóbbi kérdéskört többször is érinti a szerző. Ezek nem felesleges ismétlések, mert Bencédy mindig mindig más-más szempontból érinti-tárgyalja a nyelvi gondokat. Éppígy nem feleslegesek azok az előre- és visszafelé szóló utalások sem, amelyeket az egyes fejezetekben találunk. Ezek ugyanis a retorikai elemek komplexitását és egymástól, egymással összefüggő voltát is igazolják.

A harmadik fejezet Jacobson alapján a kommunikáció alapjait, alapszókincset, alapfogalmait ismerteti-magyarítja meg. Ebben a fejezetben – más formában, mint az előzőben – ismét foglalkozik a nyelvi, ezen belül a téma-réma szerkesztésmód szerepével.

A negyedik, az *Anyaggyűjtés, szerkesztés* című fejezet a legterjedelmesebb. Ebben – ismét tömör, de közérthető szűkszavúsággal – külön, számokkal megjelölt alfejezetekben mutatja be a szerző – amit a klasszikus retorika a szónoki mű (elő)készítési folyamataiként az *inventio, dispositio, elocutio* címszavakhoz kötve ad elő –, milyen feladatokat kell elvégezni a téma és a cél meghatározásától a szónoki műnek formába öntéséig, azaz megfogalmazásáig. Hasznos tanácsokat kapunk

a forrásokról és felhasználásuk módjáról, tanácsokat ad a jegyzeteléshez (az első alfejezetben, a másodikban pedig) a cím megválasztásához. Bemutatja, mit takarnak a jó szöveg iránti követelmények: az egység, a haladás, a folytonosság, az arányosság és a befejezettség elve. A harmadik alfejezetben esik szó a beszédmű makroszerkezetéről, feloldva a „hétköznapi” gyakorlat hármastagolása (bevezetés, tárgyalás, befejezés) és a klasszikus retorikai mű hétoztatú szerkezete (bevezetés – *exordium*, elbeszélés – *narratio*, tétel – *divisio*, bizonyítás – *confirmatio*, cáfolás – *confutatio*, befejezés – *conclusio* és a kitérő – *egressi*) közötti értelmezési különbségeket. Gazdag anyagot rejt a fejezet negyedik egysége. Ez a retorikai mű legfontosabb részéről a tárgyalásról szól, s ezen belül sorra veszi az érvelés, meggyőzés értelmi és érzelmi eszköztárának legfontosabb elemeit. Egyszerűen megvilágítja, példákkal is illusztrálja a logikai érvelés alapformáit: a meghatározást, az indukciót, a dedukciót, a szillogizmust és az implikációt. E fejezetben szól a vitamódszerekről, külön is megemlítve a demagógia, a hibás érvelés és az érvelés sorrendjének kérdéseit. Itt, a kitérés címszó alatt és a nyelvi eszközökkel, köztük a nyelvhasználati hibákkal is foglalkozó részben (az ötödik-hatodik alfejezetben) szép példákat olvashatunk Pázmánytól, Kossuthtól. Több olyan nyelvileg is igényes szónokunkra is utal Bencédy, akivel könyve második, szónoki szemelvényeket tartalmazó részében találkozhatunk. (Egyébként a könyv számos más helyén is találunk belső utalásokat. Ezek szinte visszalapozásra készítetik az olvasót, s így érzékeltetik a retorikának belső összefüggéseit.)

A kötet ötödik fejezete a kis- és nagyközélet műfajait tárgyalja: a köszöntőt, a búcsú(beszéde)t, az ünnepi beszédet és a hozzászólást. Az előadást, beszámolót, tájékoztatót – összevonja, és „visszaütálja” az anyaggyűjtéssel, szerkesztéssel foglalkozó fejezethez. Jó is, de bizonyos mértékig vitatható is ez a megoldás, hiszen a három műfajnak nem egyezik a célja; bár szerkezetükben hasonlóak, anyagukban, tartalmukban, mondandójukban vannak eltérések. (Így a tájékoztató jellegű beszédművekben és a beszámolóknak is viszonylag kicsi a szerepe a bizonyításnak, érvelésnek.) Ugyanígy összevonja a szerző a hozzászólást és a felszólalást is. Ennél azonban bemutatja az eltérő jegyeket is.

Az elméleti rész hatodik fejezete az értekezletek, viták, megbeszélések szervezési és vezetési gondjait tárgyalja a felkészüléstől a jegyzőkönyv elkészítéséig.

A hetedik és nyolcadik fejezet a köszönés, megszólítás kérdéseivel foglalkozik útmutató módon. Érdemes megfigyelni, mennyit változott ez a kérdéskör a *Nyelvi illemtan* megjelenése (1987, illetőleg 1990) és a rádióknak 1997-ben kidolgozott változata óta.

A kilencedik rész a megszólalás, a nyilvános szereplésnek (a klasszikus retorika szerint a pronuntiationnak) a legfontosabb tudnivalóit adja meg a hangképzéstől a mondatfonetikai eszközök használatán át a nonverbális kommunikációs eszközökig.

Az elméleti rész zárófejezete a hazai szónoklás történetének rövid áttekintése. Két korszak: a reformáció-ellenreformáció, valamint a reformkor szónokait mutatja be Bencédy József; s közben – olykor elemzéssel is összekötve – szép részleteket olvashatunk Pázmány, Kölcsey, Kossuth, Eötvös József, Deák Ferenc beszédeiből és zárásképpen egy részletet a 20. század egyik szónok-egénységétől, Prohászka Ottokártól. Sajnos ebbe a fejezetbe belecsúszott egy elírás: az első magyar nyelvű (egyházi) retorika szerzője nem Medgyesy Péter volt, hanem Medgyesy Pál.

A kötet második része, a tizenegyedik fejezet szónoklatokat tartalmaz. Mindegyiket a beszéd születésének és szerzőjének rövid bemutatása vezeti fel, és a mű rövid lényegre törő elemzése zárja. A bemutatott beszédek többsége teljes beszéd, és valóban a „célközönség” előtt hangzott el, nem irodalmi alkotás. Kölcsey, Kossuth beszéde országgyűlési felszólalás, érvelő vitaközlő beszéd, Szigeti Andrásé alkalmi (ünnepi) beszéd: tanévnyitó, Száraz László és Bugledich Attila szónokversenyen megadott témára írta beszédét, Bencédy József beszéde alkalmi beszéd: pohárköszöntő, Eötvös Loránd beszéde rektori székfoglaló. Az egyetem szerepéről szól. Mondandója ma is keményen aktuális. Vélhetőleg ezért elemzi Bencédy ezt a beszédet a legrészletesebben. A retorika történetének két legnagyobb érvelő-vitaközlő szónoklata, Szókratésznek Platon által írt védőbeszéde, valamint Antoniusnak Caesar teste felett mondott gyászbeszéde eléggé terjedelmes. Ezért belőlük

csak egy-egy részletet találunk a kötetben. Az Antonius-beszéd második felének elhagyását – a magam részéről – sajnálom, mert az egész beszéd kiváló példája egyrészt a jól megtervezett szerkezetnek, ezen belül érvek elhelyezésének, fokozásának, és különösen jó példája a nyelvi eszközökkel és a tényekkel való manipulálásnak, az értelmi és érzelmi eszközökkel való bánásnak és a csúsztatásoknak. A kötetben szereplő nemes célú beszédek mellett ez az egyetlen, amelyet szónoka nemtelen szándékkal mondott el: Caesar érdemeinek bemutatását (méltató beszéd) Brutus és Cassius elleni lázításra használta fel (eredménye polgárháború lett). A nemtelen szándékot jól mutatják Antoniusnak azok a szavai, amelyeket hallgatóságának távozása után, közvetlen társainak mondott: „(Harmadik polgár) Le a padokkal / (Negyedik polgár) *Rontsatok* le széket / És ablakot és *mindent, ami van.* / El polgárok a testtel. / (Antonius) Most hadd lobogjon. *Balság! oldva vagy,* Menj, amerre tetszik.”

A kötet első, elméleti része nemcsak tartalmi szempontból érdekes, hanem retorikai és szövegtani szempontból is érdemes a megfigyelésre. Az egyes fejezetek logikai szempontokból világosan követik egymást, és világosan következnek egymásból. Így megfelelnek a haladás elvének: az olvasó jó logikai rendben jut el a retorika kezdeteitől a legfontosabb ismeretekre át magyar retorika történetének rövid bemutatásához, és ebből logikusan következik, hogy az olvasó szinte igényli a példatárat.

A kötet anyaga mindkét részében megfelel az arányosság követelményének: Mindegyik fejezet a mondandójának megfelelő terjedelmű. Bencédy logikusan, rendszerekben gondolkodik, tehát a könyv tartalmát is áttekinthető rendszerbe fogja össze.

A kötet elméleti része jó bemutatása azoknak a retorikai alapismereteknek, amelyek elengedhetetlenül szükségesek ahhoz, hogy valaki igényesen szólalhasson meg a nyilvánosság előtt; szemelvényeket közlő része pedig jó lehetőségeket nyújt ahhoz, hogy tanulmányozni lehessen: miként valósulnak meg egyes beszédekben az elméleti részben közöltek.

Haszonnal forgathatják, akik most készülnek nyilvánosság elé lépni, de azok is, akik már gyakorlott szónokok, előadók. Az ismeretek fel- és megújítása mindig hasznos.

Wacha Imre

Félmúlt és közeljövő. Lexikográfiai Füzetek 3. Szerkesztette Magay Tamás. Akadémiai Kiadó. Budapest, 2007. 330 oldal

1. Sajátos és sokrétű könyvet vesz a kezébe, aki el akarja olvasni a Magay Tamás szerkesztette Félmúlt és közeljövő c., alapjaiban lexikográfiai jellegű, 2007-es tanulmánygyűjteményt. Sajátosat, mert egy része emlékezés két kiváló lexikográfusra: Szabó T. Attilára és Országh Lászlóra, s ilyenformán megszólal benne – majdnem lírát írtam – az érzelem is. Továbbá egyszerre nyelvtudománytörténet, de bemutatja a máit is: a most folyó szótári munkálatokat, és felvillantja e tekintetben a jövő lehetőségeit. Sokrétű voltát pedig az jelzi, hogy egyrészt hangsúlyt tesz mind az elméletre, mind a gyakorlatra, még vitát is közöl, másrészt túllép a lexikográfián, kitekintéseivel csaknem felöleli az utóbbi jó fél évszázad teljes magyar nyelvtudományát.

Az eddigiekhez mindjárt hozzáteszem, hogy készséggel vállalkoztam e könyv recenziójának a megírására. Szabó T. Attilával ugyanis – talán némi büszkeséggel mondhatom – közeli barátságban lehettem, szinte ereklyeként őrzöm az általa kedves szavakkal dedikált műveit. Országh Lászlónál meg – mondhatnám – „inaskodtam” az ötvenes évek második felében, talán három évig az Értelmező szótár szerkesztésében, úgynevezett belső munkatársként. Megtanultam ekkor – vagy inkább csak tanultam, sőt tanulgattam – a szójelentések sokszor nagyon nehéz elhatárolását és megfogal-

mazását. Még arra is utalok, hogy részt vettem mesteremnek, Bárczi Géznak valószínűleg a hatvanas években két féléven át Lexikográfia címen tartott előadásán. Végül: magam ugyan szótárt nem szerkesztettem, de azzal rokon vonásokat mutató lexikonszerkesztést többször végeztem. És mind A magyar stilsztika útja c. munkámba (Gondolat Kiadó. Bp., 1961: 536), mind a Stilsztikai lexikonba (Tinta Könyvkiadó. Bp., 2004: 233–4) felvettem a Szótártudomány vagy lexikográfia címszót.

2. Közlebről mikről olvashatunk a Lexikográfiai Füzetek sorozat 3. kötetében? A 330 oldal terjedelmű munka öt fejezetből áll. Az első képviseli a címbeli „félmúlt”-at. Emlékezők címen négy tanulmány idézi itt meg a száz éve született Szabó T. Attilát, elsősorban a páratlan Erdélyi Szótörténeti Tár szerzőjét. Továbbá Magay Tamás emlékezik meg a szintén száz évvel ezelőtt született Ország Lászlóról, majd közli a vele való 1968-as beszélgetését, illetve Orzághnak az Értelmező szótár szerkesztéséről szóló érdekes írását. A második, Tanulmányok című fejezet három dolgozata a szakszótárirás problematikáját tárgyalja, egy pedig már a jövő szótáráról és a magyar számítógépes lexikográfiáról szól. A harmadik fejezet négy beszámolója a most folyó lexikográfiai munkálatokat, szótárterveket tárgyalja. Beszámolót olvashatunk itt a XII Congresso Internationale di Lessicografia XII EURALEX International Congress-ról (Torino, 2006. szept. 6–9.). A negyedik fejezet – szokatlanul, de annál példamutatóbban – vitát közöl: az első tanulmány megjegyzéseket fűz a szótárdefinícióhoz, a második pedig ezt bírálja. Az utolsó, ötödik fejezet bibliográfia, kiegészíti Magay Tamásnak a Lexikográfiai Füzetek 1., 2004-ben megjelent kötetében található felsorolást az új, friss adatokkal.

3. Mint jeleztem, igen találó és egyben felhívó a kötet címe. Minden bizonnyal a szerkesztő jóvoltából csak felelős írásokkal találkozunk a kötetben, jóllehet több PhD-s is szerepel a szerzők között. Az alkalmazott filológus eljárás mellett kiemelem még azt, hogy valamennyi dolgozatot szokatlanul nagy bibliográfia követi.

A könyvnek szinte minden megállapításáról lehetne szólni, ezúttal azonban csupán szemelgetésre, mintegy a legújabb és előre mutató eredmények felsorolására van lehetőség.

Fazakas Emese tanulmányában feltárja többek között, hogy a Szótörténeti tár forrásanyagát milyen hallatlanul sokféle műfajú írásból merítette Szabó T. Attila (24–6), és hogy újabb rendhagyó módon önálló címszóvá emelt minden rendű és rangú származékot, valamint azokat a szorosabb-lazább szókapcsolatokat, amelyek az egyes szavak összetételéllé való összeforrásának történetét is tükrözi (28–30). – Benkő Loránd részleteiben is bizonyítja, hogy „... a Szótörténeti tár a lexikográfiai munkálatok minden aspektusában jelentékenyen túlhaladja elődeit, és hogy nemzetközi viszonylatban is föltétlen unikumnak számít” (37 és 37–45). Joggal utal Benkő professzor arra, hogy hazai nyelvészeink eddig nem használták fel eléggé, pedig „... bőven adódhatna mód mind történeti, mind leíró szempontú témák feldolgozására a pragmatika, a szociolingvisztika, a nyelvek közötti interferencia, a szövegten, a grammatikai vonzatok vizsgálata és hasonlók terén.” (44.) – Magay Tamás dolgozatában részletesen felsorolja, mi mindent tett Ország László az Értelmező szótár megszületéséért, illetve a két nyelvet és kultúrát összevető, használatbarát kétnyelvű szótárak korszerű megszerkesztésének megalapozásáért, és hogyan vált az Ország-szótár iskolateremtővé. (47–52.) – Ugyancsak Magay Tamásnak Ország Lászlóval folytatott két beszélgetése – egyébként hat ilyen beszélgetés született akkor, csak a többi kiadatlan – jellemzi a professzort mint embert, mint barátot, és ez a beszélgetés sok szakmai „titkot” is elárul a szótárszerkesztés sokrétű mesterségéből. (63–83.) – A Nyelvtudományi Értekezések 36. számán kívül itt is olvashatjuk – mint jeleztem – Ország László igen tanulságos dolgozatát Az Értelmező szótár szerkesztésének története címmel, (85–100). Ez a fejezet tartalmazza még Kontra Miklósnak A *heló* térhódítása Budapesten, Peter Sherwoodnak A jövő idő kifejezése a magyarban és Tóth Saroltának Ahogy a hétközetes Értelmező szótár készült... c. írását. (101–22.)

A második fejezetben Czékman Orsolya A magyar matematikai szótárak a 20. században címen gondos tanulmányban (125–54) mutatja be a magyar matematikai szaknyelv kialakulásának legfőbb állomásait az 1577-es Debreceni Aritmetikától máig. Felsorolja kellő kritikával a 20. szá-

zadi matematikai egy-, két- és többnyelvű szótárakat, enciklopédiákat és egyéb szótári jellegű műveket. Tanulmányát a szerző ezzel zárja: „... a matematikai szaknyelv rögzös utat járt be mai formájának kialakulásáig, és ha figyelembe vesszük a ma elérhető matematika-szótárak minőségi mutatóit, rá kell döbbernünk, hogy még mindig nagy munka áll előttünk.” (150.) – Muráth Judit dolgozatában (155–70) a szakszótárak szerkesztésébe világit bele lexikológiai-terminológiai vizsgálatokkal. Dolgozatának végén vizsgálódásaiból tizenegy tanulságot von le, ezek segítségével olyan szakszótárakat szeretne, „amelyek mind az adott szakma képviselői, mind pedig a laikusok, egyetemi hallgatók, szaknyelvet tanulók és szakfordítók haszonnal forgathatnak.” (167.) – Pajzs Júlia Sue Atkinsre támaszkodva bemutatja, hogyan képzelhető el a jövő szótára, összefoglalja aztán a mai magyar számítógépes lexikográfia legfőbb erőnyeit és hiányosságait, majd rámutat, hogyan csatlakozhat a magyar lexikográfia a nemzetközi kutatások fő irányához (171–88). – Tamás Dóra a Magyarországon megjelent egy-, két- és többnyelvű nyomtatott gazdasági szótárakat vette számba, és célirányos módon nyilatkozik ezek elérhetőségéről és használhatóságáról. (189–220.)

A harmadik fejezetben a most folyó és nemrégiben befejezett munkálatokról, szótártervekről stb. szólva Eöry Vilma jellemzi az új Értelmező szótár+ eljárás módját (223–31), s közben többek között összefoglalja, mikben hozott újat ez a szótár: a szócikkek tartalmaznak szinonimákat, antonimákat, valamint nyelvhasználati tanácsokat; továbbá hoz etimológiát, határon túli magyar lexikai elemeket, és felsorolja a szótárban szereplő utótag szerinti összetételeket. – Érdekes beszámólót olvashatunk – mint már utaltam rá – a XII EURALEX torinói kongresszusról (Fóris Ágota, 233–5). Kiemelt téma volt ugyanis a történeti és az iskolai szótárak és az etimológia; számos előadás hangzott el a frazeológia és a kollokációk, valamint az elektronikus lexikográfia köréből; új témaként jelentek meg a tájszótárak és nyelvészeti atlaszok; és nagy teret kaptak a szakszótárak, a különféle terminológiai szótárak. – Hollós Zita mintegy körüljárja a kollokáció fogalmát, bevezeti – német minták nyomán – a „szókaptár” terminust, és betekintést nyújt egy idevágó szótártípus létrehozásába. (237–56.) – Kolláth Anna szól a határon túli magyar nyelvi kutatóműhelyeknek ún. határtalanító szótárkiadási programjáról (257–69), Pusztay János meg a Berzsenyi Dániel Főiskola Uralisztikai Tanszékének a gazdag szótárkiadási programjáról (271–9).

A negyedik fejezet – mint szintén utaltam rá – vitát tartalmaz: Szöllősy Éva kifejti fenntartásait Fóris Ágota szótárdefiníciójáról, kiterve más idevágó fogalmakra (adatbázis stb.), majd új meghatározást ad (283–93). Fóris Ágota természetesen válaszol, utalva a „lexikográfia” értelmezésére és a szótárfogalom meghatározására is (295–302).

Az ötödik fejezet bibliográfia. Tartalmazza A magyar szótáriróladalom bibliográfiájához képest (szerk. Magay Tamás. Akadémiai Kiadó. Bp., 2004. Lexikográfiai Füzetek I.) a 2004 után megjelent különféle magyar és idegen nyelvű egy- és kétnyelvű szótárak adatait.

4. Ennek a tanulságos lexikográfiai kötetnek a bemutatását a következő megállapítással zárom: a szótártudomány nálunk – szerintem – szinte ezzel a kötettel vált felnőtté.

Szathmári István

„Virágok virága”

Végső búcsú D. Bartha Katalintól

D. Bartha Katalin, magyar nyelvész tudós- és tanárgenerációk felnevelője – Isten kegyelméből magas kort megérve – kilencvennégy éves korában, 2008. augusztus 3-án elfoglalta helyét égi katedróján. Az egyetemen mára kissé elfelejtett, de műveiben maradandó, tanítványai körében pedig soha nem feledett tanárunk, a csillogó szemű, csillogó elméjű és a szelíden-halkan, mégis csengő hangon előadó „Kati néni” évtizedekig az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bárcki-féle magyar nyelvészeti iskolájának erőssége volt, hallgatói szemében pedig a magyar nyelvtörténet nagyszszonya.

Előadásain szilárd, logikus érvrendszerben tárulkoztak fel az ómagyar idők nyelvészeti üzenetei. Nyelvtörténeti példái szinte virágokként, nyelvünk virágaiként nyíltak ki okfejtéseiben. Szelleme tudományos pontosságot, szerénységet, előadói ízlést, szeretetet, ugyanakkor méltóságot sugárzott. A Bárcki-iskola célját: a magyar nyelvtörténet evangelizációját – virágok virágaként – hitelesen teljesítette, amikor egy nép lelkeségét a múlt tükrében tudományosan megjelenítve szolgált jelenének, s üzent a jövőnek. Néhány jellemző nyelvészeti példájának felemlítésével idézzük meg D. Bartha Katalin tanárnő szellemét. Amikor a tövégi magánhangzokról beszélt tanítványainak, szinte hallottuk az ősmagyarok szavait: *ἀτελ κοῦξου* 'Etelköz', *monarau bukurea* 'mogyoróbokorra'. A Halotti beszédből hozott számos példájában – az ómagyar kor jellemző nyelvészeti törvényei mögött – a mindenható idő szárnya is megsuhintotta hallgatóságát, emlékeztetve hatalmára az ember felett: *pur ef chomuv uogmuc; ef veteve wt ez muncaf vilagbele; es vezeffe wt paradifu(m) nugulmabeli*. Mikor pedig a nyíltabbá váló magánhangzókat taglalta, avagy a neki annyira kedves magyar szóképzés történetéről tanított, példáiból felsejlettek az ómagyar megszólalás örök emberi érzései – a fájdalom és a szeretet lírája: *eggen yg fyodum; scemem kunuel arad; viragnac uiraga*. A birtokos személyjeles főnévi igenevet egy virágének-töredékben mutatta be: „*wjrag th[u]djad, theuled el kel mennem, Es the jrethed kel gyazba ewlitznem*” – utalva általa a magyarok szerelmi költészetének népi eredetű szimbolikájára is. Más példáiban éles emberi helyzetek, viszonyok pillanatai sejtettek fel tragikus (vagy humoros?) üzenettel, jóllehet az igenevek közös eredetéről szólott: „*lata æ napat fekette ef hideg lelette*” 'látta ő anyósát megfeketedve és hidegtől kilevel'. Elveszejtett szlavóniai nyelvjárásgyűjtésének anyagából emlékezete szerint merített. A „*gágól'á ángyócsá*” 'gölya ángyika' [sógornő] nyelvészetiileg fontos nyelvjárási példa. Ám e kifejezés – a néprajzi és a természeti világ harmóniáját felvillantva – a magyar nép fekete és fehér színű gyászának metaforájában vall az ember és a táj egységéről. Magyarázata szerint a *gágól'á ángyócsá* ragadványnév egy fekete kendős, pruszlikos, fehér szoknyás (gyászoló) öregasszony botorkálásának látványát varázsolja a magyartáji gölyák által otthonos szlavóniai mezőkre.

D. Bartha Katalin a magyar bércok rejtekében született, de felemelő magyar sorsot élt meg, mert életútjának súlyos terhei közepette is szellemi magaslatokra jutott, a legmagasabbra, hogy a magyar tudományos emlékezet része, kőbe vésett virága legyen. Tanaiból mindig is kicsordult valami szakmán túli érték, fölérendelt etika, amely a tudományos és emberi hitelesség természetes együtthatójának köszönhető. Eszerint a szakma művelőjének kötelessége a tények és a szigorú logika összehangolásának betartása, ám ennél fontosabb – örök aktualitás – korunk magyar értelmiségé-

nek hazafias kötelezettsége, hogy az érdek szerinti magatartás helyett értékalapú magatartásával mutasson példát a felnövekvő nemzedékeknek.

D. Bartha Katalin ezt a próbatételt életének személyes szférájában ugyanúgy kiállotta, mint közéleti küldetésében, amelyet ő a múlt nemes vállalása által nem hangosan bár, de annál marandóbban, a magyar nemzet szellemi felemelkedéséért való munkálkodás szándékával teljesített földi katedróján.

Jónás Frigyes

Kodály Zoltán, a filológus

Szeged, 2007. december 14.

Egy kerekasztal-beszélgetés elé*

Nagy L. János

...nemcsak a tudomány különféle ágai tartoznak össze és mind-egyik megsínyli, ha túlságosan bezárkózik szakmája szűk körébe, hanem a tudomány és művészet sem lehet el egymás nélkül. A tudós annál külön, minél több van benne a művészből és viszont. Intuíció, fantázia nélkül a tudós legfeljebb téglahordója lehet tudományának. Művész pedig szoros belső rend, szerkesztő logika nélkül megreked a művészet peremén.

(Kodály Zoltán: Elnöki megnyitó, MTA, 1948. március 21.)

Amikor Gyüdi Sándor megkeresett, hogy érdemes volna Kodály mester születésnapjának 125. évfordulójára a bölcész Kodály Zoltánról is megemlékezni, voltak bizonyos ismereteim a nagy zeneszerző ilyen irányú tevékenységéről is. Elsősorban Kardos Pál és Rozgonyi Éva kóruspróbáinak hozadékaként, másrészt pedig a nyelvészkörök hagyatékaként a szakirodalomban szereztem erről információkat.

A továbbiakban néhány gondolatot jelzünk a kerekasztal-beszélgetésen szereplő témákról és a résztvevőkről.

Kodály Zoltánnak mint népdalgyűjtőnek és mint zeneszerzőnek igen jelentős tevékenysége fűződik a nyelvésztétika, a nyelvfilozófia, a prozódia szempontjainak elveihez és gyakorlatához. A népdalgyűjtés tapasztalataiban feltárult előtte az évszázadok csiszolta népdalok, népballadák nyelvi szövetének jellemzően a magyar nyelvben érvényesülő metrikai-ritmikai világa. Számos gyermekhangra vagy felnőttkórusok számára írt művében, a költői szövegek megzenésítésében a nyelv zenéjének meg a muzsika és a költő együttes invenciójának kompozíciói szemléletesen mutatják alkotói teljesítményének színvonalát. Ezt a témát Petőfi Sándor János akadémikus, a szövegkutatás európai személyisége képviseli.

Kodály Zoltán hosszabb ideig kitartóan küzdött azért, hogy a zárt (középső nyelvválással képzett) *ē* hang megörökíttessék a magyar nyelvű nyomtatásban, legelőbb a tankönyvekben. Ismert példája a *mentek* ('mentesek'), *menték* ('kiszegíték valakit szorult helyzetéből'), *mēnték* ('ti eltávoztok') és *mēntek* ('ők eltávoztak') négyféle jelentése aszerint, hogy *e* vagy *ē* hangzik a szavakban. (Kosztolányi Dezső ilyen példája: *mēgvētítették* – 'lenézték' – és *mēgvētítették* – 'arra készítették, hogy

* Első, szűkebb változata: Szeged, 2007. december.

megvegyék' – különbsége.) Ennek a tematikának a szakértője, Péntek János akadémikus elemzi Kodály küzdelmét és az *é* hang státusát mai nyelvhasználatunkban.

Kodály Zoltán a kulturális fórumokon megismert aktivitással vett részt a nyelvi és nyelvhasználati jelenségek felfedezésében és elemzésében. Egyértelmű, hogy sok tekintetben a zenciség, a nyelv hangzása volt a leginkább vonzó a zeneszerző számára. Ebből következően a nyelvészek között az egyes területek kompetens szakemberei kapnak szót. Benkes Zsuzsa a korábbi Országos Pedagógiai Intézetben, majd az Oktatási Minisztériumban a közoktatás irányításának a szép magyar beszédre ügyelését és a zeneszerzőnek a nyelvünk hangzásával kapcsolatos tevékenységét vizsgálja.* Rozgonyiné Molnár Emma (Kazinczy-díjas) a Szép magyar beszéd Kazinczy-versenyeiről szól: ezeknek különböző szintjein részt vett felkészítő tanárként és zsűritagként egyaránt. (Az általa felkészített versenyzők közül 35 [!] hallgató nyert Kazinczy-érmet.) Nagy L. János az Édes anyanyelvünk nyelvhasználati verseny, a Nyelvünkben élünk kreatív verseny és főként az Implom József helyesírási verseny zsűrijében tevékenykedett; különböző szóbeli és írásbeli fórumokon publikálta nyelv művelő megállapításait.

Szabolcsi Miklós a 150 éves Akadémia jubileumi közgyűlésén két okból említi Kodály Zoltánt. Az egyik ok a tudományágak egymásra hatásában, a népzenei gyűjtőmunkában megvalósított kiemelkedő eredmény (Bartókkal együtt); a másik az iskolateremtő egyéniségek felsorolása, ugyancsak Bartókkal együtt (az MTA I. Osztály Közleményei XXX: 6, 9). Természetes tehát, hogy a Szegedi Akadémiai Bizottság épületében rendeztük ezt a kerekasztal-beszélgetést Kodály Zoltánról, hiszen az MTA elnöke is volt (1946–1949). Köszönet illeti Szeged Megyei Jogú Város Közgyűlésének Oktatási és Kulturális Irodáját, személy szerint Száz Krisztinát és Csongrád Megye Közgyűlésének elnökét, dr. Magyar Annát: támogatásukkal lehetővé tették, hogy a Magyar Nyelvtudományi Társaság megrendezhesse ezt a fórumot. Külön is köszönetet mondunk Kindler Juditnak, az MTA Akadémiai Könyvtár elnöksége képviselőjének a segítségéért.

Mivel járul hozzá a zenei összetevő egy megzenésített vers jelentéséhez?

Adalékok Kodály Zoltán *Öregek* című kórusműve multimediális elemzéséhez**

Petőfi S. János

Egy verbális és egy zenei mediális összetevőből létrehozott mű (közelebből: egy megzenésített vers) módszertanilag megalapozott elemzése megkívánja, hogy először külön-külön elemezzük a két mediális összetevőt, s ezután vetítsük egymásra e két elemzés eredményeit. Csak így kaphatunk választ ugyanis arra a kérdésre, hogy mivel járulnak hozzá az egyes mediális összetevők a mű (komplex) jelentéséhez.

Amennyire könnyű e megállapítás igazságának belátása, annyira nehéz annak megvalósítása. A kérdés ugyanis az, hogyan lehet, ha egyáltalán lehet, a két mediális összetevőt egymástól elválasztani. Egy megzenésített vers „zenei” összetevője ugyanis nemcsak a szűk, a betű szerinti értelemben vett, „zenei” összetevő, hanem az és a verbális „verszenei” együttvéve. Márpedig ha a verbális összetevőt nem választjuk le a betű szerinti értelemben vett zeneiről, nem tudjuk, mily mértékben vetítjük rá a verbális összetevőhöz rendelt jelentést a zeneire.

Erre a problémára kellett megoldást találnom, amikor elhatároztam, hogy Kodály Weöres Sándor *Öregek* című versére írt kórusművét fogom elemezni. A megoldás megtalálásához két tényező segített hozzá: az egyik az volt, hogy a zenei összetevő elemzéséhez találtam egy pszichológ-

* Benkes Zsuzsa előadásában középiskolások reflexióit elemezte Kodály egy-egy gondolatára.

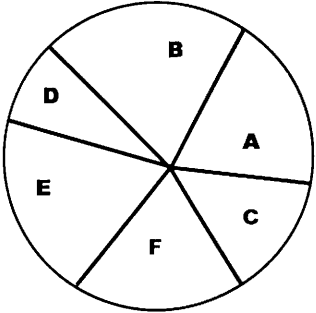
** A kórusmű részletes elemzéséhez lásd *A szöveg mint komplex jel. Bevezetés a szemiotikai-textológiai szöveg-szemléletbe* című könyvem (Budapest, Akadémiai Kiadó, 2004) 7. fejezetét.

gusok által létrehozott „analitikus segédeszközt”, a másik pedig az, hogy olaszországi egyetemen tanítván úgy hallgattathattam meg tanítványaimmal e kórusművet, hogy nem kellett leválasztanom róla a verbális összetevőt, mert biztos lehettem abban, hogy nem vetítik rá az ahhoz rendelt jelentést a zeneire, minthogy ilyen hozzárendelés nem áll módjukban.

Az ilyen módon végrehajtott elemzés meglepő eredményhez vezetett, s voltaképpen erről kívánok itt röviden beszámolni.

1. Lássuk először a „kifejező erő körskálája” elnevezésű analitikus segédeszközt (lásd 1. táblázat).

1. táblázat A kifejező erő körskálája

	<p>A körskála szektorai az óramutató járásával ellenkező irányban haladva – olasz és magyar szakkifejezésekkel megnevezve – a következők:</p> <table border="0"> <tr> <td>B. vita – movimento – esuberanza</td> <td>élet – mozgás – túlaradás</td> </tr> <tr> <td>D. angoscia</td> <td>szorongás</td> </tr> <tr> <td>E. passione – collera</td> <td>szenvedély – düh</td> </tr> <tr> <td>F. tristezza – calma</td> <td>szomorúság – nyugalom</td> </tr> <tr> <td>C. serenità</td> <td>kiegyensúlyozottság</td> </tr> <tr> <td>A. gioia – esultanza</td> <td>öröm – örömjongás</td> </tr> </table>	B. vita – movimento – esuberanza	élet – mozgás – túlaradás	D. angoscia	szorongás	E. passione – collera	szenvedély – düh	F. tristezza – calma	szomorúság – nyugalom	C. serenità	kiegyensúlyozottság	A. gioia – esultanza	öröm – örömjongás
B. vita – movimento – esuberanza	élet – mozgás – túlaradás												
D. angoscia	szorongás												
E. passione – collera	szenvedély – düh												
F. tristezza – calma	szomorúság – nyugalom												
C. serenità	kiegyensúlyozottság												
A. gioia – esultanza	öröm – örömjongás												

A szektorok többsége (szintén az óramutató járásával ellenkező irányban haladva) számkóddal is ellátott melléneveket tartalmazó alszektorokra van bontva. (A melléneveket is tartalmazó szektorok alfabetikus elrendezésű magyar–olasz listájához lásd a 2. táblázatot).

Az olasz szavakhoz az informatív magyar megfelelőket a szóban forgó mellénevek körskálában adott környezetének figyelembevételével próbáltam létrehozni.

A körskála alkalmazása abban áll, hogy egy zenemű meghallgatásakor a hallgatóknak abba a szektorba kell annak a melléneveknek a számkódját beírni, amely véleményük szerint a mű által kiváltott érzelmet leginkább kifejezi.

Kodály kórusművének elemzése előtt e körskála alkalmazását a hallgatókkal gyakoroltattam, különféle más művek elemzésével.

2. Ezután a körskála alkalmazásával elemeztem a hallgatókkal Kodály kórusművét, amely a következő módon és eredményekkel zajlott le. Az elemzésben 180 hallgató vett részt. A kórusművet kétszer úgy hallgatták meg, hogy közben kezükben volt a körskála, de abba még nem írtak be semmit, beírásra csak a harmadik meghallgatás alkalmával került sor. A feladatot megoldó 180 hallgató válasza közül taláalomra kiválasztottam 100-at, az alábbiakban e 100 válaszban található információkat összesítem.

A hallgatók minősítéseinek összesítését az 1. számú lista mutatja. (Minthogy az egyes hallgatók a meghallgatott kórusműhöz különböző számú minősítést rendeltek, a minősítésre használt elemek összege nem egyenlő 100-zal. Továbbá néhány hallgató egyedi minősítő elemek alkalmazása helyett egy teljes al- vagy főszektort jelölt meg minősítésként. Ezt a fajta minősítést „+” jellel jelöltem, és az összesítésben értelemszerűen úgy vettem figyelembe, mintha a szóban forgó szektor valamennyi minősítő elemét felhasználták volna. A minősítő elemek kódja után zárójelben álló szám azt mutatja, hogy a szóban forgó elem az elemzésekben hányszor fordul elő.)

2. táblázat. A mellékneveket is tartalmazó szektorok alfabetikus elrendezésű listája

A1	1	vidám	allegro	E2	14	lobbanékony	collerico
	28	jókedvű	gaio		18	határozott	deciso
	32	könnyed	spensierato		21	heves	impetuoso
	33	örvendező	lieto		26	tomboló	furente
A2	31	boldog	felice		43	zivatáros	temporalesco
	2	eleven	agile		61	erőszakos	violento
	53	szökdelő	saltellante	E3	19	lángoló	ardente
71	örvénylő	vorticoso	27		féktelen	irruente	
B1	4	tevékeny	attivo		43	viharos	temporalesco
	16	táncos	danzante	47	szenvédélyes	appassionato	
	29	gyors	galoppante	56	komor	tetro	
	51	ritmikus	ritmato	59	gyötört	tormentato	
	62	heves	vivo	64	mozgalmas	movimentato	
B2	8	vad	brutale	F1	10	nyugodt	calmo
	20	vonszoló	trascinante		17	barátságos	dolce
	42	gyöttrő	assillante		39	mélabús	malinconico
C1	5	víz-szerű	acquatico		48	derűs	sereno
	12	világos	chiaro		52	álmodozó	sognante
	24	hűs	fresco	58	szomorú	triste	
	13	kristálytisza	cristallino	67	egyhangú	monotono	
	34	áttetsző	leggero	69	ábrándozó	romantico	
25	folyékony	fluido	F2	37	lassú	lento	
36	átlátszó	límpido		30	nehéz	grave	
40	tengeri	marino		50	nyugalmas	riposante	
C2	15	futó		scorrevole	66	vágyakozó	nostalgico
	63	menekülő		fuggente	70	higgadt	tranquillo
	68	áramló	grondante	F3	35	tekintélyes	grave
D	6	emelkedő	ascendente		38	méltóságteljes	maestoso
	7	aggasztó	angosciante		30	fontos	grave
	22	ijesztő	spaventoso		46	súlyos	pesante
	41	ideges	nervoso		57	ünnepélyes	solenne
45	fokozódó	progressivo	X	49	gyors	rapido	
E1	9	hirtelen		brusco	60	élénk	vivace
	11	színváltoztató	cangiante				
	23	tartós	forte				
	54	váratlan	improvviso				
55	meglepő	sorprendente					

A minősítések összesítésének kiegészítéseként – a szektorok és alszektorok sorrendjét követve – külön megadom a három „legtöbb szavazatot” kapott fő- és alszektor, valamint a 10-nél több szavazatot kapott minősítő elemek listáját.

B.1.: +, 62(2),	7
B.2.: +, 20, 42	<u>5 B = 12</u>
D.: +(4), 6(9), 7(21), 22, 45(4),	<u>55 D = 55</u>
E.1.: +(3), 9, 23(2), 54(2), 55(2),	22
E.2.: +(2), 18(3), 21(7), 26, 43, 61,	25
E.3.: +(2), 15, 27, 47(12), 56(6), 59(12), 64,	<u>45 E = 92</u>
F.1.: +(4), 10(12), 17(4), 39(37), 43, 48(5), 52(9), 58(24), 67(2),	122
F.2.: +(4), 30(13), 37(12), 50(8), 66(19), 70(2),	74
F.3.: +(2), 21, 35(2), 38(12), 46(3), 57(39),	<u>67 F = 263</u>
C.1.: +, 5(2), 12(2), 13, 24, 25(3), 34(11), 40,	29
C.2.: +, 15(3), 63(2), 68,	<u>9 C = 38</u>
A.1.: +, 3, 33(3), 32,	9
A.2.: 53,	<u>1 A = 10</u>

1. lista. A hallgatók minősítéseinek összesítése

A főszektorok közül a szavazatok száma szerint az első három:

- D. (szorongás) = 55,
 E. (szenvedély, düh) = 92,
 F. (szomorúság, nyugalom) = 263

Az alszektorok közül a szavazatok száma szerint az első három:

- F1 = 122
 F2 = 74
 F3 = 67

A tíznél több szavazatot kapott értékelések a következők:

- D. 7 (aggasztó) (21)
 E3: 47 (szenvedélyes) (12), 59 (gyötört) (12),
 F1: 10 (nyugodt) (12), 39 (mélabús) (37), 58 (szomorú) (24),
 F2: 30 (nehéz) (13), 37 (lassú) (12), 66 (vágyakozó) (19),
 F3: 38 (méltóságteljes) (12), 57 (ünnepélyes) (39),
 C1: 34 (áttetsző) (11)

3. A körskála alkalmazása mellett arra is kértem a hallgatókat, hogy aki tudja, az elemzés során szerzett benyomását fogalmazza meg **szövegszerűen** is. Ezekből a megfogalmazásokból idézek itt néhányat informatív fordításban:

- A templomi kórusokhoz hasonló ünnepélyes kórusnak tűnt, s a zene is annak.
- A zene szomorúságot sugall, a melódia lassú és ünnepélyes, mint egy templomi kórusé.
- Számomra úgy tűnt, hogy egy élet történetét fejezi ki; az első része nyugodt, kvázi édes ritmusú, ez a gyermekkor periódusa, a virágoké, amelyek bimbóznak, s még nem tudják, hogy majd egyszer meghalnak; a második az élet középső periódusa a magas és mélypontokkal; az utolsó a mélabúval átszőtt öregkoré, a nyugalommal megjelölté, de olyan nyugalommal, amely a megélt, szenvedést, keserőséget okozó tapasztalatoktól terhes; azt hiszem, mindazokat az emóciókat magába foglalja, amelyeket egy teljes élet tud adni magas és

mélypontjaival, örömeivel és fájdalomjaival, gyötrelmeivel és szenvedélyeivel; egyes momentumokban olyan dalnak tűnt, amellyel valaki hálát ad az Istennek, amiért mindezt megengedte.

- E kórust hallgatva az első benyomásom egy ünnepélyes atmoszféra érzékelése volt; egy valaki felé irányuló hálaadásé; a befejező rész nyugalmat sugallt.
- Azt hiszem, hogy az az érzés, amelyet ez a kórusmű ébreszthet, maximális mértékben szubjektív, annak az érzelemvilágától függő, aki hallgatja; bennem mélabút ébresztett, de derűt is.
- Kezdetben mélabút és nosztalgiát keltett bennem, mert ez egy nagyon szomorú zenemű; később azonban úgy tűnt, mintha ünnepélyessé, fenségessé vált volna.
- Ez a zenemű szomorú és aggodalmat keltő.
- A melódiából a szöveg értése nélkül is érezhető, hogy egy szomorú melankolikus mű, ugyanakkor mélyen megérintő.
- Ez a zenemű nagyon aggodalmat keltő, az volt a benyomásom, mintha szerzője kétségbeesést, fájdalmat és nosztalgiát akarna kifejezésre juttatni, ugyanakkor azt gondolom, hogy a mű finoman árnyalt módon romantikus is.
- Én három részre osztom ezt a művet: egy elsőre, amely szomorúságot és ünnepélyességet áraszt, egy másodikra, amelyben a zene szenvedélyesebbé és emelkedettebb tónusúvá válik, végül egy harmadikra, amely újból szomorúságot sugall.
- A zenei motívum a mű kezdeti szakaszában nyugalmat közvetít, ám ahogy a melódia lépésről lépésre előre halad, aggodalmat és szomorúságot kezd kifejezni; ami viszont a befejező részt illeti, az számomra vidám vonásokkal rendelkezik.
- Számomra ez a mű ünnepélyes és fenségese, úgy vélem, fontos dologról kell, hogy szóljon.

4. Azt hiszem, hogy ez az elemzés, amely nemcsak egyedi vélemények csokorba gyűjtésének tekintendő, hanem a feladatot megoldó hallgatók közös véleménye tükrözőjének is, hű képet ad az adott kórusműhöz társítható – a verbális szöveg jelentésével is összhangban álló! – érzelmi asszociációkról. Egyidejűleg a bemutatott „kifejezőerő-körskála” eredményes alkalmazhatóságát is bizonyítja, legalábbis a következőes művészi logikával létrehozott „verbomuzikális” kompozíciók elemzésében. És kétséget kizáróan Kodály kórusműve – két, nyelvet és nyelvzenét bámulatosan magas szinten ismerő (és birtokló!) művész találkozása eredményeképpen – ilyen kompozíció.

Az *ë* hang Kodály korában és ma

Péntek János

1. 125 éve született* és 40 éve halt meg Kodály Zoltán. És abban az évben, 1967-ben, már halála után, jelent meg az 1965-ös egri kiejtési konferencia anyaga, amely annak a vitának az előadásait, hozzászólásait tartalmazza, amelyben még maga is részt vett, elsősorban éppen a 15. magánhangzó kérdésében (Grétsy–Szathmári [szérk.] 1967). Akkor még – mint előtte is – azon vitatkoztak nyelvészek és pedagógusok: még lehet-*ë* tanítani minden magyar anyanyelvű beszélőt a kétféle *e* megkülönböztetésére? Kodály Zoltán, akárcsak Bárczi Géza, jóval előttük Szinnyei József, azon a határozott véleményen volt, hogy igen. Még lehet, és még is kell tanulni, használatát újra elevenné kell tenni. A köznyelvi norma részévé kell tenni.

* A dolgozat témája miatt kötelezőnek véltem az *ë* jelölését; ebben az esetben saját anyanyelv-változatom *ë*-zése alapján.

Hogy miért? – Mert ez javítja a nyelv hangzását. Mert „értelmi tulajdonsága is van a zárt *ĕ*-nek”, mint Kodály mondta (Grétsy–Szathmári [szerk.] 1967: 246), azaz önálló helye és jellemzőkülönböztető szerepe van a magyar hangrendszerben.

Ez a lényeg az, hogy Kodály az élőnyelv, az élőbeszéd természetes dallamában és ritmusában, az élőbeszéd változatosságában látta a nyelv lényegét és értékeit, amikor a nyelvészek jelentős része még mindig az alaposan szabályozott, megrögült írott nyelv bővületében élt.

Kodály jól látta a történeti okait is annak, miért nem jelöli a magyar helyesírás a kétféle *e*-t: „Irodalmi nyelvünk az északkeletiek kezén alakult ki, és ezért sajátos módon elmulasztották helyesírásunkban feltüntetni a zárt *ĕ*-t, nem úgy, mint a finnnek, akik annak idején ezt megégették, és náluk éppen ezért nem vesztett ki” (Grétsy–Szathmári [szerk.] 1967: 245).

A másik ok: sokan kifogásolták a zárt *ĕ*-t, például Jászai Marinak a zárt *ĕ*-jét. Azaz: az irodalmi nyelv elsődleges fészkeiben, az északkeleti nyelvjárásban nem ismerték a kétféle *e*-t, ezért nem is került bę a jelölésbe; az irodalmi nyelv másodlagos, 20. századi központja, Budapest – noha maga, mint szintén Kodály hívta fél rá a figyelmet, sokféle nyelvjárás hordalékát beszéli –, a budapesti elit, amelynek beszélt köznyelvét az írott köznyelv normái irányították, nemcsak, hogy nem ismerte, de egyre inkább provinciálisnak minősítette, és „kifogásolta”, azaz stigmatizálta a zárt *ĕ*-t.

Ezzel a „normaképző” és „mintaadó” értelmiségi elített kellett volna elfogadtatni a nyelvi norma elemeként a 15. magánhangzó-fonémát és kötelezővé tenni az oktatásban. Reménytelen volt a szándék megvalósítása, hiába volt Bárczi Géza és Kodály Zoltán tekintélye. A nyelvészek körében is többen voltak a szkeptikusok vagy éppen ellenzők. Az is megzavarta a két *e* melletti érvelést, hogy akkor a „**nyelvfejlődés**” útját az **egységésítésben** látták: a kétféle *e* pedig mint a múlt maradványa tűnt föl. Az írott köznyelv kötelező, megtanítandó elemeként reménytelen volt elfogadtatni, csak a beszélt köznyelv ideig-óráig megtűrt elemeként maradhatott még. Némhogy kötelezőként nem sikerült elfogadtatni, de még annak sęm sikerült gátat vetni, hogy ne stigmatizálják, ne nézzék lę, ne tekintsek provinciálisnak az *ĕ*-ző beszédet.

2. Köz hely a magyar dialektológiában, hogy a kétféle *e* fonéma meglęte vagy hiánya megosztja a magyar nyelvjárásokat. Męgosztja, de külön-külön nem jellemzi, nem különbözteti el, ugyanis a 10 nyelvjárás régióból csak kettőnek a fonémarendszerére nem jellemző. Magyarországon mindössze egynek, ha a budapesti régiót nem tekintjük nyelvjárás régióknak is egyben (pedig ennek is megvolna a maga indokoltsága). Nęm rendszerszerően pedig mindenütt előfordul a rövid zárt *ĕ*. Emiatt magam azt sęm tartom indokoltnak, hogy az *ĕ*-zést a régióális köznyelviség körébe utaljuk. A beszélt köznyelvben kétségtelenül egyenrangú a nyiltabb *e*-vel, vagy legalábbis ilyenként kell elismerni. Elekfi László 1966-ban – az ÉrtSz. előmunkálataival kapcsolatban, Deme Lászlóra hivatkozva – sarkítva, de nagyon határozottan mondja: „köznyelvünk bizonyos fokig *ĕ*-ző, irodalmi nyelvünk [azaz az írott nyelv?!] azonban nem ismeri az *ĕ*-zést... Ezt a tényt hangsúlyoznunk kell azzal a még ma is félbukkanó szélsőséges állásponttal szemben, mely az *ĕ*-zést elsőrendő köznyelvi normának tartja, még akarva rá tanítani azokat is, akik az *e* kétféle változata közt sęmmi különbséget nem tésznek [...] Most inkább az igazság másik oldalát kell hangsúlyoznom [...]: az *ĕ*-zés is van annyira elterjedt, hogy nem minősíthető pusztán nyelvjárás hangajáságnak. Köznyelvnek tekinthető az *ĕ*-zés is...” (237–8). Ez az ellentmondástól nem mentés érvelés volt az alapja az *ĕ* ÉrtSz.-beli jelölésének, amely Elekfi László eléggé nem értékélhető munkája. Igazat kell tehát adnunk Buvári Mártának, aki szintén az *e* és az *ĕ* beszélt köznyelvi státusa mellett érvel (Buvári 2006).

Bizonyosra lehet vęnni, hogy a magyar anyanyelvűeknek jóval több mint fele ma is *ĕ*-ző nyelvi környezetbe születik bele, ilyen lęsz a vęmakuláris nyelvváltozata. Ez nem változott Kodály Zoltán halála óta.

3. Szólnom kell még Erdélyről. Ez Kodály miatt és a téma miatt sęm lényegtelen. Az ötvenés-hatvanas években, az akkori vitákban, érvelésükben Erdély említését a nyelvészek is tapintatosan kerültek. A két *e* fonéma romániai (erdélyi) nyelvöldrajzi megoszlását Murádin László írta lę és publikálta 1980-ban a Romániai magyar nyelvjárások atlasza akkor még kéziratosa anyaga alap-

ján (Murádin 1980). Adatai szerint a moldvai magyar ebben a tekintetben ugyanazt a megoszlást mutatja, mint egyéb jelenségekben is: az *ĕ* nem fonémaértékű az északi kis régióban (a mezőségi típusban), a régió többi (székelyés) részében igen; a székely teljes egészében *ĕ*-zű (ettől nem függetlenül: *ő*-zű Kérésztúr környékén); némely altípusában az *e* realizációja a köznyelvinél jóval nyíltabb, emiatt a fonetikai distinkció hangsúlyozottabb (pl. Sepsiszentgyörgy környékén); a történeti Erdély vármegyei része, a Mezőség ismeri ugyan az *ĕ*-t, de ez nem fonémaértékű (a székely és a mezőségi régió határát ezén az alapon pontosan kijelöli a Maros mentén, a Nyárad mentén, a Kis- és Nagyküküllő völgyében, sőt a dél-erdélyi nyelvjárásszigeteken is: a mezőségi típusú Lozsád és környéke nem *ĕ*-zű); Kalotaszeg *ĕ*-zű, keleti kistája viszont szintén átmeneti jellegű; a Szilágyság megoszlik: északi, Tövishátnak nevezett kistája az északkeletéhez csatlakozva *e*-zű, déli része *ĕ*-zű; a Tisza-Körös vidéki nyelvjárás romániai (bihari) része nem *ĕ*-zű, a mezőségi jellegű Fekete-Körös völgye sēm; a Bánság jelentős része szintén *ĕ*-zű (vagy *ő*-zű). Az *ő*-zés egyébként, mint köztudomású, de ezt a mostani szegedi helyszín miatt is hangsúlyozni kell, szoros kapcsolatban áll az *ĕ*-zéssel: annak szinte hangsúlyozottabb, labiális változata.

A dialéktológiai jellegű megállapításokon túlmenően jelezni kell azt is, hogy a përmrégiók nyelvhasználatában a kétnyelvűség is az *ĕ*-zést erősíti (persze nem a magyarra jellemző fonológiai szembenállásként): a környező nyelvek *e* hangja ugyanis egyezik az *ĕ*-vel. De a magyar nyelvbeli kétféle *e* meglétének aréálisan olyan hatása is van, hogy az erdélyi román nyelvjárásban a nyelvi kontaktus következményeként jellemző az egészen nyílt *e*.

4. Mi változott az elmúlt négy évtizedben, Kodály halála óta? Az egyetlen kedvező eredménye az volt az akkori vitáknak, hogy az ÉrtSz.-ba bekerültek az *ĕ*-zű változatok is. Elekfi László következtetésnek bizonyult: ragozási szótárában is fontosnak tartotta az *ĕ* jelölését (1994), hasonlóképpen Fekete László a kiejtési szótárban (1992). Egyébként a szakma egészének fellépése és érvelése erőteljesnek bizonyult. Ezt befolyásolta az a megalapozatlan koncepció, amely a „nyelvi fejlődést” az egységülésben (és az egységítésben) látta; az is, hogy az akkori vezető nyelvészek egy része (a budapesti értelmiségi elit jelentős részéhez hasonlóan) saját nyelvátváltoztatásban nem ismerte az *ĕ*-t, hallásában sēm érzékelte a kétféle *e* különbségét.

Utólag megítélve valóban túlzó volt és nem volt kellőképpen taktikus az az elképzelés, hogy „kötelezővé”, „megtanítandóvá” kell tenni az *ĕ*-zű írást és ezt követően az *ĕ*-zű ejtést. Elsősorban azt kellett volna elérni, és ma is el kellene érni, hogy senkit ne stigmatizáljanak, ne szorítsanak ki a hivatásos beszélők köréből *ĕ*-zű ejtése miatt. Akkor is voltak példák rá, hogy – a Kodály által is említett Jászai Marihoz hasonlóan – a színészelöltek fëlvételeiben vagy a színészek alkalmazásában egyre inkább kizáró okká vált az *ĕ*-zű beszéd. (Már Kodálynak is ezt kellett megállapítania: „Ma a Nemzeti Színházban nem hallható a zárt *ĕ*” 1967: 244.) Az eredményekből ítélve egyre inkább elmaradt a rádió-, a televízióbëmondók és riporterek oktatásából, hátránnyá vált alkalmazásukban, és bizonyára kizáró okká a szinkroniparban. Azt nem lehetett előre látni, hogy olyan korszak következik, amelyben már némasak az írógép-billentyűzetnek lehet szükítõ hatása, hanem a tömegében és hatásában óriásivá duzzadt tömegkommunikációk: a rádióknak, egyre inkább a televízióknak, a televízió által sokszorosított és forgalmazott szinkronnyelvnek, valamint a számítógépnek. Ma Budapestén üdítõ kivételnek számít, hogy a televízióknak van egy enyhén palócos ejtésű mëtëorológusa, akinek a beszédében az *ĕ* is jelen van. Ebbe a stëril egyhangúságba a médiában mégis csak megszólaló „vidékiek”, az egyszerű beszélők hoznak szint és változatosságot, a régióális stüdiók is, az ott ma már gyakran megszólaló erdélyiekkel, fëlvidekiekkel.

Két feltétele van annak, hogy egy nyelvi változat megmaradjon: az egyik a lëgalább implicit módon elfogadott norma a jelenségre nézve, a másik az ennek męgfelelõ nyelvhasználati minták folyamatos hatása. Ma egyik sēm érvényesül, sőt ennek az ellenkëzõje hat. És vannak még a szakmabeliek körében is, akik mindezt a magyar nyelv természetës mozgásának tekintik: erre halad a magyar nyelv, mondják. Holott sok tekintetben erre kényszerítik.

5. A hátrányos helyzet másik, nem elhanyagolandó eleme: az iskolai oktatás. Az iskolába kerülő gyermekek több mint felének olyan ábécéskönyvekből kell jelenleg tanulnia, amely a magyart fonémaírásként tanítja ugyan, de teljesen figyelmen kívül hagyja az általuk megtanult magyar nyelv egyik, a többivel azonos rangú, azonos funkciójú elemét, az *ë* fonémát. És ezzel számukra megnehezíti az írás és az olvasás tanulását. Teljesen visszhang és következmények nélkül maradt Zongor Ferencnek ezzel kapcsolatos meggyőző bészámolója három évtizeddel ezelőtt a Magyar Nyelvőrben. A szerző általános iskolai igazgató volt Kemenesalján, Celldömölkön, és óralátogatásai alkalmával figyelt föl az 1. osztályosok abból fakadó olvasási, megértési nehézségeire, hogy ábécéskönyvük csak egy *e* betűre tanította őket. Nem tudtak különbséget tenni például az *elment* és az *elmént*, a *szemét* és a *szémét*, az *értem* és az *értém* között. Hasonló tapasztalataik vannak a székelyföldi pedagógusoknak is. Zongor Ferenc azt javasolta: „Jelölni kellene a zárt *ë* értelemmégkülönböztető mivoltát az olvasástanítás megkönnyítésére” (Zongor 1977: 76).

Ez nem azonos azzal az igénnyel, hogy tegyük általánossá és kötelezővé az *e* és az *ë* megkülönböztetését a magyar helyesírásban. De könnyítsük meg a gyermekek számára az anyanyelvük írott változatába, írott világába való belépését. Annyi alternatív tankönyv van forgalomban, hogy ebbe a kínálatba az is beleférne (Erdélyben is), hogy a nagyrégióként eltérő *ë*-zést jelöljék a szerzők. Más nyelvek oktatásában sém ismeretlenek az ilyen, a belépést könnyítő megoldások. Ez azzal a jótékony következménnyel is jár, hogy valóban javulna az *ë*-zõ ejtismód elfogadottsága, présztizse. Elsődlegesen a tanulók nyelvi, nyelvjárási tudatát erősítené, de a pedagógusok attitűdjét is kedvezően befolyásolná. Mert az sém változott meg gyökeresen.

Kodály Zoltán Szinnyei József korábbi tankönyveire hivatkozva szintén a tankönyvekben látta a megoldást. Még azt is, hogy ezzel általánossá lehetne tenni a kétféle *e* használatát.

Ilyen megfontolásból jelentette meg 2002-ben az Erdélyi Tankönyvtanács, kísérleti jelleggel, kis példányszámban Adamikné Jászó Anna, Gósy Mária és Lénárd András ábécéskönyvének *ë*-zõ változatát a felső-háromszéki kiejtés alapján (Adamikné–Gósy–Lénárd 2002).

6. Tiszteletre és elismerésre méltó a Bárczi Géza Értékörző Kiejtési Alapítvány következtetés törekvése, hogy megállítsa „a kiejtés bomlását” a kétféle *e* megkülönböztetése tekintetében. Buvári Márta dolgozatai, cikkei, szójegyzéke (1978, 2001), Mészáros András „kisszótára” (1998) mind az „értékörzés” szándékával született. Fontos eredménye ennek a kitartó munkának a MorphoLogic Kft.-nak az *ë* automatikus jelölésére kifejlesztett számítógépes programja (a Bárczi Alapítvány nyelvészeti közreműködésével, vö. Novák 2006). Mészáros András részletesen kifejtett megoldási javaslatára szerint ezzel az eszközzel és az eddigiektől teljesen eltérő attitűddel a maga természetes médrébe lehetne terelni a nyelv mozgását és benne az élőnyelv *ë*-zését (Mészáros 2006). Látszólag ez a kis mozgalom áll szemben a nyelv természetes mozgásával, holott amögött, ami természetesen látszik, olyan erők állnak, amelyeknek a hatalma és a hatása jóval erősebb, mint a kitartó keveseké.

7. A címbeli implicit kérdésre: miben változott az *ë* helyzete Kodály korától napjainkig, összefoglalásképpen a következőket mondhatjuk: Nem történt olyan irányban előrelépés, mint ahogy ő szorgalmazta. Az *ë* státusa, az *ë*-zõ kiejtés megítélése romlott; az akkor félig sztendérd helyzetből a sztendérd alá csúszott. Ennek következtében csökkent a felnõtt beszélõk körében az *ë*-zõ beszédûek aránya.

A szabályozásban az akkori szinten maradt, de az ÉrtSz. *ë*-zõ alakjaira ma már senki nem hivatkozik, a nagy nyilvánossághoz szóló, meghatározó nyelvi minták teljesen mellőzik: alig van színész, akinek nyelvében nyomokban még megvolna ez az ejtismód; száműzték a rádióból, a televízióból, a szinkronizált filmekből. Az iskolába kerülő kisiskolás pedig botladozva télenkedik a kétféle *e* hang égyetlen betűje fölött.

SZAKIRODALOM

- Adamikné Jászó Anna–Gósy Mária–Lénárd András 2002. *A mesék csodái. ABC és olvasókönyv*. Erdélyi Tan-
könyvtanács, Kolozsvár. (Az ábécéskönyv *ë-ző* változatát dr. Péntek János készítette el a felső-három-
széki kiejtés alapján.)
- Buvári Márta 1978. A „zárt *ë*” pere. *Magyar Nyelvőr* 102: 163–70.
- Buvári Márta (szerk.) 2001. *Kiejtési szótár és útmutató 15 magánhangzóval*. Bárczi Géza Értékkörző Kiejtési
Alapítvány, Budapest.
- Buvári Márta 2006. Miért köznyelvi? In: Zimányi Árpád (szerk.): 119–22.
- Elekfi László 1966. Köznyelvi kiejtésünk és az Értelmező Szótár. In: Országh László (szerk.): *Szótártani ta-
nulmányok*. Budapest, Tankönyvkiadó, 227–78.
- Elekfi László 1994. *Magyar ragozási szótár*. MTA Nyelvtudományi Intézete, Budapest.
- Fekete László 1992. *Magyar kiejtési szótár*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Grétsy László–Szathmári István (szerk.) 1967. *Helyes kiejtés, szép magyar beszéd. Az egri kiejtési konferencia
anyaga*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Kodály Zoltán 1967. Megjegyzések a konferencián elhangzottakhoz. In: Grétsy–Szathmári (szerk.): 245–8.
- Lőrincze Lajos 1972. A zárt *ë*. In: Lőrincze Lajos (szerk.): *Édes anyanyelvünk*. 3. kiadás, Akadémiai Kiadó,
Budapest.
- Mészáros András 1998. *Igényes (ë-ző) kiejtési kiskönyvtár*. Gondos Bt., Bicske–Budapest.
- Mészáros András 2006. Megoldási vázlat – A több mint két évszázados viták folytatása helyett. In: Zimányi
Árpád (szerk.): 133–5.
- Murádin László 1980. Az *e/ë* fonémakülönbség megléte és megoszlása a romániai magyar nyelvjárásokban.
Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények 24: 169–87.
- Novák Attila 2006. Automatikus *ë*-jelölő program. In: Zimányi Árpád (szerk.): 133–5.
- Zimányi Árpád szerk. 2006. *II. egri kiejtési konferencia. 2005. október 22.* Acta Academiae Paedagogicae Ag-
riensis. Nova Series Tom. XXXIII. Sectio Linguistica Hungarica. Eger.
- Zongor Ferenc 1977. A zárt *ë* és az olvasástanítás. *Magyar Nyelvőr* 101: 74–6.

Kodály Zoltán és a Kazinczy-versenyek

Rozgonyiné Molnár Emma

A címben jelzett párhuzam első hallásra disszonánsnak tűnik, mert Kodály Zoltán nevét hallva a muzsika, a zene, a népzene jut eszünkbe; a Kazinczy nevével fémjelzett versenyek pedig a szép magyar beszédet s a vele kapcsolatos elvárásokat idézik föl. A formális érintkezési pont az auditív jelleg, de a tartalmi kapcsolat is ezen a szinten kereshető.

Kodály Zoltán számára minden hangélmény mérlegre került, hogyne figyelt volna föl a magyar népdal mellett a magyar beszédre: ennek természetére, tulajdonságaira; és elrettenve vette észre, hogy egyre több benne a hamis elem, egyáltalán kevés a reá – a beszédre – fordított figyelem, pedig nemzeti létünk egyik fundamentuma magyar nyelvünk. A mester első, legfontosabb tette ez ügyben a figyelem felkeltése volt, azaz az írott szó mellett az élőbeszéd hangzására való odafigyelés, figyeltetés.

Az 1937-ben elhangzott „riadója” egy folyamatnak volt a megindítója, amely a mai napig tart. (A „Riadó” 70 évvel ezelőtt előadás formájában, december 9-én hangzott el az Eötvös Kollégium közgyűlésén *A magyar kiejtés romlásáról* címmel.)

Lőrincze Lajos írja a Kodály-centenárium beszédében: „Riadója után Kodály szinte egyenlő arányban osztotta meg idejét és erejét a magyar zene nyelvének s a magyar nyelv zenéjének gondjai között. Nem volt nyelvész. Más szempontból, magasabb szintről szemlélte nyelvünket; népben, nemzetben gondolkodott.”

1965-ben, az egri kiejtési konferencián Bárczi Géza professor elnöki megnyitójában ezt mondta: „Újabban [...] főleg Kodály Zoltán hatásos szavai nyomán egyre többet hallunk és olvasunk a helyes magyar kiejtésről, s ez annak biztos jele, hogy e kérdés immár társadalmunk tudatában is égetővé vált.”

Ugyancsak ekkorról Deme László előadásából idézve: „Tulajdonképpen Kodálynak ezzel az előadásával kezdődött meg a helyes magyar kiejtés ügyének újrafelvétele, s ennek közzétételével indult meg a kiejtésünket vizsgáló szakmunkák örvendetes szaporodásának folyamata [...] a magyar nyelvudomány munkásai és a magyar nyelv tanárai körében e felhívás nem talált süket fülekre, hanem pezsgést indított, amelynek eredménye számszerűségében is tekintélyes.”

Mindaz, ami a „riadóban” és a *Vessünk gátat kiejtésünk romlásának!* címen a rádióban elhangzott, vitát indított a kortárs nyelvészek körében, sőt időben később is visszatértek rá, de nem ezen a nyomvonalon elindulva szólok most Kodály Zoltán hatásáról. A kiejtési versenyek elindítása is e két beszédnek köszönheti startját, erről lesz még szó. A versenyről, amely változott, módosult, terjedt, de mégis van. Nyelvünk ünnepének tekinthetjük ma is a közoktatástól a felsőoktatásig kiterjesztett Kazinczy-versenyeket és a beszélő foglalkozásúak ilyen jellegű díjazását.

Érdemes némi történeti visszatekintést tennünk. Kodály Zoltán előadásának hatására Eckhardt Sándor, a budapesti egyetem bölcsészkarának dékánja 1938-ban megszervezte az első „jó magyar kiejtési versenyt [...] gondolata Kodály Zoltán »riadójával« kapcsolatban merült fel bennem” – írja megnyitójában a dékán.

Az első verseny győztese Lőrincze Lajos egyetemi hallgató – későbbi nyelvészprofesszor – lett, nyelvjárásias kiejtésével. Ezután évente követték egymást a versenyek a budapesti egyetemen, majd a pécsi egyetemen is és a középiskolákban is rendre. A legátfogóbb és a legkomplexebb beszédverseny ebben a folyamatban a Kazinczy-verseny lett.

Péchy Blanka színművésznő alapítványt hozott létre utalva Kodály Zoltán 1937-es „riadójára”: „Ha Ő akkor, amikor nem volt országos méretű a művelődés, felhívta a felelősségre a figyelmet, nekünk sem szabad elmenünk közömbösen e kérdés mellett.” Pontosan megfogalmazta az alapítvány létének fontosságát: „Célomná vált: mozgalommá tenni a helyes és szép magyar kiejtés ügyét. Megingathatatlan meggyőződés, hogy a gyökeres társadalmi változás és az élőlőszóval terjesztett tömegtájékoztató növekvő térhódítása ugyanolyan újítómozgalmat igényel az egységes kiejtés, az igényes beszéd érdekében, mint amelyet a polgárosodás küszöbén Kazinczyék valósítottak meg az egységes irodalmi és az egységes köznyelv javára.”

Az alapító okiratban az alapítvány célja is közel áll a kodályi gondolathoz: „Elsősorban a magyar nyelv műveltség ápolása érdekében a szép magyar beszédre serkentsen színművészeket, rádió- és televíziós szereplőket, akiknek szava nap nap után eljut a magyar emberek millióihoz, s ily módon az egész magyar nép beszédét alakítja, de nem kevésbé fontos célja, hogy ugyanerre serkentsen a magyar tanulóifjúságot és az őket nevelő pedagógusokat is.”

Az alapítvány struktúrájáról azért érdemes szót ejtenünk, mert valóban a célnak megfelelően többszintű a díjazás:

- A Kazinczy Alapítvány legmagasabb elismerése a Kazinczy-díj (1963). Az erre méltó színész, előadóművész, rádió- és televízióbemondó, illetve riporter és pedagógus kaphatja.

- Kazinczy-jelvényt az általános iskolai tanulók kaphatnak a területi versenyen elért eredmény alapján (1974-től).

- Kazinczy-éremmel tüntetik ki a középfokú iskolák (1966-tól) és főiskolák, egyetemek (1973-tól) azon tanulóit, hallgatóit, akik az országos verseny döntőjében az első tizenöt, illetve az első tíz között szerepelnek.

- Kazinczy-jutalomban részesülhetnek az iskolai, egyetemi, főiskolai és más intézmény beszédművelő körei, tagjai és vezetői.

A „Beszélni nehéz” körök a Magyar Rádióban indított hasonló című műsor alapján szerveződtek a Kazinczy-versenymozgalom részeként Péchy Blanka és Deme László vezetésével. (A műsor ma is él a rádióban – igaz, hogy adásai a Magyar Katolikus Rádióban hallhatók.)

A szöveg helyes megszólaltatásához jelölési rendszert alakítottak ki, a szupraszegmentális eszközök alkalmazásának írásos megjelenítésére.

A beszédversenyek produkciója a kezdetektől prózai szöveg felolvasása: novella vagy esszé részlet interpretálása. Elvárás a szabályos tiszta hangképzés, megfelelő artikuláció, a magyar nyelvre jellemző időtartam-különbség megvalósítása, mind a magánhangzók, mind a mássalhangzók körében és a szupraszegmentális eszközöknek a szöveg által diktált megvalósítása.

A kezdetekben a budapesti egyetlen beszédversenyein a zsüri munkájában Kodály Zoltán is részt vett. Értékelő hozzászólásaiból idézek néhányat:

„Az egyes hangok helyes ejtésében jóformán valamennyi versenyző kifogástalan. Hibák inkább csak a beszéd nagyobb egységeiben mutatkoznak. Már a mondathangsúly elhelyezésében, a mondat dallamának kikerekítésében több volt a bizonytalanság. Lendületesen egy darabban ívelő mondatdallamok helyett gyakran hallottunk szaggatott, töredékesen összerakott mondatokat.”

Tanulságos Kodály Zoltán következő megjegyzése is: „Általában az eddig lefolyt három verseny eredménye fokozatos javulást jelent. De nem jelenti a hallgatók beszélőképeségének átlagos javulását, pedig ez volna a cél. A versenyre ugyanis azok jelentkeznek, akik valamennyire már tudtak beszélni.”

Az 1965-ben tartott egri kiejtési konferencián a zárodokumentum szerint ismét megfogalmazódott az eredeti cél meg szándék, hogy a művelt értelmiség beszéde például szolgáljon, és az egész magyarul beszélő közösség legyen igényes a beszédére, tekintse nemzeti kincsnek a beszéd hagyományait. Kodály Zoltán is jelen volt ezen a konferencián, és értékes megjegyzéseivel gazdagította a konferencia anyagát. A javaslatok között itt is szerepel a kiejtési versenyek megszervezése minden oktatási szinten.

Az igényes beszéd elsajátítását célzó versenymozgalom bővült: vannak mesemondó versenyek az általános iskola alsó tagozatos tanulóinak, a tanítóképzősöknek. Reneszánszát éli a retorikaoktatás a közép- és felsőfokú intézményekben. Hozzájuk szónokversenyek kapcsolódnak; a felsőoktatásban az ELTE rendezésében már nyolcadik alkalommal volt Kossuth-szónokverseny, amely kettős feladat elé állítja a jelölteket: „Jót, s jót” az elvárás.

A nyilvánosság előtt történő megszólalás gyakori követelmény napjainkban, ezért igen időszerű Kodály Zoltán gondolata a nemzeti beszédkultúra ápolásáról. Ezt mondja: „A nyugati népeknél a saját nyelvük tökéletes, biztos tudása a kultúra elemi követelménye. Hol romlik a kiejtés? Ahol fogyatékos a nemzeti öntudat és a vele járó felelősségtudat.”

Kodály Zoltán nemes szándékának, a beszédkultúrának a kiteljesítése a Kazinczy-versenymozgalomban is folytatódik, és hatása határainkon innen és túl – a verseny résztvevői által (bizunk benne: ha szűkebb körben is) – eredményesen terjed.

Sajnos a szép magyar kiejtés gondozása visszaesést mutat az 1965-ben tartott kiejtési konferenciához képest. Akkor 36 korreferátum, hozzászólás hangzott el Deme László nyitó előadásához, 2005-ben, a konferencia 40. évfordulóján csak 18. Mindkét alkalommal a Magyar Nyelvtudományi Társaság adta a nevet a rendezvényhez, de a szervezőmunkát és az anyagi fedezetet is 2005-ben az Eszterházy Károly Főiskola Magyar Nyelvi Tanszéke vállalta, s ugyanez vonatkozik a kiadványra is, a konferencián elhangzott előadások megjelentetésére. A Zimányi Árpád vezette tanszéket elismerés illeti, hogy a város nevével és Kodály Zoltán jelenlétével fémjelzett első kiejtési konferenciát nem engedték feledésbe merülni.

Amikor Kodály Zoltánt az MTA levelező tagjának ajánlották, a szövegben megjelentek az alábbi sorok is: „Kodály Zoltán a magyar nyelv és beszéd tisztaságának is lelkes, kitűnő tárgyi tudású harcosa: ez irányú kezdeményezései különösen az ifjúság körében már eddig is figyelemre méltó eredményekre vezettek.” Méltán kerültek ezek a sorok az ajánlás indoklásába olyan neves nyelvész-

szek aláírásával, mint Zsirai Miklós, Bárczi Géza, Eckhardt Sándor, Kniezsa István, Pais Dezső és többen mások.

A Kodály-emlékév alkalmából így nemcsak a zenetudomány, de a nyelvtudomány is tisztelgő Kodály Zoltán emléke előtt.

SZAKIRODALOM

- Bárczi Géza 1967. Elnöki megnyitó. In: Grétsy László–Szatmári István (szerk.): *Helyes kiejtés, szép magyar beszéd*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadványai 120. sz. Budapest, 17–8.
- Deme László 1965. Kiejtésünk vitatott kérdései. In: Grétsy László–Szatmári István (szerk.): *Helyes kiejtés, szép magyar beszéd*. Budapest, 24.
- Eckhardt Sándor 1941. *A jó magyar kiejtés aktái*. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest.
- Hercegi Károly 1988. A Kazinczy-alapítvány. In: Bolla Kálmán (szerk.): *Szép szóval igazat*. Egyetemi Fonetikai Füzetek 1. sz., 15–6.
- Kodály Zoltán 1941. A magyar kiejtés romlásáról. In: Eckhardt Sándor (szerk.): *A jó magyar kiejtés aktái*. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, 5–25.
- Kodály Zoltán 1941. Vessünk gátat kiejtésünk romlásának. In: Eckhardt Sándor (szerk.): *A jó magyar kiejtés aktái*. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, 26–33.
- Kodály Zoltán tanulmányai 1941. In: Eckhardt Sándor (szerk.): *A jó magyar kiejtés aktái*. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, 60–3.
- Lőrincze Lajos 1983. Kodály Zoltán és a magyar nyelv. *MNy.* 89: 257.
- Péchy Blanka 1988. A szép magyar beszédért. In: Bolla Kálmán (szerk.): *Szép szóval igazat*. Egyetemi Fonetikai Füzetek 1. sz., 9.
- Zimányi Árpád (szerk.) 2005. II. Kiejtési konferencia, Eger.

Kodály Zoltán, a nyelvművelő

Nagy L. János

A rendelkezésre álló terjedelem csupán annyit enged meg, hogy a kerekasztal-beszélgetésben szóba kerülő témákat röviden jelezzük.

Viszonylag kevés olyan, nyomtatásban megjelent közleménye van Kodály Zoltánnak, amely a nyelvművelés számára fontos. A nyelvszemléleti gondolkodását Eötvös-kollégiumi mentorának, Gombocz Zoltánnak az elvei határozták meg (vö. Gombocz: *Nyelvhelyesség és nyelvtudomány. Magyar Nyelv* 28: 1–11). A mentor megfogalmazása szerint: „A nyelv a gondolatközlés eszköze; az a nyelvvalak a legjobb, amely gondolatainkat leghívebben közli a hallgatóval.” Kodály Zoltán írásaiban és szóbeli nyilatkozataiban az általa tárgyalt nyelvhasználati példák gyakorlati megítélésakor mérceként az eszményi köznyelvet alkalmazza a mindennapi nyelv hibázott, javítandó alakjaival szemben. Ez a köznyelvi norma azonban nem kifejtett módon szerepel a megítélés, a minősítés során; ugyanakkor időtálló megállapításai gyakorlatilag megállják a helyüket. Bírálói gyakran szándékosan értelmezik félre, például akkor, amikor a kihalásra utaló tréfás megjegyzésének alapját figyelmen kívül hagyták, hiszen a rádiós elköszönés hangzása („a viszonthalásra”) indította Kodályt a bírálatra.

Hogy Kodály Zoltán a nyelvművelésnek aktív szereplője, az kitetszik az Akadémián a Nyelv- és Irodalomtudományok Osztályának nyelvművelő anketjából (az *I. Oszt. Közl.* II: 448–449), az MTA elnöki időszakának megszólalásaiból (l. az *Akadémiai Értesítő* LIV–LVII. köteteit). Többet jelent azonban mindezeknél, hogy hosszú ideig Kodály Zoltán méltán volt elnöke az Akadémia Nyelvművelő Bizottságának. 1931-ben Klebelsberg Kunó miniszter olyan fontosnak ítélte a nyelvművelés

tevékenységét, hogy erre külön felhívta a Magyar Nyelvtudományi Társaság figyelmét. Így jött létre előbb a társaság keretében a nyelvművelő szakosztály, majd a Nyelvművelő Bizottság; 1932-től megjelent a *Magyarosan* című folyóirat. Kodály Zoltán ez irányú tevékenysége nyomon követhető a *Magyarosan*, a *Magyar Nyelvőr* és a *Magyar Nyelv* közleményeiben.

Előszót írt Lőrincze Lajos *Nyelv és élet* című könyvéhez. A régen szokásos dühös-mérges viták után a későbbi pozitív nyelvművelés elvét előlegezte meg a hármass latin elvvel:

*In necessariis unitas,
In dubiis libertas,
In omnibus autem caritas.*

„Szabadon fordítva és a nyelvművelésre alkalmazva: az alapvető kérdésekben minél teljesebb egységre kell jutnunk. Ahol még nem látjuk az igazságot, helyet kell engednünk a szabad kutatásnak, a vélemények szabadságának, úgy, hogy egymás véleményét mindig tiszteletben tartsuk” (Visszatekintés, 327).

Nevezetes gondolatmenete szól Kodálynak a német nyelvi hatásról tanúskodó *kultúr* használatáról, s arról, hogy szóösszetételekben is maradjon meg a szóvégi *-a* (rádióelőadás, 1955. május 21-én, közölte a *Magyar Nyelvőr* 79: 281–4). Már a nyelvművelő anketon is említette a szóvégi magánhangzó fontosságát számos idegen eredetű szóban, mint a *brosúra*, *cenzára*, *faktúra*, *karikatúra*, *klaviatúra*, *korrektúra*, *partitúra*, *piktúra*, *temperatúra* stb. szavakban. Jól jellemzi a *Szóval: kultúr?* címmel megjelent írás befejezése Kodály Zoltánnak a gyakorlati megoldások iránti készségét és retorikai érzékét: „Befejezésül megismétlem a címmel tett kérdést: Szóval: *kultúr?* – A felelet nem lehet más: Nem! T e t t e l , *kultúra!*

Kodály, a nyelvművelő jelentőset alkotott, s elsősorban tettekkel szolgálta a magyar nyelvi kultúra ügyét.

A Magyar Nyelvőrnek ez a száma
az MTA Könyv- és Folyóiratkiadó Bizottsága,
valamint
a Nemzeti Kulturális Alap (Oktatási és Kulturális Minisztérium)
támogatásával jelent meg.

nka

Nemzeti Kulturális Alap



OKM

OKTATÁSI ÉS KULTURÁLIS MINISZTERIUM

2008 OKT 04

Szemle

Bencédy József: Retorika (Ismerteti: <i>Wacha Imre</i>)	492
Magay Tamás (szerk.): Fél múlt és közeljövő (Ismerteti: <i>Szathmári István</i>)	494

A Nyelvőr hírei

<i>Jónás Frigyes</i> : „Virágok virága”. Végső búcsú D. Bartha Katalintól	497
<i>Nagy L. János</i> (szerk.): Kodály-kerekasztal (Benne <i>Petőfi S. János, Péntek János, Rozgonyi-né Molnár Emma, és Nagy L. János</i> előadása)	498

Olvasóinkhoz!

Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlap Üzletága (1008 Budapest Orczy tér 1.)
Előfizethető valamennyi postán, a kézbesítőknél; e-mailen: hirlapelofizetes@posta.hu; faxon:
303-3440. További információ: 06-80-444-444.

Külföldön terjeszti a Batthyány Kultur-Press Kft. (H-1014 Budapest, Szentháromság tér 6.,
tel./fax: 201-8891).

A folyóirat egyes régi példányai beszerezhetők a Magyar Nyelvtudományi Társaságban
(Bp. VIII., Múzeum krt. 4/a. II. em. 224.). Példányonként kapható a Hírlap-előfizetési és Lapellátási
Irodában (Bp. XIII., Lehel út 10/A.), a Kis Magiszter könyvesboltjában (1053 Budapest, Magyar
utca 40., tel.: 327-7796), valamint a Magyar Nyelvtudományi Társaságban.

A folyóirat elektronikus változata olvasható a világhálón: <http://www.c3.hu/~nyelvor/>.
Email-címünk: nyelvor@c3.hu; keszler@ludens.elte.hu.

Ára: 800,- Ft

Előfizetés egy évre: 3200,- Ft

Nyomatott: ISSN 0025-0236

Webváltozat: ISSN 1585-4515

A NYELVTUDOMÁNYI ÉRTEKEZÉSEK ÚJABB SZÁMAI

147. **Fehér Erzsébet:** A szövegkutatás megalapozása a magyar nyelvészetben. Tudománytörténeti vázlat. 2000.
148. **A. Molnár Ferenc:** Két régi magyar ima az oltáriszentségről. A Laskai Sorok és párhuzamos szövege a Thewrewk-kódexben. 2000.
149. **Wacha Balázs:** Időbeliség és aspektualitás a magyarban. 2001.
150. **Kertész András:** Nyelvészet és tudományelmélet. 2001.
151. **Kocsány Piroska:** Szöveg, szövegtípus, jelentés: A mondás mint szövegtípus. 2002.
152. **Kugler Nóra:** A módosítószók funkciói. 2003.
153. **Zsilinszky Éva:** Az angol vonatkozású elemek újabb etimológiai szótárainkban. 2003.

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG ÚJABB KIADVÁNYAI

215. Révai Miklós-jubileum. Győr, 2000. november 28. Szerk. **Kiss Jenő.** 2000. 400 Ft.
216. Feladatok és módszerek az anyanyelvi nevelésben a XXI. század elején. XIV. anyanyelv-
oktatási napok. Szerk. **Raisz Rózsa és Zimányi Árpád.** 2002. 2000 Ft.
217. **Benkő Loránd:** Nyáradmente földrajzinevei. 2001. 700 Ft.
219. **B. Gergely Piroska:** A felekezetek hatása az erdélyi keresztnévhasználatra a reformáció és ellenreformáció korában. 2003. 1000 Ft.
221. Nyelv és nyelvhasználat a moldvai csángók körében. Szerk. **Kiss Jenő.** 2004. 1500 Ft.
222. **Szenczi Molnár Albert:** Novae grammaticae ungaricae libri duo. Új magyar grammatika két könyvben. Hasonmás kiadás fordítással. Fordította C. Vladár Zsuzsa. 2004. (Ez a szám könyvtári forgalomban nem kapható!)
224. Regionális dialektusok, kisebbségi nyelvhasználat. A 2005. október 20–21-i somorjai konferencia előadásai. Szerk. **Vörös Ferenc.** 2005. 1500 Ft.
225. Vallanak a neveink múltjáról és jelenéről. Magyar névtani kutatások Szlovákiában. Névtani konferencia Nyitrán 2005. jún. 2–4. Szerk. **Vörös Ferenc.** 2006. 1500 Ft.

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG NYELVEMLÉK-SOROZATA

A nyelvemlékek hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel

- Simor-kódex. Krisztina-legenda. XVI. század eleje. 1988. 114 Ft.
Wesprémi-kódex. XVI. század első negyede. 1988. 170 Ft.
Domonkos-kódex. 1517. 1990. 286 Ft.
Virginia-kódex. XVI. század eleje. 1990. 283 Ft.
Czech-kódex. 1513. 1990. 188 Ft.
Nádor-kódex. 1508. 1994. 580 Ft.
Debreceni-kódex. 1519. 1997. 2500 Ft.
Lobkowitz-kódex. 1514. 1999. 1700 Ft.
Nagyszombati-kódex. 1512—13. 2000. 2200 Ft.
Peer-kódex. 2000. 2000 Ft.
Török Bálint deákjának, Martonfalvy Imrénének naplótöredéke (1555) és emlékirata (1585). 1986. 108 Ft.
Magyar nyelvű kortársi feljegyzések Erdély múltjából. Szamosközy István történetíró kézirata. XVII. század eleje. 1991. 258 Ft.
Kézírtos magyar nyelvtanok. Kolozsvári Grammatika. Fejérvári Sámuel: Institutiones. XVII. és XVIII. század. 1998. 300 Ft.

A kiadványok megvásárolhatók a társaság irodájában.